FACULTÉ DE PHILOSOPHIE
DEPARTEMENT DE L' HISTOIRE DE L'ART
BEOGRAD
MUSEE NATIONAL KRUŠEVAC

LE PRINCE LAZAR

SYMPOSIUM DE KRUŠEVAC
1971

BEOGRAD 1975

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ
БЕОГРАД
НАРОДНИ МУЗЕЈ КРУШЕВАЦ

О КНЕЗУ ЛАЗАРУ

НАУЧНИ СКУП У КРУШЕВЦУ
1971

БЕОГРАД 1975

уредници

ИВАН БОЖИЋ

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

·секретар

ЉИЉАНА ТАСИЋ

СКЕНИРАО
Теодор Анагност

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

ПРОГРАМ НАУЧНОГ СКУПА

ПОНЕДЕЉАК, 4. ОКТОБАР

Р. Михаљчић, Кнез Лазар и обнова Српске државе
Г. Осѿрогорски, Средњовековна Србија и византијска јерархија држава
Ј. Калић, Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар
Л. Хафнер, Немањићка идеологија и кнез Лазар
Ф. Баришић, Лазарево виђење предака

УТОРАК, 5. ОКТОБАР

I секција:

О. Недељковић, Предресавска еволуција правописа
Б. Сѿиѿчевић, Иновације у литургијским рукописима Лазаревог времена
М. Панѿић, Крушевац у западним изворима и литератури

II секција:

Д. Богдановић, Измирење српске и византијске цркве
A. E. Tachiaos, L'hésychasme à l' époque du prince Lazar
В. Ђурић, Српски државни сабори 1374. и 1375. и уметност
В. Корać, Архитектура кнеза Лазара као обележје владарске идеологије
С. Радојчић, Идеални град
А. Сѿојаковић, Светлост моравског живописа

СРЕДА, 6. ОКТОБАР

Б. Ферјанчић, Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства
Г. Бабић, Владарске инсигније кнеза Лазара
В. Мошин, Владарска идеологија у легендама печата кнеза Лазара
Ј. Ферлуга, Хералдички елементи на печатима кнеза Лазара
С. Димиѿријевић, Новац кнеза Лазара у односу на новац обласних господара
М. Љубинковић, Грбови на украсу прстења и дугмади у време Лазаревића и Бранковића

ПЕТАК, 8. ОКТОБАР

F. Kämpfer, Стварање светитељског култа кнеза Лазара
Ђ. Трифуновић, Косовско опредељење и царство небеско
И. Грицкаѿ, Специфичне стилске фигуре у похвалама кнезу Лазару

И. Божић, Неверство Вука Бранковића
С. Пешковић, Лазарева традиција у Русији и Влашкој
Д. Медаковић, Култ кнеза Лазара у XVIII веку

СУБОТА, 9. ОКТОБАР

I. Duičev, Turnovo et la Serbie — les influences d'idées
Д. Миок, Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку
Д. Лихачев, Русские представления конца XIV — нач. XV в. о княжеской власти и их сербские источники
G. Duby, Une modèle du prince au XIe siècle en France
M. Muraro, Iconographie des doges vénitiens
G. Kristo, Les saints rois de la dynastie des Arpadiens et leurs légendes

УВОДНА РЕЧ

У оквиру програма Јубилеја Крушевца 1971. год., Народни музеј из Крушевца, у сарадњи са Филозофским факултетом из Београда, организовао је, од 4. до 9. октобра, научни симпозијум „Шест векова Крушевца". Реферате је поднело 40 научника, од којих 7 из иностранства. Радило се у две секције: у првој се обрађивала тема „Крушевац кроз векове", а у другој „О кнезу Лазару". Реферати I секције објављени су у књизи *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, 1—200, са више табела и илустрација и са једном топографском картом. За прилоге саопштене у другој секцији било је потребно више припрема и средстава, па се тај Зборник појављује тек крајем 1975. године.

У Зборник I секције нису ушла сва тамо прочитана саопштења већ су нека остављена да се унесу у зборник II секције. Поједини научници чија су саопштења укључена у програм скупа, били су спречени да дођу, други су, пак, променили и наслов и садржину својих саопштења. Неки су накнадно послали своје прилоге, јер нису учествовали у раду самог симпозијума, и у њима су обрадили теме које у програму нису означене. Све те промене моћи ће да се уоче ако се садржина ове књиге упореди са програмом симпозијума. У суштини, ипак је највећи број радова остао онакав какав је био припремљен за научни скуп. У вези са многим прочитаним саопштењима развила се на симпозијуму жива и дуга дискусија, која је снимљена на магнетофонске траке. Она се, међутим, не објављује, јер би обим књиге силно порастао, а за њено публиковање била би потребна много већа средства.

КНЕЗ ЛАЗАР И ОБНОВА СРПСКЕ ДРЖАВЕ

РАДЕ МИХАЉЧИЋ

Током последње четвртине XIV века нагло расте значај северних, раније — посебно у доба најистакнутијих Немањића — запостављених покрајина Српске државе.[1] Стратешка улога ових покрајина произилазила је из нових политичких прилика на Балкану после катастрофе Мрњавчевића. Оне постају средиште окупљања у борби против Турака. Истовремено повећава се и њихов привредни значај. Не само да се богати рудници налазе у овим крајевима, већ се ненасељена места колонизују живљем које је несумњиво бежало испред учесталих турских провала на југу некадашњег Српског Царства. Није потребно посебно наглашавати да се у таквим околностима повећавало богатство и политички углед Лазара Хребљановића, господара Поморавља. После потискивања Николе Алтомановића и Радича Бранковића он постаје први и најјачи српски обласни господар, али кнез Лазар није наследник Немањића нити је обновио њихову државу. У ствари иако нас безмало цео век дели од Руварчеве критичке монографије о кнезу Лазару, у свести људи којима је блиска и драга наша прошлост, живе, боље речено мешају се, две личности Лазара Хребљановића — истинска и легендарна. Примера ради, довољно је да се подсетимо титуле коју је овај великаш носио. Његови савременици знају га као кнеза Лазара. Са истом титулом потписивао је исправе. Са титулом кнеза помиње се у старијим летописима, похвалама савременика, богослужбеним списима, па и многе, свакако раније настале и забележене народне песме певају о кнезу Лазару. Косовски мученик је код Орбина и Лукаревића *conte Lazaro*. Царску титулу свети Лазар „добија" први пут у Хроникама грофа Ђорђа Бранковића. Пошто је грофу Ђорђу Бранковићу као извор користио Данилов родослов, а у њему нема ниједне речи о Лазаревом крунисању за цара, „то је јасно ко сунце" — пише Иларион Руварац, „да је описани чин венчања Лазарева на царство гроф Бранковић додао, то јест измислио и даље придодао, да је том приликом венчани цар Лазар Вуку Бранковићу, зету свом, дао наслов деспота".[2]

[1] Чланак „Кнез Лазар и обнова Српске државе", део је једнога поглавља из докторске дисертације „Крај Српског Царства и настанак српских феудалних области", коју сам одбранио 10. априла 1971. на Филозофском факултету у Београду.

[2] „Кад дакле кнез Лазар не зна и не каже, да је он био цар, и кад исто тако и његови присни не знају нити кажу, да је он био цар, и кад у Родослову Даниловом не пише да се он венчао за цара" — пише И. Руварац — „откуд онда гроф Бранковић да зна, да се кнез Лазар крунисао за цара? Па што то гроф Бранковић и по Бранковићу Рајић и по Рајићу Енгел и по Енглу Рус Мајков каже — ајде де! Али што је то и П. Ј. Шафарик казао и казано двапут поновио: и што и Миклошић у ‚Monumenta Serbica' у натписима повеља Лазаревих и записа постојано пише: *Lazarus Serborum imperator*; и што покојни Даничић у свом речнику из књижевних српских старина кнеза Лазара увек царем српским назива, — како не дивим се? И мислиш ли ти, Србине и српски сине" — наставља И. Руварац — „да мени није жао, што ти то просто кажем? Ох, та жао ми је, не знаш ти, како је и мени самом жао, и како бих

Легендарна личност косовског мученика толико је снажна да и многи образовани савременици нису прихватили закључке истраживања Илариона Руварца. Па, и данас, не слави се „цар Лазар" и „царица Милица" само уз гусле народних певача. Предање још увек засењује истину. Уметнике је кроз векове, па и у најскорије време, више надахњивала легендарна него историјска личност Лазара Хребљановића. Мора се одмах нагласити да и једна и друга — у националним оквирима — имају историјски значај.

Култ кнеза Лазара почиње његовом канонизацијом.[3] Проглашен је за светитеља годину или две после погибије на Косову, када је његово тело пренесено из Приштине, где је био сахрањен у цркви Вазнесења, у манастир Раваницу, кнежеву задужбину.[4] Одлука о преносу моштију донета је у кући Лазаревића.[5] Кнегиња Милица, како нас обавештава патријарх Данило III у Слову о кнезу Лазару, „умилила се" тј. услишила је молбу својих синова Стефана и Вука, те је поворка угледних црквених лица кренула у Приштину. Већ сам пренос, извршен пре Лазаревог проглашења за светитеља, имао је култни карактер. Свечаној поворци, која је носила тело погинулог кнеза, прикључио се Вук Бранковић са својом властелом и, природно, женом Маром, Лазаревом кћерком. Тако се „велик плач и риданије сатворше".[6] Поворка је заноћила у Брвенику, а тело косовског мученика привремено је положено у манастир Нову Павлицу, поред гробова кнежеве сестре Драгане и његових сестрића Мусића, 1389. изгинулих на Косову. У сретање моштима изишли су сви „благородни" и, природно, општежитељно братство Лазареве задужбине Раванице.[7]

Култ кнеза Лазара је установио патријарх Данило III, сродник Лазаревића и свакако „један од најважнијих организатора преноса тела".[8] „Кнежева улога у измирењу српске и цариградске патријаршије, а нарочито његов мученички завршен живот и целе мошти били су главни разлози што му је створен култ", закључује Леонтије Павловић.[9] Овакво тумачење, најблаже речено, није потпуно. Истина, списи о кнезу Лазару, сви одреда, истичу његово јуначко држање и мученичку смрт на Косову:

„На најезду мноштва турског насрнуо јеси,
Не трпећи да храмови молитвени и сасуди свети буду спаљивани
Достојан дивљења и мужаствен у боју био јеси,
нови међу мученицима, Лазаре ...
Радуј се, што за благочашће крв своју излио јеси,
радуј се, што се због тога у мученике уврсти.
Радуј се, јер слава твоја прође васељеном".

се радовао ја, кад бих могао с нашим Рајићем великим гласом: „Књазја Лазарја јако бивша в Србјех царја проповједати". — И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, 188 (цит. И. Руварац, *О кнезу Лазару*).

[3] Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник СНД 21 (1940) 47. сл. (цит. Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*).

[4] *Исто*, 47; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 54. сл. (цит. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*).

[5] И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис МС 117 (1874/75) 108—116; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 55.

[6] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 57—8.

[7] Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV—XVIII века*, Београд 1942, 67.

[8] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 65.

[9] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 126 (цит. Л. Павловић, *Култови лица*).

Исти канон слави кнеза Лазара и из других разлога:

„Радуј се, стубе православља непоколебљиви,
радуј се, саздатељу и украситељу светих цркава.
Мноштво храмова светих обновио јеси,
још веће мноштво из темеља подигао јеси“.

Последњи стихови се могу потврдити савременом документарном грађом. За сада је довољно да напоменемо да ниједан владар или великаш у средњовековној Србији није својој задужбини приложио већи број села од кнеза Лазара.[10]

Проглашењем за светитеља почело је организовано ширење култа кнеза Лазара. Његов култ за Лазаревиће значио је исто што и Немањин и Савин култ за Немањиће. Лазаревом канонизацијом створена је још једна „светородна“ династија у средњовековној Србији. Ширење култа косовског мученика подстицала је владајућа породица, у оквиру које настају, може се рећи, први списи посвећени новом светитељу. Лазарев син, деспот Стефан Лазаревић написао је „Надгробно ридање“ у коме истиче да безмало цела земља оплакује својега „началника“.[11] Један спис кнезу Лазару посветила је његова удова, кнегиња Милица.[12] Надалеко је позната похвала кнезу Лазару, дело сроднице кнегиње Милице, умне и племените Јефимије, која се обраћа новом светитељу да „утиша буру љуту душе и тела“ њенога. Слово кнезу Лазару саставио је патријарх Данило III, то смо већ нагласили, сродник Лазаревића.[13] На савременике је несумњиво упечатљиво деловао косовски стуб око којега се свакако плела легенда. Сви су изгледи да је натпис на косовском стубу дело деспота Стефана Лазаревића.[14]

Велики број апологетских списа о новом мученику настао је, може се рећи, непосредно после битке на Косову.[15] Већ је В. Ћоровић уочио да ниједном светитељу није посвећено више похвала, житија и богослужбених списа.[16] Три недавно издате књиге Србљака — четврта обухвата истраживачке чланке и студије — садрже сразмерно највећи број стихова у славу косовског мученика.[17] Тиме је његов култ обележен као најважнији у нас, сматра Ђ. Сп. Радојичић који је у култу кнезу Лазару видео корен косовске легенде. У ствари култ кнеза Лазара и косовска легенда стварају се упоредо и то не у народној, већ у старој књижевности.[18] Догађаји и личност у овом случају не могу се двојити.

Пре краја XIV века кнеза Лазара називају светим и у документарној грађи. Његов син Стефан Лазаревић назива га светим у повељи манастиру св. Пантелејмона на Атосу, из 1395. године,[19] а „светим родитељем“ у Закону о рудницима,[20] чиме подвлачи божанско

[10] *Србљак* 2, Београд 1970, 187, 173, 175 (цит. *Србљак*).

[11] Ђ. Сп. Радојичић, *Непознато књижевно дело из 1389. „Надгробно ридање“ деспота Стефана Лазаревића над кнезом Лазаром*, Политика, 26. јул 1964; *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 218—20 (цит. Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања*); Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Симпозијум о Скендербегу (9—12 мај 1968) Приштина 1969, 219, нап. 2.

[12] Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI—XVIII века)*, Београд 1960, 129—30 (цит. Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија*).

[13] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 40, сл

[14] Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија*, 137—8; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 270 сл., 288.

[15] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 442—3.

[16] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, Глас САН 136 (1929) 94.

[17] *Србљак* II.

[18] Ђ. Сп. Радојичић, *Почетак косовске легенде*, Летопис МС 390 (1962) 85; *Књижевна збивања*, 214.

[19] Исти, *Избор патријарха Данила III*, 49.

[20] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, пос. изд. САН, Београд 1962, 37, 57.

порекло своје власти. Више него преко документарне грађе, култ кнеза Лазара ширио се преко његових многобројних портрета, живописаних кроз векове, како у савременим тако и на зидовима касније подигнутих црквених здања.[22] Сачуван је и приличан број икона са ликом кнеза Лазара,[23] а у XIX и XX веку посвећено му је више цркава.[24] Култ косовског мученика и косовске легенде проширио се изван граница Лазареве државе и земаља некадашњег Српског Царства. Ширење ових култова текло је упоредо са миграцијом нашег становништва.[25] Слави кнеза Лазара допринео је пренос његових моштију, који управо указује на значај култа косовског мученика у српској прошлости. Као изузетна драгоценост, мошти кнеза Лазара преносе се за време велике сеобе Срба у Сент Андреју, одакле су, после четири године, враћене у Врдник. Најчешће су немирна ратна времена узроковала пренос драгоцених моштију. Пре него што су средином априла 1942. положене у Саборну цркву у Београду, налазиле су се још у Футогу, Фенеку па чак и у Загребу.[26]

Култ косовског мученика, поново наглашавамо, засенио је историјску личност. Творац критичке школе у српској историографији није случајно за предмет својих истраживања узео кнеза Лазара. И. Руварац се немилосрдно, често не бирајући речи, разрачунавао са својим противницима који, с друге стране, ни њега нису штедели. Ипак ни И. Руварац, услед недостатака извора, није у потпуности разлучио историјску и легендарну личност кнеза Лазара. Примера ради, наводимо да се од времена Руварца па до данас провлачи мишљење да је кнез Лазар обновитељ српске државе.[27] Унапред се може рећи да оно нема основа. То није тешко показати.

*

Када је погинуо на Косову, кнез Лазар је имао 60 година.[28] Према томе, рођен је око 1329.[29] Његов отац, Прибац Хребљановић био је логотет цара Душана.[30] Млади Лазар доведен је на Душанов двор где започиње каријеру као ставилац. Хребљановићи, изгледа, не потичу из старе властеоске породице. Њихов сродник, патријарх Данило III, наглашава да се Лазар оженио Милицом, кћерком „великог кнеза Влатка“, потомка Немањиног сина Вукана.[31] Још изразитији је у том погледу текст старијих српских родослова: кнез Лазар „не беше пак од царске крви, међутим, жена његова била је од племена раније поменутих царева“.[32]

У оновременој дипломатичкој грађи, све до почетка седме деценије XIV века, о Лазару Хребљановићу нема непосредних вести. Зна се да је као ставилац служио и Душановог наследника. Веран цару, Урошев дворанин изгледа да дуже време није пошао путем великаша који су стварали независне феудалне области, оспоравајући при том централну власт. Међутим, није стајао по страни збивања. Његов утицај на двору младог Уроша осетили су Дубровчани. Уочи закључења Оногошког мира између српске државе и Дубровачке Републике, Веће умољених одлучило је да обдари Лазара са три свитка тканине (de donando Lazaro I peciam de mesolo et II de stameto) иако није директно учествовао у преговорима. Подсећамо да је том приликом Урошевим поклисарима, логотету Дејану и кесару Гргуру Голубићу, Општина обећала по 100 дуката.[33]

[22] Л. Павловић, *Кулшови лица*, 124.
[23] *Исшо*, 124—5.
[24] *Исшо*, 122.
[25] *Исшо*, 122—3.
[26] *Исшо*, 123.
[27] К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, Београд 1952, 322.
[28] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 8.
[29] *Исшо*, 5—12.
[30] К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 250.
[31] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 3; Ђ. Трифуновић, *Срйски средњовековни сйиси*, 47.
[32] Љ. Стојановић, *Сшари срйски родослови и лешойиси*, Гласник СУД 53 (1883) XVI (цит. *Родослови и лешойиси*).
[33] *Monumenta Ragusina* III, 210, 212.

Старији родослови нас обавештавају да је цар Урош претрпео „многаја озлобљенија“, јер је одбацивао савете старијих а поводио се за мишљењем млађих.[34] И. Руварац је скренуо пажњу на чињеницу да је царев дворанин Лазар, на почетку Урошеве владавине, припадао кругу млађе властеле.[35] На двору цара Уроша Лазар је остао до 1363, а можда и до 1365, када је цар — у личности краља Вукашина, противника рашке властеле — добио савладара. Јула 1363. цар Урош је потврдио замену града и жупе Звечана за град и жупу Брвеник између хумског кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе. Уз кнеза Војислава, као милосник, у овој повељи јавља се ставилац Лазар, шурак челника Мусе.[37] Дуго времена је, дакле, Лазар носио најскромнију дворску титулу коју му је још цар Душан доделио. Са титулом кнеза, која посредно указује да је напустио Урошев двор ,јавља се тек априла 1371.[38] *Conte Lazaro* из которског привилегија односи се на српског кнеза, али ова повеља је, изгледа, интерполирана после Урошеве смрти, ако не и фалсификована.

У доба превласти Мрњавчевића, када уистину нестаје централне власти, осамостаљује се и Лазар Хребљановић. Међутим, све до пред крај, тада већ формалне власти цара Уроша о области кнеза Лазара ништа поуздано не може се рећи. Баштина му се свакако налазила код Новог Брда, око Прилепца, где је рођен.[39] Пошто је Ново Брдо и Приштину врло вероватно држао краљ Вукашин, Звечан кнез Војислав Војиновић, а после њега жупан Никола Алтомановић, град и жупу Брвеник челник Муса — област Лазара Хребљановића током седме деценије XIV века требало би тражити негде између Ибра, доњег тока Западне и Јужне Мораве. Не зна се када је Лазар проширио своју област северно од поменутих река. Растислалићи, с времена на време самостални обласни господари, али чешће вазали угарског краља, држали су Браничево и Кучево. Нису познате јужне границе области Растислалића да би се могло нешто одређеније рећи докле је допирао утицај угарског краља Лудвига. У јесен 1368. он је код Ковина прешао Дунав и долином Велике Мораве спустио се до Сокобање да би помогао свом поданику, Петру де Химу.[40] Привремено освајање Рудника током 1370, био је први значајнији продор Лазара Хребљановића на север.[41] Запоседање Рудника, најважнијег града Николе Алтомановића, последица је наглог избијања непријатељстава између Лазара и младог жупана.

Узрок и почетак сукоба два рашка властелина остаје најнеистраженији и најтамнији део биографије кнеза Лазара. Досад се углавном тумачио безобзирношћу жупана Николе, који је, по мишљењу свих истраживача, био главна препрека обнове српске државе. Вести Мавра Орбина о почетку њиховог сукоба, нису повољне за Лазара Хребљановића и, вероватно, у овој чињеници треба тражити узрок што су их истраживачи, оптерећени легендарном личношћу косовског мученика, одбацивали. Као најистакнутији представници рашке властеле, Никола Алтомановић и Лазар Хребљановић имали су веома много разлога да, крајем седме и почетком осме деценије XIV века, заједно иступају против моћних Мрњавчевића. Као и Орбин и подаци Дубровачког архива говоре да се Мрњавчевићима само жупан, свакако понесен необузданим темпераментом и младићком са-

[34] *Родослови и летописи*, 12.

[35] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 46.

[37] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 316 (цит. *Законски споменици*).

[38] *Државни архив у Дубровнику*, серија Lamenta de foris I, ф. 14.

[39] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 3.

[40] Nos Lodovicos dei gratia rex Hungarie … quos in nostro descensu exercituali in regno Bulgarie penes Danubium ex opposito castri Zeurin existenti reperisset … Datum in eodem descensu nostro, die et loco prenotatis, anno domini Millesimo ccc-mo sexagesimo octavo. Gyula Nagy, *Grof Sztáray csalad*, Oklevéltara, Budapest 1887, 354—5; L. Thallóczy, *Nagy Lajos és a Bulgár bansag*, Századok 34 (1900) 589—90.

[41] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, пос. изд. СКА, књ. 90, Београд 1932, 17 (цит. М. Динић, *О Николи Алтомановићу*).

моувереношћу, отворено супротстављао. Далеко искуснији, Лазар је чекао повољнију прилику. Већ је зашао у пету деценију живота када се, после битке на Марици, знатно проширио на рачун немоћних Вукашинових синова. Кнез Лазар им је, према Орбину, „узео Приштину и Ново Брдо као и многа друга оближња места".[42] Можда је он тада само повратио део раније изгубљених земаља, пошто се код Новог Брда налазила баштина Хребљановића. Мада то није нигде изричито забележено, у продору на југ, заједно са кнезом несумњиво је учествовао и Вук Бранковић. Тешко би, иначе, било објаснити откуда се Приштина нашла у његовим рукама. Доскора се сматрало да је Приштина била под Бранковићима и пре Маричке битке. Међутим, недатирана повеља којом Вук дарује манастиру Хиландару „обе Гадимље", села у околини Приштине, издата је не само после погибије краља Вукашина и деспота Јована Угљеше, него и после смрти цара Уроша, пошто се у овој исправи помињу „бивши цареви и краљеви".[43]

У време борби против Николе Алтомановића, Вук Бранковић је ратовао на страни кнеза Лазара. Вук је имао више разлога да се држи пре кнеза Лазара него моћног жупана, који га је својом облашћу непријатно окружавао ако не и потчинио. Исти је случај и са челником Мусом и његовим синовима. Када је Никола Алтомановић заузео Рудник, жупа Брвеник несумњиво се нашла у оквиру његове области; зато је врло вероватна вест Мавра Орбина да су Мусићи били „смртни непријатељи" жупана Николе.[44] Али, за разлику од челника Мусе и његових синова, Вук Бранковић је, изгледа, учествовао и у подели државе потиснутог жупана. М. Динић је утврдио да је Вук управљао Сјеницом, Звечаном и делом Полимља, крајевима који су раније били под влашћу Николе Алтомановића и Војислава Војиновића.[45] Додуше, подаци који говоре о Вуку као господару ових крајева забележени су после погибије кнеза Лазара. Могло би се онда помислити да се Вук проширио на рачун Лазаревића после битке на Косову. Ово нам се не чини много вероватно, јер нису у питању подаци из повеља које се обично издају после значајнијих политичких и територијалних промена, већ случајно забележене вести у књигама Дубровачког архива. С друге стране, М. Динић је показао да је сукоб између Бранковића и Лазаревића преувеличан, а негде у исто време када се Вук помиње као господар Сјенице, овај великаш излази у сретање кнежевим моштима које су преношене из Приштине у Раваницу.[46] Раније смо поменули запис који изричито говори о заједничком делању кнеза Лазара и његовог зета Вука, који су „у јединству побеђивали непријатеље своје", па према томе, није неосновано говорити и о међусобној подели државе Николе Алтомановића. У том случају, 1373. кнезу Лазару је припао крај око Западне Мораве са Ужицем и, наравно, Рудник.

Победом над Николом Алтомановићем кнез Лазар је избио у ред првих великаша, а ускоро је постао најбогатији обласни господар, јер је контролисао два најзначајнија средишта средњовековне Србије — Ново Брдо и Рудник. Ипак, његову снагу током осме деценије XIV века не би требало прецењивати. Победу над Николом Алтомановићем кнез Лазар је платио вазалством према угарском краљу, са одређеним, изгледа, не тако малим обавезама. Ширење кнежеве државе, бар према северу, за извесно време било је заустављено. Његов положај у ово доба свакако објашњава његово неучествовање у догађајима који су га се могли тицати. Када се босански бан Твртко, октобра 1377, прогласио за краља „Србљем, Босни, Поморју и западним странама", реаговао је само Ђурађ Балшић, иако се нова титула најистакнутијег Котроманића косила са амбицијама српских

[42] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54.

[43] *Законски споменици*, 451; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ, књ. 26, св. 1—2 (1960) 6 (цит. М. Динић, *Област Бранковића*).

[44] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61.

[45] М. Динић, *Област Бранковића*, 5, 9—10.

[46] *Исто*, 7—10.

великаша.[47] Краљ Твртко је истицао да је потомак Немањића, али двовековној српској династији сродством много ближи били су синови севастократора, односно деспота Дејана, браћа Драгаши, господари источне Македоније. Србија је у ствари законитог владара имала у личности Вукашиновог сина, краља Марка — Марка Краљевића наших народних песама. Међутим, на њега и његову браћу као турске вазале сабијене на малом простору у југоисточној Македонији, нико се није освртао.

Током осме деценије XIV века кнез Лазар је свакако учврстио своју власт над облашћу којом је управљао. Кнежевој власти успротивила се нама непозната властела, али он их, како нас обавештава Константин Филозоф, „од почетка покори под ноге своје. А ови беху Никола Зојић и Новак Белоцрквић са другима некима."[48] Међутим, кнез Лазар се благонаклоно односио према властели која га је признавала за врховног господара; чак им је давао мање области на управу. То су углавном били његови рођаци. На молбу челника Мусе и његових синова, Стефана и Лазара, „благоверни и самодржавни господин Стефан, кнез Лазар", потврдио је манастиру св. Пантелејмона на Атосу „село Уларе, назван Горњи Закут и заселак му Трнаву, цркву св. Николе са заселком, и заселак *с оне стране Лаба* Горњи Луковк".[49] Наведени део ове повеље уверава нас да је област челника Мусе захватала и пределе на Лабу, које је свакако добио у „државу" од кнеза Лазара.[50] Према томе, област челника Мусе простирала се између средњег тока Ибра и Лаба, укључујући ту цео крај Копаоника. Ова два властелина су у присној вези још од почетка седме деценије XIV века, када је ставилац Лазар јемчио челнику Муси замену града и жупе Звечана за град и жупу Брвеник.[51] Лазарева сестра Драгиња била је удата за челника Мусу, а њихов млађи син Лазар носио је име по свом угледном ујаку.[52]

Слично челнику Муси и његовим синовима, врховну власт кнеза Лазара признавала су властелини Витомир и Цреп. То су она два Лазарева властелина, који су 1381. сузбили Турке „на Дубравници" код Параћина.[53] Док се о Витомировим имањима не зна ништа, управо код Параћина налазило се властелинство Црепа Вукославића. Један судски записник из доба кнеза Лазара говори нешто више о породици Вукославића и њеним добрима.[54] Још средином XIV века, област која је постала њихово властелинство била је пустош, коју је цар Душан доделио жупану Вукославу, Црепову оцу. Шта је све обухватала та пустош било је свакако записано у изгубљеној Душановој хрисовуљи. Једино је сигурно да је из те пустоши настало Петрушко властелинство. Стратегијско средиште овог властелинства био је град — утврђење Петрус,[55] али његово природно средиште било је село Лешје, које је већ 1360. у повељи цара Уроша забележено са засеоцима.[56] У Лешју је жупан Вукослав са синовима Држманом и Црепом сазидао цркву због које је касније дошло до спора са манастиром Хиландаром.[57] Границе овог властелинства треба тражити у сливовима Мораве, Црнице и Јовановачке реке. То је и географски издвојена целина, која је у средњем веку била и посебна управна јединица.[58] Из једне неиздате повеље кнеза Лазара сазнајемо за Црепову царину, али овај податак не говори у прилог његовој самосталности, јер је у истој исправи забележено да се Цреп обратио

[47] *Повеље и писма*, I—1, 75—6.

[48] К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, Гласник 42 (1875) 266.

[49] *Законски споменици*, 516.

[50] *Исто*, 516.

[51] *Исто*, 316.

[52] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 3.

[53] *Родослови и летописи*, 71; Љ. Стојановић, *Цреп и Витомир*, 356—7; *Историја народа Југославије*, 417.

[54] А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке XXXV, 3 (март 1929) 3 (цит. А. Соловјев, *Једно суђење*).

[55] Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус*, Прилози за КЈИФ, књ. 34, св. 3—4 (1968) 265 сл.

[56] А. Соловјев, *Повеље цара Уроша*, 288—90.

[57] А. Соловјев, *Једно суђење*, 6. сл.

[58] Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус*, 264 сл.

кнезу, наравно као свом господару, да му потврди дар који је приложио „Богородици Петрушкој у Лешју, у својој баштини". Црепа кнез Лазар назива благоверним властелином и братом, али није утврђено о каквом је сродству реч.[59]

Тек пред крај осме деценије XIV века кнез Лазар је осетно проширио своју област према северу. Он је 1379, победом над Радичем Бранковићем-Растислалићем, дакле, пре смрти моћног Лудвига, I избио на Дунав, али не зна се да ли као независтан обласни господар или и даље као угарски поданик. Током 1378. Лудвиг I је припремао поход на Србију,[60] али није јасно кога је желео да покори — Растислалиће, који су му и раније у згодним приликама показивали непослушност, или кнеза Лазара, који је у међувремену несумњиво ојачао. У сваком случају, следеће године Лазар је „расуо" Радича Бранковића, господара Браничева и Кучева.[61] Није искључено да је то учинио по Лудвиговом одобрењу, на чији миг је раније „расут" и жупан Никола Алтомановић. Дакле, однос кнеза Лазара према угарском двору последњих година Лудвигове владавине није јасан. Али он се сигурно из основе мења најкасније 1382, после Лудвигове смрти. Лазар не само да раскида вазалне везе према угарском двору већ напада Београд и Голубац, а његове чете прелазе и Саву.[62] Кнез Лазар се чак, заједно са краљем Твртком, меша и у династичке сукобе у Угарској, али се уочи битке на Косову морао да помири са краљем Жигмундом, примајући старе обавезе.[63]

Већ крајем осме деценије XIV века Лазар је држао цело Поморавље, а ускоро се усталио на левој обали Саве и Дунава. И непотпуно убицирана села манастира Раванице показују да је кнежева задужбина имала добра у Звижду, Пеку, Браничеву, Мачви и Битви,[64] али Београд и Голубац Лазар није успео да освоји.[65] Међутим, у оквиру његове области налазе се градови Ниш, Крушевац, Ужице и, наравно, рударска и трговачка средишта Ново Брдо и Рудник.

Упоредо са облашћу кнеза Лазара формирала се и област Вука Бранковића. За разлику од кнеза Лазара, у чијој се сенци налази више према предању него у стварности, Вук Бранковић је потицао из старије и много познатије феудалне породице. Отац му је био севастократор Бранко Младеновић, господар Охрида, а деда и родоначелник Бранковића, војвода Младен, савременик Стефана Дечанског и Душана. Брат војводе Младена, жупан Никола, вероватно је управљао крајем око Љеша.[66] Младеновићи, односно Бранковићи, видели смо, ородили су се са Бранивојевићима и Војиновићима. Међутим, ове родбинске везе нису много помогле Вуку. Дуго времена остао је по страни збивања. У доба цара Уроша синови севастократора Бранка Младеновића, Вук и Гргур, држали су само баштину у Дреници.[67] Из ове матичне области почиње ширење Вука Бранковића, али тек после Маричке битке.

За Вука Бранковића је веома значајна била женидба са Маром, кћерком кнеза Лазара. Вуков успон текао је упоредо и уз помоћ кнежеву.[68] У ствари, снага ових великаша огле-

[59] Љ. Стојановић, *Цреп и Витомир*, 356—7.

[60] Мађарски државни архив у Будимпешти, DL 42072.

[61] *Родослови и летописи*, 71; М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, Зборник РВИ 2 (1953) 139 сл.; *Историја народа Југославије*, 416.

[62] J. Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 79 (цит. J. Мијушковић, *Београд*).

[63] *Исто*, 80.

[64] Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16—17 (1970) 235—53.

[65] J. Мијушковић, *Београд*, 78—80; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 9 сл.

[66] М. Динић, *Област Бранковића*, 5.

[67] Љ. Ковачевић, у Годишњица Николе Чупића, 10 (1888) 217; М. Динић, *Област Бранковића*, 5.

[68] М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 19 сл.; М. Динић, *Област Бранковића*, 9.

дала се у њиховом заједничком деловању. Таст и зет су се удружили, јер су имали заједничке непријатеље. Два догађаја су били пресудни за њихово уздизање — погибија краља Вукашина и деспота Угљеше и слом жупана Николе Алтомановића. Пошто су довољно ојачали, њихове се области шире у различитим правцима — Лазарева према северу, на рачун Радича Бранковића и Угарске, а Вукова према југу, на рачун Мрњавчевића и Балшића, што управо сведочи о трајним пријатељским везама између два сродника. Вуков успон је био нешто спорији. Али, пре него што је кнез Лазар освојио Кучево и Браничево, Вук је од Вукашинових синова заузео Скопље, а од Балшића, не зна се када, Призрен. Поред ових градова, у оквиру његове области налазе се још Пећ, Приштина, Вучитрн, Трепча, Звечан, Сјеница, Комаране на Лиму, а вероватно и Брсково на Тари. М. Динић је, може се рећи, врло јасно утврдио границе између Вукове и Лазареве области. Делили су их доњи ток Дежевке, притоке Рашке, Плакаоница и Бистрица, лева и десна притока Ибра, затим „теснац који одваја жупу Лаб од Косова, тако да је село Вранин До остајало Бранковићу. Изворна област јужне Мораве налазила се у власти кнеза Лазара и његовог наследника.[69] Природно, граница није једини доказ постојања две сасвим одвојене и независне области и поред присних, сродничких веза између кнеза Лазара и господина Вука.

Међу српским обласним господарима, поред Вука Бранковића, кнез Лазар је имао још једног зета — Ђурђа Страцимировића Балшића.[70] Области ових великаша наслањале су се једна на другу, чиниле географску али не и политичку целину. Доскора се у историографији настојало на породичном савезу, па, према томе, и на јединству ових области. К. Јиречек пише да је кнез Лазар „само старешина породичног савеза чији чланови беху његови зетови Вук и Ђура“.[71] Рекли бисмо да је он само најугледнији члан међу политички равноправним партнерима. Према спољном свету они иступају потпуно самостално. С друге стране, питање је да ли је тај савез уопште постојао с обзиром да је Призрен, додуше не зна се у које време, управо у оквиру овог „савеза“ насилно мењао господаре.

Кнез Лазар је као зетове имао истакнуте личности и изван средњовековне Србије. Удајом својих кћери за Александра, сина бугарског цара Шишмана, и Николу Горјанског Млађег, мачванског бана и угарског палатина, стицао је углед на страни, али и обезбеђивао своју источну и северну границу.[72]

Кнез Лазар је уживао свесрдну помоћ цркве коју је веома задужио. Подигао је више задужбина и пребогато обдарио. Није заборавио ни светогорске манастире. Црквено измирење са Цариградском патријаршијом и признање Српске патријаршије (1375) највећим делом је заслуга кнеза Лазара.[73] Исте године, Лазар и Ђурађ Балшић, „који тада начелствоваху“, сазвали су сабор у Пећи, пошто је „свети престо“ био упражњен у пролеће 1375, смрћу патријарха Саве. Али, тешко је било наћи достојну личност, јер су многи, како пише Данилов настављач, били „покренути славољубљем и осталим трима саборним страстима“, па су чак покушали „да разбојнички и са нападајем уграбе свети престо и апостолско достојанство ...“.[74] За српског патријарха, пошто се није нашла погоднија личност, изабран је пустињак Јефрем. Очигледно су се унутрашње размирице међу српским великашима одразиле и на цркви.[75]

Тек после победе над Радичем Бранковићем кнез Лазар почиње отворено да истиче своје претензије. Потписује се као самодржавни господин Србљем, Подунављу, Стефан

[69] М. Динић, *Области Бранковића*, 9—10.

[70] М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 73 сл.

[71] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 322.

[72] М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 67 сл., 105.

[73] *Животи краљева*, 382; Превод Л. Мирковића 290.

[74] *Животи краљева*, 384; Превод Л. Мирковића 292.

[75] С. Ћирковић, *Историја Црне Горе* II, 151.

кнез Лазар,[76] а назива се самодрьжць вьсѣмь Србьлѥмь. Од Немањића је преузео име Стефан, али не и „началство", како бележе стари родослови, у његову славу састављени.[77] Видели смо да Данилов настављач, који је писао пре појаве родослова, поред Лазара помиње и Ђурђа Балшића. Лазарева држава није захватала ни једну четвртину некадашњег Српског Царства. Истина, он је проширио своју власт и на крајеве који су само кратко време били у саставу српске државе, за време владавине краља Драгутина. Али, истовремено када је достизала највећи обим, уз Лазареву област постоје области Балшића, Мрњавчевића, браће Драгаша и Вука Бранковића. Поред „самодржца свих Србаља", земљама раније јединствене српске државе управљали су и два крунисана краља — Вукашинов син Марко и Твртко Котроманић, који је проширио Босну на рачун области Николе Алтомановића. Штавише, српску краљевску титулу задржали су и Тврткови наследници.[78]

Међутим, у повељи краља Жигмунда из 1404, где се помиње као бивши вазал, Лазар је, из разумљивих разлога, забележен не као кнез у Краљевини Рашкој, већ као „кнез Краљевине Рашке" (*Lazarus kenezius Regni Rascie*), што је само по себи противречно.[79] Али, Лазареви савременици Дубровчани никада га у записима Већа не називају кнезом Србије већ једноставно *comes Laçarus*, или само *Laçaro*.[80]

Донекле се прецењује и кнежева улога у борби против Турака. Лазар је несумњиво био довољно снажан и утицајан да 1389. окупи своје суседе на Косову, али не треба изгубити из вида чињеницу да су сви они подједнако били угрожени. На изглед заштићенији, краљ Твртко I „је после победе код Билећа (1388) очекивао турску одмазду".[81]

Иако ужива наклоност истраживача, који га, не ретко оптерећени његовом легендарном личношћу, непотребно уздижу, није уочена улога кнеза Лазара у проширењу и учвршћењу средњовековне Србије, на северу према Угарској. Судећи према Петрушком властелинству, оснивање Лазаревих задужбина пратио је процес унутрашње и спољње колонизације пошумљених и мочварних подручја, које су владари из династије Немањића запоставили. Почеци и исходиште српске државе налазе се на југоистоку Лазареве области. Све амбиције Немањића биле су окренуте према Византији. Освајањем на југу Душан је чак занемарио северне и западне покрајине. Насупрот Немањићима, делатност кнеза Лазара везана је за Поморавље, за северне делове некадашњег Српског Царства. Његова се држава, етнички и просторно, у великој мери подудара са данашњом ужом Србијом.

Економски и стратешки значај Лазареве државе, углед ван Србије, подршка цркве, веома разгранате породичне везе, трагичан крај на Косову, а затим његова рана канонизација и култ, били су основа будућег уједињења самосталних феудалних области. Кнез Лазар није обновитељ српске државе, али је припремио њену обнову.

Истинска и легендарна личност Лазара Хребљановића — поново наглашавамо — у националним оквирима имају историјски значај. Легенда о косовском мученику, посебно о бици на Косову, превазилазе значај историјске личности и стварног сукоба 1389. Легендарна личност кнеза Лазара и битка на Косову, коју је предање уздигло до најтрагичнијег догађаја наше прошлости, били су и јесу саставни део националне посебности,

[76] *Законски споменици*, 449—50, 775.

[77] *Родослови и летописи*, 16.

[78] С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 365 сл.

[79] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 320, нап. 43.

[80] М. Динић, *Одлуке* I, 208, 246, 331; II, 63.

[81] М. Динић, Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, 497—8.

блистави примери који су подстицали на отпор у вековној борби између Срба и Турака. Неспоразуми настају због необавештености и због погрешног методског приступа изворима, и непотребног настојања да се истином о кнезу Лазару, која, уосталом, није неповољна, не „оскрнави" легенда, национална светиња.

LE PRINCE LAZAR ET LA RESTAURATION DE L'ETAT SERBE

RADE MIHALJČIĆ

Dans ce travail, l'auteur compare le personnage historique au personnage légendaire de Lazar Hrebljanović. Le personnage légendaire du martyr de Kosovo possède une telle puissance que beaucoup d'esprits cultivés n'ont pas voulu admettre les résultats des recherches de Ilarion Ruvarac qui a écrit, il y a près d'un siècle, une monographie critique du prince Lazar. La tradition continue à masquer la vérité. Tout le long des siècles, et même à l'heure actuelle, c'est le personnage légendaire qui a inspiré les artistes.

La propagation organisée du culte du prince Lazar commence avec sa canonisation, un ou deux ans après sa mort à Kosovo. Pour les Lazarević, son culte avait la même importance que le culte de Nemanja et de Sava pour les Nemanjić. Avec la canonisation de Lazar c'est une nouvelle dynastie de saints qui vient d'être créée dans la Serbie médiévale. Dans le cadre de la nouvelle famille régnante ont été composés les premiers écrits consacrés à Lazar. A la gloire de ce prince contribue également la translation de ses reliques. Cette translation montre l'importance qu'avait pris le culte du martyr de Kosovo, dans le passé de la Serbie. En tant qu'objet exceptionnellement précieux, au cours de la grande migration des Serbes, les reliques du prince Lazar sont transférées à Sent Andreja. Avant d'être déposées dans la cathédrale de Beograd, en avril 1942, les reliques s'étaient trouvées à Vrdnik, Futog, Fenek, et même à Zagreb.

Lazar Hrebljanović devient indépendant au moment de la suprématie des Mrnjavčević, lorsque le pouvoir central disparaît pratiquement. Cependant ce n'est qu' avec la défaite de Nikola Altomanović (1373) que le prince Lazar était devenu un des grands seigneurs les plus notables, et bientôt après un des plus riches, car il contrôlait les deux centres miniers les plus importants de la Serbie médiévale, Novo Brdo et Rudnik. Sa victoire sur Nikola Altomanović, réalisée grâce à son alliance avec Tvrtko, le ban de Bosnie, le prince Lazar l'avait payée en devenant vassal du souverain de Hongrie. De ce fait il ne faudrait guère surestimer sa puissance au cours de la huitième décennie du XIVe siècle. Il avait sensiblement étendu ses possessions au nord par une victoire sur Radič Branković. En 1382 au plus tard, après la mort de Louis Ier, le prince serbe rompt ses liens de vassalité vis-à- vis du souverain de Hongrie. Les territoires de Lazar s'étaient considérablement agrandis mais ils n'atteignairent même pas le quart de ce qu'avait été autrefois l'Empire serbe. Par ailleurs, parmi les grands seigneurs serbes Lazar avait deux gendres, Djurdje Stracimirović et Vuk Branković. Les territoires gouvernés par ces princes étaient attenants, ils formaient un tout au point de vue géographique, mais pas au point de vue politique. Le territoire de Lazar devient le centre de rassemblement en vue de la lutte contre les Turcs. Néanmoins le prince Lazar n'a pas effectué la restauration de l'Etat serbe, il y a seulement concouru.

Le personnage authentique et légendaire de Lazar Hrebljanović a une importance historique dans le cadre national. La légende du martyr de Kosovo, et de la bataille de Kosovo dépasse l'importance du personnage historique et du combat de 1389.

САМОДРЖАВНИ СТЕФАН КНЕЗ ЛАЗАР И ТРАДИЦИЈА НЕМАЊИЋКОГ СУВЕРЕНИТЕТА ОД МАРИЦЕ ДО КОСОВА

ВЛАДИМИР МОШИН

Житије кнеза Лазара, написано ускоро после преноса његова тела из Приштине у манастир Раваницу, између 1392. и 1398. године, прича да по смрти цара Уроша „**Промысломь и благоволѥниѥмь божиѥмь, кротости ради и правьды и добродѣтѣли и благообычаꙗ вьзводить се прысьни вьспоминаѥмы сьи моужь кнезь Лазарь на прѣстоль срьбьскы. Прьвѣѥ благословлꙗѥть се оть архиереовѣхь роукь и вьсего причта и сьбора срьбьскаго, и тако самодрьжьць бываѥть Срьблѥмь, прѣбываѥ и провождаѥ житиѥ своѥ вь вьсакои добродѣтели и кротости и правьди**".[1] Тако исто и савременик кнеза Лазара, писац пећког летописа, ускоро после 1403. године пише да после смрти цара Уроша (4. децембра 1371. год.) и после погибије Вукашина и Угљеше на Марици "**прѣѥмлѥть начелство благочьстивыи кнезь Лазарь ниже сынь ниже вьноукь прѣжде реченныхь цареи плѣмене того, нь тоѥ земли срьбскыѥ оть прѣродитель своихь рожениѥ вьспитѣниѥ вѣ не оть прѣпростыхь. Родители того бѣахоу велможьи, нь прьвы вь полатѣ царстѣи прѣжде реченныхь цареи, и саномь почтени же, и обладающе вь домохь царскыхь зрехоу се. Ближикы же вь сьродствѣ нѣци самодрьжцемь бѣахоу, аште ꙗкоже прилоучаѥт се отдаливше се сьлоучи се тогда. Жена же того от самыѥ крьве царскыѥ... Сьи же приѥмь прѣжде реченноую дрьжавоу земли срьбскыѥ, вѣ же моужь благь, кротькь, смѣрен же прѣизлиха, ꙗкоже и се (ово) ꙗвлꙗѥть того прѣмногоѥ смѣрениѥ. Сѣдшоу же томоу на дрьжавнымь прѣстолѣ цареи прьвыхь, никако убо вьзвысив се потьшта се поставити себѣ царѣм же или кралѥмь или деспотомь, нь вь смѣреныи своѥмь благоразоумнѣмь прѣбысть даже до дне исхода своѥго, носе име богом'же и царемь ѥмоу прьвѣѥ (данноѥ). Прѣжде бо самодрьжьць, цара Стефана глаголю, отдѣливь ѥште при животѣ своѥмь страноу ѥдиноу своего царства, томоу вьроучаѥть, сею добити се, и кнезь страны они нарицати се. Иже и вь чьсть самодрьжавиꙗ царскаго вьзьшьдь, не хоте измѣнити кнезьчьскаго нарицаниꙗ, нь обносе ничим'же мьн'шии вь вcase пpьвьствоующихь кралѥи же и царь прѣжде того бывшихь показа се, инокыхь любе, старыихь почтѹѥ, младыхь питѣѥ, ништеѥ милоуѥ, ꙗкоже множѣмь имѣти того Давида и доушоу Аврaама ништелюбиваго имѣѥ видѣше се.**"[2]

Ма колико у овим сведочанствима Лазаревих савременика има панегиричне конвенционалности црквеног житијског стила (код аутора житија састављеног за прву Лазареву

[1] Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*. По рукопису XIII вијека спремио за штампу Стојан Новаковић, Гласник СУД 1867, XXI, стр. 157—164. О рукописима, издањима и литератури види Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, стр. 78—112.

[2] Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, стр. 85—88. Наводимо поједностављени правопис и логичку интерпункцију.

службу) и пијетета према успомени владара—мученика погинулог у борби с неверницима (код пећког летописца), она бележе и неке чињенице тадашње историјске стварности, које ови савременици нису могли измислити, јер су оне биле познате у то доба сваком Србину: да је црква сматрала кнеза Лазара законитим наследником пређашњих српских краљева и царева; да му је та власт била предана одлуком државног сабора и санкционисана црквеним благословом; да је то према државноправним појмовима оног доба била баш врховна власт, дефинисана титулом *самодржац* — што је превод византијске титуле *аутократор*. Наведени одломак из пећког летописа најубедљивије показује схватање тадашње државноправне теорије о власти самодршца, као носиоца врховне власти уопште, без обзира на уже титуле — цар, краљ, деспот или кнез — које се проматрају као степенице части у идеалној лествици средњовековне владалачке хијерархије. Кнез Лазар се помиње као самодржац и у записима савременика — писара у рукописима, као напр. у рукопису Берлинске библиотеке бр. 7 из 1389. год.: „писахь многогрѣшнии рабь Христоу попь Младѣнь, вь дьни благовѣрнаго и христолюбиваго кнеза Лазара, самодрьжца всеѥ србьскиѥ землѥ, вь лѣто ѕѡч҃з... (тј. 1389)“.[3] Па и сам кнез Лазар у својим повељама служи се титулом самодршца, а тако га редовно титулише у свим својим актима и тадашњи српски патријарх Спиридон.

Т. Тарановски у својој Историји државног права у Немањићкој држави каже да је *самодржац* „онај ко сам по себи држи државу, ко, дакле, нема над собом никаквог вишег господара, јер је сам врховни господар“; „*самодржац* (је) означавао *потпуног суверена*, ма који је други наслов његове власти“.[4] Тако схвата природу своје власти Стефан Немања у уводном делу своје оснивачке повеље за манастир Хиландар. „Искони сьтвори Богь небо и землю и чловѣкы на неи, и благослови ѥ, и дасть имь власть на вьсѣи твари своеи. И постави ови царе, дроугиѥ кнезе, ини владикы, и комоуждe дасть пасти стадо своѥ и сьблоудати ѥ оть всакого зьла находещаго на нѥ. Тѣмь же, братиѥ, Богь прѣмилостивы оутврьди Грькe царьми, а Оугре кральми, и когождe єзика раздѣливь, и законь давь, и нрави оуставы, и владикы надь ними по правоу и по законоу раставль своєю прѣмоудростию. Тѣмь же по мнозѣи его и неизьмѣрьнѣи милости и чловѣколюбию дарова нашимь прадѣдомь и нашимь дѣдомь обладати сиювь земловь Срьбьсковь. И вьсакоѣко Богь строе на оуньша чловѣкомь, не хоте чловѣчи гибѣли, и постави ме велиега жоупана, нареченаго вь свѣтѣмь крьщени Стѣфана Неманоу. И обновихь свою дѣдиноу и больше оутврьдихь Божиовь помокию и своєю моудростию дановь ми оть Бога...“.[5] „Наведено је схватање“ — каже Тарановски — „оправдано тим, што се базирало на свршеним фактима, и то на победи над Византијом и на освајању Дукљанског Приморја. Прво је донело суверенитет, а друго је одредило круг земаља уједињених у његовој сувереној држави“.[6] На основу тих чињеница Немања је имао право да у интитулацији своје повеље манастиру Студеници (сачувана је у врло слабом препису из XVIII века, али је ипак морала постојати) каже за себе: Азь Стефань Неманаа, самодрьжаць Срьбскіе земле и Поморскіе.[7] Свакако, и савременици, и ближи потомци сматрали су Немањину власт као *суверену* и означавали је термином *самодржавна*. Тако, Стефан Првовенчани у наслову очева житија назива Немању „господинь и самодрьжьць отьчьствиꙗ си вьсе Срьбьскиѥ земле и Поморьскыѥ“;[8] у тексту га описује као „области срьпьскаго стола самодрьжителꙗ“; каже да га Бог „самодрьжителꙗ отьчьствию

[3] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, бр. 163.

[4] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави. I део Историја државног права*, Београд 1931, стр. 131.

[5] В. Ћоровић, *Списи светог Саве*, САН Београд—Ср. Карловци 1928, стр. 1

[6] Тарановски, *н.д.*, стр. 118.

[7] Студеничка повеља у Шафариковим *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, Prag 1873, стр. 93; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Интитулација*, Глас САН XCII, 1913, стр. 143.

[8] *Биографија Стефана Немање* од Стефана Првовенчаног: *Památky*, стр. 1.

ѥго створи".[9] Исто тако и у Савином житију Стефана Немање стоји: „**господиноу нашемоу и самодрьжьцоу, царьствоующоу вьсее Срьбьскые земле, Стефаноу Немани**"; као и Првовенчани, Сава каже да Бог „**постави сего самодрьжьнаго господина царьствовати вьсею Срьбьскою землею нареченнаго Стефана Неманю**".[10] Доментијан парафразира исти податак, проширујући територијални оквир: „**благовѣрномоу же и благочьстивомоу и Богомь извьраномоу, и Богомь вьздвиженомоу, и самодрьжавьномоу господиноу Стефаноу великославьномоу и велеродьномоу жоупаноу Немани самодрьжавьно царьствоующоу вьсею Срьбьскою землею и Поморьскою и Диоклитиею и Дальмациею и Тракоуниею**".[11] Теодосије у житију св. Саве каже да је он био син „**жоупана великаго Немане, владыки срьбьскааго иже самодрьжавно владычьствовавшꙋ вьсѣми Срьбьскими землями; синь оного самодрьжца владыкы Срьбьскаго**".[12] Слично Доментијану наводи Немањину титулу Дорпатски летопис: „**сьи же Стефань Немани быстъ младеи братии своеи и быстъ самодръжаць въсѣхъ Сръбскыхъ и Поморскыхъ земль и Помориа, Диоклитие и Далматие и Травꙋние и Захлъмие**".[13] Па и Стефан Душан у својој повељи из 1334. год. у интитулацији каже за себе да је „**прѣоуноукь господина ми и прѣподобнаго Симеона Стѣфана Немание, новаагo мироточьца, владыкы бывьшаагo самодрьжавьна Срьбьскыхь и Поморьскыхь земль**".[14] Наводећи ове текстове у својој студији о аутократору и самодршцу, Острогорски каже да сви они истичу „да је Немања владао својом влашћу и био потпуно независан и самосталан владар српских земаља".[15] Треба код тих сведочанстава нагласити синонимичну употребу титуле *самодржац* = *владика срйски* = *самодржавни господин* = *самодржитељ стола срйског* = *самодржитељ отачаства свог* у смислу сувереног српског владаоца, те глагола *самодржавно владичствовати* = *самодржавно царствовати* у смислу бити суверени владар.

У наведеним речима из увода Немањине хиландарске повеље јасно се изражава његово државноправно схватање извора владалачког суверенитета. То је на првом месту *милости Божја*, божја воља, која је Грцима поставила цареве, Угрима краљеве, другим народима кнезове и друге владике, а Србима — велике жупане, са истим задатком, „**пасти стадо свое и сьблоудати ѥ од всакога зла находещаго на не**". У светлости идеје божанско-провиденцијалне целисходности све су те власти једнаке баш у смислу исте дужности према њима повереном „стаду", и то у сагласности с обичајима и законима, које је сваком народу (којемуждо језику) одредила божанска премудрост. „Иако је хришћанство" — каже Тарановски — „сматрало цара као најсавршенији облик владаоца, те према томе само њему је додељивало пуноћу државне власти, ипак је поред тога освештавало и власт владара нижих рангова у сагласности са апостолским учењем, према коме свака је власт од Бога, и наметало је тим владарима цивилизаторску и културну мисију у хришћанском духу... У колико се та цивилизаторска и културна мисија хришћанских владара ма којег ранга спроводила у живот, њихове су државе улазиле у међународну заједницу хришћанских земаља, где су се од свих признавала и чувала извесна основна начела морала и права, подједнако обавезна за цео хришћански, па дакле цивилизовани свет". (Нав. дело, стр. 126). Ово су схватање у владалачкој титули показивали епитети „благоверни" и „христољубиви", који су сведочили да владалац припада хришћанској цркви и да је свестан своје дужности да буде веран православљу, те *у девоцији* „по милости божијој", „по вољи божијој", којом се „извор владалачке власти смештао изнад земље, те тим се

[9] *Н.д.*, стр. 30.

[10] Ћоровић, *Сйиси св. Саве*, стр. 151.

[11] *Доменйијан*, изд. Даничића, 1865, стр. 118.

[12] *Теодосије*, изд. Даничића, 1860, стр. 3.

[13] Стојановић, *Родослови*, стр. 182.

[14] Миклошић, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, бр. 110, стр. 120; Љ. Стојановић, *Сйаре срйске йовеље и йисма*, књ. I/1. Београд—Ср. Карловци 1929, бр. 56, стр. 54; Ст. Новаковић, *Законски сйоменици* ... 1912, стр. 166.

[15] Г. Острогорски, *Авйокрайор и самодржац*, Глас САН 164, 1935, стр. 142—143.

власт подизала на недостижни ниво, те је добивала искључиви ауторитет... Осим тога иста је *милост божија* сведочила о потпуној самосталности и независности владаоца споља, дакле о спољашњој суверености његове државе". (Нав. дело, 130—131).

Из тог божанског извора проистиче земаљски, правни извор државне врховне власти: патримонијално право владаоца на земље које је Бог даровао његовим прадедовима и дедовима — то је Немањино право на његову *дедину*, коју је он с божјом помоћу обновио ослобођењем Рашке од Византије и освајањем Дукљанског поморја... „Владалац у средњовековној Србији" — наводимо Тарановског — „није владао само над народом, него и над земљом, па чак пре свега над земљом. На земљи је имао врховну својину (dominium eminens), која је вредела управо као стварно право. Од тога стварног права уступао је поданицима директну својину (dominium directum) и својину уживања (dominium utile), али је при томе врховну својину увек задржавао за себе. Право врховне својине припадало је владаоцу на сву земљу уопште". (Нав. дело, стр. 133). „Територија није се сматрала у средњем веку као граница за дејство државне власти у простору, у чему се састоји модерно схватање територије, него као објект стварног права државе, ев. владаоца. То је у оно доба било опште схватање територије у свима европским земљама... То *единско*, или баштинско право припадало је владаоцу не само на државу, као врховну власт, него и на територију, као објект стварног права (dominium eminens)". (Нав. дело, 241—242).

„Владање средњевековног монарха над земљом мора се сматрати као његово примарно право, поред којег његово владање над људима долази тек као секундарно. У основу владаочеве власти над људима лежала су она права на земљу, која им је он од своје врховне власти уступао, чим их је дакле према себи задуживао. Они, којима је владалац уступао директну својину на земљу, а то су била властела и цркве, сачињавали су повлаштене сталеже и дуговали су владаоцу службу. Они, којима је уступао само својину уживања, дуговали су му данке и работе, и били су му потпуни поданици за разлику од повлаштених слуга, који су сами имали своје поданике, као што и владалац..." (Тарановски, н.д., 134—135). Ти су се повлаштени друштвени елементи историјски истакли заједно са владаром, те „премда је он изнад њих избио, морао је да о њима води нарочитог рачуна и да с њима дели и своје право на земљу и везано за њега право на данке и работе од насељеника, да с њима најзад дели и саму државну власт у тој или оној мери, а све према приликама" (стр. 134—135). У смислу непосредне властеоске својине на земљу и непосредне вазалске потчињености властеле према владаоцу — на основу личне вазалске заклетве и везаних за то, освештаних обичајем узајамних права и дужности (consilium et auxilium) — власт средњовековног монарха у феудалним државама никад није била апсолутна у смислу модерног апсолутизма, али је ипак била врховна, суверена, у смислу примарног владаочевог права — његове врховне својине на земљу — права освештаног божанским ауторитетом.

Са тог гледишта, спољашњој суверености средњовековних владара није много сметала теорија њихове идеалне потчињености универзалној власти византијског цара, односно римског императора или папе на Западу, а у појединим случајевима и реална клетвеничка потчињеност једног владаоца другом, дела државе, а понекад и целе државе другој. Тако је било са Стефаном Првовенчаним, коме чињеница да је у доба његове борбе с Вуканом угарски краљ Имре, још 1202. године, унео у своју титулу речи Servie rex, није сметала да легитимише свој суверенитет краљевском круном и да на повељи Мљетском манастиру стави потпис „Стєфан по милости Божиєи вѣньчанны краль и самодрьжьць всеѥ Срьпскє землѥ и Поморьскиѥ".[16] Ни краљу Урошу I његова стварна вазална потчињеност

[16] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926, стр. 24—26.

Бели IV није сметала да се у повељама бистричкој, лимској и стонској титулише као „Стефань Оурошь по милости Божиеи краль и сь Богомь самодрьжьць всѣхь Срьбьскиихь и Поморьскыхь земль“.[17] (У Стонској повељи у потпису је изостављена титула *самодржац*, али она је унесена у интитулацију уз додатак „Хльмскиие земли“;[18] у интитулацији Лимске повеље титула *самодржац* замењена је значајним синонимом „вседрьжавнии господинь“.[19]) Није ни Твртка I код његова крунисања за краља спречила потчињеност Босне круни св. Стефана. Исто тако се и деспот Стефан Лазаревић називао самодршцем упркос своје стварне потчињености турском султану. Примаран је био елеменат унутарњег суверенитета у односу на добивену од Бога и наслеђену од прадедова земљу — *дедину*, као и на оно што је било „по мачу“ примљено, па и на територију приватноправно стечену на име мираза, прћију. Зато у владалачкој титулатури увек налазимо ознаку територије на коју се његова власт односи: почев од Стефана Немање до цара Уроша — *Српска (Рашка) земља и Поморска*. Повремено се у титулу уносе променљиви елементи: тако у повељама Стефана Првовенчаног, Владислава и Уроша I — *Захумље*; у доба краља Милутина, за време борбе с Напуљем — *Албанија*, а у доба аспирација хрватског бана Младена Шубића на Хум Милутин укључује у своју титулатуру и Хрватску — dei gratia Dalmacie, Croatie, Dyoclie, Servie ac Rasie rex et dominus totius Maritime regionis. После освајања византијских земаља у титули Стефана Душана се јавља *цар и самодржац всех Српских и Поморских и грчких земаља*, односно у краћем обрасцу *цар и самодржац Србљем и Грком*, понекад уз друге територијалне ингредијенте, као *Поморију* (јужном, на Егејском мору) и *всему Дису* (западним византијским областима).[20]

Наследност династичког легитимитета у средњовековној Србији манифестовала се још једним религиозним елементом — именом небесног покровитеља династије Немањића, *св. Стефана* архиђакона првомученика, које је сваки владалац у формули своје интитулације и у потпису ставио испред свог народног имена. Оно редовно долази на сачуваним оригиналним повељама у тексту, а обично и на печатима, понекад уз изостављање личног имена. Тако је на печату краља Уроша I на његовој лимској повељи само име Стефан, а исто тако и на три типа Милутинових була изостављено је његово друго име Урош.[21] Треба међутим напоменути да постоји и печат који носи само име краља Уроша: на Душановој повељи Хиландару о прилогу Милшине жене из 1336. године. А. Соловјев је у свом чланку о Душановим печатима претпоставио да је тај печат припадао Душановом оцу Стефану Урошу III Дечанском, али на свим другим својим печатима Стефан Дечански свагда се служи именом Стефан; зато сам ја претпоставио да би он могао припадати Милутину у неком раздобљу његова савладарства с Драгутином, који је имао булу истог типа само с именом Стефана краља.[22] Значај наведене појаве — преузимања имена Сте-

[17] Соловјев, *н.д.*, стр. 27—31; *Зак. сūом.* стр. 592.

[18] Стонска повеља непотпуно објављена у Новаковићевим Законским споменицима, 600—602.

[19] Изд. Б. Кораблева, *Actes de l'Athos* V, *Actes de Chilandar* II — Actes slaves publiés par B. Korablev. Византийский Временник XIX, 1915, бр. 4, стр. 377—384; *Зак. сūом.* 593.

[20] Види: Ст. Станојевић, *н.д.*, 143—150; Јиречек-Радонић, *Исūорија Срба*, III, Београд 1923, стр. 17—18; Острогорски *н.д.*, стр. 146—155; М. Динић, *Срūска владалачка ūиūула за време царсūва*, Зборник радова Византолошког института, V, 1958, стр. 8—19.

[21] Тако је краљ Урош I изоставио име Уроша на златном печату на Лимској повељи (В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манасūиру у Бисūрици и злаūне буле краља Уроша*, Гласник Скопског научног друштва, XXI, 1940, стр. 30). Од 4 типа златних печата на повељама краља Милутина само на једном — на повељи Хиландару 1302—1305 год., *Хил.* II бр. 8; *Зак. сūом.* 393; МС бр. 62, стр. 57—65 — долази у легенди СТЕФАНЬ УРОШЬ МИЛОСТИОМЬ БЖИОМЬ КРАЉЬ, док на три остала име Уроша је изостављено (В. Мошин, *Повеља краља Милуūина Карејској ћелији* 1318 *године*, Гл. Ск. Н.Др. XIX, 1938, стр. 69—73; исти, *Повеље краља Милуūина*, Историјски часопис XVIII 1971, 54—86.

[22] Постоји печат на Душановој повељи Хиландару о прилогу Милшине жене с легендом УРОШ ПР КРАЛ — *Хил.* II, бр. 26; *Зак. сūом.* 405—406

фан при наступу на престо — најбоље се види из чињенице да је и Твртко приликом свог крунисања српском круном преузео и име св. Стефана, док је пре тога на својим повељама наводио име свеца „славе“ Котроманића, св. Гргура.[23]

Враћајући се наведеним сведочанствима Лазаревих савременика — Раваничанина, писца његовог житија и аутора Пећког летописа — морамо констатовати да они у односу на кнеза Лазара употребљавају појам самодржавне власти и *титулу самодршца* баш у наведеном смислу владаоца као носиоца државног суверенитета. То се јасно види из потпуне садржајне истоветности података биографа Раваничанина о Лазару с одговарајућим сведочанствима у биографијама српских краљева код Доментијана, Теодосија, Данила и др. У свим тим сведочанствима о ступању српских краљева на престо једнако се истичу исти главни моменти: 1) воља божја заводи владаоца *на српски престо*; 2) остварује то *благослов од архијерејских руку*, тј. црквени чин; 3) црквени је чин праћен *акламацијом од свештенства и сабора* српског; 4) то све даје посвећеном владаоцу *самодржавну власт*, тј. суверену, над Србима, односно над српским земљама.

Прво: помен *престола српског, престола краљевства српског, престола царског.*

Престо српски је символ врховне државне власти у Србији, исто тако како је то било и у читавом свету. „Свест и уверење о исконској и непрекидној наследности монархијске власти“ — опет наводим Тарановског — „изазивала је то, да није се та власт сматрала као лична ствар појединог владаоца, него као објективна установа, која стоји изнад њега, и према којој евентуални владаоци, који се по Божијој вољи ређају, нису ништа друго до њени пролазни носиоци. Наведени се погледи манифестују у идеји о *престолу* или *столу* као о сталном седишту монархијске власти... Пошто се престо апстрахује од личности евентуалног владаоца који на њему у дато време седи, то се и дужности поданичке дугују не само владаоцу, него и ‚столу српскому‘ ... У томе се донекле наговештава идеја о апстрактној правној личности државе, коју је иначе конкретно оличавао сваки евентуални владалац“. (I, стр. 155—156).

Тако већ Стефан Немања у ктиторској повељи Хиландару, причајући о свом замонашењу, каже· **„оставихь на прѣстолѣ моемь и вь христодарованѣмь ми владичьствѣ лоубьвьнаго ми сына Стѣфана...“[24]**

Тако исто и Стефан Првовенчани у повељи Хиландару понавља Немањине речи **„остави мене ... на прѣстолѣ его и вь христодарованьнѣмь его владычьствѣ“.**[25] У мљет-

— који очевидно припада једном од Душанових претходника. А. Соловјев у чланку *„Печати на Душановим повељама“*, Гл.Ск.Н.Др. II, 1926, стр. 40, мислио је да он припада Стефану Дечанском. Ја сам упозорио на врло сличан печат истог сфрагистичког типа с легендом СТЕФАН КРАЛ, који се налази на оригиналној повељи краља Драгутина (в. слику у мом чланку *Средњовековни српски печати*, Уметнички преглед II, 1939, бр. 1, стр. 7), те сам претпоставио да би печат на Душановој повељи могао да припада краљу Милутину из неког раздобља његовог савладарства с братом Драгутином (Гл. Ск. Н. Др. XIX, 73). Ова повеља није из год. 1332—1337, већ из 1336, јер ју је писао хиландарски игуман Арсеније, који је те године постао хиландарски игуман (в. В. Мошин и М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Скопље 1941, стр. 58—65).

[23] Уп. податак код Орбинија, 358 „et se fece chiamar Stefano Mirce“. Загонетан податак о имену „Мирче“ могао би се, можда, објаснити неком Орбинијевом асоцијацијом с молдавским господаром тог имена, који је подупирао српске манастире, а можда и неким Твртковим комбинацијама о обнављању традиције Немањиног брата Мирослава, хумског господара из XII века. Уп. повељу бана Твртка из 1366. год. у којој се он у интитулацији приказује као „раб божји и св. Гргура“ (В. Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије*, II, Загреб 1952, репр. бр. 132).

[24] Ћоровић, *Списи св. Саве*, стр. 2; Соловјев, *Од. спом.*, 13.

[25] *Хил. II*, бр. 2, стр. 373; *Зак. спом.* 385—386; А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202*, Прилози за књиж. V, 1925, стр. 62—89.

ској повељи Првовенчани захваљује Богу: **„мене оуво изьбравь домоу отьца моѥго быти намѣстьнкоу стола отьца моѥго.“**[26]

Врло је значајно како Дубровчани у уговору с Михаилом Асеном бугарским из 1253. године употребљавају у чисто апстрактном смислу термин „Рашког стола“, односно „стола“ Немањића: договарају се о заједничкој борби **„врьхоу Оурроша, врага твога и нашега, и врьхоу вьсега свога рода, и врьхоу онога кои би биль после на еговь столь“**; даље предвиђају могућност да Бугарин освоји Рашку са свима пределима, а Дубровчанима **„Богь да помокь принети вьсе граде или костеле ере соу Поморьске и пристое Рашькомоу столꙋ...“**[27]

Краљ Милутин у повељи св. Ђорђу скопском у санкцији предвиђа: **„и по смрти кралѥвства ми кого Богь изволить и поставить ѥго на столѣ кралѥвства ми, или синь кралѥвства ми или оуноукь, или кто годѣ оть соуродникь кралѥвства ми...“**[28] Исто тако и Стефан Дечански у санкцији у Мрачкој хрисовуљи каже: **„и по сьмрти кралевства ми кто боудеть наслѣдникь кралевства ми ... кого Богь обереть и посадить на прѣстолѣ кралевства ми...“**[29]

У чисто конкретном смислу говори Дечански о престолу у Дечанској хрисовуљи, али при томе посебно наглашује сакрални значај престола. Упозоравајући да је и по другим црквама, задужбинама његових родитеља и прародитеља видео **„сѣданиѥ на прѣстолѣ кралевѣ**, краљ каже: **да тѣмь запрѣщаю и заклинаю овде и по иниxь црьквьxь да не сѣде на простолѣ кралѥвѣ никторе, ни архиепископь, ни ѥпископь, никоире игоумень, никоире властелинь ни челникь, ни икономь, тькмо кралѥвство ми и синь кралѥвства ми, а или ини ѥгоже Богь изволить кралѥвствовати по нась. И паки заклинаю и запрѣщаю“** — предвиђајући заседање сабора или другог скупа у присутности архиепископа који ће заузети игуманов стол, и одређујући за тај случај редослед седишта, краљ поново каже — **„а на столѣ кралѥвѣ да не сѣде никторе, понеже кралѥвски столь самь Господь извраль ѥсть.“**[30]

Душан у својим повељама често говори о „столу краљевства србскога“ у апстрактном смислу термина. Тако у повељи Дубровнику из 1333. год. каже о себи да је **„повелѣниемь и соудомь Божиемь приель всоу державоу Срьпские земле и сѣдь на престоли кралевства Србскаго ꙗко царь и владика всемоу стежанью светиехь родитель моих.“**[31] У повељи Хиландару из 1340 год. о прилогу за спомен брата Драгушина захваљује Богу због **„дара и ждрѣбиꙗ прѣдрьжати прѣстоль отьчьства моѥго родитель и прародитель“**.[32] У повељи старцу Григорију о цркви св. Петра Коришког из 1343. год. краљ Душан говори о краљевској дужности да воли цркве и да се брине о њима, и посебно о себи: **„тѣмь же и кралевство ми, помазание ми от Бога ангеловѣмь прѣданиѥмь и благочьстивиа христиꙗньства и стола светопочивьшихь краль, любовь теплоую кь Богоу и чьсть кь светимь ѥго црьквамь, наипаче обновлениꙗ ради и помена и задоушиꙗ светопочивьшихь краль прьвопрѣстольнихь и стола Срьбьскаго“**.[33] Слично и у Арханђеловој хрисовуљи, захваљујући Богу што га је поставио **„на прѣстолѣ отьчьства моего и достоина всемоу стежанію прѣродитель моихь, и богодарованнимь вѣнцомь кралевства Срьбскаго вѣнчань быхь на царство...“**, цар Душан говори о потреби бриге за

[26] Соловјев, *Од. спом.* 24.

[27] *Исто*, 38—39.

[28] *Исто*, 81—82.

[29] *Исто*, 111.

[30] *Исто*, 115—116.

[31] *Исто*, 119.

[32] *Исто*, 124.

[33] *Исто*, 125.

цркве „обновлєниꙗ ради и помена и задоушиꙗ светопочившихь краль, господь моихь прѣкопрѣстолнихь стола Срьбскаго".[34]

Престо царства помиње и цар Урош у повеље Которанима Биволичићу и Бучићу о острву Мљету: „И єго же изволить Богь по мнѣ господьствоующа на прѣстолѣ царства ми...".[35]

У истом смислу символа легитимитета владалачке династије користи термин престола и Твртко у причању о свом крунисању српском круном: „Богоу сподобльшоу ме наслѣдовати прѣстоль моихь прѣродитель господе Срьбьске земле бо ти бѣхоу мои прѣродителие вь земльнѣмь царствѣ цавьствовавше и на небесное царьство прѣселили се...; и потом начехь сь Богомь кралевати и правити прѣстоль Срьбьскиє земле...; и молю и запрѣщамь, єгоже Богь изволи по мнѣ на прѣстолѣ кралевьства ми...".[36] После 40 година краљ Твртко Твртковић у повељи Дубровнику од 16. VIII 1420. год. (о Конављима и Стону), наступајући у својству само босанског краља, али понављајући стару српску арaнгу, каже да га је Бог поставио господина всемоу стежанию моихь прородитель господь кралевь Босаньцихь... „и начехь з Богомь кралевати и правити пристоль моихь прородитель".[37]

Српски стари књижевни текстови у потпуно истом смислу употребљавају термин *владаочев престо*, само при томе обично наглашују вољу божју. Тако говоре биографи-савременици и о кнезу Лазару.

Раваничанин каже: „промысломь и благоволениемь божиемь ... въззводить се прысьни вьспоминаємы сьи моужь кнезь Лазарь на прѣстоль срьбскы". Пећки летописац: „сѣдьшоу же томоу на дрьжавнымь прѣстолѣ цареи прьвыхь...".

О краљу Владиславу, који је силом отео брату Радославу престо, Доментијан каже: „изволи се Господеви и оземльствова (тј. протерао из земље) брата старѣишаго, и прѣк прѣстоль отьца своєго кирь Стефана крала".[38]

За краља Уроша I, који је исто тако путем државног преврата дошао до власти, биограф Данило II каже да после Владислава краља „благоволениемь божиемь приеть прѣстоль кралевства брать єго нареченыи Великыи краль Оурошь".[39]

За Драгутинов преврат: „одолѣ родителю своемоу и приеть прѣстоль єго сь ноуждею".[40]

За Милутина: „по сихь бо благочьстивыи краль Стефань Оурошь приеть прѣстоль кралевства дарованиемь вьзлюбленнаго ємоу брата крала Стефана".[41]

О Стефану Дечанском каже да по смрти Милутина „изволѣниемь божиемь прıеть прѣстоль кралевства сынь єго Стефань краль Оурошь Третии".[42]

О свом намераваном крунисању Душан пише архиепископу Данилу да дође и да својим руком благослови „приети намь прѣстоль сь (овај) богодарованныи ми".[43]

[34] *Исто*, 135.
[35] *Исто*, 161.
[36] *Исто*, 172.
[37] *Исто*, 197—198.
[38] Доментијан, 295; Н. Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка I*, Београд 1948, стр. 62.
[39] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао арх. Данило и други, изд. Ђ. Даничић, 1866, стр. 7.
[40] *Исто*, 18.
[41] *Исто*, 106.
[42] *Исто*, 170.
[43] *Исто*, 218.

Свуда овде, па тако и код Раваничанина о кнезу Лазару, **примити прѣстоль** значи — *ӣримиӣи врховну државну власӣ*, а Пећки летописац за Лазарев наступ на владу у потпуно истом смислу употребљава три израза: „сео на *владички ӣресӣо*" — „примио *државу земље срӣске*" и „на част *самодржавносӣи царске* подигао".

Друго: *какав је ӣребало да буде обред Лазарева крунисања и ӣромулгације?* „**Прьвѣѥ благословлıаѥть се оть архиıереовѣхь роукь** (наглашавамо двојину — исто тако као и у податку о Душанову крунисању) **и вьсего причта и сьбора срьбьскаго и тако самодрьжьць постаѥ Србима**": ту су укратко наведена два друга основна елемента — црквени обред благослова од архијереја, и акламација од стране свештенства које учествује у дотичној „саборној" служби и од присутних на богослужењу чланова српског државног сабора, који се, очевидно, морао претходно сагласити с предајом престола кнезу Лазару. Потпуно исто говори Стефан Дечански у дечанској хрисовуљи о свом крунисању: „**Богомь дарован'нымь вѣн'цемь кралıев'ства срьб'скаго вѣн'чань быхь на кралıевство . . . благословениıемь и роукою прѣосвештен'наго ар'хиепископа Никодима, и всѣхь епископь, и в'сего с'бора срьб'скаго**".[44] Сасвим је јасно да се реч *рука* односи само на руку архиепископа који врши обред, а *благословеније свих еӣискоӣа и свега сабора срӣскога* — то су повици „аксиос", „достоин" и „будет, будет", којима су епископи, учесници у богослужењу и народ одговарали на исте речи архиепископа приликом полагања владалачких инсигнија на новопосвећеног владара.

Упућујући читаоце на расправу Н. Радојчића о обреду крунисања босанскога краља Твртка I (1948), где су наведени сви значајни подаци о обреду крунисања на Западу, у Византији и у Србији,[45] морамо да се зауставимо на сведочанствима Доментијана и Теодосија о крунисању Стефана Првовенчаног; обојица пружају прилично јасну слику тог обреда. Савременик, Доментијан (који је могао да буде чак и сведок обреда) прича, да преосвећени кир Сава „**призвавь благовѣрьнааго брата своѥго прѣвеликааго жоупана кирь Стефана вь великоую арьхиѥпископию рекомоу Житьчоу . . . сьтвори по обычаю обьноштьноѥ стоıаниѥ . . . И вь врѣме богоподобьно сьтворивь светоую литоургию, и по великомь исходѣ светыѥ литоургиѥ, приѥмь светыи вѣньць вь великомь светилишти, и вѣньча благовѣрьнааго брата своѥго, и помаза ѥго доухомь светыимь на кралıевьство, ıако звати се ѥмоу самодрьжавьномоу господиноу кирь Стефаноу кралıю вьсѣхь срьбьскихь и поморскихь землıь**".[46] Не бисмо се сложили с мишљењем Н. Радојчића да је овај опис „богат речима, а сиромашан садржином" (стр. 61), јер су у њему тачно наведени поступни тренуци церемоније: време — „по великом исходе", узимање венца у великом светилишту, тј. вероватно на светој трпези, венчање са миропомазањем владара „за самодржавног господина свих српских и поморских земаља". Каснији Теодосијев опис овог крунисања допуњава Доментијана неким конкретним подацима, и вероватно представља реконструкцију обреда у смислу праксе која се у Србији утврдила у Милутиново доба. „**И вь врѣме, егда освештати подобно, вѣнцоименитаго брата великаго жоупана Стефана вь светыи жрьтьвникь вь светаа светыхь кь себѣ приемь, молитвами же и молıениемь кь богоу сего благословивь, багреницею же и висромь прѣпоıасавь и оукрасивь, и вѣнцемь царствıа чьстноую главоу его вѣнчавь, и мνромь того помазавь, о бозѣ самодрьжавна кралıа срьбскаго сего быти нарицаеть, благороднымь же и всѣмь людем поклоншим се, и многолѣтıе оть бога просеште емоу и глаголюштимь: боудеть, боудеть**".[47] Треба нагласити разлику Доментијановог описа обреда од оног што знамо о византијском чину према опису Кодина и др.[48] У Византији се обред вршио не „по великом исходе" (преношење светих дарова са жртвеника на часну трпезу

[44] ГСУД II отд., књ. XIII, 1880, стр. 2.

[45] **Н. Радојчић**, *н.д.*, 41.

[46] Доментијан, 246—247.

[47] Теодосије, 143.

[48] Радојчић, *н.д.*, 52—57.

за време певања „херувимске песме"), него по малом „исходе", када архијереј са амвона улази у олтар, после чега се пева „Трисвјатоје". Тешко је претпоставити код Доментијана грешку, с обзиром на његов свештенички чин. Теодосије се не усуђује поновити Доментијанов податак о измени византијске праксе и замењује то неодређеним податком „вь врѣме егда освештати подобно", али његов даљи опис, где он каже да је Сава увео Стефана „вь светаа светыхь, кь себѣ", сведочи да је то заиста било учињено после великог входа, као код хиротоније свештеника. Да ли је то Сава учинио свесно ради појачања свечаности крунисања, сматрајући да му то архиепископски сан допушта, или можда по незнању, немајући текста византијског обреда? Морамо претпоставити да се, као и у Византији, нови владар после тога заједно са свештенством причешћивао у олтару на свештенички начин. Треба упоредити код Доментијана и Теодосија краће описе архијерејског благослова при крунисању краља Радослава и Владислава (стр. 261, 295 код Дом.; 165—166 и 178 код Теодосија).

Напред наведени подаци Лазарева житија о његовом ступању на престо, краће су садржине, али са свим споменутим битним елементима обреда — по архијерејском благослову, уз акламацију сабора — сведоче да се Лазарево устоличење морало вршити по истом обреду као у наведеним описима Доментијана и Теодосија, јер у црквеним типицима других обреда нема.

Природно је поставити питање: ако је над кнезом Лазаром извршен чин крунисања, каквом је он круном крунисан (уп. Н. Радојчић, О крунисању Твртка, стр. 37—38) и каква је била употребљена титула уз епитет самодржавности. Мислим да на прво питање одговара сам кнез Лазар својим портретом у Раваници, на свом новцу и на златном печату: сигурно не би на својој слици у цркви ставио себи на главу другу круну, него ону што су је видели на њему на дан крунисања његови поданици. А на друго питање мислим да одговара његова титула коју налазимо у интитулацијама и у потписима на његовим повељама, и која би — према његовој жељи — требала да гласи аналогно оној коју наводи Доментијан за Стефана Првовенчаног: *„јако звати се јему самодръжавному господину кир Стефану Лазару кнезу свих српских земль и Подунавија"*. Баш у том смислу треба да разумемо и сведочанство Пећког летописца: „...вь чьсть самодрьжавиа царьскаго вьзьшьдь, не хоте измѣнити кнезьчьскаго нарицаниа".

Треће: „И тако самодрьжьць бываеть Србьлемь". Речи *и тако* јасно кажу да је самодржавна власт у српској држави предана Лазару баш наведеним обредом и акламацијом. Потпуно аналоган је одговарајући податак код Доментијана о крунисању Стефана Првовенчаног — „помаза его Доухомь светымь на кралевьство, ꙗко звати се емоу самодрьжавьномꙋ господинꙋ ... кральꙋ всѣхь срьбьскихь земль и поморьскихь".[49] Слично и Теодосије о венчању краља Радослава каже: „светыи архиепископь вь великои црькви вь рекомѣи Житчи кралевствомь вѣнчавь, молитвами же и благословеніемь того оутврьдивь, прѣдасть емоу самодрьжавно отьчьское и србьское скиптро строити".[50] Треба нарочито нагласити да се код свих српских сведочанстава о владару-самодршцу и о самодржавној власти увек говори о самодржавности у смислу врховне државне власти у односу на поданике: било на читаво становништво државе — „своимь Срблемь[51], било на саставне делове државног територија — „краль и самодрьжьць всѣхь србьскихь земль и поморскихь",[52] царь самодрьжавныи всѣхь срьб'скыхь и поморскыихь и грьч'кыхь земль[53], царь всѣмь

[49] Доментијан, 247.

[50] Теодосије, 165—166.

[51] Ст. Станојевић, *н.д.*, стр. 151—152.

[52] Нпр. у светостефанској хрисовуљи и др.: Станојевић, *н.д.*, 147 и д.

[53] У Душановој призренској повељи: ГСУД 15 1862, стр. 267; Станојевић, *н.д.*, 151.

Србьлемь и Грькомь и западнои странѣ, рекоу же Албании Поморію и вьсемоу Дисоу".[54] Повеља Вука, Гргура и Романа Бранковића Хиландару помиње „господина ми прѣвысокаго цара Стефана Оуроша, самодржца всѣхь србьскыихь земль и грьчьскыихь и поморьскыихь".[55] Навођење области као објекта самодржавне власти произлази из споменутог средњовековног схватања владалачке власти над земљом као над врховном својином, стварног права владаоца, а има посебан значај у односу на тадашње феудално устројство средњовековне Србије, где су на челу појединих области често стајали чланови краљевске породице, односно полунезависни кнезови, као нпр. Рус Ростислав на Дунаву и Сави, док су поједини чланови династије носили и краљевску титулу, као Вукан у Зети, краљица Јелена за владе својих синова Драгутина и Милутина, Драгутин као Сремски краљ, Душан као млади краљ опет у Зети. До пада царства — Вукашинове узурпације, нема ниједног случаја да се неко од тих обласних господара поред свог имена и титуле служио и епитетом самодршца; па ни Вукашин после протеривања цара Уроша са власти, и поред своје краљевске титуле, није се усудио да употреби титулу самодршца, очевидно из обзира према тадашњем „јавном мнењу" — схватању српског народа према којем је овај епитет везан за исконско право Немањића на богомдану врховну власт над земљом.

Ипак, у том раздобљу наглог распадања државне целине на самосталне кнежевине, Вукашинов брат Угљеша у својој, стварно самосталној Серској области, у једној повељи изданој на грчком језику светогорском бугарском манастиру Зографу, у фебруару 1369. године, о границама имања овог манастира према хијериској епископији, називајући себе у тексту титулом ἡ βασιλεία μου, потписао се црвеним мастилом уз титулу δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ.[56] Вероватно је то учинио на молбу зографских монаха ради већег угледа његове хрисовуље код будућих грчких власти. Али ни у једном другом свом акту Угљеша се није назвао самодршцем. После пада царства, ова се титула први пут јавља у повељама кнеза Лазара, и то редовно и неизоставно, а касније и у двема повељама зетских господара Балшића — Ђурђа Страцимировића, из 1386. године,[57] и Балше III, из 1420. године[58] — што се, као што ћемо касније показати, може објаснити тадашњом политичком ситуацијом. После Косова, самодржавним су се, по наследном династичком праву, називали синови кнеза Лазара[59], а тек после 100 година, једанпут, послужила се овом титулом царица Мара, кћи Ђурђа Бранковића, удова цара Мурата. Она је остала да живи у Турској са својим двором до своје смрти (1487. год.), задржавши свој утицај у Цариграду, где га је користила посредујући у корист Срба; у својим српским писмима и повељама редовно се служила интитулацијом госпога царица Мара,[60] а у повељи из 1479. године употребила је титулу царица и самодрьжица кура Мара,[61] очевидно свесна свог права на учешће у титулатури свог покојног супруга, турског цара, наследника византијских аутократора. Ако изоставимо овај изузетан каснији случај, остају само два случаја редовног коришћења епитета самодржавни; код кнеза Лазара и његових наследника, те код зетских господара из истога раздобља, што ћемо касније објаснити.

[54] Душанова повеља Карејској ћелији 1348. год, МС бр. 117, стр. 136—139. Станојевић, стр. 151—5.

[55] *Зак. сйом.* 442.

[56] А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке йовеље срйских владара*, Београд 1936, стр. 270—279.

[57] *Зак. сйом.* 198.

[58] Изд. Јастребов у ГСУД 47, стр. 228; *Зак. сйом.* 583.

[59] Види: Острогорски, *н.д.*, 158.

[60] Види: Ст. Станојевић, *н.д.*, стр. 514: *МС* бр. 436, 440, 445, 455, 456, 457 — стр. 514, 516, 521, 535, 536, 537; Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* II, 778—782, стр. 196—199.

[61] *МС* бр. 445, стр. 520—522 = *Хил.* II, 567; писмо паше Ахмеда Дубровнику поводом тужби Свето-Павловских монаха султану због обустављања дубровачког дохотка — *Хил.* II, 579.

*

Сачуване су ове повеље из доба владавине кнеза Лазара:

1. *„Светли хрисовул ... брату мојему Црепу“* о предмету Богородичине цркве у Петрусу око 1380/1381. год.[62] Повеља садржи трансумпт од три претходне исправе: кнежеву одлуку (1379/1380. год.) о предаји предмета патријарху Јефрему, пресуду патријарха Јефрема на Спасов дан 1380. год., потврду Јефремове одлуке по патријарху Спиридону и повељу кнеза Лазара. Сачувана је у савременом препису, без кнежевог потписа. Интитулација: **„Вь Христа Бога благоверныи самодрьжьць всем Срблемь, христолюбиви кнезь Лазарь“**. У последњој диспозицији: **„тѣмь же и азь рабь твои Стефань кнезь Лазарь“**.

2 и 3. *Две повеље — кнеза Лазара и патријарха Спиридона манастиру Горњаку* из 1380. год.[63] Сачуване су у каснијим преписима, али су аутентичне по садржају. Аренга кнежеве повеље је оригинална: **„Благоразумно и всеподателно...“**. Интитулација: **„Азь благовѣрныи кнезь Лазарь, самодрьжаць всеѥ Срьбьскиѥ земле“**. Потпис: **„Вь христа Бога благовѣрныи кнезь Лазарь“**.

Патријархова повеља каже да инок Григорије **„принесе чьстноѥ писаниѥ самодрьжьца всеѩ Срьбьскиѥ землѥ господина кнеза Лазара; ... приемь же смирениѥ ми повелениѥ и моление самодрьжавьнаго господина кнеза Лазара, и зговоривь се сь вьсемь сьборомь светиѥ и великиѥ нашиѥ црькви...“** Потпис: **„Спиридонь милостию Божиѥю патриархь Срьблемь и Приморию“**.

4 и 5. *Две повеље, кнежева и патријархова, о прилогу за хиландарску болницу* из 1380 год.[64] Аренга кнежеве повеље: **„Мисльнимь светомь озаривше си мисли...“** Интитулација: **„Азь вь Христа Бога благовѣрнии и самодрьжавнии господинь Срьблемь и Подоунавию, Стефань кнезь Лазарь“**. Потпис: **„Вь Христа Бога благовѣрни Стефань кнезь Лазарь“**. Златан печат на љубичастој свили. Датум: **„В лѣто 6888, индиктион II“**.

Истим поводом патријархова повеља каже: **„видѣвь смерениѥ ми и хрисовоуль благочьстиваго и христолюбиваго самодрьжьца всех Срьбль и Подоунавиѩ, прѣвисокаго кнеза Стефана Лазара“**. Датум је исти: **„В лето 6888 ендикта II“**. Потпис: **„Смеренни Спиридонь патриарь Србльмь и Поморию“**. Оригинал с воштаним печатом патријарха.

6. *Повеља кнеза Лазара светогорској лаври св. Атанасија* о прилогу брата Црепа — Богородичине цркве у Петруској области, вероватно из 1381. год.[65] На трошној исправи датум је нејасан, вероватно 6889. год. индикта 4; наведени у исправи игуман Лавре јеромонах Кирил познат је из акта из 1378. год.; према садржини исправа је издана после споменуте прве Лазареве повеље Црепу из 1380—81. год. Аренга је иста као и у Лазаревој повељи о хиландарској болници: **„Мисльнимь свѣтомь озаривше си мисли...“** Интитулација: **„Азь вь Христа Бога благовѣрни кнезь Лазарь [самодрьжавни господинь Срьблемь и] Подоунавию“**. Потпис није сачуван.

7. *Повеља кнеза Лазара манастиру Раваници* с датумом 6889. год. (—1381)[66] сачувана је у преписима, који су, према Влад. Петковићу, вероватно узети с текста који је био исписан

[62] А. Соловјев, Архив за правне и друштвене науке XXXV, 1929, бр. 3, стр. 188—197; уп. В. Мошин и М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 81.

[63] Лазарева повеља — *МС* 193; *Зак. спом*. 771——772; патријархова — *МС* 212; *Зак. спом*. 772——774.

[64] *Хил*. II, бр. 66; *Зак. спом*., 449/450; патријархова повеља, *Хил. II*, бр. 65; *Зак. спом*. 450.

[65] *Зак. спом*. 495.

[66] *МС* 196; *Зак. спом*., 769—770; Влад. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922.

на зиду у цркви. Аренга је оригинална: „Іже ѿт несоущиих въса въ бытие привѣдыи" (почетне речи ирмоса). Интитулација: „Азь въ Христа Бога благовѣрныи кнезь Лазарь, ревноуе иже прѣжде мене бывшим благоч'стивимь царемь, на их же прѣстоль Богоу ме вьзнесша и царствиа саном оукрасившоу и славою...".

8. *Повеља кнеза Лазара Руском манастиру св. Пантелејмона у Светој Гори* о прилогу челника Мусе, из 1381. год. (6889. год. инд. IV).[67] Аренга: „По неизреченномоу чловѣколюбию владыки моего Христа ... и по неизреченномоу и всемилостивомоу его призрению иже на господство ми, ıакоже и на прьвихь светихь царихь, такожде и на господство ми излиıа благодѣть пресветаго своего Доуха, и постави ме господина земли Срьбьскои и Подоунавию, азь вь Христа Бога благовѣрни и самодрьжавни господинь Стефань кнезь Лазарь". Потпис: Вь Христа Бога благовѣрни Стефань кнезь Лазарь Срьблемь и Подоунавию". Датум: 6889. год., индикт IV. Печат воштани, оригиналан.

9. *Повеља светогорском Руском манастиру о поклону цркве Спасове код Хвостанске митрополије,* из 1381. год. (6889, инд. IV).[68] Аренга: „Вишнюю славоу оулоучити желающе ...". У интитулацији: „и азь ... иже вь Христа Бога благовѣрнии и христолюбиви кнезь Срьблемь и Подоунавию Стефань Лазарь". Датум: „Вь лѣто 6889, индикта IV". Потпис: „Вь Христа Бога благовѣрни Стефань Лазарь Срьблемь и Подоунавию". Ова се аренга јавља први пут овде; касније је поновљена у повељи царице монахиње Јевгеније са синовима Стефаном и Вуком за исти манастир из 1395. год.[69] и још касније у повељи деспота Стефана Лазаревића Хиландару из 1411. године.[70]

10. *Исправа инока Доротеја о подизању храма — задужбине у месту Дренчи,* издана у Жичи 1382. год. (6890, инд. V).[71] Чува се у Руском манастиру, оригинал с воштаним печатом на зеленој свили. Велики број приложених села на Расини, у Модрој, на Српској, на Морави и у Браничеву, као и годишњи доходак по 8 литара сребра у Новом Брду, сведоче да је тај монах био врло високи властелин, вероватно члан владалачке династије: према Ђ. Сп. Радојичићу — деспот Иваниш. Интитулација — „благочьстиви и христолюбиви вь иноцѣхь Доротеи и сь прѣвзлюбленниимь синомь своимь Даниломь" — никако не одговара монашкој смерности и ствара утисак о замонашеном владару. У тексту је наведено да је тај инок Доротеј подигао манастир „изволениемь божиимь и прѣчистие его матере и подаииемь господина ми самодрьжавнаго кнеза всемь Срьблемь Лазара", и са „благословением всесветеишаго патриıарха кир Спиридона".

11—12. *Две повеље — кнеза Лазара и патријарха Спиридона — Обраду Драгосалићу* о цркви Ваведенија Богородице на Ибру, из 1387—1388. год.[72] Кнежева повеља има аренгу исту као на повељи о хиландарској болници: „Мисльнимь светомь озаривши си мисли". Интитулација: „Азь вь Христа Бога благовѣрни и самодрьжавни господинь Срьблемь и Поморию Стефань велики кнезь Лазарь". Потпис (црвеним мастилом): „Вь Христа Бога благовѣрні Стефань кнезь Лазарь". Повеља је без датума.

Патријархова повеља почиње: „Понеже оубо по неизреченномоу и благомоу смотрению и пресветаго Доуха благодатию, правиломь божествениимь апостоль и закономь светиихь отьць

[67] *Акты русского на св. Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона,* Киев 1876, бр. 55, стр. 380—382; ГСУД 24, стр. 256; *Зак. спом.*, 516—517.

[68] *Акты*, бр. 54, стр. 378—380; ГСУД 24, стр. 259; *Зак. спом.*, 515.

[69] ГСУД 24, стр. 271; *Зак. спом.*, 517—520.

[70] *МС* 569; *Зак. спом.*, 465—467.

[71] *Акты* бр. 56, стр. 382—388; ГСУД 24, стр. 260; *Зак. спом.*, 763—764.

[72] *Хил. II*, бр. 68, стр. 544; *Зак. спом.*, 374—375; патријархова — *Хил. II*, бр. 69, стр. 545—546; *Зак. спом.*, 776—777.

(иже) вѣроу въздвигоше и прославише, оукрѣпише и оумножише, и свет мироу возсиаше, царе же православние и архиереи к добродѣтели наставише, и властеле и властеличиће к благомоу и пользномоу поути приведоше ..., виде смирение ми записание и оутврждение господами светиими крали срьбьскими и господиномь царемь Стефаномь и господиномь кнезомь Лазаремь цркьвь оу Ивроу Вьвѣдение Светаıа светих...". Потпис: „Спиридон милостию вожиею патриархь Срблемь и Поморию". Датум: „Вь лѣто 6896", ген. 19 — 19. I 1388.

13. *Писмо кнеза Лазара Дубровнику* о доласку јерусалимског митрополита Михаила по стонски доходак, од 31. августа 1388. год.[73] У адреси: „От кнеза Лазара владоуцiомоу и властеломь града Доубровника".

14. *Повеља кнеза Лазара Дубровнику*, издана у Крушевцу 9. јануара 1389. год.[74] Аренга је иста као у повељи о прилогу челника Мусе: „По неизреченномоу милосрдию и чловѣколюбию владики моего сладкаго ми Христа и по неизреченномоу и всемилостивомоу его призрению иже на господство ми, ıакоже и на прьвихь светихь и православнихь царихь, такожде благодеть прѣсветаго Доуха на господство ми излиıа, и постави ме господина земли Срьпскои и Поморию и странамь Подоунавьскимь. Азь вь Христа Бога благовѣрни и самодрьжавни по милости божиеи Стефан кнезь Лазарь и господинь, сьдрьжецiоу ми сиıа вса, Богоу о семь благоволецiоу ... Датум: повеление господина кнеза Лазара писа се месеца генара 9 дьнь оу славномоу градоу господства ми Кроушевцоу ва лиeто 6894."

15. Постојала је *Лазарева йовеља Хиландару* о поклону редовног дохотка од Новог Брда: споменута је у повељи Стефана Лазаревића Хиландару из 1405. год., где се каже да су тада дошли деспоту старац Јован и поп Теодор који су напоменули о штети коју је претрпео манастир „отсечениıа ради новобрьдьскаго дохотка, его же приложи испльньше се радостию манастироу родитель и господинь светыи кнезь".[75] Не зна се да ли је ту радост учинио кнезу Лазару неки породични срећни догађај (удаја његових кћери?) или нека победа (код Плочника?), али укидање те повластице свакако је последица тешких прилика после Косова.

16. Постојала је и ктиторска *йовеља кнеза Лазара Руском манастиру* о неком прилогу који — „приложи господинь светыи кнезь Лазарь за вечни помен севи": игуман Никодим у уговору с кнегињом Јевгенијом и синовима Стефаном и Вуком о откупу адрфата од 1396. год. индикта IV спомиње „приложеннаа господиномь ны светымь кнезомь Лазаромь и ктиторомь монастира".[76]

17. Постоји сигуран податак да је кнез Лазар подигао у селу Војловици близу Панчева манастирић и да му је била издата оснивачка повеља. Игуман Јоаникије Милковић у својој малој историји манастира каже да је била повеља кнеза Стефана Лазаревића из 1383. године.[77] Наведени анахронизам — Стефан Лазаревић и 1383. година — несумњиво сведоче о постојању некадашње повеље, можда исписане на зиду у цркви. Стефан Лазаревић се никада тако у својим повељама није потписивао, него је очевидно у потпису стајало име Стефана Лазара, што је игуману изгледало као погрешка, јер није знао о редовној употреби немањићког традиционалног имена Стефан испред личног имена владаоца. Година 1383. тачно одговара тадашњој политичкој ситуацији: баш тада, одмах

[73] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма*, бр. 128, стр. 123.
[74] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма*, бр. 127, стр. 120—123.
[75] *МС* 331; *Хил. II*, бр. 76, стр. 354—355; *Зак. сйом.*, 462—463.
[76] *Акйы*, бр. 58, стр. 400—406; ГСУД 24, стр. 277; *Зак. сйом.*, 521—526.
[77] В. Мошин, *Када је основан манасйир Војловица*, Народна старина, књ. XIV, Загреб 1939, стр. 109—119.

после смрти угарског краља Лудвига, 1382. год., кнез Лазар је заузео земље око Дунава, те је подизање манастира, према тадашњем обичају, требало да потврди власт српског кнеза у освојеном крају.

18. Напослетку, Новаковић упозорава и на податак у последњој тачки уговора деспота Стефана Лазаревића с Млетачком републиком, од 12. августа 1423. год., да је постојала повеља „отца илустрог сињора деспота" којом је дао неке повластице Дуждевој Сињорији око 1366. године.[78] Навођење тог акта у уговору из 1423. год. не дозвољава да посумњамо у исправност наведеног податка, а то би сведочило да кнез Лазар вероватно није признао Вукашинову власт после његовог преврата и да је, на неки начин, успео толико очувати самосталност свог подунавског подручја да је могао независно од краља Вукашина одржавати дипломатске везе с Венецијом.

Од 14 сачуваних повеља кнеза Лазара и патријарха Спиридона само су три — две горњачке и једна раваничка — очуване у каснијим преписима, односно реконструкцији, док су осталих 11, у архивама манастира у Хиландара, Пантелејмона и у Дубровнику — изворне. И свечане хрисовуље и кратка писма по својим формуларима потпуно одговарају српским краљевским и царским повељама. Што се тиче кнежеве титулатуре с редовном употребом титуле самодршца у интитулацији или у потпису, која одговара титулатури немањићких краљевских и царских повеља, исту налазимо и на Лазаревим оригиналним печатима.

Од кнеза Лазара сачувано је пет печата — три воштана и два златна; трећи златан печат — са двоглавим орлом на препису раваничке повеље — производ је XIX века.

Велики воштани печати сачувани су на: 1) Лазаревој повељи Руском манастиру из 1381. год., 2) на његовом писму Дубровнику од 31. августа 1388. године и 3) на повељи Лазареве удовице Милице са синовима Вуком и Стефаном Атанасијевој светогорској лаври из 1395. године. Сва су та три примерка рађена истим типаром, па њихово постојање на споменутим разновременим и потпуно различитим адресатима апсолутно сигурно доказује њихову потпуну оригиналност и веродостојност. То је једнострани печат с типаром од 4,4 cm у промеру, хералдичког типа. У пољу је шл м с њушком и са свинутим роговима; у кружном прстену легенда — **„По милости божи Стефан в Христа Бога благоверни кнез Лазар"**.[79] Легенда потпуно одговара његовој титулатури у потписима на повељи и по формулару припада само владалачким печатима. Касније се у варијантама појављује на печатима деспота Стефана Лазаревића (и на једном печату његова брата Вука у доба после деобе државе) и код Ђурђа Бранковића. *Сви остали династи* имају на својим печатима свагда само кратку легенду: **„Сиꙗ печат Влка** (Бранковића)", **„Си печат господина Гюр'га и Балше", „Сиа печат господина Костадина"**.

Лазареви златни печати налазе се: 1) на Лазаревој повељи Хиландару о прилогу за болницу из 1380. год. и 2) на повељи деспота Стефана Лазаревића Хиландару из 1411. године; оба су прављена истим типаром, што исто тако одстрањује могућност ма какве сумње у њихову оригиналност. Печат је двостран, виси на неоплетеној свили, црвеној или љубичастој; 5,5 cm у промеру. На аверсу је владар у византијском репрезентативном ставу са скиптром — крстом у десници и са свитком у левици. Легенда по кружном прстену: **„Вь Христа Бога благоверни кнез Лазар"**. На реверсу је стојећа фигура св. Стефана првомученика, небесног покровитеља Немањића, с кадионицом у десној руци и са „сио-

[78] *Зак. сйом.*, 269 и 280—281.

[79] В. Мошин, *Кнез Лазар самодржац*, Багдала XIII, Крушевац, јун-јул 1971, стр. 9.

ном" у левици. Легенда по прстену: **„Свети Стефан првомъченик Христов".**[80] Златних висећих печата на повељама других српских династа нема осим јединог изузетка: на повељи Вука Бранковића Хиландару „Страшноје слово..." — златан печат с неспретно израђеном владалачком репрезентативном фигуром на аверсу и с допојасном представом Богородице с дететом на реверсу, с легендом у пољу поред Вукове фигуре — **„Господинь Вλкь".**[81] Повеља није из 1377. год., како се понекад узима, него из доба после Косова, што се види како по настојању на владалачкој интитулацији с девоцијом „по милости божіеи", тако и по типу печата с цевчицом за гајтан, који је типичан за послекосовско раздобље.[82]

Коначно, у Лазаревим повељама заслужују пажњу и аренге. То је књижевни увод у повељу, у којем се, обично уз лепе наводе из Светог писма или из богослужбених текстова, износе религиозно-моралне побуде за ону владалачку милост која се наводи у идућим диспозиционим одлукама. Понекад ту налазимо и прави повод за неко благодејање, као што је захвалност Богу за рођење престолонаследника, за оздрављење од тешке болести, за победу над непријатељима итд. Као елеменат владалачке идеологије овде се истиче, у једну руку, дужност владара да врши правду, а у другу руку — благочастива дарежљивост, посебно према манастирима и црквама. Српске су повеље ванредно богате аренгама: многе су високе књижевно-уметничке вредности. Код појединих аренга могу се запазити подаци аутобиографске садржине, понекад такве врсте која би могла изаћи само испод пера издавача повеље: нпр. кад владалац прави алузију на неки свој велики грех (као Душан према оцу), или кад истиче своје моралне мане, као што је нпр. у оснивачкој повељи краља Милутина за хиландарски пирг на мору. „Као што грлица гракањем својим оглашује дебри — само гласом, док је снагом својом немоћна — тако и ја грешни: глас о мени по свој васељени прође, а дела мојих добрих на земљи Бог није видео, па и ко други види?". Напосе, за краља Милутина је значајно да су, са једним изузетком, све аренге на његовим повељама оригиналне, тј. појављују се у њима први пут и тек онда улазе у досије канцеларијских формулара, одакле се преузимају касније за друге повеље. Међу многобројним повељама Душана и цара Уроша има доста оригиналних аренга, уз оне преузете из старијих формулара.

Од девет сачуваних Лазаревих повеља само једна нема аренге: прва, у којој се наводи ток судске парнице између властелина Црепа и манастира Хиландара. У осталим повељама налазимо пет засебних аренга, од којих су три потпуно изворне, а две представљају нове прераде старих формулара.

„Мисаоним светлошћу озаривши своје мисли" — прича аренга у повељи о хиландарској болници — „будућност предвидеше божанствени пророци. Тако и Давид велегласно говори: ,Доћиће сва племена (језици) и поклониће се пред тобом, Господе!' Гледајући испуњење тога, црква, која је од тих племена постала, обукавши се као царским пурпуром крвљу Владике, која је од ребара потекла, радује се у својој лепоти и вршењем заповеди утврђује се у нади да добије будући живот, славе и части којег зажелих и ја бити наследник..." После експозиције која износи петицију инока Герасима о прилогу за болницу, те диспозиције, у којој кнез поклања низ села за расвету хиландарског храма и „за упокојеније" тамошњих калуђера, а и себи за вечни помен и благослов — наставља кнез своју мисао: „... да и ја по њиховим молитвама примим опрост многих мојих грехова. Пошто сам и ја видео да земаљско богатство ништа није користило господи која је нама

[80] В. Мошин, *Средњевековни српски печати*, Уметнички преглед, II, 1939, стр. 10.

[81] В. Мошин, *Да ли је аутентична рилска повеља цара Јована Шишмана*, Ист. часопис, XVI—XVII, Б. 1970, 275—299, таблице.

[82] *МС* бр. 170, стр. 181; *Зак. спом.* 451.

претходила, пошто се од њих одузело и другим предало, већ да се они надају само од оног примити што су Богу учинили. Њих сам и ја постарао следити, и ето, донео сам мали овај принос, као што она удова две лепте...“ Први део ове аренге понављају повеље Лаври и Обраду Драгосаљићу, а касније налазимо је у повељама кнегиње Милице и Стефана Лазаревића из 1390. год., 1394. и 1398. Атанасијевој лаври.

Исто тако потпуно је оригинална аренга у повељи Врднику: „Онај што од непостојећег све у битак приведе, видљиво и невидљиво — Пребезначелна Тројица, којој се клањамо и коју у Оцу и Сину и Светому Духу славимо, суштаство без броја, светлост непостижна, сила неодржива, пучина благости, — која, дајући закон Мојсију, нареди начинити скинију и у њој молбе и молитве приносити Њему на благоугођај; а у телесној сподоби рече врховном апостолу Петру: Ти си Петар, и на овом камену сазидаћу цркву моју и врата пакленска неће јој одолети, те је и царство вечно обећао онима који воде бригу о цркви, рекавши: ‚Оне који ме славе, прославићу‘. И верујући томе, они који су у православљу живели много усрдности показаше за подизање цркве. Стога и ја у Христа Бога благоверни Лазар...“ итд. Следећи пример пређашњих благочастивих царева, у захвалности Богу за све његове дарове, Лазар приноси Њему мали дар — подиже из основа манастир Вазнесеније. Ова се аренга не сусреће у другим повељама.

Оригинална је и аренга у повељи о Спасовој цркви у Хвосну из 1381. год.: „Вишњу славу желећи задобити, они који извршавају свете еванђељске заповеди, јасно умом прихвативши хвале вредну поуку закона Господњег ‚Ако ме заиста волите, рече, заповеди ћете моје чувати‘ — па тиме, и разним врлинама као рајско цвеће велелепно искитивши се, потекоше трагом миомириса божанског разума: ‚Јер они’, каже, ‚који се духом божанским руководе, ти су синови божији, па се и са Христом настањују у светлости невечерњој.‘ Јер он сам каже: ‚где сам ја, ту ће бити и слуга мој’. О таквима давно велегласно казиваше велики међу пророцима божанствени Давид, јер рече: ‚блажени су сви које се боје Господа, који ходају његовим путевима’. Њиховом блаженству и слави чезнух и ја бити наследник, у Христа Бога благоверни и христољубиви кнез Србима и Подунављу Стефан Лазар...“ итд. Ова аренга јавља се овде први пут. Касније је поновљена у повељи царице монахиње Јевгеније са синовима Стефаном и Вуком за Руски манастир из 1395. год. и још касније у повељи деспота Стефана Лазаревића Хиландару из 1411. године.

Аренга у повељи о поклону челника Мусе из 1381. год. преузета је из ранијег формулара: „По неизрецивоме човекољубљу владике мојега Христа и по неизрецивој и свемилостивој његовој бризи за господство ми, као што је и на прве свете цареве тако и на господство ми изли благодет пресветога својега Духа и постави ме за господара земље Српске и Подунавља, ја у Христа Бога благоверни и самодржавни господин Стефан кнез Лазар...“ итд. Као што сам својевремено показао (Југослов. ист. часоп. V, 1939, 104—119) ова се аренга налази у 20 повеља, почев од Душанове повеље о селу Лушцу из 1347. год. до повеље деспота Јована манастиру Есфигмену из 1499. год.; постоје три основне варијанте; Лазарева припада другој, слично Душановој повељи за цркву св. Николе у Добрушти из 1355. год. и касније се понавља у Лазаревој повељи Дубровнику 1387. год., повељама деспота Стефана Лазаревића Хиландару 1405. год. и у повељама деспота Ђурђа Дубровнику из 1428. и 1445. године.

Аренга горњачке повеље, састављена по типу Душанове аренге у повељи Арханђеловој цркви у Штипу из 1336. год. (који се јавља у разним варијантама у другим Душановим повељама и у повељама цара Уроша), у Лазаревој повељи представља посебну самостално разрађену варијанту.

„Благоразумна и сведарежљива треба да буде свака царска реч према Господу нашему Исусу Христу, који од небитка битак створи и човечију природу узвиси више свега створенога не само што му дарова власт над сваким бићем рођеним на земљи, већ му придода од свога бића, тј. разумне ствари, ... и самовласном човечију природу учини, а онима што га топло воле милостиво обећа отачаство свога бића, и онима што га жудно траже непобитно дарова синовство, а онима што подражавају његове добровољне муке, које је изволео поднети ради нашега спасења, чак их учини деоницима радости славнога свога васкрсења, ради којега пристаде да буде посредница пречиста Владичица наша Богородица, заступница наша и заштитница и покров чврсти и помоћ, ради које и ја се надам да добијем милост на страшном и нелицемерном Суду Господа нашега Исуса Христа, где анђели и арханђели стоје пред њим. Стога и ја, благоверни кнез Лазар, самодржац све Српске земље...“ итд. (уп. аренгу „Благочстивно и достолепно“ у Твртковој повељи Дубровнику од 10 априла 1378. год.).

Ових пет Лазаревих аренга, које смо навели у слободном преводу, по својој садржини, по формулару, а и по општој идеји потпуно одговарају типу владалачких аренга у повељама српских владара. Основна је идеја у њима — идеал хришћанског владара, благочастивог, праведног, милосрдног и дарежљивог. Немамо разлога сумњати да то није одговарало искреном убеђењу кнеза Лазара, јер таквим га приказују његови савременици, посебно пећки летописац: „ничим се мањи није показао од свих претходних краљева и царева који су били пре њега, монахе волећи, старије поштујући, младе хранећи, према сиромасима милостив, тако да су га многи држали за Давида, и чинило се да душу ништељубивог Аврама има...“.

Наводећи ове текстове, желели смо дати и примере тадашњег типа књижевног језика у правним споменицима, језика свечаног, богатог стилским фигурама, дугим периодама са уметнутим реченицама, прожетог својеврсном ритмиком. У аренгама је исти стил „плетенија словес“, као и у житијско-панегиричној књижевности, која се обично веже за Ресавску школу из XV века, али коју налазимо у изграђеном облику већ у последњој трећини XIV столећа.[83]

Упозоравајући на аутобиографски елеменат — лична осећања личности издавача повеље — који би могао упутити на претпоставку о личном ауторству кнеза Лазара при састављању појединих аренга, скренули смо пажњу и на једну занимљиву потанкост у повељама о дару Обрада Драгосалића из 1388. год. Обе су повеље, и кнежева и патријархова, писане истом руком и истим зеленим мастилом, употреба којег је била повластица патријарха. Истим је зеленим мастилом стављен патријархов потпис-аутограф на његовој повељи, а на кнежевој повељи испод текста исписаног зеленим мастилом стоји Лазарев потпис црвеним мастилом. Да ли је патријарх Спиридон био прави аутор Лазаревих аренга? Ми не знамо из којег је манастира дошао патријарх Спиридон на архијерејски престо: према грчким изворима пре доласка на патријаршијско место већ је био епископ у две епархије. У сваком случају није он припадао хиландарском братству, јер његово име не налазимо у списковима хиландарских сабора у XIV веку.[84] Али, нема сумње да је и он припадао оном високом кругу српске културне елите, која је дала најсјајније писце тог

[83] Уп. М. Мулић, *Стил српских средњовековних животописаца XIII—XIVв.* „Стара књижевност“ приредио Ђ. Трифуновић. Нолит, Београд 1965, стр. 197—204; В. Мошин, *Стил старе српске прозе*, исти зборник, стр. 181—196; в. такође В. Мошин, *Револуције у историји српског правописа*, Библиотекар, Београд 1964, 465—475.

[84] В. Мошин, *Акти братског сабора из Хиландара*, Годишњак Скопског филозофског факултета IV, 1939—1940, Скопље 1940, стр. 173—203; В. Мошин, *Акти братских сабора о адрфатима*, Богословље, XIV, Београд 1939, стр. 235—238.

раздобља у Светој Гори и у сарадњи са другим словенским манастирима израдила, како систем новог црквенословенског правописа, тако и нови стил „плетенија словес" у словенској књижевности. Да није патријарх Спиридон био раније под руководством старца Исаије у Руском светогорском манастиру, чији је ктитор постао цар Душан 1348. год.,[85] и да се није он, можда већ 1371. године, заједно са старцем Исаијом нашао у Македонији, па је тамо добио постављење у једној епархији. Вероватна веза патријарха Спиридона с Руским манастиром може се наслућивати из чињенице да је тај манастир био у средишту пажње српских владалаца почев од цара Душана, а особито у доба кнеза Лазара, патријарха Спиридона и Лазаревих наследника.

Врло је упадљива и важна она особита повезаност коју показују повеље кнеза Лазара и патријарха Спиридона. Значајно је да баш прва сачувана Лазарева повеља, из 1380/81. год., говори о тадашњој промени на патријаршијском престолу — повлачењу патријарха Јефрема, Бугарина, чувеног аскете и пријатеља бугарског патријарха Јефтимија, којег је 1375. године довело на чело Српске цркве заједничко настојање тадашњих „дијарха" кнеза Лазара и Ђуре Балшића. Да ли је одступање патријарха Јефтимија било последица неких важних промена у политичком животу српских земаља, можда баш промена у односу Рашке и Зете, које су могле настати после Твртковог крунисања српском круном и одјека тог догађаја у српским земљама? Запис Никодима Мрчете у рукопису Хамартола из 1387. године, писан „у дому архистратига Михаила и Гаврила", изричито говори о „господину и учитељу" бившем патријарху Јефрему, који је тада живео у том призренском манастиру,[86] у то доба у области Вука Бранковића, а неко време пре тога — под влашћу зетских господара. Али, у сваком случају почев од свог наступа на патријаршијски престо, Спиридон је цело време владе кнеза Лазара био покрај њега, а његове повеље, као што смо видели, упорно истичу суверену власт кнеза Лазара над свим Србима, неизоставно наводећи у кнежевој титулатури титулу самодршца.

Није тек подвижничка смрт кнеза Лазара на Косову, судбоносном за српски народ, дала основ за рађање култа цара Лазара у народној песми и у црквеној хагиографији. Први књижевни подаци о њему — сведочанства савременика — тачно записују битне моменте код Лазаревог доласка на српски престо. Повеље кнеза Лазара, већином изворне, како својим формуларом тако и владалачком идеологијом, потпуно настављају традицију српских владалачких повеља и неизоставно истичу Лазареву врховну државну власт у српским земаљама. Лазарева суверена власт дефинисана титулом самодршца доследно се потврђује у легендама на његовим владалачким печатима. Српска црква у званичним повељама тадашњих патријараха говори о кнезу Лазару као легитимном и јединοм сувереном владаоцу „свих Срба". Записи писара у савременим рукописима зову кнеза Лазара самодршцем. Коначно, традиција легитимног наслеђивања српског престола код Лазаревих синова сама по себи сведочи о томе да је српски народ признавао и поштовао законитост Лазарева суверенитета, поред свих, како теоретскоправних, тако и реално-политичких чињеница које је садржавала специфична стварност феудалног доба.

Треба напоменути да се у свим наведеним *савременим* изворима, и то код Раваничанина и у пећком летопису, у повељама патријарха Спиридона а и у властитим исправама кнеза Лазара, у односу на његову власт, стално употребљава израз *царствовати* у смислу *суверено владати*, потпуно исто као и у историјским списима, а и у повељама у односу на све српске владаре — почев од Немање до цара Уроша. Ова стална употреба тог израза

[85] В. В. Мошин, *Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне*, Сборник Русского археологического общества в кор. Югославии, III, 1940, стр. 125—167.

[86] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 157.

баш у званичним актима изашлим из владаочеве канцеларије, односно од поглавара Српске цркве, несумњиво сведочи да су на двору Лазареву ти изрази — царствовати, царски престо, царска круна, царска власт, па вероватно и „царство ти" у разговору с кнезом Лазарем — били уобичајени, поготово, ако узмемо у обзир истицање „царског рода" кнегиње Милице и тадашњи обичај да се принцезе на двору титулишу као „царице". Са тог становишта не би се без примедаба могла примити строга напомена Јиречекова да царем зову Лазара само народне песме и радови дилетаната (књ. II, стр. 87).

С. Димитријевић у својој лепој и значајној књизи „Новац кнеза Лазара", Крушевац 1971, на стр. 53, установљујући да „једино лице на територији средњовековне српске државе које поред цара Уроша кује око 1371. године новац са представом владара који стоји или седи на престолу, био је кнез Лазар", сматра да „све ово показује да је у то време, непосредно иза 1371. године само кнез Лазар наступао као владар — наследник српског престола. Изгледа да краљ Марко због свог вазалног односа према Турцима није имао те претензије".[87]

*

Насупрот овим сведочанствима савремених историјских, правних и материјалних извора стоји мишљење славног Јиречека.

„Међу српским владаоцима на северу — каже Јиречек — најмоћнији је био кнез Лазар. У његову је област ишло читаво Поморавље, рудничка места Ново Брдо и Рудник, град Ужице и покрајине Мачва и Браничево, све до обале Саве и Дунава. Престоница му беше у Крушевцу на доњој Западној Морави, у којој је подигао цркву св. Стефана. По узору на Немањиће, он се писао „**Стефанъ Лазаръ, кнезъ и самодръжавныи господинъ Срблемъ и Подунавию** ... Conte Lazaro, како су га звали Италијани и Далматинци, добро беше уредио и управљао својом облашћу. Види се то најбоље за владе његових наследника, када се његова држава истицала унутрашњим поретком према расулу код суседа. Али крај свега тога, Лазар је пристао да Марко и Твртко понесу краљевске титуле, а он се задовољио скромном титулом кнеза (comes) и господина Срба и Подунавља. (Белешка: „Лазар се назива царем само у народним песмама и у књигама дилетаната".). Његова област једва да је обухватала и половину од онога што су Немањићи имали пре цара Стефана Душана. Лазар није био врховни господин српских кнежева него само старешина породичног савеза, чији чланови беху његови зетови Вук и Ђура (Балшић)".[88]

У свом чланку о Кнезу Лазару самодршцу[89] изнео сам супротно становиште у односу на значај и суштину државне власти кнеза Лазара, као носиоца традиције суверенитета династије Немањића у раздобљу од 1378. године до Косова, заснивајући га на подацима Лазаревих биографа-савременика, на сведочанствима тадашњих поглавара Српске цркве, па и на титули самодршца коју кнез Лазар стално употребљава у својој титулатури у повељама, а која је према државноправним схватањима оног доба означавала баш појам владалачког суверенитета. Као разлог неслагања између народне и историјске традиције, с једне стране, и научног критицизма Јиречека и Руварца, с друге стране, навео сам у том чланку неразликовање чињеница стварне власти једног средњовековног владаоца и тадашњег државноправног принципа, који, поред све стварне, а и правне самосталности феудалних кнезова, признаје у основи сакралну легитимност владалачког суверенитета. Истакао сам нетачност тврдње да је Лазарев ауторитет почивао само на брачним везама

[87] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971, стр. 53.

[88] Јиречек-Радонић, *Историја Срба*, II, 86—87.

[89] В. Мошин, *Кнез Лазар самодржац*, „Багдала" 1971, јун-јул, стр. 5—13.

његове породице с Вуком Бранковићем и Балшићима, јер те везе одражавају само поступне моменте у тадашњој дипломатској акцији у променљивим приликама политичке стварности. О „породичном савезу" може се говорити само у последњим годинама Лазареве владе, пошто је Лазарева кћи Јела постала супруга Ђуре Стратимировића Балшића тек 1386—1387. године, а у исто време падају и удаје Лазаревих кћери Теодоре за угарског палатина Николу Гару млађег (1387—8) и Драгане за Александра Шишмановића бугарског, док је Вук Бранковић, Лазарев зет још од 1365—6. године, признавао кнеза Лазара за свог врховног господара; зове га „својим господином" у повељи Дубровнику 1387. год. и (као што је показао С. Димитријевић) на емисијама свог новца ставља поред свог имена „**Кньзь**" и Лазарев лик с владалачком титулом. Што се пак тиче чињенице да веровна писма јерусалимским монасима за примање стонског дохотка, као и повеље за потврду својих старих привилегија, Дубровник тражи од сва три кнеза посебице — то сведочи само о томе да је Дубровник рачунао са стварном снагом дотичних кнезова у њиховим феудалним областима и нема никакве везе с питањем њихове међусобне повезаности у односу на принцип владалачког суверенитета.

Међутим, поред споменутог разлога — Јиречековог и Руварчевог гледања на Лазареву владавину „дубровачким очима" из перспективе Дубровачког архива, уз ниподаштавање значаја сведочанства Лазаревих биографа-савременика — можемо одредити и још један важан разлог неслагања наведених становишта: онај који је Г. Острогорски непобитно исправно истакнуо у односу на неисправност Јиречекових и Новаковићевих закључивања о границама Угљешине Серске државе — ниподаштавање хронолошког момента пренашањем политичке ситуације једног одређеног момента на друго раздобље.[90]

Непосредно после маричке катастрофе (26. септембра 1371) ни кнез Лазар, ни ма ко други од тадашњих српских династа, чак ни законити наследник краља Вукашина, Марко, нису могли да истичу претензије на суверену власт у читавој српској држави. Нема разлога да не верујемо сведочанству старца Исаије, да су се после своје победе Измаелићани разлетели по свим српским земљама и да у општој страви и несигурности „није било ни кнеза ни вожда, ни наставника међу људима, који би избавио или спасио". Поред тога, до 4. децембра био је још у животу прави носилац немањићког суверенитета, цар Урош, па, ако можемо веровати сведочанству савременика да је он умро у части, у својој земљи, „коначну жалост земљи српској оставив", могли бисмо закључити да се вратио у земљу чим су се прилике мало смириле после прве изгубљености. Вероватно је живео с мајком, пренашајући на њен двор одсев славне традиције немањићког царства, тако да су и после Урошеве смрти српски кнезови водили рачуна о ауторитету царице Јелене-Јелисавете. После две године, јужне су области — краљ Марко, Дејановићи — признали врховну власт султана, а северне, исконске српске земље Рашка и Зета, почеле су да живе више својим животом и својим ужим интересима, на првом месту у односу на северне и западне суседе — Угарску и Босну. Тиме се у знатној мери објашњавају потхвати кнеза Лазара на културном пољу, посебно подизање великог броја манастира и цркава по Шумадији, које је требало да буду видан доказ утврђивања његове власти у том подручју.

Извесна стабилизација на северу почела се осећати, вероватно, већ 1372. године; то је, можда, разлог што се створило предање, које је ушло у касније српске летописе — да је тада по смрти цара Уроша, „начелство српско" примио кнез Лазар, „обнављајући скиптар царски, опустели због Измаелићана, и подижући цркве, и манастире, и градове" (Зборник митрополита Михаила).[91] Међутим, у то доба Србија је заиста представљала „конгломерат

[90] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Б. 1965, стр. 31—40.

[91] П. Срећковић, *Зборник митрополита Михаила*, Споменик САН, XV, 1892, стр. 17.

племићких територија" (Јиречек), чији господари не само да потпуно самостално владају у својим областима и воде међусобне ратове, већ изражавају претензије и на врховну власт у својој титулатури на новцу, који сваки самостално кује у својој земљи. Као што је краљ Вукашин на своjем новцу употребљавао владалачку формулу — „Вь Христа Бога благоверни краль Вѹкашин", тако је и жупан Никола Алтомановић стављао натпис „Вь Христа Бога благоверни жѹпан Никола", кнез Лазар — „Вь Христа Бога благоверни кнезь Лазарь", Ђурађ I Балшић, у размаку између 1372. и 1378. године — „Вь Христа Бога благоверни господинь Гюргь", а онда и „Богомь дани велики господинь Гѹргь".[92] Ликвидација Николе Алтомановића 1373. и подела његових земаља, оставиле су на северу два претендента на врховну власт — кнеза Лазара (чију је власт признавао господар Косова и Скопља Вук Бранковић) и Ђурђа I Балшића. Такво је стање управо посведочио савременик, писац извештаја о избору патријарха Јефрема, који каже да је акција око измирења Српске цркве с грчком патријаршијом, покренута 1375. године иницијативом кнеза Лазара, била остварена заједничким ауторитетом Лазара и Ђурђа Балшића, „који су тада начелствовали у српским земљама". Према томе, до 1375. године кнез Лазар и Ђурађ Балшић иступају као једнакоправни обласни господари, признају један другоме закониту власт у њиховим областима и, поред наведеног истицања у титулатури свог права на „вакантни" српски суверенитет, не приписују себи јединствено право на „самодржавну" власт *над свим српским земљама*. Идеја о Српском царству у овом раздобљу, као што је добро запазио С. Ћирковић, „била је још увек жива". Исти Ђурађ I Балшић у повељи Дубровнику од 30. новембра 1373. године, у својој одлуци о ослобођењу Дубровчана од царине, предвиђа могућност будуће измене ове одредбе, „ако тко буде цар-господин Србљем и властелом и земљи Србској..." Питање је било само ко ће се појавити у улози обновитеља немањићке државе.[93] Поновимо, тада је још постојало живо упозорење на свету легитимност немањићког суверенитета — Душанова удова царица-монахиња Јелена-Јелисавета са својим двором — те није без значаја сведочанство списа о измирењу Српске цркве с патријаршијом, да је 1375. године српска делегација на путу за Цариград требало посебно да посети царицу Јелисавету и да је упозна са овом важном црквено-политичком акцијом. А постојала је и народна свест о небесном проклетству које је пало на Вукашина зато што је „на краљевство дрзнуо, не марећи за проклетство светог Саве", као што је то забележио савременик, писац житија патријарха Саве II.

Царица Јелена-Јелисавета је умрла 7. новембра 1376. године. Одмах након тога појави се Твртко са својим претензијама на престо српске земље по праву наследства, као праунук краља Драгутина по женској линији. Почетком 1377. године изазове побуну у Требињу и оте од Ђурђа Балшића области Требиње, Конавле и Драчевицу, које су припале Ђурђу при подели земаља Николе Алтомановића. У лето исте године Твртко је узвисио своју дотадашњу титулу босанског бана на краљевску и прогласио се за краља српског, примивши при томе традиционално име краљева Немањића — Стефан: према Ћоровићу, „у јесен 1377, чини се о Митров-дану, Твртко се крунисао за краља Србије, у Милешеву, над гробом св. Саве".[94] Твртково истицање свог законитог права на пуно наследство Немањића у српској земљи која је остала „без пастира", и његово обећање да ће радити на томе да „подигне оно што је пало и да учврсти што се разорило" (као што он каже у својој повељи од 10. априла 1378. године) потпуно је јасно наговестило свим српским обласним кнезовима да ће он тражити признање свог суверенитета, а претходним освојењем Требињске области, Конавала и Драчевице била је најпре угрожена дотадашња политичка самосталност Ђурђа Балшића. Рат Зете с Босном, започет одмах након тога,

[92] С. Димитријевић, у Старинару IX—X, 1958——1959 год. и XV—XVI 1964—1965, а посебно у књизи *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971.

[93] С. Ћирковић, *Историја средњовековне Босанске државе*, Београд 1964, стр. 136.

[94] В. Ћоровић, *Историја Босне*, I, 1940, стр. 304.

сведочи да Ђурађ и његов брат Балша II нису признали Твртку право на суверенитет над Зетом. То оспоравање са државноправног становишта могло се извести само путем проглашења суверене самосталности Зете; она је имала своју дугу историјску традицију државне самосталности, било као првобитна колевка српске државе — Дукљанска краљевина, било као више-мање самостална територија под влашћу разних чланова немањићке куће. Балшићи нису имали формалних права да оспоравају династички легитимитет Твртку као праунуку краља Драгутина, по његовој кћери Јелисавети која се удала за босанског бана Степана. Ако су Баошићи заиста били потомци француских витезова Baux, Baucii, ипак је (по сведочанству Орбинија) њихову родоначелнику у Зети, Баоши I, у доба цара Стефана припадало само једно село. Бракови двојице његових старијих синова са кћерима Вукашина сведоче да је моћ Балшића нарасла баш у том раздобљу када је Вукашин осигуравао себи залеђе у Зети, исто онако као што му је Угљеша осигурао југ. Тек је касније други Баошин син, Ђурађ I, дошао у родбинску везу с немањићком династијом по својој другој жени Теодори, кћери севастократора Дејана и Душанове сестре Теодоре. Ипак, ова је веза обезбедила Ђурђевом потомству легитимно место у династији и давала је право Ђурђу I — после смрти старијег брата Срацимира најстаријег представника рода — да насупрот претензијама босанског бана на суверену власт у Србији истакне своју врховну власт у исконској српској земљи, Зети. Српски летописи нису нам оставили извештаја о тим догађајима, али да су се ти догађаји развијали баш тако сведочи низ чињеница, које су до сада третиране као „чудне“ или „необјашњиве“.

У ово време настаје промена у формулару зетских повеља. Све раније повеље Дубровнику редиговане су у облику писма — „**Од Срацимира и от Гюрьга и от Балше**“ (13. I 1368), „**От Срацимира и од Гюрьга**“ (27. I 1368) — исто тако као и писма кнеза Вратка 1352, кнеза Војислава 1362, жупана Николе 1369. и друга; обраћају се граду као „пријатељи“ и одређују правне односе с републиком на основи „вере и клетве“ (1368; 30. новембра 1373. год.). Међутим, прва сачувана повеља из следећег раздобља — Ђурђева брата и наследника, Балше II, од 20. новембра 1379. године почиње владалачком интитулацијом с девоцијом и са промулгацијом коју су дотада употребљавали само врховни владаоци у земљи: „**Іа господинь Балша по милости Божиеи, створихь милость градꙋ Дꙋбровникꙋ — да іе ведомо всакомꙋ...**“. Слично томе, у повељи од 24. априла 1385. год. Дубровнику: „**Іа Балша, милостию Божиом дꙋка драчки и оште, имам хотение, пишꙋ и повелѣваю — да іе в сведѣние всакомꙋ чловѣкꙋ...**“. Још је карактеристичнија интитулација повеље Балшиног наследника, Ђурђа II, од 27. јануара 1386. год.: „**Азь в Христа Бога благовѣрни и самодрьжавни господинь Гюрьгь всеи Зетске и Поморске землье — да іе в свѣдѣние всакомꙋ чловѣкꙋ...**“. Коначно, и последња повеља Балше III манастиру Врањини из 1420. године, издана после одузимања од Венеције Дриваста и других градова у Приморју, има аналогну интитулацију: „**Іа самодрьжавни господарь Балша, по милости Божиеи дꙋка велики и господарь земли Зетскоі и всемꙋ западнемꙋ Поморію, имамь хотение створити милость цркьви св. Николе Вранинскога...**“. Овакав владалачки формулар, па још са титулом самодржавни, свакако није могао увести ни Балша II ни његови наследници усред борбе за опстанак и с Турцима, с Босном и с Венецијом, већ је то морало да пређе као традиција од њиховог претходника, моћног Ђурђа II. Споменули смо да је баш он ставио на свој новац значајну легенду „**Богом дани велики господин Гюргь**“, а исту чињеницу потврђује и познати запис у липљанском рукопису: „**Зде писахь вь нощи, вь нюже прѣстави се Грьгь Балшичь, самодржавны господинь, мѣсеца генвара гі. (13) днь, и бѣше...**“ (крај записа је изгубљен).[95] Према томе, одмах после Тврткова крунисања за српског краља Зета се јавља као самостална држава; и у идућем раздобљу у политичким односима с другим државама — с папском столицом, с Турцима — зетски владари

[95] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 150.

наступају као самостални владари независне државе. Ово декларисање независности Зете није било уперено против „рашког“ владаоца, кнеза Лазара и његових наследника, него против претензија босанског владара на суверенитет над исконским српским земљама.

По мишљењу Јиречека (II, стр. 85) „међу српским владаоцима несумњиво су Лазар и Вук одобрили овај чин (Твртково крунисање), ну Балшићи не. Па и краљ угарски Лудвиг није се противио томе“. На основу чињеница да Лазар није приступио Ђурђу Балшићу у његовој борби с Твртком не би се могло закључити, поготово не „несумњиво“ да је он одобрио Твртков чин. Ни ранији Лазарев савез с Твртком против њиховог заједничког непријатеља Николе Алтомановића, нити њихов каснији савезнички однос у доба њиховог коришћења грађанског рата у Угарској, 1386. године, као ни Твртковa помоћ Лазару у борби против заједничког непријатеља, Турака — не дају основа за претпоставку о Лазаревом одобравању Твртковог крунисања за српског краља. Све су то заједнички политички потези, изазвани тренутним стањем, те не стоје у вези с Твртковом претензијом на суверену власт у свим српским земљама. Сва ранија „политичка каријера“ кнеза Лазара — његов високи положај на двору цара Душана и особита царева наклоност према њему; његов брак с принцезом Милицом, кћери кнеза Вратка, по царевој жељи; Лазарев утицај у доба цара Уроша; његово прво место међу српским кнезовима после маричке катастрофе, његова борба с другим феудалцима за врховну власт и претензије о којима говори његова титулатура на новцу, као и његове раскошне задужбине по Шумадији, те дијархија с Ђурђем Балшићем после слома жупана Николе — говоре о сталном „политичком курсу“, тежњи за врховном влашћу у Србији, „самодржавности“, коју он неизоставно истиче у својим актима, почев од 1378. године, а коју постизава постепено, користећи се повољним приликама уз мудре дипломатске потезе. С тог гледишта, мислим да је ближи истини био Ћоровић у свом разматрању односа Лазара према Твртковом крунисању, баш у смислу тадашње „међународне политике“ и дипломатије.

„Један добар део старих рашких земаља, са неколико историјских места, био је у његовој (Твртковој) власти, и Твртко је као њихов господар имао још један разлог више да се јави као српски претендент. Кнез Лазар је његов савезник и мађарски вазал. Уствари човек уман и од реда, он није хтео да снагу расипа, него је свима средствима радио да ојача свој положај пријатељством и споразумом са свима суседима... Било је стога унапред прилично вероватно да Лазар неће улазити у спор ни са Твртком ради претензија овог другог да добије српску круну. Лазар би устао против њега, вероватно, само када би га Твртко непосредно угрозио као Никола Алтомановић; али Твртко за то није имао разлога. Опасност је могла бити још у томе да је Твртко тражио од Лазара да призна његову врховну власт; — али, како су обојица били клетвеници мађарског краља, то такво тражење не би имало смисла и не би, уствари, донело никакву измену“.[96] У основи то је све тако. Није требало бити добар политичар да се предвиди Твртковa акција за остваривање свог суверенитета чим се укажу погодни услови, посебно чим буде освојено српско Приморје. За таквог политичара као што је био Лазар треба претпоставити да је његово немешање у Тврткову акцију било, у једну руку, наметнуто дипломатским притиском, а у другу руку, није могло да се постигне без узајамног јемства и извесног обештећења у корист тадашњег стварног владаоца у Рашкој. Све то води закључку о посредовању једне снажне треће силе од пресудног ауторитета за обе уговорне стране, у овом случају — о посредовању угарског краља Лудвига I, заједничког сењера и босанског бана и рашког владаоца.

У свом опису догађаја, Орбини изричито наводи да је Твртко молио угарског краља за пристанак на његово крунисање српском круном: „Ora essendo Tuartco per la conquista

[96] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Народно Дело, Београд 1933, стр. 180.

di tanti paesi salito in gran superbia, gli venne capriccio d' incoronarsi e intitolarsi Re di Rassia. La qual cosa comminitando con Lodovico Re di Vngaria, che di cio resto molto contento, et fu del 1376 incoronato dal Metropolitano de Monasterio di Milesceuo...".[97] Не морамо да се сложимо с Клаићем, да је Твртково крунисање морало бити непријатно угарском краљу. „Велики" Лудвиг, који је сам носио три круне — угарску, хрватску и пољску — а борио се и за четврту, напуљску — не би тим чином ништа изгубио од свог суверенитета над Босном, већ би међу својим вазалима имао и једног краља, што би само повећало сјај његове славе. Што се тиче баш српске круне, угарски су краљеви још од 1202. године унели у своју титулатуру суверенитет над Србијом; у доба Беле IV краљ Урош I морао је извршавати дужност правог клетвеника у војним потхватима угарског краља, па и кнез Лазар је добио од самог Лудвига Мачву под условом вазалске подложности. Угарском краљу, свакако, морало је бити много пријатније да круну српског краљевства носи (више или мање фиктивно) његов стварни вазал, босански бан, него да она дође на главу најјачег српског династе, који је њему био само делимично потчињен (због Мачве) и који би сигурно ишао за обнављањем српског царства. Тако је и Ст. Станојевић мислио: „План Тртков да он замени Немањину династију, — а остварење тога плана Рашку би морало јако ослабити или је сасвим уништити — морао је само бити по вољи Лудвигу, који је Тврткa сматрао за свог клетвеника".[98] Али Лазареву равнодушност према том питању Станојевићу није било лако објаснити. „Том плану Твртковu о наслеђу круне Немањине" — наставља Станојевић — „није се противио ни највећи самовласни господар који се на територији Душанове државе затекао после смрти Урошеве, кнез Лазар ... Кнез Лазар и Твртко ... све време своје владе сматрали (су) да се њихови интереси у главном нигде не укрштавају, да се програм њихова рада и њихови планови могу сложити и да су њихови интереси једнаки и идентични." Међутим, истичући Лазарев рад на окупљању свих покрајина Рашке државе и значај његове акције на измирењу Српске цркве с цариградском патријаршијом, он закључује да се тиме „он (Лазар) истакао као представник Српског народа у бившој рашкој држави и као наследник Немањићког престола... Изгледа да до сукоба између Лазара и Твртка због тога питања није дошло због тога, што је кнез Лазар био реалан политичар и није никада много полагао на формалности и на успехе, који немају реалне подлоге. Стога се кнез Лазар, како изгледа, није противио Твртковој жељи да се прогласи за краља" (стр. 183). Није наслеђивање Немањиног престола било тада „формалност", и није акција обнове српског царства — „успех који нема реалне подлоге" ...

Али, вратимо се чињеницама. Верујемо Орбинију да је Твртко тражио од краља Лудвига пристанак на крунисање српском круном и да је то Лудвиговој политици одговарало. Знамо да Балшићи нису одобрили Твртков план (можда је о томе било разговора на састанку Твртка са Ђурђем Балшићем на Локруму)[99]; да се Ђурађ успротивио Твртковом подузимању војног похода у Хум. Кнез Лазар се не користи ситуацијом, већ допушта Твртку да мирно и достојанствено обави свечаност крунисања над гробом св. Саве, а после смрти Ђурђа Балшића не смета Твртку да освоји зетско приморје. Штавише, Лазарев се клетвеник Вук Бранковић користи тешким стањем Зете да запоседне Призрен. У својим операцијама Твртко као да се уопште не обазире на Лазара, очевидно верујући у његово немешање, које је могло бити зајемчено само ауторитетом краља Лудвига, односно узајамним споразумом постигнутим под Лудвиговим притиском, уз разумљиво обештећење од стране Твртка у корист Лазара. Одрекавши се у корист Твртка краљевске титуле, Лазар је очевидно добио пристанак Лудвига да као господин кнез буде суверени

[97] Орбини, *н.д.*, 292.

[98] Ст. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1908, стр. 180.

[99] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, стр. 33—37.

владалац над источним српским областима, а уз Твртково обећање да неће, носећи титулу српског краља, дирати у суверену Лазареву власт у правој Рашкој. Треба помишљати да ни Лудвигу није било мило стварно уједињење Босне и Србије у једно моћно босанско-српско царство под влашћу енергичног и храброг Твртка, те је стога морао подржати Лазара у обезбеђивању његове самосталности у исконским српским областима у Рашкој.

У таквој светлости постају разумљива оновремена српска сведочанства о Лазареву крунисању на престолу Немањића, као носиоца српског државног суверенитета; његова даља политика на окупљању српских покрајина; његова „смерност" у односу на одбијање краљевске и царске титуле; а исто тако и даљи савезнички односи с Твртком — Лазарево немешање у Тврткове војне операције у Зети, заједничко уплитање у грађански рат у Хрватској и Угарској после смрти краља Лудвига, те босанска помоћ Лазару у рату с Турцима.

Не може бити двојбе да је читава акција око Лазарева крунисања за српског владаоца била изведена залагањем и ауторитетом Српске цркве, која је била захвална кнезу Лазару за укидање раскола с Цариградом, а која је веровала Лазаревој оданости православној цркви, захваљујући његовој дарежљивости манастирима, његовој делатности на подизању манастира и цркава по Шумадији. Твртковом православљу Српска црква није веровала и није случајност да оба сачувана примерка српског „Синодика православља" са проклетствима против босанских јеретика потичу са српског терена, баш из доба кнеза Лазара. Српска црква је била у страху и од надирања католицизма — зетски су господари пришли Римској цркви 1368. године, а мало доцније је у тешкој стисци између Босанаца, Млетака и Турака Ђурађ Срацимировић Балшић завештао своју државу Римском папи, рачунајући на његову помоћ. Свечаност Лазарева крунисања морао је обавити патријарх Јефрем, који је дошао на чело Српске цркве заједничким настојањем кнеза Лазара и Ђурђа Балшића 1375. године, а коме је припала заслуга измирења Српске цркве с цариградском патријаршијом. У једној од првих Лазаревих повеља из доба његове врховне власти, из 1380—1381. године, у којој се он наводи као „В Христа Бога благоверни самодр'ж'ц всем Србљем, христољубиви кнез Лазар", стоји да је 1380. године патријарх Јефрем судио парницу о Богородичиној цркви у Петрусу. Ускоро после тога патријарх Јефрем је препустио престо Спиридону, који се као „Милостију божијеју патријарх Србљем и Приморју" јавља већ у повељама манастиру Горњаку и Хиландару, 1380. године.

„Промислом и благоволенијем божијим" — сведочи савременик, писац Лазарева житија између 1392. и 1398. године — „возводи се кнез Лазар *на престо српски*. Најпре добив а благослов *од архијерејских руку*, и од *свега свештенства* и *сабора српскога*, и тако *самодржац постаје* Србима, па онда проводи живот свој у свакој врлини и кротости и правди". „Пошто је сео *на владалачки престо првих царева*" — прича други савременик, нећки летописац — „нимало себе не узвисујући, није се постарао да себе постави за цара или за краља или деспота, већ је у смерности разумној својој остао чак до дана смрти своје носећи назив који је првобитно добио од Бога и од цара (Стефана)". Као што смо горе показали, благослов од архијерејских руку, акламација од стране српског сабора и вазвођење на престо српски за самодршца Србима — битни су елементи владалачког крунисања. Датум тог историјског догађаја није познат, али Лазарево крунисање није могло да буде изведено пре 1373. године, кад је Ђурађ Балшић у својој повељи говорио тек о могућности будућег постављења цара, односно господина свима Србима; ни пре 1375. године, кад су у доба ликвидације раскола с Византијом „начелствовала" два господара, Лазар и Ђурађ Балшић; па, ни пре новембра 1377. године, јер, иначе, Твртко у својој повељи од априла 1378. не би могао да као разлог свом крунисању наводи чињеницу да је од

смрти цара Уроша до тог момента Србија остајала „без пастира". Али, с друге стране, мало је вероватно да би Лазарово преузимање врховне власти било после јануара 1378. године, када је Ђурађ Балшић већ истицао своју титулу самодржавног господина Зете. Вероватније је да је кнез Лазар удесио своје крунисање — ако не баш истог празника када и Твртко, а онда једног блиског празника: да ли на Божић 1377. године, или на дан покровитеља немањићке династије, св. Стефана Првомученика, 27. децембра 1377? Али, у сваком случају, то је морало да буде свршени чин 1378. године, јер одмах након тога *кнез Лазар, у смислу поверене му од сабора власти*, покорава властелу која није хтела да призна његов суверенитет (како то спомиње Константин Филозоф у биографији деспота Стефана Лазаревића) и у току 1379. године — једног од најмоћнијих феудалаца Радича Бранковића, господара Браничева.

Вук Бранковић је признао суверенитет кнеза Лазара. Поред све своје стварне самосталности — сам кује новац, сам води војне операције, дипломатске преговоре и издаје повеље — он ипак на свој новац поред свог имена ставља и име Лазара као врховног господара, а у повељи Дубровнику од 20. јануара 1387. изричито зове кнеза Лазара „својим господином". И Вук је истицао своје порекло „од племена Немањина", али, како је то убедљиво показао Љ. Ковачевић, то није било по мушкој линији, него је „вероватно да је Бранко (Вуков отац) ожењен био како одивом Немањића, кад је од Душана добио титулу севастократора, која је давана поглавито владалачким сродницима, и коју је, осим њега добио још само Дејан, сродник Душанов".[100] Њега, заједно с братом Гргуром и старијим братом, хиландарским старцем Романом, наводи, као господара Косова поља од Звечана до Трстеника и Вучитрна, повеља цара Уроша Хиландару од 11. марта 1365. године. У вези с тиме постојала је повеља браће Бранковића Хиландару из истог времена, која је поменута у недатираној, каснијој повељи Вука Бранковића Хиландару. Према Ковачевићу, цар Урош се, после свог напуштања престола, склонио на земље Вука Бранковића и од тог доба требало је да започне пријатељство Вука Бранковића с кнезом Лазаром: оба су се ова кнеза, везани за стару династију, осећали у то доба једнако угрожени од стране Мрњавчевића и Вукашинових рођака, Балшића. Ако је тачан датум женидбе Вука Бранковића с Лазаревом кћери Маром 1372. година, то би значило да су се ова два кнеза јаче повезали родбинском везом у мутно доба одмах после Марице; али, чини се да је вероватнији датум 1365—1366. година, кад су се феудалци различито груписали после Вукашинова преврата. После Марице Вук Бранковић ради на проширењу и учвршћивању своје кнежевине, али се држи уз Лазара и формално признаје његову врховну власт: његови динари с именом Лазара као господара јављају се већ у кичевском налазишту, које се (према другим новцима у истом налазу) ставља у 1373. годину. Значајно је да као што од Лазара није сачувано ниједне повеље из доба пре преузимање врховне власти, тако и од Вука, после споменуте повеље браће Бранковића, из последње године владе цара Уроша, нема повеља до прве године Лазареве владе. Прва је Вукова повеља — Хиландару о поклону манастира св. Ђорђа Скопског, из 1377. године. Значајно је да баш у тој повељи Вук истиче свој нарочити положај у српским земљама: уз скромну, али по формули владалачку интитулацију „Аз раб Христу В'лк" (тако је и у потпису) служи се владалачком нотификацијом „вспоминају в сведеније всем". Широки имунитети, не само економски, него и судски, напосе слобода манастира од „кефалије градског и кулског", па и санкција владалачког типа говоре о заиста *владалачком* положају Вука у том моменту, те наводе на претпоставку да је Вук Бранковић био упућен у преговоре између Лазара и Твртка, у посредовање краља Лудвига, и да је том приликом Лазар, вероватно, зајемчио Вуку стварну самосталност његове кнежевине уз формално признање његовог суверенитета. Исто тако наступа Вук Бранковић и у више пута споменутој повељи Дубровнику,

[100] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Чупића X, 1888, стр. 277.

од 20. јануара 1387 године: „По милости божијеј ја Вук Бранковић пишу в сведеније всем...“, али у тексту се позива на претходну повељу цара Стефана Душана и повељу „господина ми кнеза“. Треба мислити да су у то доба односи између Вука Бранковића и кнеза Лазара још пријатељски и савезнички и да то потпуно одговара стању забележеном у запису баш из тог времена на рукопису Хамартоловог летописа, израђеном у Вуковој области, у Арханђеловом манастиру у Призрену, где је тада боравио бивши патријарх Јефрем: „Христос зачело и кон'ць всакомѹ делѹ благѹ. Сиꙗ светаа и бож'ств'на книга, рекше Летовник, исписа се в д'ни благовернаго и христолюбиваго и Богом просвештеннаго господина кнеза Лазара и в'злюбленнаго юмѹ сина господина Вл'ка, *с'др'жештима има все ср'бские земље, паче же и поморские*, и тако в юдин'стве и в любви побеждающте враги свое, от Господа же др'жеште престол светительства ср'б'скые земље преосвештенномѹ патриархѹ кир Спиридонѹ. Писа се повеленијем господина Вл'ка в домѹ светих архистратиг Михаила и Гаврила, при господине и ѹчителе бившим патриарсе кур Ефреме. Лето же бие тогда 6895 (септембарска 1386—1387 год.). Писа се рѹкою грешнаго инока Никодима Мр'чете и Прињака“.[101] Значајно је у овом натпису, који је написан на заповед Вука, да Вук признаје себе „сином“ Лазара (стварно је био зет Лазарев), али не зове Лазара *самодржавним господином*, а у следећој реченици изричито наглашава да Лазар и Вук заједнички „држе“ све српске земље са Поморјем и заједнички побеђују све своје непријетеље. Ванредно је значајно да и у запису на грачаничком минеју, из истог доба, стоји да је он писан „в дни благовернаго и христолюбиваго кнеза Лазара и господина Вл'ка, тогда др'жештѹ престол светительства Ср'б'скые земље преосвештенномѹ патриархѹ Спиридонѹ“.[102] И овде, на Вуковом Косову наводе се заједно Лазар и Вук као српски владаоци, кнез Лазар без титуле самодршца. Упореди, напротив, запис попа Младена на берлинском јеванђељу из септ. 1388—1389. године: „Писах многогрешнии раб Христу поп Младен в д'ни благовернаго и христољубиваго кнеза самодр'шца всеје Ср'бскије земље, в лето 6897“.[103] Да ли у овим нијансама титулатуре лежи кључ трагичне косовске загонетке — Вукове „издаје“, непосредне или посредне? Да ли је у току 1387—88. године настала промена у односима Вука и Лазара и да ли је, можда, кнез Лазар дао повод Вуку да сматра своју стварну владалачку равноправност угроженом од стране будућег обновитеља Српског Царства, победника Турака код Плочника?

Извесне сугестије у том смислу пружа нам развој титулатуре кнеза Лазара у његовим повељама. У повељама из 1380—1382. године Лазарева интитулација гласи: „В Христа Бога благоверни самодрж'ц всем Срåret, христољубиви кнез Лазар“ (Црепу), „Аз благоверни кнез Лазар самодр'ж'ц всеје Србскије земље“ (Горњаку), „Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни господин Србљем и Подунавију, Стефан кнез Лазар“ (о Хиландарској болници), односно „Аз в Христа Бога благоверни кнез Лазар самодржавни господин Србљем и Подунавију“ (Атанасијевој Лаври), „В Христа Бога благоверни Стефан кнез Лазар Србљем и Подунавију“ (потпис на повељи Руском манастиру 1381. год. о Хвосну), односно „В Христа Бога благоверни Стефан кнез Лазар Србљем и Подунавију“ (о прилогу челника Мусе 1381). Међутим у повељи Обраду Драгосаљићу из 1387—88: „Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни господин Србљем и *Поморију*, Стефан, *велики* кнез Лазар“. *Поморје* се налази и у повељи Дубровнику од 9. јануара 1389. године: „постави ме господина земљи Српској и Поморију и странам Подунавским“, а као што смо навели — и у оном запису Мрчете из 1387. године. Према томе, не бисмо могли сматрати то само празном „претензијом“, него морамо прихватити тумачење Руварчево да је кнез Лазар дошао до неке стварне или номиналне власти у Приморју у вези с удајем своје кћери Јеле за Ђурђа Срацимировића. Није мање значајна ни титула „велики кнез“, која се овде јавља

[101] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 157.
[102] *Зап. и натп.*, бр. 162.
[103] *Зап. и натп.*, 163.

први пут у српским повељама и која је онда прешла у родослове Вукана, сина Немањина и његових потомака, посебно оца кнегиње Милице, кнеза Вратка. Ова титула која је подразумевала врховну Лазареву власт над свим српским земљама и која стоји у складу с Поморјем, наведеним у истој титули, није могла да буде за Вука Бранковића безначајна, јер је одговарала владалачким тежњама кнеза Лазара, које је он истицао већ у својим првим повељама. У повељи о прилогу челника Мусе писао је да је Бог на њега излио благодет пресветог Духа као „и на прве свете цареве", а у Раваничкој повељи — да га је Бог „вазнесао на престо прежде бивших благочастивих царева, и царствија саном украсио и славом многом".

Није могла да не узнемири Вука ни чињеница скоро истовремене удаје трију кћери кнеза Лазара — за Ђурђа Срацимировића Зетског, за бугарског принца и за угарског палатина Николу Гару Млађег: после 20 година од удаје старије кћери Маре за Вука Бранковића, ове три истовремене удаје сигурно су изгледале као средства дипломатске акције, која је требало да осигура кнезу Лазару залеђе на западу, северу и истоку за слободне руке према Турцима, а и за спровођење његових циљева у унутарњој политици. Међу новим зетовима кнеза Лазара прво место је заузимао Ђурађ Срацимировић, глава династије с којом је Вук већ двадесет година био у непријатељским односима и од које је после смрти Ђурђа Балшића отео Призрен са околном облашћу. Било је очевидно да Лазар напушта своју дотадашњу политику сталне заједничке акције с Вуком Бранковићем; затегнутост њихових односа види се, вероватно, и у томе што је Вук на млађим емисијама свог новца престао да кује име кнеза Лазара као свог господара... На Косову је Вук остао са својим одредом ван битке да види како ће кнез Лазар успети без његове помоћи. Ово је решило и његову судбину...

У данима после Косова Вук није признао Лазаревићима право на наслеђе немањићког суверенитета. Познатим историјским чињеницама одговарају и подаци двеју његових повеља из овог раздобља. Прва је она повеља којом је Вук, на молбу брата старца Герасима, потврдио Хиландару њихов ранији поклон из 1365. године и додао је томе неке нове поклоне. „По сем ја благоч'стиви В'лк, син великаго севастократора Бранка" — почиње Вук ову повељу и свршава потписом „В Христа Бога благоверни господин Стефан В'лк". Потпис написан црвеним мастилом, повеља снабдевена сребрним печатом на црвеном гајтану, и немањићко име Стефан додато уз Вуково име, јасно сведоче о његовим претензијама на наслеђе немањићког суверенитета. У другој повељи, из 1392. године, издатој Хиландару после признања султанове власти, пише Вук: „По изволенију и милости владики мојего сладкаго ми Христа и по пренеизреченому јего човекољубију, ја раб владице мојему Христу В'лк, син севастократора Бранка, унук Младена војеводе, пишу да јест ведомо всакому човеку, како сложих мир с Турци и приложих великому господину цару Бајазиту, и сложих с ним мир...", потписује се „В Христа Бога благоверни В'лк Бранковић господар Срблем и Подунавију". Није безначајно овде навођење Подунавија које је сачињавало исконску област Лазаревића. Значајно је не само по томе што овде прелази преко Лазаревића уопште, него и по томе што је, вероватно, у свом признању турске врховне власти предао њима и сву Лазареву државу на чије је наслеђе присвајао себи право.

ETIENNE LAZAR, PRINCE SOUVERAIN ET LA TRADITION DE LA SOUVERAINETÉ DES NÉMANIDES LORS DE LA BATAILLE DE MARICA (1371) JUSQU' À CELLE DE KOSOVO (1389)

VLADIMIR MOŠIN

Dans mon article sur le prince souverain Lazar („Bagdala" 1971, VI—VII) contrairement au thèse de Jireček considérant que Lazar n'était point le grand prince des princeps serbes, mais le doyen de l'alliance familiale, dont les membres étaient ses gendres V'lk Branković et Đurađ Balšić, j'ai annoncé mon opinion adverse par rapport à l'entité du pouvoir d' état du prince Lazar comme représentant de la tradition de la souveraineté de la dynastie des Némanides. J'ai fondé cette opinion sur les données de ses biographes contemporains, sur les témoignages des prélats de l'Eglise serbe de ce temps là et sur le titre du souverain, que le prince Lazar emploie toujours dans ses diplômes, qui selon les conceptions du droit public d'alors signifiait justement l'idée de la souveraineté. Comme la cause du désaccord entre les traditions populaire et historique d'un côté et du scepticisme scientifique de Jireček et de Il. Ruvarac de l'autre côté j'ai signalé le manque de distinction entre le pouvoir réél d'un seigneur féodal et le principe juridique qui reconnaissait la légitimité sacrale de la souveraineté royale. On doit aussi souligner une inattention quant par rapport au moment chronologique — transfert de la situation politique d'un certain moment historique dans l'autre temps. Après la catastrophe de Marica ni prince Lazar ni qui que ce soit des dynastes serbes ne pouvait manifester des prétentions sur le pouvoir souverain en Serbie. C'est Nikola Altomanović, Djuradj I Balšić et prince Lazar qui se servaient de formule royale „V Hrista Boga blagoverni" dans leurs diplômes. Après la chute de Nikola Altomanović il ne resta que deux prétendants sur le pouvoir suprême — le prince Lazar et Djuradj Balšić qui, selon le témoignage d'un écrivain contemporain, „gouvernaient alors dans les pays serbes". Mais l'idée de l'empire serbe n'était pas encore morte. Le ressouvenir vivant de la sainte légitimité de la souveraineté des Némanides restait quand même. C'etait la veuve du tzar Dušan, Hélène, nonne Elisabeth.

C'est seulement après la mort de la tzarine (7 nov. 1376) apparut Tvrtko avec les prétentions au trône serbe, „qui restait sans pâtre", à titre d'héritier de la branche féminine en qualité d'arrière petit fils du roi Dragutin. Après son couronnement en automne 1377, son diplôme du 10. IV. 1378 déclara clairement à tous les princeps serbes provinciaux qi'il demanderait la reconnaissance de sa souveraineté. La guerre éclatée entre la Zeta et la Bosnie offre la preuve que les Balšić ne voulaient pas reconnaitre le droit de la souveraineté sur la Zeta à Tvrtko. Plus tard, dans leurs diplômes ils commencent à se servir d'intitulation princière avec dévotion et de promulgation que jusqu'alors n'aient été employées que par les princes souverains: „Ja ... po milosti Božijoj, stvorih milost, ... da je vedomo vsakomu..." En fait que Lazar n'avait pas pris part dans la lutte entre Djuradj Balšić et Tvrtko, on ne devait pas tirer conclusion que Lazar et V'lk „avaient approuvé indubitablement le couronnement de Tvrtko" (Jireček II, 85). Nous sommes d'accord avec Vl. Ćorović que la non-intervention de Lazar dans l'action de Tvrtko était d'un côté forcée par la pression diplomatique du roi Louis d'Hongrie et d' autre part ne pouvait être conçue sans garantie mutuelle et certaines compensations en faveur du prince Lazar (Histoire de Yougoslavie 1935, 180). Nous croyons à Orbini que Tvrtko cherchait le consentement du roi Louis à son couronnement comme roi serbe. Prince Lazar avait permi en effet à Tvrtko qu'il célebrait tranquillement et dignement la cérémonie de couronnement sur la tombe de Saint Sava et après la mort de Djuradj Balšić n'empêchait pas Tvrtko d'acquérir le Littoral de Zeta. Il semble que Tvrtko ne tenait compte de Lazar dans ses entreprises militaires, croyant à sa neutralité, assurée de leur entente réciproque, sous la condition des compensations entendues en faveur de Lazar. Après avoir renoncé au titre royal en faveur de Tvrtko, Lazar avait reçu, evidemment, le consentement de Louis sur sa souveraineté par rapport aux

régions serbes orientales en qualité de „gospodin knez" — prince souverain. Sous ce point de vue devient compréhensible toute une série de faits historiques: les témoignages serbes contemporaines se rapportant au couronnement de Lazar sur le trône des Némanides; sa politique sur l'unification des principautés serbes; sa modestie par rapport au refus du titre de roi et d'empereur; les relations succédentes d'alliés avec Tvrtko — neutralité dans la guerre de Tvrtko avec Zeta, l'ingérence commune dans la guerre civile en Croatie et en Hongrie après la mort de Louis et l'aide de Tvrtko dans les guerres de Lazar avec les Turcs.

Il est évident que toute l'action relative au couronnement de Lazar comme prince souverain de la Serbie avait été réalisée par les soins de l'Église serbe qui se sentait obligée au prince Lazar pour la liquidation de la rupture avec Constantinople; l'église croyait à la fidélité de Lazar à l'orthodoxie, grâce à sa bienfaisance aux églises et à la fondation des monastères dans la Serbie septentrionale. L'église serbe ne croyait pas à l'orthodoxie de Tvrtko et en même temps elle était apeurée de l'offensive du catholicisme en Zeta. Le couronnement de Lazar devait être le fait accompli en 1378, car juste à ce temps là il soumet la noblesse désobéissante et au cours de 1379 il assujettit Radič Branković, seigneur de Braničevo, l'un des plus puissants féodaux.

V'lk Branković reconnut la souveraineté du prince Lazar. Avec toute son indépendance féodale — il frappe la monnaie, fait la guerre, conclut des traites et délivré des diplômes — mais quand même il place sur sa monnaie le nom de Lazar, comme son seigneur à côte de son nom, et dans la charte en faveur de Dubrovnik de 20 janvier 1387 il nomme le prince Lazar son seigneur — „gospodin". L'amitié entre V'lk et Lazar remonte à 1365, lorsque après le coup d'état de Vukašin, ces deux princes liés avec la dynastie légale se sentirent menacés du côte des familles Mrnjavčevići et leurs parents les Balšići de Zeta. Le mariage de V'lk Branković avec Mara, fille de Lazar (1365/1366 ou 1372?) affermit leur alliance politique. Après la bataille de Marica V'lk Branković agit sur l'élargissement de sa principauté, mais il se tient à Lazar et reconnaît son pouvoir suprême. La même année 1387, lorsque V'lk dans son diplôme mentionné a nommé Lazar son seigneur, le scribe de la traduction de la chronique d'Hamartolos, copiée à Prizren suivant l'ordre de V'lk, dit qu'il écrivait „au temps du très pieux et adorateur du Christ seigneur prince Lazar et son fils bienaimé, seigneur V'lk, dominant sur tous les pays serbes, même Littoral, et dans l'union et l'amour triomphant de ses ennemis". Mais il est important que reconnaissant le pouvoir suprême de Lazar, V'lk ne lui applique jamais le titre „samodržavni gospodin" (autocrator) ce que Lazar lui même souligne toujours dans ses diplômes. Il paraît que durant 1387/1388 un changement se fit dans les relations entre V'lk et Lazar, car V'lk sentit l'égalité de son pouvoir menacée.

Juste en ce temps eut lieu le changement dans l'intitulation du prince Lazar. Jusque ce temps-là il se nomme „prince très pieux et autocrator (samodržac) des Serbes (ou de la Serbie) et de la région du Danube", mais dans le diplôme en faveur d'Obrad Dragosalić de 1387/88 — „Au nom de Dieu-Christ le très pieux et seigneur autocrator (samodržavni gospodin) des Serbes et du Littoral, Stephane, grand prince Lazar". On fait mention du Littoral dans la charte en faveur de Dubrovnik de 9 janvier 1389 — évidemment en liaison avec le mariage de la fille de Lazar Jelena avec Djuradj Stratimirović de Zeta. Le titre de grand prince est d'une haute importance: il apparaît ici pour la première fois dans des diplômes serbes et correspondait aux tendances autocratiques de Lazar, ce qu'il apostrophiait toujours dans ses diplômes. Ce qui devait troubler V'lk, c' etait le fait que trois filles du prince Lazar furent mariées juste à ce temps-ci avec les princes voisins — Djuradj Stratimirović de Zeta, le prince bulgare Sracimir et le palatin d'Hongrie Nicolas Gara junior — les liens qui ont assure à Lazar la liberté de ses actions contre les Turcs de même que la réalisation de ses intentions dans la politique interieure. Le refroidissement des relations avec Lazar se manifestait dans les dernières émissions de monnaie de V'lk où il a cessé d'employer le nom de Lazar en qualité de son seigneur suprême. Sur le champ de Kosovo V'lk avec ses troupes resta hors de combat, ce qui décida aussi son sort.

1. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ЛАВРИ СВ. АТАНАСИЈА

2. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ ГОСПОЂЕ МАРЕ БРАНКОВИЋ СА СИНОВИМА МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ ИЗ 1406. ГОДИНЕ. АВЕРС

3. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ ГОСПОЂЕ МАРЕ БРАНКОВИЋ СА СИНОВИМА МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ ИЗ 1406. ГОДИНЕ. РЕВЕРС

4. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ СТЕФАНА И ВУКА ЛАЗАРЕВИЋА ХИЛАНДАРСКОМ ПИРГУ, 1394—1402. ГОДИНЕ. АВЕРС

5. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ СТЕФАНА И ВУКА ЛАЗАРЕВИЋА ХИЛАНДАРСКОМ ПИРГУ, 1394—1402. ГОДИНА. РЕВЕРС

6. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ХИЛАНДАРУ ИЗ 1411. ГОДИНЕ. АВЕРС

7. ПЕЧАТ НА ПОВЕЉИ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ХИЛАНДАРУ ИЗ 1411. ГОДИНЕ. РЕВЕРС

ВЛАДАРСКИ ЧИН КНЕЗА ЛАЗАРА

ФРАЊО БАРИШИЋ

У први мах могло би се очекивати да ће однос кнеза Лазара Хребељановића према ранијим владарима из лозе Немањића бити, у основи, истог карактера као и код извесних других обласних господара, тј. да ће се, захваљујући женидби са Милицом, заснивати на истицању и наглашавању родбинске повезаности са „светородним" прецима. Наиме, писмено изражена истицања таквих веза, у виду кратких исказа, срећу се у повељама Твртка I и неких обласних господара (Дејановићи, Ђурађ II Балшић), док је разрађенија генеалогија у истом смислу посведочена само и једино у родослову бана Твртка I, најстаријем српском родослову, састављеном између 1373. и 1377. године.[1] Данас се с разлогом и једнодушно сматра да кнез Лазар, за разлику од Твртка I као и свог сина и наследника деспота Стефана, није уопште приступао састављању свога родослова. Исто тако, није нам познато да је до сада откривен иједан писани извор који би сведочио да је кнез Лазар, у било којем облику, јавно истицао да је у родбинској вези са „светим кореном" Немањића. Ако је кнез Лазар имао свој државничко-политички став према угашеној династији Немањића, онда је очигледно да је тај став изражавао друкчије него остали, њему савремени српски обласни господари, укључујући и босанског бана и „краља Срб-љем, Босни и Поморију", Твртка I.

Још од 1373. па до погибије на Косову, како је познато, кнез Лазар је био неоспорно најугледнији и у сваком погледу најмоћнији међу независним обласним господарима на територији разбијеног српског царства. Ако то имамо у виду, онда бисмо Лазарево „владарско виђење предака", мислим, могли разрађеније поставити у овим питањима: Да ли и у којем смислу кнез Лазар себе сматра наследником цара Уроша? Ако он наступа као наследник Урошева престола, као владар Србије, онда остаје да се разјасни од када и на основу чега он то чини? Да ли је ту реч о личним, фиктивним и правног основа лишеним претензијама, или је кнез Лазар постао носилац српског владарског скиптра законитим путем? Ко и када је на кнеза Лазара пренео та владарска права, односно у којој мери је његова врховна власт у државно-правном погледу легитимна? Сва ова питања могла би се сажети у једно: Да ли је и у којем смислу Лазар Хребељановић, не мењајући или незнатно преиначујући скромну и још од цара Уроша добијену титулу кнеза и остајући реално само обласни господар, био врховни господин слободних српских земаља?

[1] Ђ. Сп. Радојичић, *Доба йосшанка и развој сшарих срйских родослова*, Историјски гласник 2, Београд 1948, 21—36.

Владајуће мишљење у нашој историјској науци о карактеру власти кнеза Лазара, најкраће речено, своди се на ово. Иако се на повељама, по узору на Немањиће, потписује као „Стефан кнез Лазар" и као „самодржавни господин Србљем и Подунављу", кнез Лазар у ствари никада није био врховни господин међу српским обласним владарима. Када се босански бан Твртко, 26. октобра 1377, крунисао у Милешеви, поред осталог, и као „краљ Србљем", Лазар и Вук Бранковић, за разлику од Ђурђа I Балшића, одобравали су тај чин, признали су Твртка као српског краља и свог врховног господара. Последњих година своје владе, захваљујући умешности, знатним успесима и женидбеним везама, кнез Лазар постаје не само најмоћнији него и најугледнији међу слободним обласним господарима, на челу је породичног савеза који — осим њега — сачињавају његови зетови Вук Бранковић и Ђурађ II Страцимировић. Кнез Лазар био је и остао само обласни господар.[2]

Неслагање с овим мишљењем о Лазаревој власти први је, колико знам, изразио проф. В. Мошин у скоро објављеном и већ познатом раду.[3] Констатујући да није очуван ниједан српски акт ни запис којим би се на било који начин обележило Твртково крунисање у Милешеви, В. Мошин претпоставља да Твртко у Србији није уопште ни био признат као „краљ Србљем". Насупрот томе, у Србији је, још у току 1377. и као реакција на Твртков чин, за легитимног наследника Урошева престола и врховног владара Србије проглашен кнез Лазар, и то одлуком државног сабора и претходно датим благословом Цркве. Као аргументе да је Кнез Лазар доиста сматран и признаван врховним владарем свих српских земаља, В. Мошин износи, прво, сведочанства савременика (*Житије кнеза Лазара*, настало између 1392. и 1398; *Запис* на рукопису Берлинске библиотеке № 7 из 6897=1389; *Пећки летопис*, око 1403), и друго, повеље Лазареве. Дајући списак сачуваних Лазаревих повеља и наводећи како у његовим појединим актима гласе интитулације и потписи, В. Мошин доноси сажета обавештења о сачуваним кнежевим печатима и, нешто подробније, анализира аренге Лазаревих повеља. Његов је закључак да су Лазареве владалачке повеље:

„редиговане према формулару српских краљевских и царских повеља, с аренгама које изражавају типичну владалачку идеологију Немањића, са интитулацијом која, поред типичне за владалачке повеље девоције (По милости божијеј), садржи титулу самодрица и територијални оквир „свих српских земаља", с печатима од којих један тип представља златну булу „царског типа". Већина тих повеља имају паралелну повељу тадашњег српског патријарха, која исто тако неизоставно наводи потпуну титулатуру кнеза Лазара с титулом самодрица, а обично и уз помен потврде од сабора српске цркве".[4]

Покушавајући да утврдим какво је било Лазарево владарско „виђење предака", дошао сам до извесних закључака који се у знатној мери подударају са оним што заступа проф. В. Мошин. Разлике међу нама, како ћемо одмах видети, биле би не толико у заступаним тезама, колико у аргументацији на којој се исте заснивају. Доказујући да је кнез Лазар био врховни владар, проф. В. Мошин првенствено полази од онога што о Лазару саопштавају временски блиски хагиографски аутори и, после тога, од онога што се садржи у Лазаревим повељама. Мислимо да треба ићи обрнуто, јер повеље кнеза Лазара, када је реч о природи његове власти, несумњиво су први и основни изворни документи који

[2] Јиречек-Радонић, *Историја Срба I²*, Београд 1952, 321—322; *Историја народа Југославије* I, Београд 1953, 415—418; M. Dinić, Enciklopedija Jugoslavije V, Zagreb 1962, 497, s.v. Lazar; Isti, Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, 184, s.v. Vuk Branković; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 138; исти, *Сугуби венац*, Зборник Филозофског факултета 8, Београд 1964, 349, 370; *Историја Црне Горе* II 2, Београд 1971, 36.

[3] В. Мошин, *Кнез Лазар-самодржац*, Багдала бр. 147—148, Крушевац 1971, 5—13 [даље: Мошин, *Кнез Лазар*].

[4] Мошин, *Кнез Лазар* 9.

се морају узети у разматрање. Даље, нама се чини да су горе наведени закључци о дипломатичкој структури и политичко-идеолошкој садржини Лазаревих повеља засновани на недовољним и тек делимично спроведеним анализама одговарајућих елемената. Затим, из поменутог закључка о основним одликама кнежевих повеља јасно се разабире да се израз „самодржац све српске земље“ узима као најважнији дипломатички доказ да је Лазар имао врховну власт, будући да управо израз самодржац, како проф. Мошин изричито наглашава на другом месту наведеног рада, најубедљивије показује и најадекватније дефинише, према схватању тадашње државно-правне теорије, поседовање врховне власти, без обзира на ужу титулу њеног носиоца.[5] Мислим да овде има претеривања. Да титула „самодржац“ сама по себи не мора да означава и носиоца врховне власти, доказује чињеница што, примера ради, Лазарев зет Ђурађ II Страцимировић, у повељи од јан. 1386, за себе каже „самодржавни господин“, на исти начин како понекад себе назива и кнез Лазар.[6] Даље, проф. Мошин закључује да је девоција „По милости божијеј“, заступљена у Лазаревој повељи за Дубровник из јан. 1387, „типична за владалачке повеље“. Међутим, исту девоцију налазимо и у интитулацијама Вука Бранковића и Балше II и, према томе, девоција не би била доказ да је Лазар врховни владалац.[7] Тешко је прихватљив и закључак да је „царског типа“ Лазарев златни печат, очуван на повељи Хиландару из 1380, будући да је један златни печат са владалачком фигуром истог типа, како наводи сам проф. Мошин, сачуван и на једној хиландарској повељи Вука Бранковића.[8] Приговору подлеже и тврђење да су Лазареве повеље већ самим тим владалачке што су „редиговане према формулару српских краљевских и царских повеља“. Овде се свакако мисли на аренге које Лазар, по узору на своје Немањићке претходнике, често употребљава. Међутим, ако је реч о аренгама као саставном делу формулара и независно од мисли које се у њима садрже, онда би се могло приметити да оне као такве не доказују да су Лазареве повеље владалачке, и то из простог разлога што аренге често налазимо и у повељама других обласних господара.[9] Најкраће, мишљења сам да у излагањима проф. Мошина нису у довољној мери узете у обзир и размотрене истински најсвојственије појединости, они елементи који на убедљив и јасан начин разоткривају каква је и којег обима била владарска власт кнеза Лазара.

Иако је добро познато, ваља и овом приликом напоменути да су наше могућности коришћења Лазаревих повеља као изворних докумената осетно мање него што бисмо желели. Да подсетимо само на неке важније чињенице и околности. Све расположиве повеље потичу из последњих десетак година Лазареве владе, тј. из времена око 1378. до 1388. Уз два изузетка, повеље су одреда црквене. Текстови ових повеља до нас су допрли махом у копијама које нису увек и у једнакој мери потпуне и веродостојне, јер у понеким од њих, када се упореде, лако се уочавају интерполације, испуштања, дописивања, је-

[5] Мошин, *Кнез Лазар* 6.

[6] Miklosich, *Monumenta Serbica* 203 (повеља Ђурђа II Балшића Страцимировића); Новаковић, *Законски споменици* 516 (Лазарева повеља за Пантелејмон, из 1381), 775 (повеља Обраду Драгославићу, из 1387).

[7] Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I No 120 (Лазарева повеља за Дубровник, из 1387); Miklosich, *Monumenta Serbica* 193 et 202 (повеље Балше II из нов. 1379 и априла 1385), 207 (Вукова повеља Дубровнику, јан. 1387).

[8] Мошин, *Кнез Лазар* 11.

[9] Неколико примера: две повеље деспота Јована Драгаша и брата му Костадина, из 1377. и 1380 (Шафарик, Гласник СУД 24, Београд 1868, 249—50 и 232); повеља господина Костадина за Хиландар, из авг. 1381 (Korablev, *Actes de Chilandar* II No 67; иста аренга и у Лазаревој повељи којом 1381. потврђује поклон челника Мусе Пантелејмону); повеља Вука Бранковића за Хиландар из 1377 (?) године (Korablev, *Actes de Chilandar* II No 70; Šafarik, *Pamatky*², 1873, 109—110); повеља Ђурђа II Страцимировића за Дубровник, из јан. 1386 (Miklosich, *Monumenta Serbica* 203; Стојановић, *Старе српске повеље* I No 115).

зичка мењања итд.[10] Хронологија приличног броја повеља још увек је спорна. Расположиви текстови појединих повеља у постојећим издањима не заснивају се увек на истим предлошцима и стога није увек јасно који је од њих поузданији. Затим, рукописне традиције Лазаревих повеља још нису проучене. У једну реч, немамо критичког издања. Не само то. Чак и кад добијемо критичко-дипломатичко издање, поуздана ексегетичка ишчитавања извесних Лазаревих повеља биће нам ускраћена све дотле док се претходно не разјасне неке друге чињенице, примера ради, док се не утврди када и због чега се повукао (први пут) патријарх Јефрем, одакле, када и под којим околностима је дошао његов наследник патријарх Спиридон.[11] Ова сужена и условна употребљивост Лазаревих повеља као извора уопште, по себи се разуме, важи и за оне податке у повељама који се тичу питања о којима овде расправљамо. Имајући ту чињеницу у виду, унапред се миримо са мишљу да наши покушаји одговора на поменута питања неће, нити могу бити, ни коначно ни у подједнакој мери доказани.

Узимајући у разматрање оно што Лазар о себи и својој власти говори у аренгама, интитулацијама и потписима својих повеља, као и оно што се о Лазару као владару исказује у потврдним повељама патријарха Спиридона, дошли смо до закључка да се ту издвајају четири елемента као најкарактеристичнија и по документарној вредности најизразитија.

Прво, *„господин всем Србљем"*. У интитулацијама и потписима Лазар наступа као „кнез Србљем" или „(самодржавни) господин Србљем". Пре него што видимо шта сам Лазар подразумева под „Србљем", потребно је указати на чињеницу да се „Србљем" у титулама других обласних господара, колико знамо, уопште не појављује.[12] и да је, поред Лазара, заступљено само у потпису патријарха Спиридона и у титулама краља Твртка I. Да у очима самог Лазара „кнез Србљем" значи „кнез свих слободних српских земаља", то јест исто што и „краљ Србљем" у титули Твртка I, непобитно доказују варијанте Лазаревих интитулација, у којима читамо „самодрж'ц всем Србљем",[13] или „господин всем Србљем",[14] или „самодрж'ц всеје србскије земље".[15]

У истом смислу и скоро истим речима кнез се титулише и у извесним сачуваним актима који потичу од других лица. Монах Доротеј, у „записанију" из марта 1382, изјављује да

[10] Карактеристичан пример, у овом погледу, јесу две повеље за Ждрело Браничевско (Горњак на Млави). Док се у Лазаревој повељи (авг. 1378) и првом делу текста потврдне повеље патријарха Спиридона (мај 1379) наводи да је Лазар као ктитор подигао манастир, дотле у другом делу Спиридонове повеље стоји да је исти манастир сазидао кир Григорије Синајит са својим калуђерима (cf. Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историјски часопис 3, Београд 1951/52, 85—106).

И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, 200—201, сматра да је други део Спиридонове повеље накнадно дописан и, полазећи од тога, он Лазареву повељу датира у август 1378, а Спиридонову у мај 1379. Анализирајући текстове ових повеља, Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака* 89—90, долази до закључка да 1. августа 1378. кнез Лазар као ктитор издаје повељу, коју истога месеца потврђује и патријарх Спиридон (то би био први део очуване Спиридонове повеље). Како је исти манастир одмах по изградњи пострадао, кнез Лазар је издао, маја 1379, нову повељу Григорију Синајиту (та Лазарева повеља требало би да је изгубљена), коју опет, истога месеца, потврђује патријарх Спиридон (то би био други део Спиридонове повеље).

Новаковић, *Законски споменици* 772, је сматрао да обе повеље потичу из „око 1379".

[11] Мошин, *Кнез Лазар* 13, наслућује да је Спиридон дошао у Србију из светогорског Пантелејмона. Међутим, V. Laurent, *L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l'union de 1375*, Balcania 7, Bucarest 1944, 307 n. 2, основано закључује да је Спиридон још у октобру 1377. био митрополит у Мелнику, месту под управом Дејановића.

[12] У повељи за Хиландар, из јуна 1379, Костадин Дејановић се потписује као „господин србскиј", али очигледно је да то није исто што и „Србљем" (Korablev, *Actes de Chilandar* II No 63).

[13] У повељи „брату" Црепу, из окт. 1380, ed. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35, Београд 1929, 189.

[14] У повељи за Раваницу из 1381, ed. Miklosich, *Mon. Serb.* 196.

[15] У повељи за Ждрело Браничевско (Горњак на Млави), из авг. 1378, ed. Miklosich, *Mon. Serb.* 193, и Новаковић, *Законски споменици* 772.

је манастир у Дренчи (зап. од Крушевца) подигао „поданијем господина ми самодржавнаго кнеза всем Србљем Лазара“.[16] Што је још далеко значајније, у потврдним повељама пећког патријарха Спиридона. Лазар је увек „господин Србљем“, „самодрж'ц всех Србл“, „самодрж'ц всеје србскије земље“.[17]

Друго, *владарско име Сшефан*. Једнако одређен, а по значењу најизразитији и најсадржајнији податак о природи Лазареве власти видимо у његову другом имену Стефан. У интитулацијама и потписима редовно читамо „Стефан Лазар“ или „Стефан кнез Лазар“. То исто констатујемо и на извесним очуваним печатима Лазаревим.[17a] Име Стефан у Лазаревој титули, како споменусмо, досад се схватало као Лазарево самоименовање „по узору на Немањиће“. Ово објашњење сматрамо неприхватљивим и неодрживим. Да кнез Лазар и није био онакав какав је био, а трезвена скромност и привржeност законитости неоспорно су биле његове особине, било би незамисливо да је он на своју руку и неовлашћено присвојио име Стефан. Јер, сувишно је и подсећати да су то име носили сви Немањићи и да је стога већ стекло значење династичко-државног симбола. Твртково преузимање тога имена приликом крунисања, као и чињеница да га сви Твртковi наследници задржавају, на недвосмислен начин разоткривају да је име Стефан важило као симбол српске круне. То исто, e contrario, потврђује се и чињеницом да, колико нам је познато, ниједан други обласни господар, чак ни блиски Душанови сродници Дејановићи, не посегнуше за освештаним именом крунисаних предака. По свему изгледа да се име Стефан, како код ранијих Немањића тако и код доцнијих босанских владара, добијало приликом ступања на престо. Име Стефан било је владарско, сачињавало је део владарске титуле.

Ако тако ствари стоје, онда за „Стефан Лазар“ преостаје само једно објашњење. Кнез Лазар није нити је могао да самовољно присвоји име Стефан. Титуларна имена „Стефан Лазар“ и „Стефан Твртко“, без обзира на ранг њихових носилаца, њихову стварну моћ и путеве којима су ишли, имају исто државно-правно значење. У оба случаја, исто име симболише исту, немањићку власт. Другим речима, „Стефан Лазар“ објашњавамо као још једно и поуздано сведочанство да је кнез Лазар заиста био врховни господин српски, јер је само као носилац такве власти, макар то било само de jure, могао да добије немањићко име.[18]

[16] Шафарик, Гласник СУД 24, Београд 1868, 260, и Новаковић, *Законски сйоменици* 761.

[17] Спиридонове потврдне повеље: за Хиландар из 1380 (?), ed. Korablev, *Actes de Chil.* II No 65; за Обрада Драгославића, из јан. 1388, ed. Новаковић, *Законски сйоменици* 776; за Ждрело Браничевско (Горњак на Млави) из маја 1379, ed. Новаковић, *Законски сйоменици* 773.
Цитате из Лазаревих повеља и других писаних извора из XIV века доносимо, из техничких разлога, у транскрипцији савременим писмом.

[17a] Очувана су три воштана Лазарева печата истога типа: на кнежевој повељи за Пантелејмон из 1381. о даровању Спасове цркве у Хвостну (J. Шафарик, Гласник СУД 24, 1868, 256—58; печат је на гајтану); на Лазаревом писму Дубровчанима о исплати годишњег дохотка јерусалимском митрополиту Михаилу од 31. авг. 1388 (Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма* I No 128; печат је притиском калупа, на посебан начин, налепљен на папир испод текста); на повељи кнегиње Милице са синовима Стефаном и Вуком за Лавру из 1395 (Д. Анастасијевић, Споменик СКА 48, 1922, 9—10, и Новаковић, *Законски сйоменици* 495—96; печат је на црвеном гајтану). На дубровачком примерку овог печата легенда гласи: *„По милосши божијеј Сшефан в Христа Бога благоверни кнез Лазар“* (G. Čremošnik, *Doslej neznani južnoslovanski pečati*, Zgodovinski časopis 12—13, Ljubljana 1958—59, 56—58).

[18] На аверсу очуваног златног печата на Лазаревој даровној повељи за Хиландар, из 1379, налази се лик Стефана Првомученика, заштитника лозе Немањића (Мошин, *Кнез Лазар* 11). То свакако није без значења. Пажњу заслужује и чињеница да патријарх Спиридон у потврдном акту поменутог даровног „хрисовула“ за Хиландар, на свечан начин наводећи пуну кнежеву титулу, у два наврата његово име преноси као „Стефан Лазар“ (Korablev, *Actes de Chil.* II No 65; Новаковић, *Законски сйоменици* 449).

Треће, *искази у аренгама повеља*. Групу не мање одређених и карактеристичних података о природи Лазареве власти, којима се два претходно размотрена не само потврђују него и употпуњују, налазимо у аренгама Лазаревих повеља. Остављајући по страни дискусију о кнежевим аренгама као таквима и о свеукупној у њима садржаној владарској идеологији, о чему је недавно отпочео дискусију проф. Мошин и о чему ће на овоме скупу подробније разлагати проф. Б. Ферјанчић, ми ћемо овде укратко размотрити само она места на којима Лазар говори о својој власти и начину којим је ту власт задобио. О томе, мислим, два су исказа најодређенија.

Кнежев први исказ, на који је проф. Мошин већ указао,[19] садржи се у аренги повеље за Пантелејмон о прилогу челника Мусе из 1381, као и истоветној аренги повеље за Дубровник из јан. 1387. На недвојбено јасан начин ту се саопштава да је Христос „*јакоже и на првих светих и православних царих такожде и на господство ми излија благодет пресветаго својего Духа и постави ме господина земљи србској и Подунавију*...“[20]. Иста мисао, само још разговетније, исказује се и у аренги ктиторске повеље за Раваницу из 1381. Напоменувши да су се правоверни од давнина усрдно старали о подизању цркава, кнез наставља: „*Т'мже и аз в Христа Бога благовернији кнез Лазар ревнују иже прежде мене бившим благочестивим царем, на ихже престол Богу ме в'знесшу и царствија саном украсившу*...“.[21]

Оба наведена исказа на веома одређен начин обавештавају, прво, да кнез Лазар своју власт сматра „царствија саном“, тј. владарским достојанством, и друго, да је ту власт добио од Бога. Овим речима, преведу ли се на језик историјске стварности, Лазар саопштава да је неким пуноважним црквеним обредом посвећен, да је одговарајућим ритуалом постављен за владара, да је потпуно законитим путем постао наследник престола царског.

Четврто, *Лазарев начин потписивања*. Из досадашњих излагања лако се могло запазити да у аренгама, интитулацијама и потписима Лазаревих повеља нема ничега што би излазило из оквира тада владајућих правила у српској дипломатици, ничега што би се косило са нормама византијске дипломатике. Разматрамо ли и друге елементе, којима се обележавају кнежеве повеље, долазимо до истих констатација. Кнез Лазар, примера ради, своје повеље никад не назива „златопечатно слово“, „златопечатни хрисовуљ“ или „слово“, како су чинили његови краљевски и царски претходници,[22] него за њих употребљава сасвим једноставне називе који у потпуности одговарају његовој скромној титули кнеза.[23] Уопште, ни у садржини ни у спољњем изгледу Лазаревих повеља не запажамо ништа што би откривало или наговештавало кнежево пренебрегавање тада владајућих византијских дипломатичких узуса. Држећи пред очима управо ову дисциплинованост кнеза Лазара као издавача јавноправних исправа, налазимо да у његовим повељама још једна појединост привлачи посебну пажњу. Реч је о начину којим Лазар потписује своје повеље.

[19] Мошин, *Кнез Лазар* 10.

[20] Повељу за Пантелејмон ed. Шафарик, Гласник СУД 24, 259—260, и Новаковић, *Законски споменици* 516—517; повељу за Дубровник ed. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I No 127.

[21] Miklosich, *Monumenta Serbica* 196; В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, 73. Исту повељу, према каснијем и осетно непоузданијем препису, издао је В. Петковић, *Старине — Записи, натписи, листине*, Београд 1923, 55—61.

[22] Cf. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Гласник СКА 161 (1934) 18—22.

[23] Ти називи су: „писаније“ (Хиландарска повеља из 1379, Раваничка из 1381), „повеленије“ (Дубровнику од 9. јан. 1387), „светли хрисовул“ у значењу „акт са златним печатом“ (повеља „брату мојему Црепу“, око 1380). Штавише, нека кнежева акта, међу којима има и свечаних повеља, нису означена никаквим називом (нпр. ктиторска повеља за манастир Горњак на Млави, од 1. авг. 1378).

Док се остали српски обласни господари, колико смо успели да установимо, на својим актима одреда и увек потписују црним мастилом, дотле се кнез Лазар, како показују неке у оригиналу очуване повеље, потписивао црвеним мастилом.[24] Нама се чини да ова чињеница такође представља један речит податак о карактеру Лазареве власти. Наиме, ако се Лазар потписује црвеним мастилом и чини то сасвим легитимно, а никаквих разлога немамо да бисмо у то сумњали, онда и тај начин потписивања такођер разоткрива да је он, иако по титули само кнез, нешто више него обласни господар, да има неким законитим путем стечени статус српског владара. Јер, само као носилац такве власти, мислимо, Лазар је могао и имао право да се потписује црвеним мастилом.

Да закључимо. У својим јавноправним актима, састављеним и опремљеним у духу и по слову тада важећих норми, Лазар Хребељановић наступа као „господин всем Срблњем“, као „Стефан Лазар“, као кнез који је од „Бога украшен царствија саном“ и који се, као такав, потписује црвеним мастилом, у једну реч, као наследник на престолу Немањића.

Повеље кнеза Лазара као дипломатички документи, како поменусмо, не садрже ничег подозривог, ничег што би указивало да кнез посеже за нечим на што стварно нема права. Другим речима, све што кнез Лазар у повељама говори о себи, о прерогативама и државноправном статусу своје власти, све то, посматра ли се са гледишта тада важећих дипломатичких норми, делује веродостојно. При констатовању ове чињенице отварају се нова питања. Као најважнија, чини ми се, била би: прво, да ли се искази у Лазаревим повељама потврђују и сведочанствима других докумената; друго, ако је Лазар доиста био легитимни „господин всем Срблњем“, када и како је то постао, и треће, да ли и ко је признавао Лазара као врховног српског владара?

Да бисмо дошли до бар унеколико задовољавајућих одговора на постављена питања, погледајмо најпре шта се о Лазару саопштава у нама доступним писаним споменицима који потичу од непосредних или временски блиских Лазаревих савременика.

За самосталне владе кнеза Лазара (1371—1389) на патријаршијској столици српске цркве били су Сава IV (нов. 1354— април 1375), Јефрем (3. окт. 1375 — око 1379, први пут) и Спиридон (око 1379 — авг. 1389). У каквим је односима кнез Лазар био са Савом IV, не знамо из писаних података. О кнежеву сарађивању са патријархом Јефремом, изабраним после измирења српске цркве са васељенском столицом, преостало је, колико знамо, само једно писано сведочанство, односно један патријархов „хрисовул“.[25] Кнежево сарађивање са патријархом Спиридоном, по свему изгледа, било је трајно и веома живо. Најизразитија обавештења о томе пружају нам четири очувана Спиридонова акта којима се потврђују кнежеве повеље. Ове потврдне повеље Спиридонове, мислимо, необично су драгоцени документи за тему о којој се овде расправља, и то због тога што на поуздан начин обавештавају о званичном ставу српске цркве према Лазару као носиоцу политичке власти, односно о владарском рангу који му је црква признавала. Однос и став патријарха Спиридона према кнежевој власти, по себи се разуме, најупечатљивије и најцеловитије долази до изражаја у терминима којима он, у својим потврдним актима, титулише Лазара као издавача повеља. Погледајмо, на неколико одабраних примера, како он то чини.

[24] Према усменим и писменим обавештењима проф. Мошина (cf. *Кнез Лазар* 10), који све очуване Лазареве повеље познаје из аутопсије, са сигурношћу можемо тврдити да су црвеним мастилом потписане: повеља за Хиландар из 1379, повеља Пантелејмону за челника Мусу из 1381, повеља Обраду Драгославићу из 1387.

[25] Налазимо га у Лазаревом акту којим се, око 1380, окончава вишегодишњи спор између Хиландара и Црепа, и у којему се, поред осталог, преноси и Јефремов „хрисовул клетвени“ у корист Црепа и брата му Дионисија, издат раније на молбу кнежеву (ed. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35, Београд 1929, 188 sq.).

Лазареву раније издату повељу за манастир Горњак на Млави патријарх Спиридон у своме потврдном акту, од 17. маја 1379, назива *„частноје писаније самодржца всеје србскије земље, господина кнеза Лазара“*[26]. У потврдном акту хиландарске повеље, из 1380 (?), Лазар се наводи као *„христољубивиј господин Србљем кнез Лазар“*, односно *„богољубиви в Христа Бога господин кнез Стефан Лазар“*, а његова повеља као *„хрисовуљ благоч'стиваго и христољубиваго самодржца всех Србл и Подунавија, господина превисокаго кнеза Стефана Лазара“*. Општесрпско значење наведене Лазареве титуле, у очима Спиридоновим, потврђује се и термински подударним патријарховим потписом — *„Спиридон милостијом божијом патријарх Србљем и Подунавију“* — који, нема сумње, изражава власт над свим српским земљама.[27] Подударност са Лазаревом интитулацијом налазимо и у Спиридоновом потпису на потврдном акту за Лазареву повељу Обраду Драгославићу.[28]

Као што видимо, патријарх Спиридон о власти кнеза Лазара исказује исто што и сам кнез о себи саопштава. Верно преносећи и уписујући Лазареве титуле, патријарх Спиридон их самим тим уважава и признаје. Другим речима, повеље патријарха Спиридона на несумњив начин откривају да српска црква у Лазару гледа врховног владара свих Срба, да тај и такав његов владарски статус не само признаје него и благонаклоно подржава. Исправност овог закључка потврђује се и ктиторским „записанијем“ угледног монаха Доротеја о оснивању манастира у Дренчи, од марта 1382, у којему читамо да се то „записаније“, односно „свитак“, о оснивању манастира доноси *„поданијем господина ми самодржавнаго кнеза всем Србљем Лазара и благословенијем ... патријарха Спиридона“*.[29]

У досад обављеним испитивањима доста бројних хагиографских списа о кнезу Лазару утврђено је, поред осталог, да неки од ових написа, потичући с краја XIV века и доносећи не мали број конкретних, проверено тачних или историјској истини блиских обавештења, имају неоспорну вредност и као историјски извори. Међу овим списима, као извор о природи Лазареве власти, на прво место свакако долази *Житије кнеза Лазара*, састављено од непознатог Лазарева савременика, вероватно неког монаха манастира Раванице, негде између 1392. и 1398. године.[30] Према непознатом писцу, кнез Лазар се издигао на српски престо „промислом и благоволенијем божијим“, и то на овај начин: *„Првеје благословљајет се от архијереовех рук и всего причта* (=свештенства) *и сабора србскаго и тако самодрж'ц бивајет Србљем“*.[31]

Ова вест, долазећи од једног иначе добро обавештеног савременика, делује уверљиво и звучи као, у основи, веродостојан податак. Кажемо „у основи веродостојан“ због тога што у Хиландарском рукопису № 482 истог *Житија*, који је знатно старији, у наведеној реченици недостају речи *„и сабора србскаго“*, из чега произлази да су те речи, уколико је хиландарски препис овде веран оригиналу, могле бити и накнадно дописане у нашем рукопису, односно његовом предлошку. Речи „и сабора србскаго“ као податак остају несигурне све док се на поуздан начин не утврди који је од постојећих рукописа *Житија кнеза Лазара* оригиналу најближи.[32] Према томе, у наведеном извештају, као текстуелно

[26] Новаковић, *Законски споменици* 773—74.

[27] Новаковић, *Законски споменици* 449—450; Korablev, *Actes de Chilandar* II No 65.

[28] Кнежева интитулација садржи „Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни господин Србљем и Поморију, Стефан велики кнез Лазар“, док Спиридонов потпис на потврдном акту гласи: Спиридон милостију божијеју патријарх Србљем и Поморију (Новаковић, *Законски споменици* 775—76, 776).

[29] Шафарик, Гласник СУД 24, 260; Новаковић, *Законски споменици* 761.

[30] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 108 [надаље: Трифуновић, *Списи о Лазару*].

[31] *Житије кнеза Лазара*, ed. С. Новаковић, Гласник СУД 21 (1867) 159—160.

[32] Новаковићево издање *Житија*, из којега је преузето наведено место, заснива се на изгорелом рукопису бивше Народне библиотеке у Београду No 23, из XVII века, док се Хиландарски рукопис No 482 ставља у другу половину XV или прву половину XVI века. Свестрано расправљајући о *Житију кнеза Лазара*, Трифуновић,

неспоран део из Житија преостаје само податак да је обред Лазарева устоличавања извршио патријарх у присуству бројног свештенства, док се вест о сакупљеном српском сабору не може, бар за сада, сматрати зајемченом.

Садржински веома подударно казивање о кнезу Лазару као владару налазимо и у *Пећком летопису*. Овај напис непознатог писца о Лазареву „житију и начелству" (владавини) настао је, како се с разлогом сматра, између 1402. и 1405. године, то јест, непуних петнаестак година после Лазареве смрти. За нас је од посебног интереса део текста у којему се излаже зашто је Лазар, иако је постао носилац врховне власти, остао и даље само кнез. То место, у преводу на савремени језик, гласи:

„*И овај што прими пређеречену државу земље српске бејаше муж благ, кротак, смеран преко мере, као што и ово сведочи о његовој скромности изванредној. И седећи на државном престолу ранијих царева, нимало се не потруди да, узвисивши се, постави себе царем, или краљем, или деспотом, него живљаше у смерности својој благоразумној све до дана смрти своје, носећи назив који раније примио беше од Бога и од цара* (sc. Уроша). *Јер пређеречени самодржац, то јест цар Стефан* (sc. Урош), *оделивши још за живота свога један крај царства свога, уручи му га да буде њим задовољан и да се кнезом краја тога назива. А он, попевши се на чин самодржања царског, не хтеде променити кнежевски назив. Али носећи овај, ничим се не показа мањим од свих претходних краљева и царева*".[33]

Приповест о кнезу Лазару из Пећког летописа, као што је познато, већ поодавно и не без разлога је оцењена као добар и садржајан изворни документ. Имајући то у виду, сматрамо да се горе наведено казивање о кнезу Лазару као владару, иако у хагиографском руху, не може прогласити побожном измишљотином. Пишчева објашњавања зашто је Лазар остао при скромној титули кнеза свакако не узимамо здраво за готово. Јер, непознати писац, очигледно, припада клиру и поклоник је већ установљеног и широко распрострањеног култа косовског мученика. С друге стране, не мање је очевидно да је исти писац добро обавештени сувременик, да је хагиограф који не извитоперује већ уважава чињенице. Одмеравајући дакле једну и другу страну, долазимо до закључка да је наведено казивање, у своме језгру, сасвим веродостојно: кнез Лазар, задржавајући титулу стечену још за цара Уроша, „седео је на престолу ранијих царева", имао је ранг општесрпског владара.

У вези са овим разматрањима не можемо мимоићи ни запис попа Младена на рукопису Берлинске библиотеке № 7, из 1389. Наиме, овај непосредни сувременик своју белешку чини „*в дни благовернаго и христољубиваго кнеза Лазара, самодрж'ца все србске земље*".[34]

Власт кнежева на истоветан начин се рангира и у похвалном *Слову о кнезу Лазару* које је, око 1393, саставио српски патријарх Данило III (око 1391 — април 1397). Син угледног властелина, доцнијег монаха Доротеја с којим је заједно подигао манастир Дренчу код Крушевца, Данило III је несумњиво припадао кругу људи који су кнеза лично познавали. Заузимајући се као патријарх у ширењу Лазарева култа и остављајући о томе трага у *Слову*, Данило је своју хагиографску беседу проткао и низом сасвим тачних оба-

Списи о Лазару 78—112, закључује, поред осталог, да је од Новаковића објављени рукопис „близак архетипу" (р. 87). Па ипак, ваља припоменути да у Трифуновићевом, истраживачки значајном раду нису разјашњени генеалошки односи међу петнаестак евидентираних рукописа *Житија*, није решено питање рукописне традиције овог споменика.

[33] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 87—88. Наведени превод према Д. Павловић — Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Београд 1959², 371. О рукописима и хронологији у најновије време посебно расправља Трифуновић, *Списи о Лазару* 162—183.

[34] Наведено према Мошин, *Кнез Лазар* 6.

вештења о породичном пореклу и животу кнеза Лазара. Беседећи о кнезу као владару, Данило ће на једном месту рећи да, оно што је у Израиљу био Исус Навин после Мојсеја, то беше Лазар као *„владика всем Србљем“* после *„благочестивих краљева и царева“*.[35] Овај податак о Лазару, иако у руху хагиографске симболике, садржински је у потпуности јасан и одређен.

Једно савремено и пажње вредно сведочанство о владарском статусу кнеза очувано је и на зиду цркве Ваведења Богородице у Новој Павлици код Брвеника, на Ибру. То је задужбина Драгане, удовице челника Мусе (иначе сестре кнеза Лазара), и њених синова Стефана и Лазара. На ктиторској фресци, поред Стефанова лика, стоји натпис који гласи: *„Благоч'стиви и христољубиви господин Стефан, син челника Мл'се и госпође Драгане, сестри великаго и самодржавнаго господина Србљем и Подунавију светаго кнеза Лазара, и ктитор светаго места сего“*.[36] Црква у Новој Павлици подигнута је око 1398. године.[37] Наведени натпис доста верно преноси званичну Лазареву титулу, па је стога, налазимо, утолико карактеристичније да се овде Лазар назива „велики ... кнез“.[37a]

Ако је кнез Лазар доиста био врховни господин свих српских земаља, како сведоче бројни извештаји савремених извора које размотрисмо, онда би било сасвим природно очекивати да бар неко обавештење о томе пронађемо и у сачуваним актима тадашњих обласних господара. Друкчије речено, пред нама је питање које се незаобилазно поставља: да ли су слободни српски обласни господари уопште признавали Лазара врховним господином и да ли о томе има писаних података у њиховим или кнежевим повељама?

Као што напред споменусмо, у нашој науци још увек важи као исправно Јиречеково мишљење да су сви обласни господари Лазарева времена били међусобно независни и да је Лазар, као најмоћнији и највештији, остале надвисивао и од њих се разликовао само тиме што је своје зетове, Вука Бранковића и Ђурђа II Страцимировића, окупио у породични савез којему је он био старешина. Сви обласни господари били су иначе међусобно равноправни. Зетови кнеза Лазара, окупљени у породичном савезу, били су и остали суверени господари у својим областима, ниједан од њих није био кнезу подређен. Лазар је само primus inter pares.[38]

Ако се унапред и без ближег испитивања претпостављало да кнез Лазар ни de jure није био врховни господин, а то је овде био случај, онда је утолико разумљивије што се дошло и до тезе о потпуној равноправности обласних господара. На претходним страницама,

[35] *Слово о кнезу Лазару* Данила III, ed. В. Ћоровић, Глас СКА 136 (1929) 86.
О хронологији овога *Слова* посебно је расправљао Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 54 sq., док Трифуновић, *Списи о Лазару* 40—77, исто *Слово* разматра у ширем захвату, дајући и оцену овог књижевног споменика као историјског извора.

[36] Cf. Трифуновић, *Списи о Лазару* 60; Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV—XVII века*, Београд 1942, 66—71. Натпис је објавио В. Петковић, *Старине...*, Београд 1923, 42.
Епитет „свети“ уз кнежево име у натпису, како се оправдано узима, доказује да је овде реч о времену после Лазареве канонизације (око 1391). Доказујући да је црква у Новој Павлици подигнута пре 1389, Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе*, Старинар 5—6 (Београд 1954—55) 125—128, претпоставља да се Лазар још за живота, у званичној титули, називао „светим“, а то усваја и Трифуновић, *Списи о Лазару* 62. Колико нам је познато, ову хипотезу не потврђује ниједан писани документ.

[37] С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 168.

[37a] Лазарева титула у новопавличком натпису, проширена посмртно стеченим атрибутом „свети“, није нимало спретно склопљена. Реч „велики“ овде повезујемо са „кнез“ због тога што „велики... господин“, колико знамо, нигде у Лазаревим повељама ни другим документима није посведочено.

[38] Горе, нап. 2.

међутим, показали смо да бројна сведочанства поуздано говоре да је кнез Лазар неоспорно имао статус носиоца врховне власти. Према томе, овде нам преостаје само да испитамо, да ли су, од када и који обласни господари признавали Лазару тај владарски статус. Одмах да кажемо, одговор је потврдан. Сасвим одређена обавештења о признавању Лазареве власти од стране извесних обласних господара садрже се у повељама кнеза Лазара и Вука Бранковића за Дубровник, од јануара 1387. Уочавајући да су у овим повељама неке појединости доиста необичне, Јиречек их је протумачио на начин који нам данас није прихватљив. На неодрживост ових Јиречекових тумачења први је указао проф. Мошин, али узгредно и задовољавајући се изношењем само неких општијих приговора.[39]

Ишчитавајући Лазареву и Вукову повељу за Дубровник, обе из јануара 1387, налазимо да у њима има више података који, придружујући се већ изнетим сведочанствима из ранијих кнежевих повеља као и других извора, не само што потврђују да је кнез Лазар био врховни господин, него истовремено разоткривају да тај кнежев статус, у том тренутку, признају и неки обласни господари. Ти карактеристични подаци, мислимо, били би ови.

Пре свега, у аренги своје повеље кнез Лазар сасвим одређено објављује да је Христос своју благодат *„на господство ми, јакоже и на првих светих и православних цари, излија и постави ме господина земљи срској и Поморију и странам подунавским“*.[40] И настављајући, своју интитулацију исказује овако: *„Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни по милости божијеј Стефан кнез Лазар и господин, с'држештy ми сија вса, Богу о сем благоволешту“*. Ако ова два исказа упоредимо са одговарајућим вестима из ранијих повеља, онда констатујемо да Лазар први пут управо овде истиче да под власт његова господства, поред српске земље и подунавских страна, улази и Приморје. Исто тако, упадљиво је и поновно наглашавање да као самодржавни господин поседује „сија вса“ (тј. све што је напред наведено: српске земље, Приморје и Подунавље). Потврђујући Дубровчанима привилегије, односно „простагме и законе“, које су имали за „прве господе српске и цара Стефана“ и таксативно набрајајући те привилегије, Лазар у тексту, између осталог, наводи и ово:

„И ако се разбије древо дубров'чко у Приморију у владанију господства ми, који је закон бил за този у прве господе и у цара Стефана, т'зи закон да јест и с'ди.

... И за тргове поморске, који су у владанију господства ми, и сланице, куде су бил тргове у прве господе и сланице у цара Стефана, тудези да су и с'ди, а инде нигде да не буд“.[41]

Као што видимо, реч је о случајевима бродолома, о трговима и соланама у „Приморију“, у области која је „у владанију господства ми“. Објашњавајући цитиране делове текста, Јиречек налази да искази о „Приморију“ као области која је у Лазареву „владанију“

[39] Мошин, *Кнез Лазар* 6—7, сматра да, у целини узевши, Јиречекова тумачења историјских сведочанстава о Лазару нису задовољавајућа, истичући као главни недостатак то што велики научник није узео у обзир чињеницу да врховни и у суштини сакрални суверенитет једног сизерена нимало не искључује фактичку и правну самосталност њему потчињених нижих владара. Дајући своја тумачења извесних карактеристичнијих појединости, садржаних у Лазаревој и Вуковој повељи за Дубровник, проф. Мошин нити наводи нити ближе побија Јиречекова тумачења наведених појединости. Независно од тога, истичемо да је проф. Мошин, иако само делимично анализирајући Лазареву повељу, дошао до закључка који сматрамо потпуно исправним.

[40] Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I No 127; Новаковић, *Законски споменици* 200—203.

[41] Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I No 127, p. 121—122; Новаковић, *Законски споменици* 201—202.

не одговарају стварности, пошто је познато да је „Приморије" тада било „делом у рукама Балшића а делом у рукама босанског краља Твртка" и одатле изводи да тврђења о „Приморију" представљају само израз Лазаревих претензија, па затим припомиње да су одредбе о бродолому и соланама у „Приморију" из Лазареве повеље у ствари дословно преузете и преписане из повеље цара Душана.[42]

Ово Јиречеково тумачење, које се у нашој науци одржава на снази све до данас, неприхватљиво је са више разлога. Пре свега, ако Лазареву повељу упоредимо са одговарајућом повељом цара Душана из 1349. и цара Уроша из 1357, лако ћемо установити да је кнежева повеља, посматрана у целини, осетно ближа Урошевој него Душановој.[43] Констатујемо, затим, да ни у Душановој ни у Урошевој повељи уопште нема одредбе о трговима и соланама и, према томе, о Лазаревом преузимању те одредбе не може бити ни говора. Одредбу о бродолому, међутим, налазимо не само у Душановој него и у Урошевој повељи. Ако сравнимо текстове те одредбе о бродолому, како их доносе Душан, Урош, Лазар и Вук, лако ћемо установити да сви аутори исказују исто, али сваки на свој начин, у своје име, како одговара његовом положају и тренутној ситуацији. Нико никога меха-

[42] Јиречек — Радонић, *Историја Срба* II², Београд 1952, 348; I², 1952, 322 n. 55. У истом смислу „одредбе које се тичу Приморја" у Лазаревој повељи, у најновије време, тумачи и С. Ћирковић у коментару књиге Новаковића, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, 457. Исто мишљење се заступа и у *Историји Црне Горе* II 2, Титоград 1970, 50.
М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник Виз. инст. 5 (1958) 13, сматра да Поморје у Лазаревој повељи из 1387. „не одговара тада ничему. Оно (sc. Поморје) се можда јавља под утицајем титуле патриарха која је после измирења српске и грчке цркве (1375) гласила ‚патриарх Србљем и Поморију'. То је у ствари значило враћање на старо, пре прогласа патријаршије, када се старешина српске цркве називао ‚архиепископ српске земље и поморске' по угледу на краљевску титулу. Процес би сада био обрнут: титула старешине цркве утицала би, али само изузетно, на владарску". Међутим, М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских*, Богословље 11 (Београд 1934) 259, на којег се М. Динић позива, закључио је да се „после смрти патријарха Саве IV српски патријарси враћају на оне атрибуте уз титулу које су имали раније као архиепископи", наводећи из Лазарева времена само и једино потпис патријарха Спиридона са потврдног акта Лазареве повеље за манастир Горњак на Млави. Тај потпис гласи: „Спиридон милостију божијеју патријарх Србљем и Приморију" (не „Поморију", како цитира М. Југовић; cf. Miklosich, *Monumenta Serbica* 214). Треба одмах рећи, како смо већ поменули (горе, нап. 10), да је рукописна традиција Лазаревих и Спиридонових повеља за Горњак на Млави веома непоуздана. У склопу тога, облик „Приморију" у наведеном Спиридоновом потпису веома је сумњив, јер се у документима из XIV века, колико знамо, употребљава само назив „Поморије". Право стање у погледу патријархових потписа у Лазарево доба, колико смо успели да установимо, изгледа овако. У једино очуваном акту патријарха Јефрема (1375-око 1379), који се укратко износи у нарацији Лазарева „хрисовула" за Црепа и брата му Дионисија из око 1380, не наводи се ни титула ни потпис патријархов. У истој Лазаревој повељи препричава се и нешто ранији акт патријарха Спиридона (око 1379—1389), али патријархов потпис и титула и овде недостају (cf. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35, Београд 1929, 189—190). Потврђујући Лазареву повељу за Хиландар 1380 (?), исти Спиридон се потписује као „*патријарх Србљем и Подунавију*" (Korablev, *Actes de Chil.* II No 65), што одговара Лазаревом „самодржавни господин Србљем и Подунавију" са хиландарске повеље из 1379, коју Спиридон потврђује (Korablev, *Actes de Chil.* No 66; Новаковић, *Законски споменици* 450). Исту подударност са Лазаревом титулом, како указасмо, констатујемо и у промењеном Спиридоновом потпису на потврдном акту из јан. 1388 (горе, нап. 28). Из ових података, иако малобројних, јасно се разабире да у титулатурама српских патријарха Лазаревог времена није било враћања на титуле ранијих архиепископа. Напротив, по свему изгледа да се титуле и тадашњих патријарха, на исти начин као и ранијих, подешавају према владарској, односно Лазаревој титули. Па ипак, ово питање остаје отворено све док се не утврди да ли је Спиридонов потпис на потврдном акту за Горњак на Млави аутентичан или није.

[43] Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I No 66 (Душанова повеља Дубровнику из септ. 1349), I No 95 (Урошева повеља из априла 1357). Довољно је указати на чињеницу да је аренга у Лазаревој повељи састављена, уз потребне престилизације, према аренги из Урошеве повеље.

нички и буквално не преписује. Узастопна уписивања одредбе о бродолому, као и извесних других одредаба, свакако су вршена по жељи и на захтев самих Дубровчана и, према томе, немамо разлога да таква понављања тумачимо као преписивања. Али ако већ говоримо о сличностима и подударањима, онда морамо рећи да је, супротно ономе што се тврдило, Вукова формулација одредбе о бродолому осетно ближа Урошевој, а посредно и Душановој, него Лазарева.[44] Сасвим је очигледно да кнез Лазар ни од кога не преузима оне речи којима изражава своју власт над Приморјем. Не само то. Исказујући у двема наведеним стипулацијама повеље да је Приморје у његову „владанију", Лазар у ствари не саопштава ништа ново, него само понавља оно што је већ раније двапут рекао, у аренги и интитулацији. Лазар, дакле, на четири места исказује да је у „владанију" над Приморјем. У ранијим кнежевим повељама Приморје као област „владанија" нигде се не спомиње. Лазарево сведочанство о власти над Приморјем, јављајући се први пут у Дубровачкој повељи од јануара 1387, налази се и у повељи за Обрада Драгославића из исте године, где, у интитулацији читамо: *„Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни господин Србљем и Поморију Стефан велики кнез Лазар"*. Очигледно, ово нису празне претензије, како се тумачило, него је реч о сведочанству које има неку стварну подлогу, које изражава неко реално стање.

Годину дана пре Лазара и Вука, јануара 1386, под Скадром, Ђурђе II Страцимировић издао је Дубровчанима садржински аналогну повељу о трговини. Интитулација аутора повеље гласи: *„Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни господин Гјург всој зетској и поморској земљи"*.[45] Јануара 1386. Ђурђе II је, дакле, самодржавни господин Приморја, а већ јануара наредне године, како видесмо, као господин Приморја иступа и кнез Лазар. Ако оба аутора говоре истину, а у то се не може сумњати, онда њихови искази неоспорно сведоче да су у размаку од једне године, од јануара 1386. до јануара 1387, морале наступити неке промене у односима између Ђурђа II и Лазара. Какве промене? У овом смислу поставивши и размотривши питање, Руварац је дошао до следећег одговора. Године 1386, на почетку своје владе, Ђурђе II Страцимировић, озбиљно угрожен од арбанашких Дукађина, обраћа се Лазару. Кнез га прихвата, склапа с њим неки споразум и даје му за жену своју кћер Јелену, вероватно под условом да њега, кнеза, или призна „за старијега", односно „за свога господара", или да му бар уступи један део свога „Приморија". „Ја не знам", примећује Руварац, „како да друкчије изјасним себи оно ‚господин поморију' и оне одредбе у погледу поморских тргова и сланица у повељи кнеза Лазара од 9. јан. 1387.

[44] Одредба о бродолому у *Душановој* повељи гласи: „И што се разбије древо бенет'чко и дубров'чко, што утече у земљу царства ми и краљеву да се не узме ништа, да је свободно". (Стојановић, *Старе српске повеље* I No 66, p. 63).
У *Урошевој*: „И што се разбије древо бенет'чко и дубров'чко, што утече у земљу царства ми, да је свободно и да се не узме ништо". (Стојановић, Старе српске повеље I No 95, p. 95).
У *Вука Бранковића*: „И ако се разбије древо дубров'чко у Приморију, што утече у моју земљу, који је бил закон за този у прве господе и у цара Степана, т'зи закон да је и с'ди". (Стојановић, *Старе српске повеље* I No 140, p. 138). Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас СКА 157 (1933) 205 n. 151, прихвата Јиречеково тврђење да је Лазар, иако није имао ни стопе земље у Приморју, преузео из Душанове повеље наведене одредбе, о бродолому и соланама; за исте одредбе у Вуковој повељи Станојевић налази да су, у дипломатичком погледу, независне од Душановић и Лазаревих, мада је Вук, како сам каже, имао у рукама Лазареву повељу. За разлику од Лазара, Вук није „слепо преписивао него је чак чинио и неке паметне исправке". Међутим, очигледно је да је Вукова формулација преузета делом из Урошеве, а делом из Лазареве повеље.

[45] Стојановић, *Старе српске повеље* I No 114, p. 110.
Ђурђева повеља, иако краћа од Лазареве и Вукове, садржи и обе одредбе о којима смо расправљали. *Одредба о бродолому*: „И ако се где случи и разбије се ваше древо или на мору или у реце у мојој земљи, да се за онози древо нитко не задеје од мојих властел, ни од велех ни од малех, да су људије свободни...". *Одредба о соланама*: „И створих им милост да не трга солнога и да се не продава сол инде нигде т'кмо како је било у цара у Степана...".

године“. Настављајући ова разматрања, Руварац констатује да Вук Бранковић у својој повељи за Дубровник, писаној у Приштини 20. јан. 1387, изричито каже: „... *и ја Вл'к видев писаније великаго господина ми цара Стефана и господина ми кнеза* (sc. Лазара), *такође не потворих ну паче и потврдих...*“.[46] Признавање Лазарева старешинства од стране Вука, додаје Руварац, потврђује се и једним записом управо из 1387, који почиње овим речима: „*Сија... књига, рекше летовник* (= хроника Георгија Хамартола), *написа се в д'ни благовернааго и христољубиваго и богом просвештеннаaго господина кнеза Лазара, и в'зљубљеннаго јему сина господина Вл'ка, с'држештима же јима все србскије земље, паче же и поморскије, и тако в јединстве и в љубви побеждајуште враги своје...*“.[47] Своја разматрања Руварац завршава овим алтернативним закључком: „... Лазар је *био* самодржавни господин све српске земље, или су га за таког бар *зетови* његови Вук Бранковић и Ђурађ Страцимировић признавали, ако је сваки од њих и имао своју државу и у њој заповедао“.[48]

Писац прве, истраживачки веома богате и до данас незастареле монографије дошао је, дакле, до ових закључака у погледу Лазарева владарског статуса: прво, кнез Лазар или је стварно био српски врховни господин, или су га таквим бар његови зетови признавали и друго, признајући врховну власт Лазареву, зетови Вук и Ђурђе II и даље остају самостални господари у својим областима.

Налазимо да је Руварац и овом приликом — иако се постављеним питањем није, нити је могао, посебно и свестраније да позабави — показао да је као истраживач ока оштровидног. Његовој тези да 1387. Вук и Ђурђе II признају Лазара као врховног господина не налазимо замерке и сматрамо да је убедљиво аргументована. Ако је то тако и, с друге стране, ако стоји да је кнез Лазар и пре 1386, како показасмо, стварно био врховни господин српских земаља de jure, онда би закључна реч наших разматрања о односима обласних господара према Лазару била отприлике у овоме. Судећи по расположивим документима (повеља Ђурђа II за Дубровник из јан. 1386; дубровачке повеље Лазара и Вука из јан. 1387; запис на летопису Хамартола из 1387), српски обласни господари тек од 1386. и формално признају Лазара врховним господином. Исти Вук и Ђурђе II као обласни господари, како показују њихова акта, самостално управљају својим земљама и после признавања Лазарева врховништва 1386. Није нам познат ниједан извор који би сведочио да је Ђурђе II 1386, признајући Лазара као сизерена, истовремено уступио кнезу један део свога Приморја, што је као могућност допуштао Руварац. Према томе, Лазареве исказе о „владанију“ над „Поморијем“, у повељи од јан. 1387, тумачимо само као податак који, посредним путем, сведочи да још пре јануара 1387. стварни господар тог „Поморија“, Ђурђе II, признаје кнеза сизереном. Пада у очи, исто тако, да се у актима после 1386. ни Вук ни Ђурђе II никад не титулишу као „самодржавни господин“ него само као „господин“. Ова скромнија титулисања обласних господара, ако доиста стоји да их ови примењују само у временском размаку између 1386. и 1389, такође би говорила да они тада Лазару признају општесрпски владарски статус.

Веома је срећна околност да нама данас, док дискутујемо о владарском рангу кнеза Лазара, стоји на расположењу и један изузетно драгоцен византијски извор, који је у нашој науци до сада био слабо или једва познат. Одмах да кажемо, овим византијским доку-

[46] Стојановић, *Старе српске повеље* I No 140, p. 137.

[47] Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I 157. Хамартол је, како се у запису наводи, преписан „повеленијем господина Вл'ка, в дому светих архистратиг Михаила и Гаврила (код Призрена)... рукују грешнаго инока Никодима Мрчете и Пријака“.

[48] Руварац, *О кнезу Лазару* 212—218.

ментом напред приказана сведочанства домаћих извора не само да се потврђују него чак и допуњују. Реч је о канцеларијском приручнику цариградске патријаршије, који је недавно у критичком издању објављен и тако употребљивим учињен.[49] Овај приручник, очуван у двема рукописним фамилијама са преко 20, махом модификованих рецензија од XIV до XVII века, првобитно је редигован управо у доба Лазарево. Основну садржину овог, по саставу јединственог приручника, најкраће изражено, сачињавају подробна упутства за састављање и формулисање почетне и завршне фразе, тј. адресе и салутације, у актима званим pittakia, које патријарх и на цариградском синоду присутни митрополити упућују разним носиоцима црквене и световне власти, ромејским и иностраним, православним и католичким. Текстом издања обухваћено је преко 70 целовито објављених адреса. Највећим делом оне потичу из првобитне редакције Приручника, датираног „септембра 1, године 6895 (=1386), индикта 10", док мањи број адреса припада рецензијама из прве половине XV века. Стилизоване веома пажљиво, до скоро неухватљивих тананости, адресе и салутације Приручника вишеструко су значајан документ.

У петом одељку, где се излаже како се митрополити обраћају разним црквеним и световним властима, међу наведеним примерима налази се и пет адреса за личности у Србији, под ознакама „Кнезу Србије", „Кнежевој супрузи", „Деспини Србије", „Њеноме сину", „Жупану". На први поглед није нимало јасно, да ли се ове адресе одреда односе на личности са Лазарева двора, или неке припадају личностима после Лазара. Ово друго нам се чини вероватнијим и стога сматрамо да се под „Деспини Србије" подразумева Лазарева удовица Милица, а под „Њеноме сину" Стефан Лазаревић у времену када је био малодобни кнез, односно пре него што је постао деспот, док о адреси „Жупану" не бисмо могли ништа одређеније рећи.[50] Пада у очи, затим, да се ниједна од пет наведених адреса не налази у каталогу адреса за акта која разним властима упућује патријарх, иако се адресари патријарха и митрополита у Приручнику добрим делом понављају и подударају. Међутим, ово не треба да нас буни, нити бисмо одатле смели закључити да поменуте адресе за Србију нису постојале и у адресару патријарховом. У питању је, просто, нимало усамљен редакторски пропуст.[51] Исправност овог тумачења потврђује се и обрнутим случајем, управо у вези са преосталим српским адресатима приручника. Наиме, на списку патријархових адресата од српских личности, поред пећког патријарха (№ 6 et 10, p. 40, 41), налази се и „деспот Константин Драгаш" (№ 65, p. 62), иако он, како разоткрива текст саме адресе, на хијерархијској лествици Приручника заузима далеко нижи положај него кнез Лазар, док, с друге стране, запажамо да су међу одговарајућим митрополитским адресама изостављене обе поменуте српске адресе. Нешто пажљивијим упоређивањем патријарховог и митрополитског адресара долазимо до закључка да се доста бројне неуједначености њихових текстова, поред ненамерних и због уношења накнадних измена чак и неизбежних пропуста и недоследности, у доброј мери објашњавају и свесним настојањима редактора да се, где год је то могућно, избегну непотребна понављања. У сваком случају, са сигурношћу можемо тврдити да је, поред у Приручнику наведене митрополитске адресе за кнеза Лазара, постојала и посебна патријархова. Текст те, нешто друкчије стилизоване адресе, полазећи од расположивих формула Приручника, могао би се са приличном поузданошћу реконструисати.

[49] J. Darrouzès, *Ekthésis néa, manuel des pittakia du XIVe siècle*, Revue des études byzantines 27 (1969) 5—127. [Надаље: *Ekthesis nea*].

[50] Из Лазарева времена познајемо „жупана Петра" који се јавља као „милостник" на Лазаревој повељи за Дубровник од јан. 1387 (Новаковић, *Законски споменици* 203).

[51] Ево само једног аналогног примера редакторског испуштања: адреса бугарског цара Ивана Шишмана (1371—1393), уписана у адресар Митрополитски (No 67, p. 62), изостављена је у патријарховом адресару, иако о одржавању кореспонденције патријарха са поменутим бугарским владарем сведочи једно очувано писмо патријарха Филотеја (Miklosich-Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi* I 453—54).

Остављајући по страни ближа испитивања у приручнику наведених српских адреса у целини, задржавамо се само на ономе што је у непосредној вези са предметом нашег расправљања. У канцеларијском приручнику цариградске патријаршије (Ἔκθεσις νέα) из 1386. читамо да се адресе кнеза Лазара и његове супруге, у званичним дописима једног митрополита, формулишу овако:

„55. Кнезу Србије: „*Преузвишени велики кнеже све Србије, премудри, премужествени, у Господу премили и возљубљени господине и сине смерности наше, нека је обиље благодети, мира и милосрђа божијег господству ти.*

56. Кнежевој супрузи: „*Преузвишена господарице све Србије, премудра и најчеднија међу женама, у Светоме духу кћери, нека је обиље благодети, мира и милосрђа божијег господству ти*“.[52]

Да бисмо разумели шта се заправо у наведеним адресама о Лазару као владару исказује, потребно је да претходно размотримо и утврдимо права значења употребљених важнијих речи и термина. Пре свега, из приручника разабиремо да митрополит, у кореспонденцији, „*сином*“ назива ромејске великодостојнике са титулом нижом од деспотске, затим „варварске“ владаре свих рангова, као и ниже стране достојанственике.[53] Израз „*господство ти*“ (αὐθεντία σου), употребљен као назив за кнежеву власт, представља знатно индикаторнији податак, пошто из приручника дознајемо да се тај израз примењује само у адресама страних владара, без обзира на титуле које носе.[54] Међутим, израз „*велики кнеже све Србије*“ (μέγα κνέζη πάσης Σερβίας), као изворни податак, зацело је најзначајнији. Пре свега, у приручнику се на једном месту изричито наглашава да се „велики“ (μέγας) придаје само ономе који тај атрибут у својој титули званично носи и тако се доиста назива.[55] Ако тако стоји ствар, онда овде имамо поуздано сведочанство да је Лазар још пре 1386. постао „велики кнез“ и да је то била његова права титула.[56] Опште узевши, Лазарева титула „велики кнез све Србије“, независно од ранга који заузима, у потпуности је

[52] *Ekthesis nea*, p. 60:

55. Εἰς κνέζην Σερβίας· „Ὑψηλότατε μέγα κνέζη πάσης Σερβίας, συνετώτατε, ἀνδρικώτατε, ἐν Κυρίῳ ὑπερήδιστε καὶ περιπόθητε κύριε καὶ υἱὲ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος· χάρις, εἰρήνη καὶ ἔλεος πληθυνθείη τῇ αὐθεντίᾳ σου.“.

56. Πρὸς τὴν τοῦ κνέζη σύζυγον· „Ὑψηλοτάτη αὐθεντρία πάσης Σερβίας, συνετωτάτη καὶ κοσμιωτάτη γυναικῶν, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι θύγατερ· χάρις, εἰρήνη καὶ ἔλεος πληθυνθείη τῇ αὐθεντίᾳ σου“.

[53] *Ekthesis nea* No 44, 47, 48 (за ромејске достојанственике), No 62, 63, 66, 67 (за стране владаре), No 59 (за великог жупана у Србији).

[54] Примери из *Ekthesis nea*: влашки и молдавски војводе (No 62, 63), видински и трновски бугарски цареви (No 66, 67), „варварски“ ῥῆγες (No 49, et nota in apparatu critico).

[55] *Ekthesis nea* No 49, где се даје опште упутство за ῥῆγες.

[56] Титулисања кнеза Лазара у домаћим изворима, као што је познато, нису увек уједначена. Пошто у повељама самог кнеза и у другим домаћим изворима пред именом „Лазар“ најчешће стоји само „кнез“, у науци се већ одавно усталило гледиште да је „кнез“ права и једина Лазарева титула. Међутим, сада, у светлости наведеног сведочанства из *Ekthesis nea*, потпуно је јасно да спорадично записана варијанта „велики кнез“ изражава право стање. Колико знамо, кнез само једаред, у интитулацији повеље Обраду Драгослављћу из 1387, себе назива „Стефан велики кнез Лазар“. Указивања непознатог аутора Житија на кнежеву „смерност благоразумну“, очигледно, нису празна фраза. Поред тога, о „светопочившему великому кнезу Лазару“ има помена у даровној повељи кнеза Стефана Лазаревића за Хиландар, издатој око 1392 (Новаковић, *Законски споменици* 458—59; Korablev, *Actes de Chilandar* II No 69). Као „велики кнез“ Лазар се спомиње, како видесмо, и на ктиторском натпису у Новој Павлици (горе, нап. 36). Сем тога, у *Слову о кнезу Лазару* од патријарха Данила III Лазар се скоро искључиво титулише са „велики кнез“ (ed. В. Ћоровић, Глас СКА 136, 1929, 83—109).
Најзад, у запису на рукописној књизи бивше Народне библиотеке No 13 читамо: „Сија... књига... написа же се в д'ни кнеза великаго Лазара“ (Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 170).

равна титулама осталих, у приручнику наведених, „варварских“ владара.[57] Другим речима, пред нама је једна владарска адреса. Да састављач Приручника у адресату титулисаном са „велики кнеже све Србије“ доиста гледа врховног господина свих слободних српских земаља види се и по томе што се израз „све Србије“ (πάσης Σερβίας), према истоме Приручнику, уноси и у адресу неоспорно општесрпског пећког патријарха, једнако као и у доцније редиговану адресу за деспота Стефана Лазаревића.[58] Исправност овог тумачења поткрепљује се, најзад, још једном чињеницом. Горе наведена адреса за кнеза Лазара, заступљена у првој редакцији Приручника од 1386, дословно се подудара са адресом којом се, према нешто доцнијој рецензији истог Приручника, патријарси и митрополити обраћају војводи Мирчи I Великом (Mircea cel Mare, око 1386—1418), влашком владару.[59] Ова чињеница истовремено представља и сведочанства да „велики кнез све Србије“, у хијерархији страних владара цариградске патријаршије, стоји отприлике у рангу влашког великог војводе. Још нешто. Ако се Лазар у канцеларији васељенског патријарха признаје и уважава као „велики кнез све Србије“, онда би, имајући у виду да се патријархов однос према неромејским владарима не одваја од царева става, било разложно закључити да је Лазар на исти начин признаван и на цариградском двору. Јер, нама је незамисливо да је иједан страни владар могао на два различита начина бити рангиран у метрополи Ромеја.

Сведочанства о кнезу Лазару као носиоцу власти, која смо успели да прикупимо и овде покушали да објаснимо, потичу било из очуваних Лазаревих повеља, било из савремених или Лазару временски блиских писаних споменика (повеље патријарха Спиридона; Житије кнеза Лазара; Пећки летопис; Запис попа Младена; Слово о кнезу Лазару; натпис у Новој Павлици; Ектхесис неа). У питању су домаћи и један византијски документ. Обавештења ових писаних извора, иако насталих у разним срединама и потеклих од међусобно независних аутора, једна другима уопште не противрече. Напротив, узајамно се допуњавајући она се у потпуности подударају, саопштавају у суштини исто. Управо ова подударност више сведока, према оној познатој Multi testes verissimus testis, најбоље је јемство њихове веродостојности.

Основни исходи напред спроведених анализа и разлагања, сажето исказани, били би у овоме.

Прво, обласни господар кнез Лазар је, у одређеном тренутку, постао и до краја живота остао de jure врховни господин свих слободних српских земаља, легитимно изабрани наследник цара Уроша. Његово устоличење за „Стефана Лазара“ и кнеза „всем Србљем“ извршио је српски патријарх, вероватно по одлуци и уз учешће сазваног сабора.

[57] *Ekthesis nea:* „велики војводо све Унгровлахије“ (μέγα βοϊβόδα πάσης Οὐγγροβλαχίας, No 62), „велики војводо све Молдовлахије“ (μέγα βοϊβόδα πάσης Μολδοβλαχίας, No 63), „преузвишени ... царе Москве ... и све Русије“ (ὑψηλότατε... βασιλεῦ Μοσκοβίου... καὶ πάσης Ῥωσίας, No 68), „велики краљу све...“ (μέγα ῥῆξ πάσης..., No 49, et nota in apparatu critico).

[58] За пећког патријарха: „архиепископе Пећи и све Србије“ (*Ekthesis nea* No 6 et 10). За Стефана Лазаревића: „деспоте све Србије“ (No 44, nota in apparatu). Занимљиво је напоменути да се у патријарховој адреси „За деспота Србије Константина Драгаша“ изоставља чак и титула „деспот“, па се једноставно каже: „Преблагородни господине Константине Драгашу“ (*Ekthesis nea* No 65). О деспотској титули Констатина Драгаша cf. Б. Ферјанчић, *Десйоши у Визанйији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 174—176.

Адреса за Стефана Лазаревића се наводи у једној рецензији Приручника из XV века, и то само у фрагменту, једино у облику „деспоте све Србије“. Полазећи од упутстава која се дају уз одговарајуће адресе (*Ekthesis nea* No 43, 44, et nota in apparatu), мислимо да би патријархова адреса за деспота Стефана у целини гласила: Εὐτυχέστατε δέσποτα πάσης Σερβίας, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ποθεινότατε υἱὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος.

[59] *Ekthesis nea*, No 62.

Друго, иако се Лазар најчешће потписује као „кнез“, његова права титула, свакако још од ступања на владарски престо, била је у ствари „велики кнез“.

Треће, Лазара као општесрпског владара de jure, као „великог кнеза све Србије“, несумњиво уважавају и признају српска црква са пећким патријархом на челу, затим васељенски патријарх, а поред њега, како с разлогом претпостављамо, и византијски цар. Што се тиче српских обласних господара, као поуздано се може тврдити да они од 1386. па надаље признају Лазара као врховног господина.

Четврто, ранг „великог кнеза све Србије“ у тадашњој византијској хијерархији владара приближно је одговарао рангу који, у првој половини XV века, имају „велики војводе“ Влашке и Молдавије.

Дискусија о владарском статусу кнеза Лазара проблемски се ни издалека не исцрпљује овде покренутим и разматраним питањима. У непосредној вези са тематиком претходних излагања отварају се нова и бројна питања. Ако је Лазарево устоличење извршено на сабору, било би потребно утврдити, пре свега, која се српска господа тада окупише, затим када је Лазар проглашен за владара и, што је можда још важније, да ли је тај чин био у узрочној вези са Твртковим крунисањем за краља „всем Србљем“. Да ли је „велики кнез све Србије“ као такав био признат на двору угарског краља, бар у времену између 1382. и почетка 1389, када је био слободан од вазалних обавеза према Угарима? Какав је био Лазарев однос према Твртку као „краљу Србљем“, и обратно? Расправљања о овим и сличним питањима, изискујући посебна истраживања, била би више него пожељна.

LE STATUT DU PRINCE LAZAR EN TANT QUE SOUVERAIN

FRANJO BARIŠIĆ

Les témoignages conservés concernant le statut, conforme au droit public, du pouvoir du prince Lazar en tant que souverain (1371—1389), que nous avons réussi à rassembler et essayé à examiner ici de façon critique, proviennent des sources suivantes: a) les chartes du prince Lazar (supra, n. 12—24); b) les chartes du patriarche Spyridon (vers 1379 à 1389), ami et collaborateur de Lazar (n. 26—29); c) la Vita du prince Lazar, composée entre 1392 et 1398 (n. 30—32); d) la Chronique de Peć, rédigée entre 1402 et 1405 (n. 33); e) la note du prêtre Mladen de 1389 (n. 34); f) le Discours panégyrique sur le prince Lazar qu'a composé, vers 1393, le patriarche serbe Danilo III (n. 35); g) l'inscription à Nova Pavlica de 1398 (n. 35—37); h) Ekthesis nea, manuel sur les adresses des hauts dignitaires de l'église et les souverains avec lequel le patriarche de Constantinople entretient une correspondance, et qui date de 1386 (n. 49—59).

Les principaux résultats auxquels nous sommes parvenus en analysant les informations puisées dans les sources citées sur le prince Lazar souverain, seraient les suivants:

Premièrement, le dynaste Lazar est devenu à un moment donné (avant ou vers 1378?) et il resté jusqu'à la fin de sa vie de jure le souverain suprême („le seigneur") de toutes les terres serbes libres, héritier légalement élu du dernier Nemanjić, l'empereur Uroš (1355—1371).

L'érection de Lazar comme „Stefan Lazar" et prince „de tous les Serbes" a été effectuée par le partriarche serbe.

Deuxièment, bien que Lazar signe le plus souvent „knez" (prince), son véritable titre, depuis son avènement au trône, était en réalité „veliki knez" (grand prince).

Troisièmement, Lazar en tant que souverain de jure des Serbes, en tant que „grand prince de toute la Serbie" est incontestablement reconnu et respecté par l'église serbe, avec le patriarche oecuménique et à côté de lui, comme on peut le supposer à bon droit, l'empereur de Byzance. En ce qui concerne les dynastes serbes, on est en mesure d'affirmer avec certitude qu'ils reconnaissent Lazar comme seigneur et maître depuis 1386 (n. 38—48).

Quatrièment, le rang „de grand prince de toute la Serbie" correspondait à peu près, dans la hiérarchie byzantine, au rang qu'avaient, au début du XVe siècle, les grands voïvodes de Valachie et Moldavie (n. 59).

ВЛАДАРСКЕ ИНСИГНИЈЕ КНЕЗА ЛАЗАРА

ГОРДАНА БАБИЋ

Најречитији подаци о инсигнијама српских владара очувани су на њиховим сликаним портретима. Остали извори — печати, новци, писани споменици — не пружају увек ни довољно поуздана, ни потпуно прецизна обавештења о изгледу владара, па ни о симболичним знацима власти које су носили. Зато ће овом приликом наша пажња бити посвећена углавном сликаним портретима кнеза Лазара и чланова његове породице.

Два Лазарева лика, очувани у Раваници и Љубостињи, познати су одавно, поуздано су идентификовани и датовани; први му је израђен за живота, а други потиче из првих година XV века, али је ипак још занимљив јер пружа податке о Лазаревим владарским инсигнијама. Трећи и најстарији Лазарев портрет могао би бити у Велућу, ако би се прихватило наше тумачење портрета, сликаних у наосу ове цркве, засновано на посматрању владарских инсигнија и костима.

Природно, за разматрање владарских инсигнија кнеза Лазара најзначајнији документ је његов савремени портрет очуван у Раваници. На северном делу западног зида у наосу, између централног и северног улаза, израђена је породична ктиторска слика: кнез Лазар и кнегиња Милица придржавају модел задужбине, а између њих стоје дечаци, синови, Стефан и Вук. Христос Пантократор, приказан у попрсју, лебди над њима и благосиља их обема рукама.

Када је проучавао овај Лазарев портрет, пре скоро четрдесет година, С. Радојчић је забележио да се „ни облик круне, ни црте лица не могу јасно разазнати".[1] Фреска је веома оштећена и боје су на многим местима изгубљене или промењене. Ипак, захваљујући неким појединостима, откривеним недавно, после пажљивог чишћења живописа у Раваници, данас је могућ нешто потпунији опис слике (сл. 1): кнез Лазар је приказан у свечаном сакосу,[2] украшеном коластим аздијама (круговима са уписаним двоглавим орловима),[3] порубом с бисером и драгим камењем, исто тако богатим манијаком (огрлицом),

[1] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 65.

[2] У најпотпунијем опису византијског царског костима из XIV века, очуваном у познатом спису Псеудо-Кодина (1350—1360), употребљена је реч σάκκος сваки пут када се помиње царева хаљина као део свечане одеће коју цар носи уз стему и дијадему, крст и акакију; уп. J. Vergeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1966, 200, 4; 201, 11; 224, 21—22; 256, 25; 264, 2. Реч дивитисијон (διβητήσιον) Псеудо-Кодин више не употребљава. И С. Радојчић идентификује дивитисијон и сакос (*Портрети*, 50, 70).

[3] Радојчић, *Портрети*, 85.

перибрахионима (тракама око мишица), наруквицама; дијадима (лорос)[4] му је пребачена преко леве руке; држи скиптар у облику веома издуженог крста с једним попречним краком и белу акакију која подсећа на свитак;[5] на глави носи широко отворену, необичну круну без висећих ниски (сија = σεῖα, препендулија = πρεπενδούλια).[6] Не виде се трагови пурпурног јастука.

Сигниран је као: лазарь г(осподи)нь вс҄ѣ(м) ср(ь)блем. Овај део натписа покрива горњу ивицу кнежевог нимба, па се с правом закључује да је додат на већ насликаном портрету. Накнадно је додат и други део натписа од којег се још чита сты, с леве стране крај нимба, а свакако је писало и кнез, с десне стране. Вероватна је предпоставка да су ове легенде дописане када је по преносу из Приштине (1391. или 1392) уз све почасти и свечаности Лазарево „цело и нераздрушено“ тело положено у гроб, који је сам кнез себи припремио у својој задужбини, Раваници.[7]

Кнегиња Милица је обучена у исто одело као и кнез (свечани сакос са дијадимом, пребаченом преко десне руке), а на глави има отворену, веома широку круну с велом који јој с круне пада на рамена. Широки, полукружни обоци висе причвршћени за круну. Није сасвим јасно какав је облик скиптра који носи кнегиња Милица, али, како никакви трагови попречног крака крста на њему нису видљиви, вероватније нам изгледа да је њен скиптар имао облик гране са бисерним зрнима (τὸ βάϊον), какав обично носе владарке у XIV веку,[8] нпр. краљица Симонида у Студеници, царица Јелена, Душанова супруга, у

[4] Реч λῶρος не појављује се више у тексту Псеудо-Кодина као назив царевог појаса који се пребацује преко руке, већ има само опште значење (уп. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 181, 30). Царев појас, значајну инсигнију царске власти, Псеудо-Кодин назива: διάδημα (уп. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 199, 5—14; 200, 4; 201,9; 256, 25; 264,3). И у нашим текстовима из средине XIV века реч дијадима значи царев појас, знак царске власти; цар Урош V дао је повељу Мљету 1357. и у тексту између осталог рекао: „...иже ми дасть владика Христось вьспрнѥти ми вѣньць царьствиꙗ диꙗдимою и прьвоѥ знамениѥ царьскаго чрьтога ... уп. F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 15. У овом смислу тумачи се реч дијадима и у нашој старијој литератури: Ст. Новаковић, вѣньць (στέφανος) *и* диꙗдима (διάδημα) *у срйским крунидбеним церемонијама*, Рад ЈАЗУ XLIII, Загреб 1878, 189—195; Радојчић, Портрети, 83, 50. О лоросу и дијадеми опширније код Ј. Ковачевића, *Средњовековна ношња балканских Словена*, ед. САН, посебна издања Историјског института, књ. 4, Београд 1953, 249—251.

[5] Псеудо-Кодин јасно истиче крст и акакију као инсигније царске власти (уп. Verpeaux, 4, 13; 202, 29; 225, 1). И наши средњовековни владари носе жезло у облику крста почев од Немање; уп. Радојчић, *Портрети*, 81, а акакија је у првој половини XIV века црвена, док се у време царства слика као бели свитак (Радојчић, Портрети, 85).

[6] Псеудокодин не помиње старији назив препендулија, већ ниске назива σεῖα, уп. Vergeaux, *Pseudo-Kodinos*, 142, 2; 147, 11; 149, 2; 151, 14. Ове вертикалне ниске драгог камења красиле су и стеме и венце архоната, али су се међусобно разликовале; и као инсигније, одређивале су ранг достојанственика.

[7] Последњи је о овом проблему расправљао арх. Б. Вуловић наводећи сва ранија мишљења, у књизи: *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд 1966, 33. О преносу „целог и нераздрушеног“ Лазаревог тела из Приштине у Раваницу сведочи већ „Слово“ Данила III, чији је текст издао В. Ћоровић, *Силуан и Данило* II, Глас СКА CXXXVI, други разред 72, Београд 1929, 83—103, о преносу стр. 94—96. О години преноса Лазаревих моштију најподробније је расправљао Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва, XXI, Скопље 1940, 33—80, посебно стр. 47—58. Недавно су о истом проблему расправљали Ђ. Трифуновић, *Списи о кнезу Лазару*, Крушевац 1968, 53, 178, и Р. Новаковић, *Пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXV, 1—2, Београд 1959, 78—80.

[8] Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 260, 17, 22; 262, 22; 355, 24. У Византији, та гранчица је била од злата а красили су је бисери и драго камење. Радојчић, *Портрети*, 84.

Дечанима, царица Јелена, кћи господина Константина Драгаша а супруга цара Манојла II Палеолога, на једној очуваној минијатури с поч. XV века.[9]

Стефан и Вук носе дугачке хаљине с украшеним рубом, манијаком, појасом, наруквицама, а на глави имају венце (сл. 2). Очуване су легенде њихових имена: **СТН** и **ВЛЬК**.

Необичне одлике кнежевог владарског орната откривају се при пажљивијем поређењу са орнатом владара претходника или савременика у Србији и Византији. Почев од Милутина (1282—1321) сви краљеви и цареви српске средњевековне државе приказивани су у одежди која се није разликовала од царске византијске.[10] И у случајевима савладарства, краљ и краљ савладар, или цар и краљ савладар, облачили су у Србији иста одела и носили су исте знаке власти. Исти је био случај и са византијским царем и царем савладарем.[11] Породични портрети цара Душана, краља Уроша V и царице Јелене, очувани у циклусу Акатиста Богородичиног у Дечанима (1346—1355) и у Матејчи (1355—1366), приказују савладаре у истоветним оделима: и цар и краљ носе стему са орфаносом и препендулијама, сакос са украшеним рубом, перибрахионима, наруквицама, манијаком, дијадиму пребачену преко леве руке, скиптар у облику крста и акакију која личи на свитак. А царица има (и у Дечанима и у Матејчи) отворену круну која се шири у горњем делу, лептирасте обоце, хаљину са широким рукавима (гранацу)[12] и опет дијадиму преко леве руке. У Матејчи Јелена носи и бели удовички вео, јер је фреска настала после Душанове смрти, тј. после 1355.[13] И у другом случају, када савладаре не везује крвно сродство, као у Псачи (1366—1371), цар Урош V и краљ савладар Вукашин су приказани са идентичним инсигнијама, са истоветним стемама на главама. Као и византијски цареви, обојица носе стему са орфаносом и препендулијама, украшени сакос са богато искићеним рубом, манијаком, перибрахионима, наруквицама; држе истоветне скиптре у облику крста у десној и белу акакију с пребаченом дијадимом у левој руци. Стоје на пурпурним јастуцима[14] (сл. 3).

Колико су, током XIV века, одежде српских краљева и царева личиле на одежде византијских царева види се и на примерима из друге половине века. Упоређење поменутих портрета цара Душана, Уроша V, или краља Вукашина, са портретима византијског цара Јована VI Кантакузина (1347—1354)[15] или цара Манојла II Палеолога (1391—1425)[16]

[9] Фреску из Краљеве цркве у Студеници објавио је Радојчић, *Портрети*, т. IX, 14; фреску из Дечана, Ђ. Бошковић — В. Петковић, *Манастир Дечани* II, Београд 1941, албум I. CCXLIX; а минијатура која приказује цара Манојла II са породицом очувана је у рукопису: Дела св. Дионисија Ареопагита, из 1401—1408; рукопис се чува у Лувру у Паризу (Par. Louvre, Ivoires A 53), а минијатура је објављена у каталогу: *Byzance et la France médiévale*, Paris 1958, 32—33, pl. XXI.

[10] Радојчић, *Портрети*, 84.

[11] О овоме сведочи већ старији, добро познати, заједнички портрет царева савладара Јована II и Алексија I Комнина, на минијатури у Cod. Vat. Urbin. 2 (1092—1118), уп. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 119, pl. XXIV, fig. 2; најтипичнији пример из касног XIV века је поменути портрет Манојла II Палеолога и његовог сина Јована на минијатури у рукопису из Лувра (Paris, Louvre, Ivoires A 53).

[12] Псеудо-Кодин помиње гранацу (γρανάτσα) као хаљину чији широки рукави допиру до чланака; носи је цар без појаса, а архонти са појасом, уп. Vergreaux, *Pseudo-Kodinos*, 219, 1—11. Радојчић, *Портрети*, 83.

[13] О портрету из Дечана види Петковић, *Дечани* II, т. CCXLIX; Радојчић, *Портрети*, 53. О портрету из Матејче, види: Л.Н. Окунев, *Грађа за историју српске уметности. 2. Црква Свете Богородице — Матеич*, Гласник СНД, VII—VIII, Скопље 1930, 109, сл. 6; Радојчић, *Портрети*, 59.

[14] П. Поповић-В. Петковић, *Старо Нагоричино, Псача, Каленић*, ед. С.К.А. Београд 1933, т. V; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти, Византија и Словени, Сабрана дела*, књ. IV, Београд 1970, 445, сл. 17.

[15] Добро очувани портрети Јована VI Кантакузина налазе се у рукопису из XIV века из Националне библиотеке у Паризу (Par. gr. 1242, fol. 123 v. и fol. 5 v.), уп. Grabar, *L'Empereur*, pl. VI, fig. 2 и pl. XXII, fig. 2.

[16] Поред поменуте породичне слике лик Манојла II Палеолога очуван је и као самостални портрет на минијатури у рукопису с поч. XV века (Par. Suppl. gr. 309), уп. каталог *Byzance et la France médiévale*, 33; Г. Острогорски, *Историја Византије, Сабрана дела*, књ. 6, Београд 1969, сл. 19.

потврђују оваква запажања. На добро познатом породичном портрету цара Манојла II Палеолога, насликаном у грчком рукопису из Сен Денија, који се сада чува у Лувру, а потиче из год. 1401—1408,[17] Манојло II је сигниран као цар и аутократор, а његов син и савладар Јован (касније Јован VIII) сигниран је као цар; обојица носе истоветне сакосе и стеме, скиптар у облику крста, дијадиму пребачену преко леве руке у којој држе акакију, а под ногама су им пурпурни јастуци. Млађи синови, Теодор, деспот (касније Теодор II) и Андроник, огрнути су плаштевима, носе скиптре у облику гране с бисерима и стоје такође на пурпурним јастуцима. Теодор носи на глави знак деспотског достојанства, стематогирион са четири камариона,[18] а Андроник има на глави венац са једним крупним драгуљем на предњој страни.

Овај портрет показује сасвим јасно колико су код Византинаца костими зависили од хијерархијских разлика. Стему, жезло у облику крста и сакос носе само василевси, док остали царски синови или рођаци добијају инсигније које одговарају њиховим високим звањима. Царица мати, Јелена Драгаш, обучена је у гранацу веома широких рукава, на глави има круну, високу и отворену, какву Псеудо-Кодин такође назива стемом, а у рукама држи скиптар у облику гране с бисерима (τὸ βάϊον) и акакију. Као и цареви, муж и син, и она има нимб око главе и стоји на пурпурном јастуку. Богородица и Христос Емануил, насликан на њеним грудима, благосиљају царску породицу.

Упоредо посматрајући раванички и остале поменуте портрете, царске и краљевске, византијске и српске, из друге половине XIV века, сасвим се одређено запажа: кнез Лазар је власт добио од Бога, као и његови претходници и савременици на византијском и српском престолу, али чин инвеституре није наглашен на раваничком портрету, већ је насликана ктиторска композиција. Детаљно упоређење инсигнија показује да Лазар не носи стему, куполасту, затворену круну византијских и српских царева и краљева;[19] ни круна кнегиње Милице није стема византијских или српских царица и краљица.[20] Њена круна само личи на царске јер је отворена и шира у горњем делу, али с ње пада бели вео, као са круна властелинки тога доба — нпр. жене и трију кћери жупана Брајана из Карана (око 1342),[21] Владиславе, жене севастократора Влатка из Псаче (1366—1371)[22] или ктиторке Ане из Калотина, (поч. XV века)[23] — док краљице и царице таквим велом нису красиле своје круне. У Раваници, Стефан и Вук носе венце који не указују ни на једно одређено звање у државној хијерархији, већ само потврђују племенити род којем дечаци припадају. То су венци од драгоцених метала, донекле слични богато украшеном венцу који носи најмлађи син цара Манојла II Палеолога, Андроник (Ms. Louvre, Ivoires A 53); а слични су и венцу који је Урош V носио у раном детињству (Каран, Добрун), док још није постао млади краљ.[24] Међутим, како и син жупана Брајана, чији је портрет очуван у

[17] Каталог *Byzance et la France médiévale*, *pl.* XXI.

[18] Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 275, 3—14; Радојчић, *Портрети*, 80—81.

[19] У време Палеолога, царска круна која се носи у најсвечанијим приликама, а добија приликом крунисања, зове се стема. Сем обруча има и два укрштена лука преко куполасте капе; украшена је орфаносом на врху, где се лукови укрштају, и покривена је бројним драгуљима; на бочним странама обруча причвршћене су ниске бисера и драгог камења. Кад носи стему, цар је обучен у сакос и дијадима му је пребачена преко руке. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 198, 18; 199, 4, 13; 200, 2; 201, 7; 224, 26; 225, 16; о крунисању стемом: 258—259; 264, 7; 268, 5, 19; 272, 23; и у српским изворима из доба царства круна се назива стѣма, стема, уп. Радојчић, *Портрети*, 85. Реч камелаукион се неоправдано употребљава при опису круне српских краљева и царева из друге половине XIV века, уп. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 242—243.

[20] Приликом крунисања и царице су у Византији добијале круну коју Псеудо-Кодин назива стемом, уп. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 261, 14.

[21] Ковачевић, *Средњовековна ношња*, сл. 15, т. XVIII, XIX, XX, XXa.

[22] *Исто*, т. XXXVII.

[23] *Исто*, сл. 30.

[24] У чланку *Портрет краљевића Уроша у Белој цркви Каранској*, Зограф 2, Београд 1967, 17—19,

Карану,[25] носи неки, сада јако оштећени венац, рекло би се да у XIV веку такав украс на дечачкој глави није био доступан само синовима царским и краљевским, већ су га у неком скромнијем виду носили и дечаци из властеоских породица. Може се још приметити да на раваничком портрету ни Лазар ни чланови Лазареве породице не стоје на пурпурним јастуцима, за разлику од византијских царева и српских царева и краљева на сличним представама.

Значи, како није био ни краљ ни цар, Лазар је на портрету у Раваници приказан као владар, у сакосу, са дијадимом, скиптром у облику крста, али са отвореном круном без пренендулија; приказан је као владар чији се знаци владарског достојанства разликују од царских и краљевских, и то по облику круне и по одсуству пурпурног јастука под ногама.

Време израде раваничког портрета може се приближно одредити на основу узраста Лазаревих синова и чињенице да Милица не носи бели удовички вео. Како се сматра да је Стефан рођен 1377,[26] сликање портрета у Раваници морало се десити после те године а пре 1389, вероватно око 1384—1387, јер је Стефан приказан као дечак од око седам до десет година, а Вук у узрасту од око четири до седам година.

У деветој деценији XIV века писани извори помињу Лазара као кнеза и господина Србљем, нпр. 1380—1381, кад патријарх Спиридон потврђује Лазарев дар манастиру Ждрелу и наводи: „...писаниѥ самодрьжца всеѥ срьбьскыѥ землѥ, господина кнеза Лазара“,[27] или кад исти патријарх Спиридон потврђује поклон „кнеза“ Лазара Хиландарској болници.[28] И монах Доротеј помиње 1382, „господина ... самодрьжавнаго кнеза всѣмь Срьблемь Лазара“ који му је потврдио оснивање манастира Дренче.[29] А Вук Бранковић је — потврдивши са своје стране Дубровнику старе привилегије — 1387, поменуо „и господина ... кнеза“, тј. Лазара.[30] Поред ових савременика који су Лазара називали кнезом, за живота, и Данило III, писац „Слова“, састављеног после 1389, а пре 1392—1393, у славу кнеза Лазара, помиње га најпре као ставиоца, а затим као „великога кнеза сьмодрьж’ствѹюща“.[31] И сам се Лазар у повељама својим назива кнезом или самодржавним господином Стефаном кнезом: „вь Христа Бога глаговѣрныи кнез Лазарь“ или “вь Христа Бога благовѣрныи и самодрьжавныи господинь Срьблемь и Подѹнавїю Стефань кнезь Лазарь“.[32]

приметили смо да Урош носи на глави венац, а не стему, и на основу тог податка претпоставили смо да је портрет израђен око 1342. године. На исти начин приказан је Урош и у Добруну. З. Кајмаковић је коначно утврдио да су у Добруну насликани Душан, Урош и Јелена, између 1343. и 1353, у чланку: *Живопис у Добруну*, Старинар XIII—XIV, Београд 1965, 256. На основу венца приказаног на Урошевој глави у Добруну, сматрамо да је овај његов портрет морао настати пре априла 1346, када је Урош V постао млади краљ, савладар, и добио стему, тј. између 1343. и априла 1346. Раније се помишљало да би на владарским портретима у Добруну могли бити приказани Лазар, Милица и Стефан или краљ Твртко са породицом, уп. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 59; Радојчић, *Портрети*, 65.

[25] Ковачевић, *Средњовековна ношња*, сл. 16.

[26] М. Динић, *Из наше раније прошлости*, IV. *Година рођења Стефана Лазаревића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXX, 3—4, Београд 1964, 243—246; Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика моравске школе*, Старинар V—VI, Београд 1956, 118—120; В. Ђурић прихвата 1377. као годину Стефановог рођења и на основу ње и узраста Лазаревих синова предлаже године 1385—1387, као време настанка раваничких портрета, у чланку: *Солунско порекло ресавског живописа*, Зборник радова Византолошког института САНУ 6, Београд 1960, 122; Б. Вуловић (*Раваница*, Саопштења VII, 1966, 34) прихвата овакво одређивање времена израде живописа у Раваници, и предлаже године 1387—1388. као доба завршавања живописа у наосу и израде портрета; наводи и сва остала мишљења старијих испитивача.

[27] Miklosich, *Monumenta serbica*, 212; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 772.

[28] Новаковић, *Законски споменици*, 450.

[29] *Исто*, 761.

[30] Miklosich, *Monumenta serbica*, 207.

[31] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV века. Прилози*, Глас СКА CXXXVI, други разред 72, Београд 1929, 86, 31—32.

[32] Miklosich, *Monumenta serbica*, 195 (потписи на повељи датој манастиру Ждрелу, и на повељи датој Хиландарској болници; повеље су из 1380;

Судећи по раваничком портрету и по историјским изворима из девете деценије XIV века, закључује се да Лазар, сем кнежевске, друге титуле није имао. Питање од када и какву круну је онда Лазар, као кнез и господин Срблљем, могао носити постаје веома занимљиво.

Српску царску круну носио је Урош V до своје смрти, 4. децембра 1371. Као што је добро познато, у последњим годинама своје владе цар Урош V није више имао стварну власт у својим рукама; његов савладар Вукашин, крунисани краљ од 1366,[33] далеко је више утицао на развој политичке ситуације у држави до битке на Марици, 26. септембра 1371, и захваљујући таквим околностима припремио је и промену владајуће династије, одређујући свога сина Марка за младог краља. Знамо да је Марко носио ову титулу 1370/1371, на основу натписа са каменог надвратника из цркве Богородичиног Ваведења у Призрену.[34] Међутим, после пропасти војске Мрњавчевића на Марици, турских освајања на југу некадашњег Урошевог царства и смањења територија које су Марку остале, и његов политички положај се изменио. Моћни обласни господари били су исувише независни да би признали Марка као врховног суверена, легалног наследника краљевске круне и чак формалног царевог савладара од 26. септембра до 4. децембра 1971.[35]

После 1371, када ни стварне ни формалне врховне власти у Србији више није било, није било ни легалних наследника царске круне.[36] Међу обласним господарима појављује се Лазар као све утицајнији политичар. Када је уз помоћ своје властеле, својих сестрића Стефана и Лазара Мусића, сремског бана Николе Горјанског и босанског бана Твртка победио и ослепио свог најмоћнијег политичког противника, жупана Николу Алтомановића, 1373, Лазар је постао најјачи обласни господар у Србији, држећи у својој власти важне градове Ниш, Крушевац, Ужице и богате руднике на Руднику и Новом Брду.[37] Од 1373, и распрострањеност и економски значај добара обезбеђују му све сигурнији политички успон.

О том још увек нејасном раздобљу Лазаревог освајања власти у Србији, током осме деценије XIV века, могао би да пружи занимљиве податке један сликани портрет, који сматрамо његовим, а који у досадашњим студијама није са извесношћу протумачен и датован услед недостатка легенди и записа на живопису.[38] То је још неочишћени, али вид-

и 1380—1381). Сличне формуле понављају се и у другим повељама, види: Miklosich, *Monumenta serbica*, стр. 196, 205.

[33] Г. Острогорски, *Серска област*, *Сабрана дела*, књ. 4, 1970, 440—448.

[34] М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену*, Зограф 2, Београд 1967, 20—21. Натпис очуван крај портрета Остоје Рајаковића, у цркви Богородице Перивлепте у Охриду, из 1379. године помиње Марка као краља, уп. Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1070, 39.

[35] Р. Михаљчић, *Крај српског царства и настајање области феудалних господара*, докторска дисертација, дактилографисани текст, стр. 203—204.

[36] Шта се десило са стемом Уроша V није познато. Тешко је рећи на коју би се круну могао односити опис из Каталога Дворске ризнице у Бечу, из 1870, који је још могао да чита А. Ивић. Тај опис је помињао неку српску круну византијске израде, од позлаћеног сребра, округластог облика, потпуно затворену. Предпостављало се да је у бечку дворску ризницу доспела у време Матије II, преко ердељског кнеза Стефана Бочкаја, који ју је добио од Турака 1605; по другој верзији изасланици Кронштата (Брашове) предали су Бочкају опет неку српску круну, уп. А. Ивић, *Српске старине у Бечу*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, VII, 1934, 404—406; и VIII, 1935, 444.

[37] М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 59—61; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, СКА посебна издања књ. XС, Друштвени и историјски списи књ. 40, Београд 1932, 25—28. К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 320.

[38] Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 60—61, т. XLIII, сл. 159 и 160, није покушао да препозна владара и жену чије је портрете видео на јужном делу западног зида у наосу; В. Петковић, *Манастир Велуће*, *Историја и живопис*, Старинар III—IV, Београд 1955, 45—59, о портретима у наосу нарочито стр. 52—53, сл. 21 и 22, препознаје такође владарски пар на портретима насликаним на јужном делу западног зида. Тај владар, према опису Петковића, има лорос пре-

љиви портрет владара са супругом, насликан у наосу цркве у Велућу, на западном зиду, јужно од улаза (сл. 4). Свакако је ту реч о владару, јер је приказан у сакосу са манијаком, богато украшеним драгуљима, а носи исту такву дијадиму која му је пребачена преко леве руке; у њој држи црвену акакију која личи на свитак, а у десној му је крст, накнадно досликан.[39] На овом потпуно фронталном свечаном портрету владара ипак је веома необично што на глави, уоквиреној нимбом, не носи никакав знак владарског достојанства. Лик му је оштећен, али се још увек разазнаје широко чело. Смеђа коса му је подужа, а брада раздељена у два прамена. На тканини сакоса распознаје се орнаменат бисерних венчића с драгуљем у средини, сасвим сличан орнаменту на хаљинама цара Душана и цара Уроша V, приказаним на фресци из Акатиста Богородичиног у Дечанима.[40] Женска фигура, за коју предпостављамо да је владарева супруга, приказана је крај њега, на јужном делу зида. Носи дугу хаљину без појаса, украшену крупним бисерним венцима са уписаним животињама или двоглавим орлом (коласта аздија);[41] а на глави, такође уоквиреној нимбом, има само дуги бели вео украшен цветићима у низовима правоугаоника; вео јој је причвршћен на глави ниском бисера и спушта јој се низ леђа до колена, сл. 4. Она обема рукама указује на светитеље, које је В. Петковић протумачио као Кирика и Јулиту, очуване сада без легенди, у лунети изнад улаза у храм. В. Петковић је претпоставио да су ово заштитници којима се обраћа ктиторка;[42] она је насликана крај свога мужа на северном делу истог зида. Распоред ова четири портрета је сасвим уобичајен, ктиторки је с десне стране владарски пар.

На северном делу западног зида види се портрет мушкарца, у свечаном фронталном ставу и жене окренуте удесно (према југу), испружених руку у којима држи модел цркве, приносећи га светитељима у лунети. Мушкарац је обучен у сакос од богате тканине украшене крупним петокраким листовима, са уским манијаком, али украшеним бисером и драгим камењем и таквим истим перибрахионима и наруквицама. Предњи крак дијадиме му се

бачен преко леве руке у којој држи свитак, док му је у десној крст. Поред главе владаоца био је натпис, али је ишчилео. На северном делу западног зида Петковић је видео мушкарца, који: „у десној руци држи скиптар, прислоњен уз десно раме, а у левој руци, која се дотиче појаса, како изгледа, држао је свитак“. Описујући даље слику, Петковић каже: „... једва се назире фигура једне жене, окренуте профилом према овоме, по свој прилици деспоту“, ... она „држи цркву“. Петковић не помиње никакав разлог због којег помишља да би мушкарац на северном делу западног зида могао да буде неки деспот.

Ова необразложена Петковићева претпоставка о деспоту насликаном на северном делу западног зида, послужила је Ђ. Стричевићу да у овом лику препозна деспота Иваниша, уп. Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика моравске школе*, Старинар V—VI, Београд 1956, 120—123. Изгледа, међутим, да је забуну о деспоту и код В. Петковића и код Ђ. Стричевића изазвала забелешка J. Ђ. Милићевића (*Манастири у Србији*, Гласник СУД 21, 1867, 40—41) да је цркву подигао деспот Јован Бранковић. Предање је очувало ово име ктитора, па га је, тако, и Милићевић забележио; никакав натпис, међутим, није ни он прочитао.

[39] И друге преправке су примећене на овом сликарству. Нарочито је упадљива промена на портрету властелина Дејана у припрати Велућа: првобитно, овај властелин је држао тоболац са стрелама у десној руци, а после преправке положај руке му је измењен, прислоњена му је уз груди и досликан је у тој руци крст. Крстови су досликани и другим неким феудалцима насликаним у овој припрати, па се према томе може претпоставити да су преправке на овом живопису у Велућу извршене после 1389, када је већина племића, портретисаних у овој цркви, изгинула на Косову. Зато су накнадно могли добити крстове као мученици.

Занимљиво је да преправке нису вршене на портрету феудалца, насликаног на северном делу западног зида у наосу. Та чињеница такође иде у прилог нашој претпоставци да овај портрет приказује Вука Бранковића.

[40] Бошковић-Петковић, *Дечани II*, 46, албум т. CCXLIX.

[41] Ковачевић, *Средњовековна ношња*, сл. 159; овај цртеж илуструје текстилни орнаменат на хаљини владарке, а не ктитора, као што стоји у легенди испод цртежа. На табли бр. XLIII види се исти орнаменат.

[42] Петковић, *Манастир Велуће*, Старинар III—IV, 1955, 52—53, сл. 20, 21 и 37. Раније је Петковић изнео другачије хипотезе, види: Прилози за КЈИФ, I, 1921, 166; Бошковић, Старинар III—IV, 1955, 74.

спушта преко груди, а задњи се појављује на десном боку и протеже се до левог бока, као и обично, али му није пребачен преко леве руке, као код владара, већ га овај феудалац придржава шаком леве руке прислоњене уз бок. У десној руци држи дуго копље које је могло имати заставицу (φλάμουλον). Нимбом уоквирена глава доста му је оштећена, али се ипак види да ничим није била покривена; разазнаје се подужа коврџава коса и брада раздељена у два прамена (сл. 5). Веома је занимљив портрет жене крај њега, на жалост, веома оштећен: види се да је обучена у хаљину с биљним и животињским украсом, уписаним у квадратна поља,[43] и да потпуно сама приноси светитељима своју задужбину.

Ова необична представа жене подстиче на закључак да је она прави ктитор, док је феудалац, насликан поред ње, само њен супруг, који не учествује непосредно у приношењу дара. Полазећи од ове сасвим неуобичајене појаве у ктиторским композицијама, могло би се претпоставити да је ова властелинка својим средствима подигла цркву па се зато и приказује на овој историјској слици као важнија личност, као самостални подносилац модела задужбине.

Иако чишћење фресака у Велућу тек предстоји и могућност откривања нових појединости на портретима постоји, нама се чини да би већ сада могли да претпоставимо ко су историјске личности насликане у храму, па, према томе, да претпоставимо и време настанка живописа у Велућу.

Посматрајући одела и инсигније представљених личности, постаје јасно да ови портрети нису могли бити насликани пре 1371, јер се до тога времена у Србији ни краљеви ни цареви нису сликали без круне, а чак ни најмоћнији феудалци, обласни господари, нису приказивани са владарским инсигнијама (сакос с манијаком, перибрахионима, дијадимом преко руке, акакијом), као што је приказан владар у овој цркви. Да је живопис Велућа израђен после 1389. а пре 1402, као владари би се појавили кнез Стефан, Вук и кнегиња Милица с круном (као што је сликана у Раваници), што овде није случај, а на друге обласне господаре не помишљамо, јер они долину Западне Мораве нису држали после 1373. Ни после 1402. ови историјски портрети нису могли бити израђени, јер су се српски деспоти, најпре Стефан Лазаревић, а онда и Ђурађ Бранковић, у то време увек приказивали с веома декоративним крунама.[44] Значи, портрети су могли бити израђени у годинама после пропасти царства а пре Косовске битке, па су у том временском раздобљу, у Поморављу, једино Лазар и Милица могли бити насликани као владарски пар. Почев од 1371. а коначно од 1373. Лазар је држао целу долину Западне, Јужне и Велике Мораве скоро до Дунава и Тимока, па је разумљиво што га је као владара приказала ктиторка која је своју задужбину подигла у близини Крушевца, на Лазаревој земљи. Изгледа нам зато највероватније да је ктиторка баш Лазарева најстарија кћи Мара. До око 1377. Лазар и Милица још нису имали мушке деце, али им је најстарија кћи Мара већ била одрасла и по свему изгледа да је већ била удата за Вука Бранковића.[45] Она је у свом родном крају, можда и на неком свом добру, могла подићи своју задужбину и посветити је својим личним заштитницима Кирику и Јулити.

[43] Ковачевић, *Средњовековна ношња*, сл. 160.

[44] У Каленићу, Копорину и Манасији приказан је деспот Стефан с високом, отвореном и веома украшеном круном; а на Есфигменској повељи је очуван портрет деспота Ђурђа Бранковића, такође с високом, отвореном и богато украшеном круном. За Каленић, уп. П. Поповић — В. Петковић, *Нагоричино, Псача, Каленић*, т. XIII у боји; за Копорин, уп. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, т. LIV; за Манасију и Есфигменску повељу уп. В. Ј. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник Филозофског факултета VII, 1, Споменица В. Новака, Београд 1963, сл. 13 и 7, и т. у боји.

[45] М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара, Историјска студија*, Мелбурн 1957, 19; Јиречек — Радонић, *Историја Срба*, I, 321.

Њен муж, богато обучени феудалац, ипак није био владар; ни он нема никакав знак владарске моћи на глави, не носи дијадиму пребачену преко леве руке, а у десној је могао носити φλάμουλον. Овакво копље са заставицом носили су у Византији, у XIV веку, неки архонти,[46] па није необично ако се иста властелинска инсигнија јавља и на портрету једног нашег племића тог доба. А како се на новцу који је сам ковао, Вук Бранковић често приказује баш са овом инсигнијом (сл. 6),[47] изгледа нам вероватно да га је и сликар Велућа тако могао приказати, иако се ово због стања живописа више не може тврдити. Мара и Вук Бранковић, на северној страни, а Лазар и Милица, на јужној страни западног зида, могли су да буду насликани у годинама када ни Лазар ни Вук нису били крунисани владари, када су се борили за проширење својих области и за власт, после 1371. М. Орбин не помиње изричито Вука Бранковића као Лазаревог савезника у коалицији против жупана Николе Алтомановића 1373,[48] али се зна да је овај Лазарев подухват Вуку користио. Могло би се зато поверовати да је већ тих година Лазар успоставио с Вуком свој породични савет. Рекло би се да су добри политички и рођачки односи Лазара и Вука били плод насталих политичких прилика у Србији после 1371. и обостраних сродних интереса. То раздобље између 1371, поготову између 1373. и 1377. чини нам се могућним временом настанка фресака у Велућу.

У прилог претпоставци да су Мара и њени родитељи насликани у наосу Велућа иде и истицање култа Немањића у живопису храма. У првој зони јужне конхе, пред Богородицом с Христом на престолу насликани су архиђакон Стефан, свети Сава и свети Симеон Немања.[49] У другој половини XIV и у XV веку, Немањићи светитељи и њихов заштитник нису нигде у моравским црквама приказани у пуној фигури и на тако упадљивом месту у храму као у Велућу. Зато се може веровати да њихови истакнути ликови сведоче о посебном захтеву ктитора. Па ако је цркву подигла најстарија Лазарева кћи Мара, као што претпостављамо, онда је и однос Лазаревића према светитељима Немањићима на живопису у Велућу, сасвим разумљив. Истичући Немањиће као свете претке своје мајке, Милице, Мара им је у својој задужбини изразила посебно поштовање, иако је сама могла имати друге заштитнике, којима је и цркву посветила. Култ Немањића истицао је још јасније сам кнез Лазар, покушавајући да се прикаже као њихов легитимни наследник у борби са осталим обласним господарима. Он је узео титуларно име Немањића, Стефан, о чему сведоче многе његове повеље издате за живота; свом прворођеном сину даје име Стефан, а другоме Вук, по угледу на Немањине синове; своју задужбину у Крушевцу посвећује светом Стефану, архиђакону и првомученику, заштитнику Немањића и будућем заштитнику Лазаревића.[50] Наклоњен Лазаревићима, Данило III у похвалном Слову, посвећеном кнезу мученику,[51] у два маха наводи да је Милица потомак Немањића. Даниловo сведочење је свакако било необично значајно за Лазаревиће у тренутку када су, после 1389, поново морали да доказују своје право наслеђа власти у Србији. Касније су и Константин Филозоф и многи родослови и летописи понављали ово сведочанство о

[46] Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 175, 10; 196, 30—31; 204, 17—18; 248, 20—21.

[47] S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, t. XII, 25; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, ед. САНУ, Београд 1956, стр. 93; С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца. II*, Старинар XVII, Београд 1967, 82—84, т. V, сл. 27 и 29 и т. VI. сл. 31; Д. Поповић-Гај, *Збирка српског средњовековног новца Музеја примењене уметности у Београду*, Музеј примењене уметности, Зборник 13, Београд 1969, стр. 52—53, бр. 33 и 34.

[48] Орбин, *Краљевство Словена*, 59—61.

[49] Петковић, *Манастир Велуће*, Старинар III—IV, 1955, 53—55, сл. 24; М. Ћоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњевековној уметности*, Старинар XII, Београд 1961, 55—56.

[50] О избору св. Стефана за заштитника говори Константин Филозоф у биографији деспота Стефана Лазаревића, ед. В. Јагић, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 262.

[51] Ћоровић, *н.д.*, Глас СКА CXXXVI, 1929, 86, 21—22 и 95, 4—6.

светородном пореклу кнежеве супруге.[52] Лазар је преузео и грб Немањића, двоглавог орла, и као украс га приказао на свом свечаном сакосу у Раваници (сл. 1), а и Мара га носи на хаљини, у Велућу, па и деспот Стефан Лазаревић касније носи сакос од исто тако украшене тканине, што се види на његовом портрету у Љубостињи, око 1406 (сл. 7).[53]

Сви ови подаци сведоче колико је на разне начине кнез Лазар покушавао да се прикаже својим савременицима као пуноправни наследник Немањића. Зато и истицање култа Немањића светитеља, и светог Стефана архиђакона, у Велућу, задужбини Лазареве кћери, одговара идејама које су се смишљено шириле у време када се Лазар борио за власт у Србији.

Раном датовању живописа триконхосне цркве у Велућу иде у прилог и иконографски програм њеног сликарства. Поред појединачних фигура, само циклуси празника и мука Христових исликани су у наосу, док је Страшни суд приказан у нартексу, као што је био обичај у црквама предморавског раздобља. У деветој деценији XIV века, када је сликана Раваница, овај избор тема је већ напуштен. И низ иконографских појединости у живопису Велућа указује на начин сликања мајстора предморавске епохе: посебно архаично изгледа, на пример, црвена акакија у рукама владара у Велућу.[54] С друге стране у рељефном украсу Велућа и Лазарице запажено је много истоветних мотива (украси прозора, допрозорника, розета, стубића, довратника), што, уз чињеницу да су и архитектонске замисли ових грађевина сличне, указује на њихову одређену сродност, у сваком случају на временску блискост градње.[55] Како је Лазарица подигнута када је Стефан већ био рођен, а Велуће сликано пре тога, изгледа да су мајстори клесари прво радили на Велућу, па онда на Лазарици. Што се тиче сликара Велућа, његово дело нема уметничких вредности: сасвим сведене на груби, неуки цртеж, људске фигуре су у Велућу потпуно лишене запремине и облина; сви ликови су цртани на исти начин и разликују се само по обавезним иконографским појединостима или по одежди; боја је коришћена само да попуни исцртане облике, било фигура било предмета, а о складу тонова или о приказивању простора

[52] Константин Филозоф, *Житије Стефана Лазаревића деспота српског*, ед. В. Јагић, Гласник СУД XLII, 1875, 257; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI, ед. СКА, Београд — Сремски Карловци, 1927, стр. 28, 13; стр. 38, 25; стр. 40, 27; стр. 44, 39; стр. 50, 64; стр. 53, 78; стр. 58, 110; стр. 87; стр. 200, 538; стр. 202, 556; стр. 210, 584 б; стр. 287, 1088.

[53] О двоглавом орлу као грбу: А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958, 33; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и у јужнословенским земљама*, ед. САНУ, Посебна издања Византолошког института књ. 8, Београд 1960, 24—25; о тканинама с украсом у облику двоглавог орла у кругу, види: Ковачевић, *Средњовековна ношња*, нарочито стр. 195—196; Радојчић, *Портрети*, 85. Време настанка живописа у Љубостињи одређује се на основу чињенице да крај Вукове фигуре нема никаквог натписа, што би значило да је овај портрет завршен 1405, када је кнегиња Милица умрла а сукоб избио међу синовима (уп. Радојчић, *Портрети*, 67—68). Међутим, последњи познати документ који браћу помиње заједно је печат употребљен 2. децембра 1405. На њему су у два концентрична круга потписани: „бл(а)говерни и х(ри)с(т)олюбиви г(осподи)нь деспоть Стефань и бл(а)говерни и х(ри)с(т)олюбиви г(осподи)нь Вль(кь) Стефань. Печат је објавио А. Ивић, *Стари српски печати и грбови, Прилог српској сфрагистици и хералдици*, ед. Матица српска, Нови Сад 1910, стр. 30, т. VI, сл. 35. Судећи по овом печату рекло би се да су портрети у задужбини кнегиње Милице завршени око 1406.

[54] Још у Св. Николи Болничком у Охриду и у ексонартексу у Пећи (Лоза Немањића) владари носе црвене акакије; касније су акакије беле, уп. Радојчић, *Портрети*, 50, 85.

[55] М. Васић је сматрао да је Лазарица саграђена пре Раванице, а Велуће после Лазарице, види: *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 111—116 и 142. Ђ. Бошковић је истакао упадљиву сличност појединости на другостепеној пластици Велућа и Лазарице и сличност архитектонских замисли ових двеју грађевина, али је претпоставио да је Велуће саграђено после Лазарице, и после Раванице, тј. око 1390, види: *Манастир Велуће, Архитектура и скулптура*, Старинар III—IV, Београд 1955, 60—74; Ђ. Стричевић истиче такође велику сличност рељефа на архитектури Велућа и Лазарице и сматра да је и Велуће саграђено око 1377—1378, уп. *Хронологија раних споменика моравске школе*, Старинар V—VI, 1956, 123.

овај сликар није размишљао. Иако без икаквог класичног образовања, овај неуки сликар је, изгледа, ипак задовољио захтеве ктиторке. Седамдесетих година XIV века Поморавље је било без јачих уметничких традиција, па су можда због тога и слаби сликари ту могли наћи посао.

Тумачење историјских портрета из наоса у Велућу није се могло избећи при разматрању питања о инсигнијама кнеза Лазара, иако за сада, због слабе видљивости живописа, свако објашњење има само вредност хипотезе. Чини нам се, ипак, сасвим вероватном предпоставка да у Велућу постоји најстарији Лазарев портрет.

На основу упоређења Лазаревих портрета у Раваници и у Велућу, могло би се закључити да Лазар у раним годинама осме деценије није носио никакав знак владарске власти на глави, док је већ у идућој деценији носио необичну круну, која није личила на стему. Могао ју је добити на неком црквеном сабору.[56]

Лазарева отворена круна, насликана у Раваници, подсећа у ствари на отворене круне које су носили Урош V, као млади краљ, на портрету насликаном 1345. у цркви Св. Николе Болничког у Охриду,[57] и краљ Марко, на портрету насликаном крај улаза у цркву Св. Арханђела у Прилепу.[58] Смело би се зато веровати, на основу ових примера, да су у српској држави у XIV веку млади краљеви могли да носе круне које су се разликовале по облику од стема добијених приликом крунисања. Изгледа на први поглед необично што Марко, иако је назван краљем у натпису, некад читљивом на овој фресци у Прилепу,[59] још носи круну младог краља. Међутим, и бела одећа краља Марка је необична и сведочи да је портрет настао убрзо после Маричке битке, када је Марко стварно већ наследио престо свога оца и власт у својим земљама, и постао формални савладар Уроша V. Изгледа, ипак, да у том тренутку Марково крунисање за краља још није било обављено, било због обавезног периода жалости било због сметњи политичке природе. Колико је период жалости у таквим приликама трајао не знамо. Ни Псеудо-Кодин није одређеније описао обичаје на цариградском двору у XIV веку; он само каже да суверен носи бело одело за царем оцем толико дуго колико сам то жели.[60] Значи, можемо само да претпостављамо да је период жалости на Марковом двору могао трајати девет, или четрдесет дана, и да се за то време није могао обавити обред крунисања. А, можда је свечано крунисање Марково и дуже одлагано због сметњи политичке природе. Највероватније је Марко сам припремио своје крунисање за краља, круном свога оца, а чин је могао бити обављен уз помоћ црквених великодостојника из Охрида. На портрету очуваном крај јужног улаза у наос Св. Димитрија у Сушици Марко је већ приказан као краљ у пурпурном орнату са стемом на глави.[61] Тај портрет Марков је настао после 1371. године. Посматрајући на овај начин познате Маркове портрете, долазимо до закључка да је у Св. Арханђелима у Прилепу Марко морао бити насликан са круном коју је носио пред свечано крунисање за краља.

[56] Зна се да је по заповести кнеза Лазара и Ђурђа Балшића сазван сабор у Пећи на којем је изабран нови патријарх Јефрем, 3. октобра 1375. Можда је на овом или неком таквом црквеном сабору Лазар добио круну са којом је приказан у Раваници. Види: Јиречек — Радонић, *Историја Срба*, *I*, 322; Архиепископ Данило, ед. Л. Мирковић, *Животи краљева и архиепископа српских*, ед. СКЗ Београд 1935, 381. Данило, међутим, не помиње никакво Лазарево крунисање већ само каже за њега и Ђурђа Балшића да „тада начелствоваху“.

[57] В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности 4, Матица српска, Нови Сад 1968, 76—87, ск. 2, сл. 8.

[58] Радојчић, *Портрети*, 63, т. XII, 30; Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века*, сл. 18.

[59] Радојчић, *Портрети*, 63; С. Верковић је прочитао натпис: „... вѣр ... краль Марко“, види: Гласник Друштва србске словесности IV, Београд 1854, 188.

[60] Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, 284, 6—8.

[61] Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века*, 87—97, сл. 16 и 17.

Обичај ношења неке посебне круне, која није била стема, до обреда крунисања, био је познат и на византијском двору. Објашњавајући церемонијал крунисања цара савладара, Псеудо-Кодин описује облачење новог суверена: „... облаче му сакос и дијадиму, које су претходно благословили епископи. На глави он не носи ништа одређено, већ или неку круну или нешто друго, како сам одлучи“ (ἢ στέφανον ἢ ἕτερον ὅ τι ἂν δόξοι).[62] Према томе, смело би се веровати да су и Урош V у Охриду и Марко у Прилепу приказани са високим отвореним крунама, јер су такве носили непосредно пред крунисање стемом.

Изгледа да је подражавано таквим крунама када је сачињена Лазарева, тј. она коју је сликар приказао на портрету у Раваници.

И на посмртном портрету у Љубостињи (сл. 7) насликан је кнез Лазар са отвореном, високом круном без препендулија, али са свим осталим знацима владарског достојанства које је за живота носио: држи скиптар у облику крста, белу акакију која личи на свитак, обучен је у сакос са манијаком, перибрахионима и наруквицама, а дијадима му је пребачена преко леве руке. Кнез Лазар, кнегиња Милица и њихов млађи син Вук огрнути су на љубостињској фресци плаштевима, једино је деспот Стефан приказан само у сакосу, да би се што више истакло његово одело свечанијег изгледа (сл. 8). Сви стоје на пурпурним јастуцима.

У време када је сликана Љубостиња, Лазар је већ био канонизовани светитељ и косовски мученик, али је ипак за ову историјску слику Лазаревића, у којој се настоји на инвеститури деспота Стефана, изабран његов државнички лик. Кнегиња Милица на овој слици није приказана као ктитор, ни као монахиња, иако се заодела монашком ризом још 1392. или поч. 1393. године,[63] већ као владарка удовица, кнегиња са владарским скиптром у облику крста у руци. Она на љубостињском портрету стоји на пурпурном јастуку, као и сам Лазар и сви владари. Једино њена круна не личи на стеме српских царица и краљица, као што ни Лазарева круна приказана на овом портрету не личи на стеме српских царева и краљева. Међутим, значајна титула, коју су Лазару уписали крај портрета у Љубостињи: „**Вь Х(рист)а Б(о)га бл(а)говѣрныи и б(о)годрьжавныи Стефань кнезь Лазарь вьсѣмь Срьблемь и Подоунавскымь странамь Господин**[64] сасвим одговара успомени о његовом владарском положају. Лазар је и у Раваници и у Љубостињи приказан као вољом божјом изабрани владар, којег Христос благосиља. Судећи по раваничкој повељи и сам се трудио да се прикаже као законити наследник на престолу Немањића; у повељи датој Раваници (од које су сачувани само каснији преписи) кнез је рекао: „... **ревнѹю иже прежде мене бившимь благочестивїимь царемь, на их же прѣстоль богѹ ме вьнесшѹ и царствїа саном оукрасившѹ**...“[65] Израз *„царствија сан“* не значи да је Лазар икада носио царску титулу. Судећи по познатим изворима с краја XIV или с почетка XV века, тј. из времена потпуне превласти Лазаревића у Србији, Лазар је до краја живота остао кнез и друге титуле није имао, иако се и у тим документима истицало да је наследио власт некадашњих царева. Пећки летопис, настао око 1402—1403, изричито каже: „... **Сѣдшоу же томоу на дрьжавнымь прѣстолѣ царей прьвыхь, никако ѹбо вьзвысив се потьща се поставити себѣ царѣм же или кралемь или деспотомь ... Иже и вь чьсть самодрьжанїа царьскаго вьзьшьдь, не хоте измѣнити кнезьчьскаго нарицанїа**“.[66] А кад је Стефан дозрео да прими власт у Србији, добио је роди-

[62] Vergeaux, *Pseudo-Kodinos*, 256, 24—29.

[63] Р. Грујић, *Велика схимна кнегиње Милице*, удовице Лазареве, Гласник Скопског научног друштва XI, Скопље 1932, 237—239; Ђ. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник СНД XXI, 1940, 54—55.

[64] Радојчић, *Портрети*, 66.

[65] Враднички препис објавио је Miklosich, *Monumenta serbica*, стр. 196—200; болоњски препис је као фотографију објавио Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења VII, 1966, 27 и 25—26.

[66] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 88; F. Kämpfer, *Прилог интерпретацији „Пећког летописа“*; *Приказивање континуитета и*

тельски скиптар као знак власти и патријарх га је благословио; тај догађај Данило III овако описује у „Слову“: „...родителем же скѹп'три врѫчает се. вьсеѡс(ве)щенним же патріар'хѡм(ь) м(о)л(и)твою рѫковьзложенїемь бл(аго)с(ло)вляет се. ѡтчьскым же саном(ь) ѹкрашает се. великыи же кнезь Стефань именѹет се. самодрьжаць и вл(а)д(и)ка Срьблемь нарицает се.“[67] Посебно је у овом Даниловом опису истакнуто жезло (скиптар) као симбол власти који се наслеђивао, док круна Лазарева није поменута.

Приказивање куполасте круне, стеме, на неким ликовима Лазаревим, очуваним само на његовим печатима или новцима, не може се узети као доказ да је Лазар стему носио. И при ковању новца и при изради печата, Лазар се трудио да понавља узоре владара Немањића. Лазареви печаторесци су били чак изванредно доследни у опонашању изгледа старијих печата Немањића. Два истоветна печата, очувана су у Хиландару (један на повељи бр. 66, којом је кнез Лазар дао хиландарској болници привилегије из 1380—1381, а други на повељи бр. 77, којом је деспот Стефан дао Хиландару 100 литара сребра 1405—1411); израђени су у истом калупу и приказују кнеза Лазара како стоји на јастуку, у сакосу, с дијадимом, с куполастом круном на глави, држећи скиптар у облику крста и акакију која подсећа на свитак (сл. 9 и 10). На оба печата Лазар је приказан у орнату који се не разликује од краљевског или царског орната у Србији у XIV веку. Једино натпис сведочи да је печат заиста Лазарев: „+ вь х(рист)а б(ог)а бл(а)говѣрни кнезь Лазарь“. Као ни на новцу лик нема никаквих портретских вредности. На реверсу печата је израђен лик светог Стефана, архиђакона и првомученика, са кадионицом у руци (сл. 9b и 10b); и на лицу, и на наличју се чита натпис у прстенастом рубу, око средишњег поља испуњеног фигуром и звездицама: „+ с(ве)ты Стефань прьвомоученикь Х(ристо)вь“.[68] Занимљиво је истаћи да су овакву исту иконографску шему печата (фигура владара на лицу, а светог Стефана на наличју) понављали на својим печатима и Немањићи, Лазареви претходници на престолу у XIV веку: Урош V, Душан, Дечански, Милутин,[69] па је сасвим јасно где су свој узор потражили Лазареви печаторесци. Зато се приказивање куполасте круне — стеме — на поменутим очуваним Лазаревим печатима може објаснити једино доследним угледањем на немањићке узоре, а не жељом кнеза да се прикаже са круном која му није припадала.

Исти је случај био и са представама на Лазаревом новцу. То се најбоље види по иконографији најстарије Лазареве врсте, тј. по сребрним новчићима који су нађени у Кичевској остави. На њима се на лицу види натпис: „кнез Лазар“ или „в Христа Бога благоверни кнез Лазар“ а на наличју Христос Пантократор. Ови Лазареви новчићи још увек имају тежину око једног грама и на тај начин одржавају вредност српског царског динара.[70] Занимљиво је напоменути да су и многи други Лазареви савременици ковали свој новац уважавајући исту иконографију: с лица име и интитулација, а с наличја Пантократор. Познати су такви новчићи краља Вукашина, краља Марка, жупана Николе Алтомано-

легитимитета владарства у староспској историографији, Прилози за КЈИФ 36, 1970, 1—2, 67—79.

[67] Ћоровић, *Силуан и Данило*, Глас СКА, 1929, 98, 35—40.

[68] В. Мошин, *Средњевековни српски печати*, Уметнички преглед II, 1, Београд 1939, 10; Печат очуван на врдничком препису Лазареве повеље Раваници је из XVII или с поч. XVIII века, види: М. Валтровић, *Хрисовуља кнеза Лазара у Раваници (Врднику)*, Старинар II, 1885, 121—125.

[69] Ивић, *Стари српски печати и грбови*, печати бр. 18 и 19, и бр. 15 и 16; Аврамовић, *Описание древностии србски*, т. VI, печат бр. 5; т. VII печат бр. 8; т. VIII печат бр. 9 и печат бр. 10.

[70] Б. Сариа, *Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду: IV. Кичевска остава. Прилог старо-српској нумизматици*, Старинар III, Београд 1925, 76 и 88—89; исти, *Die Entwicklung des altserbischen Münzversens*, Südostforschungen, Band XIII, München 1954, 49—54; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд ед. САНУ 1956, 96—97; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971, сл. 1—4.

вића, деспота Јована Драгаша, Вука Бранковића, Ђурђа Балшића и др.[71] Свима им је као узор послужио Душанов царски динар на којем се види натпис: „Стефан в Христа Бога благоверни цар", с лица, и представа Пантократора с наличја.[72]

Разлог оваквом упорном понављању истог типа новца у ковницама разних феудалаца треба тражити у њиховом настојању да очувају већ познати изглед новца, како би својим емисијама тиме обезбедили бољи пријем на тржишту.

Због истих потреба Лазар кује свакако и оне новце на којима се види владар, како стоји или седи на трону, у сакосу, са дијадимом, стемом, скиптром, док је Пантократор на другој страни.[73] И овакве Лазареве врсте понављају иконографију старијег Душановог и Урошевог новца из времена царства[74] и сведоче о напору кнеза Лазара да одржи не само изглед него и углед динара у трговини. Зато се појава царских инсигнија, нарочито стеме, на овим Лазаревим новчићима не може узимати као доказ да их је Лазар заиста и носио. Њихова појава је само исход Лазареве жеље да понављањем старије иконографије и одржавањем уобичајене тежине свом новцу обезбеди што сигурнију пробу на домаћем и страном тржишту.

Лазар се до краја живота држао старих утврђених правила о хијерархијским односима у Србији. Постепено и опрезно је освајао власт, трудећи се да докаже своје право наслеђа светородне династије Немањића и своје право на њихов престо. Међутим, ни онда када је владао највећим делом српских земаља, није био крунисан стемом.

[71] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњевековног новца, II,* Старинар XVII, Београд 1967, т. III, сл. 17 и 18, т. IV сл. 19 и 20, 21 и 22; исти, *Нова серија нових врста српског средњевековног новца*, Старинар XV—XVI, 1966, 132, сл. 37, 38; исти, *Нове врсте српског средњевековног новца,* Старинар IX—X, 1958——1959, 153, сл. 48 и 49, 157, сл. 62, 63, 64 и 65; Поповић-Гај, *Збирка српског средњевековног новца,* Музеј примењене уметности, Зборник 13, 1969, 48, 49, 51, 52.

[72] С. Димитријевић, *Хронологија Душановог царског новца,* Историјски часопис IX—X, 1960, 115, т. IV, сл. 7.

[73] Димитријевић, *Новац кнеза Лазара,* 55, 73, врсте које је аутор груписао у прва три периода ковања; исти, Старинар XVIII, 130; исти, *Српски средњовековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду,* Зборник Народног музеја V, Београд 1967, 275; Марић, *Студије из српске нумизматике,* 96 приметио је да су Лазареви новци слични Душановим.

[74] Димитријевић, Старинар IX—X, 138, сл. 3 и 4 (*Душанов ћирилски динар,* 0,96 gr.); 148—149, сл. 35 и 36 (Урошев новац); исти, Старинар XV—XVI, сл. 26 (цар Урош, наличје новца заједнички кованог са царицом Јеленом).

LES INSIGNES DE SOUVERAIN DU PRINCE LAZAR

GORDANA BABIĆ

Les sources d'informations les plus éloquentes concernant les insignes des souverains serbes se trouvent sur leurs portraits. De même, pour les insignes de prince Lazar, les plus probants sont ses portraits conservés sur les fresques de Ravanica et de Ljubostinja. Celui de Ravanica a été exécuté vers 1384—1387, du vivant du prince, et celui de Ljubostinja vers 1406, donc environ dix-sept ans après la mort du prince à Kosovo. Un troisième portrait, le plus ancien, de Lazar comme souverain, pourrait bien se trouver à Veluće. A côté de la figure du prince, il y avait autrefois des légendes, aujourd'hui disparues.

La comparaison des insignes représentés sur ces portraits connus de Lazar avec les insignes des rois et des empereurs serbes et byzantins, nous apprend que Lazar porte de nombreux insignes du pouvoir impérial: sakkos, diadème, sceptre cruciforme, mais qu'il ne porte pas le stemma, la couronne des empereurs et des rois serbes et byzantins. Jusqu'à la fin de sa vie Lazar avait gardé le titre de prince. Ses contemporains le nommaient prince et seigneur, ou bien prince et autocrator (le patriarche Spiridon, le moine Dorothée, Vuk Branković), et c'est ainsi qu'il signait lui-même sur les chartes qu'il avait octroyées au courant de la neuvième décennie du XIVe siècle. Cependant, quoique prince seulement, Lazar portait quand même une couronne, ouverte et haute, comme en témoigne son portrait à Ravanica. Et le portrait de Veluće, que nous croyons représenter le prince Lazar, montre qu'au début de la huitième décennie de ce siècle Lazar n'avait rien sur la tête, aucun insigne du pouvoir.

Sur la composition historique, sur le mur ouest du naos à Veluće, il y a une série de portraits qui n'ont pas encore été nettoyés, et qui représentent très probablement, à notre avis, Lazar et Milica, sa femme (figures sur la partie sud du mur à côté de l'entrée), Vuk Branković, le gendre de Lazar et Mara, la fille aînée de Lazar et Milica, tenant le modèle de l'église (sur la partie nord du même mur). Mara est la fondatrice de Veluće, monastère construit sur les terres de Lazar. On reconnaît Vuk Branković d'après sa lance et le gonfanon (φλάμουλον), insigne qu'il porte également sur ses monnaies. Les fresques de Veluće ont pu être exécutées entre 1371 et 1377, lorsqu'il n'y avait plus ni rois ni empereurs en Serbie, et que Lazar luttait pour agrandir ses territoires, tandis que sa fille aînée était déjà mariée à Vuk Branković. A cette époque-là ni Lazar ni Vuk ne pouvaient avoir une couronne sur la tête. Cependant, un peu plus tard, Lazar avait dû recevoir une couronne que le peintre de Ravanica a représentée vers 1384—1387.

La forme de cette couronne, qui n'est pas le stemma, rappelle surtout les couronnes des jeunes rois, telles que les portaient, par exemple, Uroš V et Marko, avant d'avoir été respectivement couronnés empereur et roi. La couronne de Lazar à Ravanica semble avoir été faite d'après ce modèle. A Ljubostinja également, Lazar est représenté en souverain, avec une couronne ouverte. Il n'a jamais porté le stemma. Les figures de souverains sur les sceaux et les monnaies, où Lazar est représenté avec un stemma sur la tête, sont la conséquence d'une fidèle imitation des objets des Nemanjić. Il s'agissait de maintenir le caractère d'authenticité des sceaux, et le prestige des monnaies, en sorte que les graveurs de sceaux et de coins de Lazar s'étaient servis des modèles utilisés par les empereurs et les rois Nemanjić.

Bien qu'il ait tenté de se présenter de plusieurs manières à ses contemporains comme héritier légitime du trône des Nemanjić, à l'époque où il étendait progressivement son pouvoir, Lazar avait respecté les rapports hiérarchiques consacrés par l'usage et il n'avait jamais porté le stemma des Nemanjić.

1. РАВАНИЦА, КНЕЗ ЛАЗАР, КНЕГИЊА МИЛИЦА, СТЕФАН И ВУК. ФОТ. Д. ТАСИЋ

2. РАВАНИЦА, СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ, ДЕТАЉ. ФОТ. ГАЛЕРИЈА ФРЕСАКА, БЕОГРАД

3. ВЕЛУЋЕ, ВЛАДАР СА СУПРУГОМ, ФОТ. РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД

4. ВЕЛУЋЕ, ФЕУДАЛАЦ, РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД

5. НОВЧИЋ ВУКА БРАНКОВИЋА, ИНВ. БР. 6381, ФОТ. МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ, БЕОГРАД

6. НОВЧИЋ ВУКА БРАНКОВИЋА, ИНВ. БР. 6383. ФОТ. МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ, БЕОГРАД

7. ЉУБОСТИЊА, КНЕЗ ЛАЗАР И КНЕГИЊА МИЛИЦА, ФОТ. РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД

8. ЉУБОСТИЊА, ДЕСПОТ СТЕФАН. ФОТ. РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД

9. ПЕЧАТ КНЕЗА ЛАЗАРА НА ХИЛАНДАРСКОЈ ЛАЗАРЕВОЈ ПОВЕЉИ БР. 66

А. АВЕРС

Б. РЕВЕРС

10. ПЕЧАТ КНЕЗА ЛАЗАРА НА ХИЛАНДАРСКОЈ ПОВЕЉИ ДЕСПОТА СТЕФАНА, БР. 67

А. АВЕРС

Б. РЕВЕРС

ИЗМИРЕЊЕ СРПСКЕ И ВИЗАНТИЈСКЕ ЦРКВЕ

ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ

За једну нову и потпуну реконструкцију догађаја који су довели до сукоба, а потом до измирења српске и византијске цркве у XIV веку, било би потребно имати знатно више јасних обавештења него што их ми стварно имамо. Кратка казивања Даниловог настављача, затим епископа Марка, Константина Философа и анонимног светогорског аутора; аутентични документи измирења Серске области са Цариградом 1368 (одн. 1371) године и неколико расутих података уз ово — то је углавном све чиме данас располажемо.[1] Није стога никакво чудо што наша историографија већ скоро сто година, још од полемике Илариона Руварца с Пантом Срећковићем (1887), не одмиче у решавању овог питања, и што је тек пажљива анализа и ревизија посредних и непосредних историјских података, коју је Г. Острогорски извео у студији о Серској области после Душанове смрти (1965), прва унела више светлости и одговорила на нека основна питања бар у вези са овим подручјем средњовековне Србије.[2] Нових података нема па се не могу очекивати нека крупна открића, али би се савременим научним методом, нарочито у сложеном интердисциплинарном поступку осветљавања свих страна овог проблема, могло кренути напред.

Мени се чини да би за ово било веома потребно претрести и нека општа питања у вези са односима српске и византијске цркве у XIV веку, као и да се сада мора повести више рачуна о идеолошком аспекту историјске ситуације у којој се одиграо сукоб с византијском црквом и потом измирење. Ваљало би настојати да се на тај начин нешто боље осветли сама природа црквеног сукоба између Византије и Србије; садржина и реперкусије тзв. „анатеме"; шире политичке и црквенополитичке околности измирења 1375, околности које воде кнезу Лазару и важном питању ауторитета и легитимности

[1] Основни извор су житија патријарха Саве IV и Јефрема од Даниловог настављача, изд. Ђ. Даничић, *Живоши краљева и архиеиискоиа срйских*, Београд 1866, 380—386. — Марково житије патријарха Јефрема издао је према рукопису Народне библиотеке у Београду, Рс 18, Ђ. Трифуновић, *Жишије свеűог йаűријарха Јефрема од еиискоиа Марка*, Анали Филолошког факултета 7 (Београд 1967) 67—74. — Константиново Житије Стефана Лазаревића издао је В. Јагић, *Консшаншин Философ и његов Живоű Сшефана Лазаревића десиоűа срйскога*, Гласник СУД 42 (1875) 223—328. — Житије старца Исаије издао је Н. Дучић, *Сшарине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 63—77. — Аутентични документи измирења из 1368. и 1371. у *Acta et diplomata Greaca medii aevi*, ed. Miklosich-Müller, I, Vindobonae 1859, 560—564 (Угљешина повеља из 1368, прештампана, са преводом, у изд. А. Соловјев — В. Мошин, *Грчке йовеље срйских владара*, Београд 1936, бр. 35, стр. 259—267) одн. на 553—555 (Филотејева повеља из 1371): У даљем тексту скраћ. ММ.

[2] Г. Острогорски, *Серска обласш йосле Душанове смрши*, Београд 1965, 129—137 (= Сабрана дела Г. Острогорског. IV, Београд 1970, 592—603). — Преглед важније литературе о питању проглашења патријаршије, сукоба и измирења између српске и византијске цркве, даје Ђ. Слијепчевић, *Исшорија срйске йравославне цркве*. I, Минхен 1962, 172—189.

Лазаревог самодржавља у моравској Србији. Свакако би требало ослободити наше размишљање о овом питању и неких предрасуда које су пратиле историјска истраживања овог раздобља и посебно тога важног сплета догађаја.

1

Треба поћи од оног што је утврђено као поуздано. Чињеница је да је српска патријаршија проглашена 1346. на сабору у Скопљу, уз асистенцију трновског патријарха, охридског архиепископа и светогорских делегата, али без сагласности цариградске патријаршије. Цариград је одговорио осудом тек 1350, у време византијске офанзиве против јужних крајева Душанове државе.[3] Каснији српски извори осуђују Душанову политику у односу на царство и цркву, дајући за право логици Цариграда, а не поступку скопског сабора.

Полемичан тон наших извора и њихова осуда Душанових царских и патријаршијских претензија изазвали су нашу историографију XIX, а делом и XX века, да устане у одбрану Душана и патријаршије. Извесни радови о проглашењу патријаршије жустра су родољубива апологија Душановог акта.[4] Неки су настојали да буду објективни, ценећи не само каноничност проглашења патријаршије него и канонску оправданост изрицања анатеме.[5] Изречено је и веома ауторитативно мишљење да српска црква није ни морала тражити благослов цариградске патријаршије за уздизање свог ранга, јер, наводно, нема закона или канона који би тражили да додељивање титуле поглавару једне аутокефалне цркве буде извршено са дозволом друге цркве. Напротив, каже се даље, „канонски кодекс православне цркве укључује питање о титули поглавара сваке аутокефалне цркве у компетенцију њеног сабора".[6]

Свим овим покушајима може се ставити један начелни приговор: правнополитичка ситуација српске цркве у XIV веку посматрана је у њима формалистички, применом оних прописа који су донети хиљаду година раније (у раздобљу IV—VII века) за сасвим друкчије случајеве и у друкчијим околностима. Између времена настанка првобитног канонског права и времена које проучавамо налази се вишестолетно раздобље у којем се формира не само одређена традиција него и политичка идеологија, читав један поредак који историјски и по суштини није истоветан са оним из времена када су канонске норме настајале. За историју је, међутим, неважно у каквом је стварном односу та идеологија према првобитним изворима црквеног права; историја не може рачунати са идеалним правом него са системом стварних прописа и стварне политике у међусобној повезаности и условљености. Стога и критика „цезаропапистичке" идеологије византијских канониста XIV в., ма колико оправдана са становишта једног апстрактног канонског права и религиозних схватања раног хришћанства, није историјски оправдана и не може допринети расветљавању оног питања које се налази сада пред нама и које у потпуности припада свом времену, дакле — XIV веку, и мора да буде решавано по критеријумима свог времена, значи — према оној црквеноправној и политичкој доктрини која је карактеристична за XIV век у византијском праву и правној науци.

[3] Усвајам закључак Г. Острогорског у погледу времена изрицања осуде (*Серска област*, 129—130), као и његове разлоге против Мошиновог датирања анатеме 1352—1354 (В. Мошин, *Св. патријарх Калист и Српска црква*, Гласник СПЦ 27 (1946) 202).

[4] С. Веселиновић, *О постању српског патријархата*, Београд 1890.

[5] Д. Васић, *Проглас Српске патријаршије у 1346. години и канонска вредност његова*, Весник српске цркве 30 (1925) 18—26. 97—107. 167—178. Расправа Д. Васића није довољно запажена у нашој историјској науци, мада је одликује изврсна анализа догађаја са становишта канонског права и идеологије црквеноправног поретка. Нека схватања, ипак, не бисмо могли данас прихватити.

[6] С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властареве синтагме*, Глас САН 212 (Београд 1953) 200.

Столећима се у Византији формирала идеологија која почива на представи о јединству светског поретка и одређеним хијерархијским односима унутар црквене и политичке „екумене". Студије Г. Острогорског о овом питању (1936. и 1956) указују нам пут којим се мора кренути и у разматрању овога нашег питања. Свет је јединствен у политичком погледу: све државе сачињавају хијерархијски систем на чијем се врху налази византијско царство, византијски, ромејски (римски) цар. Царство је, према томе, једно једино, и не може бити више царстава.[7] Свет је, међутим, и у црквеном погледу јединствен, мада се то испољава на други начин, по ортодоксном схватању никако не монархично; свет је довољно повезан у својој еклезиолошкој структури — црквена „екумена" укључује помесне, аутокефалне и аутономне цркве, независне у управном смислу, али међусобно повезане одређеном хијерархијом honoris, на чијем се врху налазио Рим — пре велике шизме, а после ове — Цариград, „Нови Рим". Унутар аутокефалних цркава постоји такође одређена хијерархија црквених области, а између аутокефалних цркава важну улогу играју односи „генеалошког" карактера — заправо питања порекла појединих цркава, односи „мајке" и „кћери".[8] Ни у ком случају не може се на статус аутокефалне цркве гледати са становишта модерних теорија суверености: овде такво посматрање има још мање основа него у односу на политичке творевине феудалног раздобља. Самосталност цркве је условна. Она је ограничена, пре свега, у доктринарном смислу ортодоксијом (нема коегзистенције различитих доктрина, хетеродоксија је забрањена), а ограничава је и међуцрквени поредак у којем је свака промена статуса питање од међуцрквеног значаја. Унутар аутокефалне цркве једна епархија може мењати свој ранг једино одлуком свих епархија, тј. сагласношћу свих архијереја. На васељенском плану, унутар екуменске цркве, статус једне аутокефалне цркве или области може се мењати само сагласношћу општег збора аутокефалија, и то најпре вољом „цркве-мајке", а онда и осталих помесних цркава.[9] Промена статуса једне аутокефалне цркве повлачи за собом промену у читавој хијерархији аутокефалних цркава уопште. То је јасно већ из историје саме цариградске цркве и њеног уздизања на ранг патријаршије, а може се довољно убедљиво доказати анализом извесних канона васељенских сабора који су одредили ранг појединих црквених области.[10] Према томе, овде се права не стичу узурпацијом, па није то могла ни српска црква 1346. године.

Српска црква је аутокефална од 1219. год — само уколико се под аутокефалијом подразумева право избора и хиротоније поглавара једне цркве без учешћа и потврде од стране друге цркве. Међутим, аутокефалија може бити на разне начине ограничена. Један од видова тог ограничења је и спомињање имена поглавара матичне цркве на богослужењу, а то је без сумње била обавеза српске архиепископије према цариградској патријаршији од 1219. године.[11] Према томе, постојала је извесна зависност српске аутокефалне цркве

[7] Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, Сабр. дела V 238—262; Исти, *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, Сабр. дела V 263—277.

[8] Види о томе код Н. Милаша, *Православно црквено право*, Београд 1926, 315—325.

[9] Н. Милаш, *нав. дело*, 318—319. 326; С. Троицки, *Суштина и фактори автокефалије*, Архив за правне и друштвене науке 43 (Београд 1933) 186—200.

[10] Нарочито 6. и 7. кан. првог васељенског сабора (Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*. I, Нови Сад 1895, 189—201); 2. и 3. кан. другог васељенског сабора (*Правила с тумачењима*. I 242—250); 8. кан. трећег васељенског сабора (*Правила с тумачењима*. I 301—306); 17. и 28. кан. четвртог васељенског сабора (*Правила с тумачењима*. I 369—372. 391—423) и, најзад, 36. кан. трулског сабора (*Правила с тумачењима*. I 518—519), којим се „установљује ред међу првим пријестолима васељенске цркве" (*тамо*), одн. којим је „утврђена коначно подјела црквених области свега хришћанскога свијета и установљен хијерархијски ред међу поглавицама тих области" (Н. Милаш, *Правосл. црквено право*, 324).

[11] О појавама ограничене аутокефалије в. С. Троицки, *Суштина и фактори автокефалије*, 10, где се помиње и посланица цариградског патријарха Калиста од децембра 1355, у којој се

од цариградске патријаршије, њена подређеност овој у хијерархији црквених области и рангова. Зато је и једнострана одлука скопског сабора о проглашењу патријаршије а самим тим и престанак спомињања имена цариградског патријарха била заиста извесна узурпација, а свакако нарушавање вековног поретка у црквеној екумени. Тиме се отварала шизма, о којој подједнако говоре и српски и грчки извори,[12] са свим њеним правним, политичким и културним реперкусијама.

Није, стога, без основа српски писац, у српском „Цароставнику", рекао за проглашење патријаршије да је било **не по законоу ни сь благословениемь цариградьскааго патриıарьха, ıакоже подобаеть** (не по закону ни с благословом цариградскога патријарха, као што приличи),[13] и не може се у овом прекору, у српским изворима, видети само политички утицај византофилске странке, мада се може и мора видети присуство оне црквенополитичке идеологије која је у тадашњем православном свету суверено владала, и која је била заступљена у Властаревој синтагми.[14] Свакако је постојала начелна супротност између Синтагме и њене словенске скраћене верзије, јер су у овој другој изостављени управо они прописи и тумачења који наглашавају права цариградске катедре.[15] Али нема сумње ни то да се идеологија изражена у српском скраћивању Синтагме није могла политички одржати и да је српска политика после Душанове смрти (а можда још за Душанова живота) морала повести рачуна о стварним односима и прилагодити се њима. То управо и долази до изражаја у историјату измирења српске и византијске цркве.

2.

Са формалне стране, није довољно јасно какву је санкцију применила цариградска патријаршија против цара Душана, српског патријарха и државног сабора. Обично се тај акт назива „анатемом" и схвата најчешће као „проклетство", мада за ово у раним и веродостојним изворима нема довољно оправдања. „Анатема" се помиње у виду формуле проклетства само у Срећковићевом документу, чија је нетачност потпуно доказана;[16] анатему помиње изричито и Ђорђе Бранковић у „Хроникама", почетком XVIII века.[17] Поузданији извори говоре, међутим, о „отлученију" и „запрештенију",[18] а то одговара грчким терминима ἀφορισμός и ἐπιτίμιον. Било би свакако потребно спровести и шира терминолошка истраживања пре но што се да коначан одговор на ово питање, али би се и према ономе што црквеноправна наука већ зна „отлученије" морало схватити као excommunica-

вели да трновски патријарх нема пуне (ὁλόκληρον) аутокефалије (ММ I 438). О спомињању имена цариградског патријарха као услову аутокефалности 1219. год. јасно сведочи Доментијан у своме *Житију св. Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 221. На основу тога С. Троицки на другом месту сматра да је српска црква постала аутокефална тек као патријаршија и тек после законите процедуре 1375 (*Државна власт и црквена автокефалија*, Архив за правне и друштвене науке 44 (Београд 1933) 7).

[12] Нарочито јасно у *Житију старца Исаије*, где се изричито помиње реч „раскол" (изд. Н. Дучић, 75). Слично у *Житију Јефрема*, такође с термином „раскол" (изд. Ђ. Трифуновић, 71). Исто у грчким документима измирења из 1368. и 1371, са одговарајућим изразима: раскол (σχίσμα), одн. одметање од саборне цркве, отргнуће удова од тела Христова и главе (ММ I 562. 553).

[13] *Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 380.

[14] О томе С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија*, 200.

[15] С. Троицки, *нав. дело*, 192—193.

[16] П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, Београд 1881, 33. Текст у целини прештампао В. Мошин, *Патр. Калист*, 200.

[17] **Сатворивь анаѳемою ѿт православнаго закона ѿтлꙋченномꙋ бити Стефанꙋ**, итд. (Славеносрпске хронике. III 322—323, по рукопису Патријаршијске библиотеке у Београду).

[18] Тако Данилов настављач каже да патријарх Калист **посылаеть и отьлоучаеть цара сь патриıарьхомь и егова архиереи** (*Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 381). Када се потом прича о измирењу, чланови цариградског сабора **праштають прѣжде бывьша запрѣштениıа и отьлоучениıа цара и патриıарьха и вьсѣхь живыихь и прѣставльшихь се** (тамо, 382).

tio maior, тзв. „коначно искључење из црквене заједнице“, по својим правним консеквенцама исто што и „анатема“. У пракси неколико векова, најпре на Западу па онда и на Истоку, анатема, афоризмос односно екскомуникација, пропраћена је често (али не увек) формулом проклетства („анатемом“ у ужем смислу речи), и ту су постојале разлике од случаја до случаја.[19] Стога се без великих резерви не би ни смело говорити о „проклетству“, наводно баченом на српску цркву, државу и народ, већ само о екскомуникацији,[20] па и то не на свим степенима, не о екскомуникацији читавог народа (то помиње само Срећковићев анахронични и нетачни извор), већ на степену политичких и црквених власти које су биле одговорне за доношење одлуке о патријаршији, и које ће потом сносити одговорност за однос према другим аутокефалним црквама, укључујући на првом месту Цариград. Ваља имати на уму и то, да је ово екскомуникација као санкција раскола, шизме у сфери црквене политике, а не вере, да то није санкција за јерес него за нарушавање канонског поретка; то су битно различите ствари. У пракси, осуда „отлученија и запрештенија“ значила је да је Цариград прекинуо званичне односе са српском црквом, да је престала заједница свештенослужења и однос интеркомуније (узајамног причешћивања), карактеристичан за нормалне односе између аутокефалних цркава. Тиме је манифестован раскол о којем се једино и говори у српским и у византијским изворима (нпр. у Филотејевој повељи измирења од 1371). У чему се састојала осуда види се посредно и по томе каквим је изразима формулисано и на који начин је манифестовано само измирење: цариградски сабор, опраштајући цара и патријарха Србије и све „живе и умрле“, приѥмлють вьсе архиереѥ и иереѥ вь приобьштениѥ и сьслоужениѥ (прима све архијереје и јереје у заједницу и саслужење);[21] делегати цариградског патријарха проглашавају измирење тако што долазе у Призрен и ушавши у цркву слоужише и приобьштише се светителемь и свештеникомь срьбьскыимь отьлоученыимь прѣжде (служише и придружише се архијерејима и свештеницима српским, раније одлученим).[22] Цариградски патријарх Филотеј у своме „праксису“ од 1371. такође говори о примању српских архијереја, затечених на подручју цариградске јурисдикције, „у заједницу“ (εἰς κοινωνίαν), чиме је наступило „јединство“ (ἕνωσις) и „васпостављање пређашњег стања“ у погледу јурисдикције и поретка (ἀποκατάστασις ὡς τὸ πρότερον).[23] „Анатема“ се, према томе, сводила на раскол политичког и јерархијског карактера, није се протезала и на основну масу народа, па се и могла скинути дипломатским споразумом политичких и црквених власти, васпостављањем нормалних односа у договору и попуштању, без спектакуларних покајничких чинова.

Реперкусије раскола су ипак морале бити веома незгодне а у даљој перспективи и тешке, нарочито у оним областима где су српски свештеници и монаси били упућени на коегзистенцију са грчким свештеницима и монасима под јурисдикцијом цариградске цркве. Истраживања Серске области показала су да је то био случај на Светој Гори за све време трајања раскола, а затим, местимично, и у другим областима, где су могли бити задржани грчки архијереји који нису потпали под јурисдикцију српске цркве и који су правно па и стварно остали под цариградском јурисдикцијом чак и за време краткотрајне српске владавине.[24] Можда је претерано рећи да је српском монаштву, бар пре 1371, запретило уништење у црквеној изопштености, али је сигурно да се сукоб осетио и у Светој Гори, да је грчки елемент до првог измирења (1368) већ прилично био потиснут, и да се може говорити и о настојањима грчке, цариградске јурисдикције да српски утицај и пре-

[19] Н. Милаш, *Црквено казнено право*, Мостар 1911, 190—205.

[20] Тако H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 185: Patriarch Kallistos Stephan und seinen Patriarchen exkommuniziert.

[21] *Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 383.

[22] Тамо, 383.

[23] MM I 554.

[24] Г. Острогорски, *Серска област*, 131. С друге стране, неоспорно је и потискивање грчких митрополита и архијереја јурисдикцијом пећке патријаршије, а и светогорску управу преузимају Срби (*тамо*, 111, 115 итд.).

власт у Светој Гори сузбије још за Угљешине владе и пре измирења. Тако се јерисоски епископ Давид веома жали цариградском патријарху Филотеју што светогорски прот, Србин, доводи на Свету Гору јереје које су рукоположили Срби, односно који су рукоположени у српској јурисдикцији.[25] Известан „сукоб јурисдикције“ без сумње је постојао, а расколом је могао бити само појачан. Тек тако постаје јасно зашто писац Житија старца Исаије тако мрачним бојама описује односе између Срба и Грка на Светој Гори поводом раскола.[26] И колико год пре обласног измирења 1368. године Срби доминирали Светом Гором, толико је после Маричке битке и васпостављања пуне византијске доминације 1371. Србима раскол с Патријаршијом у Цариграду морао сметати и у чисто канонском, литургијском смислу, и у смислу економских и правних компликација. Није случајно што су Срби на Светој Гори после 1371. изложени извесним економским репресалијама, као што је повратак свих добара српских монаха у стање пре српске доминације.[27]

С друге стране, раскол је сметао свим комбинацијама политичког зближавања и савезништва Србије и Византије уочи одсудних борби против Турака на Балкану. Прекид црквених односа био је, уосталом, израз једног политичког, међудржавног непријатељства. Као остатак прошлости, он је могао бити само велика сметња развијању бољих односа између двеју држава у тренутку када више није било озбиљнијих политичких, „међународних“ разлога за сукоб, али је зато било врло много озбиљних разлога за мир и сарадњу.

Сви ови моменти објашњавају ону многострукост иницијатива за измирење српске и византијске цркве у периоду од 1364, када патријарх Калист одлази у Сер царици Јелени, до 1375, када је постигнут коначни споразум с пећком патријаршијом и Лазаром. Према нашим изворима, као иницијатор измирења јавља се већ сам цар Душан, вероватно убрзо после екскомуникације.[28] Око тога се труде, потом, можда и цар Урош,[29] сам цариградски патријарх Калист, који је и изрекао осуду,[30] затим деспот Угљеша, старац Исаија и кнез Лазар.

Околности првог измирења, 1368, односно 1371. године, довољно су расветљене захваљујући томе што су сачувани оригинални документи о томе догађају, повеље „сједињења“: Угљешина из 1368. и Филотеја Цариградског из 1371. године.[31] Оштар тон осуде, коју је над Душановом политиком изрекао писац Угљешине повеље, не мора се објаснити само неким Угљешиним опортунизмом и плановима о савезу са Византијом за борбу против Турака. Имајући у виду црквенополитичку идеологију која је морала владати и у нашим земљама, мотивација документа могла је бити сасвим искрена, а Угљешин српски потпис сасвим у складу са оним опорим речима против српског цара, којима се још Стојан Новаковић чудио.[32] Међутим, у овим двема повељама, које јасно говоре о природи сукоба (о црквеној јерархијском и политичком расколу), јасно долази до изражаја и стварни повод за црквену шизму: анексија грчких територија („градова“) од стране српске државе, а грчких митрополија од стране српске цркве, самовољно уздигнуте на степен патријаршије. Угљешина повеља објашњава како је цар Душан „туђе и њему неподложне гра-

[25] ММ I 555—557. Занимљиво би било објаснити зашто се светогорски прот Србин до 1368. год. тако незгодно и узурпаторски понаша према јерисоском епископу. Није ли то, можда, исто тако један од симптома сукоба и раскола?

[26] *Житије старца Исаије*, изд. Н. Дучић, 75. Види и тврђење Илариона Руварца да су манастири Свете Горе „трпели због раскола“ (*О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, 139).

[27] Види Г. Острогорски, *Серска област*, 125—126.

[28] *Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 381: покаја се цар и поиска о вьлобѣ сеи разрѣшениꙗ.

[29] Урош умире — ничесоже о прѣдь(ре)ченѣи вьлобѣ сьтворь (*Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 381).

[30] То је мисија патријарха Калиста код царице Јелене у Серу 1364, када Калист и умире. Види нав. чланак В. Мошина.

[31] Види напомену 1.

[32] С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, изд. СКЗ, Београд 1960, 179.

дове лакомим очима гледао“ и „недостојно отимао ромејску слободу и уставност“; не само што је „створио неканонски саморукоположеног (заправо, самозваног — *Д.Б.*) патријарха“ него је „и дрско отргнувши не малобројне митрополије од саборне Христове цркве, припојио ономе“. Проклетством се прети ономе ко би опет „уграбио цркве и лишио их заједничке мајке“.[33] Филотејева повеља одмах и почиње констатацијом да је цариградска црква на територији под српском влашћу била лишена својих митрополија (στερηθεῖσα ... ἰδίων μητροπόλεων), јер је „краљ“ Стефан (Душан) одузео цркве и подвргао их јурисдикцији пећког и српског „архиепископа“.[34] Узалудно је што се неки аутори позивају на 17. канон Халкидонског сабора из 451, који говори о томе да се границе црквених области морају прилагођавати административно-политичкој подели државе;[35] канон полази од претпоставке да је држава једна и да се промене врше унутар ње; он нема у виду отуђење суверености, прелаз под туђинску власт. Пре би се ту могли применити неки други канонски прописи, који строго забрањују присвајање туђих епархијских права, узурпацију туђих катедри (ἐπίβασις, invasio) и који предвиђају у таквом случају одређене строге санкције све до одлучења.[36] То се у овом случају и десило. Није то, дакле, само израз политичке суревњивости и користољубља, него је то и једна начелна реакција на насилно умањење подручја цариградске јурисдикције. То је разлог што се ово питање ставља у први план код измирења — како 1368, тако и 1375 — и према нашим и према грчким изворима. Протеривањем грчких митрополита повређен је био један од основних принципа црквеног поретка, неприкосновеност архијерејске власти, поготову у оквиру једне аутокефалне цркве која још, уз то, има и несумњиво првенство части (primatum honoris). Изрази огорчења и чуђења поводом ове околности нису умесни ни потребни.

Измирење са Угљешом важило је, очигледно, само за Серску област, мада би у начелу могло да се протегне и на остале српске земље, па и на област којом је господарио кнез Лазар. Међутим, овде се испречио важан и крупан фактор: сам српски патријарх, који је и даље столовао у Пећи, политички упућен колико на Балшића толико и на Лазара. Патријарх Јоаникије је умро 1354, уочи смрти цара Душана; патријарх Сава IV, његов наследник, умро је, опет, 29. априла 1375, уочи самог проглашења измирења са Цариградом.[37] Сава није радо пристао на мисао о измирењу, због чега — то можемо само нагађати. С друге стране, лоши и поремећени односи у Светој Гори понајвише, учинили су да Светогорци (и посебно Хиландарци) покрену, или свесрдно прихвате разговоре о васпостављању црквеног јединства. Прекид црквеног општења сметао је свим Светогорцима, Србима поготову, и томе је требало учинити крај. Сукоб је добијао, очито, веома непријатне размере једне бескрајне свађе: **и не прїимахоу Грьци кь приобштенїю прѣчистыхь и божьственныхь таинь србьскые свештенноначелникы, нь и паче вельми хоулыахоу**, каже се у Житију старца Исаије.[38] Умни светогорски старци као што су Исаија (вероватно

[33] ММ I 561—564 = Соловјев — Мошин, Грч. повеље, 263—267.

[34] ММ I 553. А и Данилов настављач каже да није могло доћи до измирења **сана ради и градовь** (*Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 381).

[35] Види нпр. Д. Васић, *нав. дело*, 174, где тврди да васељенски патријарх сходно 17. кан. халкидонског сабора и 38. кан. трулског сабора није имао права да претендује и даље на своје митрополије чим су оне ушле у састав српске државе! Упор. Ђ. Слијепчевић, *Историја срп. цркве*. I 181—182.

[36] Види 2. кан. другог васељенског сабора (Н. Милаш, *Правила с тумачењима*. I 242—247), 8. кан. трећег васељенског сабора (*Правила с тумачењима*. I 300—303), 12. кан. халкидонског сабора (*Правила с тумачењима*. I 359—361). Упор. Валсамоново тумачење 15. кан. првог васељенског сабора у Атинској синтагми II 146—148 (Н. Милаш, *Правила с тумачењима*. I 220—221), или 13, 21. и 22. кан. антиохијског сабора (*Правила с тумачењима*. II 62—63. 67). Види о томе и аргументацију охридског архиепископа и одличног канонисте Димитрија Хоматијана у познатом писму св. Сави (изд. Г. Острогорски, Светосавски зборник. 2. Извори, Београд 1938, 104—109).

[37] *Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 383. — Ђ. Слијепчевић, *Историја срп. цркве*. I 188.

[38] *Житије Исаије*, изд. Н. Дучић, 75.

преводилац Дионисија Ареопагита), Теофан, бивши прот Свете Горе, Никодим Грчић и Никандар са Силвестром, дошли су у Србију поводом тога. Значајно је да светогорска делегација, колико се зна по нашим изворима, иде кнезу Лазару,[39] а не Балшићу, иако се седиште патријарха налазило у области Балшића. Мени се чини да и то упућује на Лазара као правог иницијатора измирења, како то произлази и из причања епископа Марка и Константина Философа. Константин изричито каже да је „црквени мир и поредак" био прва брига (прьвое оупражнение) кнеза Лазара, те да је због „растргнутија" цркве дао иницијативу (вьмѣштаеть се по срѣдѣ самь) и уредио да сестре које су, одавно раздвојене, плакале једна за другом, поново зближи (и авие оустрои сестрь овоихь дроугы себѣ выти многа оуже врѣмене раздлоучение плакавьшиихь дроугь оть дроугые).[40] Епископ Марко о томе говори још опширније и непосредније. По њему, одмах по смрти патријарха Саве (!), побожни кнез Лазар, не подносећи призор овог раздора (не трьпе зрети сїа разды-ранїа), посаветова се са својим сабором и властелом и са светим људима који живе у Светој Гори, те изаберу старца Исаију и његовог сьпостьника попа Никодима као делегате за Цариград.[41]

Лазарев контакт са Светом Гором, управо у време кад исихазам на Атосу слави своју победу и постаје важан чинилац у даљем животу Свете Горе, веома је значајна околност и у овом питању. Упоредо с појачаним присуством светогорског монаштва у Србији, јачале су и традиције оног погледа на свет који је дошао до изражаја нарочито у исихастичкој књижевности. У Византији, то је време снажног развоја и ширења мистичке литературе. И Србија је изложена дејствима истог процеса. Постојали су, значи, идеолошки разлози за посредништво Свете Горе. И ту, још једном, долази снажно до изражаја срећна околност вишенационалног састава Свете Горе и симбиозе Грка и Словена на Атосу. Лазарево обраћање Светој Гори није случајно: то је најбољи пут да се дође до Цариграда, да се проблем реши коначно и озбиљно. Кнезу Лазару је, изгледа, било јасно да измирења с Цариградом може бити само по цену једне свеобухватније промене у култури Србије, а не само промене у њеној политичкој оријентацији. Он је тиме омогућио да се изразе и потврде они процеси који су се у Србији већ увелико збивали на духовно-културном плану, и који се могу пратити у књижевности и ликовним уметностима.

Међутим, патријарх Сава се оштро успротивио овој иницијативи. Тек после великог убеђивања приволео се он да замоли, 1374, за обнову пређашњег мира између двеју цркава.[42] Немамо у изворима никакво објашњење за ту опозицију српског патријарха. Можемо само нагађати да су у питању били и неслагање с политичким погледима или понашањем кнеза Лазара, или чак и неки дубљи идеолошки разлози — отпор према новим духовним струјањима у Византији, или оној црквенополитичкој идеологији која је лежала у основи цариградске политике према српској цркви. Не сме се сметнути с ума да Цариград није само екскомуницирао виновнике проглашења патријаршије од 1346, него је још пре тога, прихватањем Синтагме од 1335, усвојио веома јасну тезу којом је српској и бугарској трновској цркви порекнуто и само право на аутокефалију, тезу која је била истакнута још на Лионском сабору 1274 (где су вођени преговори о унији), мада са друкчијом мотивацијом. Пуна, аутентична византијска редакција Властареве синтагме, међу малобројним црквама које „не потпадају ни под једног патријарха" наводи само три цркве: „охридску што се зове и бугарска, кипарску и иверску", док аутокефалију српске и трновске цркве прећутно пориче. У Лиону су васељенски патријарх Герман III и царски логотет Георр-

[39] *Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 382.

[40] *Житије деспота Стефана*, изд. В. Јагић, 258—259.

[41] *Житије Јефрема*, изд. Ђ. Трифуновић, 71. Питање хронологије смрти патријарха Саве у овом извору поставља се друкчије, али то заслужује посебну расправу.

[42] *Животи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 382: Лазар шаље Исаију патријарху Сави, а Исаија пришьдь едва оумоли его о семь раздрѣшении.

гије Акрополит изјавили да српска и трновска црква немају права на аутокефалију зато што су основане без дозволе римског папе.[43] Сава IV се и из тог разлога могао опирати попуштању према Цариграду, у страху да то не одведе поништавању српске црквене независности. Уосталом, није ли још 1386, једанаест година после измирења и формалног признања српске патријаршије, у записницима цариградске патријаршијске канцеларије поглавар српске цркве ословљаван ἁγιώτατε ἀρχιεπίσκοπε Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας, што је М. Ласкариса 1930. год. навело да порекне вредност признања патријаршијског чина пећком архиепископу?[44] Чак и знатно касније, крајем XVII века, васељенска патријаршија је склона да српској патријаршији порекне право на ранг патријаршије: γράμμα συνοδικὸν из 1693, са тезом да су само четворица патријараха прави, да се тим патријарсима придружује законито руски патријарх, док аутокефални архиепископи охридски, кипарски, иверски и пећки „немају право на титулу патријарха, под претњом проклетства".[45] Но било какви разлози да су руководили Саву у опирању Лазаревој иницијативи, делегација је и с његовим коначним пристанком отишла у Цариград и постигла потпуни успех: Србима је дато „разрешење", аутокефална патријаршија призната, а од стране Срба дато јемство да се историја са анектирањем грчких црквених области неће поновити.[46]

Акт о сједињењу морао је бити објављен у самој Србији. Делегацији Светогораца придодата су зато у Цариграду два „свештеномонаха", Матеја и Мојсије, па је проглашење измирења објављено у Призрену 1375, управо у време Савине смрти.[47]

Нужно је поново скренути пажњу на улогу коју су делегати Цариграда одиграли у ступању Јефрема на патријаршијски престо у Пећи. Данилов настављач изричито говори да је постављење Јефрема било **сь благословениемь патрїарьха цариградьскааго и вьсего сьбора** (са благословом патријарха цариградскога и целога сабора), те да цариградски делегати **придоше сь благословениемь и проштениемь и радостию великою хиротонисати патрїарьха** (дођоше да с благословом и проштењем и великом радошћу хиротонишу патријарха).[48] Исто то вели и епископ Марко: **и ѡт тоуд8** (тј. из Цариграда — *Д.Б.*) **прїходѣть сь благословенїемь коупно же и радостїю. и вьзвеселıають доуше господь срьб'скыихь и архїереи и вельможь. и всѣхь прочее христїаньь. и сьборь сьбираюћь. и ищ8ть моужа достоина. таковомоу благословенїю и сьединенїю** (и отуда долазе с благословом и радосном вешћу, и развеселише душе господе српске и архијереја и велможа и свих осталих хришћана; и сабор сакупише, и затражише човека достојна таквог благослова и јединства)[49] — што значи да су управо делегати из Цариграда настојали да пронађу личност која би одговарала извесним условима васељенске патријаршије за измирење са српском црквом. Измирење је, значи, повукло за собом и непосредну интервенцију Цариграда у избору првога српског законитог патријарха. Јоаникије је први патријарх, у историјском смислу, али је са становишта Византије свакако расколнички патријарх; Сава је други, прилично упоран у одбијању да се с Византијом измири и да легализује свој статус у духу цариградских захтева. Византији је, очигледно, потребан други човек на пећком престолу. И кад је Сава умро, Цариград користи српску иницијативу за измирење да се умеша и у избор српског патријарха. Из тога произлази да је патријарх Јефрем изабран по жељи цариградске

[43] С. Троицки, *Црквено-йолийичка идеологија*, 190—192.

[44] M. Lascaris, *Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375?* Melanges Charles Diehl, vol. I, Paris 1930, 171—175. Сумњу М. Ласкариса убедљиво је оповргао Г. Острогорски у својој критици тог рада (Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 319—327 = Сабр. дела III 405—407).

[45] Н. Милаш, *Казнено йраво*, 338—339.

[46] *Живоћи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 382—383; *Жийије Исаије*, изд. Н. Дучић, 76; *Жийије Јефрема*, изд. Ђ. Трифуновић, 71.

[47] *Живоћи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 383.

[48] *Живоћи краљева*, изд. Ђ. Даничић, 384.

[49] *Жийије Јефрема*, изд. Ђ. Трифуновић, 71.

патријаршије. Ма колико ова претпоставка изгледала смела, сматрам да се мора на њу мислити, да она проистиче из околности о којима говоре веродостојни извори, и да ће нова, пажљивија анализа свих осталих извора и других историјских података показати да је реч цариградских делагата у избору Јефрема била одлучујућа. Велико је питање и иначе, да ли је Јефрем уопште био тако „неутрална" личност као што се мислило, и није ли он, као изразити исихаст и мистичар, представљао ону „трећу", византијску струју у српској цркви и био њен експонент. Врло је вероватно да је читаво комешање на сабору у Пећи 1375. стајало у вези не само с подељеношћу земље и присуством два обласна господара, Лазара и Балшића, него и у вези са византијском интервенцијом поводом измирења и избора новог патријарха. То питање заслужује, свакако, већа проучавања, као што у светлу ових околности треба посматрати и важно питање касније оставке патријарха Јефрема и избора патријарха Спиридона (1379), за којег се зна да није био у најбољим односима с Грцима. Али, то излази из оквира наше теме.

У сваком случају, Данилов настављач истиче као главну заслугу новог патријарха Јефрема што се „одмах утиша бура за цркву и разреши се свака веза, и била је патријаршија Константинова града са српском патријаршијом у љубави и измирењу и у јединству".[50] На тај начин, дакле, српска је црква добила у лицу Јефрема свога првог „самовласног патријарха и ником овладана", дакле своју пуну аутокефалију, али и византијска црква свога човека, патријарха каквог је желела, личност која је морала широм отворити врата даљем византијском политичком и културном утицају у Србији.

Иницијатива кнеза Лазара, најзад, може бити израз кнежевих политичких настојања да себе потврди као јединог и самодржавног владара српских земаља. Нема никакве сумње да је читава процедура измирења (иницијатива, разговори, формалности спровођења у живот акта о сједињењу, па и избор новог патријарха) ишао у прилог Лазаревом учвршћењу на престолу легитимних српских самодржаца, и да га је и кроз то српска црква, нарочито у лицу нових патријараха (најпре Јефрема, потом Спиридона), прихватила као автократора и носиоца државноправног континуитета српске врховне власти, наслеђене од лозе Немањића. Сабор у Пећи 1375, ван Лазареве области, био је израз политичке нужности, ваљда и тежње саме српске цркве да истакне своју условну независност и ауторитет светосавске и немањићке традиције, али су нови патријарси својим односом према Лазару показали да без икакве ограде прихватају и подржавају Лазареву врховну власт.

За аутокефалну српску патријаршију, после 1375, Лазар је легитимни владар српских земаља, носилац српског суверенитета, схваћеног, разуме се, у средњовековном смислу.

[50] *Живоши краљева*, изд. Ђ. Даничић, 386.

LA RECONCILIATION DES EGLISES SERBE ET BYZANTINE

DIMITRIJE BOGDANOVIĆ

Le problème du conflit et de la réconciliation des églises byzantine et serbe, à l'occasion de l'érection du Patriarcat de Peć, est considéré dans ce travail comme une question complexe, d'ordre historique, juridique, politique, ecclésiastique et culturel. L'érection de l'église serbe en 1346, par la proclamation du Patriarcat à Skopje, unilatérale et non canonique, avait provoqué la réaction de Constantinople. La condamnation, qui avait eu lieu en 1350, était par son contenu juridique et ecclésiastique une excommunication, qui concernait la cour et la hiérarchie ecclésiastique.

Dans la réconciliation des deux églises le rôle décisif avait été joué par les circonstances politiques: la nouvelle situation de la Serbe et de Byzance face à l'invasion turque. Outre ce facteur il importe d'avoir en vue l'orientation byzantine plus poussée au point de vue culturel et politique en faveur de la Serbie après la bataille de la Marica, et surtout la puissante influence de hésychasme du Mont Athos. La réconciliation avec Uglješa, qui concernait les régions du sud de l'empire serbe (1368 et 1371), avait été suivie par les démarches pour la réconciliation de la Serbie moravienne avec Constantinople. Une action synchrone des moines serbes de l'Athos et de la cour de Lazar à Kruševac mène à l'acte d'unification en 1375.

La réconciliation des églises serbe et byzantine est suivie de l'élection du nouveau patriarche Jefrem, hésychaste et personnage d'orientation spirituelle byzantine. Jefrem est le premier patriarche légal selon le droit cannon de l'église entièrement autocéphale de Serbie, vue que l'archevêché serbe de 1219, à l'avis de l'auteur disposait d'une situation autocéphale avec quelques restrictions symboliques.

ИСИХАЗАМ У ДОБА КНЕЗА ЛАЗАРА

АНТОНИОС-ЕМИЛ ТАХИАОС

Унутрашње и спољне прилике које су владале у Византијском царству и у суседним земљама, током XIV века, углавном су нам добро познате. Постепено освајање територија Царства и његових балканских суседа од стране Турака јесте најзначајнија а истовремено и најмучнија чињеница у том раздобљу. Царство и суседне државе пропадају, чак се и политички распарчавају. Међутим, независно од оваквог стања, испољава се чудан парадокс. Далеко од тога да се због тих унутрашњих и спољашњих потреса гаси, духовни живот Царства достиже у свим областима врхунац.[1] Овај препород, за који је најкарактеристичнији покрет исихаста, имао је у великој мери утицаја и на суседне земље, па чак и на далеку Русију.

Нас овде посебно занима стање у коме се налази покрет исихаста у доба кнеза Лазара. Како је тај покрет тежио да наметне исихазам цркви, то према политичким променама никако није могао бити равнодушан. Стога можемо рећи да година 1371. има посебан значај за исихазам у Србији, већ и самим тим што је те године власт у српској држави преузео кнез Лазар, владар веома побожан, те истински заинтересован за црквена и монашка питања. Тако, поред маричке битке (26. септембар 1371)[2], која обележава почетак коначног турског освајања балканских земаља, година 1371. означава исто тако крај славне династије Немањића.[3] Те исте године умире бугарски цар Иван Александар (17. фебруар 1371) а Друго бугарско царство се неповратно распада.[4] Па ни у Византији политичка збивања нису мање важна; две године касније, 1373, Андроник Палеолог устаје против оца, цара Јована V. Овакво омеђивање периода који нас занима може се сматрати као стваран, а не споразумно усвојен датум, јер се заиста поклапа са битним променама.

Као што смо већ назначили, покрет исихаста имао је општеправославни, панортодоксни карактер, што нас наводи да потражимо његов прави лик у то доба, одређујући његову стварну географску распрострањеност. Међутим, не треба губити из вида да се центри који га подржавају увек налазе у Византији. Битно усмеравање у односу на духовни живот потиче са Свете Горе[5], док је исихастичка црквена политика одређивана у Цариграду.

[1] Видети St. Runciman, *The last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970. Уп. C. Krestev, *Sur la renaissance balkanique aux XIIIe et XIVe siècles*, Actes du XIIe Congrès International des Etudes byzantines, III, Beograd 1964, 205—211.

[2] Видети Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 502—503.

[3] О крају династије видети К. Јиречек, *Историја Срба*, Прва књига до 1537. године. Превео Ј. Радонић. Београд 1952, 251—254.

[4] Видети *Istorija na Bălgarija*. Tom părvi. (Edition de l'Institut d'histoire), Софија 1961, 241 и след.

У праскозорје осме деценије XIV века, византијски исихастички покрет је у пуном замаху. Доба живих расприи између бранилаца и противника исихазма већ је прошло, сваки отпор је разбијен, а црквене послове Царства воде исихасти[6]. Ваља истаћи овим поводом да на пољу црквене политике, исихасти пре свега настоје да патријарх буде из њихових редова, или редова њихових присталица. Тај напор је, изгледа, уродио плодом. После победе исихазма, од 1351. године па до краја XIV века, изређало се седам патријарха, од којих су четворица заузимала престо по два пута.[7] Међу том седморицом, један једини, Макарије (1376—1379. и 1390—1391), није припадао, изгледа, исихастичком покрету, док су му сви остали припадали. Макарија је за патријарха довео Андроник IV, 1376. године, када је бацио у тамницу свог оца, цара Јована, и свог брата Манојла.[8] Тако су исихасти изгубили власт у трајању од три године, али су је повратили 1379, када је царска круна припала Јовану VII. Чињеница да су се исихасти одржали на власти кроз толике деценије, имала је као последицу прихватање исихазма као званичног учења у духовном животу Византије.[9]

Када су исихасти дошли на власт они више нису били испосници који се повлаче из света да би живели као пустињаци. Напротив, њихова административна активност је изненађујуће велика. Најславнији исихастички патријарх је без сумње Филотеј Кокинос (1353—1355. и 1364—1376)[10], ученик, присни пријатељ и биограф великог вође исихаста, Гри-

[5] За стање на Светој Гори у том периоду видети Г. Острогорски, *Свеша Гора йосле маричке бишке*, Зборник Филозофског факултета, XI/1 (1970), 277—281.

[6] Изјава о прихватању исихастичког учења постала је обавеза за кандидате на епископску столицу. Међутим, тражило се од већ устоличених епископа да се одрекну својих анти-исихастичких уверења. Видети документа код Miklosich-Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*. Vindobonae 1862, I, 501—505, 530, 568, 574, II, 267, 295—296, које је поново публиковао P. Uspenskij, *Vostok christianskij. Afon. Istorija Afona*. Čast' III. Afon monašeskij. Otdelenie vtoroe. II. Opravdania istorii Afona. S. — Peterburg 1892, 785—797.

[7] Калист I два пута: (1350—1354. и 1355—1363); Филотеј Кокинос два пута (1354—1355. и 1364—1376); Макарије два пута (1376—1379. и 1390—1391); Нејлос (1379—1388); Антоније IV, два пута (1389—1390. и 1391—1397); Калист Ксантопулос (1397) и Матеј I (1397—1410). О том редоследу патријарха упор. E. Herman, *Absetzung und Abdankung der Patriarchen von Konstantinopel* (381—1453), у 1054—1954. L'Eglise et les Eglises; neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident, I, Chevetogne 1954, 300—301.

[8] Један извештај руског митрополита Кипријана нам казује да је Филотеј уклоњен да би на његово место дошао Макарије. Овај мало познат и занемарен извор публиковао је Макарије: *Исшория руской церкви*. Том V, књига II. С.-Петербург 1866, 192—193. У синодалној књизи од месеца августа 1409, коју је недавно издао V. Laurent [*Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier* (1397—1410)]. *Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle*, Revue des études byzantines, 30 (1972), 138, где се налази интересантан податак о ставу Андроника Палеолога у односу на Филотеја. Околности под којима је Филотеј свргнут, 1376, остале су нејасне и ваља их разјаснити.

[9] Међутим, не треба изгубити из вида готово јединствен случај, још недовољно расветљен, Кипарске цркве која се супротставља доктринама исихаста. Видети M. Jugie, *Palamite (Controverse)*, Dictionnaire de Théologie Catholique, XI, col. 1794; K. P. Kyrrès, 'Ο Κύπριος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ὑάκινθος (1345—1346) καὶ ὁ ρόλος του εἰς τὸν ἀντιπαλαμικὸν ἀγῶνα, Κυπριακαὶ σπουδαί, 25 (1961) 82—122; idem, 'Η Κύπρος καὶ τὸ ἡσυχαστικὸν ζήτημα κατὰ τὸν XIV αἰῶνα (Εἰσαγωνή), у истом часопису, 26 (1962), 21—23.

[10] *Живош* Филотејев штампао је на основу два рукописа из XIX века B. Dentakis, Βίος καὶ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου (Κοκκίνου), πατριᾶρχου Κωνσταντινουπόλεως (1353—1354 καὶ 1364—1376) τοῦ Θεολόγου, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα. Editio princeps. Athènes 1971 (= 'Ησυχαστικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ μελέται, No 9). Неки подаци о Филотејевој биографији могу се извући из *Живоша* св. Никодима, чији је аутор исихастички патријарх. Тај *Живош* је објавио M. Gédéon у 'Αρχεῖον Εκκλησιαστικῆς Εστορίας, I—1, Constantinople 1911, 175—185. Уп. V. Laurent, *Philothee Kokkinos*, у Dictionnaire de Théologie Catholique, XII, col. 1498—1509; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 723—726, и S. I. Kourousès, Φιλόθεος ὁ Κόκκινος, Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, XI, col. 1119—1126.

горија Паламе. Филотеј је тај који је обележио главне правце политике исихаста што се тиче односа између византијске цркве и словенских православних цркава.[11]

Могло би се поверовати да исихасти одбацују живот у манастирској заједници и претпостављају му молитву у самоћи. Литургијске реформе патријарха Филотеја, и његово лично интересовање,[12] као и других писаца исихаста, за литургијски живот, показују да се тај покрет не ограничава на монашки живот, већ да се у оквиру њихових делатности налази и друштвени живот, у заједници.

Прва словенска земља која је потпала под утицај исихаста била је Бугарска. Године 1331. долази да се настани на византијско-бугарској граници (Παρόρια)[13] велики поборник тзв. Исусове молитве,[14] Григорије Синаит,[15] који је стекао многе ученике међу Бугарима. Један од његових најистакнутијих ученика био је бугарски монах Теодосије[16], чији је затим ученик постао Јефтимије, будући бугарски патријарх. Око 1350. Јефтимије одлази у манастир Келифарево, чији је оснивач и игуман био Теодосије, коме он постаје најзначајнији следбеник. Године 1363. Теодосије стиже у Цариград да би посетио свога једномишљеника из круга Григорија Синаита, патријарха Калиста, и то у пратњи Јефтимија. Тај сусрет двојице пријатеља, Теодосија и Калиста, последњи је; Теодосије умире исте године у Цариграду. После смрти свога учитеља Јефтимије напушта престоницу и долази на Свету Гору, где води живот исихаста отприлике седам година.[17] Вратио се у

[11] Видети A.-A. Tachiaos, Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ (1328—1406), Thessalonique 1962, 91—102, где се аутор посебно позива на ту црквену политику патријарха Филотеја.

[12] О важном литургијском и химнографском делу Филотејевом, видети Beck, *Kirche und theologische Literatur*, 726; Laurent, *Philothée Kokkinos*, 1507—1508; C. Emerau, *Hymnographi byzantini quorum nomine in litteras digessit notulisque adornavit*, Echos d'Orient, XXIV (1925), 168; N. Krasnosel'cev, *Materialy dlja posledovanija liturgii svjatago Ioanna Zlatoustago*, Kazan 1889, 18—29.

[13] За локализовање овог краја видети V. Sl. Kiselkov, *Srednovekovna Parorija i Sinaitovijat monastir*, Zbornik v čest na Vasil Zlatarski, Софија 1925, 103—118, у коме је преглед раније изложених мишљења Јиречека и Сиркуа; G. Ayanov, *Stari monastiri v Strandza*, Spisanie na Balgarskija Archeologičeski Institut, XIII (1939), 253—264; G. Gorov, *Mestonachoždenieto na srednovekovnata Parorija i Sinaitovija manastir*, Istoričeski pregled, XXVIII, 1 (1972), 64—75. Уп. занимљиве податке о Пароријама који се налазе у једном тексту који је публиковао V. Laurent, *L'assaut avorté de la horde d'or contre l'Empire byzantin* (*Printemps-été 1341*), Revue des études byzantines, XVIII (1960), 145—162.

[14] Видети *Un moine de l'Eglise d'Orient*, La prière de Jésus, Chevetogne 19—51, и E. J. Ryan, *The Invocation of the Divine Name in Sinaite Spirituality*, Eastern Churches Quarterly, XIV, 4 (1961), 241—249.

[15] Грчки текст *Живоша* Григорија Синаита издао је I. Pomjalovskij, *Žitie iže vo svjatych otca našego Grigorija Sinaita, po rukopisi Moskovskoj Sinodal'noj Biblioteki*, Санктепетербург 1894 (= Zapiski Istorisko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago Sanktpeterburgskago Univerziteta, No 25). За друге грчке рукописе који садрже овај текст видети A.-E. Tachiaos, *Le monachisme serbe de Saint Sava et la tradition hésychaste athonite*, Хиландарски зборник, I (1966), 88 note 12. Словенску верзију овог *Живоша* која је посебно занимљива публиковао је P. A. Syrku, *Žitie Grigorija Sinaita sostavlennoe Konstantinopol'skim patriarchom Kallistom. Tekst slavjanskago perevoda Žitija po rukopisi XVI veka i istorisko-archeologičeskoe vvedenie*, С.-Петербург 1909 (Pamjatniki drevnej pis'mennosti i iskusstva CLXXII). За упоредно проучавање двеју верзија видети A. Jacimirskij, *Iz kritiko-literaturnych nabljudenij nad žitiem Grigorija Sinaita*, Vizantijskij Vremenik, XV (1908) 2—3, 300—331. Уп. I. Sokolov, *Žitie iže vo svjatych otca nasego Grigorija Sinaita*, Москва 1904.

[16] Његов *Живош* је публиковао V. N. Zlatarski, *Žitie i žizn' prepodobnago otca našego Teodosija iže v Tarnove postničtvovavšago, sapisano svetejišim patriarchom Konstantina grada kir Kallistom*, Sbornik za narodni umotvorenija, XX (1904), 1—41. Уп. публикације V. Sl. Kiselkov, *Sv. Teodosij Tarnovskij*, Софиа 1926; idem, *Žitieto na sv. Teodosij Tarnovskij kato istoričeski pametnik*, Софиа 1926; idem, *Kilifarskijat otšelnik Teodosij*, Balgarska Istoričeska Biblioteka, 1 (1928), II, 139—165; idem, *Prouki i očerti po starobalgarska literatura*, Софиа 1956, 151—159.

[17] Најбољи извор биографских података о Јефтимију је панегирик који му је посветио Григорије Цамблак. Видети издање E. Kaluzniacki, *Aus der*

Трново 1371, то јест оне године када се одиграла маричка битка, и када је умро цар Иван Александар, па је затим отишао да живи у манастиру Свете Тројице, одакле је позван четири године касније, 1375, да наследи бугарског патријарха Јоаникија. Тако је престо бугарских патријарха допао једном веома угледном исихасту, једној од најзначајнијих личности православног и словенског света у XIV веку. Јефтимије је био последњи патријарх Друге бугарске државе. Године 1393. Турци су заузели Трново, и неколико месеци касније послали Јефтимија у изгнанство. Практично, почев од те године Јефтимију се губи траг.[18]

Јефтимије је био велики писац, можда највећи словенски писац XIV века. Његов књижевни рад, *Живоши* и панегирици светаца, писма и литургијска дела, одликује се особинама које карактеришу исихастичке ауторе Византије.[19] Хагиографски текстови су тада били омиљени, па је изгледало да је патријарх Филотеј Кокинос подстицао тежњу, која се јавља у то доба у Византији, да се састављају хагиографски текстови, без икаквих митских или легендарних елемената, и тако увео неку врсту цензуре.[20] Већина хагиографских дела из XIV века написана су под утицајем исихастичког покрета. У тим делима предност је дата унутарњој и мистичној визији, више него елементима активности у практичном животу. Исти дух инспирише књижевни рад Јефтимија[21], који прати у стопу патријарха Филотеја у његовим литургијским реформама. Колико је тај исихаста одлучан у својој реформаторској делатности, доказ је чињеница да се одважио да реформише бугарски правопис.[22] Ми сматрамо да та активност на пољу филологије није случајна; напротив, ваља је приписати напредној струји у исихастичком покрету.

panegyrischen Literatur der Südslaven, Wien 1901, 28—60 (текст) и 61—88 (белешке). Један дуг одломак овог текста објавили су J. Ivanov, *Starobalgarskite razkazi*, Софиа 1935, 216—222, и B. Angelov i M. Genov, *Stara balgarska literatura* (IX—XVIII в.) *v primeri, prevodi i bibliografia*, Софиа 1928, 513—524; уп. B. St. Angelov, *Neizvesten prepis na „Pochvalno slovo za patriarch Evtimij" ot Grigorij Camblak*, Ezik i Literatura, XXIV (1969), No 6, 57—60. О књижевној вредности тог текста видети K. Mečev, *Kam talkuvaneto na dva vaprosa iz istorijata na starobalgarskata literatura*, Starobalgarska literatura. Izsledovane i materiali, I, Софиа 1971, 201—208. Од литературе која се тиче Јефтимија ваља указати на St. Cankov, *Patriarch Evtimij*, Софиа 1906; Chr. Popov, *Evtimij, posleden Tarnovski i Trapezicki patriarch*, Пловдив 1901; V. Sl. Kiselkov, *Patriarch Evtimij*, Софија 1938; idem, *Patriarch Evtimij*, Balgarska Istor. Bibliot., 2 (1929) III, 142—177; K. Radčenko, *Religioznoe i literaturnoe dviženie v Bolgarii v epochu pered tureckim zavoevaniem*, Киев 1898, 243—253; P. Syrku, *K istorii ispravlenia knig v Bolgarii v XIV veke*, I. 1, Vremja i žizn' patriarcha Evtimija Ternovskago, С.-Петербург 1898, 551—600, и P. Dinekov, *Evtimij Tarnovskij*, Istorija na balgarskata literatura, (Edition de l'Académie Bulgare des Sciences), I, Софиа 1962, 285—306.

[18] За један надгробни камен манастира Бачкова, на коме је обележена 1406. као датум смрти Јефтимијеве, доказано је да је дело једног игумана овог манастира из прве половине XIX века. Видети Cankov, *Patriarch Evtimij*, 45—47; уп. V. Tchaplikof, *Le tombeau d'Euthyme de Tirnovo*, у Echos d'Orient, IX (1906) 292—298 и Kr. Mijatev, *Monastirat na sv. Bogorodica Petrička pri Bačkovo*, Балгарска Истор. Библиот., V, (1932—1933) I, 69—75.

[19] Литургијска дела Јефтимијева публиковао је P. Syrku, *K istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV veke*. I. 2. Liturgičeskie trudy patriarcha Evtimija Ternovskago, С.-Петербург 1890. Целокупно књижевно дело Јефтимијево издао је E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius* (1375—1393), Wien 1901.

[20] Видети E. Kourilas et F. Halkin, *Deux vies de S. Maxime le Kapsokalybe ermite au Mont Athos* (XIVe s.), Analecta Bollandiana, LIV (19—36), 58, 64. Уп. P. Ioannou, *Vie de S. Germain l'Hagiorite par son contemporain le patriarche Philothée de Constantinople*, у истој колекцији, LXX (1952), 41.

[21] Видети Vl. Kačanovskij, *K voprosu o literaturnij dejatel'nosti bolgarskago patriarcha Evtimija*, Christianskoe čtenie, 1882, II, 216—265; idem, *Novyja dannyja dlja izučenija literaturnoj dejatel'nosti bolgarskago Tyrnovskago patriarcha Evtimija*, у истом часопису, 1888, I, 470—497; V. Sl. Kiselkov, *Žitie na sv. Paraskeva ot patriarch Evtimij*, Balg. Istor. Bibliot., 3 (1930), I, 190—217; C. Vranska, *Stilni pochvali na patriarch Evtimij*, Sbornik na Balgarskata Akademija na Naukite, XXXVII (1942), 105—280, и E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris 1947, 67—139.

[22] Константин из Костенеца, звани Филозоф, говори о тој реформи у свом трактату *О йисменех*. Видети V. Jagić, *Razsuždenija južnoslavjan-*

У круг најистакнутијих исихаста у Бугарској у то доба убрајају се две друге личности: Јефтимијев пријатељ, монах Кипријан, и митрополит видински Јоасаф. Постоји и једна трећа која је требало да припада истом покрету; реч је о Григорију Цамблаку, будућем кијевском митрополиту, веома активном црквеном великодостојнику и веома плодном писцу.[23] Међутим, сва је прилика да је Цамблак, и поред присних односа са Јефтимијем и Кипријаном, био везан за њих својим патриотским осећањима, више него неким исихастичким убеђењима.[24] Уосталом, његово држање као кијевског митрополита показује да су му начела црквене политике византијских и словенских исихаста била прилично страна. Ствари друкчије стоје код оне друге двојице, Кипријана и Јоасафа. Онај први, родом из Трнова и духовни син Теодосијев, остаје присан пријатељ патријарха Филотеја, који га доводи у службу цариградске патријаршије, у тренутку кад је патријарх спроводио у дело свој програм увођења исихаста у црквену хијерархију Русије. Тако ћемо видети касније како је Кипријан постао кијевски митрополит.[25] Поред чињенице да је Кипријан био Теодосијев ученик, истовремено кад и Јефтимије, њихови присни односи су нам познати исто тако преко једног Јефтимијевог писма, упућеног Кипријану. Поменуто писмо, које се односи на литургијска и канонска питања, доказује многоструко знање и монашко искуство свог аутора.[26] Други исихастички прелат у Бугарској у то време био је, као што смо већ рекли, видински митрополит Јоасаф.[27] Знамо да је Јован Срацимир

skoj i russkoj stariny o cerkovno-slavjanskom jazyke, Issledovanija po russkomu jazyku. И. С.-Петербург 1895, 102—103.

[23] Видети студију A. I. Jacimirskij, *Grigorij Camblak, Očerk ego žizni, administrativnoj i knižnoj dejatel'nosti*. С.-Петербург 1904. Уп. примедбе на то дело од E. Turdeanu, *Gregoire Camblak: Faux arguments d'une biographie*, Revue des études slaves, XXII (1946), 46—81.

[24] Имамо посебно у виду његов сукоб са руским митрополитом Фотијем, јер је овај, по свој прилици, припадао кругу исихаста. Видети документа која се на ово односе у следећим радовима: A. S. Pavlov, *Pamjatniki drevne-russkago kanoničeskago prava*. I. С.-Петербург 1880, col. 307—360 (= Russkaja istoričeskaja biblioteka, t. VI), и у Letopis' zanjatii Archeografičeskoj Komissii, 1864, III, Priloženija, 26—28. Уп. Jacimirskij, *Grigorij Camblak*, 168—182.

[25] У црквеним круговима Цариграда, Кипријан је био познат као οἰκεῖος καλόγηρος (присни монах) патријарха Филотеја (Miklosich-Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, II, 118), што вероватно одговара звању σύγκελλος. Видети Tachiaos, Ἡσυχαστικαὶ ἐπιδράσεις, 69—72, 78—79, 91—102. Најважнији извор за Кипријанову биографију је похвала коју му је посветио Григорије Цамблак. Тај текст је публиковао Archim. Leonid, *Nadgrobnoe slovo Grigorija Camblaka rossijskomu archiepiskopu Kiprianu*, Čtenija v Imperatorskom Obščestve Istorii i Drevnostej Rossijskich pri Moskovskom Universitete, 1872, I, 25—32. Исти документ је поново издао B. St. Angelov, *Iz starata balgarska, ruska i srabska literatura*, Софија 1958, 180—190. Уп. J. Holthusen, *Neues zur Erklarung des Nadgrobnoe slovo von Grigorij Camblak auf den Moskauer Metropoliten Kiprian*, Slavistische Studien zum VI. Internazionalen Slavistenkongress in Prag 1968, München 1968, 372—382, и K. Mečev, *Pochvalnoto slovo za Kiprian ot Grigorij Camblak*, Literaturna misal, 10 (1966), No 2, 121—131. Један кратак *Живот* Кипријанов штампан је по једном руском рукопису из XVII века од B. St. Angelova, op. cit., 177—179. Може се наћи једна Кипријанова биографија у *Afonskij paterik ili žiznjeopisanie svjatych, na svjatoj Afonskoj gore prosijavšich*, II (седмо издање), Москва 1897, 169—177. Уп. A. V. Gorskij, *Sv. Kiprian, mitropolit Kievskij i vseja Rossii*, Pribavlenija k izdanju tvorenii svjatych otcev, VI (1848), 295—396; Archim. Leonid, *Kiprian do vosšestvija na Moskovskuju mitropoliju*, Čtenija Moskovskogo univerziteta, 1867, II—1, 11—32; I. D. Mansvetov, *O trudach mitropolita Kipriana po časti bogosluženija*, Pribavlenija, 1882, I, 152—205, II, 413—495 и III, 71—175; N. N. Glubokovskij, *Sv. Kiprian, mitropolit vseja Rossii kak spisatel'*, Čtenija, 1892, II, 358—424; idem, *Sv. Kiprian, mitropolit Kievskij*, Pravoslavnaja bogoslovskaja enciklopedija, X, 41—59; V. Sl. Kiselkov, *Mitropolit Kiprian*, Prosveta, II, Софија 1937, 763—774; idem, *Prouki i očerti*, 213—, —230; Tachiaos, Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ, 60.152, и L. A. Dimitriev, *Rol' i značenie mitropolita Kipriana v istorii drevnerusskoj literatury*, (*k russko-bolgarskim literaturnym svjazam XIV—XV вв*), Russkaja literatura XI—XVII vekov sredi slavjanskich literatur). Trudy otdela drevnerusskoj literatury XIX, 1963), 215—254.

[26] Публиковао га је Kačanovskij, *K voprosu o literarnoj dejatel'nosti*, 240—248. Уп. Turdeanu, *La littérature bulgare*, 115—119.

[27] V. Sl. Kiselkov, *Mitropolit Ioassaf Bdinski i slovoto mu za sv. Filoteja*, Балг. Истор. Библ., 4 (1931) I, 169—206.

оделио Видинску цркву од Трновске патријаршије, и да је ставио под јурисдикцију Цариградске цркве.[28] Ово одељивање није утицало на бугарски исихастички покрет. Јоасаф остаје веома везан за Јефтимија, дубоком синовском оданошћу.[29] Године 1392, исихастички цариградски патријарх, Антоније, одређује за видинског епископа Јоасафа[30], који, мада мање способан од Јефтимија, има са овим многе додирне тачке у односу на књижевни рад.

Ми знамо да су чланови грчког *Синодикона православља*, који се тичу прихватања теолошких доктрина Григорија Паламе, као званичних учења православне цркве, унети у бугарски *Синодикон* за живота Теодосијева.[31] Јефтимију ваља приписати последње додатке бугарском *Синодикону*, као и његово ширење по целој Бугарској.[32]

Исихазам је, у поменутом периоду, готово једини извор духовног живота у Бугарској,[33] која већ иначе пропада због тога што је распарчана. Друга генерација бугарских исихаста XIV века, чији су најугледнији представници Јефтимије и Кипријан, не задовољава се само анахоретском страном исихазма, као што је то чинио Теодосије, већ се посвећује управљању цркве, што је имало за последицу званично наметање исихазма Бугарској цркви.

Ширење исихастичког покрета у Србији било је исто тако значајно као и у Бугарској. Долазак на власт кнеза Лазара (1371—1389) поклапа се са једним периодом политичког опадања, јер Србија више није била она некадашња велика сила; међутим, што се тиче духовне стране, наступање кнеза Лазара може се сматрати почетком једне обнове, не дуготрајне, али ипак веома важне. Српски кнез, који је био човек племенит и веома побожан, и сам је био заинтересован за духовни живот.[34] Већ је уочено да је у његово доба запад-

[28] Видети I. Snegarov, *Kratka istorija na savremennite Pravoslavni Carkvi* (*Balgarska, Ruska i Sarbska*), I, Софија 1946, 48.

[29] Упоредити Turdeanu, *La littérature bulgare*, 141.

[30] Видети Miklosich-Müller, *Acta*, II, 143.

[31] Tachiaos, Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ, 144—146.

[32] Turdeanu, *La littérature bulgare*, 143.

[33] За византијско-бугарске односе тог доба и за књижевни развитак бугарске литературе у оквиру исихастичког покрета видети: G. A. Iljinskij, *Značenie Afona v istorii slavjanskoj pis'mennosti*, Žurnal ministerstva narodnago prosveščenija, 1908, No 11, 1—41; I. Dujčev, *Les Slaves et Byzance*, Etudes historiques, I, Софија 1960, 31—71; idem, *L'héritage byzantin chez les Slaves*, иста колекција, т. II (1965) 131—147; idem, *Collaborazione fra artisti Bizantini e Bulgari nel secolo XIV*, у збирци чланака аутора *Medioevo bizantino-slavo*, I, Roma 1965, 455—465, 563—565; idem, *Centry vizantijsko-slavjanskago obščenija i sotrudničestva*, Trudy otdela итд., XIX (1963), 107—129; Vl. Mošin, *O periodizacii russko-južnoslavjanskich literaturnych svjazej X—XV vv.*, у истој колекцији, исти том, стр. 85—106; D. Angelov, *Kam istorijata na religiozno-filosofskata misal v srednovekovna Balgarija — Isihazam i Varlaamitstvo*, Izvestija na Balgarskoto Istoričesko Družestvo, XXV (1967), 73—92. За велики број текстова израђених у исихастичким бугарским круговима у XIV веку, видети: Kl. Ivanova, *Zografskijat sbornik, pametnik ot kraja na XIV vek*, Izvestija na Institut za Balgarski Ezik, XVII (1969), 105—147; Kl. Ivanova-Konstantinova, *Njakoi momenti na balgaro-vizantijskite literaturni varzki prez XIV v.* Isichazmat i negovot pronikvane v Balgarija, у збирци чланака под насловом Starobalgarska literatura, I, (1971) 209—242; E. Kočeva, *Aleksandrijsko-Popgerasimovo pismo v balgarski rakopisi ot vtorata polovina na XIV v.*, у истој збирци, стр. 369—401, и Z. Jufu, *Za desettomnata kolekcija Studion* (Iz archiva na rumanskija izsledvač Jon Jufu), у Studia balcanica, II, Софија 1970, 299—342.

[34] Текстове који нам пружају податке о кнезу издао је И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, десйоту Стефану Бранковићу и кнезу Сшефану Шшиљановићу*, Летопис Матице Српске, 117 (1874), 108—116; B. St. Angelov, *Iz starata... literatura*, 108—112; Љ. Стојановић, *Сшари срйски родослови и лешойиси*, Сремски Карловци, 1927, 63—99; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнеза Лазара са сшиховима*, Историски часопис, V (1955), 241—254; idem, *Аншологија сшаре срйске књижевносши*, Београд, 1960, 119—122; idem, *Творци и дела сшаре срйске књижевносши*, Титоград 1963, 137—169. Изворима који се односе на биографију кнеза Лазара је посвећен велики део студије Ђорђа Трифуновића, *Срйски средњовековни сйиси о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.

њачких елемената мање, док је све више конзервативних, православних.[35] Овај феномен се објашњава тиме што је у време кнеза Лазара исихазам у пуном процвату. Могли бисмо да кажемо, штавише, да баш сада Србија у правом смислу упознаје овај покрет.[36] *Живот* Григорија Синаита нас обавештава, сасвим неодређено додуше, да је овај велики учитељ исихазма проповедао и Србима[37], међутим ниједан српски извор нам не допушта да прихватимо овај податак као поуздан. Оно пак што можемо рећи са сигурношћу, то је да сав утицај исихазма у Србији, уочен пре доба кнеза Лазара, потиче од контакта ове земље са манастиром на Синају, манастиром Хиландаром, и другим манастирима Свете Горе, који су тада били настањени српским монасима.[38] Калуђери из непосредног круга Григорија Синаита дошли су у Србију први пут у доба кнеза Лазара, а то су Бугари Ромил и његов ученик Григорије. Ромил који је био ученик Григорија Синаита, стиже у Србију после 1375. године, и смешта се у манастир Раваницу.[39] Његов ученик и биограф Григорије угледа се на свог учитеља и долази исто тако у Србију, где му је кнез Лазар доделио манастир Горњак.[40] Сам кнез је окружен породицом дубоко побожном, и веома везаном за православље. Он воли монахе и манастир и богато их дарује поседима који обезбеђују њиховим житељима контемплативан живот без материјалних брига.[41]

Кад је реч о исихазму у Србији, у доба кнез Лазара, не заборављамо замах овог покрета међу српским монасима на Светој Гори[42], међу којима је најважнији Исаије.[43] Српски

[35] Видети В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Ср. Карловци 1920, 128.

[36] За исихазам у Србији пре XIV века видети: M. Vasić, *L'hésychasme dans l'Eglise et l'art des Serbes du moyen âge*, L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij, Paris 1930, 110—123, и A.-E. Tachiaos, *Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hésychaste athonite*, Хиландарски зборник, I, Београд 1966, 83—89.

[37] „...οὐδένα σχεδὸν παρέλιπε (Grigoriie) τῇ ἐντεῦθεν συνεργίᾳ νευρούμενος καὶ ἐνδυμούμενος, μὴ μόνον Ρωμαίων φημί, καὶ Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν δύπου τῶν Σέρβων καὶ ἐπέκεινα...". Pomjalovskij, *Žitie... Grigorija Sinaita*, 30.

[38] Видети V. Rozov, *Sinajcy v Serbii v XIV veke*, Byzantinoslavica, I, (1929), 16—20. Уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века*, Летопис Матице Српске, No 390 (1960), 327—332; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 104—110.

[39] *Живот* Ромилов на словенском издао је Syrku, *Monacha Grigorija žitie prepodobnago Romila*, Pamjatniki drevnej pis'mennosti i iskusstva, CXXXVI (1900), XXXIII—54. Један одломак *Живота* на грчком открио је и публиковао I. Dujčev, *Un fragment de la vie de St Romyle*, Byzantinoslavica, 7 (1937—1938), 124—127, и idem, *Un manuscrit grec de la Vie de St Romyle*, Studia historico-philologica Serdicensia, 2 (1940), 88—92. Најзад интегралан текст *Живота* на грчком издао је Fr. Halkin, *Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de saint Romylos*, Byzantion, XXXI (1961), 111—147. За упоређивање грчког текста са словенским видети P. Devos, *La version slave de la Vie de S. Romylos*, ibid., 149—187. Видети исто тако V. Sl. Kiselkov, *Sv. Romil Vidinski*, Duchovna Kultura, XL (1929), 157—175, XLI (1929), 250—260, и K. Mečev, *Ličnostta na pisatelja. Kam charakteristika na izobrazitelnija stil v Žitieto na Romil Bdinski ot monach Grigorij*, Literaturna misal, 1972, No 2, 76—92.

[40] За детаље видети Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историски часопис, III (1952), 85—106.

[41] Видети Марковић, *Православно монаштво*, 125—131.

[42] Видети Ђ. Трифуновић, *„Житије светог патријарха Јефрема" од епископа Марка*, Београдски Универзитет. Анали Филолошког Факултета, 7 (1967), 64—74. Уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV века)*, Врањски гласник, I (1965), 19—23.

[43] За Исаијеву биографију видети: Н. Дучић, *Старине Хиландарске. V. Животопис старца Исаије, који је живео у XIV вијеку*, Гласник Српског ученог друштва, 55 (1884), 63—77; B. St. Angelov, *Iz starata.... literatura*, II, София 1967, 148—161; J. Ivanov, *Balgarski starini iz Makedonija*, София 1931, 225—227; idem, *Starobalgarski razkazi*, 53—54; *Afonskij paterik*, II, 467—478; Vl. Mošin, *Žitie starca Isaii, igumena russkago monastyrja na Afone*, Sbornik Russkago Archeologičeskago Obščestva v Jugoslavii, III (1940), 125—167; Kiselkov, *Prouki i očerti*, 160—171, и M. A. Purković, *Der Vater des Starez Isaias*, Byzantinische Zeitschrift, XLIV (1951), 461—462.

светогорски исихасти су веома близу изворишта овог покрета и у непосредном додиру са његовим грчким представницима. Овде наилазимо на читав низ угледних калуђера, чије присуство у Хиландару означава једно славно доба. На челу српских светогорских калуђера налази се чувени Исаије, који ужива велики углед колико код Словена толико и код Грка. Почаствован је пријатељством патријарха Филотеја, и он себе сматра представником српских светогораца.

Нећемо се посебно задржавати овде на појединостима које се тичу престанка расцепа, 1375. године, између Цариградске и Српске цркве, расцепа који је постојао преко двадесет година.[44] Занима нас, тим поводом, улога коју су исихасти одиграли у тој ствари. Да ли је иницијатива коју је у том циљу предузео Исаије потицала из политичких побуда или из духовничке ревности српског калуђера, као што тврде српски извори,[45] мало је важно; много је важнија чињеница да је идеологија исихаста образовала чврсту основу за споразум између кнеза Лазара и патријарха Филотеја, који су схватали да су у ствари елементи који зближавају обе цркве много снажнији од оних који су их раздвајали. Појединост достојна пажње јесте чињеница да су преговоре за укидање расцепа водили готово једино исихасти,[46] које је предводио Исаије. Међу онима који су пратили Исаија у Цариград налазио се грчки калуђер исихаст Никодим, будући игуман манастира Тисмане у Влашкој. Срећан исход ове мисије, истовремено црквеног и дипломатског карактера, само је успех и победа покрета исихаста, који се све више уједињују, иако припадају двема различитим црквама и нацијама.

На књижевном пољу, монах Исаије остварује једно велико дело, за које сматрамо да је од битне важности за културну историју Словена; он преводи први пут на словенски дела Псеудо-Дионисија Ареопагита.[47] Ово је крупан догађај у историји словенских књижевности. Већ је истакнуто да Словени у средњем веку радије преводе дела старијих црквених отаца него дела савремених византијских писаца.[48] Доиста је било тако, али, у ствари, ово потиче од потребе да Словени усвоје ону духовну традицију коју су имали Грци у доба превођења Словена у хришћанство. Према томе, увођење Словена у суптилна теолошка и филозофска питања одвијало се прилично споро. Из тог разлога Исаијев превод има двоструку важност: с једне стране показује да су Срби досегли до високог ступња у области теорије, а с друге тај превод отвара пут ка брзом напредовању српске теолошке и филозофске мисли.[49] Да је овај циљ постигнут доказ је чињеница да је словенски пре-

[44] Видети Вл. Мошин, *Св. патријарх Калист и Српска црква*, Гласник Српске Православне Цркве, XXVII (1946), 192—206; M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago 1937, 142—151, и Д. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I, Минхен 1962, 172—189.

[45] Дучић, *Старине Хиландарске*, 75.

[46] Трифуновић, „*Житије светог патријарха Јефрема*", 70—71; Архиеп. Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Превео Л. Мирковић, Београд 1935, 290—291, и Miklosich-Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I, 553—555, 560—564.

[47] Нема никакве сумње да је наш Исаије преводилац Ареопагита. Ово је непобитно доказао Mošin, *Žitie starca Isaii*, 154—158. Списак рукописа који садрже овај Исаијев превод даје S. Smirnov, *Serbskie svjatye v russkich rukopisjach*, Jubilejnyj sbornik Russkago Archeologičeskago Obščestva v Jugoslavii, Београд 1936, 224; уп. I. Dujčev, *Vizantija i vizantijskaja literatura v poslanijach Ivana Groznago*, Trudy otdela drevnerusskoj literatury, XV (1958), 175—176; M. Stojanov-Chr. Kodov, *Opis na slavjanskite rakopisi v Sofijskata Narodna Biblioteka*, III, Софија 1964, 216—221, и Chr. Kodov, *Opis na slavjanskite rakopisi v biblioteka na Balgarskata Akademija na Naukite*, Софија 1969, 180.

[48] Ово је констатација I. P. Eremina, *O vizantijskom vlijanii v bolgarskoj i drevnerusskoj literaturach IX—XII vv*, у збирци чланака овог писца којој је назив: Literatura drevnej Rusi, Москва-Ленинград 1966, 9—17.

[49] О византијским утицајима на српску културу и књижевност у XIV веку и о значају Свете Горе у односу на те утицаје, видети: Т. Ј. Бурковић, *Хиландар у доба Немањића*, Београд 1925; Vl. Mošin, *O periodizacii russko-južnoslavjanskich literaturnych svjazej*, 85—96; I. Dujčev, *Centry*

вод тако тешко разумљивих дела Григорија Паламе први пут урађен у српским исихастичким круговима онога доба.[50] Уосталом, Палама је био слављен као светац пре него што га је Цариградска црква званично прогласила за свеца.[51] Међутим, превод дела Псеудо-Дионисија Ареопагита био је само неопходан увод у проучавање списа великог исихастичког теолога Паламе. Тако бисмо могли тврдити да је Србија једина словенска земља која је истински усвојила учење исихаста, не само као догму наметнуту од црквених власти, већ исто тако као теолошки систем прожет утанчаним теолошким и филозофским појмовима.

Већ смо поменули монаха Никодима,[52] грчког порекла, који је пратио Исаију приликом одласка у Цариград, ради поништавања расцепа између Грчке и Српске цркве. Исти тај Никодим[53] долази затим у Влашку да би живео прво у манастиру Водици, па у манастиру Тисмани, и постао најзад игуман овог последњег и оснивач многих других. У Влашкој Никодим развија опсежну монашку делатност инспирисану исихастичким учењем. Ми, уосталом, знамо да је Никодим водио преписку са бугарским патријархом Јефтимијем,[54] као што је био и у преписци са грчким митрополитом у Влашкој, Антимом Кристопулосом.[55] Антима, који је претходно био калуђер на Светој Гори, наименовао је за епископа у Влашкој цариградски патријарх Филотеј. Међутим, исихазам као идеологија продире у Румунију у наведено доба, а у Никодиму налази свог најпозванијег представника.[56]

Ширење исихазма према северу не дотиче се само румунских земаља, него допире знатно даље. Један исихастички и мистични покрет појављује се у Русији већ почетком друге половине XIV века. Његов зачетник је игуман манастира Свете Тројице близу Москве, Сергије Радоњешки. Руска црква је заузела став у корист преисихастичких одлука сабора од 1351. године. Византијски историчар Нићифор Григора, који је био фанатични анти-исихаста, погрешно нас обавештава да је кијевски грчки митрополит Теогност тобоже одбацио одлуке овог сабора. Ми смо доказали другом приликом[57] да Теогност не само да није био анти-исихаста, већ напротив да је био у најбољим односима са Јованом Кантакузином и патријархом исихастом Исидором. Док је Теогност доводио Руску цркву у

vizantijsko-slavjanskago obščenija i sotrudničestva, Trudy otd. drevnerus. lit., XIX (1963), 121—128 (са обимном библиографијом); idem, *Le Mont Athos et les Slaves au moyen age*, Le millénaire du Mont Athos. 963—1963. Etudes et Mélanges, II, Venezia-Chevetogne 1963, 137—143, и Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске кулшурне везе до йочешка XVIII века*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик, XIII (1965), 279—286.

[50] Видети A. Popov, *Istoriko-literaturnyj obzor drevne-russkich polemičeskich sočinenij protiv Latinjan*, Москва 1875, 302—314.

[51] Видети J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, 334.

[52] О пореклу и народности Никодима уп. Dj. Sp. Radojičić, *„Bulgaralbanitoblachos" et „Serbalbanitobulgaroblachos", deux caractéristiques ethniques du sud-est européen du XIVe et du XVe siècles. Nicodim de Tismana et Grégoire Camblak*, Romanoslavica, XIII (1966), 77—79.

[53] Видети Archim. I. Ruvarac, *Pop Nicodim, der erste Klostergründer in der Walachei, 1406*, Archiv für slavische Philologie, XI (1888), 354—363; E. Lazarescu, *Nicodim de la Tismana şi rolul sau in cultura veche româneasca. I* (*pina in* 1385), Romanoslavica XI (1965), 237—282; E. Turdeanu, *Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hégoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée*, Revue des études roumaines, II (1954), 116—136; idem, *La littérature bulgare du XIVe siècle*, 122—127; N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, I, Bucureşti 1929, 50—56; G. I. Moisescu-Şt. Lupşa-A. Filipaşcu, *Istoria Bisercii romine*, I, Bucureşti 1957, 200—214; N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, Bucureşti 1925, 93—96; E. Popescu, *Literatura slava din principatele române in veacul al XV lea*, Bucureşti 1939, 29—31.

[54] Два Јефтимијева писма Никодиму објавио је Kalkuzniacki, *Werke des Patriarchen*, 205—224.

[55] Kaluzniacki, *Werke*, 240—251.

[56] Поводом односа румунских земаља са светогорским манастирима у XIV веку, видети G. Cioran, Σχέσεις τῶν ρουμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω καὶ δὴ τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν Ρώσων, Athènes 1938, 43—65, 92—95, 124, 141—142, 227, 254.

[57] Tachiaos, Ἐπιδράσεις, τοῦ Ἡσυχασμοῦ, 17—29.

склад са догмом Цариградске цркве, Сергије Радоњешки (1314—1392)[58] већ је практиковао исихазам у унутарњем и мистичном облику, на начин коме су прибегавали исихасти Византије, Србије и Бугарске.

Велики аскетски подвизи Сергијеви не остају незапажени међу исихастима Византије. Сергије постаје њихов истомишљеник у Русији, а патријарси Филотеј и Калист му дају савете како да организује општежиће у свом манастиру.[59]

Наследник Теогностов (1328—1353) био је руски монах Алексије (1354—1378). Патријарх Филотеј улаже доста труда да га упути у исихастичка убеђења, али изгледа да руски митрополит не испуњава патријархова очекивања. Тако Алексије показује више интересовања за национална питања кнежевине Русије него за интернационализам исихаста. Филотеј схвата да више не може да рачуна на Алексија, и налази неки изговор да у Русију, у некој мисији пошаље свог интимног пријатеља, Бугарина Кипријана, кога је наменио као наследника Алексију. Кипријан обавља своју мисију са огромним тешкоћама, јер је реаговање Алексија и великог московског кнеза, са разлогом, веома оштро. У тешким тренуцима које Кипријан доживљава у Русији, кад му је и живот угрожен, бугарски исихаста наилази на подршку светих монаха Сергија Радоњешкога[60] и Атанасија Висоцкога[61], за које га везује заједничка идеологија и спиритуалност. Када је после смрти Алексијеве Кипријан постао руски митрополит (1378—1406), исихастичко учење је постало исто тако званична догма у овој земљи. Доиста, Кипријан уноси у руски *Синодикон православља* поједине чланове грчког *Синодикона*, у корист исихаста,[62] а истовремено, поводећи се за примером свога пријатеља трновског патријарха Јефтимија, и он уводи литургијске измене свог учитеља и пријатеља Филотеја.[63] Русија је постала земља у којој

[58] О опсежној библиографији о Сергију видети првенствено издање библиографских извора N. S. Tichomirova, *Drevnija žitija prepodobnago Sergija Radonežskago*, I—II, Москва 1892 (прештампао L. Müller под насловом *Die Legenden des heiligen Sergij von Radonez*, München 1967, са занимљивим уводом, стр. V—XLII). Уп. E. Golubinskij, *Prepodobnyj Sergije Radonežskij i sozdannaja im Trojckaja Lavra*, Sergievskij Posad, 1892; B. Zaicev, *Prep. Sergij Radonežskij*, Paris 1925; P. Kovalevski, *Saint Serge et la spiritualité russe*, Paris 1958; V. Ključevskij, *Značenie prep. Sergija Radonžskago dlja russkago naroda i monašestva*, Bogoslovskij vestnik, 1892 (novembre), 190—204; V. Nikonov, *U istokov obiteli prep. Sergija*, Žurnal Moskovskoj Patriarchii, 1954, No 4, 35—45, и G. F. Fedotov, *The Russian religious Mind*, Vol. II. *The Middle Ages*, Cambridge, Mass., 1966, 195—229.

[59] Видети писма Филотеја и Калиста упућена Сергију код Tichonravov, *Drevnija žitija*, 44—45, и Pavlov, *Pamjatniki drevne-russkago kanoničeskago prava*, 187—190. Неколике појединости које се тичу Сергијевих односа са цариградским патријарсима проучене су у следећим публикацијама: O. A. Belobrova, *Posol'stvo Konstantinopol'skogo Filoteja k Sergiju Radonežskomu*, Soobščenija Zagorskogo gosudarstvennogo istorič.-hud. Muzeja-Zapovednika, 2 (1958), 12—18, и Tachiaos, Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ, 47—55.

[60] Писма која је Кипријан упутио Сергију објавио је анонимни писац: *Pamjatniki drevne-russkoj duchovnoj pis'mennosti. Poslanija vserossijskago mitropolita Kipriana dosele ešče ne izdanyja*, Pravoslavnyj sobesednik 1860, II, 75—106.

[61] Једно писмо Кипријаново Атанасију, веома важно по својој садржини, публиковао је Pavlov, *Pamjatniki*, 243—256. Поводом Атанасија, видети: E. Golubinskij, *Istorija Russkoj Cerkvi*, II, 1, Москва 1900, 253—254; Mansvetov, *O trudach mitropolita Kipriana*, Pribavlenija, 1882, II, 71—161 (анализа Кипријановог писма); Житије св. Атанасија у *Žitija svjatych Rossijskoj Cerkvi, takže Iverskich i Slavjanskich. Mesjac Sentjabr'*, С.-Петербург 1859, 561—571; V. Ključevskij, *Drevne-russkija žitija svjatych kak istoričeskij istočnik*, Москва 1871, 563—568, и Filaret, *Obzor russkoj duchovnoj literatury*, I, С.-Петербург, 1884, 95.

[62] Pavlov, *Pamjatniki*, 235, 239—242. Уп. K. Nikol'skij, *Anafematstvovanie soveršaemoe v pervuju nedelju velikago posta*, С.-Петербург 1879, 21—24, 149—154; F. Uspenskij, *Očerki po istorii vizantijskoj obrazovannosti*, С.-Петербург 1881, 111—114; I. Snegirev, *Nedelja Pravoslavija ili Sobornoe Voskresenie v Moskvé*, Pravoslavnoe obozrenie, 18—65, februar, 64—71, и Tachiaos, Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ, 140—152.

[63] Mansvetov, *O trudach mitropolita Kipriana*, Pribavlenija, 1882, II, 160—196.

се мистицизам исихаста, чије семе потиче из наведеног доба, тако развио да му можемо пратити трагове до самог почетка XX века.[64]

Дали смо летимичан преглед стања у коме се налазио покрет исихаста у православном свету у доба кнеза Лазара. До сада је исувише наглашаван мистични и догматски вид исихастичког покрета. Додуше, сама суштина исихазма је мистичног карактера, а тај мистицизам је чврсто заснован на православној догми. Међутим, исихазам као покрет има исто тако један други вид подједнако важан, а то је његов социјални карактер и његова посебна црквена политика. Исихасти, које су признали синоди од 1347. и 1351. године, сматрају себе победницима, и упињу се на све могуће начине да извуку корист из тог званичног одобравања њихове доктрине. Њихов главни циљ у области административној јесте заузимање важних положаја у црквеној хијерархији од стране исихастичких великодостојника. Ова победа исихаста не зна за границе. Она добија известан општеправославни карактер, када видимо како се у словенским земљама и у Румунији, поред зрачења византијских исихастичких идеја, појављује и феномен ступања на епископске столице и патријаршијски престо особа које су најревносније присталице овог покрета.

Устоличење Филотеја Кокиноса за цариградског патријарха по други пут, 1375. године, обележава нови успех исихаста што се тиче њиховог продирања у црквену хијерархију. Како изгледа, Филотеј је први патријарх исихаста који је започео панортодоксну исихастичку политику. За њега је исихазам покрет који не зна за границе и за етничке међе, једна идеологија предодређена да преовлађује у свакој православној цркви. Кад једном архиепископске столице аутокефалних цркава буду заузимали исихасти, исихазам као покрет православног зилотизма постао би заједнички елеменат који би још више појачао везе између цркава. Ту политику Филотејеву јасно видимо у његовим односима са словенским црквама.

Као закључак можемо рећи да је у доба кнеза Лазара исихазам постао распрострањена идеологија и ментална дисциплина, чије благотворне последице за православне земље Балканског полуострва и Русије још нису проучене што се тиче њихових правих размера и вредности.

L'article est publié en français sous le titre: Le mouvement hésychaste pendant les dernières décennies du XIVe siècle, Κληρονομιά, t. 6, fasc. 1, Thessalonique 1974, 113—130.

[64] Почев од XIV века односи Русије и Свете Горе се обнављају. О тим односима и о продирању византијског утицаја у Русију, непосредно са Свете Горе, или преко словенских земаља, видети: A. V. Gorskij, *O snošenijach Russkoj Cerkvi so svjatogorskimi obiteljami do XVII stoletija*, Pribavlenija k izd. tvor. svjat. otcov, VI (1848) 129—168; D. S. Lichačev, *Nekotorye zadači izučenija vtorogo južnoslavjanskogo vlijanija v Rossii* (IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Doklady), Москва 1958; Mošin, *O periodizacii*, 97—106; Dujčev, *Centry vizantijsko-slavjanskogo sotrudničestva*, 107—129; J. Ivanov, *Balgarskoto knižovno vlijanije v Rusija pri mitropolit Kiprijan* (1375—1406), Izvestija na Instituta za Balgarska Literatura, VI (1958) 26—65; N. K. Golejzovskij, *Isichazm i russkaja živopis' XIV—XV vv.*, Vizantijskij Vremennik, XXIX (1968), 176—210. Од великог су значаја за проучавање поменутих утицаја следећа дела: D. S. Lichačev, *Poetika drevne-russkoj literatury*, Ленинград 1967 (српски превод *Поетика старе руске књижевности*, књижевна мисао Срп. књиж. задруге, Београд 1972) и *Čelovek v literature drevnej Rusi* (ново издање), Москва 1970.

СРПСКИ ДРЖАВНИ САБОРИ У ПЕЋИ И ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

У годинама 1374. и 1375. одржано је неколико српских државних сабора. Два су се састала у Пећи, а описали су их сведоци и савременици наводећи питања на њима решавана. На првом од њих, сазваном по свој прилици крајем 1374. године, одлучивало се о помирењу између Српске цркве и Цариградске патријаршије после раскола који је преко четврт века морио људе из државних и црквених кругова средњовековне Србије. Представници Српске цркве, тада одређени да иду у Цариград, на челу с уваженим монасима са Свете Горе, обавили су свој посао успешно: у пролеће 1375, над гробом цара Душана у Призрену, прочитана је опроштајна грамата цариградског патријарха, скинуто је старо проклетство са већ покојних носилаца расцепа, а Српској цркви признат је патријаршијски степен. Највеће заслуге за повољан исход догађаја, људи тога времена приписали су кнезу Лазару и познатом светогорском игуману и писцу, старцу Исаији.[1]

Други сабор, сазван 1375. године, опет је био посвећен црквеним питањима. Требало је, наместо умрлог патријарха Саве, изабрати новог црквеног поглавара. Одлуку о сазиву државног сабора донела су двојица моћних обласних господара — кнез Лазар и Ђурађ I Балшић — који су у његовом раду и учествовали. Присутни су били, поред представника лаичких сталежа и црквених великодостојника, и они Светогорци који су се вратили из Цариграда. У одлучујућим тренуцима по Српску цркву, на патријаршијски престо ступио је, по први пут у њеној историји, један пустиножитељ, испосник и странац, Бугарин Јефрем. Очигледно, при избору је победила странка мистичног монаштва, окренута учењу византијског исихазма и његових многобројних присталица са Атоса.[2]

Тада, управо, морао је бити одржан и државни сабор српских земаља за избор кнеза Лазара за самодршца Србије, Подунавља и Поморја, како он сам себе назива почев од раваничке повеље, издате 1376. или 1377. године. Познаваоци државно-правног живота средњовековне Србије сматрају овакав сабор неминовним, иако о њему савремени историјски извори ћуте; неки каснији летописи о њему доста опширно причају.[3] Млађи ле-

[1] Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 159—162 (са изворима и старијом литературом); В. Мошинъ, *Житіе старца Исаіи, игумена Русскаго монастыря на Аөонѣ*, Зборникъ Русскаго археологическаго общества въ Югославіи III (Бѣлградъ 1940) passim; id., *Св. патријарх Калист и Српска црква*, Гласник Српске православне цркве XXVII/9 (Београд 1946) 196—206 (о односу Цариградске патријаршије и Српске цркве за време цара Душана и о покушајима првих помирења под царем Урошем); Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I, Минхен 1962, 172—189 (историја сукоба и измирења, са најважнијом литературом). Нова тумачења даје Д. Богдановић у овој књизи.

[2] Н. Радојчић, о.с., 162—165; Ђ. Слијепчевић, о.с., 190—192.

[3] В. Мошин, *Кнез Лазар самодржац*, Багдала 147—148 (Крушевац 1971) 5—9.

тописци, осим тога, говоре да је кнез Лазар, одмах после заседања сабора око помирења цркава и избора патријарха Јефрема, отпочео изградњу свог првог великог манастира, цркве Вазнесења Христова у Раваници. Без обзира на тврђења старих писаца, темељи Раванице су постављени у пролеће 1376. или у пролеће 1377. године.[4]

Дуго после тога нема никаквих вести о састајању државног сабора. Само се може претпоставити да су смене на престолу Српске патријаршије бивале озакоњиване сабором, али ни то није поуздано. Тешке прилике у политичком животу Балкана и Србије спречиле су редован рад највишег државног, законодавног и судског тела земље.[5]

Теме и учесници српских државних сабора из година 1374. и 1375. побуђују посебну радозналост, мада вести о њима нису довољно исцрпне да би се из њих могао добити сасвим поуздан одговор на питање: какав су одјек имале одлуке српских државних сабора — сабраних после тешког пораза на Марици и нестанка чланова династије Немањића, дакле после пада извесних делова земље под Турке и Византију, и после унутрашње поделе царевине на издвојена подручја обласних господара — на живот Срба, а посебно на њихову уметност. Ипак, остаје јасно да монаштво, а нарочито светогорско, врши пресудан утицај на политику, да присташе најдоктринарнијих учења — исихасти пре свих — преузимају водећу улогу у цркви и да кнез Лазар избија на чело оних земаља које су се од старина називале српским. Он тада започиње, заједно с подређенима, и обимну изградњу цркава.

У непосредне одјеке ових државних сабора треба, извесно, убројати појаву масовних досељења у Србију на Морави српских, грчких и бугарских монаха, и то не само са Атоса него и из других православних испосничких колонија. Подаци о тој појави нису тако шкрти, али извори нису још систематски изучени. Источна Србија постаје њихово главно прибежиште. Око 1379. године, бригом кнеза Лазара, подиже се манастир Ждрело на Млави, познатији под именом Горњак, за угледног Григорија Синаита и његове ученике.[6] Клисура Ждрела, после тога, претвара се у једну од пустиножитељских тебаида, од које и данас знатни трагови стоје.[7] Сликовите легенде о синаитима и Светогорцима у источној Србији, и поред тога што неке од њих историја још није потврдила, приписују им настанак низа манастира на том подручју, у којима се негују култови њихових моштију.[8] Веће пустиножитељске насеобине никле су и у околини манастира Љубостиње, где су преписане и преведене неке књиге, а подаци казују да их је било и на дунавским прибрежјима.[9] Ниједан подухват на књизи, већ тада, није предузет без учених калуђера, који нису морали припадати скупинама испосника, али су зато, скоро увек, били повезани са

[4] Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд 1966, 16, 26, 33 (са старијом литературом).

[5] Н. Радојчић, о.с., 165—168.

[6] Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историски часопис III (Београд 1952) 85—106 (= *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 189—214); Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе*, Старинар, н.с. V—VI (Београд 1956) 116—117.

[7] Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици северoисточне Србије*, Старинар, н.с. I (Београд 1950) 187—195.

[8] И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, Старинар VI (Београд 1889) 33—44; П. А. Сырку, *Монаха Григорія Житіе преподобнаго Ромила*, СПб 1900, XII, XXXII, 33—34, 50 (опаске о рукописима Житија: I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, II, Roma 1968, 225—236); Б. Вуловић, о.с., 16; Ч. Марјановић, *Ћуприја, Параћин и Јагодина*, I, Темнићски зборник III (Београд 1936) 103—104; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 195—202.

[9] Dj. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960, 177—182, 340—341 (са старијом литературом); В. Ј. Ђурић, *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (Београд 1967) 25—27.

Светом Гором и њеним манастирима.[10] Иста појава може да се прати и ван ужег подручја кнеза Лазара. Испоснице у клисурама метохијских Бистрица, у околини Пећи, Дечана и Призрена, поново су пуне, а остаци сликарства на њиховим стенама казују да су управо тада биле обнављане.[11] Вук Бранковић и Ђурађ I Балшић, господари ових области, очигледно су се повиновали стању које је наступило после државних договора из 1374. и 1375. године.

Дизање нових манастира и насељавање монашких колонија имало је за кнеза Лазара посебно значење и постављало је пред њега, више него пред остале господаре, теже задатке. Поред умножавања цркава и манастира око Западне Мораве и Расине — где су они до Лазаревог времена били заиста ретки — пред кнезом из Крушевца стајала је читава једна велика област која је тек очекивала ширу христијанизацију. Подручје, које с југа затварају Западна Морава и Нишава, са истока Тимок, са запада Дрина, а са севера Сава и Дунав, затечено је скоро без цркава и манастира. Стара епископска седишта, која су у XI веку припадала Охридској архиепископији — Браничево, Београд, Ниш — нису, изгледа, оставила дубљи траг у црквеном животу и изградњи храмова у овој области.[12] За пролазне владавине краљева Драгутина и Милутина ту је, свакако, нешто учињено, али сем помена неких имена епископа браничевских, мачванских и београдских, и цркава у Београду и Браничеву,[13] једва се може назрети да је верски живот постојао; колико је био дубок и широк, остаће непознато. Исти је случај и са улогом Бугарске цркве која је, једно време и над једним делом овог подручја, имала власт.[14] Речитији су археолошки остаци и сачувани споменици, настали ту пре владавине кнеза Лазара: они уверавају да

[10] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, бр. 156, 157, 212, 217, 219, 220, 224, 225, 235, 240, 241, 250, 262, passim; ibid., IV, Срем Карловци 1923, бр. 6107, 6109, 6110.

[11] *Косово некад и данас*, Београд s.d., 401, 408, 429, 431 (текст о средњовековним споменицима М. Ивановић).

[12] С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (Београд 1908) 33—45; И. Снѣгаровъ, *История на Охридската архиепископия*, I, София 1924, 180—182. За београдску црквену организацију и за београдске цркве cf. Ј. Калић—Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 27, 28, 30—31, 33—34, 38. За промене и остатке ретких нишких цркава из времена од IX/X века до 1371. године cf. П. Гагулић, *Црква св. Пантелеја у Нишу*, Смедерево 1963, 8—9, 12—19 (са старијом литературом; реч је о црквама св. Прокопија и св. Пантелејмона). О браничевској епископији под Охридом cf. и М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Скопље 1937, 34, 45—46; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 10—11. О цркви код села Звездана у близини Зајечара, познатијој под именом Зањевачка црква, која је настала највероватније у XI веку: Ђ. Стричевић — Г. Суботић, *Ископавања Зањевачке цркве*, Старинар, н.с. IX—X (Београд 1959) 307—314; К. Миятев, *Архитектурата в средновековна България*, София 1965, 191—192 (помишља да би могла бити и из XIII—XIV века).

[13] М. Пурковић, о.с., 34—35; М. Динић, о.с., 26; Ј. Калић-Мијушковић, о.с., 67—68.

[14] Историја Бугарске цркве у овим областима сасвим је слабо позната: М. Динић, о.с., 10, 16, 26. Поуздано је да је бугарски споменик црква у Доњој Каменици код Књажевца, настала око 1330. године. О њој: М. Ћоровић-Љубинковић — Р. Љубинковић, *Црква у Доњој Каменици*, Старинар, н.с. I (Београд 1950) 53—85; М. Гецић, *Око цркве у Доњој Каменици*, Историски гласник 3—4 (Београд 1951) 87—93; С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве*, Зборник заштите споменика културе X (Београд 1959) 51—67; Л. Мавродинова, *Църквата в Долна Каменица*, София 1969. Из бугарског времена била би још три цркве о којима су остали писани трагови. Пре свих то је храм св. Јакова и Петра, који је подигао Јерменин Ладо, син Бабугов, 1218. године. Ктиторски натпис на словенском и јерменском језику данас се налази у манастиру Витовници, а место старог храма није утврђено: Ђ. Бошковић, о.с., 186; М. Динић, о.с., 30. До XIX века постојала су код села Кожеља из околине Књажевца рушевине једне цркве (дугачке 23 м., а широке 8,60 м.) у којој је нађен део натписа из 1238/39. године, уклесан у камен лучног облика с рељефним украсом. Могао би бити са портала цркве и означавати годину њеног подизања. У време цара Ивадла у Сврљигу је радила нека црква, јер је ту, 1278/79, исписано јеванђеље за презвитера Георгија-Радослава (cf. С. Првановић, *Тимочка старине и језик*, Зајечар 1973, 31—38, са старијом литературом).

је христијанизација захватила већином градско становништво.[15] Подухват који је започео кнез Лазар, а довршили га његови наследници, такмичи се са заслугама прослављених хришћанских мисија међу Словенима из IX и X века. Нарочит значај има и Лазарева брига о православљу у Влашкој, које је ширио Никодим Грчић, чијим радом тамо започињу манастирски живот и уметност изграђена према лику српске.[16]

Укоренивши се много дубље него раније, светогорско монаштво и његови сарадници пренели су у области кнеза Лазара, Вука Бранковића и Ђурђа I Балшића своја схватања манастирског устројства и литургијских обичаја. Имало је то пресудан утицај на црквено градитељство и на уметност у целини. Може се чак рећи: од српских државних сабора 1374. и 1375. године отпочиње ново раздобље у историји старе српске уметности. Оно се од претходног разликује светогорским типом цркве, чије је основно обележје — засновано на литургијској намени појединих простора — била триконхосна основица. Од X века почев, скоро сви манастирски храмови Свете Горе били су грађени према том обрасцу. Грчки уписани крст, са слободним ступцима који носе кубе, и заобљене апсиде с источне, северне и јужне стране грађевине, њихове су најважније црте. Мале цркве у светогорским скитовима и мучалницама сажимале су план великих католикона, укинувши слободне носаче куполе, али задржавши облик основице с три конхе.[17] Исихазам је повећао омиљеност овога плана и он се, с порастом исихастичког утицаја, постепено ширио захватајући прво области суседне Светој Гори. У Солуну и његовој најближој околини,

[15] Поред цркава, поменутих у историјским изворима а наведених у претходним белешкама, времену краља Милутина и Драгутина могле би се приписати још две: Тршка црква код Жагубице (cf. В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 331—332; Ђ. Бошковић, о.с., 190—194; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 83) и „Петковица“ код Страгара [cf. Саопштења IX (Београд 1970) 81—98, где су текстови Р. Прокића, Д. Мадаса и Р. Николића].
Систематско испитивање споменика и налазишта у западној и централној Србији, које је извршио Археолошки институт САНУ, показало је да у тим областима није било цркава, осим ових које смо поменули, насталих пре владавине кнеза Лазара: *Археолошки споменици и налазишта*, I, Београд 1953, 67—168; ibid., II, Београд 1956, 107—230.
И систематско проучавање Ђердапа и околних области дало је, за наша разматрања, занимљиве исходе: археолошки испитане цркве углавном се датују или у VI век или, пак, у крај XIV и почетак XV века. Једино се обнова старије цркве у Великом Градцу ставља у крај IX или почетак X века. О изградњи цркава и њиховом датовању у области Ђердапа cf. *Старе културе у Ђердапу*, САНУ, Београд 1969, 104, 108, 110, 125, 142, 144, 158, 180, 192, 198, 200, 202, 208.

[16] Потврдне повеље Тисмани и Водици, које је издао деспот Стефан, у : С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 752—753. Оригиналне повеља Водици и Тисмани влашких војвода Владислава и Дана у: P. P. Panaitescu şi D. Mioc, *Documenta Romaniae historica*, I, Bucureşti 1966, 17—20. Ту поново издата и потврдна повеља деспота Стефана (стр. 67—68). О изгубљеним повељама кнеза Лазара cf. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник Филозофског факултета XII—1 (Београд 1974) 374—375. Потпуна литуратура о ова два манастира: N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, II, Bucureşti 1970, 658, 717—718. За Козију и Котмеану, две манастирске цркве у Олтенији, које су настале у исто време, а планом се непосредно везују за архитектуру Моравске школе, cf. такође библиографију код: N. Stoicescu, o.c., I, 1970, 202—203, 205—210.

[17] Основну библиографију о архитектури Свете Горе сакупио је I. Doens, *Bibliographie de la Sainte Montagne de l'Athos*, *Le millénaire du Mont Athos*, II, Venezia — Chevetogne 1963, грчка дела под бројевима: 512, 514a, 570, 574, 666, 745; остала дела бр.: 108, 197, 296, 388, 539, 584, 745, 1141, 1437, 1635, 1676, 1685. Cf. и G. Sotiriou, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, I, Athènes 1962, 457—462.
Пре него што се појавио на Атосу, триконхос је, у првој половини X века, захватио и Охридску патријаршију: Климент је подигао у Охриду цркву св. Пантелејмона (Д. Коцо, *Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопки при „Имарет“ во Охрид*, Книга за Климент Охридски, Скопје 1966, 129—169), Наум је изградио манастир св. Арханђела на обали Охридског језера (Д. Коцо, *Проучавања и археолошки истражувања на манастирот Св. Наум*, Зборник на Археолошкиот музеј, II, Скопје 1958, 56—80), неки непознат ктитор подигао је цркву на Горици код

почев од деценија око средине XIV века, све је чешће подизање цркава тролисног плана.[18] То није остало без последица по уметнички живот у средњовековној Србији. Већ је краљ Стефан Дечански отпочео с прихватањем светогорског типа цркве. Када је, 1330. године, после боја на Велбужду, видев „црков обветшавшу великославнаго чјудотворца архијереја Христова Николи Мрачскаго, развалив ис темеља, и сазидав, и пописав и свршив, јакоже јест лепо", тада је, заправо, увео у архитектуру српске државе у XIV веку дотле њој непознат светогорски тролисни план.[19] Краљ Душан је ову цркву даровао, 1339, манастиру Хиландару.[20] Као да је њен тип још увек најбоље одговарао начину богослужења светогорских калуђера. Нешто касније је цар Душан, подижући манастир Светих Арханђела код Призрена, изградио у њему малу цркву св. Николе, нарочитог крстообразног облика, у чије је подужне зидове удубио две нише, у ствари плитке конхалне певнице за по једног певача.[21] Обликом она као да објављује, као и Св. Никола Мрачки, појаву сажетих триконхоса у Србији. И Душанов властелин, протосеваст Хреља, кад на одбрамбеној кули манастира Риле — изграђеној по облику светогорских пиргова — поставља 1334/35. године црквицу Преображења, ништа друго не чини но преноси, обликујући мали наос, сажети триконхос светогорских капела.[22] Мали број триконхоса у

Охрида такође триконхосног облика (Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962, 130), као што је тога типа и храм св. Николе у Винени на Малој Преспи, можда настао у XII веку (М. Злоковић, *Старе цркве у областима Преспе и Охрида*, Старинар, III сер., III, Београд 1925, 140—141; S. Pelekanidis, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Thessalonique 1960, 55—62; N. Moutsopoulos, *The Churches of the Prefecture of Florina*, Thessaloniki 1966, 11, Pl. 12, 13), и црква Панагије Кубелитисе у Костуру, највероватније из X/XI века (A. Orlandos, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, IV/2, Athenes 1938, 125—131). Све су оне сажетих основица и нису утицале на потоње градитељство.

[18] У Солуну су из тога времена две триконхосне цркве: мали храм, сажетог плана, посвећен Христу Спасу, који се први пут помиње 1364. године, а датује се у прву половину XIV века (A. Xyngopoulos, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, Thessalonique 1952, 67—75) и велики храм, развијеног плана, у Новом манастиру, посвећеном Богородици (данашњи Св. Илија), из времена око 1360. године (његову идентификацију извршио је G. Theoharidis у Μακεδονικὰ III, Thessalonique 1956, 334—352 и ibid., IV, 1957, 314—351; id., Τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Thessalonique 1959, 19—21; непотпун и већ одавно застарео план публикован је код: Н. П. Кондаковъ, *Македонія*, СПб. 1909, 116; A. Orlandos, o.c., I, 1935, 178—180; N. Papahadjis, *Monuments of Thessaloniki*, Thessaloniki 1957, 46—47).

Сер има такође сачувана два триконхоса из XIV века: Св. Николу на Акропољу, који је, како се тврди, настао пре 1345. године и Св. Ђорђа Крионеритиса, подигнутог пре 1344 (A. Xyngopoulos, Ἔρευναι ἐις τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Thessalonique 1965, 22—45, 61—71). Обе су средње величине, али сажетог плана. *„У Серу у граду црков свети Николае"* дарује се хрисовуљом цара Душана манастиру Хиландару 1348. године (С. Новаковић, *Законски споменици*, 422).

[19] С. Новаковић, о.с., 643—645. Остаци манастирске цркве још се држе у близини села Пешчера код Радомира у Бугарској: А. Грабар, *Пещерският манастир*, Годишник на Народния археологически музей в София, 1921, 292; К. Миятев, о.с., 192—193 (не зна за време његовог подизања, мада сматра да је из XIV века).

[20] С. Новаковић, о.с., 406—407. Још 1348. манастир је припадао Хиландару: ibid., 422. О повељама Св. Николе Мрачког, српским и бугарским, и о њиховој историјској вредности, постоје опречна мишљења: А. Соловјев, *Повеље манастира св. Николе Мрачког*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор IX (Београд 1929) 1—18; В. Иванова, *Орѣховскиятъ монастирь и неговитѣ грамоти*, Известия на Българското историческо дружество XI—XII (София 1932) 84—115.

[21] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир св. Арханђела код Призрена*, Споменик САНУ CXVI (Београд 1967) 78—91, 93; V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'École de la Morava*, L'école de la Morava et son temps, Beograd 1972, 164, 167.

[22] Cf. Х. Христов — Г. Стойков — К. Миятев, *Рильский монастырь*, София 1957, 35—36, 104, 109; Л. Прашков, *Хрельовата кула*, София 1973, 16—22. Рилски монах Неофит описао је рилски стари храм и манастирски пирг на следећи начин: *„Архитектурата му беше подобна на хиландарската церква, каквото и пирго е подобен на пирговете които се намеруватъ тамо"* (Іеромонахъ Неофитъ Рылецъ, *Описаніе болгарскаго священнаго монастыря рильскаго*, София 1879, 24; В. Киселковъ, *Рилскиятъ манастирь*, София 1937, 51).

Србији у XIV веку, подигнутих пре појаве Моравске школе, прикључио се мањем броју много старијих храмова истога плана, који су служили у XIV веку, као што је то случај с Богородичином црквом код Куршумлије.[23] Међутим, све те појаве — појединачне и ретке — нису, разуме се, у српску архитектуру унеле системске промене; зависиле су оне од тренутног опредељења ктитора и повремене улоге неког од светогорских српских или грчких манастира у животу манастира у Србији.

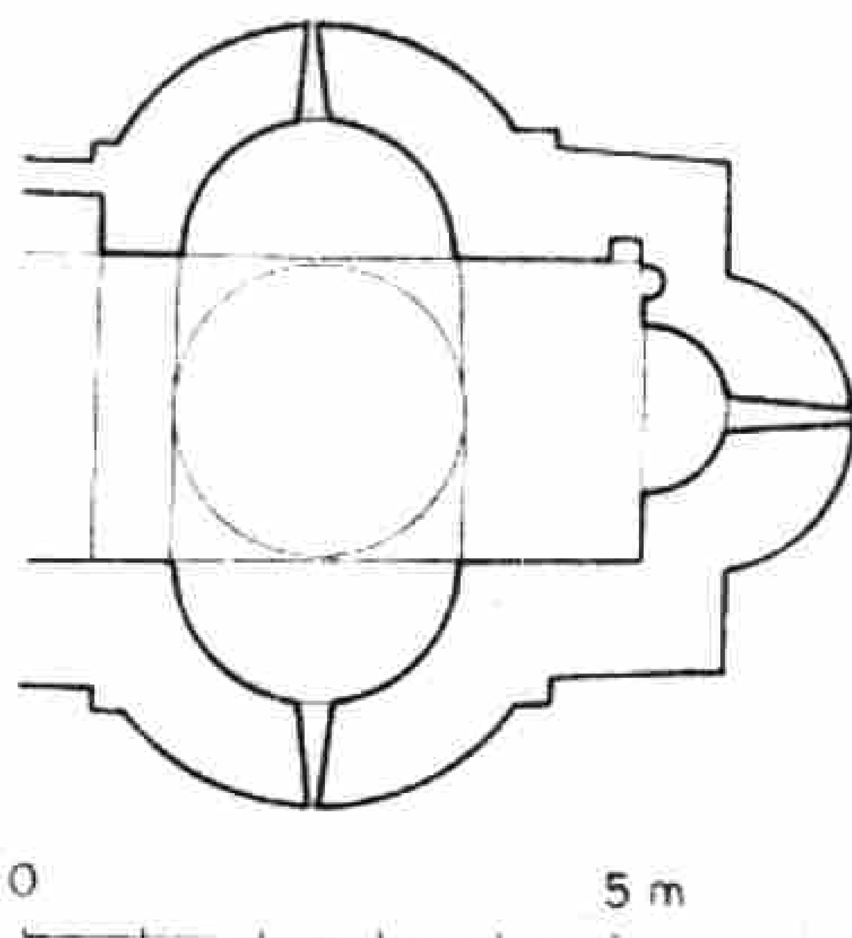

ЦРТЕЖ 1. СВ. НИКОЛА МРАЧКИ

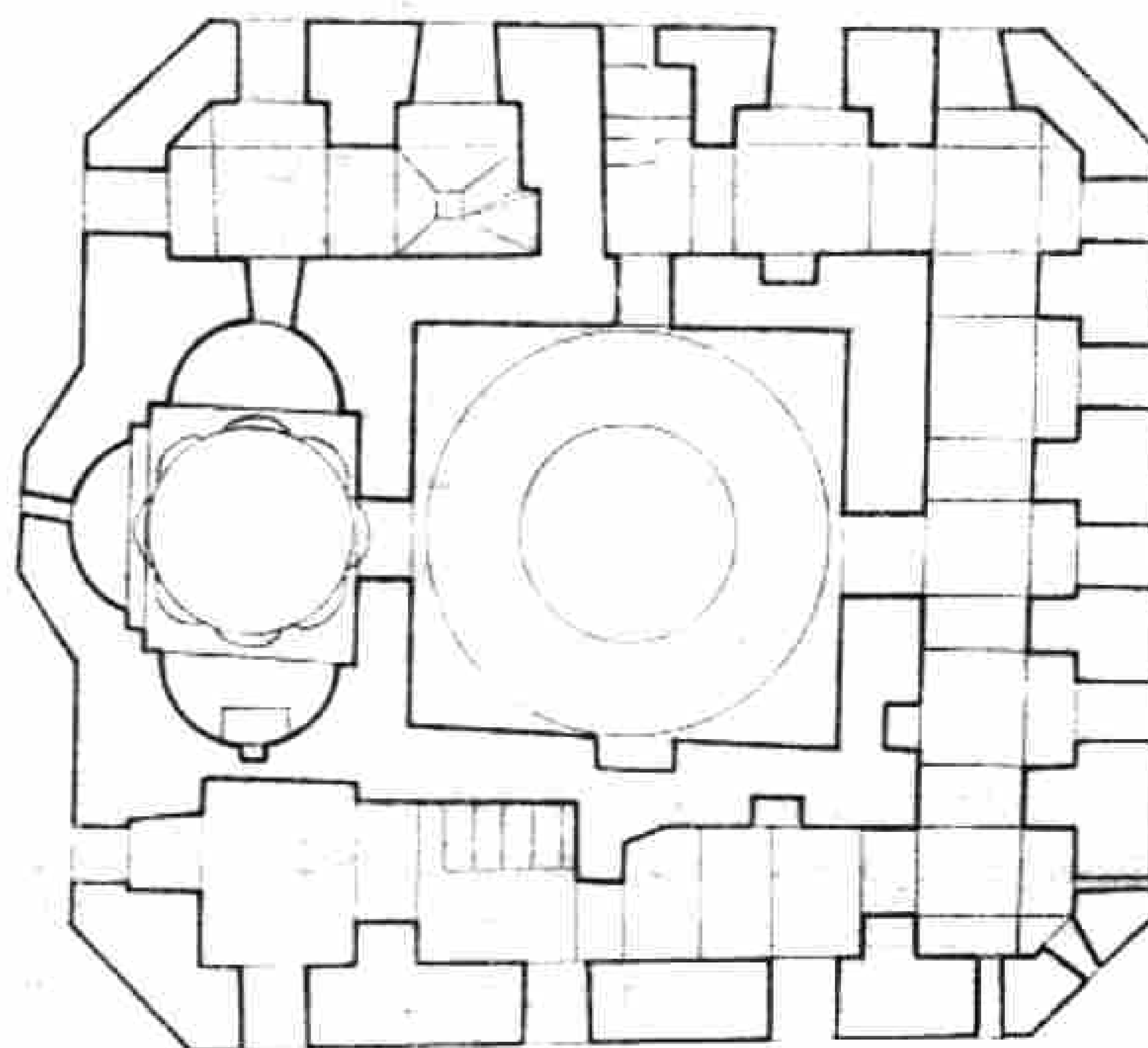

ЦРТЕЖ 2. РИЛА, КАПЕЛА НА ПИРГУ ПРОТОСЕВАСТА ХРЕЉЕ

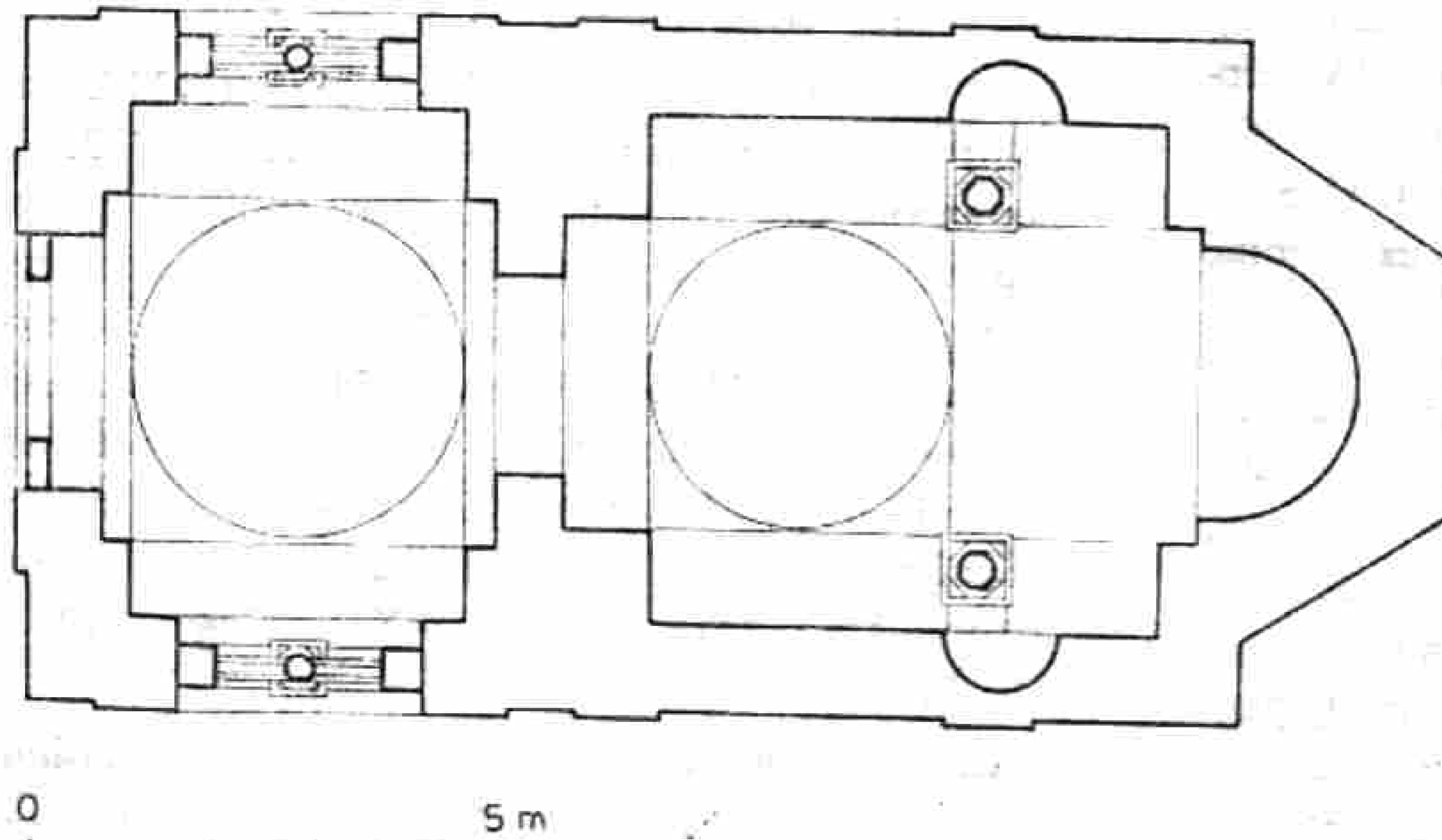

ЦРТЕЖ 3. СВ. АРХАНЂЕЛИ КОД ПРИЗРЕНА, СВ. НИКОЛА.

Ако се размотри хронологија триконхосних цркава у српским земљама, изузимајући старије и усамљене примерке, мора се доћи до закључка да је систематска примена триконхоса отпочела после 1375. године. У областима кнеза Лазара и његове властеле, укључу-

[23] Ђ. Стричевић, *Средњевековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије*, Зборник радова Византолошког института 4 (Београд 1956) 199—211 (ставља обнову у XIV век); Ђ. Бошковић — Б. Вуловић, *Царичин Град — Куршумлија — Студеница*, Старинар, н.с. VII—VIII (Београд 1958) 173—180 (сматрају да је рестаурација извршена у Немањино време). Б. Вуловић је, недавно, расправио и питање хронологије цркве у Лешју код Параћина, о којој постоје многи извори, а сматрана је за најстарији триконхос у Србији из XIV века, настао непосредно пре владавине кнеза Лазара. Међутим, реч је о старијој једнобродној цркви на којој је триконхосни храм подигнут у првим деценијама XV века: Б. Вуловић, *Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни*, Зборник за ликовне уметности 8 (Нови Сад 1972) 387—398.

јући и подручје Вука Бранковића — који је кнеза Лазара признавао за свог господара — и у Зети Балшића триконхос тада постаје не само превасходан него готово искључив тип храма. Може ли се ова појава сматрати случајном или зависном једино од неодољиве силе монашких убеђења Светогораца? Одговор намеће већ и неоспорна чињеница да се триконхоси подижу, плански и доследно, баш у земљама оних обласних господара који су имали одлучујућу реч на државном сабору у Пећи 1375. и који су приљежно учествовали у раду и одлукама Српске цркве. Скоро је непобитно да ваља довести у непосредну везу српске државне саборе у Пећи и збивања у уметности. Одлуке у вези с улогом монаштва у животу земаља обласних господара, ту вероватно донете, морале су се посредно односити и на програм изградње цркава, а тиме и на прихватање светогорског облика храма. Тролисни тип цркве најбоље је одговарао богослужбеним обичајима који су са Свете Горе преношени у Србију.

На такву реконструкцију тока догађаја у Србији, у вези с њеним градитељством, наводи још једна необична чињеница. Српски господари који нису били присутни на саборима у Пећи — као краљ Марко и браћа Дејановићи — нису се у уметничким пословима понашали на исти начин као они који су тамо били. У краљевини Мрњавчевића не подижу се храмови триконхосне основе, изузев цркве св. Андреје на Тресци код Скопља, која се иначе знатно разликује од триконхоса у Поморављу и Зети, јер конхе немају споља полукружни облик.[24] И на подручјима Дејановића, где су, за сада, установљене две триконхосне цркве, оне нису једнаких решења с моравским. Неимарске замисли у државама кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића систематски су спровођене, па су одредиле даљи пут српског црквеног градитељства, коренито га окренувши Светој Гори. Без неке заједничке одлуке — црквене пре свега — или без утицаја једног свеопштег сабора, тешко да би могле истовремено настати сличне цркве на толикој географској удаљености као што је растојање од Скадарског језера у Зети до Горњака на Млави или Поганова на Јерми. Када је кнез Лазар, између 1376. и 1379. године, изградио Раваницу, Лазарицу и Горњак, а Ђурађ I Балшић, у исто време, Богородичину цркву на Старчевој Горици, створени су обрасци за друге ктиторе, истовременике и наследнике. Као знак посебне Лазареве захвалности према Хиландару и његовим монасима делује подизање, у новом духу, спољашне припрате на главној манастирској цркви. Тако су Двор и Црква, уједињеног хтења, обезбедили даљи живот истоврсној архитектури.

Светогорски подстрек изазвао је, у свакој од покрајина земље, друкчији одјек. Дејство сваког краја српске земље било је посебно, али увек доследно уметничкој традицији и претходном стилском опредељењу. Из тесног споја светогорског и домаћег предања рођена је у српском неимарству велика скупина нарочитих споменика, који чине одвојено поглавље у историји српске уметности.

С Раваницом и Лазарицом ударени су темељи тзв. Моравске градитељске школе. Храмови су били изидани низовима тесаника и редовима опеке, који су се хоризонтално смењивали, или је опека обухватала сваки тесаник посебно. Опека је добијала и улогу украса, а облици од печене земље још су појачавали, размештени по фасадама у одређене низове и шаре, сликовитост здања. Зидна платна оживљена су прислоњеним стубићима повезаним луковима, профилисаним венцима и разнообразним пиластрима; тако су разигране површине фасада, које су на црквама старијим од времена кнеза Лазара биле много једноставније. Богат клесани украс, плитког рељефа, препун орнамената, прекрио је портале, прозорске оквире, розете и лукове; истовремено он је био и обојен. Полихромија и

[24] Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 191—205.

дејство светло-тамног давали су фасадама нов изглед, дотад непознат у српском градитељству.[25]

На питање, одакле црквама у Поморављу та кићеност, распеваност и леполикост, покушали смо, још раније, да дамо одговор. Изворе сликовитости фасада нашли смо у фреско-техником исликаним фасадама у Пећкој Патријаршији и Жичи. У двема црквама које су већ од XIII века биле главна средишта српских архиепископа, чија су лица била осликана за време архиепископа Данила II, око 1330. године, мајстори кнеза Лазара нашли су мисао-водиљу да са трошнијег материјала, са лепа, пренесу у трајнији, камен, већину украсних мотива којима су прекрили своје фасаде.[26] Тиме су поново оживели вајарску вештину која је у Србији почела да замире. Међутим, оно што је с друштвеног становишта значајно, кад је реч о кнезу Лазару и његовој владарској идеологији, то је чињеница да се он, градећи своје главне задужбине, добрим делом надовезао на храмове Немањића одређене за црквена седишта српских архиепископа. Већ и само по томе, он се представљао као легитимни наследник Немањића и први међу обласним господарима.

Српско неимарство у XIV веку, пре кнеза Лазара, познавало је вајарство; чак је било цркава — као што су Дечани и Св. Арханђели код Призрена из средине века — раскошно украшених романо-готичком или готичко-византијском пластиком.[27] Али, само понеки преплетни мотив са Св. Арханђела има далеке сличности с украсом из доба кнеза Лазара.[28] Цркве богатије властеле или црквених достојанственика у Македонији из времена царства — Лесново деспота Оливера, Лешак епископа Јоаникија, Псача кнеза Паскача и севастократора Влатка, Конче великог војводе Николе Стањевића, Марков манастир и Никола Шишевски краља Марка, итд. — имају тек ретко клесани украс: на олтарском прозору, греди портала, понеком капителу или розети.[29] Међутим, цртеж рељефних мотива увек је далеко од потоњег из Моравске школе, било што је изведен у духу приморске романо-готичке или текуће византијске пластике. Само се у Псачи налазе три-четири комада камена с преплетом истоветним ономе на црквама Поморавља. Они су нађени око цркве, па није јасно јесу ли припадали фасадама или иконостасу храма.[30] Иконостаси су, око средине XIV века — судећи по Пећи, када су настале олтарске преграде у црквама св. Димитрија и Богородице Одигитрије[31] — имали плитко исклесане рељефе,

[25] Најважнија литература о стилским особеностима градитељства Моравске школе: G. Millet, *L'ancien art serbe*, *Les églises*, Paris 1919, 159—191, passim; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 128—135, passim; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, 216—232; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, 292—299; Б. Вуловић, *Раваница*, 56—66, 90—121, passim.

[26] В. Ј. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе. Фасаде, систем декорације, пластика*, Зборник за ликовне уметности 1 (Нови Сад 1965) 35—64 (са старијом литературом). Закључци изнесени у тој студији наишли су на критику: Ђ. Бошковић, *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, Старинар, н.с. XVIII (Београд 1968) 91—100. Иако покушај оповргавања доказа, које сам изнео у вези с хронологијом фасадне декорације у Пећи, никако не стоји, нећу се, овом приликом, задржавати на његовој садржини, јер проф. Ђ. Бошковић припрема — како је најавио — монографију о црквама у Пећи, у којој ће, како каже, изнети и друге податке. Потребно је, дакле, сачекати монографију, па тек онда, узевши све у разматрање, одговорити на критику. Но, без обзира на одлагање одговора, остаје чињеница да су сликане фасаде у Пећи из времена архиепископа Данила II: оне су насликане на представама Пећке патријаршије на фрескама из средине XIV века; њих је видео и писац Житија архиепископа Данила II — да, изоставивши техничку документацију, о којој ће у одговору бити речи, наведемо само главне сведоке о старини пећких сликаних фасада.

[27] Б. Петковић — Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*, I, Београд 1941, 141—194; С. Ненадовић, о.с., 38—57, 65—66, 71—77; Ј. Максимовић, о.с., 99—112 (са осталом старијом литературом).

[28] С. Ненадовић, о.с., т. XXXII—XXXIV.

[29] Ј. Максимовић, о.с., 113—114 (са старијом литературом).

[30] Ови значајни фрагменти још нису објављени.

[31] Ђ. Бошковић, *Осигурање и рестoрација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар, III сер., VIII—IX (Београд 1933—1934) 119—122, 138—139.

али ниједан није носио пластику сличну псачкој или моравској. Псача је, у шестој деценији XIV века, постала хиландарски метох.[32] Псачки примерци рељефа, уколико нису настали касније од времена подизања и живописања цркве, указују да је, и пре појаве Моравске школе, долазило до појединачних покушаја преношења мотива из фасадног сликарства у камен. Само што су они, као кад је у питању појединачна појава триконхоса у Србији пре Моравске школе, били усамљени и нису имали моћ једног новог програма. „Стилска граматика" нове уметности кнеза Лазара није се заснивала на ранијим случајним, изузетним, иако истородним исходима у појединостима, него на битним особеностима градитељства великих српских црквених средишта: Пећи, Жиче и Хиландара. Оне су пресудно одјекнуле на здањима Поморавља.[33]

Овим изворима треба додати још један — храмове у манастиру св. Арханђела, задужбини цара Душана. Њихов се утицај огледа, пре свега, у просторном решењу, хоризонталној подели фасада, делимично и у облику припрате. Према недавним, изванредно успелим реконструкцијама,[34] цркве св. Арханђела и св. Николе по много чему су личиле на потоње Раваницу и Лазарицу. Раваници је била слична велика црква св. Арханђела по композицији простора, размештају кубета и цртежу фасада — с пиластрима, великим луковима, кордонским венцима и распоредом отвора — а делимично и по ниској припрати. Св. Никола наговештава, истим особинама, Лазарицу, а посебно њену припрату надвишену звоником, која има и бочне улазе у облику високих бифора.[35] Само још Марков манастир има слепу калоту над припратом, која се јасно види уздигнута над кровом.[36] Раније, али много друкчије припрате са звоницима постоје и у Бугарској, у Станимаки и Месемврији,[37] само што оне више личе на сажето решење отворених припрата са звоницима, какве су биле оне у Богородици Љевишкој и Пећи из почетних деценија XIV века. Моравско схватање неимарства темељило се, дакле, и на Душановом маузолеју, иначе споменику византијско-готичког стила. Избором Св. Арханђела за један од узора градитељима, кнез Лазар је — вероватно добро саветован од представника Цркве — закључио низ оних најугледнијих и најутицајнијих српских манастира ван којих они неће даље тражити узоре.

Иако извори моравске уметности показују да је њено градитељство нашло јака упоришта у делима прошлости, ипак оно није било компилативно већ стваралачко, нимало копија него синтеза ранијих искустава. Цртеж основице моравске цркве разуђенији је од цртежа основа старијих споменика; спољашна линија обележава живе ритмове на фасадама какви раније нису били замисливи. У композицији простора преовладава стремљење увис; зато су поједини чланови те композиције редовно уски, окомити, издужени. Фасаде сличне моравским нису постојале: у старијој архитектури налазили су се за њих само делимични подстицаји; моравски градитељи су их обогатили и превели на виши степен, дали им нову вредност и друкчији смисао. Клесани моравски украс њихов је проналазак,

[32] С. Новаковић, о.с., 435—436; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 155—157.

[33] Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 169—178.

[34] С. Ненадовић, о.с., 24—51, 78—91. Истина, кордонске венце, пиластре и прислоњене лукове већ су имале цркве у Цариграду и Солуну из почетних деценија XIV века: Хора и Памакаристос у Цариграду, Св. Катарина у Солуну, па и сам Хиландар.

[35] В. Кораћ, о.с., 164—167.

[36] Л. Мирковић — Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 9, 10, 11, 22, сл. 9.

[37] За Месемврију cf. А. Рашеновъ, *Месемврийски църкви*, София 1932, 32—35 (Св. Параскева), 63—64 (Пантократор), 88 (црква св. Михаила и Гаврила); Dj. Bošković, *Note sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen-âge*, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare X (Sofia 1936) 57—64, passim; К. Миятев, о.с., 156—159, 171—175, 202 (за Месемврију и Асенову крепост — Станимаку) (са старијом литературом).

ЦРТЕЖ 4. СВ. АРХАНЂЕЛИ КОД ПРИЗРЕНА, ГЛАВНА ЦРКВА РЕКОНСТРУКЦИЈА

без обзира што су нешто слично видели на фасадном сликарству. Оно што моравску цркву издваја од претходне није само разрада старијих тема, уз додавање нових особина, него, нарочито, успостављање друкчијег односа делова у целини и стављање нагласка на кићеност и раскош. У композицији, материјалу, хармонијама и општем изгледу моравска црква је нова или, бар, толико друкчија од претходне да је и у свом времену постала утицајна, а у будућности често ће бивати узор. По општем стремљењу ка декоративности, вертикализму, раскоши и љупкости имала је у свом добу блиске сроднике. Сликовитост фасада и рељефни украс неговао се, почетком XV века, и у Мистри на Пелопонезу (Пантанаса)[38], а вертикализам и клесани преплет на фасадама — и у московској Русији (неке цркве московског Кремља, Звењигород, Загорск).[39] Свагде, међутим, свак је ишао к истоветном циљу својим средствима, дајући свој печат општем идеалу. Једино је Влашка, извесно преко учешћа српских градитеља, за време војводе Мирче добила цркву у Козији навлас исту с онима на Морави.[40] Она и њој блиски споменици, пре свега у Водици и Тисмани, подигнути заслугом Никодима Грчића, отворили су путеве влашком и молдавском црквеном градитељству, којима ће оно ићи све до XVIII века, стварајући на моравској подлози сопствену уметност. И касније, под Турцима, српски зидари цркава, а донедавно и модерни архитекти у Србији, посезали су за моравском црквом као високим узором. Уткала се она у уметничко биће народа. Раскошна владарска уметност кнеза из Крушевца садржавала је огромну духовну снагу, којом је била у стању да утиче на савременике и потомке.

Градитељство у пределима Лазару подређеног Вука Бранковића било је једноставније, иако не без дражи новога. Прихвативши триконхос као црквени план, градитељи у његовој области нису се повели за најзначајнијим црквама Србије. Ако су храмови манастира св. Аранђела у Кучевишту код Скопља и у Убошцу или Рђавцу код Гњилана из његовог времена — а изгледа да јесу —[41] онда су зидари пошли, приликом обликовања фасада и појединих решења на њима, за уметничким предањем области у којој су градили. Њихов утицај допро је и у долину Ибра, до Нове Павлице, задужбине браће Мусића, који су, изгледа, били непосредни преносиоци облика с Косова, одакле им је породица била пореклом.[42] Градитељство северне Македоније и Косова, с почетка XIV века, нашло је на Кучевишту и Убошцу највећи одјек. Зидање каменом и опеком ту је строже, фасадне површине нису разигране секундарном пластиком зида, нити на њима има украсних

[38] G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, pl. 35, 37; M. Sotiriou, *Mistra*, Athènes 1956, 58—59; N. Georgiades, *Mistra*, Athènes 1973, 78—79. Реч је о керамопластичном украсу у средњем појасу апсида, чије је порекло тражено било у исламској било у готичкој уметности. У питању је низ својеврсних великих палмета, повезаних у фриз петељкама, које су врло сличне низовима стилизованих цветова на рељефној пластици Моравске школе.

[39] Н. Н. Воронин и П. Н. Максимов, *Каменное зодчество великокняжевской Москвы*, История русского искусства, III, Москва 1955, 54—55, 59, 65, 66; Н. Н. Воронин, *Зодчество Северо-Восточной Руси*, II, Москва 1962, 161, 199, 291—292, 302, 313, 349—352. Реч је о преплетној рељефној пластици, која као појас иде испод кровова или по средини фасада на црквама Звењигорода (Успенски сабор на Городке, Савино-Старожевски манастир) и на Тројичком храму Сергијева манастира у Загорску. Иста таква пластика налазила се и на порушеним храмовима у Каломни (Успенска црква) и московском Кремљу (Спас на Бору). Појединачни мотиви делимично су слични извесним преплетима Моравске школе.

[40] G. Millet, *Cozia et les églises serbes de la Morava*, Mélanges N. Jorga, Paris 1933, 827—856; M. Davidesco, *Le monastère de Cozia*, Bucarest 1966, 14——15 (са најважнијом старијем литературом).

[41] Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаија у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, Зборник радова Византолошког института 3 (Београд 1955) 227—231, датује их прерано — у средину XIV века. Њихова историја није позната. О архитектури Св. Аранђела у Кучевишту: Ж. Татић, о.с., 175—189 (са старијом литературом). На цркви манастира Убошца извршена су археолошка истраживања, али њихови резултати још нису објављени.

[42] За архитектуру Нове Павлице cf. М. Васић, о.с., 138; А. Дероко, о.с., 237, 240, сл. 336, 364.

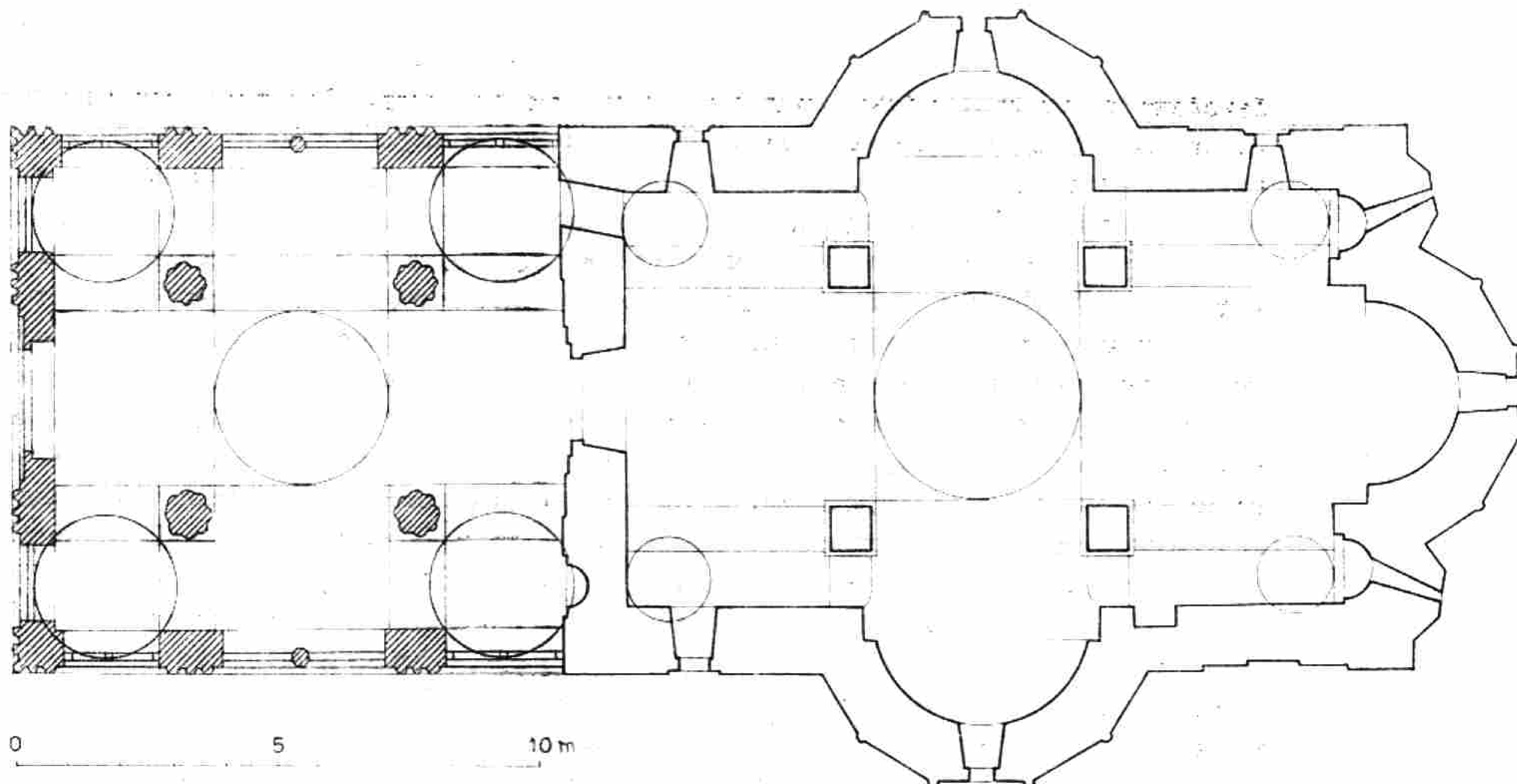

ЦРТЕЖ 5. РАВАНИЦА

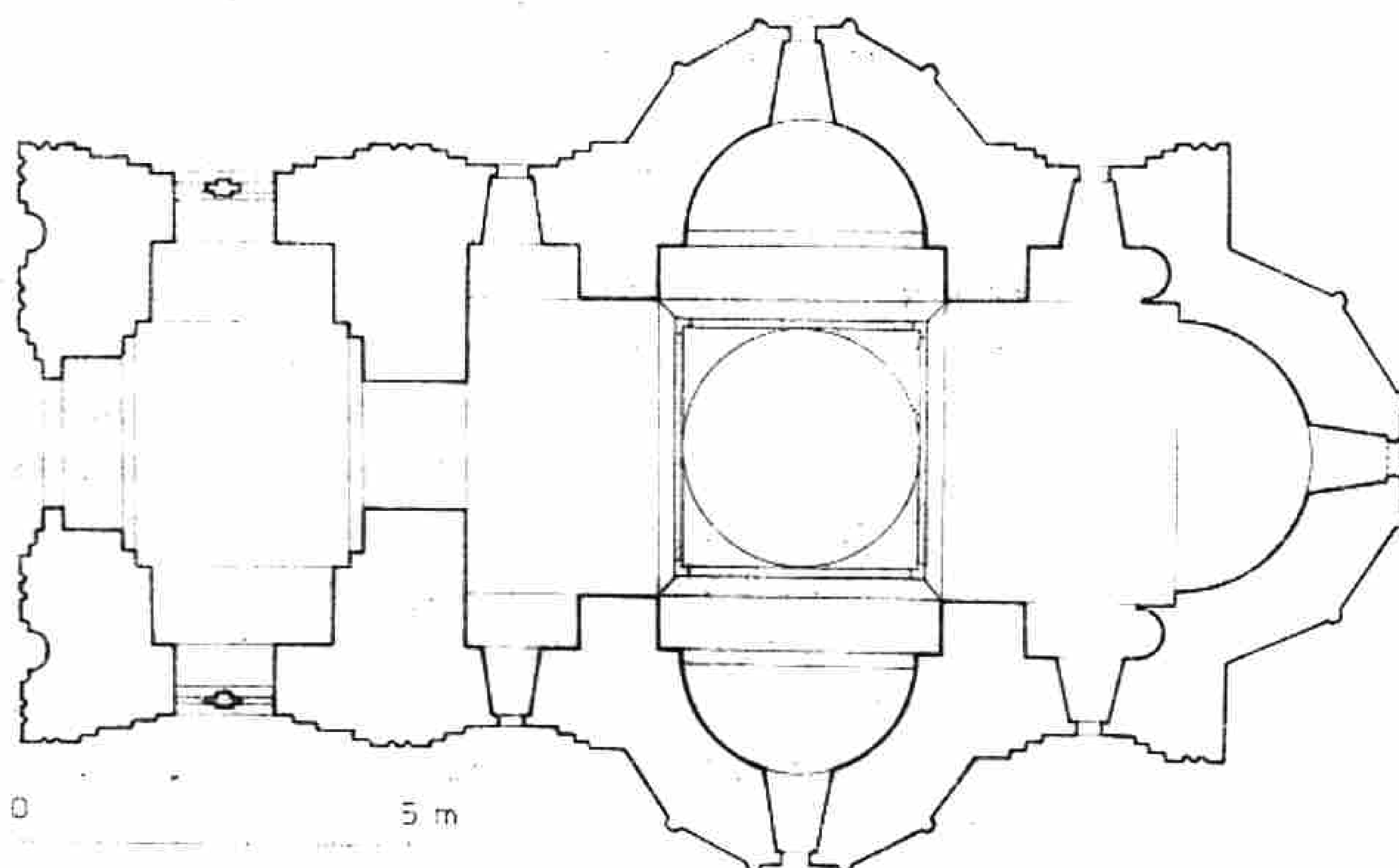

ЦРТЕЖ 6. ЛАЗАРИЦА

ЦРТЕЖ 7. КОЗИЈА

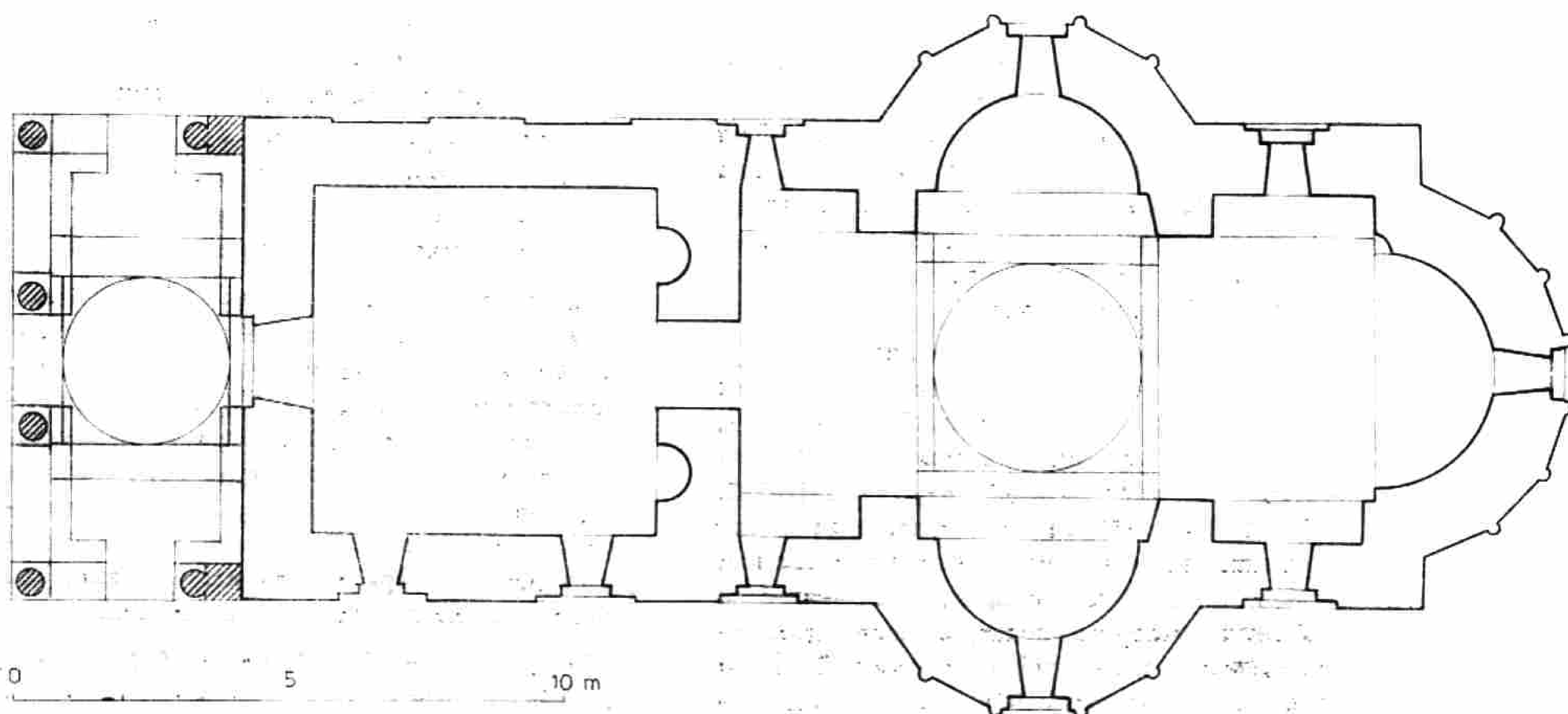

ЦРТЕЖ 8. КУЧЕВИШТЕ, ХРАМ
СВ. АРХАНЂЕЛА

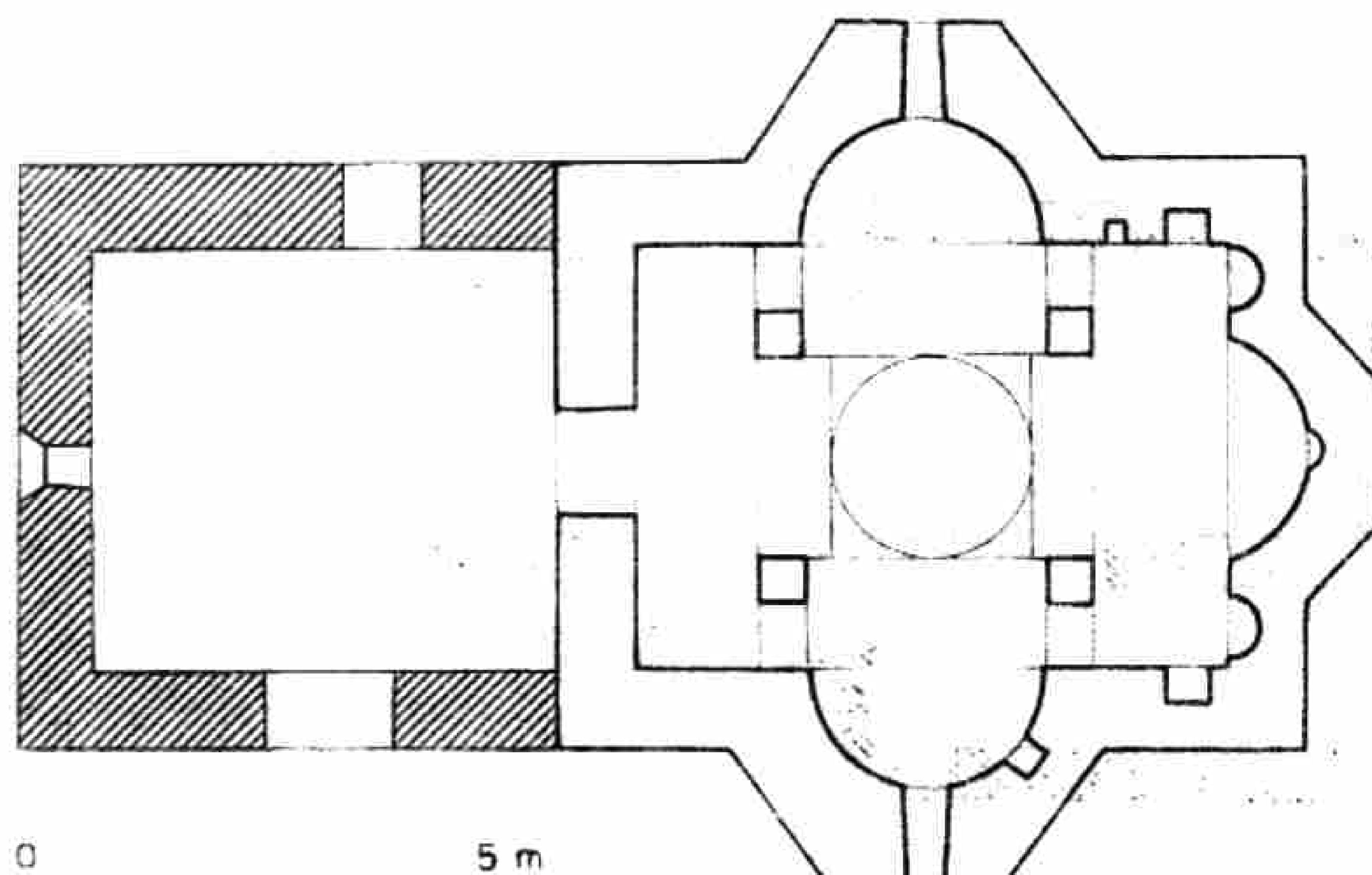

ЦРТЕЖ 9. УБОЖАЦ (РЪАВАЦ)

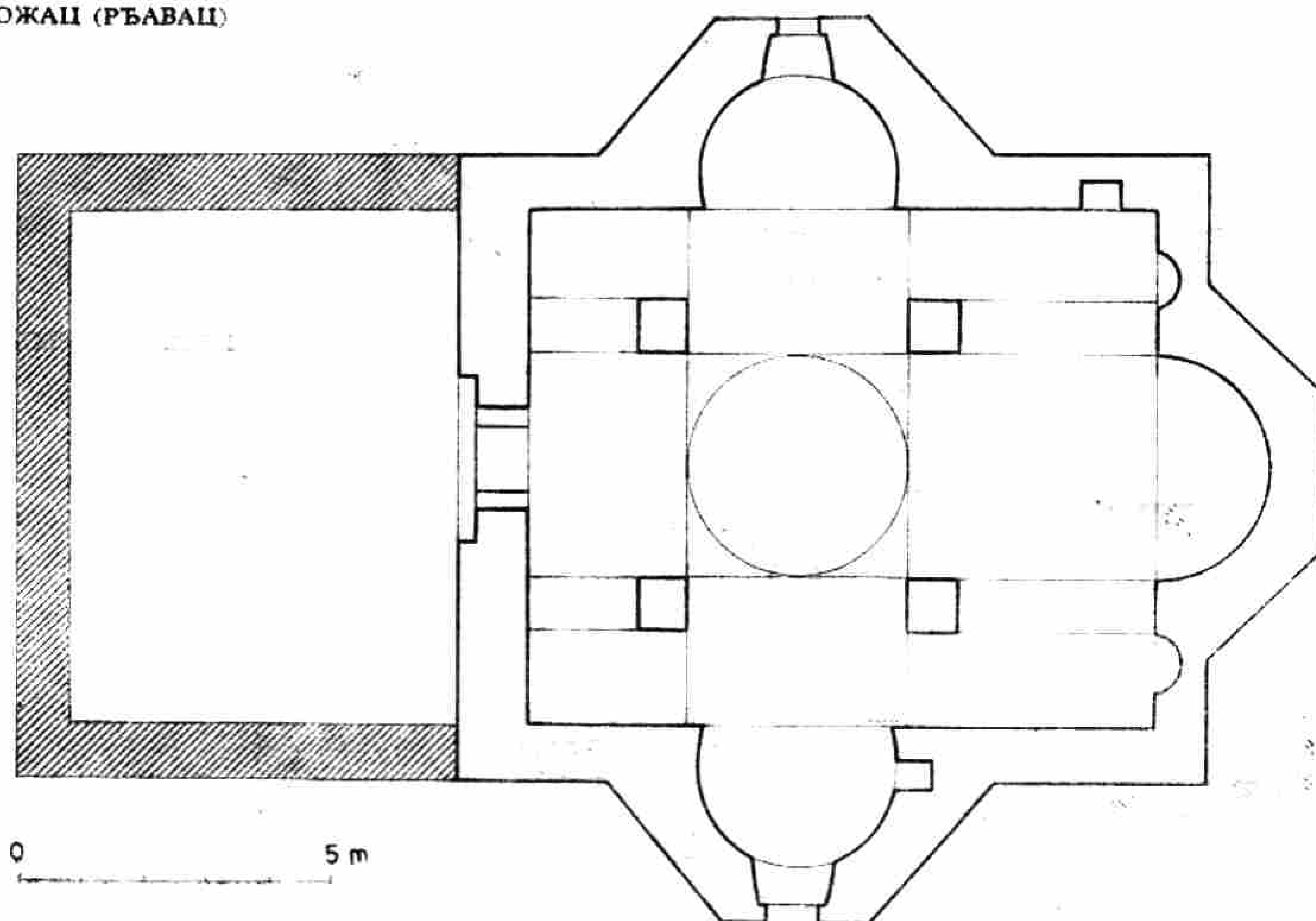

рељефа. Сликовитост се негује тек једним бројем средстава између оних која су употребљена на моравским црквама: керамопластични крстолики лончићи, меандри и шаховска поља — мотиви су који, бојом и облицима, оживљују горње делове фасада. Техника изградње и украшавања најсроднија је задужбинама краља Милутина: Богородици Љевишкој, Старом Нагоричину и Грачаници, највећим и најпознатијим црквама са подручја Бранковића. За Грачаницу су се Бранковићи бринули и касније. Нова архитектура у области Бранковића добила је, дакле, одору сакројену по сазнањима тамошњих уметника.

У Зети Балшића створена је, у последњој четвртини XIV века, занимљива скупина, већином малих цркава, на обалама и острвцима Скадарског језера. Старчева Горица, Бешка или Брезавица, Морачник и Крајина сачували су триконхосне цркве некадашње веће монашке насеобине, својеврсне зетске Свете Горе. Оне су изграђене искључиво каменом, ломљеним или притесаним, са мноштвом стилских обележја савремене готике. Суровост материјала, проста једноставност облика, одсуство пластике, рађали су, без

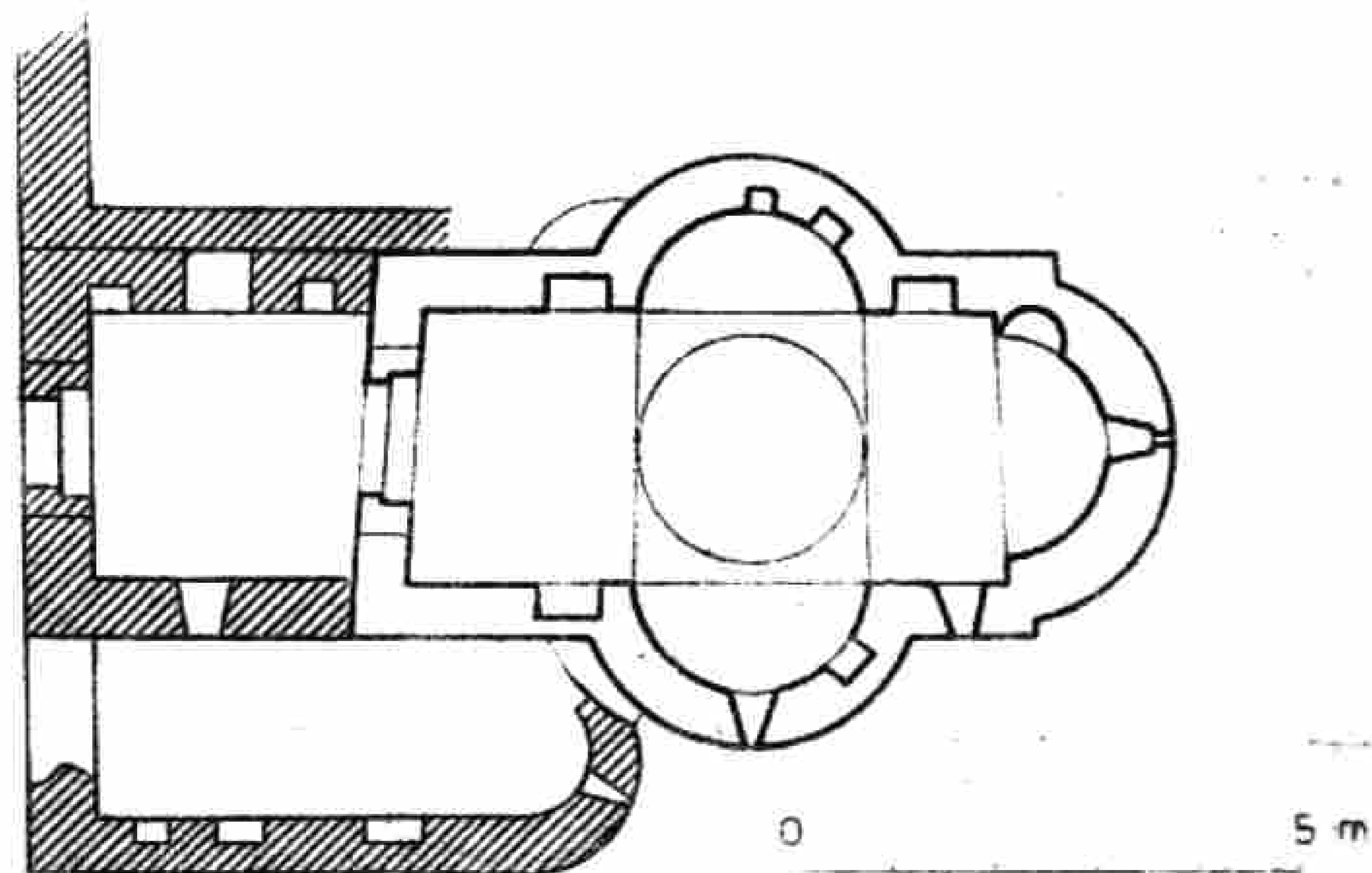

ЦРТЕЖ 10. СТАРЧЕВА ГОРИЦА

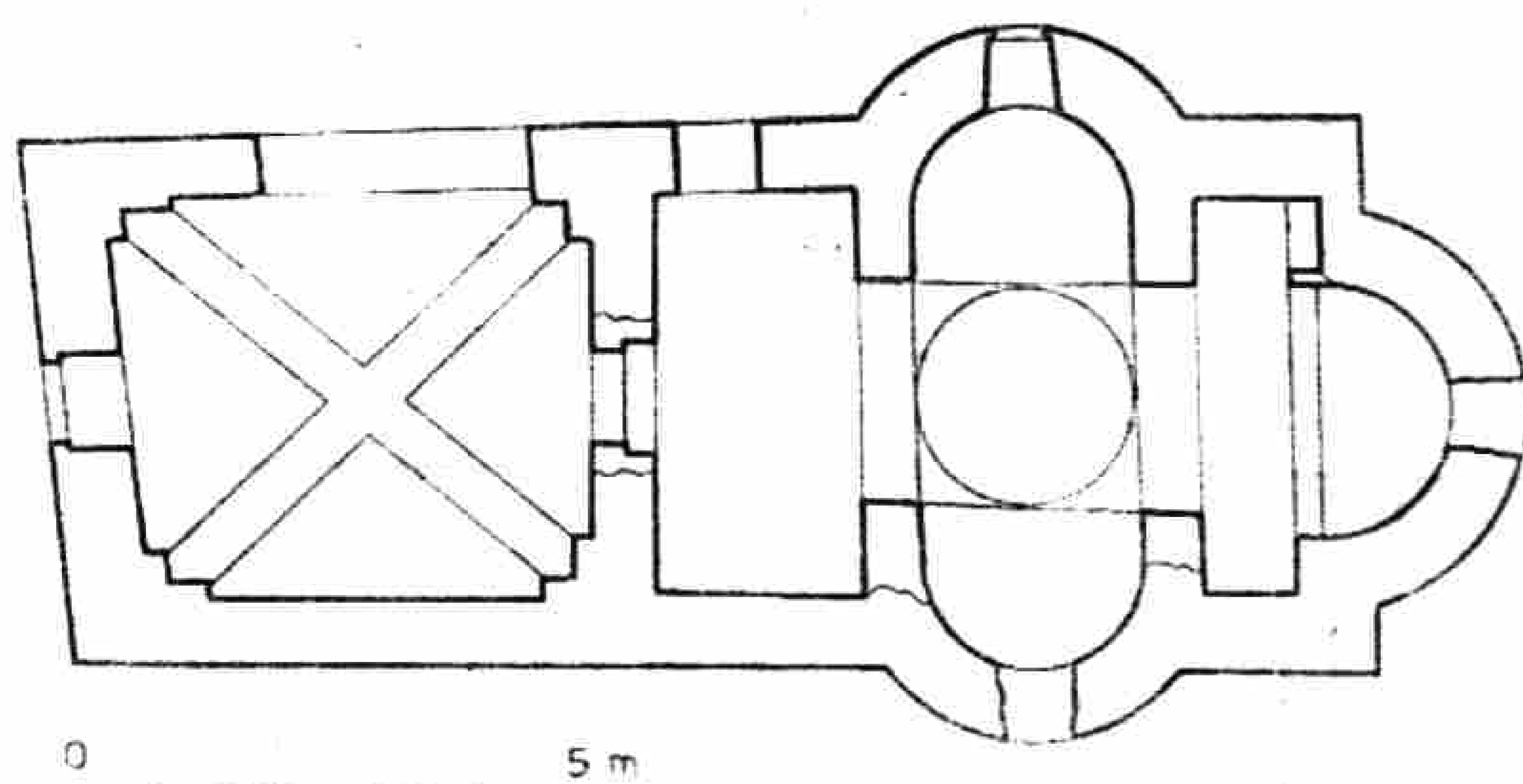

ЦРТЕЖ 11. БЕШКА, СВ. ЂОРЂЕ

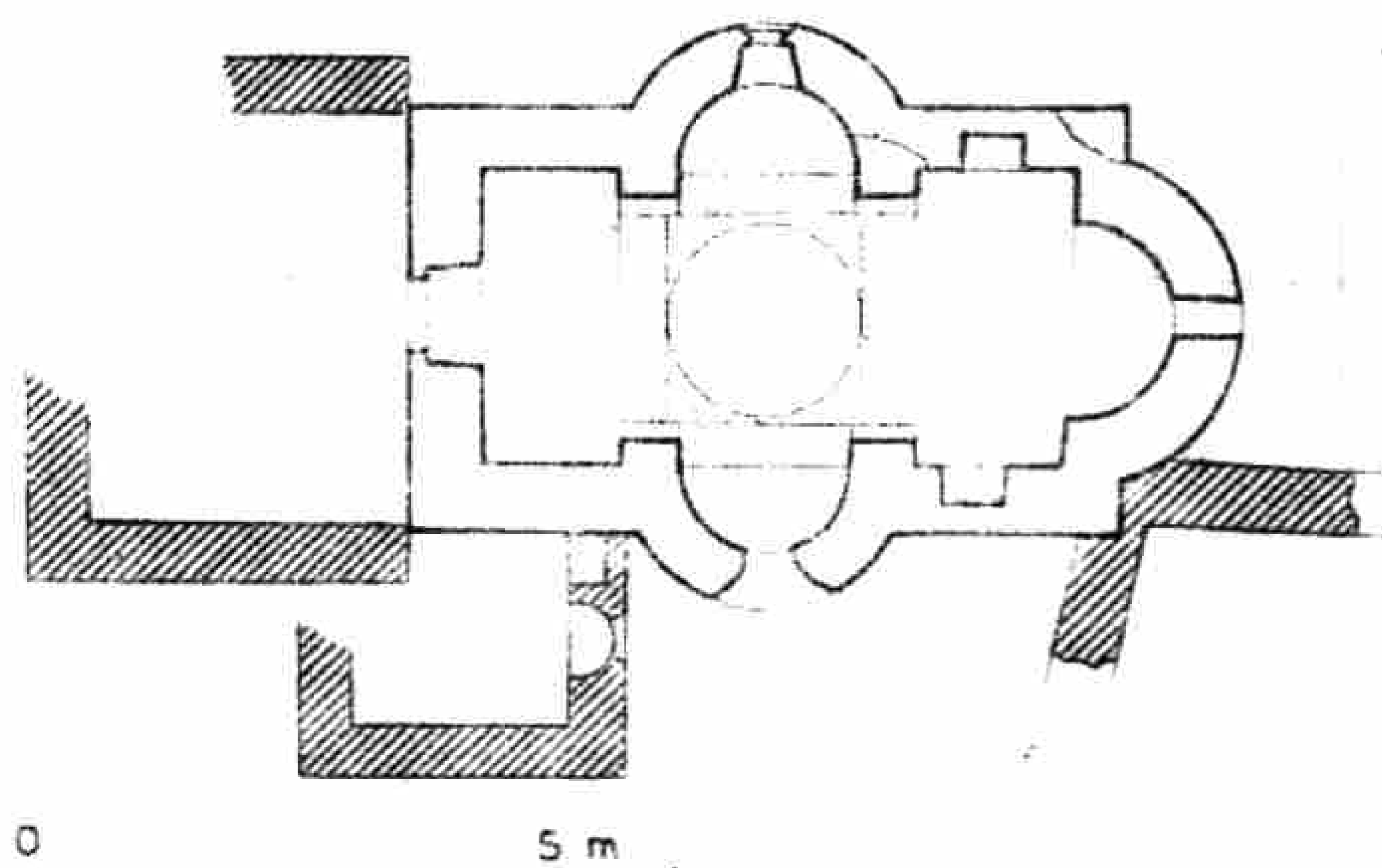

ЦРТЕЖ 12. МОРАЧНИК, БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА

обзира на мале размере грађевина, утисак монументалности. Ту је подстицај са Свете Горе уобличен длетом западњачких, приморских градитеља.[43] И ту се у подлози налази ранија градитељска традиција Зете. Српски манастири немањићког времена, од којих су неки имали глас просветног и црквеног средишта — као што су биле епископске цркве на Превлаци у Боки Которској и Врањини у Скадарском језеру — били су изграђени најједноставније и само каменом. Морали су и они бити пример који је обавезивао; њихова скромност радије је била прихваћена од релативно сиромашних Балшића, него величина фрањевачких цркава краљице Јелене у Котору, Бару и Улцињу или богатство у материјалу Богородичиног манастира на Ратцу. Немањићке цркве опомињале су Балшиће на ктиторске дужности; жеља да се буде настављач Немањића на својој земљи била је и код њих пресудна.

[43] В. Ј. Ђурић у *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970, 411—430 (са свом старијом литературом).

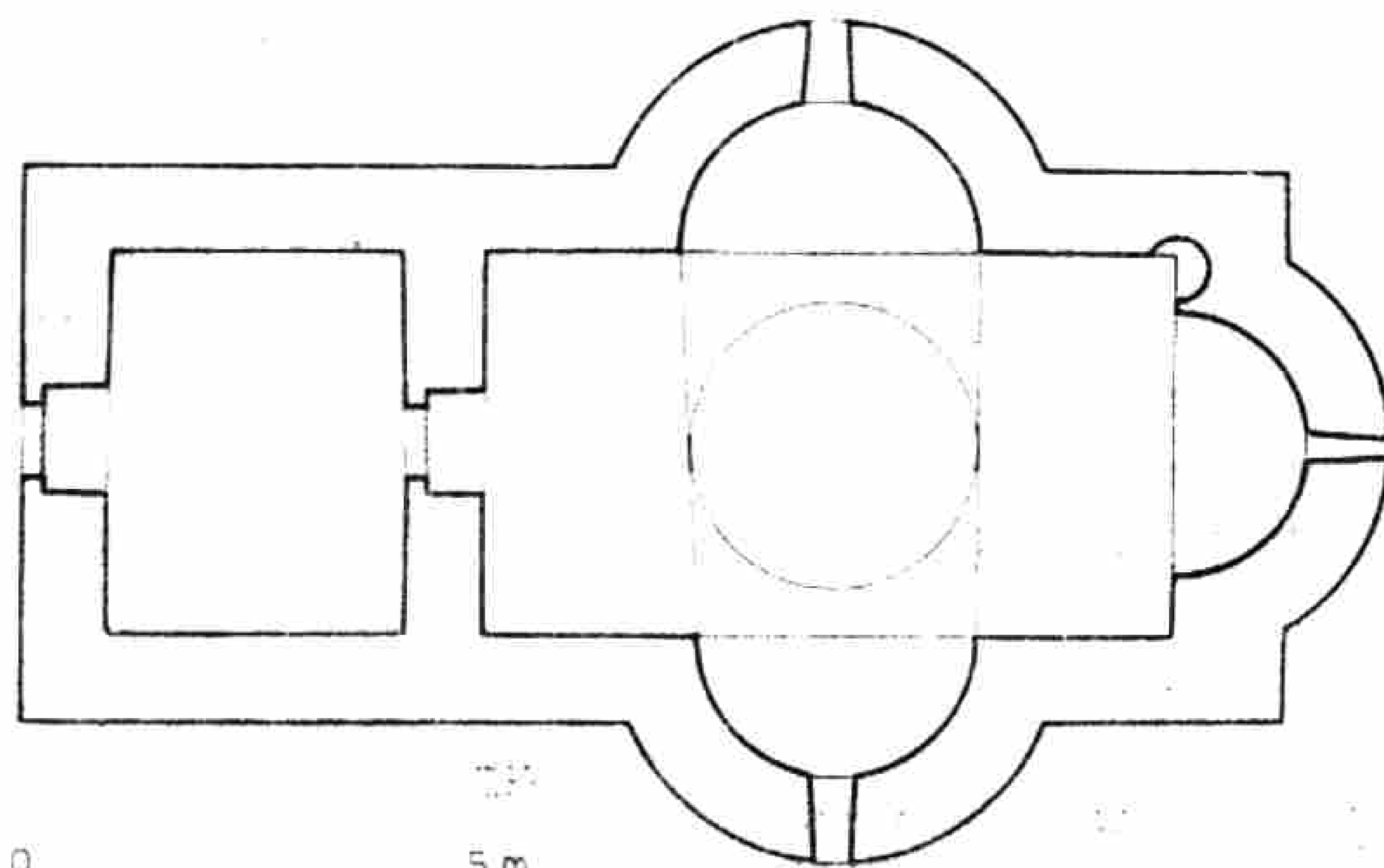

ЦРТЕЖ 13. ПОГАНОВО

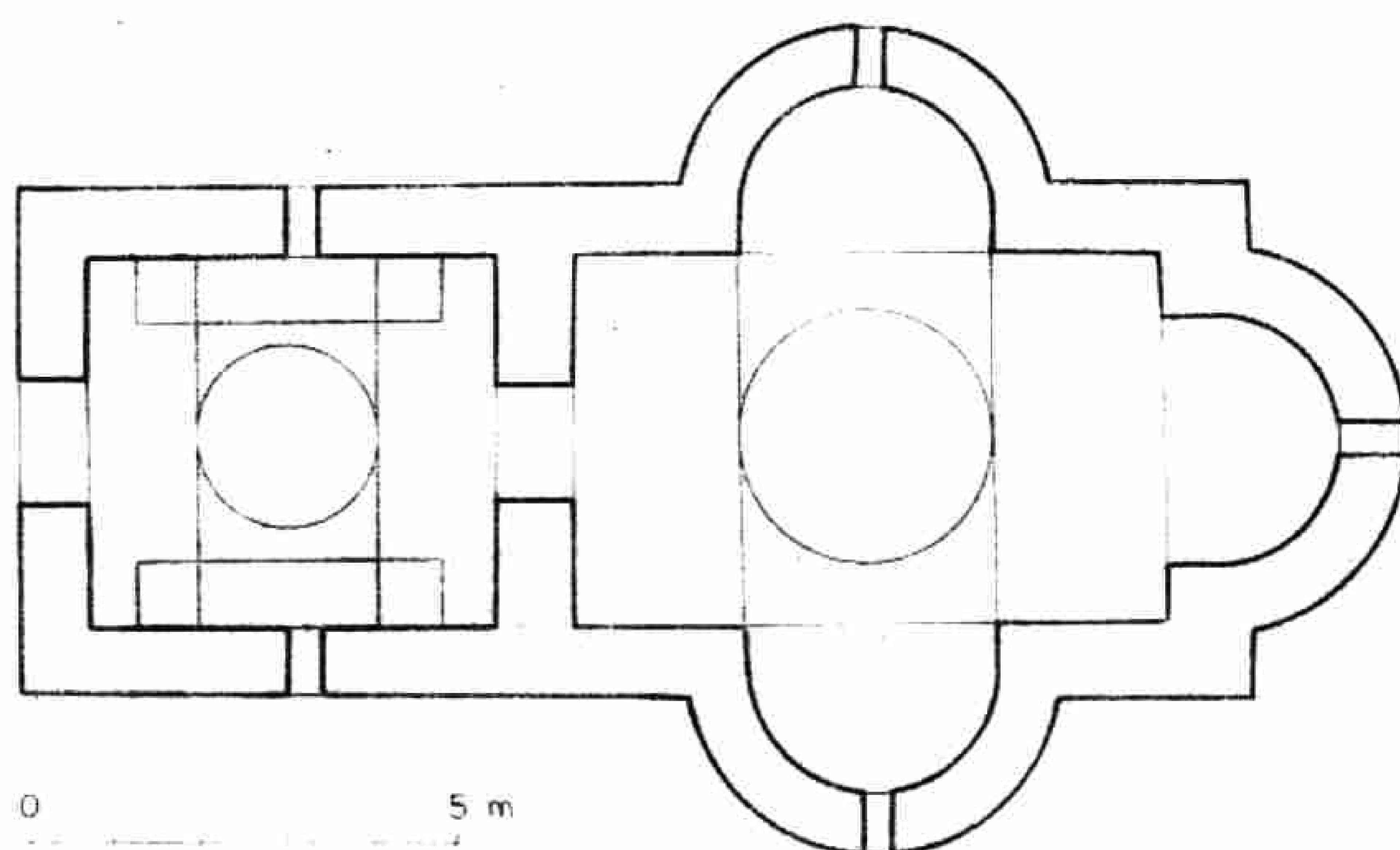

ЦРТЕЖ 14. ТРНСКИ МАНАСТИР

Две цркве у долини Јерме, Нишавине притоке, у Погановском и Трнском манастиру, међусобно сличне по облику основе, па и у неким појединостима, показују како се у земљи Дејановића одговарало на светогорски подстрек. Поганово је задужбина Константина Дејановића и његове ћерке Јелене, царице или будуће царице Византије.[44] Историја Трнског манастира није позната. Обе су изграђене ломљеном каменом, без колонета, лукова и пиластара на зидовима (сем на кубету), без пластике. Опека је у Поганову употребљена тек делимично, а посебно да се на најједноставнији начин обележе места двају кордонских венаца, који се, као профилисани па чак и украшени, појављују на храмовима Поморавља. На Трнском манастиру састав зидова није познат, јер су фасаде премалтерисане. Судећи по Поганову, обрада зидова на црквама у земљи Дејановића наслеђе је преузето са градских црквица Македоније. Па и погановска кула над припратом није од рода моравских. Трнски манастир на том месту има високу слепу калоту на округлом тамбуру, чиме подсећа на решења из Леснова, Псаче, а можда и Риле.[45]

[44] О Поганову: Ђ. Сп. Радојичић, *Манастир Поганово*, Богословље, год. II, св. 4 (Београд 1927) 301—306 (где је реч о историји манастира, али са погрешним закључком да Константин Дејановић није ктитор); К. Миятевъ, *Погановскиятъ монастиръ*, София 1936, 10—15 (с описом архитектуре). О Трнском манастиру св. Арханђела: К. Миятев, *Архитектурата на средновековна България*, 193—194.

[45] За Лесново cf. Ђ. Бошковић, *Лесново*, Старинар, III сер., VII (Београд 1932) 88—95. За Псачу: Ж. Татић, *Базилика у Псачи*, Гласник Скопског научног друштва V (1929) 121—129; К. Томовски, *Конзервација цркве манастира Псаче*,

Ослањање на градитељско предање свог подручја налазило се у природи понашања обласних господара. У том понашању, поред примера које пружа Моравска школа и њој истовремене скупине цркава код Срба, сведоче и нешто друкчије и мало касније појаве. Босанска властеоска породица Косача, кад у XV веку ствара своју уметност, упире поглед у српско неимарство XIII столећа, а нарочито у манастир Милешеву, своје православно духовно средиште. Са његове цркве позајмљује неке од основних облика плана и просторног решења, неопходних за богослужбену функцију. Код Косача се у XV веку одвија својеврсна „ренесанса" градитељства Рашке школе.[46]

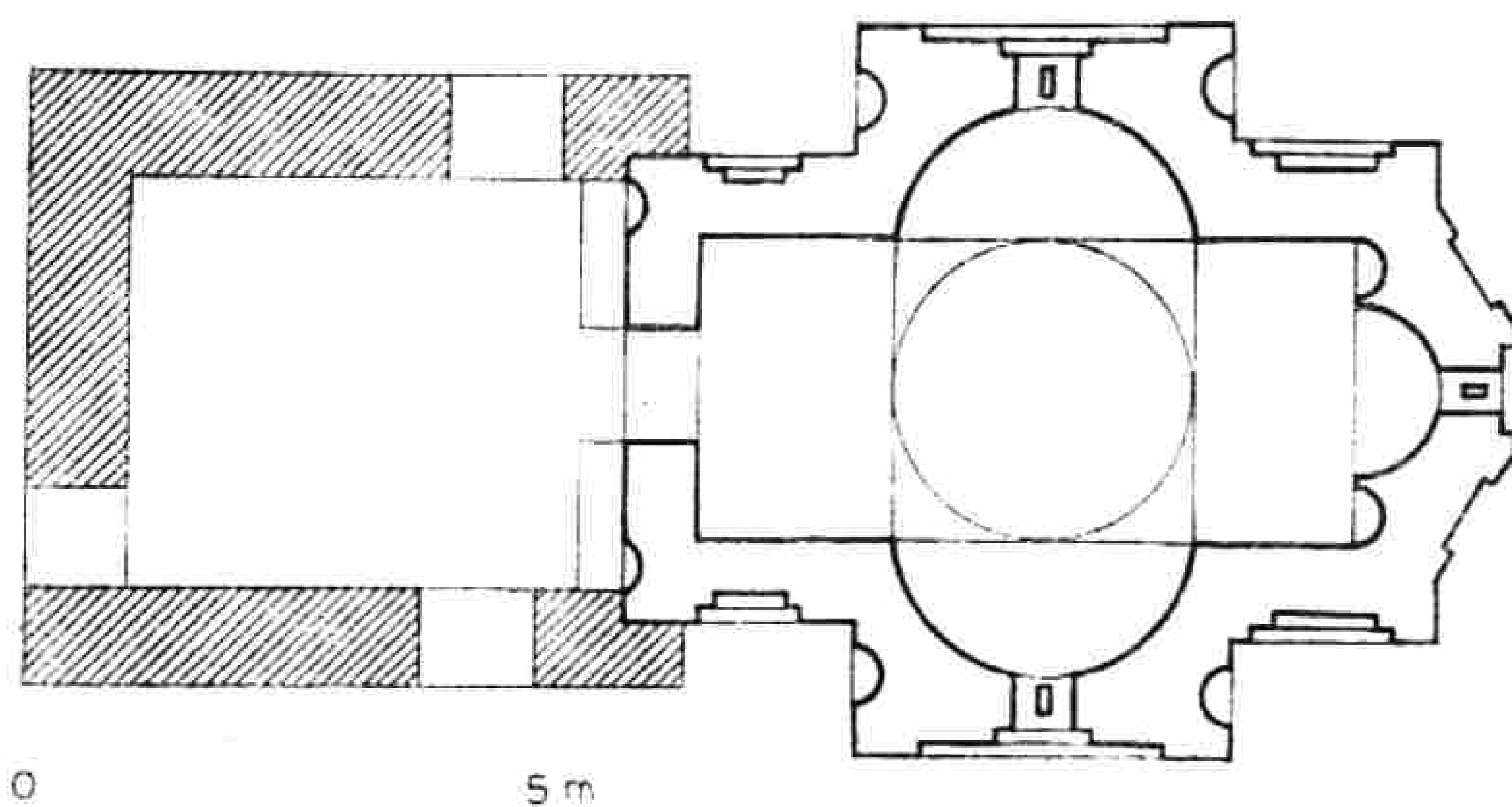

ЦРТЕЖ 15. СВ. АНДРЕЈА НА ТРЕСКИ

Рашка градитељска схватања из XIII века нису ни у Моравској школе остала без одјека. Истина, њихова снага осетила се тек у доба деспота Стефана. На великим задужбинама из његовог времена — Сисојевцу, Павловцу и Ресави — и на цркви челника Радича Поступовића у манастиру Враћевшници, превагнула су стилска обележја која их ослањају на рану уметност Немањића: изграђене су каменим тесаницима; поткровни низ аркадица на конзолама, романичког слога, особеност је већине од њих; прозори су романички или готички, на Ресави и са извајаним капителима; преплет моравског рода потпуно је уклоњен, изузев једног примерка на Ресави.[47] Само су приморски градитељи били у стању, на наговор ктитора које је носила мисао о подражавању црквама XIII века, да подигну таква здања.

Није искључено да је рашко градитељство XIII века било пресудно и за појаву читавог низа једнобродних цркава с једним кубетом у време снажног продора триконхосног плана. Као и кад је реч о стилском утицају Рашке школе, и ова појава пада тек у доба деспота

Зборник заштите споменика културе XIV (Београд 1963) 39—44. За Рилу: Іеромонахъ Неофитъ Рылецъ, о.с., 24, који о порушеној Хрељиној цркви у Рили каже: „*Тај је храм био с две куболе*". Графичке и ликовне представе Риле, настале крајем XVIII и почетком XIX века, пре рушења храма, приказују га као једнобродног с две куполе, али се за западну куполу не може тврдити да је била првобитна, јер је постављена над спољашњу, изгледа касније дограђену припрату: И. Гошев, *Из сбирките на Църковния историко-археологически музей при Св. синод в София*, Годишник на Софийския Университет, Богословски факултет, XXIII (София 1946) 14—31, посебно 20, 25, 29 и образ 9, 12.

[46] В. J. Ђурић у *Историја Црне Горе*, II/2, 440—462 (са старијом литературом о споменицима).
[47] За Сисојевац: Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар, III. сер., VIII—IX (Београд 1933—1934) 283, 284—285. За Павловац: Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, 257—265; Д. Мадас, *Радови на цркви манастира Павловца*, Саопштења VIII (Београд 1969) 189—191. За Ресаву: С. Станојевић — Л. Мирковић — Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 23—30; С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, Зборник заштите споменика културе XII (Београд 1961) 51—80. О целом питању G. Millet, *L'ancien art serbe*, 191—196.

Стефана, када су подигнуте скоро све ове цркве: Рамаћа, Копорин, Јошаница, а нешто касније и Враћевшница и Пећани, задужбина деспота Ђурђа.[48] На њима нема клесаног украса; изузев Враћевшнице изграђене су од ломљеног камена и биле су премалтерисане. Оне не само што немају полукружне певнице које су својство цркава Моравске школе, него ни правоугаоне ниске трансепте, који су одређујући елеменат плана рашких споменика. Њихова једноставна једнобродност последица је ослањања на изгледе мањих цркава XIII века, чији су облици наставили да живе у старој Рашкој и у XIV веку, када је нестало Рашке школе, а Рашка постала уметничка периферија (Каран, Добрун, Баљевац, Брвеник, „Сретење" код Ушћа, итд.).[49]

Обласно уметничко предање — које је било стављено у дејство по појави светогорског типа храма — као обележје духа једног краја и својство његових мајстора, као збир занатских и градитељских знања и свакодневних искустава, увек је оличено у највећим и најбољим споменицима једног подручја, заправо у његовој најстваралачкијој одредници и најживотнијој саставници. Света Гора с Хиландаром и средишње српске области с Пећи, Жичом и Св. Арханђелима високи су узори Лазареве уметности. Моћ да сједини увезено с домаћим и да одмах створи ново и друкчије дело могао је имати само неки велики уметник. Старије духовне компоненте и нове стваралачке снаге помогле су да се кнез Лазар одједном узвиси над осталим савременим велможама. Скупина његових споменика — величином, раскошју и лепотом — осветљава га као стварног владара, истинског самодршца Срба; стоји уз њега као атрибут његовог новог достојанства. Наследници су прихватили и продужили његово схватање уметности, а тиме су омогућили живот једној од најзначајнијих и најлепших градитељских школа старе Србије.[50] Лазар и његови потомци били су свесни да је уметност један од битних израза владарске идеологије; да би се њоме обележили помогли су им српски државни сабори у Пећи из година 1374. и 1375.

[48] За Рамаћу: Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, Зборник за ликовне уметности 4 (Нови Сад 1968) 124—127 (са старијом литературом). За Копорин: Ђ. Мано-Зиси, *Манастир Копорин*, Старинар, III сер., VIII—IX (Београд 1933—1934) 210—213. За Јошаницу: Р. Прокић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури цркве манастира Јошанице*, Саопштења IX (Београд 1970) 119—128. За Враћевшницу: *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, Београд 1956, 157—159. За Пећане, где су извршена археолошка ископавања, али још нису објављени резултати, постоји само белешка у *Косово некад и данас*, Београд 1973, 410.

[49] За Каран: М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, Београд 1928, 28—47. За Добрун: id., *Манастир Добрун*, Старинар, III сер., IV (Београд 1928) 71—73. За Баљевац: А. Дероко, *Црква св. Николе код Баљевца*, Старинар, III сер., VII (Београд 1932) 36—39. За Брвеник и „Сретење" код Ушћа: Ђ. Бошковић, *Белешке с путовања*, Старинар, III сер., VIII—IX (Београд 1933—1934) 285—288; Р. Станић, *Црква св. Николе у Брвенику*, Саопштења VIII (Београд 1969) 145—149; Ј. Нешковић, *Обнова цркве св. Николе код Ушћа*, Зборник заштите споменика културе XIX (Београд 1968) 95—103.

[50] Најважнија литература о архитектури Моравске школе: G. Millet, *L'ancien art serbe*, 152—198; М. Васић, о.с., 97—161; А Дероко, *Монументална и декоративна архитектура*, 214—297; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, 292—299; W. Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländer und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen*, München 1955, 59—75; Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе*, 115—127; Б. Вуловић, *Раваница*; S. Radojčić, *Geschichte der serbischen Kunst von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*, Berlin 1969, 95—102; V. Korać, о.с., 157—168.

LES ASSEMBLÉE D'ETAT SERBES A PEĆ ET L'ARCHITECTURE RELIGIEUSE

VOJISLAV J. DJURIĆ

Les Assemblée d'Etat serbes, qui ont en lieu à Peć en 1374 et 1375, et dont parlent les documents de l'époque, avaient comme objet principal les délibérations et les décisions concernant la réconciliation de la Patriarchie serbe avec la Patriarchie oecuménique à Constantinople et l'élection d'un nouveau patriarche serbe, Jefrem. Les trente années de scission religieuse, entre Byzance et la Serbie avaient en des conséquences graves: les rapports avec les moines byzantins, en premier lieu ceux de l'Athos, et toutes les défaites dans les combats avec les Turcs, ainsi que l'extinction de la dynastie des Nemanjić, avaient été interprétés en Serbie comme un châtiment de Dieu, pour avoir enfreint l'ordre établi dans les rapports. Le plus grand coupable aux yeux des contemporains était l'empereur Dušan. Pendant les Assemblée, d'Etat de Peć, le rôle principal parmi les seigneurs serbes, qui avaient hérité des parties du grand empire serbe d'autrefois, était échu au prince Lazar, et partiellement à Djuradj Ier Balšić, seigneur de la Zeta. La délégation de l'église serbe en vue des pourparlers à Constantinople était composée de moines serbes de l'Athos. C'est eux, sans doute, qui ont influé pour que soit élu patriarche serbe, pour la première fois, un hésychaste.

Les conséquences de la réconciliation des églises avaient été d'une très grande importance pour la culture et l'art. Dans les pays serbes commençaient à s'installer les moines de l'Athos, de Byzance, de Bulgarie et de Macédoine — c'est-à-dire ceux des territoires menacés par les Turcs. A cette époque, pour la première fois fut opérée une christianisation radicale de la Serbie du Nord et de la vallée de la Velika Morava. Les dynastes serbes font bâtir un grand nombre de monastères. Les plans des églises se conforment presque exclusivement aux plans triconques de l'Athos. Précedemment leur apparition en Serbie avait été rare et isolée, et rattachée principalement à Dušan, roi puis empereur. Après les Assemblée d'Etat de Peć, les deux principaux participants, le prince Lazar et Djuradj Ier Balšić adoptent comme base des églises le plan triconque, presque sans exception.

Les autres dynastes serbes, absents de Peć, l'adoptent exceptionnellement.

Les impulsions venue de l'Athos ont eu des répercussions différentes selon les régions. Les réactions étaient conformes aux traditions artistiques de ces régions. Dans l'Etat du prince Lazar prenait naissance, à ce moment-là, un style spécifique connu sous le nom d'Ecole de la Morava. Le plan triconque, de type développé ou ramassé, enrichi par la plastique accessoire des murs (pilastres, arcs engagés, demi-colonnettes, etc.) et la construction effectuée au moyen de couches alternées de briques et de pierres équarries. La caractéristique particulière c'est la sculpture décorative, autour des portails et des fenêtres, les rosettes et les arcs, originale par ses motifs. Le système de la décoration sculpturale des façades a pris en quelque sorte comme modèles les façades peintes des anciennes églises principales de l'Etat de Lazar, Peć et Žiča, sièges du patriarche, façades qui datent de 1330 environ. La solution de l'espace dépend, cependant, et en grande partie des églises dans le complexe du monastère des Saints-Archanges près du Prizren, principale fondation de l'empereur Dušan. Les successeurs de Lazar ont bâti jusqu'à la chute de la Serbie sous les Turcs, en 1459, à l'ombre des conceptions concrétisées dans ses premières grandes fondations.

Sur les territoires de Vuk Branković, parent et vassal de Lazar, à Kosovo et autour de Skoplje les églises à plan triconque ont été bâties dans l'esprit de l'architecture byzantine qui prédo-

minait en Macédoine. Les peintures murales ne sont pas mises en relief par la plastique accessoire du mur, ni décorées de sculptures.

La région de la Zeta et le Littoral serbe, toujours dans les cadres de l'art occidental, ont adopté le plan triconque à l'époque des Balšić, mais ils ont uniquement utilisé la pierre, sans sculpture, tandis que les formes des voûtes et des arcs ont reçu le cachet du gothique.

Dans le pays des Dejanović, à l'est de la Serbie et en Macédoine, les rares triconques ne possèdent pas de décoration plastique, mais uniquement par ci par là un ornement de briques. Au-dessus du naos, il n'y a pas comme dans les églises moraviennes, une tour carrée, mais d'habitude une coupole comme dans les églises les plus célèbres de leur région, Lesnovo et Psača.

La puissance de la tradition, au cours de cette période, dans les pays serbes se manifeste par l'art des régions qui n'ont pas adopté le plan triconque de l'Athos. En Bosnie orientale, dont le principal sanctuaire était le monastère Mileševa, les églises sont construites selon le plan dit de l'Ecole de la Raška, avec des choroi rectangulaires et bas et non pas en hémicycle.

Dans des circonstances fort complexes, vers 1375, le prince Lazar soutenu par l'égise était devenu le principal successeur des Nemanjić. Les églises qu'il a fait bâtir, vastes et somptueuses, plus grandes et plus riches que celles de ses contemporains, les autres dynastes serbes, sont un élément de son idéologie de souverain, par laquelle il a été supérieur aux autres prétendandts.

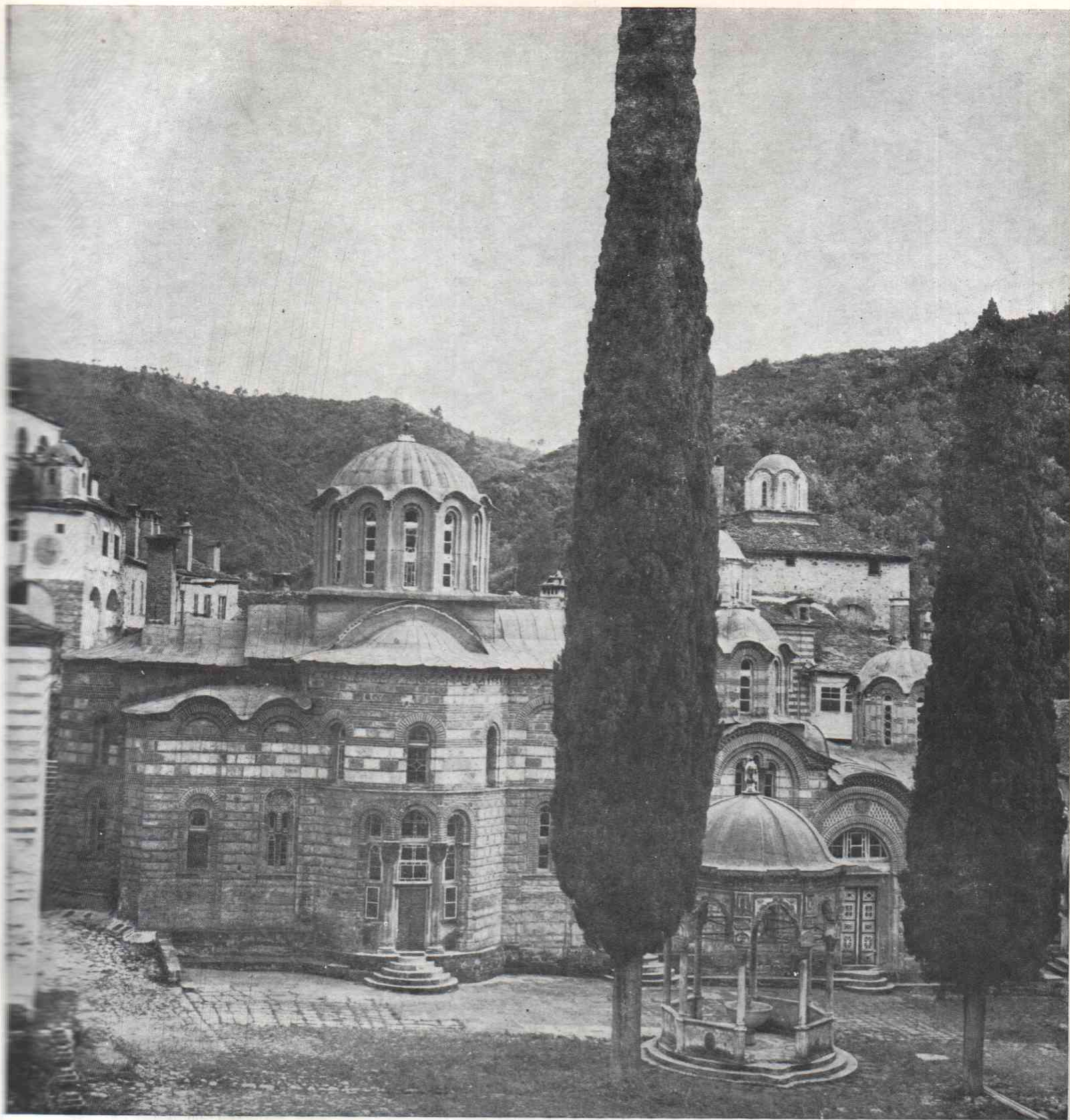

СЛ. 1. ХИЛАНДАР, ГЛАВНА ЦРКВА

СЛ. 2. РАВАНИЦА

СЛ. 3. РАВАНИЦА, ТРИФОРА

СЛ. 4. РАВАНИЦА, ГРИФОНИ

СЛ. 5. ЛАЗАРИЦА

СЛ. 6. ЛАЗАРИЦА, ДЕТАЉ ФАСАДЕ

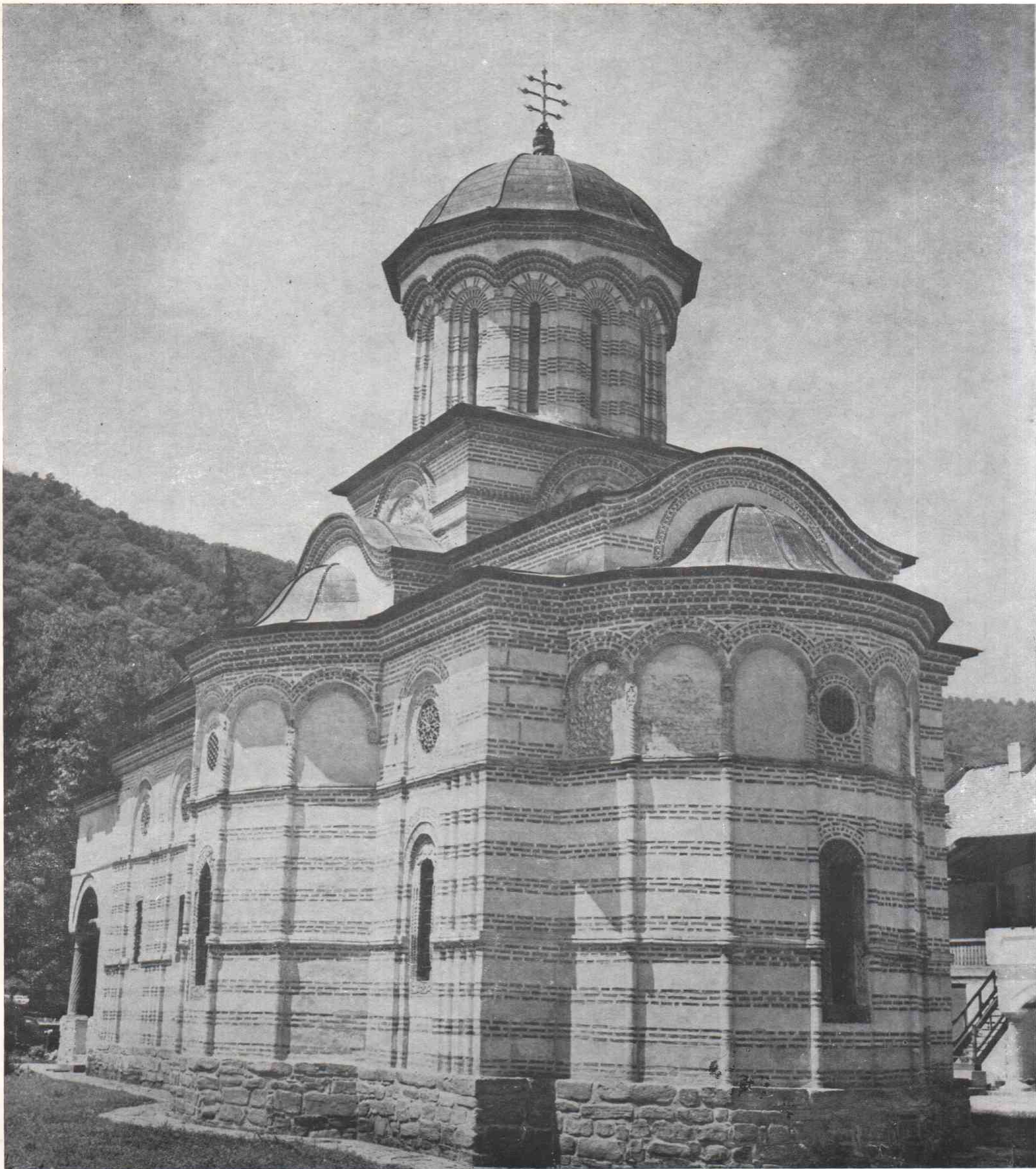

СЛ. 7. КОЗИЈА

СЛ. 8. КОЗИЈА, ПРОЗОР

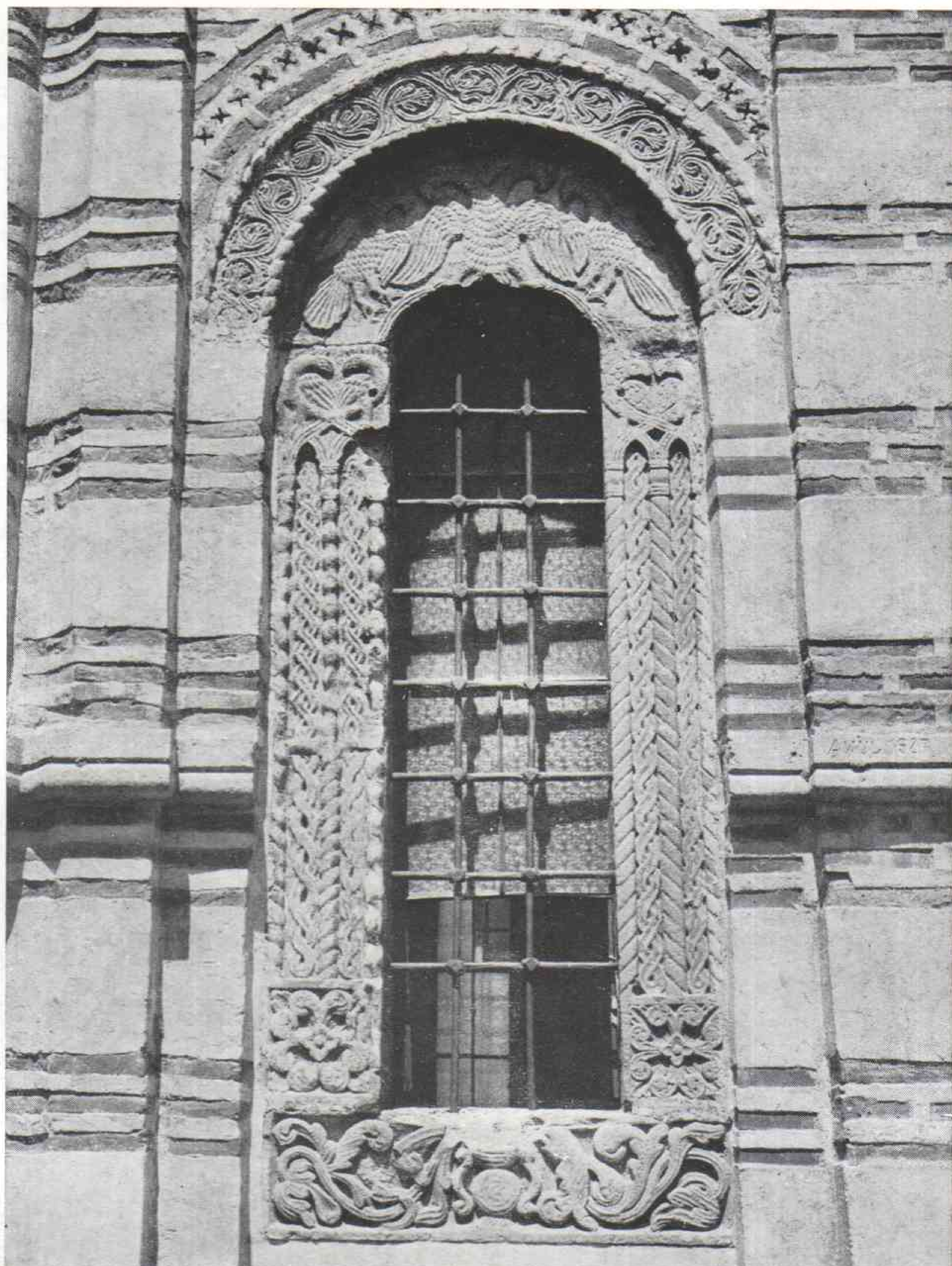

СЛ. 9. ПСАЧА, ОСТАЦИ ПЛАСТИКЕ

СЛ. 10. КУЧЕВИШТЕ, СВ. АРХАНЂЕЛИ

СЛ. 11. НОВА ПАВЛИЦА

СЛ. 12. СТАРЧЕВА ГОРИЦА

СЛ. 13. МОРАЧНИК

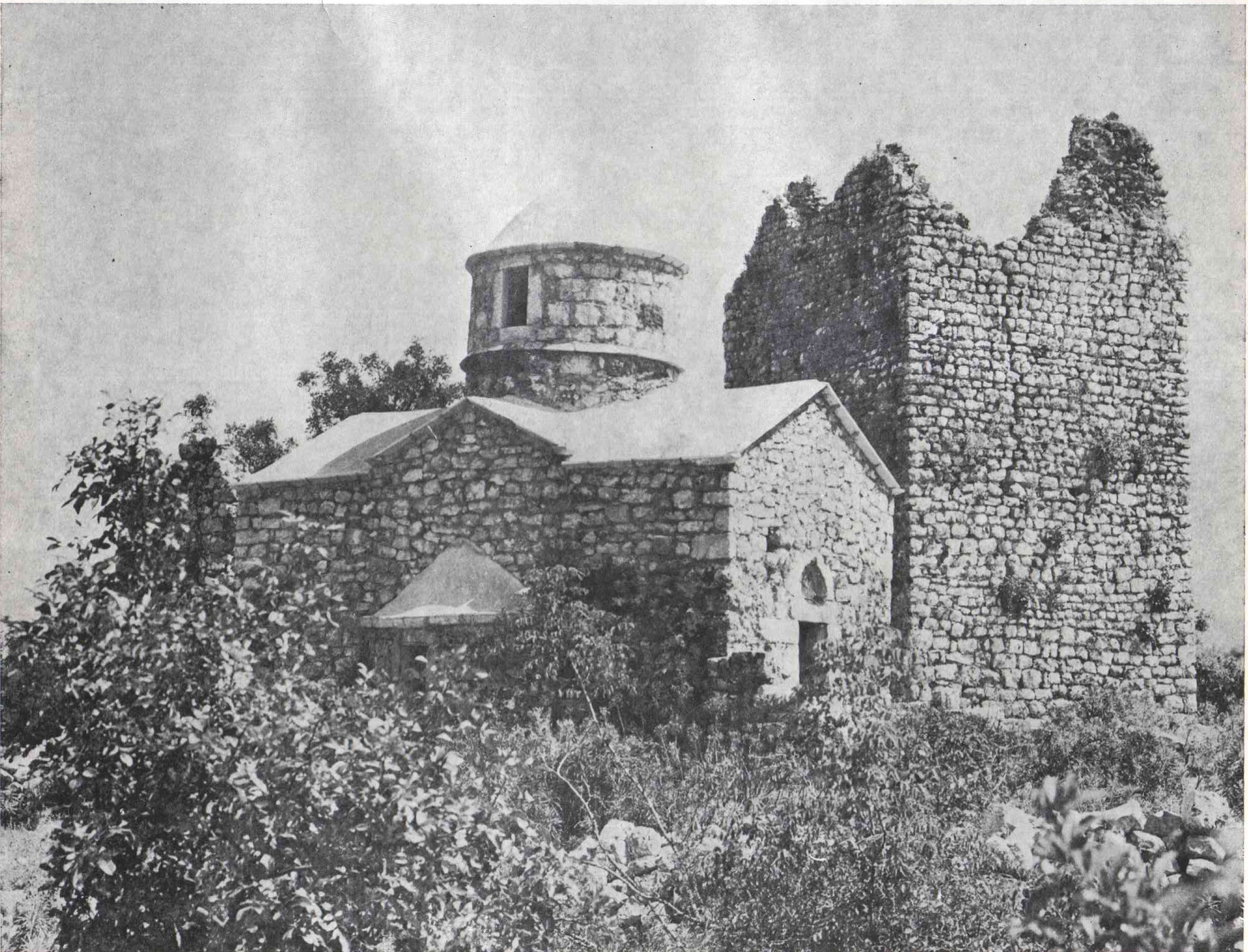

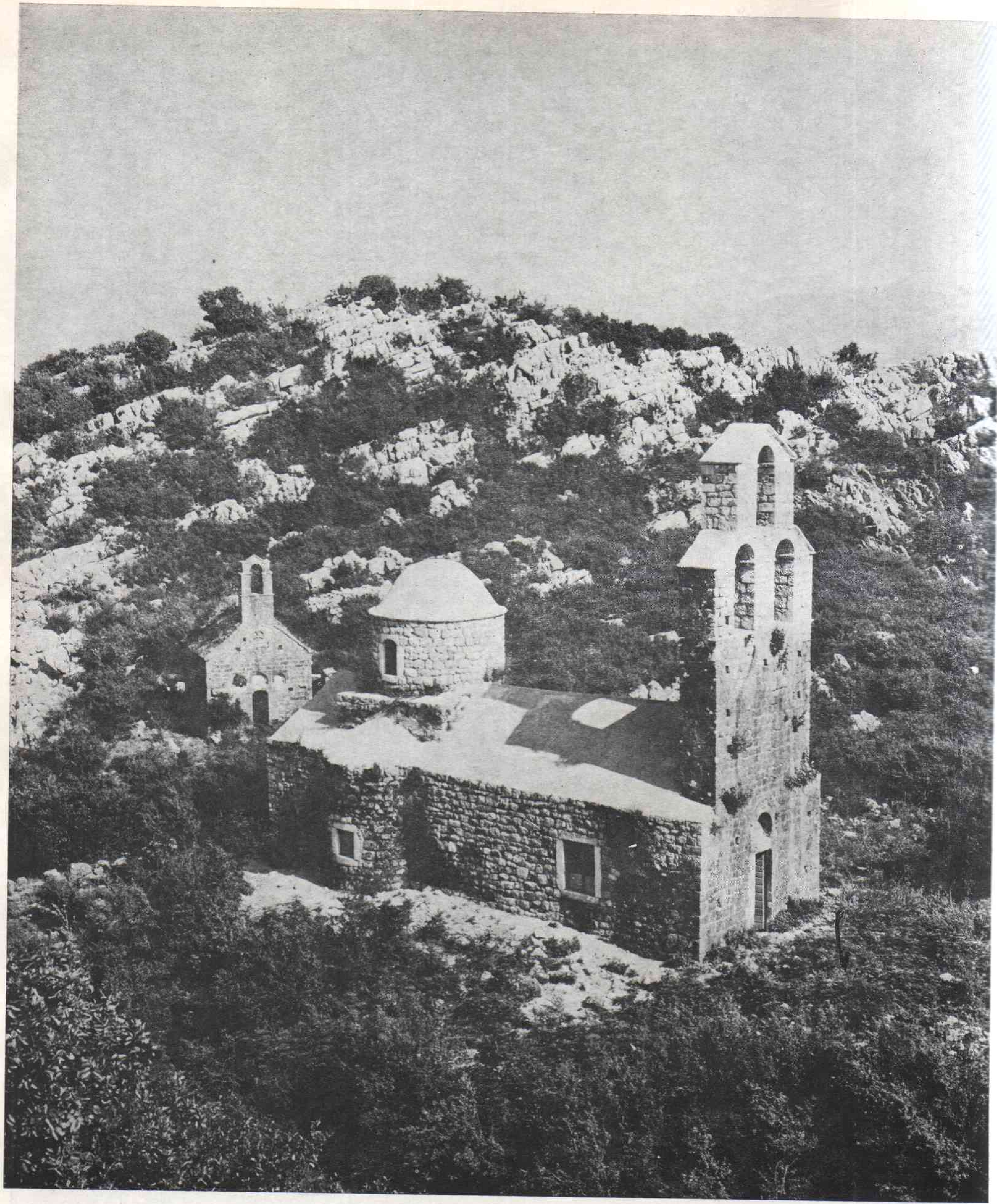

СЛ. 14. БЕШКА, ЦРКВА СВ. ЂОРЂА И БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА

СЛ. 15. СВ. АНДРЕЈА НА ТРЕСКИ

СЛ. 16. ПОГАНОВО

СРБИЈА И ВИЗАНТИЈСКА ХИЈЕРАРХИЈА ДРЖАВА

ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

Политичка идеологија Византинаца није много занимала старију византинолошку науку. Последњих деценија, међутим, овој теми се поклања већа пажња. Посебним истраживањима свестрано је проучена генеза и суштина византијских политичких идеја, расветљен је и утицај тих идеја на однос Царства према спољнем свету.[1]

Византијска политичка схватања или, боље, политичка веровања укорењена су у римским државним традицијама и у хришћанским представама. Из оба ова извора проистичу снажно изражене универзалне претензије. Као наследница Римске Империје Византија је једина законита, једина универзална царевина, а њен цар, наследник римских императора, једини законити носилац царског достојанства и врховни поглавар света. Истовремено — ниједан Византинац у то није сумњао — византијски василевс је изабраник божји, наместник Христов на земљи и, према томе, господар васељене.

У почетку је Византија стварно била универзална империја. Но, као што се зна, она тај положај није могла трајно да одржи. Њена жеља да влада над свим земљама које су некада припадале Римској Империји показала се неостварљива. Па ипак, државе које се појављују на старом римском тлу поред Римско-византијског Царства, не стоје са њим на истом ступњу у правном и идејном погледу. И као што је у рановизантијско доба Царство тежило за непосредном владавином над земљама старе Римске Империје, тако у доцније време оно настоји да одржи своје правно и идеално првенство. Јер, веровање да може постојати само једно једино законито царство представља и даље — и остаће до последњих дана основно начело, почетак и крај свих политичких схватања Византије. Она успева, штавише, да у то убеди и друге. И владари других држава, политички потпуно независних од Византијског Царства, па и моћнијих од њега, признају првенство византијског цара и посматрају га са страхопоштовањем. Воле да носе почасне дворске титуле којима их дарује Цариград и тако се уврштују у византијски хијерархијски поредак.

[1] Уп. нарочито O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938; F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Ettal 1953; A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936; W. Ensslin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, SB d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 1943, Heft 6, München 1943; G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, Semin. Kondakovianum 8 (1936) 41—61 (= *Византијски систем хијерархије држава*, Сабрана дела V, 238—62) и *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, The Slavonic and East European Review XXXV, 84 (Dec. 1956) 1—14 (= *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, Сабрана дела V, 263—77).

Ствара се хијерархија владалаца и држава на чијем челу стоји византијски владар као римски цар и поглавар хришћанске васељене.[2] У овом сложеном хијерархијском систему једни владаоци имају виши, други нижи ранг, у зависности од угледа и значаја своје земље а посебно од своје веће или мање блискости са византијским царем. С променом односа мења се, природно, и хијерархијски ранг појединих држава, тако да се једна те иста држава, пролазећи у својим односима према Византији кроз извесне етапе, налази у различитим епохама на различитом ступњу хијерархијског система.

Са овог аспекта желео бих да бацимо један поглед на развој византијско-српских односа — од вазалне потчињености до независности српске државе и од независности до борбе за највише место у хијерархији.

О особинама византијског хијерархијског система јасну представу пружају формулари адреса за преписку цариградског двора са иностраним владарима, наведени у Књизи о церемонијама Константина Порфирогенита.[3] На најнижем ступњу хијерархијске лествице стоје владари мањих европских и азијских држава које се налазе у вазалној зависности од Византије. Њима цар не упућује писма већ наредбе (κέλευσις), док су остали владаоци, политички независни од Византијског Царства, удостојени части да примају од цара писма (γράμματα), и управо адресе тих писама предочавају сву сложеност византијског хијерархијског поретка, сву тананост степеновања, које се одражава у титулатури дотичних владалаца, већем или мањем достојанству и броју њихових почасних епитета, па, чак, и у начину навођења титулатуре самих византијских царева.[4] Адресе наредаба упућених вазално зависним владарима, напротив, сасвим су кратке, углавном истоветне и гласе по правилу: „Наредба од христољубивих господара (δεσποτῶν — не βασιλέων, и то без навођења царевог имена) томе и томе архонту те и те (земље)". Ова формула употребљена је и за владаре свих земаља са територије данашње Југославије, који се овде наводе један иза другог, сви са титулом архонта.[5] Сви они, дакле, налазили су се у оно време у вазалној зависности од византијског цара.

Архонт Срба (ὁ ἄρχων Σέρβλων) којег има у виду одговарајућа адреса, јесте Часлав. Константин Порфирогенит више пута помиње Часлава у свом Спису о народима, у поглављу у којем говори о досељењу Срба на Балкан у доба Ираклијево, а затим даје неку врсту хронике старих српских владара од оног доба, па све до времена у којем је сам живео.[6] Хроника се завршава причом о томе како се Часлав, очигледно последњи српски кнез којег Константин VII познаје, после Симеонове смрти вратио из бугарског ропства у своју разорену земљу (927 или 928), како ју је средио помоћу богатих дарова византијског цара и завладао над њом „као и раније, покорно потчињен цару Ромеја".[7] Не задовољивши се тим запажањем, цар-писац на крају сажима своја излагања у овој, посебно истакнутој изјави: „(треба знати) да је архонт Србије од почетка, тј. од владавине цара Ирак-

[2] Уп. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава* 238 сл.

[3] *De caerimoniis* I, lib. II, cap. 48, p. 686—92 (ed. Bonn.).

[4] Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава* 247—52.

[5] *De caerim.*, *p*. 691. 8—13. Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 1959 (даље: Виз. изв. II), стр. 78. Уп. и Ј. Ферлуга, *Листа адреса за стране владаре из Књиге о церемонијама*, Зборник радова Виз. инст. 12 (1970) 157 сл.; *Византијско Царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века*, ibid. 13 (1971) 75 сл.

[6] *De adm. imp.*, cap. 32 (ed. Gy. Moravcsik — J. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byz. Studies, 1967). *Виз. изв.* II, 46—58. Уп. Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Ист. часопис 1 (1949) 24 сл. (= Сабрана дела IV, 79 сл.)

[7] *De adm. imp.*, cap. 32. 142. *Виз. изв.* II, стр. 57

лија, покорно потчињен (δουλικῶς ἐστιν ὑποτεταγμένος) цару Ромеја, а никада не беше подређен архонту Бугарске".[8]

Значајан је не само позитиван већ и негативно полемички део ове изјаве, произишао свакако из недавних великих борби између Византије и снажне Симеонове Бугарске, што је доводило до оштрог сукобљавања византијских и бугарских утицаја у Србији, што је Симеон повремено успевао да насупрот византијским штићеницима доведе на српски престо своје штићенике и што је, најзад, Србију надмоћном војном снагом прегазио и запосео. Биће, уосталом, да је Константин Порфирогенит утолико у праву што при свем томе вероватно није долазило до формалног признања бугарског суверенитета над Србијом. Како било, познато је да се Симеонов утицај протезао и на друге српске земље. Из Списа о народима самог Константина Порфирогенита види се да је захумски кнез Михаило Вишевић био Симеонов савезник.[9]

Након преокрета који је настао после Симеонове смрти (927), Михаило Вишевић је пришао Византији и, што је посебно за нас занимљиво, добио из Цариграда високу титулу антипата и патрикија.[10] Ову титулу носили су у Византији у то доба театстски стратези, команданти гардијских пукова, логотети и други високи функционери.[11] Према томе, Михаило Захумски је био изједначен у рангу са веома угледним византијским достојанственицима, али је то изједначење, ма колико ласкаво изгледало, истовремено подразумевало његову потчињеност византијском цару. Доиста, формулари адреса у Књизи о церемонијама наводе захумског кнеза међу осталим вазалима Византијског Царства у нашим земљама.[12]

Претерана Порфирогенитова тврдња да су српски архонти, почев још од свога родоначелника из Ираклијева доба, били стално потчињени цару Ромеја, налази се у противречности са причом истог Списа о народима о томе како је — у доба пре славне владавине цара Василија I — Царство Ромеја „због млитавости и неспособности оних који су онда владали", а нарочито под Михаилом Муцавим из Аморија (820—829), дошло до руба пропасти. Тада „становници градова Далмације постадоше самостални, не покоравајући се ни цару Ромеја нити икоме другом, па штавише и тамошњи народи: Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Пагани, одвојивши се од царства Ромеја, постадоше самостални и независни, не покоравајући се никоме".[13]

У доба Василија I (867—886), пишчевог деде и родоначелника династије, ситуација се из основе променила кад овај цар посла Словенима свога представника са свештеницима, услишавши њихову молбу „да некрштене међу њима покрсти и да буду, као од почетка, потчињени царству Ромеја", а после покрштења постави им архонте „од рода од кога су они желели и волели. И од тада до данас", закључује цар-писац, „архонти су код њих

[8] *De adm. imp.*, cap. 32. 146—148. *Виз. изв.* II, 58. В. и дословице исту изјаву о архонту Хрватске: *De adm. imp.*, cap. 31. 58—60, којој Константин мало даље (ред 65) додаје и то да Хрвати никада нису Бугарима платили данак. *Виз. изв.* II, 43 сл.

[9] *De adm. imp.*, cap. 32. 86—90. *Виз. изв.* II, 54.

[10] *De adm. imp.*, cap. 33. 16. *Виз. изв.* II, 60. За хронологију Михајлова преласка на страну Византије в. ibid., нап. 209.

[11] Cf. *Kletorologion of Philotheos*, ed. J. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911, p. 146 sq.

[12] *De caerim.*, cap. 48, p. 691. 9. *Виз. изв.* II, 78. Као и остали владари из наших земаља, захумски кнез се овде наводи само као архонт, без икакве почасне титуле. Међутим, владари Иверије и Абазгије, иако добијају од цара наредбе као његови вазали, наводе се први као ἐνδοξότατος κουροπαλάτης, а други као περιφανὴς ἐξουσιαστής (ibid. 689. 18 и 688. 9). Ми не знамо, истина, да ли ова адреса има у виду Михаила Вишевића и да ли је овај био још жив у ово доба.

[13] *De adm. imp.*, cap. 29. 58—66. *Виз. изв.* II, 14. Сличан је и Порфирогенитов приказ у *Vita Basilii*: Theophan. cont. 288 sq.; *Виз. изв.* II, 79.

из истих родова и не из неког другог".[14] У овој се причи, иако сликаној црно-белим бојама, одражава чињеница да је у доба Василија I дошло до преокрета у византијској политици и до знатног јачања пољуљаних византијских позиција на Балкану и у Јужној Италији.[15] Оно је отпочело успешном интервенцијом византијске морнарице у одбрани Дубровника од напада Арабљана, у првој години Василијеве владе[16] и водило је, природно, порасту ауторитета Византијског Царства, бржем ширењу хришћанства у словенским земљама и, према томе, њиховом чвршћем укључивању у византијску утицајну сферу. О успостављању византијских врховних права сведоче подаци о војној помоћи коју су Василију I, по његовој заповести (βασιλικῇ κελεύσει), пружали Срби, Хрвати, Захумљани, Травуњани, Конављани као и далматински градови.[17]

Према томе, нису били владари Србије, као ни осталих јужнословенских земаља, стално „покорно потчињени" цару Ромеја. Било је у томе потчињењу прекида, свакако и чешћих него што је то у Порфирогенитовим списима забележено. Али, остаје чињеница да вазална зависност од Византијског Царства представља карактеристично обележје у раном раздобљу византијско-српских односа. Византија је углавном успевала да одржи своја врховна права у јужнословенским земљама: после опадања у првој половини IX века, византијски утицај у доба Василија I расте. Додуше, пола века касније, у доба ратова са бугарским царем Симеоном, дошло је до оштре кризе, која се, истина, само посредно тицала односа са осталим јужнословенским земљама, али је зато угрозила саму врховну власт Византијског Царства. Но, пошто је та оштра опасност преброђена, Византија поново јача свој положај и иде у сусрет периоду највећег спољнополитичког полета. Средином X века, кад је Константин Порфирогенит састављао свој Спис о народима и кад је начињен списак адреса писама упућиваних у име истог цара Константина VII и његовог савладара Романа II, положај Византијског Царства био је снажан и изгледао учвршћен. Самопоуздање које одају малопре наведене изјаве цара-писца, није неразумљиво.

*

После епохе осветљене подацима Константина Порфирогенита долази, од друге половине X века, раздобље у којем је историја Срба „обавијена тамом" (Јиречек). Није ми ни циљ, уосталом, да историју византијско-српских односа пратимо у непрекинутом току. Обратимо се сада раздобљу одлучујуће борбе Рашке за независност против византијске превласти. Нећемо, наравно, да поступно пратимо историју те борбе већ ћемо се трудити да расветлимо основне особине тадашњих византијско-српских односа: да видимо конкретно у чему су се изражавала врховна права која је Византија бранила, а шта је подразумевала вазална зависност које је Србија тежила да се ослободи. Најзанимљивије и најконкретније податке о томе пружају византијски историчари Никита Хонијат и нарочито Јован Кинам, говорећи о византијско-српским односима и сукобима у доба Манојла I Комнина (1143—1180).[18]

[14] *De adm. imp.*, cap. 29. 70—79. *Виз. изв.* II, 16. Уп. и *Vita Basilii*, Theoph. Cont. 291 sq.; *Виз. изв.* II, 79 сл.

[15] О политици Василија I на Јадрану и оснивању теме Далмација в. детаљније Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 68 сл.

[16] В. углавном истоветан приказ о арабљанској опсади Дубровника и интервенцији византијске морнарице у *De adm. imp.* cap. 29. 88—100, *Vita Basilii* (Teoph. Cont.) p. 289 sq, *De thematibus*, p. II, c. XI. 18—31 (ed. Pertusi); Спис о народима говори прво о успостављању византијске власти на Балканском полуострву, а тек онда о опсади Дубровника, док Житије Василија I даје исправни редослед догађаја. Уп. *Виз. изв.* II, 16, нап. 26.

[17] *De adm. imp.*, cap. 29. 108—12. Уп. и *Vita Basilii*, Theoph. Cont. 292 sq.

[18] Све су вести ових писаца о византијско-српским односима сакупљене, преведене и изврсно обрађене у коментару Ј. Калић у IV књизи серије *Византијски извори за историју народа Југославије*, Београд 1971.

Из приказа ових византијских писаца види се да су Срби сматрани подложнима (κατήκοοι) царству Ромеја. Ако се покажу послушни, онда се истиче са похвалом да чувају покорност према Ромејима;[19] ако су непокорни, говори се о одметништву и побуни (ἀποστασία) и вероломству (ἀπιστία).[20] Прихватити вазалство (τὸ λίζιον) значи, тако тумачи Кинам, постати „драговољан слуга" (δοῦλος ἐθελόδουλος).[21]

Рашког великог жупана именује цар по својој вољи и прима од њега претходно заклетву да ће кроз читав свој живот чувати покорност.[22] Он је дужан — и ово је посебно важно обележје вазалних односа — да цару пружа војну помоћ, при чему се одређује и тачан број српских војника који ће учествовати у царевим походима, већи приликом ратовања на Балкану, мањи у Малој Азији;[23] и врло је уочљива разлика коју византијски писци праве између повремених византијских савезника (σύμμαχοι) из независних земаља и помоћних одреда Срба који су Ромејима потчињени (Σερβίων τοῖς Ῥωμαίοις κατηκόων).[24]

Српски велики жупан влада у својој земљи с „царевим допуштењем".[25] Од њега се захтева да признаје само византијског василевса и да га се боји.[26] Резимирајући укратко политику цара Манојла према Стефану Немањи, а и према његовим претходницима, Хонијат са поносом истиче спретност овог цара који је успевао да Немању сваки пут врати у стари однос верности „кад год би запазио да овај скреће с правог пута и тежи слободи" или да се повезује са противницима Византијског Царства.[27] Одмазда за промашен покушај устанка била је сурова и понижавајућа. Тако, Урош II после пораза на Тари (1150) тражи преко својих посланика да му се његова „злодела" забораве, а онда долази цару и сам као „молитељ", баца се ничице пред царевим ногама, потврђује своје старе обавезе, а преузима и нове, уверавајући цара да ће за сва времена бити слуга (δοῦλος) Ромејима.[28] А, кад је Деса покушао да се отргне од византијског цара и кад је пришао угарском краљу, Манојло га је позвао на суд, ставио у притвор, затим послао у Цариград где је бачен у дворски затвор (1163).[29] Позната је сцена која се одиграла у логору цара Манојла кад је Немања, 1172. године, дошао да му изјави покорност: велики жупан приступио је цару гологлав и голих руку до лаката, босоног, са конопцем око врата, носећи мач у руци и предао се цару да поступи с њим како жели.[30]

*

Постанком независне српске државе положај се из основа мења. Нестаје вазална покорност, отпадају вазалне обавезе, и у византијској хијерархији држава Србија се нагло уздиже са најнижег степена ка вишим ступњевима. Али, она остаје у систему те хије-

[19] Kinnamos, p. 113, 9 (ed. Bonn.). *Виз. изв.* IV, стр. 38.
[20] Kinn., 12. 10, 204. 3, 213. 23. *Виз. изв.* IV, 14, 56, 63.
[21] Kinn., 223. 5
[22] Kinn., 204. 18—21. *Виз. изв.* IV, 58—59.
[23] Kinn., 113. 3—16. *Виз. изв.* IV, 37.
[24] Kinn., 236. 16, 299. 19—20. *Виз. изв.* IV, 76—77, 105.
[25] Kinn., 212. 18. *Виз. изв.* IV, 62.
[26] N. Choniates (ed. Bonn.) p. 132. 18. *Виз. изв.* IV, 128.
[27] N. Chon., 207. 14—15. *Виз. изв.* IV, 148.
[28] Kinn., 112. 18—113. 3. *Виз. изв.* IV, 37. О политици Уроша II уп. и J. Калић, *Рашки велики жуйан Урош II*, Зборник радова Виз. инст. 12 (1970) 21 сл.
[29] Kinn., 213 sq. *Виз. изв.* IV, 62—63.
[30] Kinn., 287. 20—24. *Виз. изв.* IV, 103—104. Ово је био устаљен церемонијал за покајничко изјављивање вазалне покорности. Уз исти церемонијал изјавио је покорност цару Манојлу и Рајналд од Антиохије: Kinn. 182. 13—17, где је пак наглашен и овај занимљиви детаљ: покајник носи мач у „другој", тј. левој руци (χειρὶ δὲ τῇ ἑτέρᾳ). И Рајналда, као царевог вазала, Кинам (199.11) убраја у његове „драговољне слуге" (ἐθελόδουλοι). О Немањи као сужњу у Манојловој триумфалној поворци говоре познате беседе Константина Манасија (Е. Курц, Виз. Врем. 12, 1906, 89—91) и Евстатија Солунског (Regel, *Fontes rerum byzantinarum* I, 1892, 43). *Виз. изв.* IV, 209—14, 218—20 са одличним коментаром Б. Ферјанчића.

рархије, не изједначујући се са Византијским Царством у правном и идеалном погледу. Јер, према средњовековним схватањима, политичка самосталност нимало не значи идеално изједначење.

Ожењен Евдокијом, ћерком цара Алексија III Анђела, Стефан Немањић добија као царев зет високу византијску титулу севастократора; Немању, некадашњег вазала цара Манојла, цар Алексије III сада назива најплеменитијим великим жупаном Србије и својим вољеним пријатељем (ὁ εὐγενέστατος μέγας ζουπάνος τῆς Σερβίας καὶ ἠγαπημένος συμπένθερος τῆς βασιλείας μου).[31] Вреди нагласити да је титула севастократора додељена Стефану Немањићу управо као царевом зету. Пошто Алексије III није имао мушке деце, супруг његове најстарије кћерке Алексије Палеолог сматран је престолонаследником и као такав носио је деспотску титулу, највишу после царске, док су млађи цареви зетови, Теодор Ласкарис, ожењен другом, и Стефан Немањић, ожењен трећом царевом кћерком, добили севастократорску титулу, тј. следеће достојанство после деспотског;[32] после прераने смрти А. Палеолога деспотска титула припала је Т. Ласкарису као тада најстаријем царевом зету. Начин степеновања је јасан, и занимљиво је да између Стефана Немањића и византијских царевих зетова није прављена никаква начелна разлика: он је добио исто достојанство и, према томе, имао на хијерархијској лествици исти ранг као његов византијски пашеног Теодор Ласкарис, каснији оснивач и први владар Никејскога Царства.

Значај титуле севастократора био је, разуме се, јасан и Немањи и самом севастократору Стефану. У својој хиландарској повељи (1198/9) Немања каже, са очитим поносом, да је на престолу оставио сина Стефана, „велиега жоупана и севастократора, зети од Бога вѣнчанаго кирь Алексиѣ цара Грчькаго".[33] Исто то понавља дословно и сам Стефан Немањић.[34] Титула севастократора и брачна веза са византијском принцезом годила је очигледно и њему, бар у почетку, док је та веза трајала и док је постојало Византијско Царство на Босфору.[35]

Примањем титуле севастократора од византијског цара, Стефан се укључио у византијски хијерархијски систем, где му је додељено достојанство одредило веома висок ранг. Али, разуме се, даривање византијске титуле било је и недвосмислен израз подређивања дариваног византијском цару, јер ма колико било високо достојанство севастократора, василевс и автократор Ромеја стајао је изнад њега, на самом врху хијерархијске лествице. И

[31] *Actes de Chilandar I*: *Actes grecs* (ed. L. Petit, Виз. Врем. 17, 1911, Прил. 1) No 4. 2 (1198); уп. и No 3.15, 1198. Наводи се даље: *Chil.*

[32] За Теодора Ласкариса то није изричито посведочено, али се може, чини ми се, сасвим сигурно закључити. Уп. G. Ostrogorsky, *Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz*, Byz. Zeitschr. 44 (1951) 458 (= *Урум-десйош. Почеци десйошског достојанства у Визанйији*, Сабрана дела III, 216 сл.). Јиречек, *Исшорија Срба* I (1952) 158, сматрао је да је титулу севастократора Стефану Немањићу доделио његов таст, цар Алексије III, док је М. Ласкарис, *Визанйијске йринцезе у средњовековној Србији*, Београд 1924, стр. 8, нап. 3, нагињао мишљењу да је Стефан добио ово достојанство још за време цара Исака II, одмах после своје женидбе Евдокијом. Мислим да се Б. Ферјанчић, *Севасшокрашори у Визанйији*, Зборник радова Виз. инст. 11 (1968) 169, с правом придружио Јиречековом гледишту.

[33] А. Соловјев, *Одабрани сйоменици срйског йрава*, Београд 1926, стр. 113.

[34] А. Соловјев, *Хиландарска йовеља великог жуйана Сшефана (Првовенчаног) из год. 1200—1202*, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор 5 (1925), стр. 68 (уп. и стр. 87).

[35] Уп. уосталом и натпис из Милешеве поред портрета Стефана Првовенчаног, који је објавио Ђ. Бошковић, *Неколико нашйиса са зидова средњовековних цркава*, Споменик 187 (1938), стр. 5. Претпоставка да тај натпис садржи титулу севастократора, као што подвлачи сам издавач, прилично је проблематична, јер је тај део натписа „сасвим тешко читљив", али никакве сумње не изазива крај натписа где се Првовенчани наводи као син св. Симеона Немање и уједно као зет цара грчког кир Алексија.

ово је опет било јасно и самим обдаренима, прожетим византијским веровањима и схватањима. Своју привржeност тим схватањима Немања је посведочио уводним речима у својој хиландарској повељи: „Искони сьтвори Богь небо и землю и чловѣкы на неи... и дасть имь власть на всѣі твари своеи, и постави ови царе, дроугие кнезе, ини владикы, и... оутврьді Грьке царьми а Оугре кральми, и когожде езика раздѣливь, и закон давь, и нравы оуставы, и владикы надь ними по нравоу и по законоу раставль своеюю прѣмоудростию".[36] Ова изјава родоначелника средњовековне српске династије добро је позната и често цитирана, али сам, ипак, навео из ње ових неколико изразитих реченица, јер нема другог документа, насталог ван Византије, где би се тако јасно одражавало начело одређеног разврставања и степеновања држава.

Стефан Немањић понавља у својој хиландарској повељи и ове очеве речи.[37] Доцније, међутим, примањем краљевске титуле, Првовенчани је изједначио српско владалачко достојанство са угарским и тиме је изазвао негодовање угарског краљевског двора.[38] Византијски царски двор није био тиме непосредно погођен; помирио се, изгледа, и с тиме што је севастократор Стефан примио краљевску круну из Рима.[39] Византијски цареви редовно називају Немањиће краљевима, дајући им титулу ῥήξ, доцније κράλης, а томе додају и почасни епитет „преузвишени" (ὑψηλότατος), подвлачећи уз то и своје — стварно или „духовно" — сродство са српским владаоцем.

Из схватања о хијерархији владара проистиче представа о међусобној духовној повезаности хришћанских владалаца, који као да сачињавају једну породицу.[40] „Отац" и поглавар те породице је византијски цар, а остали владаоци су његови сродници, хијерархијски разврстани у различите степене сродства према значају своје земље и својој блискости с византијским царем. У очима Византинаца била је велика част за владаре других земаља да буду сматрани за сроднике византијског цара и да их цар назива својом браћом, синовима, синовцима или и пријатељима. У X веку, према горе поменутим формуларима адреса у Порфирогенитовој Књизи о церемонијама, као духовна браћа (πνευματικὸς ἀδελφός) византијских царева редовно су ословљавани франачки краљеви,[41] а као духовни синови, односно духовна деца (πνευματικὸν τέκνον) бугарски цареви.[42] Реч је о „духовном" сродству што се и наглашава речју πνευματικός (и поред тога што је бугарски цар Петар био стварно сродник, наиме зет Константина Порфирогенита, односно његове супруге царице Јелене Лакапин).[43] У овом аспекту било је могућно да се Константин Порфирогенит, као што се то види из писама патријарха Николе Мистика, сматрао још као мало дете духовним оцем моћног бугарског владара Симеона и да су, штавише, Бугари као народ сматрани децом Византинаца (Ромеја).[44]

[36] Соловјев, *Одабр. споменици*, стр. 11—12.

[37] Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана*, стр. 68 (Уп. и стр. 83).

[38] Уп. М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 90 сл.

[39] Сличан био је донекле и случај Михаила Зетског, који је добио од Византије титулу протоспатара, а краљевску круну доцније примио од папе Гргура VII.

[40] Cf. F. Dölger, *Die „Familie der Könige" im Mittelalter*, у Byzanz und die europ. Staatenwelt, Ettal 1953, 34 sq.

[41] *De caerim.*, p. 689. 11, 691. 19.

[42] *Ibid.*, p. 690. 11 и 15.

[43] Занимљиво је да у 47. погл. *Књиге о церемонијама*, у којем се наводе поздрави страних изасланика упућени цару и царској породици, бугарски изасланик назива цара — очигледно Романа I Лакапина — „духовним дедом" бугарског архонта, иако је Роман Лакапин био стварно деда Петрове супруге Марије Лакапин, а логотет у свом одговору бугарског владара назива царевим „духовним унуком". *De caerim.*; p. 681. 5 и 13. Уп. F. Dölger, *Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers*, Byzanz und die europ. Staatenwelt, 183.

[44] Cf. F. Dölger, *op. cit.* 190 sq. и *Die Mittelalterliche „Familie der Fürsten und Völker" und der Bulgarenherrscher*, ibid. 174 sq., 180 sq.

Доцније, међутим, подвлачи се у сличним случајевима и стварно сродство. Врло карактеристични су, у том погледу, подаци у царским хрисовуљама издатим манастиру Хиландару на тражење српских краљева. Тако, на пример, у хрисовуљи од октобра 1319. године Андроник II назива краља Милутина својим вољеним сином и зетом (περιπόθητος υἱὸς καὶ γαμβρός), његов син Михаило IX, у потврдној хрисовуљи истог датума, вољеним братом и зетом (ἀδελφὸς καὶ γαμβρός), а унук Андроник III, у својој потврдној хрисовуљи, вољеним течом (θεῖος); сва три цара називају га при томе узвишеним краљем Србије (ὁ ὑψηλότατος κράλης Σερβίας).[45] Иако необележено речју πνευματικός, исконструисано духовно сродство се нарочито истиче и наводи испред стварног сродства, али се његов степен одређује према стварним родбинским односима као и према добу живота обеју страна. Како је Милутин био Андронику II зет по кћери, а Михаилу IX зет по сестри, то га је први називао својим сином, а други братом, док је младом Андронику III Милутин, ожењен његовом тетком Симонидом, био вољени теча.[46]

Представа о духовном сродству између византијских царева и српских краљева била је прихваћена и на српској страни, па је изражавана у истим степенима сродства. Тако Милутин каже да је испросио село Куцово у Струмској области за пирг храма Вазнесенија „оу господина и родителя ми цара грьчьскаго, кирь Аньдроника, и оу вьзлюбленаго сына его, брата кралевьства ми, цара грьчьскаго, курь Михаила“.[47] Дакле, краљ Милутин назива цара Андроника II својим оцем а и својим господином, а његовог сина и савладара Михаила IX својим братом. Према томе, посматрајући хијерархијске односе између византијских и српских владалаца са становишта „духовног сродства“, видимо опет да је српска краљевина добила у хијерархији средњовековних држава висок положај, али да је српски краљ у идејном погледу остао византијском цару подређен и признавао је његово првенство.

Ово првенство, међутим, није значило и политичку подређеност. Признајући идејно, односно духовно првенство византијских царева, српски краљеви су истовремено наглашавали независност своје државе и своје власти титулом самодржац. У склопу српске владаочеве титулатуре назив самодржац добио је посебан значај.[48] Свакако, реч самодржац је дослован превод византијске титуле автократор, али док је у Византији титула автократора везана искључиво за царско достојанство и јавља се само у склопу царске титулатуре, у Србији титула самодршца није уопште везана за царско достојанство, па се и појављује много пре царске титуле. Јер, буквалним тумачењем речи, појам „самодржац“ добија у Србији ново, сопствено значење. Самодржац је владалац који своју државу сам држи, који влада својом влашћу, односно по милости божјој, а не по вољи неке друге земаљске власти. То је, другим речима, самосталан владалац једне независне државе. Титулом самодршца српски владаоци наглашавају своју државну самосталност и независност.

[45] *Chil.* No 48. 1, No 49. 3, No 50. 3. Уп. такође No 16. 1 и 17. 1 (Андроника II и Михаила IX од јуна 1300); No 32. 2 и No 33. 1 (Андроника II и Андроника III од јуна 1317); No 41. 19, No 42. 2 и No 43. 2 (Андроника II, Михаила IX и Андроника III од марта 1319).

[46] Занимљиво је навести, ради поређења, да Андроник II у хрисовуљи од септембра 1325. назива бугарског цара Михаила Шишмана преузвишеним царем и својим вољеним сином, а у хрисовуљи од септембра 1327, пошто се Михаило оженио Андрониковом унуком Теодором, својим вољеним сином и зетом. Cf. *Actes de Zographou*: *Actes grecs*, ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. Врем. 13 (1907) Прил., No 23. 1 и No. 26. 1. Цитира се даље: *Zogr*.

[47] *Actes de Chilandar*: *Actes slaves*, ed. B. Korablev, Виз. Врем. 19 (1915), Прил., No 11. 91—93.

[48] Уп. о томе детаљније Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас Српске краљ. акад. CLXIV, 84 (1935) 141—160 (= Сабрана дела IV, 321—338).

Већ су Немању његови синови и биографи, а исто тако Доментијан и Теодосије, називали самодршцем, и то са очитом намером да истакну независност његове државе. По свему изгледа, међутим, да је назив самодржац званично у своју титулатуру унео тек Првовенчани, и то тек после крунисања, којим је независност српске државе била снажно наглашена. Почевши од Првовенчаног титулу самодршца употребљавају готово сви српски краљеви из династије Немањића, иако се ниједан од њих не служи овом титулом стално; формуле владарске титулатуре нису имале у средњовековној Србији ни иначе сталан и непроменљив карактер. Занимљиво је да су се нарочито често служили титулом самодршца, наглашавајући тако свој суверенитет и независност своје власти од Византијског царства, краљ Милутин и краљ Стефан Душан. Од када је, пак, Душан узео царску титулу и назвао се царем Срба и Грка, ово наглашавање је постало излишно. Употреба титуле самодршца у интитулацијама његових повеља настављена је и у раздобљу царства, али нема међу сачуваним многобројним повељама из тог доба ниједне у којој је Душан употребио титулу самодршца у свом потпису.[49]

*

Проглашење Душановог Царства поколебало је саме основе византијског учења о хијерархији владалаца и држава. Искључиво право византијских царева на највише место у хијерархији било је доведено у питање. Византијско Царство се нашло пред истом кризом пред коју га је некада ставило крунисање за цара Карла Великог (800), а затим и настојање бугарског цара Симеона (893—927), тада најмоћнијег владара на Балкану, да стару царевину на Босфору замени својим царством Ромеја и Бугара. Са сличним тежњама иступио је сада и српски владар, пошто је надмоћност у византијском простору очигледно била припала његовој држави.

Прва реакција Цариграда, природно, била је увек одбијање ма каквог признања туђих права на царско достојанство. Но, притешњена надмоћношћу противника, Византија је на крају ипак попуштала и признавала јачем супарнику царску титулу, али само титулу цара, никада и цара Ромеја. Титулу цара Ромеја задржавала је једино за себе и на тај начин, у ствари, опет успостављала хијерархијски поредак сачувавши своје првенство и највиши ранг. Тако су византијски цареви, пошто је Карлу Великом 812. у Ахену призната титула василевса, почели нарочито да наглашавају своју титулу василевса Ромеја. Тако су изашли на пола пута у сусрет и Бугарима, па су 927. званично признали Симеоновом наследнику царску титулу, али само титулу цара Бугара, никако титулу цара Ромеја и Бугара, коју је Симеон тражио.

Слична и не мање сложена ситуација настала је после Душановог проглашења за „цара Србљем и Грком“. Изгледало би да је Душановим присвајањем ове титуле као и оштрим одбијањем његове „узурпације“ у Византији, поткрепљеним доцнијом анатемом, став и једне и друге стране био одређен непоколебљиво и неповратно. У ствари, дошло је и у овом случају, и на једној и на другој страни, до неизбежних попуштања и компромисних решења. Неодрживост интрасигентног става Цариграда доказала је сама реална ситуација; јер, противречност између гордих византијских претензија и политичке стварности још никад није била већа, и још никад није била очигледнија несразмера у снази између изнемоглог, унутрашњим борбама подривеног Византијског Царства и његовог супарника, који му је у победничком налету одузео половину преостале територије.

Становништво у доскора византијским областима Македоније признало је Душана за свога господара. Признала га је за свог господара и цара и сама Света Гора, чији су пред-

[49] Острогорски, н.д. 154 (Сабрана дела IV, 333).

ставници, као што се зна, присуствовали његовом венчању на царство. Врховни савет представника светогорских манастира, у једној повељи од децембра 1347, назива га више пута „моћни и свети наш господар и цар кир Стефан" (ὁ κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν αὐθέντης καὶ βασιλεὺς κῦρ Στέφανος).[50] Као што видимо, Светогорци помињу Душана на исти начин на који су одувек помињали византијске цареве, дају му исту титулу василевса, са истим епитетима „моћни" и „свети", називају га, штавише, изричито „наш господар". Пада у очи, међутим, и једна карактеристична разлика: говорећи о византијском владајућем цару његови су поданици по правилу наводили само његове титуле и одговарајуће епитете, његово име нису наводили, док свог новог господара називају „цар Стефан" — јер не заборављају да постоји и онај други цар у Цариграду.[51]

Царску титулу даје Душану и једна хрисовуља самог цара Јована V Палеолога. Издата јула 1351. године, ова хрисовуља пада у време када је млади легитимни цар Јован V водио са Душаном преговоре надајући се његовој подршци против Јована VI Кантакузина. Својом хрисовуљом цар Јован V потврђује поседе Хиландара, јер је такву потврду затражио од њега „преузвишени цар Србије и вољени стриц његовог царства кир Стефан" — ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς Σερβίας καὶ περιπόθητος θεῖος αὐτῆς (sc. τῆς βασιλείας μου) κῦρ Στέφανος.[52] Тако, у најсвечанијем званичном царском документу легитимни византијски владар признаје Душанову царску титулу, али, наравно, не уступа му титулу василевса Ромеја већ само василевса Србије. Значај царске титуле коју Јован Палеолог, притешњен околностима, препушта моћном српском владару, остаје ограничен на српске земље. Титулу цара Ромеја и највиши положај у хијерархији владара Византија задржава за себе. Зато млади Јован Палеолог не само да убраја Душана у своје духовне сроднике већ га назива својим „вољеним стрицем" (θεῖος), сматра себе дакле „синовцем", тј. млађим сродником српског владаоца. И доиста, Душан је цара Јована Палеолога називао својим синовцем (ἀνεψιός), али и преузвишеним василевсом Ромеја.[53]

Такво — обострано прихваћено — духовно сродство којим је Душан стављен изнад младог Палеолога, свакако је израз највећег признања и поштовања које је један византијски цар могао указати једном страном владару. Однос стриц-синовац одговарао је, додуше, стварној разлици у годинама ова два владара,[53a] али нимало није одговарао византијској

[50] *Chil.* No 135. 1, 18, 26. Један купопродајни акт од јуна 1355 (*ibid.* No 144. 19) позива се на „божанствену и поклоњења достојну простагму (θείου καὶ προσκυνητοῦ προστάγματος) моћног и светог нашег господара и цара кир Стефана", преноси, дакле, на Душанову повељу и оне епитете којима су Византинци по устаљеном обичају изражавали своје страхопоштовање према исправама византијских царева. Уп. Динић, *н.д.*, 99 сл. и Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 119 сл.

[51] Треба, међутим, нагласити да у доба српске власти Светогорци почињу да наводе и имена византијских царева. Постојање два цара учинило је ово неопходним ради њиховог распознавања. Тако још повеља Протата од новембра 1366. године говори о „божанственој и поклоњења достојној оризми моћног и светог нашег господара и цара кир Јована Палеолога": *Chil.* No 152. 23.

[52] *Chil.* No 138. О значају овог документа уп. изврсне напомене М. Динића, *н.д.* 97 сл.

[53] Уп. његову хрисовуљу манастиру Зографу од априла 1346.: *Zogr.* No 37. 5. — Слично и бугарски цар Иван Александар, у хрисовуљи од марта 1342, назива Андроника III узвишеним царем грчким и својим вољеним „братом и сватом", а малог Јована V узвишеним царем грчким и својим вољеним „анапсеом и сватом": *Actes de Zographou, Actes slaves*, No 3. 48—53. Уп. и хрисовуљу Јована V од јануара 1342, у којој се Иван Александар наводи као преузвишени цар Бугара и вољени стриц и сват малог византијског цара (θεῖος καὶ συμπένθερος): *Zogr.* No 31. 1; исто у лажној повељи No 32. 1 (о групи хрисовуља Јована V датованих у јануар 1342. уп. F. Dölger, *Die Mühle von Chantax*, Byz. Diplomatik, Ettal 1956, 189 sq.). Видели смо, уосталом, горе (стр. 132) да је већ и Андроник III, 1319. године, називао краља Милутина својим течом, што је, додуше, одговарало степену њиховог стварног сродства.

[53a] Петнаестак година доцније, у хрисовуљи од септембра 1365, Јован V Палеолог назива ца-

теорији према којој је византијски цар — независно од свог узраста — увек стајао на челу породице свију хришћанских владара. Сетимо се да је Константин Порфирогенит као мало дете сматран духовним оцем моћног бугарског цара Симеона. Прилагођавање степена духовног сродства владара њиховој старости и припадности одређеном поколењу, које се уобичајило у доба Палеолога у односу према српским и бугарским владаоцима, свакако је значило извесно одступање од поставке о безусловном првенству византијског василевса.

Надмоћност противника приморавала је Византинце на концесије, па према томе и на извесна одступања од својих доктрина. Утицају тих, предањем освећених доктрина био је, међутим, подложан и сам њихов моћни супарник, а ово је и њега наводило на одступање од максималних захтева и на тражење компромисних решења. Као што је познато, Душан је — већ у јесен 1345, после заузећа Сера и Халкидика — тражио од Светогораца да се његово име помиње „по читавој Светој Гори и у Јерису и целој његовој околини", али је прихватио њихов услов да се „никада не спречава помен цара Ромеја, већ да се помиње прво његово име, а онда и име краљевства нашега".[54] Ми не знамо, истина, да ли је тај услов остао на снази и после Душановог проглашења за цара, али мислим да је М. Динић био у праву кад је наслућивао да је традиција помена цара Ромеја и даље настављена.[55] Доиста, за време српске власти, поред те стварне власти, осећа се на Светој Гори и присутност традиционалне, идејно чврсто укорењене власти византијског цара.

У српским повељама Душан назива себе царем „Србљем и Грком", док своје грчке хрисовуље потписује као василевс и автократор Србије и Романије (Σερβίας καὶ Ῥωμανίας), а никада не присваја себи титулу цара Ромеја (τῶν Ῥωμαίων), коју носе без изузетка сви византијски владари. У скоро објављеној, врло проницљивој расправи Љ. Максимовић је покушао да расветли значај овог очигледно свесног одступања од византијског узора, па га је протумачио као извесно просторно ограничавање своје власти и прећутно признавање првенства византијском цару.[56] Нарочито треба подвући да се иста формула јавља у Душановој титулатури још у доба краљевства, наиме у потпису на хрисовуљи издатој манастиру Јована Претече на Меникејској Гори, октобра 1345, који гласи: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας.[57] Ово показује да појам Романије у Душановој титулатури није неопходно везан за царско достојанство и, према томе, показује не толико тежњу за изједначењем са византијским царем колико чињеницу да су византијске области ушле у оквир српске државе.

Сетимо се, најзад, да малопре поменута хрисовуља цара Јована V од јула 1351. потврђује права и привилегије Хиландара на изричито Душаново тражење. У доба кад се Света Гора налазила под византијском влашћу, српски краљеви су чешће тражили и примали такве потврде од византијских царева. И ето, не одступа од те традиције ни цар Стефан. Иако је он постао господар Свете Горе, иако су се готово сви поседи светогорских мана-

рицу Јелену својом вољеном сестром (περιποθήτου ἀδελφῆς τῆς βασιλείας μου) и преузвишеном царицом Србије (ὑψηλοτάτης δεσποίνης Σερβίας), а Јована Угљешу царичиним вољеним нећаком (ἀνεψιός) и пресрећним деспотом Србије (εὐτυχέστατος δεσπότης τῆς Σερβίας): *Chil.* No 149. 1—3. Датирана истим датумом хрисовуља *Chil.* No 150 је фалсификат.

[54] Уп. Општу хрисовуљу краља Стефана Душана од новембра 1345. године: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, бр. 5. 28—34.

[55] М. Динић, *н.д.* 99. В. и повељу Протата од новембра 1366, наведену у нап. 51, и уз то Острогорски, *Серска област* 118 сл. (= Сабрана дела IV 579 сл.).

[56] Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Виз. инст. 12 (1970) 61—76.

[57] A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, No 39. 104 (= Соловјев-Мошин, бр. 2. 157—159).

стира, па и Хиландара, сада налазили на територији под његовом влашћу, жели и он да имања и привилегије српског манастира на Светој Гори буду потврђени хрисовуљом византијског василевса.[58] Верност традицијама била је велика снага у одржавању византијских позиција.

*

Распадом Душанова Царства завршава се најдраматичнија фаза у историји византијско-српских односа. Ствари се враћају у стање из времена пре постанка царства. Као цар Душан је, видели смо, престао да у својим потписима назива себе самодршцем, јер је царско достојанство чинило непотребним наглашавање суверенитета титулом самодршца. Није се њом служио ни цар Урош. Доцнији српски владари, међутим, опет су радо наглашавали своју самодржавност, исто онако и из истих побуда из којих су то раније чинили српски краљеви, па и сам краљ Стефан Душан. Мимо свих византијских правила, они стављају назив самодршца уз титуле кнез, деспот, господин. Врло је упадљиво истицање самодржавности у повељама кнеза Лазара, често упоредо са истицањем верности традицијама Немањића именом Стефан. На повељи издатој 1380. године хиландарској болници Лазар се потписао: Вь Христа Бога благовѣрныи самодрьжавныи господинь Срьблемь и Подунавию Стефань кнезь Лазарь.[59] Истоветна је интитулација у другој његовој повељи издатој исте године истој болници,[60] а и иначе су у интитулацијама Лазаревих повеља називи „самодржац", а нарочито „самодржавни" упадљиво чести.[61] Може се рећи да је, после краља Милутина и краља Стефана Душана, своју самодржавност најјаче истицао кнез Лазар.

Недавно је В. Мошин објавио специјалну расправу о Лазаревој титули „самодржац".[62] Ова расправа заслужује пажњу и признање због своје велике ерудиције, обиља и свестраности искоришћеног изворног материјала, али се ја не бих могао сложити са њеном тезом да је кнез Лазар почео да се назива самодршцем тек од краја седамдесетих година, наиме, тек после и услед Твртксва крунисања за краља. Чињеница да Лазарева титула самодршца није пре тога посведочена, и то из простог разлога што Лазареве повеље из ранијег времена нису сачуване, не оправдава такав закључак нити из тог закључка изведену хипотезу да је Лазарево преузимање назива самодржац било „реакција" на крунисање босанског владара. Чини ми се да је титула самодршца у Лазаревим исправама била одраз целокупне његове делатности, великих политичких успеха, полетног ширења власти и моћи, а посебно измирења српске и грчке цркве и постигнутог признања српске патријаршије. Преузета из Византије, титула самодршца сачувала је у Србији своју широку идејну садржину, и мада је добила своје посебно значење, била је и у том новом значењу првенствено усмерена према Византији, не и према другим земљама и владарима.

Наследник кнеза Лазара, Стефан Лазаревић, такође се понекад називао самодршцем. Потписао се као самодржац и на једној повељи из 1397. године.[63] Вазални однос према турском султану није му у томе сметао, као што ни самодршцу Лазару није сметао вазални однос према угарском краљу. После битке код Ангоре (1402) Стефан Лазаревић је, као што је познато, добио од цара Јована VII, савладара цара Манојла II Палеолога, титулу

[58] Тако и деспот Јован Угљеша, 1365. године, моли истог Јована V да потврди Хиландару два села, која се оба налазе на територији његове државе, једно чак и у околини самог Сера. Уп. *Chil.* No 149.

[59] Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 185, стр. 195.

[60] *Гласник Друштва српске словесности* XI (1859) 138.

[61] Уп. Острогорски, *Автократор и самодржац* 158 (= Сабрана дела IV, 336). Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас 92 (1913) 156 сл.

[62] В. Мошин, *Кнез Лазар — Самодржац*, Багдала, бр. 147/8, стр. 5—13.

[63] *Гласник Српског ученог друштва* XII (1880) 140.

деспота, коју му је доцније (1410) потврдио и сам Манојло II.[64] У интитулацији једне повеље из 1405. Стефан Лазаревић се назива „самодрьжавны по милости божиеи деспѡть Стефань".[65] Додељивање деспотске титуле, највише после царске, значило је изванредно велику почаст, али је садржавало и признање идеалне супрематије византијског василевса, који је ту титулу даровао. Идеална супрематија, међутим, није подразумевала, видели смо, и стварну зависност. И Стефан Лазаревић то наглашава називајући себе самодржавним деспотом.[66] На овом примеру необично јасно се види својеврсна антиномија која, кроз више векова, карактерише односе између Византијског Царства и Српске државе.

[64] Уп. Б. Ферјанчић, *Десйоши у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 182 сл.
[65] Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 241, стр. 266.
[66] У једном грчки писаном потпису Јован Угљеша, подражавајући иначе начину потписивања византијских владара, назива себе чак деспотом и автократором: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὔγκλεσις (Соловјев-Мошин, бр. 36). Истина, своју деспотску титулу Угљеша није добио од Византије, већ од цара Уроша. Уп. Острогорски, *Серска област* 13 (Сабрана дела IV, 447).

ВЛАДАРСКА ИДЕОЛОГИЈА У СРПСКОЈ ДИПЛОМАТИЦИ ПОСЛЕ ПРОПАСТИ ЦАРСТВА (1371)

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

Крај 1371. године несумњиво представља судбоносан прелом у развитку српске средњовековне државе, јер са смрћу цара Уроша (децембра 1371) нестаје последњи српски владар, окрућен царским венцем. Владавина Душановог сина и наследника већ је обележена појавом јачања појединих обласних господара, који се користе слабошћу централне власти и покушавају да се осамостале у својим областима. После формалног нестанка царства у Србији, њихове политичке амбиције могле су да добију још јачи замах. Непосредно пре смрти цара Уроша догодиле су се још неке важне промене у границама Српског Царства: септембра 1371. великаши краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша пали су у сукобу са Османлијама на Марици, а непосредно после тога господари земаља јужно од Шар-Планине, као нпр. браћа Драгаш или Вукашинов син Марко, признали су османлијску власт.

После децембра 1371. године даље се распламсавају борбе и амбиције српских велможа који су остали у северним областима простране Душанове државе. У тој дугој борби за превласт, чије етапе нису увек довољно познате, превага постепено прелази на страну Лазара Хребељановића, господара пространих области које су обухватале и некадашње језгро државе Немањића.[1]

Овде нећемо говорити о видовима и главним тренуцима те дуге и занимљиве борбе, која је већ давно испитана у многим својим детаљима; покушаћемо да кроз повеље, документа јавноправног и приватноправног карактера, пратимо нити владарске идеологије и претензија кнеза Лазара Хребељановића, а и неких других обласних господара. У политичким и државноправним условима средњег века повеље представљају погодан медиум изражавања владарских претензија и аспирација, како према сопственим поданицима, тако и у односу на околне политичке супарнике.

Званични документи српских обласних господара добијају нарочити значај после пропасти царства (1371), када моћни великаши, а међу њима и кнез Лазар, дају одушке својим размахнутим политичким амбицијама. Одличан познавалац српске дипломатике, С. Станојевић износи да су српски феудалци још за живота цара Уроша оснивали на својим дворовима канцеларије и издавали повеље, чији су се формулари доста разликовали од сличних приручника старе рашке канцеларије.[2] С. Ћирковић наглашава да повеље ве-

[1] Још је И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1885, 123 добро приметио да после катастрофе на Марици, погибије браће Мрњачевића и смрти цара Уроша „неки српски великаши признаше, а начелство српско прими кнез Лазар". Исти аутор наводи да у летописима под 1372 (6880) стоји „прѣие скѹптро срьбско кнезь Лазарь и бысть господинь Срьблемь". Уп. *Исто* 125.

[2] С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас САН 92 (1913) 153.

ликаша у XIV веку немају неке традиције у формулару, узимајући много шта из раније краљевске и царске канцеларије, али да су истовремено прилично несигурне у поштовању норми и подложне увођењу новина.[3]

Такве констатације показују да се у проучавању повеља из канцеларија обласних господара налазимо на несигурном тлу, поготову ако се има у виду и околност да су ти документи приступачни само у старим и недовољно критичким издањима. Па ипак, верујемо да посматрање тих аката кроз призму владарске идеологије може дати резултате, драгоцене за боље разумевање једног бурног и критичног доба српске средњовековне историје, као и међусобног односа појединих феудалаца који су се борили за превласт у земљама несталог царства.

О титуларним претензијама кнеза Лазара већ су блиски савременици изрекли неколико судова. Још се у старим српским летописима, као нпр. у Пећком (настао после 1403) наглашава да је Лазар, који је примио српску државу, био кротак и смеран; он није узео ни царску ни краљевску а ни деспотску титулу, задржавши назив који је примио од Бога и цара.[4] О томе се расправљало и у историјској литератури, па И. Руварац исправно наглашава да је Лазар „био и остао до мученичке смрти своје кнез, од године 1379, самодржавни кнез Лазар, господин Србљем и Подунављу — Conte Lazaro princeps — dominus Lazarus".[5] С. Новаковић је сматрао да је Вукашиново узимање краљевске титуле представљало узурпацију и да због тога Лазар Хребељановић, који је после 1371. завладао у већем делу српских земаља, није узео царску а ни краљевску титулу.[6] Недавно је о Лазаревим титулама расправљао В. Мошин, узимајући поред података летописа у обзир и дипломатички материјал; из летописних података закључује да је Лазар сасвим легално од сабора и цркве проглашен за самодржца (автократора), а према подацима из повеља тај чин ставља у 1378/9. годину и повезује га непосредно са крунисањем Твртка I за краља (1377).[7]

У примедбама ових историчара несумњиво има тачних запажања, али нам се чини да досад нико није потпуно искористио повеље Лазареве канцеларије као материјал за проверавање конкретних владарских претензија и идеологије. О тим елементима нешто говори В. Мошин у своме најновијем раду, наглашавајући да се у Лазаревим повељама редовно среће титула самодржца, а да сам Лазар говори да га је Бог узвисио да влада на престолу пређашњих светих царева.[8]

Пре приступа анализи владарске идеологије у Лазаревим документима, мора се напоменути да је расположиви материјал оскудан, јер је сачуван доста мали број кнежевих повеља.[9] У оквирима и нормама средњовековне дипломатике, одређени пасуси повеља, на врло видан и уочљив начин, исказују претензије и основе владарске идеологије издавача документа. У такве делове средњовековних исправа најпре треба убројати аренгу која често, упркос устаљеним беседничким обрасцима по којима је састављена, садржи елементе конкретне владарске идеологије.

[3] С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, Историски часопис 6 (1956) 145.

[4] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 84—87; В. Мошин, *Кнез Лазар самодржац*, Багдала 147—8 (јун-јул 1971) 5. Руварац, *О кнезу Лазару*, 190, каже да чак и Ф. Миклошић зове Лазара „imperator Serborum".

[5] Руварац, *О кнезу Лазару*, 189.

[6] С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, 194 сл.

[7] Мошин, *Кнез Лазар*, 6, 8 сл. Аутор наглашава да су после 1378/9. године Лазареве владарске повеље „редиговане према формулару српских краљевских и царских повеља".

[8] Мошин, *Кнез Лазар*, 10.

[9] Списак Лазаревих повеља даје Мошин, *Кнез Лазар*, 9 сл., мада са доста непотпуним подацима о самим документима.

О тим важним деловима у Лазаревим повељама још је С. Станојевић нагласио да су заступљени у много већем броју него у ранијим документима рашке канцеларије.[10] Посматрајући Лазареву титулу самодршца, В. Мошин доста пажње посвећује и аренгама у Лазаревим повељама, па, пре свега, констатује да само један документ из кнежеве канцеларије нема аренгу. Од девет Лазаревих повеља осам имају аренгу, од којих се могу разликовати пет различитих типова, који по садржини, формулару и идејама одговарају типу аренги у српским владарским повељама.[11]

Међутим, од тих пет типова аренги повеља кнеза Лазара доста мали број може користити за проучавање владарске идеологије. Године 1381. кнез Лазар дарује руском манастиру св. Пантелејмона на Светој Гори Спасову цркву у Хвосну, а у уводу акта се говори о Христовој милости која се излила на Лазара.[12] Свечана Лазарева повеља Дубровнику (9. јануара 1387) има краћу аренгу, посвећену Христу који „постави ме господина земли срьпскои и поморию и странам подѹнавьскимь".[13] Међу аренгама Лазаревих докумената треба споменути и ону из повеље, издате такође руском манастиру на Светој Гори, са потврдом добара које је даровао челник Муса (1381). Та аренга каже да је Христов дух излио милост на господство му, тј. на кнеза Лазара и да га је поставио за господина српске земље и Подунавља.[14] О Лазаревим идеолошким погледима на владарску титулу, коју је имао, речито говори аренга Раваничке повеље, посвећена св. Петру. Ту се каже да је Божјом вољом Лазар узвишен па престо ранијих благочестивих цареа „и царствиа саномь оукрасившѹ и славою ѡть мнѡгиχ его дарованій иже на мнѣ".[15] Иако скоро све до данас познате Лазареве повеље имају аренге, ипак ти беседнички уводи пружају мало материјала за испитивање владарске идеологије. Известан изузетак чини Раваничка повеља, документ сачуван у знатно каснијем препису, чија аренга повезује кнеза Лазара са традицијом ранијих српских царева. Штавише, у том документу се додаје да је Лазар примио и чин царства, али верујемо да се тиме не мисли на царску титулу, већ на околност да је Лазар као господар српских земаља био наследник царева из династије Немањића. Извесно сиромаштво Лазаревих аренги елементима за упознавање владарске идеологије може се објаснити и околношћу да канцеларије српских великаша после 1371. године нису располагале са довољно вештих писара, који би састављали беседничке аренге за издате повеље, па су зато често узимани примери из аренги повеља раније српске краљевске и царске канцеларије.

У средњовековним документима владарску идеологију и претензије веома добро илуструју интитулације.[16] Августа 1380. кнез Лазар издаје опширну и свечану повељу ма-

[10] С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 94 (1914) 216 сл., 218.

[11] Мошин, *Кнез Лазар*, 11—13.

[12] *Акты Русского па святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона*, Киев 1873, 378—380; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 515; Мошин, *Кнез Лазар*, 10.

[13] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 205—207.

[14] *Акты Пантелеимона*, 380—382; Мошин, *Кнез Лазар*, 12. У ранијем раду В. Мошин, *Повеља цара Душана о селу Лушцу*, Југословенски историски часопис 5 (1939) 100—106 доказао је да се аренга тога Душановог документа јавља чак у 20 повеља каснијих српских средњовековних владара, па и у споменутој Лазаревој повељи манастиру св. Пантелејмона. Мошин, *Кнез Лазар*, 13 констатује да се и у Лазаревој повељи манастиру Богородице у Горњаку (Ждрело) налази аренга која представља варијанту аренге из Душанове повеље цркви св. Арханђела у Штипу (1336).

[15] Miklosich, *Mon. serbica* 196.

[16] С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 156 констатује да у Лазаревим повељама има богатих интитулација, које већином, са малим изузецима, гласе: „Азѣ вь Христа бога благовѣрный и самодржавный господинъ Срблемь и Подоунавию Стефань кнезь Лазарь". Међутим, тај одличан познавалац српске дипломатике, ипак није интитулације Лазаревих повеља посматрао са становишта владарске идеологије. Штавише, он није изнео ни све варијанте које се јављају у Лазаревим интитулацијама.

настиру Богородице у Ждрелу, документ који у правом смислу речи нема интитулацију, али се после дугачке аренге каже да „тога ради и ја благоверни кнез Лазар, самодржац све српске земље“ одлучи да подигне манастир посвећен Богородици.[17] Међу интитулацијама Лазаревих повеља свакако је занимљива она у документу сачуваном у препису у библиотеци манастира Хиландара; то је повеља о спору између неког великаша Црепа и Хиландара око манастира Богородице под Петрусом. Та повеља, која није датирана, има интитулацију „**Въ Христа бога благовѣрныи самодръжьць всѣмь Србьлем, христолюбивыи Стефань кнезь Лазарь**“.[18] Неки документи кнеза Лазара садрже сличну интитулацију са незнатним варијантама. Тако повеља руском манастиру св. Пантелејмона (1381) има интитулацију „**Азь вь Христа бога благовѣрни и самодрьжавни господинь Стефань кнезь Лазарь**“.[19] Кнежев акт, који 1380. године дарује поседе Хиландарској болници, има још свечанију интитулацију. „**Азь вь Христа бога благовѣрнїи и самодрьжавныи господинь Србьлемь и Подоунавию Стефань кнезь Лазарь**“.[20] Године 1387. кнез Лазар издаје повељу цркви св. Ваведења на Ибру, акт који има интитулацију „**Азь вь Христа бога благвѣрный и самодрьжавныи господинь Србьлемь и Поморию Стефань велики кнезь Лазарь**“.[21] У познатој Лазаревој повељи Дубровчанима из јануара 1387. године налази се интитулација „**Азь вь Христа бога благовѣрный и самодрьжавнїй господинь Србьлемь и Поморию Стефань велики кнезь Лазарь**“.[22] Најзад, српски патријарх Спиридон издао је 1381. године[23] повељу са потврдом дарова кнеза Лазара Хиландару; ту се каже да је патријарх видео хрисовуљу „благочастивог и христољубивог самодржца свих Срба и Подунавља, господина превисоког кнеза Стефана Лазара“.[24]

Међутим, потребно је одмах напоменути да у повељама кнеза Лазара срећемо и једноставније интитулације. Један од најзначајнијих и најопширнијих кнежевих докумената свакако је Раваничка повеља (1381), која после свечане и дугачке аренге има једноставну интитулацију. „**Азь вь Христа бога благовѣрный кнезь Лазарь**“.[25] У публикацији српских повеља С. Новаковића издати су фрагменти Лазаревог документа манастиру Лаври, али само према фотографији Д. Анастасијевића. Тај акт има једноставну интитулацију „у Христу Богу благоверни кнез Лазар“.[26]

За уочавање елемената владарске идеологије у Лазаревим повељама, поред интитулација, изванредан значај имају потписи.[27] На повељи Хиландарској болници (1381) са дарова-

[17] Miklosich, *Mon. serbica*, 194.

[18] А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35 (март 1929) 3—5; Љ. Стојановић, *Цреп и Витомир*, Зборник Б. Поповића, Београд 1929, 356—357.

[19] *Акты Пантелеимона* 380—382.

[20] *Actes de Chilandar* II, ed. L. Petit et B. Korablev, Виз. врем. 19 (1912) 540—542; Новаковић, *Зак. споменици*, 449 сл.

[21] Новаковић, *Зак. споменици*, 775 сл.; С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 157. М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова Визант. института 5 (1958) 13 верује да навођење Поморја нема никаквог стварног значаја и да не показује да је кнез Лазар тада господарио и неким приморским земљама.

[22] Miklosich, *Mon. serbica*, 205; С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 157.

[23] На повељи стоји други индикт, који би одговарао 1379. години, али смо овде преузели датирање Л. Петија и Б. Кораблъова.

[24] *Actes de Chil.* II, 539 sq.

[25] Miklosich, *Mon. serbica* 196; С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 156. Јануара 1388. године патријарх Спиридон потврђује Хиландару посед цркве на Ибру који је светогорски манастир још раније добио од кнеза Лазара. У патријаршијском акту се каже да су претходни краљеви и цареви српски, а и сам кнез Лазар, даривали имања том манастиру; наводи се и „записаније благочастивога господина Србљем кнеза Лазара“. Cf. *Actes de Chil.* II, 544. Карактеристичан је и сам потпис патријарха: „**Спиридонь милостиюмь божїюмь патриархь Србьлемь и Подоунавию**“. Уп. С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 96 (1920) 32 сл.

[26] Новаковић, *Зак. споменици*, 495.

[27] О варијантама Лазаревих потписа расправљао је С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 106 (1923) 45, али их није посматрао из перспективе владарске идеологије.

њем многих поседа кнез Лазар је врло свечано потписан: „**Ѣ Христа бога благовѣрный и самодрьжавный господинь Срьблемь и Подѹнавию Стефань кнезь Лазарь**".[28] Доста сличан по свечаности облика је и Лазарев потпис на повељи светогорском манастиру св. Пантелејмона (1380): „**Вь Христа бога благовѣрни Стефань кнезь Срьблемь и Подоунавїю**".[29] Међутим, карактеристично је да се у свечаној Лазаревој повељи о оснивању манастира Богородице у Ждрелу (августа 1380) налази врло једноставан потпис „**Вь Христа бога благовѣрный кнезь Лазарь**".[30]

Поред интитулација и потписа, извесне елементе за осветљавање владарске идеологије могу дати и печати повеља кнеза Лазара, али су они врло малобројни. Кнежева повеља руском манастиру св. Панталејмона имала је воштани печат са једноставним натписом „Стефан у Христу Богу благоверни кнез Лазар". На документу кнеза Лазара са даровима за Хиландарску болницу (1380) налази се златан печат са представом самог кнеза и натписом „У Христу Богу благоверни кнез Лазар".[31] Најзад, на Раваничкој повељи кнеза Лазара сачуван је печат са натписом „**вь х҃са б҃а благоверни кнезь Лазарь г҃нь всои срьбскои и поморїе земли**".[32]

Горе наведени примери интитулација, потписа и печата Лазаревих повеља дају основа за неке закључке о владарским концепцијама и идеологији кнеза Лазара, истицаним у дипломатичким документима. Овде се кнез Лазар ослањао на примере раније српске владарске канцеларије, употребљавајући неке епитете које срећемо у документима краљева и царева из XIII и XIV века. То је, пре свега, епитет самодржац или самодржавни који се јавља у Лазаревим интитулацијама и потписима, а који претставља, као и у ранијим српским документима, превод византијског царског епитета αὐτοκράτωρ.[33] На ту занимљиву појаву обратио је пажњу Г. Острогорски, тумачећи је исправно, као тежњу кнеза Лазара да, у складу са примерима ранијих српских владара, употребом епитета самодржац подвуче свој фактички независан положај, првенствено према византијском свету.[34] Недавно је В. Мошин предложио ново објашњење епитета самодржац у Лазаревим повељама. Полазећи од чињенице да се тај епитет јавља у кнежевим документима после 1378/9. године, В. Мошин ту појаву тумачи као Лазареву реакцију на крунисање Твртка I у Милешеву (1377): тек после тога државноправног акта босанског владара, кнез Лазар је од стране сабора и српске цркве проглашен за самодршца.[35] Међутим, чини нам се да

[28] Miklosich, *Mon. serbica*, 195; Новаковић, *Зак. сйоменици*, 449 сл. Занимљиво је да је према публикацији словенских повеља Хиландара тај потпис једноставнији „**Вь христа бога благовѣрный Стефань кнезь Лазарь.**" Cf. *Actes de Chil.* II, 540—542.

[29] *Акты Паптелеимопа*, 378—80; Новаковић, *Зак. сйоменици*, 515; Мошин, *Кнез Лазар*, 10. На Лазаревој повељи, која истом манастиру 1381. године потврђује дарове челника Мусе, налази се исти потпис: „**Во Христа бога благовѣрни Стефань кнезь Лазарь Срьблемь и Подоунавиꙗ**". Уп. *Акты Паптелеимопа* 380—382; Новаковић, *Зак. сйоменици*, 516 сл.; Мошин, *Кнез Лазар* 10.

[30] Miklosich, *Mon. serbica*, 193—195.

[31] *Actes de Chil.* II, 452; Мошин, *Кнез Лазар*, 10 сл., посвећује доста пажње овим малобројним печатима, иако они не пружају материјал за проучавање Лазареве владарске идеологије.

[32] Руварац, *О кнезу Лазару*, 213 сл.

[33] Вредно је напоменути да се епитет „самодржац", поред повеља, среће и у неким другим савременим списима. У кодексу писаном у Призрену (1387) забележено је да је настао у дане кнеза Лазара и Вука „самодржца све српске земље и поморске". Руварац, *О кнезу Лазару*, 328; Мошин, *Кнез Лазар*, 5 сл. У пролошком житију кнеза Лазара записано је да је он „самодржац и кнез све српске земље". Уп. Ђ. Трифуновић, *Срйски средњовековни сйиси о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 29. У цркви Нове Павлице, поред лика ктитора Стефана Мусића, пише да је он био сестрић „самодржавног кнеза Лазара, господара Срба и Подунавља". Уп. Ђ. Стричевић, *Хронологија раних сйоменика Моравске школе*, Старинар 5—6 (1954—55) 126; Трифуновић, *Срйски средњовековни сйиси*, 60.

[34] Г. Острогорски, *Авйокрайор и самодржац*, Глас САН 164 (1935) 158 сл. (= Сабрана дела IV, Београд 1968, 335 сл.).

[35] Мошин, *Кнез Лазар*, 8—10.

такво тумачење, ма колико било духовито и примамљиво, губи из вида неке значајне околности. Доста малобројни документи Лазареве канцеларије сачувани су тек из друге половине кнежеве владе (1379—1389), тако да се не може сматрати да је тек од 1378/9. године у Лазаревим повељама почео да се јавља епитет самодржац (автократор); он је могао да постоји и у документима пре 1378/9. године, само што те повеље нису сачуване. А тешко је поверовати да кнез Лазар, који се после 1371. године учврстио као господар у већем делу српских земаља, није за скоро читаву деценију своје владе издао ниједну повељу.

Дакле, за тумачење епитета автократор (самодржац) у повељама кнеза Лазара морамо се вратити старијем тумачењу Г. Острогорског, да се Лазар тако називао у жељи да подвуче свој фактички независан положај према византијском свету, а угледајући се на сличне примере у повељама ранијих српских владара. У интитулацијама и потписима Лазаревих повеља има још неких значајних елемената који показују тежњу угледања на сличне делове докумената раније српске краљевске и царске канцеларије. Пре свега, то је додатак Стефан који су носили владари из куће Немањића. Немајући титулу краља, Лазар није имао ни формално право на назив Стефан, али га он узима као један од знакова ослањања на државноправне традиције срушене државе Немањића, а то је првенствено могло наћи одраза у интитулацијама и потписима повеља. Штавише, у неким аренгама кнез Лазар наглашава да је Божјом вољом узвишен на престо ранијих српских владара. Као најмоћнији међу обласним великашима после пропасти царства (1371), кнез Лазар је био господар већег дела северних и централних делова српске државе; он каже да је господар свих Срба и Подунавља, а у неким документима и Поморја.

За добијање потпуније слике о владарској идеологији у Лазаревим повељама, треба обратити пажњу још на неке елементе, пре свега на називе и врсте докумената, потеклих из његове канцеларије. Норме средњовековне дипломатике су строго омеђивале права појединих владара на издавање одређених врста повеља, што је непосредно зависило од титула које су носили. Тако су нпр. једино цареви могли да издају повеље оверене златним печатом (хрисовуље), мада се у неким случајевима одступало од тих прописа, нарочито када су били у питању независни владари, макар и са нижим титулама. Зато би било занимљиво видети које је врсте и облике повеља издавала канцеларија кнеза Лазара.

Већ смо споменули Лазареву повељу која се чува у Хиландару, а која говори о манастиру Богородице код Петруса. У препису само фрагментарно сачуваном, у диспозицији се наглашава „записѹю братѹ моемѹ Црѣпѹ си светли хрисовѹль господства ми“, а у самом тексту се на више места спомиње термин хрисовуља.[36] На основу тих елемената могао би се добити утисак да је ова Лазарева повеља великашу Црепу заиста била хрисовуља, али подробнија анализа читавог текста показује да она ипак не припада тој врсти докумената. Писар или преписивач ове повеље исправно наводи хрисовуљу цара Стефана, али истовремено хрисовуљом назива одлуку суда патријарха Јефрема, а и документ патријарха Спиридона, што свакако показује да писар није имао јасне представе о појединим врстама владарских повеља, па се не сме буквално схватити ни његова карактеристика Лазареве повеље.

Извесну пометњу у сазнања о врстама и типовима повеља Лазареве канцеларије могу да унесу документи о подизању кнежеве задужбине, манастира Богородице у Ждрелу. Кнез Лазар је, 1380. године, издао свечану повељу о оснивању те задужбине, а сачувана је и повеља патријарха Спиридона који је, 16. маја 1379, потврдио новооснованом мана-

[36] Соловјев, *Једно суђење*, 3—5.

стиру поседе, добијене од „самодржца све српске земље господина кнеза Лазара". У тексту патријархове повеље се на више места каже да су му монаси показали хрисовуљу господина кнеза, иако се тај сачувани Лазарев акт нигде не назива хрисовуљем.[37] Занимљиво је да су неки истакнути представници наше историографије превидели нетачност података повеље патријарха Спиридона и тврдили да је кнез Лазар издао хрисовуљу манастиру Богородице у Ждрелу.[38] Питање веродостојности Спридонове повеље и њеног односа према Лазаревом документу о оснивању манастира у Ждрелу у више махова је разматрано у нашој историографији, а у новије време је о томе поново писао Ђ. Стричевић. Полазећи од давно уочене чињенице да Спиридон — који је постао српски патријарх тек 1380, када се његов претходник Јефрем повукао у манастир св Арханђела — није могао маја 1379. године, да изда као патријарх, потврдну повељу манастиру Ждрелу, Ђ. Стричевић сумња у аутентичност патријархове повеље.[39] Његовим доказима се може додати и околност да тај патријаршијски акт назива Лазареву повељу хрисовуљом, иако она тај назив не носи.

Према томе, ако се искључи фрагментарно сачуван и непоуздан препис повеље великашу Црепу, може се констатовати да од кнеза Лазара немамо сачуваних хрисовуља. Сви познати документи кнежеве канцеларије су једноставне повеље, углавном без икаквог назива у тексту,[40] а често са формулом „господство ми".[41] Те одлике показују да је кнез Лазар, упркос својим високим политичким амбицијама, а и истакнутом положају међу осталим обласним господарима на територији Српског Царства, поштовао византијске дипломатичке прописе. Без царске титуле он није могао да издаје златним печатом оверене повеље — хрисовуље, а без неке од највиших византијских дворских титула (деспот, севастократор и кесар) није смео да употребљава формулу царство ми (ἡ βασιλεία μου). Следеће примере раније српске канцеларије, повеље кнеза Лазара имају одлике докумената фактички самосталних владара, али се Лазар у односу на прописе византијске дипломатике строго држи права која му даје његова скромна титула кнеза, како гаословљавају и неки савремени византијски дипломатички приручници. Ж. Дарузес је недавно издао збирку упутстава за састављање патријаршијских писама (питакија) из средине 80-тих година XIV века: ту се наглашава како византијски митрополити пишу „εἰς κνέζην Σερβίας", ословљавајући га са „ὑψηλότατε μέγα κνέζη πάσης Σερβίας, συνετώτατε, ἀνδρικώτατε, ἐν Κυρίῳ ὑπερδήστε καὶ περιπόθητε κύριε καὶ υἱὲ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος· χάρις, εἰρήνη καὶ ἔλεος πληθυνθείη τῇ αὐθεντίᾳ σου".[42] Тај византијски дипломатички приручник признаје Лазару титулу кнеза целе Србије, дакле, у свему одговара и државноправним претензијама и владарској идеологији коју налазимо у Лазаревим повељама. Без обзира на своје политичке претензије, нарочито према суседима и другим обласним господарима, кнез Лазар је у документима поштовао византијске дипломатичке прописе.

[37] Miklosich, *Mon. serbica*, 212—214.

[38] Нпр. Руварац, *О кнезу Лазару*, 200; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 165 сл.

[39] Стричевић, *О хронологији раних споменика*, 116 сл., где је наведен и историјат целог проблема.

[40] Међу ретким Лазаревим повељама које имају назив треба забележити документ издат Дубровчанима, 9. јануара 1387; тај акт се једноставно зове „повеленије", а спомиње простагме и законе ранијих царева. Cf. Miklosich, *Mon. serbica*, 207.

[41] Формула „господство ми" јавља се нпр. у свечаној Раваничкој повељи из 1381. године, као и у документу Дубровчанима од 9. јануара 1387. године. Cf. Miklosich, *Mon. serbica*, 196—200, 205—207.

[42] J. Darrouzès, *Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, Revue des études byzantines 27 (1969) 60. На сличан начин се обраћа и „πρὸς τὴν τοῦ κνέζη σύζυγον" и то са „ὑψηλοτάτη αὐθεντρία πάσης Σερβίας, συνετωτάτη καὶ κοσμιωτάτη γυναικῶν, ἐν ἁγίῳ πνεύματι θύγατερ· χάρις, εἰρήνη καὶ ἔλεος πληθυνθείη τῇ αὐθεντίᾳ σου." Cf. *Ibid.*, 60.

У областима других феудалних господара после пропасти царства (1371), такође се јављају локалне канцеларије које издају низ повеља световним и црквеним феудалцима. Неки од тих обласних господара показују се као противници кнезу Лазару у крајевима језгра срушене државе Немањића, па је сасвим природно да се у њиховим документима огледају извесне државноправне и владарске претензије.

Овде хронолошки најпре долазе повеље Јована и Константина Драгаша, синова севастократора и деспота Дејана, једног од најмоћнијих великаша Српског Царства. Користећи се очевим угледом и утицајем, браћа Јован и Константин Драгаш[43] се учвршћују као господари у крајевима источне Македоније,[44] а њихове политичке и владарске претензије се исказују у повељама. О дипломатичким карактеристикама повеља браће Драгаш расправља С. Ћирковић, тачно уочавајући да се они држе извесних прописа византијске дипломатике: у заједничким актима, где се на првом месту наводи деспот Јован Драгаш, јавља се формула „царство ми" која одговара његовој високој титули, док се у самосталним повељама млађег брата Константина, који није имао византијску дворску титулу, среће само термин „господство ми".[45] Та запажања се могу допунити још неким елементима, важним за опсег и домет државноправних претензија браће Драгаш у српском свету. Само, у томе послу треба одвајати раније повеље, које су Јован и Константин заједнички издавали, од каснијих, насталих после смрти деспота Јована Драгаша, а које је даривао млађи брат Константин.

Већ смо установили да одређени делови повеља, пре свега интитулације и потписи, служе као згодни медијуми исказивања владарске идеологије и државноправних претензија. Првог јуна 1377. године, Јован Драгаш са братом Константином потврђује Хиландару цркву св. Власија, коју је светогорској обитељи даровао још штипски челник Станислав. Та повеља има интитулацију: „**Азь деспоть Іоань Драгашь и брать ми Костадинь**", а и потпис је једноставан „**Вь Христа бога благовѣрни Іоань деспоть Драгашь**".[46] Исте, 1377. године, Јован Драгаш потврђује бројне поседе руском манастиру св. Пантелејмона. После аренге, посвећене Богородици, документ има интитулацију: „**ѡ благочастива и христолюбива госпогы царица Ѥвдоки и сь прѣвьзлюбленими синови царства ми деспотом Іѡаномь Драгашемь и Костадиномь**"; потпис је такође једноставан „**Вь Христа бога благовѣрни Іоань деспоть Драгашь**".[47] Занимљиво је да се у тексту повеље каже да се манастиру св. Пантелејмона потврђују села „**що си сꙋ имали и при грчкомь царꙋ и ꙋтврьдисмо знамениемь и вѣлѣгомь царскимь, како да ѥ тврьдо и непоколѣбимо никими до века**".[48] Сличне особине показује повеља истом манастиру, издата око 1380. године; она такође има аренгу, једноставну интитулацију „**благовѣрны деспоть Драгашь и господинь Костандинь**" и исти такав потпис.[49]

Интитулације и потписи, малог броја заједничких повеља Јована и Константина Драгаша, не показују елементе истицања владарске идеологије или државноправних аспирација, усмерених према традицијама срушене државе Немањића или према власти над

[43] О њиховом заједничком имену Драгаш в. Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник Филозофског факултета VII—1, Београд 1963, 287—291 (= Сабрана дела IV, 271—274).

[44] О имањима браће Драгаш в. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава*, Београд 1902.

[45] Ћирковић, *Осумњичене повеље*, 149.

[46] *Actes de Chil.* II, 533 sq.; Новаковић, *Зак. споменици*, 452 сл.

[47] *Акты Пантелеимона*, 370—373. На крају текста налази се белешка да је повеља написана у граду Струмици, а по заповести деспота Драгаша и Константина. Скраћени текст даје Новаковић, *Зак. споменици*, 510—512.

[48] *Акты Пантелеимона*, 372.

[49] *Ibid.* 374—377. Овде се акт ставља у време око 1380. године, а у издању Новаковића, *Зак. споменици*, 512—515, око 1378. године.

једним делом земаља језгра Српског Царства.[50] Међутим, посматрани са становишта правила византијске дипломатике, ти акти имају извесна одступања: само прва од ових повеља носи једноставан назив „записаниє“, док су остале три хрисовуље са формулом „царство ми“, која одговара деспотској титули Јована Драгаша.[51] Чињеница да Јован и Константин Драгаш издају златопечатне повеље (хрисовуље) сведочи о жељи да се у византијском свету — према којем су, углавном, и окренуте њихове претензије — представе као независни владари.[52] Тиме они крше правила византијске дипломатике, али у интитулацијама и потписима њихових аката нема знакова ослањања на државноправне традиције Немањића, што смо могли да установимо за повеље кнеза Лазара.

После нестанка деспота Јована Драгаша, млађи брат Константин преузима власт над породичним имањима и од њега имамо сачуваних неколико занимљивих повеља, које показују извесне разлике у односу на владарску идеологију и државноправне претензије Јована Драгаша. Јуна 1379. године Константин Драгаш, у Приштини, потврђује Хиландару неколико села, дар војводе Дмитра; та његова повеља има једноставну интитулацију „Азь рабь Христоу моемоу Костадинь“, али зато потпис одаје извесне претензије на власт над деловима Српског Царства и гласи: „Вь Христа бога благовѣрныи и христолюбивыи Костадинь господинь србскїй и Подоунаю брать деспота Іоана Драгаша“.[53] Крајем маја 1380. године, Константин Драгаш поново издаје повељу Хиландару са даровањем неких села у околини Врања; и тај акт има једноставну интитулацију: „азь вь христа бога благовѣрныи господинь Костадинь“, али је зато потпис скоро исти као и на предходној повељи „вь христа бога благовѣрныи и хсистолюбивыи Костадинь Срьбскїи и Подоунаю“.[54]

Каснији Константинови документи показују напуштање таквих владарских претензија. Августа 1381. године, Константин Драгаш потврђује Хиландару манастир св. Арханђела у Леснову, што је већ раније даровала супруга деспота Јована Оливера са децом, Крајком и Русином. Константин се у тексту назива „вь христа (бога) благоверни господинь Костадинь,“ како гласи и потпис документа.[55] Исти једноставан потпис и интитулацију има дугачка Константинова повеља од марта 1388. године, која манастиру св. Вазнесења у Штипу потврђује дарове војводе Дмитра.[56] Године 1381,[57] царица Евдокија са сином Константином дарује Хиландару цркву Богородице у Архиљевици; та повеља има беседничку аренгу, једноставну интитулацију: „ꙗ благочьстива и христолюбива госпоꙗ царица Ѥвдокиа и сь прѣвьзлюбленнимь и вьсрьдьчнимь сином царьства ми господиномь Костадиномь“, а и потпис „вь христа бога благовѣрни и господин Кѡстандинь“.[58] Најзад,

[50] О интитулацијама и потписима повеља браће Јована и Константина Драгаша расправљао је С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 155, н. 4; Глас САН 106 (1923) 15.

[51] О неким одликама повеља деспота Јована Драгаша в. Б. Ферјанчић, *О десйотским йовељама*, Зборник радова Визант. института 4 (1956) 110.

[52] Руварац, *О кнезу Лазару*, 109, духовито примећује да су тада Јован и Константин Драгаш били султанови вазали.

[53] *Actes de Chil.* II, 538; Новаковић, *Зак. сйоменици*, 456 сл. (овде је повеља датована у 1389. годину). С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 156, наводи овај акт као пример интитулација Константина Драгаша.

[54] *Actes de Chil.* II, 538 sq. Новаковић, *Зак. сйоменици*, 457, даје нешто друкчији облик потписа (Костадинь вь христа бога благовѣрнии господарь срьбскии, брать деспота Іоанна).

[55] *Actes de Chil.* II, 542 sq.; Новаковић, *Зак. сйоменици* 453—455. Занимљиво је да се Константин овде позива на хрисовуље цара Стефана Душана. На крају документа се каже да је написан у граду Струмици „А томоу милостникь воевода Дмитрь“.

[56] *Акты Пантелеимона*, 388—393; Новаковић, *Зак. сйоменици*, 765—768. Повеља има дугачку аренгу посвећену Христу.

[57] На крају текста се налази 6887 (1379) година, али и ознака IV индикта који одговара 1381. години. Први издавачи датују акт у 1379. годину (cf. *Actes de Chil.* II, 535), а Новаковић, *Зак. сйоменици*, 446—448, у 1381. годину.

[58] *Actes de Chil.* II, 535—537; Новаковић, *Зак. сйоменици*, 446—448. Акт је састављен у Приштини-

сачуван је и један грчки акт Константина Драгаша, којим он светогорској обитељи, Ватопеду, додељује манастир Богородице Пантанасе (октобра 1393); то је једноставан документ са кратком интитулацијом, а без потписа.[59]

Поред интитулација и потписа, у повељама, постоје још неки елементи који могу преносити одређене титуларне и државноправне претензије. То су пре свега врсте и називи докумената. Већина повеља Константина Драгаша нема никакав назив, а једини његов познати грчки акт светогорском манастиру Ватопеду назива се једноставно писмо (γράμμα). Штавише, у повељи Хиландару (1381), коју Константин Драгаш издаје заједно са мајком, царицом Евдокијом, каже се: „и оутврьдисмо знамениємь и бѣлѣгомь царскимь и вь мѣсто злата своєроучно сиꙗ подьписасмо имени нашими, како да ѥсть тврьдо и никимь непоколѣбимо до века“.[60] Једино се издваја повеља којом Константин Драгаш, 15. августа 1381. године, потврђује Хиландару својину манастира св. Арханђела у Леснову; ту се само на једном месту каже: „ѥже писано више вь хрисовоули семь села“, а на крају акта је забележено да је хрисовуља настала у граду Струмици.[61] То би био једини сачувани пример да је Константин Драгаш прекорачио права титуле господина, коју је носио и да је издао повељу оверену златним печатом, кршећи тиме правила византијске дипломатике. Иначе, у повељама, Константин Драгаш употребљава формулу „господство ми“, сагласно титули господина коју ставља уз потпис на актима. Претензије на неке делове несталог Српског Царства јављају се само у два Константинова потписа, али у документима његове канцеларије нема трагова ослањања на државноправне традиције Немањића, чије смо елементе установили у актима кнеза Лазара Хребељановића.[62]

Међу Лазаревим савременицима који су својим политичким и територијалним претензијама утицали на догађаје после пропасти Српског Царства (1371) значајно место има Вук Бранковић. Овде не можемо улазити у проучавање сложеног питања односа између двеју најмоћнијих српских феудалних породица из краја XIV века; обратићемо само пажњу на владарске претензије и идеологију у повељама Вука Бранковића, који је световне и духовне феудалце даривао новим добрима и повластицама.

Једна од ранијих повеља Вука Бранковића, издата је, 1377. године, манастиру Хиландару, којем Вук дарује, као метох, манастир св. Ђорђа код Скопља. У питању је кратак документ са скромном интитулацијом: „Ꙗзь рабь христоу Влькь“ и са истоветним потписом.[63] За владарске и државноправне претензије Вука Бранковића веома је својствена његова повеља Дубровчанима, па ћемо томе важном документу посветити нешто више пажње. Јануара 1387. године, стигли су на Вуков двор дубровачки поклисари, Никола Гундулић и Јаков Бавличић, исти који су неколико дана раније боравили код кнеза Лазара и од њега добили повељу са повластицама. У повељи Дубровчанима Вук Бранковић каже да је видео „писаниє великаго господина цара Стефана и господина ми кнеза“ и да је грађанима Републике потврдио раније повластице.[64]

ни, а у тексту се спомиње повеља „ѡть господина ми светопочившега цара Стефана“. Међу повељама браће Драгаш Miklosich, *Mon. serbica* 227 sq. наводи још две: прва има једноставан потпис: „благовѣрни деспоть Драгашь и господинь Костандинь“, а друга, издата Дубровчанима (13. новембра 1395) нема потписа.

[59] V. Laurent, *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaš*, Revue des études byzantines 5 (1947) 183 sq.

[60] *Actes de Chil.* II, 537.

[61] Ibid. 542 sq.

[62] У приручнику за састављање аката цариградског патријарха из краја XIV века каже се да се митрополит обраћа Константину Драгашу са „εὐγενέστατε κῦρ Κωνσταντῖνε Δραγάση, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ υἱὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος“. Cf. Darrouzès, *Ekthésis néa*, 62.

[63] *Actes de Chil.* II, 534; Новаковић, *Зак. споменици*, 451 сл. Повеља има печат са једноставним натписом „Господин Вук“. Уп. Мошин, *Кнез Лазар*, 11. С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 92 (1913) 154 и 96 (1920) 33, наводи овај акт као пример једноставне интитулације а и пример интервенције.

[64] Miklosich, *Mon. serbica*, 207; Новаковић, *Зак. споменици*, 203—205.

На ове занимљиве формулације обратио је пажњу још И. Руварац, наглашавајући да оне показују да је Вук Бранковић признавао кнеза Лазара за господара све српске земље.[65] У новије време М. Динић је посумњао у овакво тумачење; по њему, Вук Бранковић „није био ни у каквом односу подређености према своме тасту кнезу Лазару"; формулацију из повеље Дубровчанима тумачио је само „као израз извесног признавања првенства Лазару, а не знак зависности: говори се не само о човеку који је био моћнији од њега, већ и о своме тасту".[66]

Чини нам се да је формулација повеље Дубровчанима (јануар 1387) јасна и да показује да је Вук Бранковић тада признавао кнеза Лазара за врховног господара једног дела земаља Српског Царства, баш као што на то недавно подсећа В. Мошин.[67] У духу тог признавања кнеза Лазара за господара, Вукова повеља Дубровчанима (јануар 1387) има једноставну интитулацију: „По милости Божиеи ꙗ Вльκь Бранковикь", али је без назива и потписа; на крају се налази белешка да је акт састављен у Приштини а по наредби господина Вука.[68] По скромним знацима владарских и политичких претензија, сличне су још неке повеље Вука Бранковића. После 1389. године он поново издаје акт Дубровчанима са обећањем да ће им потврдити раније повластице; повеља је без назива и потписа а има једноставну интитулацију: „ꙗ господинь Вльκь".[69] Између 1389. и 1398. године Вук Бранковић дарује нека села Хиландару и тај документ има доста дугачку беседничку аренгу, али је без назива и потписа; интитулација је једноставна: „Азь по милости Божиеи Вльκь Бранковикь", на крају се налази печат са натписом „господинь Вλк".[70]

Једноставност интитулација и потписа повеља Вука Бранковића ремети његов акт од 21. новембра 1392, издат поводом трибута који Вук треба да плаћа Турцима, о чему обавештава монахе Хиландара. Повеља има интитулацију: „ꙗ вльκь синь севастократора бранка, оунoукь младена", а и врло карактеристичан потпис: „вь христа бога благовѣрнїи вльκь бранковикь, господарь Срьблемь и Подоунаю". У тексту се среће једноставан назив за сам акт — „записание", а и формула „господство ми".[71] Свакако да је веома занимљив Вуков потпис на овој повељи са епитетом господара Срба и Подунавља, први и једини који је познат на његовим документима. На почетку акта Вук Бранковић наглашава да је закључио мир са Турцима „и приложихь се великомоу господиноу цароу ваꙗзитоу", али му то признање османлијске врховне власти не смета да истакне претензије на један део српских земаља, који је раније припадао кнезу Лазару Хребељановићу. Није случајно да се такве амбиције Вука Бранковића јављају после кнежеве погибије на Косову (1389), јер је он тек тада могао да да одушке својим политичким претензијама и да истакне право на власт у српским и придунавским земљама. Пре косовске катастрофе такве се претензије, сем у ретким случајевима, срећу само у актима кнеза Лазара Хребељановића. Међутим, занимљиво је да и документи Вука Бранковића немају назива, што је у складу са правилима византијске дипломатике, јер као обласни господар нема право да издаје повеље оверене златним печатом.

Посматрање елемената владарске идеологије и државноправних претензија великаша, окупљених после пропасти царства (1371) око језгра немањићке државе, може да пружи

[65] Руварац, *О кнезу Лазару*, 217—218.

[66] М. Динић, *Области Вука Бранковића*, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор 26 (1960) 21; М. Динић тако тумачи и заједнички новац, где се на аверсу јавља Вук Бранковић, а на реверсу кнез Лазар.

[67] Мошин, *Кнез Лазар*, 7.

[68] Новаковић, *Зак. споменици*, 203—205.

[69] Miklosich, *Mon. serbica*, 231; Новаковић, *Зак. споменици*, 208. Повеља има аренгу посвећену Богородици. Уп. С. Станојевић, *Студије*, Глас САН 94 (1914) 220 сл.

[70] *Actes de Chil.* II, 546 sq. Издавачи називају повељу хрисовуљом, мада она нема тај назив у тексту.

[71] *Actes de Chil.* II, 550 sq.

драгоцена сазнања о њиховим међусобним односима. Међу обласним господарима, кнез Лазар Хребељановић најчешће показује у повељама територијалне претензије на области које су и раније стајале под влашћу српских владара. Знаци сличних територијалних претензија срећу се, додуше, и у два документа Константина Драгаша из исте епохе, а и у акту Вука Бранковића, издатом после Лазареве погибије на Косову. Међутим, у односу на повеље других обласних господара, документи из канцеларије кнеза Лазара Хребељановића показују још једну важну особеност: у њиховим интитулацијама и потписима јављају се елементи ослањања на државноправне традиције Немањића, што даје основа за претпоставку да је кнез Лазар у једном раздобљу своје власти био врховни владар језгра срушене српске државе.

L' IDEOLOGIE DU SOUVERAIN DANS LA DIPLOMATIQUE SERBE APRES LA RUINE DE L'EMPIRE

BOŽIDAR FERJANČIĆ

La disparition de l'Empire en Serbie (1371) a ouvert la voie aux amples prétentions politico-juridiques de nombreux dynastes qui s'étaient déjà solidement établis dans diverses régions de l'Empire serbe. Ces prétentions politico-juridiques et ces aspirations territoriales se manifestent principalement dans les chartes, les actes officiels des chancelleries des différents seigneurs. Dans les régions centrales de l'ancien Etat des Nemanjić s'établit Lazar Hrebeljanović, dont les chartes possèdent de nombreux éléments qui montrent qu'il s'appuie sur les traditions politico-juridiques de la dynastie éteinte. C'est, tout d'abord, le nom de Stephan que Lazar, n'ayant que le titre de prince (knez) ne pouvait pas prendre formellement, de même que l'énumération des régions de l'Etat serbe que l'on rencontre souvent dans les titres et les signatures des chartes de l'époque des Nemanjić. Il importe de remarquer que dans les titres de ses chartes le prince Lazar se nomme autocrator, ce qui correspond également aux exemples pris dans les actes des chancelleries des souverains serbes. Par là, le prince Lazar avait certainement désiré souligner son indépendance effective vis-à-vis du monde byzantin. Cependant, les documents de la chancellerie de Lazar montrent que, tout en portant le modeste titre de prince, il respecte les normes de la diplomatique byzantine. De Lazar il ne nous reste aucune bulle d'or, et ses chartes n'ont la plupart du temps aucune appellation, ni la formule „carstvo mi" qui correspondrait au grec.

Parmi les seigneurs qui s'étaient rassemblées autour des territoires de l'ancien Etat serbe, se signalent principalement, par leurs ambitions politiques, les frères Jovan et Konstantin Dragaš. Les chartes qu'ils avaient octroyées ensemble entre 1377 et 1380, ne montrent pas les éléments d'un appui sur les traditions de la dynastie disparue des Nemanjić, ou des aspirations au pouvoir sur des parties de l'Empire serbe. Cependant, certaines de ces chartes sont des bulles d'or, ce qui montre que les frères, les despotes Jovan et Konstantin Dragaš, enfreignant les normes de la diplomatique byzantine, avaient désiré s'assurer dans le monde byzantin une situation de souverains indépendants. Après la mort du despote Jovan, le cadet Konstantin reste maître de vastes régions en Macédoine orientale. Les titres de ses chartes montrent d'une part certaines aspirations territoriales vis-à-vis des régions autrefois dans le cadre de l'Empire serbe, et d'autre part que Konstantin Dragaš octroyant des bulles d'or fait preuve d'ambitions politiques déterminées, vis-à-vis du monde byzantin. Il nous reste peu de chartes provenant de la chancellerie du puissant dynaste Vuk Branković. Ce sont en général des documents simples où ne se manifeste aucun élément de prétentions aux titres ou d'importantes aspirations territoriales. A ce sujet il y a une exception frappante, c'est la charte de 1392 où parmi ses titres Vuk est nommé seigneur des Serbes et du Podunavlje. Ceci montre clairement les aspirations de Vuk Branković, qui se font jour seulement après la mort du prince Lazar Hrebljanović à Kosovo (1389).

ВЕЛИКИ ЖУПАН СТЕФАН НЕМАЊА И КНЕЗ ЛАЗАР

ЈОВАНКА КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ

Стефан Немања и кнез Лазар представљају два раздобља наше прошлости. Први симболизује борбу Рашке за самосталност, други оличава отпор српског феудалног друштва турској најезди. Њихова делатност не значи ни прави почетак ни прави крај српске борбе за независност у средњем веку, али је чињеница да су је многи управо таквом сматрали. Схватали су је као полазну, односно завршну тачку истог пута. Пре Немање у нашим родословима и летописима и нема вести о борби рашких жупана против Византије, као што је борбу Лазаревих наследника против Турака увек засењивала Косовска трагедија. Немања и кнез Лазар су изузетне владарске личности, први у доба стварања српске државе, други у време њеног распада.

Није циљ овога рада да расправља ни о Стефану Немањи ни о кнезу Лазару. То није могућно ни потребно овом приликом. Реч је о покушају поређења два владарска лика наше прошлости, о трагању за оним што их, можда, спаја, приближава.

⋆

Када данас размишља о владарским ликовима Стефана Немање и кнеза Лазара, када настоји да открије праве димензије њихова дела, поједине фазе успона и средства којима су се притом користили, истраживач се налази пред истим тешкоћама — мање је непосредних података о њима, а много је више легенде, похвалних слова. У легенду је утонула и једна и друга личност, у њој треба откривати стварне путеве њиховог деловања, прилике које су их условљавале. Свака легенда има свој избор догађаја, свој угао посматрања и тумачења појава. То је често и пут и странпутица науке.

Давно је запажена чињеница да су и Немања и Лазар веома рано постали предмет посебног култа. Већ савременици, у оба случаја и непосредни наследници, почињу да прослављају дела ових владара. Прво речју, делом, а затим пером. И Стефан Првовенчани и Сава свесно су градили култ Стефана Немање, вајајући својим делима лик узорног владара и монаха, додуше сваки на свом подручју. Њима је он био потребан. Јачајући ауторитет и углед родоначелника династије, они су снажили сопствене позиције. То се запажа и у сликарству првих Немањића, у ктиторским композицијама владалаца. Немања је сигниран као свети и јавља се у тим композицијама као посредник између владара и Христа.[1]

[1] М. Ћоровић-Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља*, Старинар 7—8 (1956—57) 77—78; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 15—16; В. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4 (1968) 69.

Заиста је било велико дело Немањино. Од мале, полувазалне Рашке он је створио српску државу у дотад невиђеним границама. Обезбедио јој је међународно признање, настојао да обезбеди и континуитет. Иако се стварање српске државе само условно може сматрати искључиво Немањиним делом, већ савременици, а нарочито потоња поколења управо су у њему видели главног творца очигледних успеха Рашке. Дворска историографија је ту мисао разрадила и продубила. Подстицај за то дали су несумњиво они којима је светитељски лик Немањин био потребан. Територијално проширена и ојачала Србија имала је почетком XIII века много непријатеља. Стефан Првовенчани је грчевито бранио земљу, сукоби су ницали и у самој породици. Србији тога времена, а Немањиним наследницима на престолу посебно, неопходна је била заштита снажне личности признатог државника и монаха. Они су је прибавили и сами стварајући прве текстове у том циљу. Када је и српска црква прихватила неговање тога култа, умногоме захваљујући и промишљеној Савиној политици, Немањин лик је прерастао у неприкосновену вредност. Постао је са св. Савом најжилавије брањена светиња српског средњег века. Деловао је на тај начин Немања и онда када српског феудалног друштва, које га је створило и којем је служио, већ давно није било.

Лазарев светитељски пут био је сличан Немањином. Почео је у првим покосовским годинама, у средини која је дубоко преживела мученичку смрт свог војсковође, иако он није био ни први ни једини српски феудалац који је погинуо у сукобу са Турцима. Та средина је, ако је веровати казивањима очевидаца, његове мошти прихватила на најсвечанији начин када су преношене у Раваницу. Нема сумње да је кнежева погибија на Косову, под познатим околностима, била снажан подстицај за стварање култа Лазаревог у Србији. Па ипак, тај култ је био стварна вредност у бурним догађајима после Косова. Он је био потребан Лазаревићима да се одрже, узнемиреном друштву да се духовно поврати, Српској цркви да нађе ослонца у мученичком лику вође српског народа.

Већ је кнегиња Милица чинила све да се Лазарево дело, а посебно његова смрт, достојно прослављају. Пренос кнежевих моштију само је највидљивији знак тога настојања. Патријарх Данило III, монахиња Јефимија, монаси Раванице и многи други писци тога доба изражавају дубоко поштовање према Лазаревој погибији, дајући јој већ тада снагу симбола. И ту, управо тада, у последњој деценији XIV века, почиње да живи косовска легенда, једна од најраспрострањенијих у нашој старијој књижевности и уметности.[2] Лазаревићи нису имали уза се дугу династичку традицију која би обезбедила власт обезглављеној породици, као што је својевремено нису имали ни Немањини синови. У наше родослове и летописе почиње да се увлачи вест о генеалошкој вези Лазаревића са светом лозом Немањића.[3] Веза са Немањићима, било у коме виду да се изражавала, пружала је више легитимности Лазаревој делатности на окупљању српских земаља, што је, опет, његовим наследницима било веома потребно у тренуцима опште несигурности.[4] Нема сумње да су учестало истицање веза Лазареве породице са Немањићима и настанак косовске легенде — остављајући по страни све књижевне вредности текстова састављених

[2] Ђ. Сп. Радојичић, *Почетак Косовске легенде*, ЛМС 390 (1962) 85—88.

[3] О томе пише већ Данило III у *Похвали кнезу Лазару*: В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, Глас СКА 136 (1929) 86; 95. Тих вести има у родословима и летописима: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 28; 38—39; 44; 50; 53; 87. О времену њиховог настанка уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историски Гласник 2 (1948) 21—36; И. Руварац, *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*, Годишњица Н. Чупића 10 (1888) 5—9; М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, Зборник радова Византолошког института VIII—2 (1964) 62; уп. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 47; 53; 172.

[4] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 39.

на ту, заиста захвалну тему — део исте потребе коју су Лазаревићи силно осећали у последњој деценији XIV века, када су искушења стизала са свих страна и када је требало преживети, одржати се.

Ако је подстицај за канонизацију кнежеву и свесно дат, чињеница је да ју је српско друштво свестрано прихватило. Оно је тада имало много слуха, дубоког разумевања за судбину свога кнеза. Лазарева погибија је наговештавала општу пропаст; она није само његова лична судбина. Раваничка атмосфера поштовања једног лика, једног дела, пренела се лако ван манастирских зидина. Турском навалом и неизвесношћу пред сутрашњицом узнемирено друштво, радо је пригрлило мисао о изузетном лику свога вође. И без званичне канонизације, Лазар је брзо канонизован.

Пред нама су, дакле, два владарска лика — Стефана Немање и кнеза Лазара — које у великој мери засењује легенда о њима самима, прикрива и улепшава њихову стварну делатност. Управо због тога је знатно отежано њено тачно приказивање.[5]

Ако бисмо хтели да издвојимо сличности у њиховим животним путевима, онда поглед треба најпре зауставити на раздобљу учвршћивања власти и једног и другог. За Немању — то је доба до 1166. године, када он преузима великожупанску власт, за кнеза Лазара — то је нарочито доба после Душанове смрти. И Немања и Лазар су почели своју делатност као обласни господари. Немања је до драматичних обрта шездесетих година XII века управљао источнорашким пределима готово самостално. Преговарао је са Византијом мимо великог жупана, ширио је своју власт свакако противу његове воље (добијање Дубочице), подизао је манастире и цркве не тражећи било чију сагласност — да поменемо само оне његове акције које нам Немањини синови предусретљиво саопштавају.[6] Немања, као ни Лазар, није могао наследити престо. Чак ако су Немања и Лазар и били сродници владајуће породице, власт нису могли добити законитим путем. Немања се умешао у борбу за великожупански престо отворено; у томе је најзад и успео. Лазар то није учинио, али његова делатност на учвршћивању сопствене власти, проширивању добијених области, затим сарадња са српском црквом и други изрази владарске идеологије, указују да је он de facto био на путу који је водио обнављању српске државе. Пошто је у науци присутно и другачије мишљење — да се кнез Лазар ничим није разликовао од осталих обласних господара свога доба,[7] сматрамо да треба истаћи неколико чињеница.

Лазарева делатност, нарочито у раздобљу од 1374. до 1389. године, садржи неке елементе који упућују на закључак да се он постепено издвајао од осталих великаша. Одавно је познато да је он узео име Стефан и да га је прикључио своме. Као „Стефан кнез Лазар" он се јавља у повељама, затим на печатима, у натписима.[8] Први је то име узео Немања

[5] На исте тешкоће наилази се и у сликарству. Популарност владара светитеља наносила је много штете очуваности његовог лика. Лазарев лик се, као и Немањин, непрекидно освежава, премазује и улепшава тако да најзад губи све особине портрета: С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 64.

[6] *Житије Симеона Немање* од Стевана Првовенчаног, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник II, Београд 1939, 19—22; В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд — Сремски Карловци 1928, 152—153.

[7] Иако је још Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Н. Чупића 10 (1888) 234—235, истицао да се Лазар сматрао „врховним господарем" Србије и Зете и да га је Вук Бранковић таквим држао, у науци је, махом, присутно уверење да је Лазар био старешина породичног савеза у који су улазили његови зетови, Вук Бранковић и Ђурађ Балшић (К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 322; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26, св. 1—2 (1960) 21; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII—1 (1964) 347 и други.

[8] Арх. Леонид, *Стара српска писма*, Гласник СУД 24 (1868) 257—258, 260; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 515—517, 200—203; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд —

да би га касније носили сви владари те династије. Без обзира на порекло речи „Стефан", чињеница је да је она давно пре Лазара у Србији стекла државно-симболичко значење.[9] То је било познато готово свим истраживачима српске прошлости тога доба. Па ипак, та чињеница до данас није добила своје право тумачење. Чиме би се могла тумачити Лазарева тежња да буде „Стефан" у средини која је тачно знала право значење те речи у Србији — ако не намером да се ослони на владарску традицију неприкосновених Немањића?

Владарске претензије кнежеве назиру се у девоцији његових повеља, у аренгама такође.[10] При томе, треба имати у виду и представе Лазареве на новцу.[11]

За постављено питање — да ли је Лазар био само један од обласних господара тога доба или и више од тога — пресудна је управо делатност Лазарева на пољу сарадње са црквом. Управо та делатност, колико верска толико и државничка, води нас оснивачу српске државе — Немањи.

И Немања и кнез Лазар су у цркви тражили и налазили ослонца за учвршћивање своје власти. Храмови су служили религији, али и држави, владару. Својим угледом и положајем у друштву, материјалним благостањем за које се владар непрекидно бринуо, свакако захваљујући тадашњем духовном устројству, црква је била најбољи савезник у изграђивању централне власти, проповедању државне идеје. Изграђивање мреже цркава било је пут *стварног* припајања једне области државном ткиву или једној целини.

Дубоко побожни, и Немања и Лазар су били и прворазредни државници. И један и други саградили су више манастира, многе старе су обновили, већ познате — богато даривали. Смишљена је и бескрајно корисна била та њихова делатност. Пусте области су оживљавале. Средишта вере и писмености, места окупљања људи око религије, односно владара који ју је штитио, стварали су предуслове духовном уједињавању, толико потребном за образовање државних целина. И Немања и Лазар су били врсни ратници, међу најбољима што их памти наша старија историја. Мачем стварана у доба Немање и брањена од Турака у Лазарево време, Србија је духовним јединством добијала већу снагу, кохезију, самим тим и већу одбрамбену моћ у приликама које су је тако често опробавале. Црква је носила и проносила идеју о држави, владару, у Лазарево време подстицала да се она одбрани, одржи.

Немања је читавог живота свестрано помагао цркву. Имао је за то и довољно разлога. У периоду до 1166. године окупљао је присталице, тражио савезнике, ослонца у борби за власт. Није нимало случајно да су му браћа пребацивала неконтролисану градњу цркава управо у том раздобљу. Стефан Првовенчани, приказујући ту очеву делатност првих године владе, истиче да је управо она била спорна у односима између Немање и његове браће.[12] То је био само један вид јачања Немањиних позиција, свакако

Сремски Карловци 1929, 120. Навели смо овом приликом само неке Лазареве повеље. За подробну анализу Лазаревих титула уп. Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства*, Акта Симпозијума. За натписе на печатима уп. В. Мошин, *Кнез Лазар — самодржац*, Багдала бр. 147—148 за јун-јул 1971, 10—11. „Стефан кнез Лазар" у натпису у манастиру Љубостињи: Ст. Станојевић, *Студије из српске дипломатике. II Интитулација*, Глас СКА 92 (1913), 156, 157. Уп. С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 66, 88.

[9] A. Solovjev, *Corona regni. Die Entwicklung der Idee des Staates in den slawischen Monarchien*, Corona regni. *Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter*, Weimar 1961, 171; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 354.

[10] В. Мошин, *Кнез Лазар — самодржац*, 12—13.

[11] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Багдала бр. 147—148 за јун-јул 1971, 33—34.

[12] *Житије Симеона Немање* од Стевана Првовенчаног, изд. В. Ћоровић, 22.

не једини; остале Првовенчани прећуткује. Иако нису познате све појединости Немањине борбе за великожупански престо, из текстова његових биографа произлази да је став цркве у томе био одлучујући.[13]

Немањи је сарадња са црквом необично користила не само тада него и касније. То је темељ читаве његове политике. Као владар он је ту сарадњу разгранао и обогатио новим видовима делатности. У сарадњи са епископом Јефтимијем, касније са Калиником, у присуству и уз сагласност црквених старешина решавају се најзначајнији државни проблеми. На саборима је њихова улога била видна.[14] Борба противу јереси само је један пример најтешње сарадње државе, владара и цркве.

Немања је основао више нових манастира. Он их је градио најпре у својој области између Ибра и Јужне Мораве, затим у средишту државе. Тако су настали манастири Богородице у Топлици, код Куршумлије, манастир св. Николе на ушћу Бањске, затим манастири у Расу, на Ибру. Градио их је и у периферним областима српске државе, у пустим пределима, како се то изричито и сликовито каже за Студеницу. Манастир је подигнут на месту које је било пусто, „ловиште зверова".[15] Црква је заједно са државом буквално освајала нова подручја, уклапала их у постојећи систем власти.

У другој половини XII века српска држава се нагло ширила. Наследила је сву упорност борбе за опстанак претходних поколења рашких жупана.[16] Немања ју је водио даље, и успешније, додуше умногоме захваљујући и промењеним приликама у Византијском царству (после 1180. године). Рашка је захватала нове области, припајала је византијске територије. Немања је својом црквеном политиком, и државним разлозима руковођен, настојао да прати тај брзи развој. Настају нове цркве, обнављају се стари храмови (у Нишу, Скопљу).[17]

Немањина делатност, па према томе и његова црквена политика, биле су везане за области тадашње српске државе. Она у то време није обухватала Поморавље. Споменици рашке школе прате развој државе тога доба, они је потврђују и обогађују. Јављају се у областима које су владари у XII и XIII веку потчинили својој власти.

Тек када су се границе Србије трајније приближиле Сави и Дунаву створени су услови да се Немањино дело настави, али на новом простору. Оно што је за српске области на југу било Немањино доба, то је за Поморавље, наравно у промењеним околностима, била Лазарева делатност.

Кнез Лазар је владао пространом облашћу која се протезала од Новог Брда, на југу, до Дунава и Саве, на северу.[18] После маричке битке и незаустављивог надирања Турака

[13] Уп. В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 151—153; уп. нап. 12. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 63, закључује да се Немања „издигао на престо" уз помоћ цркве. Постоји обимна научна литература о Стефану Немањи. Мање је радова који расправљају о првим годинама његове владе. Од новијих расправа уп. Р. Новаковић, *Када се родио и кад је почео да влада Стеван Немања*, Историски Гласник 3—4 (1958) 175—189; Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI—1 (1970) 193—202.

[14] Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 63—74.

[15] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 151.

[16] Уп. Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 21—37.

[17] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 59—60, 63.

[18] Уп. карту В. Марковића објављену код Ст. Станојевића, *Историја српског народа*, 2. изд. Београд 1910, 160; критика: М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ XXVI, св. 1—2 (1960) 10, 12.

према средишњем делу Балканског полуострва, ма како поступно било, ствара се ново средиште живота у Поморављу. Изградња нове престонице у Крушевцу само је највидљивији знак тога пута, који, наравно, не значи напуштање традиционалне политике Немањића усредсређене више на пределе старе Рашке.[19] Изван ове теме је питање, шта је све довело до тог померања средишта према северу, и где се све оно може пратити (економија, политика, култура). Чињеница је да је кнез Лазар своју делатност пренео у нова подручја. Он је попут Немање освајао нове области, затим их је на разне начине увлачио у организованије облике живота, између осталог и изградњом нових цркава и манастира. Поред дубоке побожности коју хвале многи савременици, Лазар је, тражећи ослонца у Српској цркви, имао у виду и државничке разлоге.

Многобројна су и разноврсна сведочанства Лазареве политике према цркви: широка градитељска делатност која умногоме наставља Немањину политику оживљавања новостечених области; најтешња сарадња са представницима Српске цркве — далековида политика измирења Српске цркве са Цариградском Патријаршијом, као и прихватање новог таласа балканских монаха који су ту, у Лазаревој Србији, налазили уточиште, подршку за даљи рад. И када се расправља о Лазаревој политици у целини и његовим владалачким претензијама у оквирима српског друштва подељеног на територије обласних господара, свакако треба издвојити његову јединствену политику према Српској цркви, коју није водио ниједан други српски феудалац тога доба.

Кнез Лазар је поступно ширио своју власт. Освајајући област Рудника и Ужица од Николе Алтомановића 1373. године, потчињавајући Браничево 1379. године, продирући у Мачву, добио је нова пространства. Иако су то крајеви који су и пре њега били потчињени власти српских феудалаца — неки повремено (Мачва, Браничево), неки трајније — чињеница је да је управо кнез Лазар први развио широку градитељску делатност у њима. Није нимало случајно да он гради манастире и цркве баш ту, у новоосвојеним крајевима. То је делатност коју ће наставити и његови наследници. Пажње вредан пример пружа освајање Браничева. Кнез Лазар је уништио власт Радича Бранковића 1379. године,[20] да би одмах почео да гради манастир Горњак. Изградња Раванице је већ била у току. У те пусте области долазе и монаси из других балканских земаља. Лазар им пружа уточиште, омогућује даљи рад.[21] Стварају се прве веће монашке заједнице у северној Србији и пределима источно од Велике Мораве.

Позната је Лазарева ктиторска делатност. Градио је манастире и цркве читавог живота (Лазарица у Крушевцу, Горњак на Млави, Раваница и други). Његово доба је оставило за собом десетине нових храмова. Неке је сам подигао, неки му се приписују, за друге је опет пружио подршку (Дренча, Неупара, Нова Павлица, нпр.).[22] У Поморављу, у Шумадији, источној Србији, у Подунављу пре Лазара таквих споменика није било, или бар веома мало. Звуче истинито и верно речи Данила III да Лазар манастирима „испуни горе и брда".[23] Највећу пажњу посветио је својој задужбини — Раваници. Давно је уочено да

[19] Уп. друкчије мишљење В. Ћоровића, *Прошлост Крушевца*, Браство 27 (1933) 93.

[20] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, 196—197; М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 139—144.

[21] То су Григорије из Горњака, Ромил, тзв. „Синајити" и други: Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 196; 202; 212—214; В. Марковић, *Православно монаштво*, 126—127; Ђ. Трифуновић, *Списи о кнезу Лазару*, 47—48; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 182—184.

[22] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, 214—215; В. Ђурић, *Зидно сликарство Моравске школе*, Моравско сликарство, Галерија фресака у Београду (Каталог за истоимену изложбу), 1968, 10—16.

[23] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 87.

је то манастир који је надмашио све своје претходнике по имањима које је добио.[24] У то време, поређења ради вреди поменути, Вук Бранковић није основао ниједан нови манастир.[25]

Можда делатност Лазарева не би била довољно јасно приказана ако се не истакне једна важна чињеница. Српска црква је у тадањем друштву имала огромну улогу, велики утицај и у свакодневном животу и у доношењу свих значајних одлука. После маричке битке, погибије краља Вукашина и смрти цара Уроша, она све више преузима улогу заштитника државних интереса, који су све очигледније били угрожени седамдесетих и осамдесетих година XIV века. Та је појава, изражена на својеврстан начин у раду државних сабора, у науци позната.[26] У доба феудалне распарчаности и опште несигурности која такво стање прати, црква постаје бранилац светосавског култа и баштине Немањића. Ослањајући се на њу, кнез Лазар је посредно успостављао везу са признатом прошлошћу свога народа. Управо та сарадња Лазарева са црквом открива, на свој начин, веће владалачке претензије овог српског кнеза. Једино онај појединац који је имао уза се цркву, њену подршку, углед и заштиту, могао је да се наметне као обновитељ државног јединства. Само је Лазар то обезбедио, Твртко I — није. Вук Бранковић такође није имао значајнију улогу у томе, изгледа да је није ни могао имати захваљујући својим личним и породичним везама са кнезом Лазаром.

Посебно је занимљиво, али изван ове теме, питање — где су корени те сарадње кнеза Лазара са црквом, због чега су црквени кругови управо са њим и највише са њим сарађивали. Нагло јачање Лазаревих позиција после 1374. године, у време када законитих наследника Немањића више није било (по мушкој линији), чак ни владарске личности једног Вукашина, којег није могао да замени син Марко у приликама које су тада владале, све то уз личне и владарске особине Лазареве и положај његових земаља у Србији, свакако је утицало да се открију међусобни интереси цркве и кнеза Лазара, заједнички интереси који су неминовно водили тесној сарадњи. Очигледно је да Српска црква није прихватала Твртка I као могућег обновитеља државе, без обзира на све остале околности које су га могле за то предодређивати (чињеница да је био наследник Немањића по женској линији, да се крунисао за краља и друго).

Поменута сарадња Лазарева са Српском црквом показала се на делу већ 1374. и 1375. године, у време покретања и остварења важне мисије помирења Српске и Грчке цркве. Огромна улога Лазарева у томе подухвату је очигледна, чак и ако се прихвати верзија Даниловог настављача да су његови зачетници српски монаси са Свете Горе. Патријарх Сава је дао своју сагласност за подухват, иако, изгледа, не без примедби.[27] Већ ту је кнежева акција оснажена.

У још већој мери је порастао углед Лазарев када су се српски посланици вратили из Цариграда успешно обављена посла. У Пећи је 1375. године сазван сабор „повељенијем кнеза Лазара и Ђурђа (Балшића)" на којем је изабран нови патријарх, Јефрем.[28] Када

[24] Уп. *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 416.

[25] В. Марковић, *Православно монаштво*, 124.

[26] Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 158—167.

[27] Арх. Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, Гласник СУД 56 (1884) 67—68; Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали Филолошког факултета 7 (1967) 71; И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 140—141; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква, Београд 1971, 48—49.

[28] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*. Написао арх. Данило. Београд — Загреб 1866, 384. Уп. М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Гласник Скопског научног друштва 15—16 (1936—36) 310—311; Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Књижевна збивања, 191—192; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 162—165.

је неколико година касније, због повлачења патријарха Јефрема са положаја, требало бирати новог црквеног поглавара, сабор је сазвао сам кнез Лазар.[29] Раније већ успостављена сарадња Лазарева са поглаварем Српске цркве, постаје још изразитија у време патријарха Спиридона, који у више наврата потврђује Лазареве даровне повеље разним манастирима. Почетком маја 1382. године он се већ помиње у Жичи.[30] Кнез Лазар је имао пуну подршку цркве. Она је, чини се, бивала све већа и свестранија што су се ближили судбоносни догађаји уочи косовске трагедије.

Нема сумње да Стефан Немања и кнез Лазар припадају епохама које се међусобно огромно разликују. Раздвајају их два века наше прошлости, раздобље у којем је српско друштво доживело дубоке промене на свим подручјима живота. Уважавајући све посебности тих епоха, изгледа да треба смелије проучавати и оно што их спаја, приближава. Упознавање владарске идеологије и једног и другог — пут је да се то бар делимично постигне. Управо због тога су владарски ликови Стефана Немање и кнеза Лазара и узети за тему овог рада.

LE GRAND JOUPAN STEFAN NEMANJA ET LE PRINCE LAZAR

JOVANKA KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ

Stefan Nemanja et le prince Lazar représentent deux époques du passé serbe. La première symbolise la lutte de la Raška pour l'indépendance, et la deuxième est caractérisée par la resistance de la société féodale à l'invasion turque. Leur activité ne signifie ni le véritable commencement ni la vraie fin de la lutte serbe pour l'indépendance, au Moyen Age, mais le fait est que nombreux étaient ceux qui le pensaient ainsi. Ils l'ont considérée comme le point de départ et la dernière étape d'une même route. Avant Nemanja, dans les sources historiques de notre pays, il n'est pas fait mention de la lutte des joupans de Raška contre Byzance, de même que la lutte des successeurs de Lazar contre les Turcs a toujours été plus ou moins dans l'ombre à cause de la tragédie de Kosovo. Nemanja et le prince Lazar sont des souverains exceptionnels, l'un au moment de la formation de l'Etat serbe, et l'autre au moment de sa ruine.

Dans ce travail l'auteur ne disserte pas sur Stefan Nemanja ni le prince Lazar séparément. Il s'efforce de comparer ces deux souverains, en recherchant les similitudes entre eux a cet effet, il n'indique que quelques cadres communs de leur activité.

Les deux souverains sont devenus très vite après leur mort l'objet d'un culte. Les contemporains, dans les deux cas leurs successeurs directs, commencent aussitôt à glorifier leurs oeuvres. Stefan Prvovenčani (le Premier Couronné) ainsi que saint Sava instituent intentionnellement le culte de Stefan Nemanja en représentant dans leurs ouvrages la figure du souverain et du moine modèle. En renforçant l'autorité et le prestige du fondateur de la dynastie, ils consolidaient leurs propres positions. Pour eux, comme pour les héritiers de Lazar, vers la fin du XIVe siècle, ce culte était une valeur réelle, dans les temps agités de la lutte pour l'existence.

[29] Епископ Марко, *Живот српског патријарха Јефрема*, Старине ЈАЗУ 16 (1884) 39. У науци постоје различита мишљења о времену избора патријарха Спиридона: Ђ. Сп. Радојичић, *Избор Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 75, нап. 75; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, 311 и други.

[30] Ст. Новаковић, *Законски споменици* 450, 761—764, 772—777.

Bien que les circonstances où les uns et les autres ont vécu, aient été très dissemblables, il saute aux yeux que la création de ce culte a été inspirée par la famille, pour se développer rapidement et puissamment, en enrichissant sans cesse son contenu. La légende de Kosovo commence à vivre dans la neuvième décennie du XIVe siècle et devient avec le temps l'une des plus répandues dans notre littérature ancienne. Cette légende, ainsi que l'insistance sur les liens de parenté des Lazarević avec la dynastie éteinte, a donné, entre autres, aux successeurs de Lazar plus d'assurance dans la lutte pour le pouvoir, dans les conditions complexes après la bataille de Kosovo.

L'auteur attire ensuite l'attention sur le fait que Stefan Nemanja, ainsi que le prince Lazar, ont commencé leur activité comme dynastes. Ni l'un ni l'autre n'avaient pu hériter le pouvoir en Serbie légalement. Nemanja avait ouvertement pris part à la lutte pour le trône dans la Raška, et il avait fini par s'en emparer. Le prince Lazar, à en juger d'après son activité, de 1374 à 1389 surtout, aspirait à restaurer l'Etat serbe. Il se nomme „Stefan prince Lazar" dans les chartes, les inscriptions, les sceaux, dans un milieu qui connaissait parfaitement le sens symbolique du nom Stefan, et ses rapports avec la dynastie éteinte. On discerne ses prétentions de souverain dans les dédicaces de ses chartes.

Ce qui frappe surtout c'est la politique des deux souverains vis-à-vis de l'église. C'etait une question concernant la religion autant que l'Etat. En construisant de façon préméditée des monastères et des églises, surtout dans les régions périphériques et peu peuplées, ils avaient étendu les formes organisées de la vie dans les domaines jusque là non conquis. Ce que Nemanja avait fait à ce point de vue dans la région de la Raška, Lazar l'avait poursuivit dans le Pomoravlje et dans la Serbie orientale. Cette riche activité de bâtisseurs était dictée en grande partie par des raisons d'Etat. Elle est seulement aujourd'hui la trace la plus visible de la collaboration du souverain et de l'église, mais non par sa forme unique. L'auteur attire l'attention sur les éléments les plus importants de cette collaboration, qui découvre en somme, et entre autres, leurs prétentions en tant que souverains.

DIE NEMANJIDENIDEOLOGIE UND KNEZ LAZAR

STANISLAUS HAFNER

Es steht heute unbestritten fest, daß die Nemanjidendynastie ihren Herrschaftsanspruch mit einer im europäischen mittelalterlichen Staatsdenken verankerten, selbständigen Herrschaftsideologie legitimierte[1]. Diese wurde bekanntlich das erste Mal schriftlich von Sava und Stevan Nemanja in der Arenga der ersten Stiftungsurkunde des Klosters Hilandar theoretisch konzipiert und auch terminologisch verbindlich in kirchenslavischer Sprache formuliert. Damals wurde sowohl im Osten wie im Westen die Herrscherurkunde oft dazu benützt, als Propagandainstrument über ihren materiellen Inhalt hinaus auch allgemeine Prinzipien der Herrschaftsauffassung zu verkünden. Träger dieser Herrschaftspropaganda war in erster Linie der formale Teil einer Urkunde, die Arenga. Die serbische Herrscherkanzlei folgte bei ihrem Vorgehen deshalb dem Beispiel der benachbarten Herrscher[2]. Auch die einzelnen Elemente der altserbischen Herrschaftstheorie stammen aus verschiedenen Traditionen, und es fällt uns heute schwer, ihre Provenienz nachzuweisen. Eines aber steht fest, die Entelechie aus der Zahl der verfügbaren Vorbilder und die richtige Verwendung der Elemente, so daß sie der gegebenen historischen Situation entsprachen und beim zuständigen Publikum ihre Wirkung ausübten, bildet die eigentliche geniale Tat Savas und Stevan Nemanjas, und diese Tat steht in der kirchenslavischen Tradition einzigartig da.

Den ideellen Kern der Herrschaftstheorie der Nemanjiden bildet zweifellos die Verkündung eines eigenen Gottesauftrages zur weltlichen Herrschaft, mit dem sich das Geschlecht der Nemanjiden im Sinne der christlichen Staatsrechtstheorie jener Zeit ausgestattet wissen wollte, und dessen Kontinuität ein Mitglied des Geschlechts gemäß dem Erbrecht hier in Anspruch nahm. Die betreffenden Sätze lauteten in der betreffenden Arenga: „*Těmьže po mьnozěi ego i neizьměrьněi milosti i člověkoljubiju darova našimь pradědomь i našimь dědomь obladati sijuvь zemlovь srьbьskovь, i vьsakoěko bogь stroe na unьša člověkomь ne chote člověči giběli, i postavi me veliega župana, narečenago vь světěmь krьšteni Stěfana Nemanu...*[3] Zu dieser, vor allem in der byzantinischen Welt nicht alltäglichen Verbindung von Gottesauftrag und Erbrecht tritt, wie wir es im Text sehen, als Rechtfertigung des ganz persönlichen Auftrages noch der allgemeine Hinweis auf den christlichen Heilsplan hinzu.

[1] Vgl. Hafner, S.: *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, 1964, S. 54—77; bzw. früher schon Solovjev, A.: *Hilandarska povelja velikog župana Stefana Prvovenčanog iz godine 1200—1202*, in: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 5. 1925, S. 63 ff.

[2] Vgl. Fichtenau H.: *Arenga* (Mitteilungen des Inst. f. österr. Geschichtsforschung, Erg.-Bd. 18). Wien 1957 und H. Hunger: *Prooimion*, Wien 1964.

[3] Siehe Miklosich Fr.: *Monumenta serbica*, Graz 1964², S. 4.

Dann folgen in der Arenga zwei weitere Elemente der altserbischen Herrschaftsideologie, die in dieser Verbindung auch typisch sind: die Renovatio des Besitzes bzw. die byzantinische ἐπανόρθωσις und die eigene Leistung, ein Faktor, dessen Herkunft wir eher aus westlichen Quellen herleiten können. Die betreffenden Formulierungen lauten: „... *i obnovichь svoju dědinu, i bolьše utvrьdichь božijuvь pomokiju i svoeju mudrostiju, danovь mi otь boga, i vьzdvigochь pogibьšuju svoju dědinu...*“ Dieser Gedanke der persönlichen Bewährung gipfelt dann in der Feststellung: „... *i božijuvь pomokiju i svoimь trudomь ta vsa priobrětь*“[4]. Es fällt uns auf, wie stark hier im Vergleich zu byzantinischen Urkunden hervorgehoben wird, daß ein erfolgreiches Herrschertum nicht nur davon abhängt, ob die göttliche Huld auf dem Herrscher ruht, sondern es müsse auch der Herrscher sich mühen, und beides, die göttliche Hilfe und die menschliche Leistung bedingen im Zusammenwirken erst den Erfolg. Auch diese Gleichstellung der göttlichen Hilfe und der menschlichen Aktio und ihre Verbindung mit der Renovatio des weltlichen Besitzes zählen meines Erachtens zu den wesentlichen Eigenheiten der Herrschaftstheorie der Nemanjiden.

In dieser ersten Stiftungsurkunde von Hilandar begegnet uns in der Narratio auch schon der später in der altserbischen Historiographie viel benützte Topos des Idealzustandes einer Herrschaft: „*pospěšeniemь božiemь mirь i tichostь vьsьpriemьšu vladičьstvu moemu odь vьsuda.*“[5] Hier wird dieser Topos allerdings nicht als Begründung der Schenkungen an ein Kloster, wie es in byzantinischen Urkunden oft der Fall ist, verwendet, sondern als ein selbständiges Element, als erreichtes Ziel einer erfolgreichen Herrschertätigkeit, das die Voraussetzung bietet, daß sich der Herrscher von seiner Herrschaft zurückziehen kann; denn dieser Passus leitet jenen Teil der Narratio ein, der sich mit dem Seelenheil des Herrschers beschäftigt. Da das Mittelalter keine Trennung von ethischer und politischer Sphäre kannte, der Staat sein natürliches Zentrum in der sittlichen Persönlichkeit des Regenten hatte, mußte sich dieser auch bemühen, im Jenseits einen seiner weltlichen Stellung entsprechenden Platz zu erreichen.

Im weiteren Verlauf der Narratio der Urkunde wird auch von der Regelung der Thronfolge berichtet, und es wird die Belehrung des Thronfolgers wiedergegeben. Bei dieser Gelegenheit wird eine weitere Säule des Herrschaftsgebäudes der Nemanjidendynastie, die Interessengemeinschaft zwischen Herrscher, Kirche und Mönchtum zur Sprache gebracht. Der Herrscher benötigte eben für seine Ideologie im Staate eine intellektuelle Trägerschichte und auch geeignete Interpreten, die auf das ungebildete Volk einen Einfluß besaßen. Unter diesem Gesichtspunkt ist der Auftrag zu verstehen, den Stevan Nemanja an seinen Sohn als Vermächtnis richtet: „.... *i blagosrьdu byti na mirь krьstiěnьsky i o crьkvachь pešti se i o služeštichь vь nichь....*[5a] Diese Sorge um Kirche und Mönchtum wird von nun an in den Urkunden und in der Historiographie als eine Haupttugend des Herrschers proklamiert.

Der hier aufgezeigte erste Entwurf einer eigenständigen Staatsideologie wurde in der Folge in weiteren Urkunden, vor allem aber in der Historiographie, die Sava und Stevan Prvovenčani zu Autoren hat, erweitert, objektiviert und konkretisiert. Der besondere Charakter und die besondere traditionsbildende Funktion der altserbischen dynastischen Historiographie, die von diesen beiden Autoren ins Leben gerufen wurde, sind von der Forschung schon wiederholt erörtert worden. Meines Erachtens wird aber noch immer zu wenig hervorgehoben, daß wir es bei der Grundlegung dieser literarischen Gattung mit einem in der kirchenslavischen Literatur ziemlich einmaligen Phänomen zu tun haben: Diese ersten Herrscherviten entstanden nämlich aus einer Verschmelzung von Elementen der Urkunde, der Mönchsvita, des Translatio-Berichtes und auch wahrscheinlich von Teilen einer mündlich überlieferten

[4] Siehe ebenda, S. 4

[5] Siehe ebenda; vgl. dazu das Kapitel Friede und Ruhe in S. Hafner: *Studien zur altserb. dynastischen Historiographie*, München 1964, S. 89—93.

[5a] Siehe Miklosich Fr.: *Mon. serbica*, S. 5.

Haus- und Sippenliteratur; so wurden sie zu einem selbständigen literarischen Typus der mittelalterlichen kirchenslavischen Traditionsliteratur. Die enge Verbindung mit der Urkundensprache führte dazu, daß die Sachbereiche des staatlichen Lebens terminologisch exakt formuliert sind und sozusagen außerhalb der literarischen Sphäre stehen. Als Beispiel dafür möchte ich hier nur die göttliche Begnadung eines Herrschers, ein Grundanliegen der mittelalterlichen Herrschaftslegitimierung erwähnen. Stevan Prvovenčani bietet uns in der Vita seines Vaters eine geradezu klassische theologische Definition, die in der kirchenslavischen Literatur nicht ihresgleichen hat: „*Pače že i ljubeštimь jego prěizobil'nuju i bogatuju milostь svoju podaje neizrečennyimь jego milosrьdijemь i svojego božьstva vysotoju ot zemlьnago jestestva chote priměsiti nebesnyichь silьь ovy po vьzvěšteniju svetyje muže izbravь drugyimь že protivu trudomь ichь věnec podaje inim ž' ot roždьstva maternichь zemlьnyimь vladikamь byti jako ugodnikomь jego*".[6] Der Herrscher wird, wie wir lesen, den Aposteln und Märtyrern gleichgesetzt, weil auch seiner Natur „himmlische Kräfte" beigemengt sind, und weil er von Geburt an bestimmt wurde, als weltlicher Herrscher Gott zu dienen. Als Terminus für diese nur dem Herrscher verliehene Gnade, für die sogenannte göttliche Begnadung χάρις, χάρισμα bzw. *gratia* werden in der kirchenslavischen Sprache serbischer Redaktion folgende Ausdrücke verwendet: *milostь*, wie hier oder an anderen Stellen, und *blagodětь* oder *blagodatь* in einem das weltliche Herrschertum betreffenden Kontext, d.h. entsprechend der Funktion und der Gattung des Textes. Im Mittelalter herrscht bekanntlich zwischen der Semantik eines Lexems und der Gattung eine besonders enge Beziehung.

Die größte propagandistische Wirkung im Sinne einer Herrschaftsideologie ging, was die dynastische Historiographie betrifft, sicher vom sogenannten Herrscherlob aus, das in den Biographien stets eingebaut war. Diese laudatio hatte den Zweck, von autoritativer Seite aus in den Augen der Umwelt die Geltung des zu preisenden verstorbenen Herrschers zu steigern, ihn zu einer objektivierten Idealfigur eines Herrschers zu machen, seine Tugenden und Verdienste gemäß dem hagiographischen Programm und gemäß der Herrscherethik der betreffenden Gemeinschaft zu erhöhen, zu interpretieren und zu preisen. Bei dieser Erhöhung des Herrschers bedienten sich die mittelalterlichen Hagiographen meist der panegyrischen Phraseologie und Lexik der überlieferten kirchenslavischen Hagiographie und der liturgischen laudatio, aber nur stellenweise des Vorbildes des antiken Herrscherlobes, des βασιλικὸς λόγος. Obwohl Sava in der Mönchsbiographie seines Vaters die hagiographische Norm im strengen Sinne eigentlich nicht erfüllte, weil in seiner Biographie die Wunderberichte fehlen, bedachte er Simeon Nemanja doch mit zwei ausführlichen laudationes. Mit ihnen wollte er offenbar den Grundstein für den Kult Simeons legen. Sie tragen überwiegend liturgischen Charakter, ihr rhetorisches Schema besteht aus einer rhetorischen dubitatio des Typus: „quo te nomine dicam, nescio", und den dazu entsprechenden bestimmten oder unbestimmten Antworten, die dann am Schluß einer gradatio als Ganzes rhetorisch wirkungsvoll positiv bekräftigt werden. Inhaltlich bieten beide laudationes einen ausführlichen Katalog von Tugenden, die der gefeierte Herrscher gezeigt haben soll. Die erste Stufenleiter der Tugenden mündet in der Feststell.ng, Simeon sei ein „*zemlьnyi aggelь*" und ein „*nebesny člověkь*" gewesen und vor seinem Namen hätten sich alle Völker verneigt[7]. Die zweite laudatio gipfelt hingegen in der Feststellung, daß auf Simeon die „*blagodětь božia*"[8] geruht habe, d.h. daß er mit der besonderen Herrschergnade, dem Charisma, ausgezeichnet gewesen sei. Stevan Prvovenčani benützt für seine laudatio, die ebenfalls lexikalisch und phraseologisch liturgisch geprägt ist, das Zusammenspiel zweier wirkungsvoller Tropen, einer dubitatio und einer Hyperbel. Den Höhepunkt seines Lobes bildet ein literarisch adaptierter Akathistos auf Simeon, beginnend mit: „*Radui se gospodi moi, začelo moje i kon'cь i krьmitelju moi svetyi*"[9]. Damit hat Stevan Prvo-

[6] Siehe *Svetosavski zbornik*, 2, S. 17, Zl. 4—14.

[7] Ćorović V.: *Spisi sv. Save*, Beograd 1928, S. 152, Zl. 11—26.

[8] Ebenda, S. 160, Zl. 5—18.

[9] *Svetosavski zbornik*, 1939, S. 68.

venčani das bekannteste liturgische Hymnenwerk der kirchenslavischen Tradition für sich als Vorbild in Anspruch genommen und auf diese Weise sein Herrscherlob typologisch wirkungsvoll verankert. Die Herrscherethik, die in dieser laudatio enthalten ist, wirkt pragmatischer als jene Savas und zeigt auch archaischere Züge. Der Tugendkatalog zeigt deshalb anschaulicher als bei Sava die Verbindung von göttlicher und irdischer Sphäre und das Zusammenwirken von göttlichen Tugenden und den Tugenden eines weltlichen Herrschers, dem es auch um Macht und Besitz, ihr Sammeln und ihre Erweiterung zu tun ist. So kommt bei Stevan Prvovenčani deutlich jene Ideologie zu Wort, die zum Wesen der politischen Theologie des Mittelalters gehört.

Die rhetorisch verbrämten Lektionen über die Stellung des Herrschers im Diesseits und Jenseits, über seine Aufgaben und Ziele, die in den Arengen, in den beiden ersten Herrscherbiographien und auch in der Liturgie des Stammvaters der Nemanjidendynastie enthalten sind, wurden von den Zeitgenossen auch richtig verstanden. Sie sahen in ihnen das, was sie sein wollten: Elemente der kirchlichen, politischen und staatlichen Meinungsbildung und Instruktion. Es ist deshalb müßig zu fragen, ob diese Aussagen auch immer der historischen Wirklichkeit entsprachen, denn objektivistisch historische Normen brauchten sie nicht zu erfüllen. Denn sie standen zwischen Wirklichkeit und Reflexion, man wollte mit ihnen nicht nur Geschichte schreiben sondern auch Geschichte machen. Von den Herrschern selbst oder von Personen, die mit ihnen dynastisch oder politisch verbunden waren, wurde mitgeteilt, als was die Herrscher selbst gelten wollten, und wie man ihr politisches Handeln aufzufassen habe. Wir lernen auf diese Weise die Stellung der Herrscher in einer mittelalterlichen Wirklichkeit, die auch das Metaphysische in das Bewußtsein der Realität mit einbezog, kennen und ihr Handeln als ihre Auseinandersetzung mit ihrer Wirklichkeit verstehen. Was die soziologische Seite dieser Traditionsliteratur betrifft, so bildete ihre Mitte einerseits die Gens mit ihren Haustraditionen und andrerseits das Kloster, dieses in einer für das mittelalterliche Serbien typischen, mehr herrschaftlich aristokratisch organisierten Sonderform, die dem westlichen Klostertypus ursprünglich recht nahestand. Wir begegnen nämlich im mittelalterlichen Serbien einer Auffassung des Mönchtums, das nicht nur Askese, Gebet, Meditation und Kontemplation des östlichen Mönchtums kennt, sondern sich auch die Aktio, ein tätiges, organisierendes und lehrendes Mönchtum vor allem aber ein kirchlich-politisches Mönchtum zum Ziele setzt. Nur so ist es zu verstehen, daß diese eigenartige Verschmelzung von Hagiographie, materialisierter Religiosität und profaner politischer Geschichtsschreibung in der kirchenslavischen Welt der serbischen Klöster damals nicht Anstoß erregt hat. Und nur dieser besondere Charakter des altserbischen Mönchtums machte es auch möglich, daß die serbischen Klöster mit Hilandar an der Spitze ihre Rolle als Kultzentren des dynastischen Herrscherkults übernehmen, und daß die serbischen Mönche zu Traditionsträgern dieser Staatsideologie werden konnten. Auch später, als sich der Sippenkult Nemanjas unter besonderen sozialen Bedingungen zum Erbcharisma des Königtums eigener Art erweiterte, blieben Klöster und Mönche seine eifrigsten Verfechter und fachkundigsten Interpreten. Das war auch der Grund dafür, daß sich das altserbische Königsideal trotz seiner lateinischen Begründung, nicht römischen Vorbildern anschloß, sondern jüdisch-christlichen und alttestamentarischen Vorstellungen treu blieb.

In der literarischen Ebene sorgte der mittelalterliche Traditionalismus, dem Originalität nichts, Autorität hingegen alles bedeutete, dafür, daß die sprachlichen Träger dieser Ideologie, die Gedankenklischees und die Topoi, die in den ersten historischen Texten Sava und Stevan Prvovenčani geprägt hatten, als Vorbilder angesehen wurden und als Muster immer wieder neue Verwendung fanden. Sie sind auf diese Weise zur ideologischen Konstante der altserbischen historischen Texte und zu gedanklichen und stilistischen Traditionsträgern geworden. Nach den Gesetzen der funktionalen Stilistik der mittelalterlichen Literatur sorgte eine kunstvolle Antinomie zwischen der Neigung zur Tradition, zur Verwendung überlieferter Muster und Formeln, und dem Hang zur Variation, für die künstlerische Qualität der Texte.

Als klassische Verkünder der dynastischen Staatsideologie der Nemanjiden sind bekanntlich Danilo II und seine Fortsetzer anzusehen. Sie waren echte Hofhistoriographen der Nemanjiden. In ihren Texten haben alle Elemente der Ideologie ihre reifste Ausprägung erfahren: Das Gottesgnadentum, das Erbcharisma, das „*svetorodstvo*", die altserbische Herrscherethik, die Auffassungen vom idealen Staat und vom idealen Zustand einer Herrschaft, das Herrscherlob und Auffassungen über Krieg und Frieden, alle diese Grundsteine der eigenständigen, Himmel und Erde umfassenden Herrschaftskonzeption lassen sich in der Sammlung: Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, in massiver Form finden. Diese einem einheitlichen Konzept unterworfene Sammlung von Herrscherbiographien sollte zum Staatshandbuch des Nemanjidenreiches werden, wie es sich im 14. Jahrhundert zu entfalten begann.

Zu Beginn zeigte ich, daß die Staatstheorie der Nemanjiden zuerst in der Arenga und der Narratio der Stiftungsurkunde von Hilandar sprachlich konzipiert und dann erst als ideologischer Kern in die erste Nemanjabiographie übernommen wurde. Auch in den späteren Urkunden der serbischen Könige finden wir meist in jenem Textteil, der zur historischen Information diente, immer wieder Elemente dieser dynastischen Herrschaftsideologie. Den größten Platz räumten dem dynastischen Gedankengut Ktitoren- und Schenkungsurkunden an Klöster und öffentliche Herrscherurkunden, die das Verhältnis zu slavischen Nachbarstaaten oder Städten auf dem Balkan betreffen, ein. Besonders die Urkunden von Stevan Uroš Milutin II und jene des Zaren Stevan Dušan enthaltenen Abschnitte, die ausführlich zur göttlichen Designation und zum dynastischen Prinzip Bezug nehmen und die meist zwischen einer theoretischen Arenga und dem rechtlich-dokumentarischen Teil der Urkunde liegen. Diese Urkunden sind übrigens sprachliche Musterbeispiele kirchenslavischer dynastischer Urkundentexte; ich verweise hier nur auf die Schenkungsurkunden Milutins II, Stevan Dušans und Stevan Uroš's an Hilandar und ihre Urkunden für Dubrovnik und Kotor. Gerade diese Urkunden zeigen uns, daß in jener Zeit, als das serbische Reich den Kulminationspunkt seiner Macht erreichte, auch seine Herrscher bestrebt waren, die staatsrechtlichen dynastischen und machtmäßigen Fundamente der serbischen Reichsidee maximal bewußt zu machen und zu verkünden. Es war vor allem Stevan Dušan, der nicht nur als leuchtender Mittelpunkt des Reiches gelten wollte, sondern sich, ganz nach byzantinischem Vorbild, auch als Vollender einer langen auf Simeon und Sava fußenden Tradition fühlte. In seinem Wirken sollte der Aufbau des Nemanjidenstaates eine Vollendung, die τελειότης oder das τέλος, auf die Generationen zustrebten, erreichen. Besonders aufschlußreich in dieser Hinsicht ist die Urkunde von 1349 an das Kloster Arhiljevica, die eine typische erbcharismatische Arenga besitzt[10], oder die Bestätigungsurkunde an Kotor aus dem Jahre 1351[11], die nach einer theologischen Arenga als Einleitung zur Promulgatio eine ausführliche dynastische Legitimierung enthält.

In dieser Hofatmosphäre der massiven Traditionspflege und einer geschlossenen dynastischen Ideologie, als deren Propagandazentrum wir in erster Linie die Herrscherkanzlei anzusehen haben, ist, wie wir wissen, Knez Lazar aufgewachsen und in diesem Geiste ist er auch ausgebildet worden. Sein Vater war Logothet am Hofe Stevan Dušans, und er selbst bekleidete die Hofstelle eines sogenannten „stavilac". Wir können wohl annehmen, daß Knez Lazar zum inneren Führungskreis des serbischen Hofes zählte, nicht nur glänzend für die politischen Geschäfte am Hofe ausgebildet war, sondern auch dazu bestimmt war, einmal im Staate eine führende Rolle einzunehmen.

Aus diesem Grunde ist es verständlich, daß uns die Geschichtsforschung Knez Lazar immer mehr als einen Herrscher erkennen läßt, der sich in den Traditionen der Nemanjidendynastie

[10] Siehe Miklosich, Fr.: *Monumenta serbica*, 1964², S. 142 ff.

[11] Ebenda, S. 149 ff.

sicher bewegte und auch die Normen ihrer Herrscherethik zu erfüllen verstand. Knez Lazar war ein Hrebeljanović und kein Nemanjić von Geburt, deshalb konnte er, wie wir in seinen Urkunden sehen werden, auch nicht das Erbcharisma der Nemanjiden für sich in Anspruch nehmen, er tat es auch nie. Er konnte auch nicht auf eine andere stirps regia hinweisen, ihn verband nur seine Frau Milica, eine Tochter des Fürsten Vratko, mit einer Seitenlinie der Nemanjići. Lazar hatte aber eine in Staat und Kirche einflußreiche Verwandtschaft und er verstand es auch, durch kluge Heiratspolitik, wie er es bei den Nemanjići lernen konnte, diese Verwandtschaft noch zu vermehren. Seine Herrschaft beruhte aber in erster Linie auf einen realen und gut organisierten Hausmacht, denn sein Besitztum umfaßte das Pomoravlje, die Bergwerksgebiete von Novo Brdo und Rudnik, Užice, die Mačva und Braničevo bis zur Save und zur Donau[12]. Er galt zu seiner Zeit als der mächtigste Herrscher im Norden Serbiens und konnte den Titel führen: „*Vь Christa boga blagověrnyi i samodrьžavnyi gospodinь Srьblemь i Podunaviju Stevanь knezь Lazarь*“[13], wie wir es in seiner Hilandar-Urkunde von 1380 lesen können. Wer damals soviele Bergwerke besaß, hatte auch Geld, und wer damals über genug Geld verfügte, konnte sich, wenn er tüchtig war, auch ein schlagkräftiges und gut ausgerüstetes Heer leisten. Und wirft man einen flüchtigen Blick auf Knez Lazars Außenpolitik, so stellt man einen Realpolitiker fest, der dem bedeutendsten Realpolitiker der Nemanjiden, Stevan Prvovenčani, nicht nachstand. Auch Lazar verstand es nämlich, die zur Tradition gewordene, jeweils nach dem stärkeren Nachbarn ausgerichtete Schaukelpolitik der kleinen Zugeständnisse virtuos zu handhaben, wie wir sie aus den Beziehungen zu Ungarn und Byzanz erkennen können.

Auch die Urkunden, die verläßlichsten Quellen für die politische Meinungsbildung und die Selbstinterpretation einer Herrschaft zeigen uns, daß Knez Lazar ferner imstande war, auch in seinen Urkunden die Nemanjiden-Traditionen glänzend zu handhaben. Von den Elementen der Herrschaftsideologie in den Nemanjidenurkunden wurden von Lazar nur jene nicht in Anspruch genommen, die das Geblütscharisma und das Erbrecht betrafen, d.h. er konnte in seinen Urkunden nicht von einem „*kraljevьstvo prěroditelj moichь*“ wie Tvrtko sprechen. Für diesen Mangel aber schuf sich Knez Lazar zunächst folgenden Ersatz: Der hl. Stefan war, wie wir wissen, der Schutzpatron des serbischen Reiches und der Hauspatron der Nemanjiden. Um nun wenigstens auf geistiger Ebene und symbolisch eine genealogische Verbindung herzustellen, fügte Lazar seinem Namen auch den Traditionsnamen der Nemanjiden, Stevan, hinzu, nachdem er bereits vorher durch die Erbauung der Stefanskirche in Kruševac diesem Hausheiligen der Nemanjiden seine Verehrung erwiesen hat. Diesen zweiten Namen führte Lazar sehr gerne im offiziellen Titel, während im Kontext der Urkunden meist nur der Name Lazar zu finden ist.

Da Knez Lazar sich weder auf das Erbcharisma noch auf das „svetorodstvo“ der Nemanjiden berufen konnte, treten in seinen Urkunden andere Elemente der altserbischen Herrschaftslegitimierung stärker in den Vordergrund; der Gottesauftrag und die Begnadung des Herrschers, die „*blagodětь*“, stehen an erster Stelle. So enthält z.B. in der Schenkungsurkunde an das Kloster Ždrelo die Arenga eine ausführliche Beschreibung der besonderen Gnade, die Gott einem Herrscher verleiht. Dort lesen wir, daß Gott der Natur des Herrschers „*suštьstva svojego priměsivь*“[14]; in der Schenkungsurkunde von Ravanica heißt es: „*... na ichže prěstolь bogu me vьnesšu i carstvia sanomь ukrasivšu i slavoju otь mnogychь ego darovanii ježe na mně*“[15]. Am deutlichsten werden der Gottesauftrag und die Herrschergnade in der Urkunde für das Kloster Pantelejmon auf Athos ausgesprochen. Wir haben es hier mit einer ausgesprochenen

[12] Siehe Jireček K. u. J. Radonić, *Istorija Srba*, I, 1952, S. 321, bzw. J. Ruvarac, *O knezu Lazaru*, 1887, S. 195 u.o.

[13] Siehe Miklosich Fr., *Monumenta serbica*, S. 195.

[14] Ebenda, S. 194.

[15] Ebenda S. 196.

Designationsarenga zu tun: „*Po neizrečennomu čьlověkoljubiju vladiki mojego Christa i po neizrečennomu i svemilostivomu ego prizreniju, eže na gospodьstvo mi jako že i na prьvichь svetichь carichь tako žde i na gospodьstve mi izlija blagodetь prěsvetago svoego ducha i postavi me gospodina zemli srьbьskoi i Podunaviju, azь vь Christa boga blagověrni i samodržavni gospodinь Stefan knezь Lazarь*...."[16]. Selbstverständlich hat auch Knez Lazar in seinen Titel, wie wir auch hier sehen konnten, die traditionelle serbische Bezeichnung des Souveräns: „*samodrьžьcь*" bzw. „*samodrьžavnyj*" und die Formel des Gottesgnadentums: „*Vь Christa boga blagověrnyi knezь*" übernommen und weitergeführt. Ich glaube annehmen zu können, daß Lazar den Königstitel vielleicht auch deshalb für sich nicht so erstrebenswert hielt, weil er in der kirchenslavischen Welt als nicht ganz genuin galt, der Titel „knezь" hingegen doch.

Als Ersatz für das fehlende Erbcharisma ist in den Urkunden Lazars auch die Deklarierung der Kontinuität der Herrschaft anzusehen. Lazar wollte als der Fortsetzer der altserbischen Kaiser- und Königstradition angesehen werden. Bereits in der Urkunde für das Pantelejmonkloster auf Athos lasen wir den Vergleich mit den ersten heiligen Herrschern: „... *jako že i na prьvichь svetichь carichь tako žde i na gospodьstve mi izlija blagodetь*". Besonders lehrreich in diesem Zusammenhang ist die bereits zitierte Urkunde von Ravanica. Nach einer theologischen Arenga, die zuerst ein Lob auf die Dreifaltigkeit enthält und dann die Übertragung des besonderen Herrscheramtes an Apostel Petrus wiedergibt, heißt es: „... *těmže i azь vь Christa boga blagověrnyi knezь Lazarь revnuju iže prěžde mene byvšimь blagočestiviimь caremь*"[17]. In der bekannten Bestätigungsurkunde für Dubrovnik lesen wir in der Arenga: „... *jakože i na prьvichь svetichь i pravoslavnichь carichь takožde blagodetь prěsvetago svojego ducha na gospodstvo mi izlija, i postavi me gospodina zemli srьpskoi i pomoriju i stranamь podunavьskimь*"[18]. Etwas später heißt es dann: „... *kako što su imali zakone u prьve gospode srьpske i cara Stefana, tězi zakone da imaju u gospodstva mi*"[19]; dieser Gedanke wird in der Urkunde noch einige Male wiederholt. Mit diesen Aussagen über die Herrschaftskontinuität ist meist auch ein Hinweis auf die persönlichen Leistungen Knez Lazars im Sinne der überlieferten Herrscherpflichten, wie wir sie seit Nemanja kennen, verbunden, aber auch hier weist Lazar immer auf das Vorbild seiner Vorgänger im Herrscheramt hin.

Die meisten Urkunden, die erhalten sind, zeigen die große Fürsorge, die Knez Lazar der Kirche und den Klöstern seines Landes angedeihen ließ. Er war bestrebt darzutun, daß auch in Bezug auf die serbische Staatskirche sein Land der eigentliche Traditionsträger und das geistig-kirchliche Zentrum bleiben soll. Deshalb war Lazar auch so bemüht, die Interessengemeinschaft zwischen Herrscher, Kirche und Mönchtum, den tragenden Säulen des Nemanjidenstaates, in der ursprünglichen Form wieder herzustellen und zu festigen. Wie seinerzeit die Nemanjiden, gründete auch er Klöster und Kirchen und versorgte sie mit Landbesitz und Ausstattung. In den Ktitorenurkunden Lazars hielt man sich diesbezüglich auch phraseologisch und terminologisch streng an die Vorbilder älterer Urkunden. Und was die Kirchenpolitik selbst betrifft, so sei die Aussöhnung mit Byzanz als große kirchenpolitische Tat hier nur am Rande erwähnt.

Dieser kurze Blick auf die traditionellen Elemente der Herrscherideologie in den Urkunden der Herrschaftskanzlei Knez Lazars beweist uns, daß dieser Herrscher systematisch das Ziel verfolgte, die Kontinuität der theoretischen Seite der Staatsideologie der Nemanjiden fortzuführen, sie zu pflegen und sie auch für seine Herrschaft in Anspruch zu nehmen.

[16] Siehe Glasnik srpskog učenog društva, 7 (=24), 1868, S. 259.

[17] Siehe Miklosich, *Monumenta serbica*, S. 196.

[18] Ebenda, S. 205.

[19] Ebenda.

Die Traditionsquellen, d.h. die historischen Texte, die das Leben und den Tod Knez Lazars zum Gegenstand haben, angefangen vom „Proločko žitije" über das „Slovo o knezu Lazaru" bis zu den liturgischen Texten im engeren Sinne, alle bilden die direkte Fortsetzung der altserbischen literarischen Tradition vor Kosovo; sie gehören als serbische Variante zur großen Einheit der kirchenslavischen Literatur.

Der erste größere historische Text über Knez Lazar, das Slovo von Danilo III. oder Danilo dem Jüngeren, zeigt zwar viele traditionelle Elemente der altserbischen dynastischen Herrscherbiographien, es trägt aber auch schon einige Züge, die wir als typisch für die serbische historische Literatur nach Kosovo nennen können: Die genealogische Verbindung zur Nemanjidendynastie wird adaptiert und die aristokratische Herkunft Knez Lazars betont, es werden typologische Anleihen in der Welt des Alten Testamentes gemacht, die Alexandreis wird zum Vergleich herangezogen, die traditionelle Herrscherethik spielt eine Rolle, die Herrschertugenden, vor allem die Errichtung von Klöstern und Kirchen werden aufgezählt, das Gottesgnadentum wird verkündet, vom hagiographischen Lob wird ausführlich Gebrauch gemacht, wir entdecken große Chronik Einlagen und sachliche historische Information — alles das führt die Tradition der altserbischen dynastischen Historiographie weiter. Bei der inneren Analyse des Textes aber fällt uns auf, daß sich eine Veränderung der Gestaltungsperspektive zu vollziehen beginnt. Das organisierende Zentrum des Textes befindet sich nicht mehr, wie bisher, als ein selbständiges Bezugsystem der Wertung der Dinge und Ereignisse und als eine objektive und traditionstragende Norm vollkommen *außerhalb* des persönlichen Schicksals des Herrschers, sondern es wird allmählich in das Schicksal und *in* die Person des Herrschers selbst verlegt. Das mußte zu einer gewissen Vermenschlichung des Herrscherideals und zugleich zu einer sozial tieferen Einstufung des Herrschers führen. Der Herrscher steigt sozusagen von seiner einsamen und furchterregenden Höhe der Gottesnähe herab und wird zu einer Art Volksherrscher; die Tugenden werden zu persönlichen Tugenden, die Charakterisierung wird individualisiert, menschliche Schicksale treten in den Vordergrund, die Translatio wird persönlich erlebt und die persönliche Totenklage gewinnt an Raum. Pflegte früher der Herrscher als Diener Gottes und Träger des Erbcharismas in den Auseinandersetzungen mit seinen Feinden stets zu siegen, so wird jetzt mit Hilfe der christlichen Märtyrerauffassung der Opfertod für Vaterland und Glaube als der einzig echte weltliche und himmlische Sieg gepriesen, es heißt nun „*umrěmь da vьsegda živy budemь*"[20] und diesen Opfertod erleidet der Herrscher als primus inter pares auf dem Schlachtfeld

Straffer konzipiert ist das Žitije kneza Lazara, dessen Verfasser uns unbekannt ist und das Đorđe Trifunović nach 1392/93 und vor dem 6. August 1398 datiert.[21] Inhaltlich bietet es gegenüber dem Slovo nichts neues, nur sind hier die einzelnen Elemente strenger aufeinander abgestimmt, auf das Wesentliche verkürzt und die literarischen Einlagen fehlen. Ich halte gerade diese Biographie als die für den Klostergebrauch normierte Fassung, sie ist auch sprachlich flüssiger geschrieben und für das Vorlesen sehr gut geeignet. Man hat überhaupt den Eindruck, der Verfasser habe das auch gehört, was er schrieb. Der Umfang des Textes ist auch kleiner. Drei Dinge fallen uns aber in dieser Fassung besonders auf: der strenge Aufbau des Herrscherlobes und der Herrschertugenden, was zum Teil an die klassischen ersten Biographien erinnert, die Deutung der Türkennot als Folge der eigenen Verfehlungen und das hagiographische Lob, das in der Feststellung gipfelt: „*Podražatelь bystь Christu, izlijavьšago krьvь svoju jego radi, i bystь novyi mučenikь Lazarь*".[22] Was die Frage des Verhältnisses

[20] Siehe Ćorović, V.: *Siluan i Danilo II*, in: Glas Srpske Akad. 136, 1929, S. 90.

[21] Siehe Trifunović, Đ.: *Srpski srednjcvekovni spisi o knezu Lazaru i Kosovskom boju*, 1968, S. 105.

[22] Siehe Glasnik Srpskog učenog društva, 4 (=21), 1867, S. 163.

zum ersten Slovo und zum zweiten Slovo, das uns aus der Edition von Aleksa Vukomanović bekannt ist[23], betrifft, so steht dieses Žitije umfangmäßig und inhaltlich zwischen dem 1. und 2. Slovo, wobei man feststellen muß, daß das 1. Slovo kompositionsmäßig lockerer gefügt ist und das 2. Slovo hingegen eine realistischere Darstellung zeigt.

Geht man nun der Frage nach, in welcher Richtung sich die Staats- und Herrschaftsideologie der Nemanjiden in diesen Texten der Zeit nach Kosovo zu verändern beginnen, so glaube ich sagen zu können, daß die kirchlich-weltliche Einheitsordo des Mittelalters immer mehr verblasst, die absolute Größe von Reich und Dynastie schwindet, und dafür die Ideale einer neuen christlichen und heroischen Lebensauffassung immer stärker wirksam werden.

Le texte integrale, qui a servi pour cette bréve communication, est publiè sous le titre Der Kult des heiligan Serbienfürsten Lasar, dans Südostforschungen XXXI (München 1972) 81—139.

[23] Siehe Glasnik društva srbske slovesnosti, 11, 1859, S. 108—118.

ПРЕДСТАВЕ ГРБОВА НА ПРСТЕЊУ И ДРУГИМ ПРЕДМЕТИМА МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

МИРЈАНА ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

У низу питања везаних за појаве и развој грбова у нашем средњем веку, нас у овом тренутку на првом месту занима не толико сама појава грбова, већ проширена примена грбова, продор њихових представа на предмете везане и за свакидашњи живот нашег феудалног друштва.

Када је реч о грбовима у правом значењу овога појма, који је јасно одређен на Западу — у нашем средњем веку они се појављују касно. И када се појаве потпуни грбови (са штитом, кацигом и челенком) — они су, несумњиво, настали под утицајем Запада. У кругу византијског утицаја, ова западњачка институција продирала је веома споро. На нашем тлу она ће добити свој пун облик тек од друге половине XIV и у XV веку.

До тога времена, карактеристичне представе са хералдичким елементима — као обележја одређених личности и породица — бит садржаја грба, додирују се и мешају се са старом институцијом личног печата (где се чешће задржавају, у породицама, више или мање непромењене исте представе са хералдичким елементима).

Употреба личног печата, било да је реч о печату као издвојеном објекту, или о печатном прстењу, преузета је као обичај из антике, и на Истоку и на Западу. Она припада оној групи античких традиција које су наставиле свој живот у новим приликама, прилагођене новом, хришћанском друштву.

Управо у времену када се организује хришћанско друштво, и када се одлучивало шта може остати од старих обичаја, Климент Александријски — устајући против претеране употребе прстења као накита (што је део општег супротстављања раних хришћанских писаца претераном луксузу касноантичког друштва) — прихвата употребу печатног прстења и даје детаљан опис какво оно треба да изгледа: „Дозвољено нам је да имамо један прстен који ће служити да се запечате и сигурније затворе предмети од неке вредности; све остало прстење нама је забрањено. Представе које се на њима урезују и које нам служе као печат треба да буду најпре: голуб, риба, брза лађа са разапетим једрима; може се представити и лира као Поликрат, или котва као Селеукт; најзад и рибар на обали мора, чији нас лик подсећа на светог Петра и Мојсеја. Али треба се чувати да се на прстен стави представа идола, јер је и помисао на њих злочин. Нека не стављају на њих ни мач, ни лук, ни стрелу — они који траже мир, ни посуде које подсећају на свечаности — они који су прихватили уздржавање. — Ако би верници прихватили знак крста или представу неке од хришћанских мистерија, дошли би у опасност да се издају. Ако пак, напротив,

њихов прстен има представу идолатријску, или са профаним и љубавним сценама, они ће се наћи у опасности да увреде Бога".[1]

Оваквим личним печатима су се обележавала најважнија акта приватног живота: веридбе, венчања, тестаменти. Они су се користили и за обележавање сопствености, или сопствене производње.[2] Врло рано, одређени чиновници (епарси) својим су печатом, званичног карактера, потврђивали да је роба исправна (више печата је сачувано на производима од племенитог метала).[3]

Чини се да је веома рано установљено у целом хришћанском свету и посебно печатно прстење везано за поједина звања — архијереја, на пример.[4]

Да је обичај употребе печатног прстења веома рано прешао у Србију, доказ нам је и посебан пасус посвећен ношењу прстења у Номоканону који је настао „настојанијем" светога Саве. Номоканон је основни званични зборник законских прописа на основу којих делује свака црква. Избор закона, антологија законских одредаба — самостално је дело и кад се преузимају готови делови. Ни један члан законских прописа није унет случајно: сваки има за задатак да регулише одређену материју.

На жалост, Сава је у Номоканону решавао само питање ношења прстења свештених лица. Одредба је преузета из дела „Никите монаха и презвитера студијског манастира".

„Тако̑жде и̑ ѿ прьстены. Сице гл҃етъ Бъ҃ тѣмьжде прорко̑мъ Мѡѵсѣѡм. Не вьзлóжи злáта прьстенѣ на прьсты свое̑. Ѡковс'а тáковаıа блоудоюбїа знáмєнїа соуть".[5]

Међутим и по овом, сажетом тексту јасно је: свештенству се не забрањује ношење прстења уопште, већ само златног прстења. Истовремено, ова законска одредба више него да показује, у ствари потврђује да је ношење прстења обичај и у савременој Србији; а прећутна дозвола свештенству да носи прстење од других метала (само не златно), односи се свакако, на првом месту, на ношење печатног прстења које дозвољавају и свети оци, и које је одавно део свакодневног живота и на Истоку и на Западу.

У прилог оваквом тумачењу говоре и археолошки налази: у некрополама на територији средњовековне Србије далеко су најбројнији налази прстења, међу којим већина има угравиране представе, па је добар њихов део вероватно и био коришћен као лични печат.

Треба нагласити да употреба раног печатног прстења (као једног од облика личног печата) — *није била везана само за феудалце* и више класе. По Јустинијановој LXXVIII новели, из 539. године, златно прстење могао је да носи сваки слободан човек,[6] што значи да се прстењем од осталих метала могао да користи (и користио се) и неслободњак.[7]

[1] Paedagog, I. III, CXI, Migne, P. G. т. VIII, col. 633. Превод по француском тексту, Cabrol--Leclercq, *Dictionnaire d'arhéologie chrétienne et de liturgie*, Paris, 1924, под anneaux, col. 2180—2181.

[2] Нађено је рано прстење златара и „апотекара": наведено дело, col. 2178.

[3] Jean Ebersolt, *Les arts sumptuaires de Byzance, étude sur l'art impérial de Constantinople*, Paris 1923, 4—7; Erica Cruikshank Dodd, *Byzantine Silverstamps*, Washington 1961, 1—7.

[4] Cabrol-Leclercq, наведено место, col. 2183—2184.

[5] Рукопис Морачке крмчије, Библиотека Музеја српске цркве, бр. 164. Лист носи две ознаке: у средини број 459, у десном горњем углу број 229.

[6] *De jure annulorum aureorum omnibus libertis generaliter concesso.* (Corp. jur. civil., éd. Galisset, col. 927).

[7] M. Delaroche, *Le port des anneaux dans l'antiquité romaine et dans les premiers siècles du Moyen Age*, Mém. de l'Acad. des inscriptions. T. XXXV, Paris 1896. p. 267 (*Note sur un cimétière particulier d'esclaves ou de colons*).

Међу златним прстењем — које је било и знак слободног човека — свакако је добар део употребљаван и као печатно прстење, којим је појединац оверавао своје учешће у породично-друштвеним и званичним актима. Питање је сада, када је ово прстење у појединим породицама почело да задржава исту представу, тј. када су поједине породице почеле да употребљавају одређену представу као своју ознаку. Свакако да ову појаву можемо очекивати у ранофеудалном и феудалном добу, када поједине породице добијају већи значај.

Одређенији закључци за наш средњи век моћиће се доносити тек после озбиљнијих систематских ископавања. Засад, на основу прикупљеног материјала можемо констатовати следеће:

Наше рано прстење, од X до почетка XIII века, има на глави најчешће урезане хришћанске симболе [крст, стилизовану палмову гранчицу, тзв. Соломоново слово, представе птица (понекад наспрамно постављених уз дрво живота), ређе — представу анђела или светитеља], или декоративне орнаменте (стилизоване геометријске или флоралне мотиве).

То је, нешто измењен, репертоар представа које је препоручио Климент Александријски.

Међутим, треба нагласити да се као карактеристичан археолошки налаз јавља само скромно прстење: од бронзе, ређе — од лошег сребра. Ископавани су углавном на некрополама сеоског типа, или су случајно налажени. На основу њих не можемо добити потпун увид у проблем који нас занима; недостају нам примерци луксузнијег накита — од злата и сребра — на основу којих бисмо могли пратити појаву и развој одређених представа на прстењу угледних појединаца, феудалаца и њихових породица.

Да су се античке традиције задржале дуже времена и у имућнијем слоју, доказ је група прстења од масивног сребра, најчешће овалне главе са карактеристичним представама хералдичког карактера или декоративним мотивима и текстом. Текст је понекад „безличан“: „си прьстень честиті“ (сл. 1), што углавном одговара старом тексту: „hic signaculum“. Још ближе је старим традицијама прстење са одређенијим натписом: „си прстень Божика“, „си прстень Радосла[в]ь“ и сл. На овом прстењу, као и на печатном прстењу без натписа,[8] јављају се разне представе (сл. 2 и 3), али су далеко најчешће оне са јасним хералдичким елементима (сл. 4—6).[9] Најстарији релативно тачно датиран прстен овога типа са словенским натписом је Славов прстен нађен у Бугарској („Славь столник царев“). Претпостављено је да је настао око 1208. године под утицајем Латинског Цар-

[8] И на њима преовлађују представе са хералдичким елементима; луксузније прстење од злата и сребра са представама изразито декоративним једва да достиже проценат од 30% међу досад нађеним и евидентираним прстењем.

[9] Сребрни Божиков прстен (Народни музеј, инв. бр. 413) има представу лава у ходу (Јован Ковачевић, *Средњевековна ношња Балканских Словена*, Београд, 1953, сл. 100, стр. 166); сребрни прстен Радослава (Народни музеј, инв. бр. 394) има представу птице раширених крила (сл. 4), не двоглавог орла (Бојана Радојковић, *Накит код Срба*, каталог изложбе, Београд 1969, бр. 118, стр. 31). На златном Јововом прстену (Народни музеј, инв. бр. 2456; Десанка Милошевић, *Средњевековна уметност у Србији*, каталог изложбе, Београд 1969, бр. 252, стр. 113; Бојана Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, таб. 126, стр. 188, 191) (сл. 5), као и на сребрном позлаћеном Драгојевом прстену (Музеј примењених уметности, инв. бр. 4406; Б. Радојковић, *Накит*..., таб. 123, стр. 189—192), налази се сличан мотив: четворороге, односно тророге перјанице у облику ости. Представе фантастичних и реалних животиња уз више или мање читке натписе има сребрно прстење из збирке Народног музеја, инв. бројеви: 255 (слика 6), 334, 536, 540, 2557, 3205. Известан број сребрног позлаћеног прстења има на округлој глави укруг изведен натпис, а у средишту, у медаљону, једно или два слова (у збирци Музеја примењених уметности, инв. бројеви: 4409, 4408; Б. Радојковић, *Накит*..., таб. 124 и 125, стр. 189).

ства,[10] што може али не мора бити тачно. Мора се повести рачуна о чињеници да се у самој Византији појављују јасни хералдички елементи и пре Латинског Царства: штитови светитеља ратника у Нерезима (1164 године) подељени су на хералдичка поља различито обојена. Да би оваква појединост била доследно спроведена у сликарству задужбине једног члана царске куће — морао је за то већ постојати обичај, и што је још важније — морао је бити санкционисан (јер је неприхватљиво да би један члан царске куће и надлежни епископ дозволили да светитељи ратници добију обележја којим би били окарактерисани као витезови са Запада).

На жалост, веома је мало испитан развој накита у самој Византији. Само на основу византијског материјала моћићемо бити сигурни да ли су и раније у Византији постојале представе—амблеми, које су употребљавале поједине породице, стварајући на тај начин представе са хералдичким елементима.[11] Док се ово питање дефинитивно не реши, радна претпоставка може остати и даље: у појави представе хералдичког значења траже се утицаји Запада (али старији од Латинског Царства).

Разматрајући прво само *отиске печатног прстења* на сачуваним званичним актима — дакле када имамо сигурне доказе да је прстење коришћено као печат одређене личности — констатоваћемо да код нас постоје две скупине оваквог прстења.

1. Представа на прстену коришћена је као лични печат, али није била израђена у ту сврху за одређену личност. Типичан пример је печат босанског бана Нинослава из 1240. године. На његовом прстену, на глави, налазила се *у секундарној употреби* античка гема са представом орла.[12] Можемо претпоставити, чини се с правом, да је ова представа имала и симболично значење, па и хералдичке елементе, али остаје чињеница да је она коришћена у секундарној употреби, и да није била израђена за намену коју је накнадно добила у време бана Нинослава.

[10] Йорданъ Ивановъ, *Старобългарский и византиский пръстени*. Извѣстия на Българ. арх. друж. т. II, София 1911, 6—8.

[11] Постоји известан број византијског прстења које на глави има само монограм или име сопственика, са или без титуле (J. Ebersolt, *Les arts somptuaires*, 109). До сада, колико је мени познато, нису проучавани пратећи облици на њима, нити је помоћу њих решавано питање постојања или непостојања сталних хералдичких представа, карактеристичних за поједине породице. У том погледу нису испитивани ни царски печати на којима се налазио отисак царевог прстена. За наш проблем веома је важна и сама чињеница да су се (бар од XIII века) и сами византијски цареви, за оверавање званичних аката, поред печата користили и отиском својих прстенова (Фрања Баришић, *Повеље византијских царица*, Зборник радова Византолошког института, XIII, Београд 1971, 187—188).

[12] Алекса Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910, сл. 2, стр. 122. Луксузно златно прстење са убаченим драгим камењем или стакленом пастом — са савременим представама или античким гемама у секундарној употреби — коришћено је, изгледа, у Византији непрекидно (писаних података има за време од X до XIV века), J. Ebersolt, *наведено дело*, 108, и напомена 9). И то је стара традиција која се да пратити од ранохришћанских времена (Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire* под anneaux, сл. 687—688). И међу нашим средњовековним прстеновима постоји читава мала скупина са античким гемама у секундарној употреби. Други златни прстен, нађен у гробу краљице Теодоре (приватна колекција Др Љуб. Недељковића), има на глави гему од рубина са представом мушке овенчане главе (сл. 7). (Д. Милошевић, *Каталог*, бр. 250, стр. 113; Б. Радојковић, *Накит*, таб. 102, и сл. 46, стр. 108, 176). Радулов позлаћени сребрни прстен има у средини главе убачену античку гему са представом Нике (Д. Милошевић, *Каталог*, бр. 265, стр. 116; Б. Радојковић, *Накит*..., таб. 98—99 стр. 173—174). Ову групу прстења, као издвојену појаву изучавала је Б. Радојковић (*Накит*..., стр. 173—176). Једино златни прстен са Новог Брда (Народни музеј, инв. бр. 3382) биће да није имао античку гему већ савремену представу рака. Потпуно растресита структура убаченог камена није одговарала ниједној врсти камена од које су прављене античке геме. Чињеница да се у земљи распала, тачније искрунила, иде у прилог оваквом тумачењу: античка гема морала је и раније вековима да се налази под земљом.

Ова група прстења практично излази из оквира проблема који нас у овом тренутку занима. За нашу тему далеко је занимљивија *друга група* печатног прстења са јасним хералдичким елементима, израђеног за одређене личности, па и за одређене породице. На њему се, у старијој фази, појављују само одређене представе са хералдичким елементима и хералдичким значењем, а касније оне постају (или тачније остају) битни хералдички елеменат у потпуно обликованом грбу исте породице. Као типичан пример наводим печатно прстење чланова породице Балшић. Прстење које је користило раније (1368. и 1379. године) као печат Балши и његовој браћи имало је само представу вука разјапљених чељусти,[13] а прстен који, нешто касније (1385 године), употребљава драчки дука Балша има грб у целини: штит, кацигу и челенку са представом вука разјапљених чељусти.[14]

Засад није нађен у Србији ниједан отисак треће групе печатног прстења, на чијим се главама налази само натпис у којем се изриком тврди да је прстен био и печат одређене личности.[15]

Међу заиста бројним средњовековним прстењем из XIV и XV века, једна веома значајна група златних и сребрних прстенова има на глави угравиране представе животиња, птица, цвећа (најчешће крина), са очигледним хералдичким елементима (двоглави орао, вук разјапљених чељусти, лав у ходу, коњска глава, цвет крина и сл.).

Извесне од ових представа могу се већ сада везати, са више или мање сигурности, за поједине породице (Немањиће, Балшиће, Бранковиће и др.). Мада постоји могућност да су неке од представа стилизованих животиња и птица декоративног карактера — више је него сигурно да добар део има хералдичко значење. Међутим, засад, чак и прстење овога типа које има и натпис са именом сопственика, па и са његовом племићком титулом — војводе Владислава[16] (сл. 8), тепчије (?) Чузмена (сл. 9),[17] челника Градислава (сл. 10),[18] војводе Ивана[19] и других — нисмо у могућности да тачно повежемо са историјским личностима. Оно је, у данашњем стању наше историјске науке, само доказ о распрострањености појаве коришћења представа са хералдичким елементима у нашим властеоским породицама.

[13] А. Ивић, *наведено дело*, сл. 20 и 24, стр. 27—28.

[14] А. Ивић, *наведено дело*, сл. 26, стр. 28.

[15] Отисци печатног прстења овога типа сачувани су само на повељама босанско-херцеговачке властеле. Њихово печатно прстење имало је у центру округле главе, у медаљону, монограм, а около се налазио натпис: „печать Вуков" — кнеза Вука Хранића, „си печать Сандаліевь" — великог војводе Сандаља Хранића (.А. Ивић, *наведено дело*, бројеви 40 и 41, стр. 32). Но, постојали су сигурно и у Србији; такав натпис — „печать Сибинов" — има сребрни прстен инв. бр. 656 у збирци Народног музеја.

[16] Народни музеј, инв. бр. 2481; прстен је златан. У центру округле главе, у медаљону, налази се представа брадатог човека (Десанка Милошевић, *Каталог*..., бр. 255, стр. 114; Бојана Радојковић, *Накит*..., таб. 129, стр. 188, 191—192) (сл. 8).

[17] Народни музеј, инв. бр. 356; прстен је од позлаћеног сребра. На округлој глави, у центру, има представу фантастичне крилате животиње, најпре коња (сл. 9) (Д. Милошевић, *нав. дело*, бр. 257, стр. 114—115).

[18] Народни музеј, инв. бр. 5561. Прстен је златан. На округлој глави је представљен штит (сл. 10) (Десанка Милошевић, *Моравска Србија. Људи и дела*, Каталог изложбе, Крушевац 1971, број и слика 129, стр. 68).

[19] Бронзани позлаћени прстен из колекције Милице Ракић. На глави има представу витеза са соколом (Бојана Радојковић, *Накит*..., таб. 122, стр. 189).
Још теже је решити питање власништва када се на прстену (у центру) налази само почетно слово, почетна слова имена, монограм. Судећи по примерцима сачуваним у отисцима, овим типом печатног прстења користила су се често и велика и угледна властела, нарочито босанско-херцеговачка (А. Ивић, *наведено дело*, бројеви 40, 41, 51 и 52). Овим типом печатног прстења у српском средњовековном накиту позабавила се једино Бојана Радојковић (*Накит*..., стр. 189—190).

Најзад, постоји и већа скупина прстења са представама грба као целине: са штитом (са ознаком или без ознаке, са поделом на поља, или без поделе), кацигом и челенком (сл. 11—25).[20]

[20] Са грбом Лазаревића нађена су три прстена. Најрепрезентативнији, златан прстен, није ми приступачан. Друга два су од позлаћеног сребра. Први прстен (Историјски музеј Србије, инв. бр. 307), нађен је случајно у околини Крушевца (а има само представу кациге са шлемом) (Д. Милошевић, *Моравска Србија*, Каталог, бр. 141, стр. 70; Б. Радојковић, *Накиш*... таб. 133, стр. 188, 204—205) (сл. 11). Други прстен [Народни музеј, инв. бр. 5045 (Д. Милошевић, *нав. дело*, бр. 126, стр. 67; Б. Радојковић, *Накиш*..., 204—205)] — ископан је у женском гробу (број 650), који се налазио у западном делу порте новобрдске катедрале, међу гробовима датираним новцем кнеза Лазара и кнеза Стефана (сл. 12). Ово је и једина група прстења са представама грба која се може са апсолутном сигурношћу везати за одређену властеоску, односно владајућу породицу. [Можда би се за Лазаревића могао везати и позлаћени сребрни прстен нађен у мушком гробу 96 у самој новобрдској катедрали (НМ, инв. бр. 3646; Д. Милошевић, *нав. дело*, бр. 125, стр. 67). На њему је представљен штит изнад којег су рогови; али како је у истом гробу нађен и полудинарац деспота Ђурђа, атрибуција Лазаревићима није сигурна].

Далеко су веће тешкоће са прстењем које има представе сличне или истоветне са грбом Балшића. Глава вука разјапљених чељусти сигурно је хералдички амблем Балшића. Међутим, не знамо да ли мењање места ове представе у склопу грба има и неко посебно значење. Наиме, у потпуној представи поуздано утврђеног њиховог грба — вук разјапљених чељусти нема сасвим устаљено место: налази се на штиту (печат драчког дуке Балше, А. Ивић, *наведено дело*, бр. 26), изнад кациге — на челенци (на новцу Балше II, Šime Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, таб. XIV, бројеви 3 и 4); на његовом печату — А. Ивић, *нав. дело*, бр. 20), најзад, и на штиту и изнад кациге (на новцима Балше II и Балше III — Š. Ljubić, *наведено дело*, таб. XIV, бројеви 2, 7, 8, 9, 10). Судећи по новцу, ако су добро атрибуирани, представа амблема не би имала чврсто одређено место ни када је у питању иста личност у породици Балшића. Међутим, на досад нађеном прстењу представа вука разјапљених чељусти налази се *редовно* изнад кациге, као челенка. Но, има варијаната у представи грба као целине, што показују пет прстенова, нађених на територији Србије. Сви су, на жалост, случајни налази. Први потиче из околине Приштине, од позлаћеног је сребра [Музеј примењених уметности, инв. бр. 4398; Б. Радојковић, *Накиш*..., таб. 145, стр. 201—202 (сл. 15)]. На њему су, поред грба, у штитоликим пољима, уз врат прстена, представљени змајеви: по један са сваке стране. Од три нађена у Јањеву два су златна. Први има и латински натпис [МПУ, инв. бр. 4949; *наведено дело*, сл. 113, стр. 198—199 (сл. 14)]. Други, готово истоветан налази се у Археолошком музеју у Загребу (*наведено дело*, 198). Трећи је сребрн [МН, инв. бр. 2552 (сл. 13)]. Најзад, последњи прстен из ове скупине нађен је у селу Мркоње [околина Лесковца (Етнографски музеј, инв. бр. 4398)]. Прстен је од позлаћеног сребра и има доста дуг српски натпис (Никола Пантелић, *Један прстен из XV века*, Зборник музеја примењених уметности, 12, Београд 1968, 77—79; Д. Милошевић, *Уметност сред. Србије*, бр. 280, 119; Б. Радојковић, *Накиш*..., таб. 134, стр. 198—199).

Сасвим је отворено питање, да ли је све ово прстење припадало члановима породице Балшић по мушкој и женској линији. Два прстена су сигурно женска: златан из Јањева, и од позлаћеног сребра из села Мркоња (припадао је Мари, жени Николиној). Постоји могућност да су и друге властеоске породице имале сличан грб; разлике се јављају не само у боји (што нисмо у стању да проверимо), већ и у размештају хералдичких елемената (на штиту, односно на челенци), стилизацији и ближој карактеризацији амблема (само глава вука, горњи део тела вука, па и цео вук). За прстен, који има сличан амблем, а који је нађен негде у Босни крајем прошлог века [НМ, инв. бр. 2170) (сл. 16)], претпоставио је Шиме Љубић (*Starobosanski pečat*, Hrvatski arheološki vjesnik, Zagreb, 1887, 99—100) да је припадао Трипку Которанину из породице Бућа, протовестијару „краља Твртка и Јелене Грубе — Дабишине удовице".

Пада у очи да је на свим прстеновима ове скупине изразит утицај Запада. Можда би овај податак ишао у прилог предпоставци да је у питању српска властела уско везана за западно подручје, што би одговарало и Балшићима.

За остало прстење са грбом још је теже — за сада, управо, немогуће — одредити којој је племићкој породици припадало. Позлаћени сребрни прстен Моимира (НМ, инв. бр. 1422; Ј. Ковачевић, *наведено дело*, сл. 99, стр. 166) има развијену представу грба: украшен штит, кацигу и стилизовану животињу на крилоликој челенци (сл. 17). Два прстена: НМ, инв. бр. 354 [Д. Милошевић, *Уметност сред. Србије*, бр. 267, 116 (сл. 18)] и НМ, инв. бр. 670 — имају над штитом птицу раширених крила; сребрни прстен МПУ, инв. бр. 1907 има на штиту птицу раширених крила (сл. 19). Прстен од позлаћеног сребра: МПУ 4428 (Д. Милошевић, *наведено дело*, бр. 276, 118) има на штиту представу фантастичне

Задржала сам се дуже на нашем средњовековном прстењу, јер је оно без сумње, најбогатија ризница археолошких података о употреби хералдичких елемената и грбова код нас о којима нас потпуније обавештава од досад проучаваних средњовековних новца и печата. И новци и печати до средине XIV века су у целини владарског типа. Од почетка друге половине XIV века (од цара Душана), на новцима се јављају и хералдички знаци, касније и грбови, али ипак у доста малом броју. Јер, и наши средњовековни новци, и прилично малобројни печати везани су за наше владаре, и за мањи број чак и велике властеле. На основу ових података стекао се погрешан утисак да су грбови код нас у средњем веку веома касна појава, и сасвим повремена и малобројна, не само у односу на Запад већ и на суседну Босну (чији су владарски печати рано примили западњачке облике).

На основу досадашњих доста бројних налаза средњовековног прстења са потпуним представама грбова, сигурно је да је бар код нас, од краја XIV века и у XV веку, тј. у времену Лазаревића и Бранковића, већ постојала прилично развијена хералдика и да су грбове имале бројне, ако не и све властеоске породице.

Када пратимо само представе хералдичког садржаја и грбова на нашем средњовековном прстењу први је утисак — да имамо сасвим логичан развој хералдичких ознака до појаве потпуних грбова на прстењу — која је њихова последња еволутивна фаза, којом је истиснута ранија употреба само амблема хералдичког значаја. Цела наша хералдика из времена Немањића припада ранијој фази, јер потпуне представе грба налазимо тек у владарској породици Лазаревића и Бранковића.

Међутим, повремена употреба само појединих делова грба — амблема на првом месту — и на каснијем новцу Лазаревића и Бранковића [кацига са роговима, лав у ходу (сл. 27а и 27б)].[21] упућује на опрезност при закључивању. На основу ових каснијих представа на

животиње, а челенка је у облику крилате животиње. Изнад листолико украшеног штита, сасвим стилизовану представу кациге и челенке има Степанов прстен [МПУ, инв. бр. 4401 (сл. 20)]. Само представу штита (и мањи флорални орнамент изнад њега) има златни прстен челника Градислава [НМ, инв. бр. 5561; Д. Милошевић, *Моравска Србија*, бр. 129, 68 (сл. 21)]; штит и нејасан натпис сребрни прстен из Народног музеја инв. бр. 2554; штит и флорални мотив изнад њега има и сребрни прстен из збирке Небојше Митрића (Б. Радојковић, *Накиш...*, таб. 39, сл. 49 и 51, стр. 110—111); монограм изнад штита налази се на прстену Народног музеја, инв. бр. 1421 (сл. 22).

Ово свакако није исцрпан списак свога средњовековног прстења са грбовима више или мање потпуним. Више је него вероватно да се налазе и у музејима — у земљи и иностранству — а има их и у приватним збиркама. Добила сам на увид само фотографије неколико сребрних средњовековних прстенова из непознате збирке; међу њима два имају представу грба: на првом се налази глава вука као челенка над кацигом, а на другом глава вука (?) разјапљених чељусти над штитом (сл. 23).

Прстење са грбом појављује се повремено и у првим временима турске окупације. Један сребрни прстен (МПУ, инв. бр. 4403) има на глави штит са представом крина, и монограм над штитом [Б. Радојковић, *Накиш...*, таб. 165, стр. 243 (сл. 25)], други (МПУ, инв. бр. 3279) има на штиту шаховско поље (?), а постављен је на флорално позађе (сл. 24).

[21] Само представа кациге са роговима налази се на сребрним дугметима хаљине кнеза Лазара у којој је био сахрањен (Лазар Мирковић, *Хаљина кнеза Лазара*, Уметнички преглед, год. I, Београд 1937, 72—73); иста представа налази се и на његовом новцу (Š. Ljubić, *наведено дело*, таб. XIV, 1), као и на новцу деспота Стефана (Dr Jozo Petrović, *Novac despota Stefana*, Naše starine, IV, Beograd 1940, таб. I, бр. 3—5), али и на печату деспота Ђурђа чак из 1439. и 1444. године (А. Ивић, *наведено дело*, сл. 50 и 53). Он се тада већ користио и печатом са потпуно развијеним грбом: штит, кацига са роговима, а између рогова лав у ходу [амблем породице Бранковић (А. Ивић, *наведено дело*, сл. 56)]. Међутим једноставнију представу грба употребљава чак 1470. године султанија Мара (*наведено дело*, сл. 74). Необичније је да је она преузела амблем Лазаревића (кацига са роговима) место породичног амблема Бранковића (лав у ходу).

повцима Лазаревића и Бранковића стиче се утисак да је за наше *владарске куће* амблем био и остао основни хералдички знак — највероватније под утицајем византијске царске традиције.

Да су код нас и касније повремено коришћени поједини делови грба место потпуне представе грба имамо озбиљних знакова, па и доказа. Само представе кациге са роговима имају извесни печати деспота Ђурђа, поред оних са развијеном представом грба.[22]

Други елеменат потпуног грба: представа штита — несумњиви знак витеза-ратника, властелина — јавља се исто тако код нас као издвојен хералдички мотив на извесном броју средњовековних надгробних споменика.

Остављајући по страни не безначајан број представа штитова на надгробним споменицима на гробљима са стећцима у западној Србији, који најчешће немају довољно елемената за тачније датирање (и где би се могао претпоставити утицај Босне), задржаћу се на овом месту само на неколико примера боље датираних надгробних плоча, на којима се појављују представе штитова са хералдичким елементима, и на којима се чак може пратити, временски прилично сигурно, и развојни пут ових представа.

Најстарија мени позната, доста тачно датирана, надгробна плоча са представом штита налази се у Давидовици. Чини се да је плоча постављена у времену зидања цркве (тј. 1281. године), јер покрива гроб који се налази тачно у пролазу из наоса у капелу светог Димитрија. Источни и западни део ове плоче налазе се *исйод* југоисточног, односно југозападног пиластра. На плочи је рељефно истакнут медаљон, а у њему, на средини, налази се, помакнута више ка горњој ивици, представа празног штита. Истоветна представа штита, у истом рељефно истакнутом медаљону, налази се у истој цркви на надгробној плочи властелина Вратка, једног од Душанових војсковођа, Немањића по Вукановој лози.[23] Без икакве сумње, ово дословно понављање представе штита, на два гроба, у истој породичној цркви жупана Димитрија, старца Давида, доказује да је у питању већ породична традиција.

Празан штит налази се и на гробној плочи Вратка Чихорића из 1349. године, у цркви светог Николе код Куршумлије. — Међутим, на недатираној надгробној плочи у Сопоћанима стоји већ представа штита који је подељен косом гредом с лева на десно; у његовом горњем, левом пољу представљен је полумесец, а у већем доњем, десном пољу — сунце (сл. 26). На другој надгробној плочи, нађеној у Сопоћанима над гробом Томе (Борислава ?) протовестијара (?) — у чијој оштећеној титули постоји карактеристичан додатак: „всеѥ срьпскыѥ и грьчкїѥ з(емл)е“, што указује на властелина из времена царства — сасвим лево, на ужој страни, налази се представа или стилизованог крила или крилолико стилизованог флоралног мотива, свакако челенке, док се уз десну, ужу ивицу налази представа штита, подељеног косом гредом у два поља. — Обе сопоћанске плоче имају већ развијенији облик хералдичког штита, а друга и хералдички елеменат челенке. Прва се не може тачно датирати, но друга је вероватно из средине, а најкасније из треће четвртине XIV века.

Разматране су само надгробне плоче са представама штита из *задужбина Немањића*, где су могли бити сахрањивани само чланови ктиторске (владарске) породице, или личности

[22] Ср. бројеве 50, 53 и 56, А. Ивић, *наведено дело*, 33—35.

[23] Мирјана Ћоровић-Љубинковић, *Археолошка искойавања у Давидовици*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе, IV, Београд 1961, сл. 7, стр. 117, 119.

уско везане за двор и владајућу кућу Немањића. Значило би да је већ у време Немањића, а свакако од средине XIV века, употреба хералдичких елемената обичај прихваћен у властеоским породицама најближим двору.

Разумљиво је да га онда треба очекивати и код владара Немањића.

Одавно се расправљало о појави двоглавих орлова на објектима везаним за византијску династију Комнина.[24] Само на основу чињенице да се мотив двоглавог орла јавља на објектима који се везују за ову породицу, византијски двор и владајуће куће са њим у вези, није се могло са сигурношћу закључити да је он већ тада имао значај амблема Комнина; али је сигурно да представа двоглавих орлова припада репертоару дворских иконографских мотива.

Прихваћено је мишљење да је двоглави орао имао хералдичко значење у Византији у време Палеолога. Из чињенице да је Андроник II, 1293. године, представљен како стоји на царском пурпурном јастуку, украшеном златним двоглавим орловима, закључено је да се двоглави орао у смислу хералдичког владарског амблема јавља у Византији крајем XIII века.[25]

Обично се сматра да се у Србији двоглави орао у хералдичком значењу може везати за владајућу кућу Немањића од средине XIV века.[26] Међутим, није обраћена пажња на представу краља Милутина у Старом Нагоричину; као Андроник II, и он стоји на пурпурном владарском јастуку украшеном златним двоглавим орловима.

Чињеница да се овај хералдички знак налази на разним предметима изрично везаним за чланове владајуће куће Немањића — двоглави орао на глави златног прстена краљице Теодоре[27] (сл. 28), на златној наушници Марије Палеологине[28] (сл. 29 и 30), на Душановом сребрном тањиру (сл. 31), на наушницама које носи царица Јелена на портрету у Дечанима[29] — недвосмислено говори да је овај мотив са хералдичким значењем био везан за Немањиће већ од друге четвртине XIV века, а највероватније већ од краја владе краља Милутина, ако узмемо 1318. годину као сигурну полазну тачку.[30]

[24] Ст. Станојевић, *О срйском грбу*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, Нови Сад 1930, 101.

[25] A. V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, Seminarium Kondakovianum, VII, Praha 1935, 121.

[26] Стојан Новаковић, *Херладички обичаји код Срба у йримени и књижевносши*, Годишњица Николе Чупића, VI, Београд 1884, 45; A. Solovjev, *наведено дело*, 140 — с напоменом да аутори нису сигурни да је то био грб Немањића ни у време цара Душана.

[27] Д. Милошевић, *Кашалог...*, бр. 249, 112—113, са старијом литературом; Б. Радојковић, *Накиш...*, 108, 121, 125—126, 129—130, 193, таб. 34.

[28] Blaga Aleksova, *Où est enterrés Marie Paléologue*, Archaeologia iugoslavica, III, Beograd MCML, IX, 121—127, таб. XL, IV; XL, V, сл. 1—4.

[29] Б. Радојковић, *наведено дело*, сл. 71, стр. 135.

[30] Има индиција да би могли очекивати употребу грбова у Милутиново време и пре ове године. Наиме, у цркви у Тревизу налази се надгробна плоча са натписом из 1304. године Франциска да Саломоне, италијанског властелина (fuit per excelsimi principem). У натпису се тврди да га је рашки краљ Урош опасао витешким појасом (militari cingulo) (Михајло Динић, *Шйански најамници у срйској служби*, Зборник радова Византолошког института, 6, Београд 1960, 15—18; Сима Ћирковић, *Почшени вишез Прибислав Вукошић*, Зборник Филозофског факултета, X/1, Београд 1968, 275 и напомена 81). Чињеница је да се у средњем веку добро знало ко је имао право да именује витезове. А у овом конкретном случају реч је о натпису изложеном на увид свима. То би наводило на предпоставку да су у средњовековној Србији, бар на самом почетку XIV века, постојали витезови у правом значењу овога појма.

Касније појаве двоглавих орлова, после нестанка Немањића, везују се, у средњем веку, за оне малобројне владајуће властеоске породице које су биле у сродству са Немањићима — Лазаревиће и Бранковиће, на првом месту.

Појава двоглавих орлова у декоративној пластици свакако није случајна. Они се налазе на Дечанима, Душановим Светим Арханђелима, а у Лазарево време на Хиландару и Лазарици. Очигледно су обележје владарских задужбина. Чињеница да не постоји представа двоглавог орла на цркви у Раваници говорила би у прилог претпоставке да је сама црква у Раваници подигнута пре него што је Лазар постао владар Србије.

Владарски дар био је свакако и монументални хорос у Жичи, од којег је сачуван само један део са представом двоглавог орла (сл. 32).[31] Ова представа је на жичком хоросу имала несумњиво хералдичко значење, као што је то значење имала и представа крста са четири оцила на дечанском хоросу, дару деспота Стефана и кнегиње Милице. Питање је само, да ли је овај мотив — такође преузет од византијске царске куће[32] — имао већ тада значење грба Србије.[33]

Чињеница је да досад није нађен ниједан потпун грб Немањића са двоглавим орлом и свим елементима грба: штитом, кацигом и челенком. — Међутим, чињеница је исто тако да се он у том облику није нашао ни у Византији.[34] По свему судећи, Србија се у том погледу доследно држала византијских царских традиција. — Да су те традиције биле веома јаке доказ је и појава само двоглавог орла, амблема Немањића, код каснијих српских владара: у „грбу" деспота Стефана[35] и Црнојевића — у октоиху штампаном на Ободу на самом крају XV века (сл. 33),[36] када је код нас већ била одомаћена употреба и потпуног грба.

Хералдичке представе, као обележја појединих породица појављују се код нас не само на печатима, новцу и печатном прстењу већ и на низу других предмета везаних за одређене појединце и породице. До сада нису нађени лично оружје и оклопи (посебно кациге) ниједног нашег властелина — а на њима их је сигурно било — али су нађени на личном накиту: на бројном прстењу, наушницама,[37] на једном целом појасу (сл. 34),[38] и дело-

[31] Д. Милошевић, *Каталог...*, број 116, стр. 80, са старијом литературом.

[32] A. Solovjev, *наведено дело*, 156—159 и А. Соловјев, *Застава Стефана Душана над Скопљем год. 1339*, Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI, Скопље, 1936, 347.

[33] По Ст. Станојевићу (*наведено дело* 99—100), њега је Душан као цар преузео из Византије. Поред ових грбова [владарских и Србије (?)], Немањићи су — бар од времена Душанова — имали и своје грбове. На новцима Душановим (а то су и званично-правни документи) јавља се често на аверсу представа сведеног грба са кацигом и челенком, која има округли цвет над положеним правоугаоником чији су углови украшени са по три зрна — грануле (Š. Ljubić, *наведено дело*, таб. VI, 22—24, таб. VII, 1—13, таб. IX, 9, 24). Није јасно какав је био однос овог грба Душанова са „лављим печатом" цара Уроша (Михајло Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, нап. 9). И то је једно од бројних отворених питања наше хералдике.

[34] Изузетна појава представе потпуног грба на печату Теодора Палеолога, деспота Мистре, 1391. године, говори најпре о утицају Запада на Пелопонез крајем XIV века (A. Solovjev, *наведено дело*, 134).

[35] По цртежу Улриха Рихентала грб деспота Стефана у Констанци имао је само штит са представом двоглавог орла. Оба орла држала су рог у кљуну (Растислав Марић, *Представе грба на српском средњовековном новцу*, Матица српска, Зборник за друштвене науке 13—14. Нови Сад 1956, слика на страни 41, 39—41.

[36] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958, таб. II.

[37] Златне наушнице Марије Палеологине [Скопље, Археолошки музеј (B. Aleksova, *наведено дело*, сл. 1, 4)].

[38] Грбови се појављују или на самом појасу или на запону. Везени појас властелина Бранка (најпре Младеновића), који је откупљен у Цариграду, а сада се налази у Ермитажу (Лењинград), има у цветоликим пољима наизменично постављене

вима појаса (сл. 35), дугмадима (сл. 36),[39] на личном посуђу (сл. 37) и владарским даровима (сигурно, а вероватно и на даровима властеле, бар оне највеће). У извесним случајевима и на надгробним споменицима. — Хералдичке представе уопште, и представе потпуних грбова биле су далеко чешће него што се до сада предпостављало. Оне нису биле везане само за најзваничније државно-правне институције — печате, новце и заставе (сл. 38),[40] већ су ушле и у свакодневни живот наше властеле.[41]

Претпоставку да су се двоглави орлови нашли на владарским задужбинама као хералдички амблеми можемо поткрепити са два примера: на експонартексу који је подигао кнез Лазар у Хиландару налази се рељеф са његовим грбом (кацига са роговима, поред друге представе владарског грба — двоглавог орла); по дозволи деспота Ђурђа, Паскоје Соркочевић је ставио свој грб на смедеревску тврђаву.[42] (То значи да су и код нас стављани грбови и на профане архитектонске целине — на градове). Неприхватљиво је и претпоставити да би се на деспотовом граду, његовој престоници, који је уз то он подигао, могао наћи само грб Соркочевића без грба деспотовог. Он се морао ту налазити исто онако као што се грбови савремених мађарских владара налазе на њиховим градовима и здањима у њима (у Будиму и Вишеграду), и Палеолога на цариградским зидинама. На жалост, не знамо да ли је и деспот Ђурађ ставио и владарски и породични грб — као кнез Лазар на Хиландару — нити знамо да ли је поставио и грб Србије (?): крст са четири оцила — који је већ употребљавао деспот Стефан. — Свакако би многа питања из наше хералдике била јаснија да су нам се очували грбови са смедеревског града.

Сачувани каснији грбовници (из XVI века) — и страни[43] и наши[44] — у којима се јављају представе грбова наших држава и појединих владарских и властеоских породица имају несумњиво у целини нетачне представе: грбови су приказани у савременом облику, са додацима којих није било у XIV и XV веку. Обликовани су у духу савремене хералдике. Међутим све је веће питање да ли су они измишљени. — Они се не могу процењивати само на основу наших средњовековних печата. Они су врло дуго сачували утицаје канце-

представе животиња и представу грба. Грб има кацигу и челенку у виду полуфигуре лава (или медведа). Лево и десно од средине грба извезена су слова имена „БРАН — КО“. — Вероватно је део запона—копче: сребрна, округла плоча са представом потпуног грба „Балшића“. Само су овде несразмерно мали штит и кацига према полуфигури вука разјапљених чељусти. Плоча је својина Музеја примењених уметности [Инв. бр. 481 (Б. Радојковић, *Накит*..., таб. 162, стр. 228)].

[39] На хаљини кнеза Лазара сачувана су сребрна дугмета са представом кациге са роговима — грбом Лазаревића. На Новом Брду, у земљи ван гробова, нађено је позлаћено дугме у облику полулопте са урезаном представом двоглавог орла. (Дугме је нестало).

[40] Осим застава са представама светитеља, крста или крстова, изгледа да су у средњовековној Србији постојале и заставе са владарским грбом. Из времена владе краља Душана, тачније из 1339. године, на портолану Каталонца Анђелина Дулсерта (Angelino Dulcert), Србија је обележена градом Скопљем на чијој се левој кули, на дугом копљу, налази бела застава са представом црвеног двоглавог орла [А. Соловјев, *Застава*..., 347 (сл. 38)].

[41] Сећање на значај личне употребе породичних амблема (самих или са натписом) или грбова као ознака одређених личности и породица — сачувало се готово непомућено у народним песмама. Косовки девојци три косовска јунака остављају предмете „по чему ће“ сваког „поменути“: коласту аздију, *йозлаћен* прстен и копрену од злата. Мусић Стефан по клобуку познаје коме је припадао, а Марко по „словима“ препознаје очину сабљу [(Вук Стефановић Караџић, *Срйске народне йесме*, треће издање, књига друга, Биоград 1913, песме бр. 50 (стр. 308—309); бр. 56 (стр. 333); бр. 46 (стр. 293)].

[42] Мавро Орбини, *Краљевсшво Словена*, Београд 1968, 115. Грб је постојао у времену када је Орбини писао.

[43] Никола Радојчић, *О шшиту на срйском грбу*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III/1, Нови Сад 1930, 101—103.

[44] А. Соловјев, *Посшанак илирске хералдике и йородица Охмућевић*, Гласник Скопског научног друштва, XII, Скопље 1933, 79—108.

ларије Васељенског царства; и новац, нарочито из времена Немањића, чувао је најчешће старо предање. — Међутим, у свакодневном животу, обичаји новог, развијеног феудалног друштва прате сувремена збивања. И у Византији, и на Западу. Утицај Запада долазио је не само преко српских градова у Приморју и Дубровника и Венеције, већ и преко Мађарске, можда још јаче, посебно у време Лазаревића и Бранковића. Од Лазаревог времена везе са Мађарском су веома живе, а изузетно јаке од времена деспота Стефана, када се утицај Мађарске нарочито види у витештву и његовим обичајима. Један од видова ових утицаја, и то не безначајан, је и све раширенија примена грбова у западњачком духу, који је, судећи по археолошким налазима, прихватила наша властела, велика свакако, а можда и мала.

LES ARMOIRIES SUR LES BAGUES ET LES AUTRES OBJETS DE LA CULTURE MATERIELLE DANS LA SERBIE MEDIEVALE

MIRJANA ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ

Le problème de l'apparition des éléments héraldiques dans la Serbe médiévale, sur un certain nombre d'objets personnels se rattache à une question fort importante: à quel moment ceux-ci apparaissent-ils en Serbie?

D'après les recherches effectuées jusqu'à présent, l'héraldique aurait été introduite, en principe, sons l'influence occidentale. Depuis la proclamation de l'Empire, ou tout de suite après, nous aurons emprunté à Byzance les principaux motifs héraldiques de la maison régnante: l'aigle bicéphale et la croix aux quatre C.

Cette combinaison assez compliquée ne corespond pas aux faits.

Avant l'Empire latin (que l'on prend en considération le plus souvent) il existe en Byzance des éléments d'une héraldique développée: dans la peinture de Nerezi (fondation de l'un des membres de la dynastie régnante des Comnènes) tous les saints guerriers portent des écus de caractère héraldique: divisés en champs, peints en différentes couleurs.

En Serbie, dès le XIIIe siècle, apparaissent des éléments héraldiques sur les anneaux à cacheter et sur les monuments funéraires.

Les anneaux à cacheter, avec des représéntations déterminées, reliées à des personnages déterminés, appartiennent aux groups des coutumes antiques qui ont continué à vivre. Il est impossible pour le moment de fixer à quel moment les représentations sur les anneaux à cacheter individuels sont devenus les emblèmes de leurs familles. Au milieu du Moyen Age, depuis la fin du XIIIe siècle, c'est un processus terminé en Serbie, ou dans sa phase terminale. Faut-il dans cette phase de formation de l'héraldique serbe rechercher l'influence directe de l'Occident, ou bien cette influence était-elle indirecte, par Byzance, nous ne le savons pas, bien qu'il paraisse plus vraisemblable de supposer que c'est à Byzance qu'ont été pris non seulement les emblèmes de la maison régnante (l'aigle bicéphale, et la croix avec les quatre C, entre les branches) mais aussi l'usage des emblèmes. Pour la maison régnante des Nemanjić, ceci est certain du moins à partir du début même du XIVe siècle. En ce qui concerne

l'usage des armoiries l'écu, le heaume et le panache, celles-ci ont été prises à l'Occident. En partant des sources écrites, des représentations artistiques et des ouvrages conservés, sous l'influence de Byzance, tous les signes officiels de la maison régnante (sceaux, monnais, objets personnails du souverain, ou ses cadeaux) n'étaient justement rendus officiels que par l'usage des emblèmes: nous n'avons pas d'exemples d'emploi des armoiries complètes à l'époque des Nemanjić. Sur des actes „officiels" cette tradition s'est conservée jusqu'à la chute de l'Etat médiéval serbe. — Cependant, en même temps, dans la vie quotidienne, l'influence de la conception occidentale de la chevalerie et de la noblesse existe au Moyen Age en Serbie également. Elle se manifeste, entre autres, par l'usage des armoiries à la manière occidentale, et celles-ci apparaissent sur les bagues masculins et féminins, sur la parure personnel (pour les hommes sur la ceinture, pour les femmes sur les boucles d'oreilles), sur la vaisselle personnelle, les cadeaux aux église, dans la plastique décorative, sur les fondations royales, qu'il s'agisse des église sou de l'architecture profane.

1. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 334

2. АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ (СЛУЧАЈАН НАЛАЗ НА НОВОМ БРДУ)

3. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2547

4. РАДОСЛАВОВ ПРСТЕН, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 394

5. ЈОВОВ ПРСТЕН, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2456

6. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 255

7. ПРСТЕН КРАЉИЦЕ ТЕОДОРЕ, ЗБИРКА ДР ЉУБ. НЕДЕЉКОВИЋА

8. ПРСТЕН ВОЈВОДЕ ВЛАДИСЛАВА, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2481

9. ПРСТЕН ТЕПЧИЈЕ (?) ЧУЗМЕНА, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 356

10. ПРСТЕН ЧЕЛНИКА ГРАДИСЛАВА, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 5561

11. ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ, ИНВ. БР. 307

12. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 5045

13. МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ, ИНВ. БР. 4398

14. МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ, ИНВ. БР. 4949

15. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2552

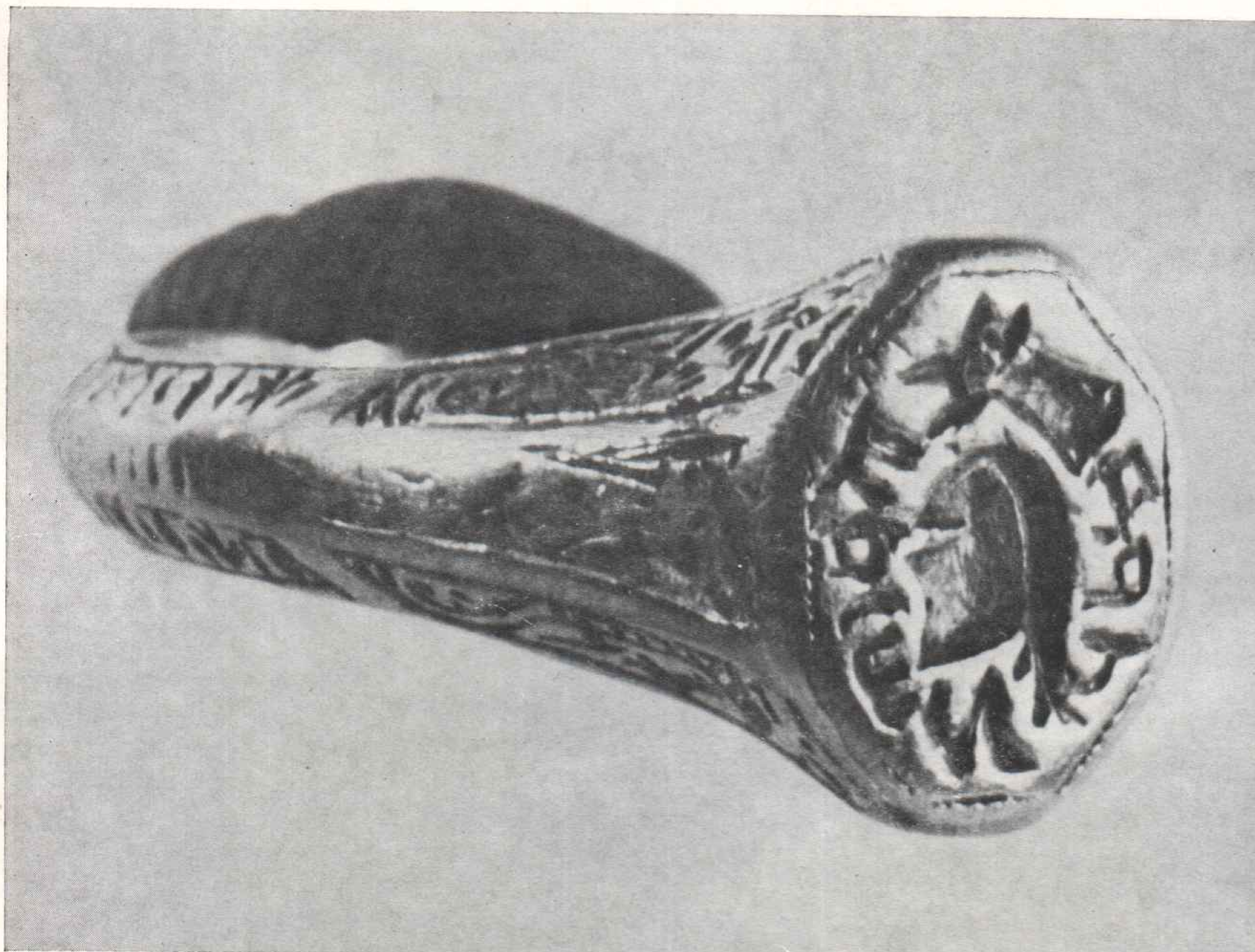

16. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2170

17. ПРСТЕН МОИМИРА, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 1422

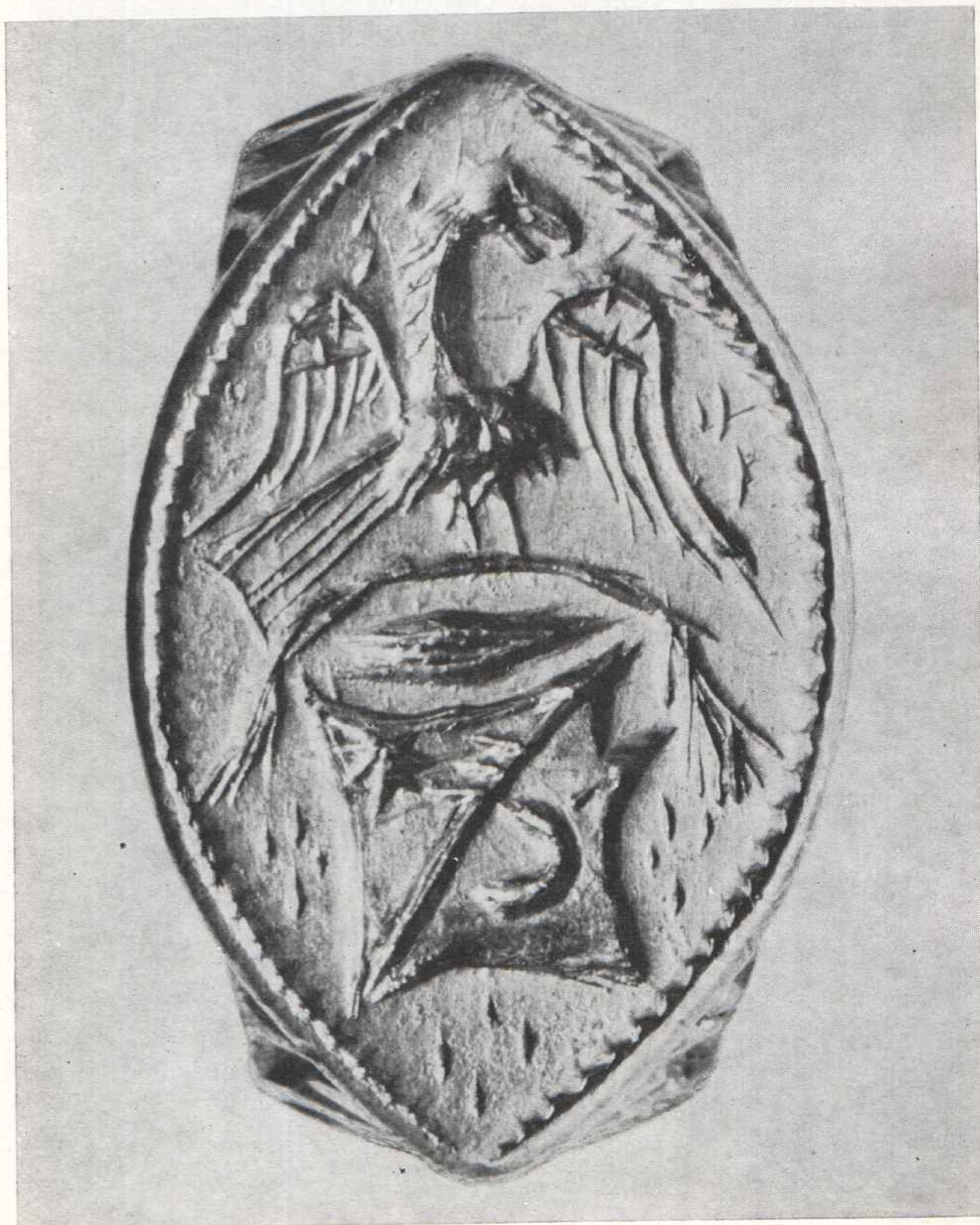

18. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 354

19. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 1907

20. ПРСТЕН СТЕПАНА, МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ, ИНВ. БР. 4401

21. ПРСТЕН ЧЕЛНИКА ГРАДИСЛАВА, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 5561

[illegible]. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 1421

23. НЕПОЗНАТА ЗБИРКА

24. МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ, ИНВ. БР. 3279

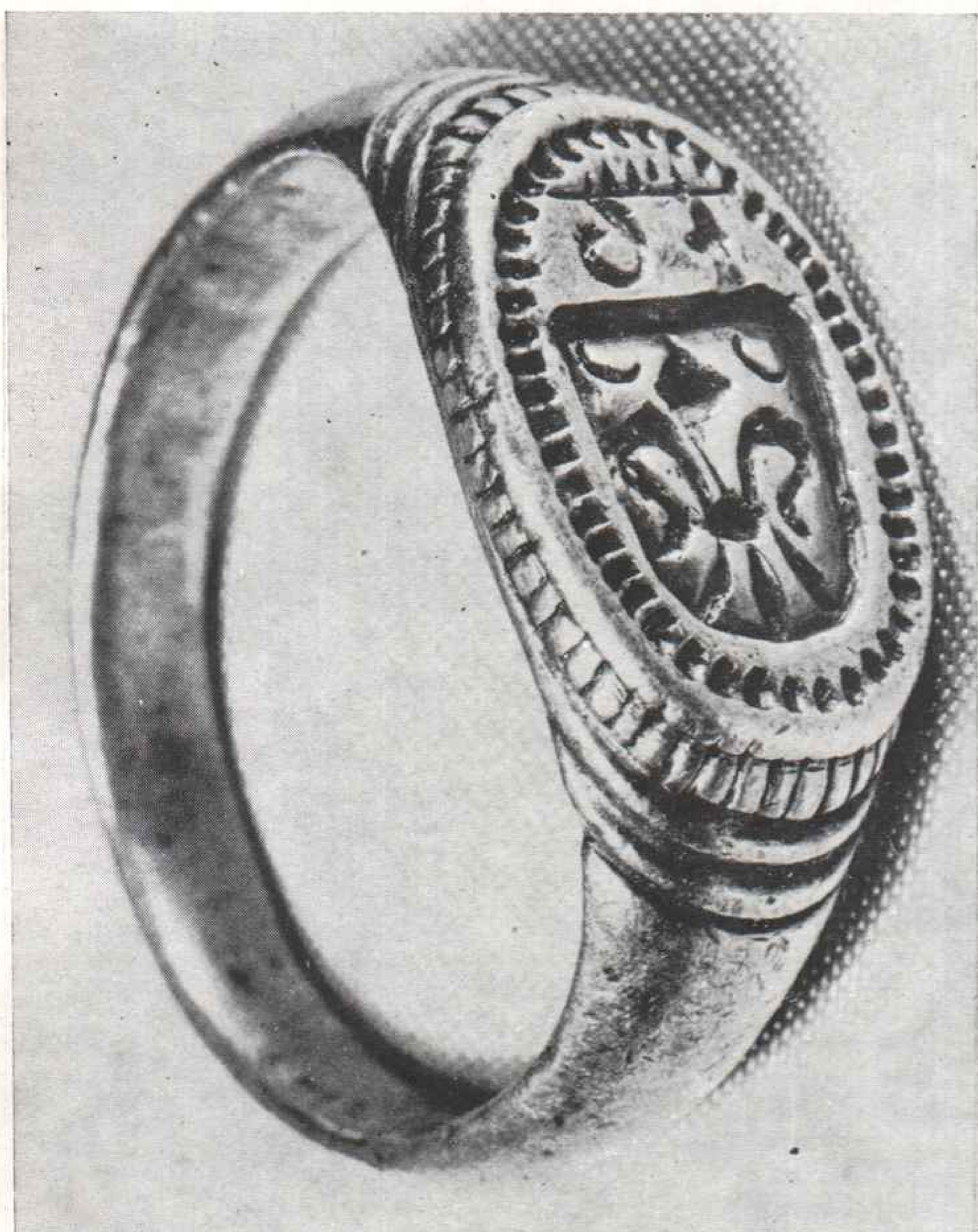

25. МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ 4403

26. НАДГРОБНА ПЛОЧА ИЗ СОПОЋАНА

27. А. НОВАЦ ДЕСПОТА СТЕФАНА

27. Б. СМЕДЕРЕВСКИ НОВАЦ ДЕСПОТА ЂУРЂА

28. ПРСТЕН КРАЉИЦЕ ТЕОДОРЕ. НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 342

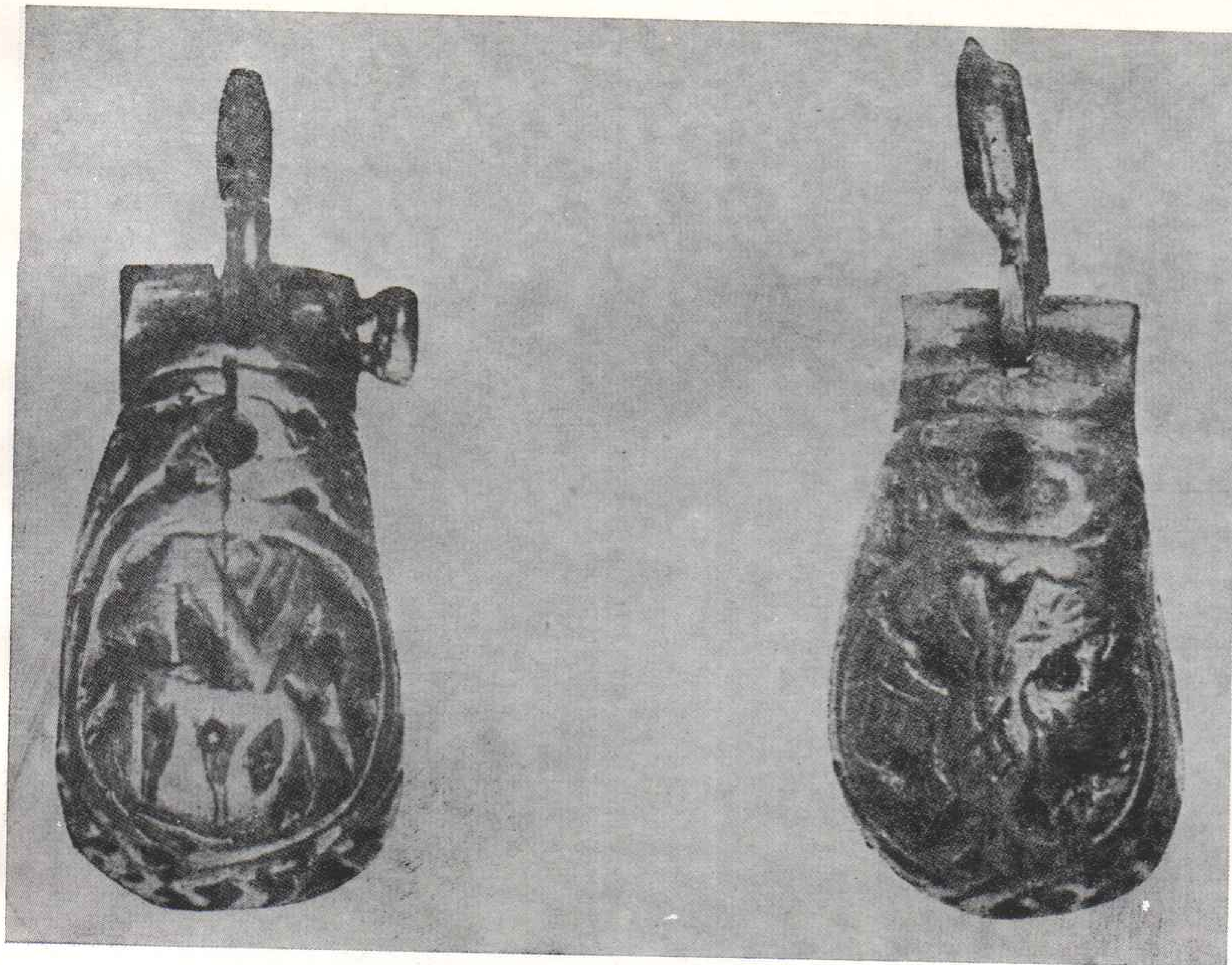

29. НАУШНИЦА МАРИЈЕ ПАЛЕОЛОГИНЕ, АРХЕОЛОШКИ МУЗЕЈ, СКОПЉЕ

30. РАЗВИЈЕН ЦРТЕЖ ИСТЕ НАУШНИЦЕ

31. ТАЊИР ЦАРА ДУШАНА, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2001

32. ДЕО ХОРОСА ИЗ ЖИЧЕ, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ИНВ. БР. 2193

33. ОКТОИХ ЦРНОЈЕВИЋА

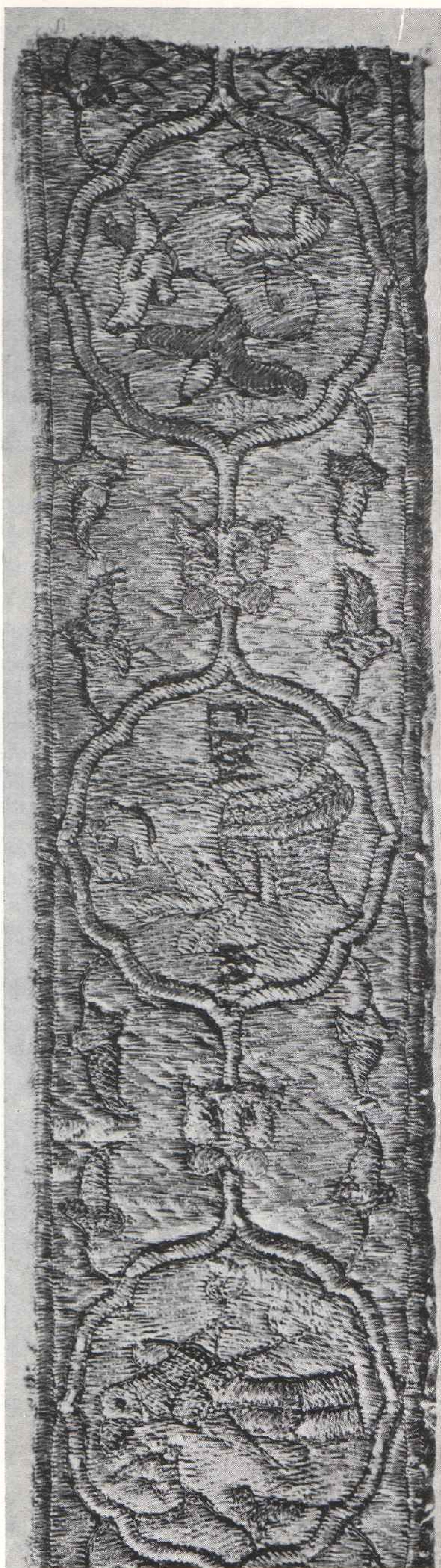

34. ДЕО ПОЈАСА СЕВАСТОКРАТОРА (?) БРАНКА, ЕРМИТАЖ, ЛЕЊИНГРАД

35. КОПЧА ПОЈАСА, МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ, ИНВ. БР. 481

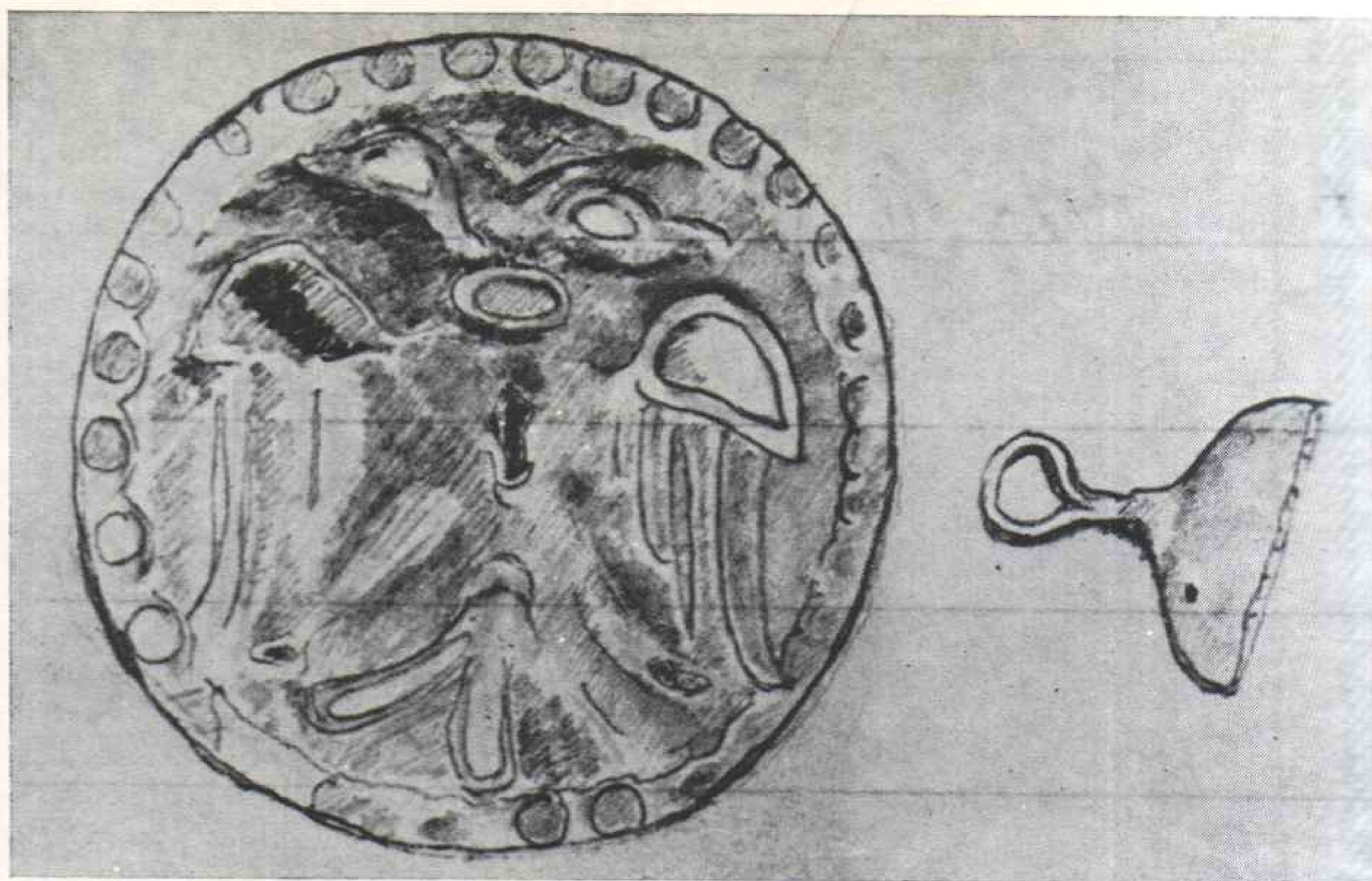

36. ДУГМЕ СА НОВОГ БРДА

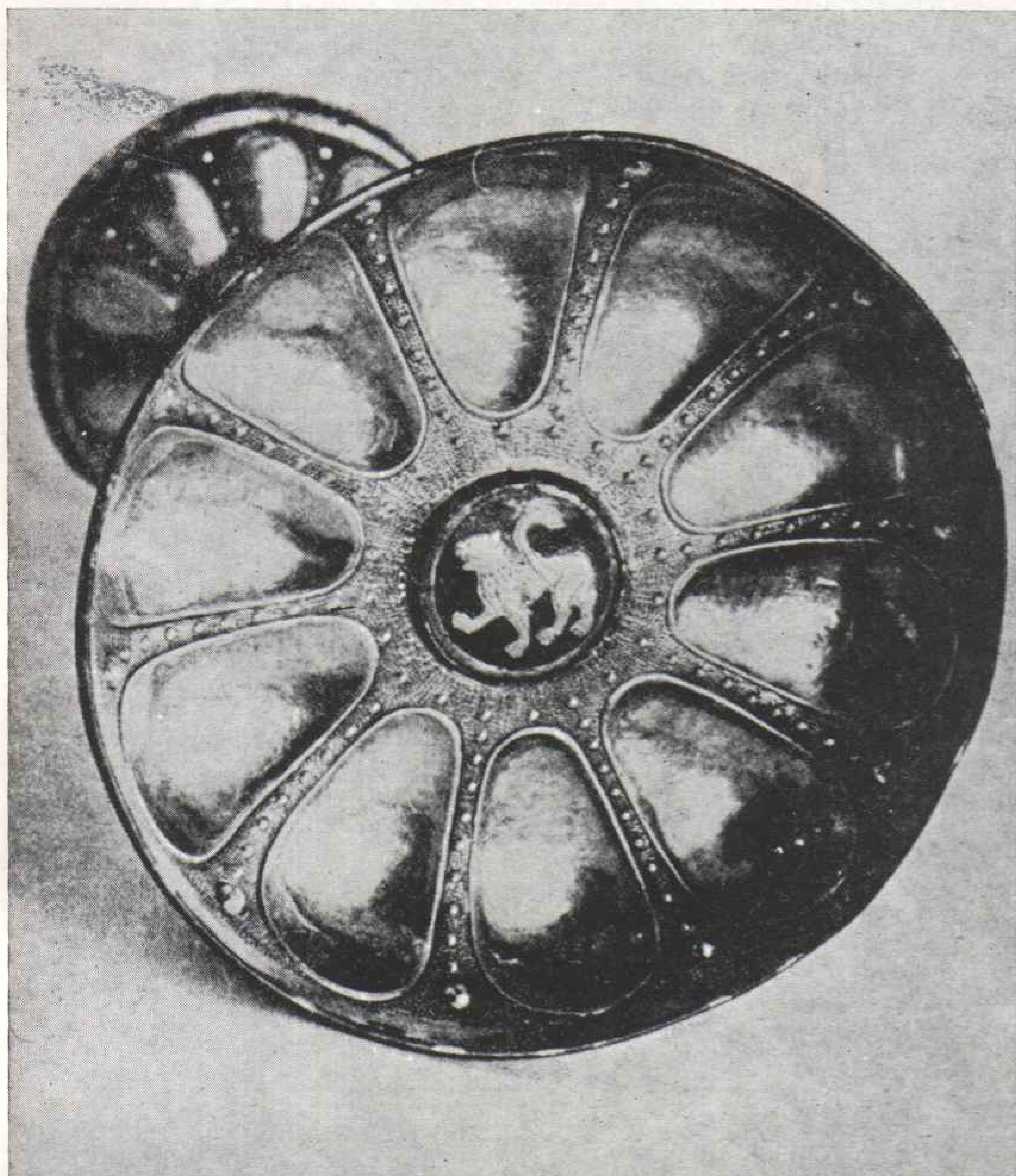

37. ГОРЊО ОРИЗАРИ, ЕТНОЛОШКИ МУЗЕЈ, СКОПЉЕ

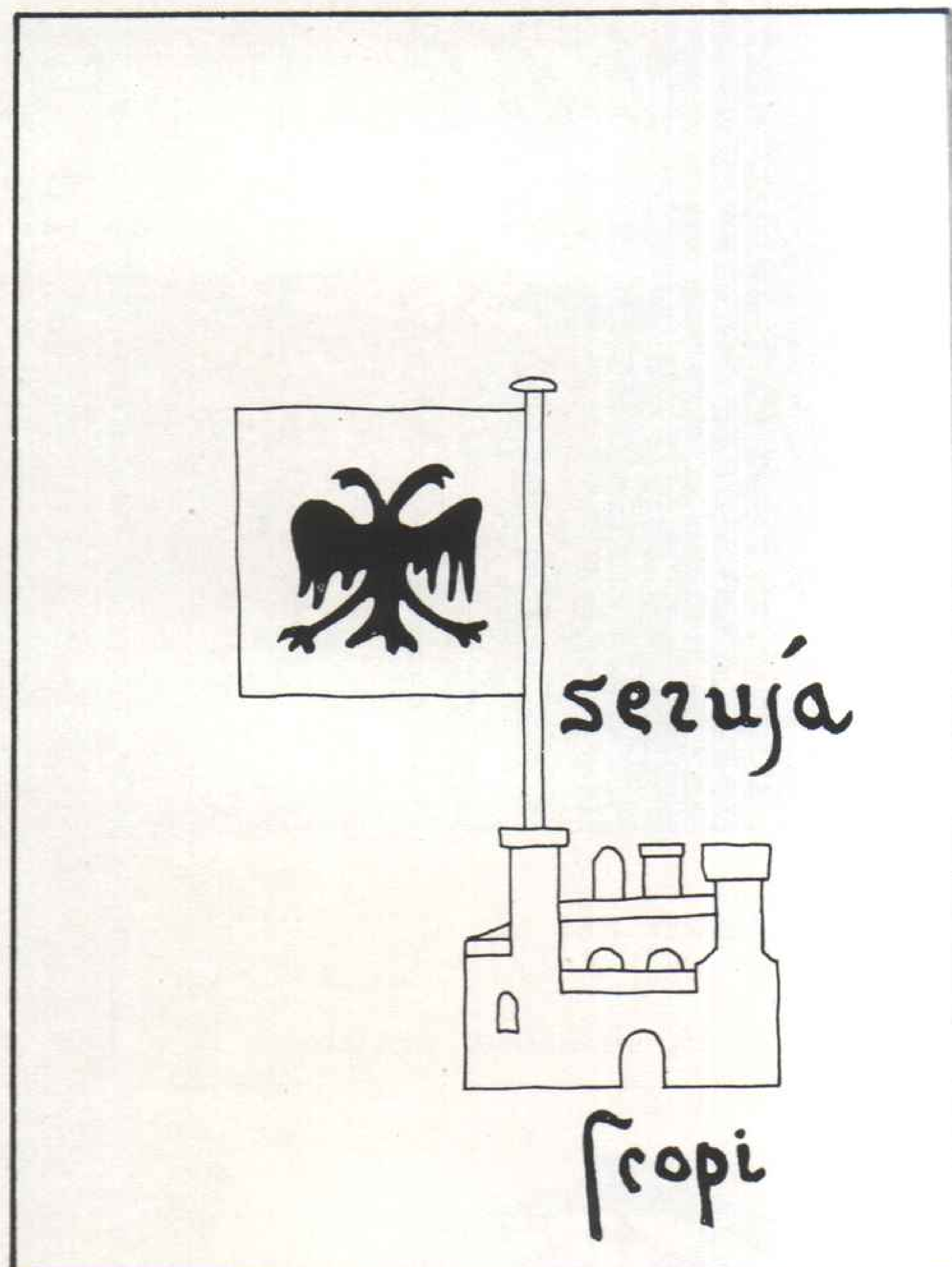

38. ЗАСТАВА НАД СКОПЉЕМ

НОВАЦ КНЕЗА ЛАЗАРА У ОДНОСУ НА НОВАЦ ДРУГИХ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

Студијски осврт на новац обласних господара, осталих феудалаца и градова, који су имали своје новчане емисије у време кнеза Лазара, представља наставак моје књиге *Новац кнеза Лазара* (*Багдала, Крушевац*, 1971). Зато се у њему тежиште не ставља на новчане емисије самог кнеза Лазара већ на упоређење његовог новца и његове новчане политике са новцем и новчаном политиком других великаша и на закључке који из тога произилазе.

Раздобље ковања новца кнеза Лазара обухвата време између Маричке и Косовске битке (од 1371. до 1389).[1] Зато његове емисије треба упоређивати само са новцем феудалаца кованим у том периоду; стога смо били приморани да код сваког појединог феудалца утврђујемо које су његове емисије коване у то доба.

Ово је разграничење било релативно лако у односу на почетни период, пошто смрт цара Уроша (4. децембар 1371) непосредно следи саму Маричку битку (26. септембар 1371), а уз то смо узели у обзир и време закопавања оставе из Стобија, последње нађене оставе са новцем кованим пре смрти цара Уроша и краља Вукашина.

У остави из Стобија налазимо, поред осталог, 41 примерак новца краља Вукашина и један примерак новца севаста Стевана, али зато у њој одсуствује новац краља Марка, краљице, Андреаша, Николе Алтомановића, Ђурђа I Балшића, Гропе и самог кнеза Лазара.

Прихваћајући ова три догађаја (Маричку биїку, односно смрї цара Уроша, односно осїаву из Сїобија) као доњу границу, ми смо елиминисали новац свих оних феудалаца који су ковали у време йосїојања царсїва:

1. *Бранка Младеновића* (чији је новац нађен у двама налазиштима а садрже само новац из периода царства);

2. *Краља Вукашина* (који је погинуо у Маричкој битци);

3. *Царице Јелене* (пошто се на наличју тог новца, код две нађене врсте, појављује цар Урош или Вукашин[2];

[1] Најстарија остава у којој је нађен новац кнеза Лазара је косовска остава (закопана 1372).

[2] С. Димитријевић, *Нове врсїе срйског средњовековног новца*, Старинар IX—X, 1958—1959, стр. 149—151, сл. 37—40; исти, *Нова серија нових врсїа...*, Старинар XV—XVI, 1964—1965, стр. 125—127, сл. 25—26.

4. Спорног *Ивана* (Угљеше Мрњачевића?) чије су две врсте нађене у налазу новца из времена малолетства Уроша, сина цара Стефана Душана (његов краљевски и почетак царског периода) а трећа има словне ознаке R—V, карактеристичне за ковање у том периоду — вероватно скраћеница Rex Vrosius.[3] Уз то је и Јован Угљеша погинуо у Маричкој битци;

5. *Деспота Јована Оливера* чије две новчане врсте имају на наличју цара као сизерена — [Прва цара Стефана Душана, а друга цара Уроша]. Уз то се један од њих (врста са царем Стефаном) појављује у остави из Стобија.

Мада трећа, најбројнија новчана врста има на наличју Исуса који седи, те би могла бити кована и после смрти цара Уроша, ми смо је исто тако ставили у време царства, пошто се сви расположиви подаци о деспоту Оливеру односе на период пре 1371. године, а ова се новчана врста такође појављује у остави из Стобија.

Четврту новооткривену новчану врсту, на којој се можда појављује Драгаш Дејановић као сизерен, исто тако нисмо узели у обзир: а) због малобројности ове врсте у односу на укупан број нађених примерака новца деспота Оливера, б) због извесне несигурности наших претпоставки, које углавном полазе од једног загонетног и проблематичног натписа.[4]

6. *Севаста Стевана*, пошто је један примерак његовог новца нађен у остави из Стобија.[5]

7. Ту смо укључили и новчане врсте са вишередним хоризонталним натписом, који садржи звање краља али не и његово име, прихвативши претпоставку Б. Сарије да је то новац кован непосредно после Маричке битке, за време интеррегнума, када се није знало да ли је краљ Вукашин заробљен или је погинуо.[6]

Питање утврђивања горње временске границе код новчаних емисија феудалаца који су ковали свој новац у време кнеза Лазара било је знатно теже: неки од њих су преживели Косовску битку и могли су да кују свој новац и после 1389. године.

Ове тешкоће, као и потреба да се тачно утврди ко је све ковао новац у време кнеза Лазара, нагонили су нас да подробно испитамо сваки појединачни случај и дамо образложење зашто смо новац појединог феудалца или града, или неке њихове врсте обухватили овом паралелом.

Сукобљавајући се са таквим тешкоћама, утврдили смо листу феудалаца који су ковали у време кнеза Лазара, покушавајући да образложимо укључење сваког од њих у ову листу, дајући при том и извесне допунске податке од интереса за ову паралелу.

Један од основних критерија за укључивање новчаних врста у ову паралелу, била је њихово присуство у оставама у којима се јавља новац кнеза Лазара и његових савременика, закључно са двема оставама у којима се, поред новца кнеза Лазара, јављају и прве емисије кнеза Стефана Лазаревића.

[3] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац, 1971, стр. 39—40, 42 и 44.

[4] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца*, Старинар XXII, 1972, нова врста 6.

[5] С. Димитријевић, *Нова серија*... III, Старинар XVIII, 1967, стр. 125—128, сл. 21—26.

[6] Б. Сариа, *Кичевска остава*, Старинар III серија III, 1925, стр. 75; С. Димитријевић, *Нова серија*... III, Старинар XVIII, 1967, стр. 124—125, сл. 17—20.

У ту сврху испитали смо саставе седам остава:

1) *косовске оставе* која је најстарија (закопана 1372);

2) *кичевске оставе* (закопана око 1373. године);

3) *оставе из Чуке* (из трећег периода Лазаревих ковања, закопана најраније око 1380);

4) *софијске оставе*, која је хронолошки следи;

5) *оставе из Приштине*, која је нешто млађа;

6) *оставе из Малог Борњинца*, која већ садржи прве три новчане врсте кнеза Стефана Лазаревића, али се ипак може узети као остава новца кованог у време кнеза Лазара;

7) *друге приштинске оставе*, која је садржавала новац кнеза Лазара (1 врста, 1 примерак), Вука Бранковића (3 врсте, 5 примерака); Гргура Влковића (једина врста, 8 примерака); и кнеза Стефана Лазаревића (2 врсте, 10 примерака).[7]

Поред тога, користили смо се и свим другим расположивим историјским подацима, који могу да допринесу утврђивању времена живота или ковања новца једног феудалца.

Овом списку феудалаца додали смо и две скупине градског сребрног новца, који је у то време кован на територији данашње Србије, без ознаке феудалца. У питању је новац Призрена и Скопља, градова који су били на територији Вука Бранковића.

При томе, треба нагласити да смо и сребрне новце коване на територији Балшића, са именом феудалца или владара и ознаком заштитника града (у питању су две сребрне динарске врсте града Скадра), у овом случају уврстили међу новце са именом феудалца, онако исто као што смо то учинили са емисијама Новог Брда под кнезом Лазаром. (Остале, бакарне новчане врсте приморских градова, са или без ознаке феудалца, овом приликом нисмо узели у обзир). Тако смо добили списак 22 владара, феудалца и града које треба размотрити.

СПИСАК ВЛАДАРА, ФЕУДАЛАЦА И ГРАДОВА КОЈИ СУ КОВАЛИ СВОЈ СРЕБРНИ НОВАЦ У ВРЕМЕ ПОСТОЈАЊА НОВЧАНИХ ЕМИСИЈА КНЕЗА ЛАЗАРА И ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ЊИХОВОГ УКЉУЧЕЊА У ОВАЈ СПИСАК

1) *Кнез Лазар*. Најзначајнији међу феудалцима који су држали територије средњовековне српске државе у периоду њеног распада. Његова област је била — по својој величини, привредном и стратегијском положају — најзначајнија. Уз то, он је био најактивнији у окупљању разбијених области, те је обновио ту државу, постао предводник свих њених слободних територија и владар и оснивач нове владалачке династије. Његове новчане емисије су најразноврсније и најбројније у том периоду. Зато смо га узели као централно лице за сва упоређења.

2) *Жупан Никола Алтомановић* (сл. 7—9; сл. 7—8 — примерци из збирке С. Димитријевића; сл. 9 — примерак из Народног музеја у Београду).

Доста бројни примерци (18) најбројније новчане врсте Николе Алтомановића, нађени у косовској остави (закопаној 1372. године), као и њихово одсуство у остави из Стобија,

[7] Извори за ове оставе наведени су у књизи: С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац, 1971, напомене 7, 8, 10 и 4.

показују да је овај великаш ковао своју најбројнију новчану емисију (сл. 7) у време кад је држао Рудник (1372—1374), где је била ковница, непосредно пре његовог пораза, када му је област била одузета и подељена.[8] У тој ковници је вероватно израђена и његова оригинална врста (са натписом Supan nicola — сл. 9). Ретка новчана врста са Исусом испред супеданеума на наличју (од које је нађен само један примерак — сл. 8) кована је пре заузећа Рудника од стране Николе Алтомановића, вероватно почетком 1372. и то у Охриду.[9]

3) *Вук Бранковић* (сл. 21—23; сл. 21—22 — примерци из збирке С. Димитријевића; сл. 23 — примерак из Ермитажа у Лењинграду).

Пошто је Вук Бранковић могао да кује свој новац од 1378, кад је заузео Призрен, а умро је 6. октобра 1397,[10] поставља се питање, које његове новчане емисије припадају времену пре Косовске битке. У пет остава у којима се појављује новац кнеза Лазара и Вука Бранковића (из Чуке, приштинска, софијска, из Коњинца и друга приштинска), од 20 постојећих новчаних врста Вука Бранковића појављују се њих 16. Укупан познати број примерака ових 16 нађених врста достиже 644 (без врста Јаков-Вук, а са врстом Вук--Лазар).

У поменутим оставама нису нађене само 4 ретке врсте (са укупно 8 примерака).

Пошто су то заиста ретке врсте, од којих смо у току систематских прегледа збирки нашли само 4, 3, 1 и 0 примерака, не треба искључити ни могућност да су и ове врсте коване у Лазарево доба, али до сада нису биле нађене у оставама.

На сваки начин, пошто ове четири новчане врсте нису нађене ни у каснијим оставама из времена кнеза и деспота Стефана Лазаревића, долазимо до закључка, да се ове ретке врсте слободно могу за сада занемарити и на тој смо основи констатовали: *да је Вук Бранковић практично ковао новац само до Косовске битке* (од 1378. до 1389), мада ју је надживео преко осам година.

У време када је Вук Бранковић ковао свој новац, признавао је свога таста, кнеза Лазара, за свог сизерена. То се види, како из једне од његових најстаријих новчаних врста, на чијој се једној страни појављује вишередни натпис са именом и звањем кнеза Лазара, а на другој шлем са именом Вука покрај њега, тако исто и из повеље Вука Бранковића, издате 20. јануара 1387. године у Приштини, у којој он помиње и потврђује писанија цара Стефана и „господина ми кнеза“.[11]

[8] О томе како је Никола Алтомановић био поражен, како је био ослепљен и како је завршио свој живот: К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба*, 320, нап. 44.

[9] Види наша разматрања о овој ковници испред напомене 47.

[10] М. Динић, *Област Бранковића*, стр. 17—18.

[11] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд—Сремски Карловци 1929, стр. 137; С. Новаковић, *Законски споменици српских земаља*, стр. 203—205.
Чињеница, на коју стално указује К. Јиречек, да крупни великаши Вук Бранковић и Константин Дејановић нису могли да имају неко звање пошто више није било цара, пошто није било неког који је могао да им да то звање (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 316 нап. 18 и 422; II 24 и 339) не треба да нас заведе. Ђурђе I Балшић и Ђурђе II Страцимировић нису имали никаква висока звања, називали су се исто тако као и Вук само „господин“ (dominus), али су ипак били осамостаљени великаши—самодршци (види: запис цитиран у напомени 15 и повељи Ђурђа II Страцимировића из 1386 — наведен испред напомене 19.

Одсуство инвокације Христа у вишередном натпису на новцима Вука Бранковића донекле потврђује његов вазални однос. Овакву инвокацију сусрећемо на новцу свих осамостаљених великаша, који су ковали непосредно после 1371. године, укључујући и Ђурђа I Балшића, који није имао никакво друго звање и појављивао се на новцу као господин. Код Вука сусрећемо само име, са или без уводне речи „Благовѣрни", коју налазимо само код чланова владарске породице и лица која су имала свог сизерена (краљица, Андреаш, и на смањеним динарима Вукашина и Марка и краља без имена, што можда нема исто значење).

4) *Ђурађ I Балшић* (сл. 17—18; сл. 17 — примерак из збирке Љ. Ковачевића; сл. 18 — примерак из збирке Љ. Недељковића).

Две врсте динара овог феудалца (две код Љубића објављене врсте — са шлемом на којем је вучја глава окренута десно — сл. 18 — и врста са шлемом и вучјом главом окренутом лево) појавиле су се у косовској остави (закопаној 1372) и у кичевској остави (закопаној око 1373). Тиме је не само доказано да је то новац Ђурђа I Балшића, господара Зете и Приморја, а не неког познијег Ђурђа,[12] већ је то омогућило и појаву претпоставке да су све његове новчане врсте, пошто имају ћириличке натписе, коване у призренској ковници, која је припадала Ђурђу I Балшићу, од 1372, од заузећа Призрена после смрти краља Вукашина,[13] па све до његове смрти, 13. јануара 1378. године.[14]

Ђурађ I Балшић је био један од двојице најмоћнијих феудалаца у делу средњовековне српске државе, који у то доба није потпао под врховну турску власт. Године 1375, „по заповести кнеза Лазара и Ђурђа који су тада начелствовали", састао се државни сабор који је изабрао новог патријарха Јефрема[15].

Када се, 1377. године, босански бан Твртко Котроманић крунисао за краља Срба, Босне и Приморја, Ђурађ I Балшић је одбио да га призна за свог сизерена, тј. одбио је да призна врховну власт Твртка.

Пошто је Ђурађ I Балшић умро јануара 1378 за време кнеза Лазара, јасно је да све његове емисије сребрног новца долазе у обзир за ово упоређење.

Напомињемо да овом приликом нисмо узели у обзир две врсте бакарних фолара који се могу везати за Ђурђа I Балшића (фолар Бара са великим словом G — и натписом eorgius на једној страни, и великим словом A — и натписом ntivar, на другој страни; и фолар Скадра са великим словом G, на једној страни, и штитом—амблемом овог града на другој страни).

5) *Балша II Балшић* (сл. 19 — примерак из збирке Љ. Недељковића). Овај је феудалац био на власти од смрти Ђурђа I Балшића, 13. јануара 1378, па до своје погибије, 18. септембра 1385. Сва његова ковања (за сада једна једина врста скадарског динара)[16] улазе у оквир Лазаревог периода.

[12] Закључак: Б. Сарија, *Кичевска остава*, стр. 76—77.

[13] Дубровачки трговци у Призрену поклонили су Ђурђу I Балшићу четири оклопа „quando Jura cepit castrum dicti loci": 10 септ. 1372: Див. Раг. (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 254, нап. 102; упореди: стр. 318).

[14] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, стр. 1378, бр. 150; IV, стр. 16; бр. 6072; VI, стр. 92, бр. 10019; К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 318, напомена 35.

[15] Види напомену 55 и текст испред ње. У извору цитираном у претходној напомени стоји да је Ђурђе Балшић у време своје смрти био „самодржавны господинь".

[16] С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар IX—X, 1958—1959, стр. 162—3, слика 82—83.

6) *Ђурђе II Страцимировић* (сл. 20 — примерак из збирке В. Јовановића). Најтеже је питање новчаних емисија Ђурђа II Страцимировића, који је владао од 1385. до априла 1403.[17] Пошто за сада не сагледавамо критерије за њихово временско разврставање, узели смо да су обе новчане врсте овог феудалца (са св. Стефаном Скадарским и св. Лауренцијусом) коване само од 1385—1389, што је очевидно нетачно, пошто Балша III кује новац са св. Лауренцијусом и после смрти Ђурђа II Страцимировића.

Да је новчана врста Ђурђа II са св. Стефаном скадарским највероватније кована до 1389. односно до 1392, потврђује чињеница да су Турци ухватили Ђурђа II у јесен 1392, у замену за његову слободу добили Скадар и држали га до 1395; да је ускоро затим, у априлу 1396, Ђурђе II препустио овај град Млечанима, који су га држали све до 1479.[18] Можда се тек тада, после 1392, јавља новац са св. Лауренцијусом, новим заштитником Балшића.

На сваки начин треба подвући две чињенице: Ђурађ II Страцимировић се у својој повељи од 27. јануара 1386. писаној „под Скадром", назива самодршцем — „**Вь Христа Бога Благовѣрни и самодржавни господинь Гюргь всои Зетскои и Поморскои земли**";[19] затим, после његове женидбе са ћерком кнеза Лазара (око 1386), највероватније после поменуте повеље, Лазар се помиње не само као господар Србљем, већ и као господар Поморја, што говори да је Ђурађ II Страцимировић признао кнеза Лазара за свог сизерена.[20]

7) *Десйош Јован Драгаш Дејановић* (сл. 15—16 — оба примерка из Народног музеја у Београду).

Прва појава новца овог великаша везана је за кичевску оставу (закопану око 1373), у којој су се појавиле обе његове досад познате врсте.

Чињеница да се оне не јављају у најмлађој остави из времена краља Вукашина, остави из Стобија, показује да су они ковани после Маричке битке, у исто време кад и новци краља Марка. Једна од њих кована је сигурно у Охриду (сл. 15), а вероватно и друга (сл. 16), пошто представљају пандане новчаним врстама краља Марка. Како се новац Драгаша не јавља ни у једној каснијој остави, можемо сматрати да су коване само првих

[17] Да је Ђурђе II Страцимировић умро у априлу 1403, види: К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 340.

[18] К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 330 — 333.

[19] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд — Ср. Карловци, 1929, стр. 110—111; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава*, стр. 198.

[20] Наведена повеља цркви св. Введенија у Ибру и наш коментар: С. Димитријевић, *Новчане емисије кнеза Лазара*, напомене 31 и 32 и текст испред њих — види нашу напомену 59. Нешто слично појављује се у повељи кнеза Лазара, издатој Дубровчанима 9. јануара 1387. у Крушевцу, у којој се помињу „**Трговє Поморскє, кои соу оу владанию господства мы**", а у чијој интитулацији стоји: „**Постави мє господина зємли срьпском и Поморию и странамь подунавскимь, азь вь Христа Бога благовѣрни и самодрьжавни по милости Божиєи Стєфань кнєзь Лазарь**" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, стр. 120—123 скраћенице разрешене у цитату; упореди С. Новаковић, *Законски споменици српских држава*, стр. 200—203). Одредба XVI ове повеље у којој налазимо први одломак није преузета из ранијих повеља цара Стефана (Душана) и цара Уроша, као што је то био нпр. случај са њеном одредбом XIV. Зато се она не може посматрати као просто преузимање формула претходних владара. То је нова формула. Нешто слично налазимо само у одредби VIII повеље Ђурђа I Балшића од 27. јануара 1386, али се ту не налази наведени део (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава*, стр. 202, 201, 171, 181, 199).

година после Маричке битке. При томе, не треба заборавити да је Драгаш Дејановић признао врховну турску власт 1373.[21] Од 1378.[22] наступа његов брат господин Константин.

8) *Краљ Марко Вукашиновић* (сл. 10—11; сл. 10 — примерак из збирке С. Димитријевића; сл. 11 — примерак из збирке Љ. Ковачевића).

Све новчане емисије овог феудалца укључили смо у наш списак са претпоставком да су све оне коване после смрти краља Вукашина, у време кад је краљ Марко био стварни владар. (Тиме смо за сада елиминисали могућност да је Марко ковао новац и као млади краљ, што не искључујемо).

Мада је краљ Марко, који је био турски вазал, живео и после Косовске битке, до 1395,[23] сматрамо да је он ковао само у почетном периоду своје владавине и то у Охриду. Присуство обеју његових бројних врста (сл. 10 и 11) у кичевској остави, закопаној око 1373,[24] иду у прилог тој претпоставци. Две преостале новчане врсте, досад нађене у по једном примерку не дозвољавају да се време ковања краља Марка продужи после 1389. Обе ове врсте, по својој основној представи (вишередни хоризонтални натпис) и по својим другим особинама (тежина, представе Исуса који седи на наличју и сл.), припадају истом периоду ковања као и његове друге, бројне врсте. Постоји могућност да је краљ Марко ковао свој новац за време владе краља Вукашина или на самом почетку своје самосталне владавине. Ми смо се, полазећи од натписа на новцу, нарочито на основу чињенице да се новац краља Марка није појавио у остави из Стобија, за сада определили за ову другу претпоставку. Што се тиче горње границе ковања краља Марка, сматрамо да она никако не прелази време Косовске битке. Од читаве породице краља Марка само се један новац Андреаша јавља после кичевске оставе и то у остави из Чуке, заједно са новцима Вука Бранковића (од 1378. надаље) и новобрдским новцима кнеза Лазара (закопаним најраније око 1380). Све то показује да ковање новца краља Марка и чланова његове породице у каснијем периоду, после смрти кнеза Лазара, заиста не долази у обзир.

9) *Гргур Влковић, најстарији син Вука Бранковића* (сл. 29 — примерак из збирке С. Димитријевића). Гргур је живео до 1408,[25] али је имао само једну новчану врсту. Пошто је она нађена у другој приштинској остави, закопаној на почетку владе кнеза Стефана Лазаревића, укључили смо је у нашу паралелу.

10) *Влатко Хранотић*. Новац овог феудалца није нађен у оставама. Пошто је од свих претпоставки о Влатковој личности за сада најприхватљивија да је то Влатко Хранотић, који се помиње као властелин Вука Бранковића,[26] унели смо га у овај списак.

[21] Упореди напомене 36—37.

К. Јиречек каже да је умро око 1378 (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 315; II 346). Ђ. Сп. Радојичић тврди: деспот Јован Драгаш „око 1378 ... одлази у монахе и постаје најпре малосхимник Доротеј, а затим великосхимник Јован Калавит" (Југословенска енциклопедија III, 67).

[23] На више места К. Јиречек тачно наводи да се погибија краља Марка и Константина Дејановића десила 1394, односно 10. октобра 1394 (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 311, 315, 316 и 331—2 — извори дати; II, 316, 319, 341, 346).

Ђ. Сп. Радојичић и М. Динић померају датирање битке на Ровинама и тврде да су они погинули 7. маја 1395 (Југословенска енциклопедија III, 68; М. Динић, *Област Бранковића*, стр. 14; упореди: F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, стр. 227. — Vukii tipici chilandarensi; Исто то: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, стр. 70, бр. 5009 — Романов типик. М. Динић, *Хроника Сен-Дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и Ровинама*, Прилози XVII, св. 1, 61—66).

[24] С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике* II, Историјски гласник бр. 3—4, стр. 126—127.

[25] Да је Гргур Влковић умро 13. марта 1408 види: К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 343. Изгледа да је повеља манастиру Светог Павла у Св. Гори коју доноси С. Новаковић (*Законски споменици српских држава*, стр. 529) погрешно датирана, тј. прочитана.

[26] Запис о Влатку Хранотићу, „Господину ми Влку од Влатка Хранотика", где се говори о

11) *Челник Смил* (сл. 24 — примерак из збирке С. Димитријевића), помиње се у историјским изворима од 1387—1396.[27] Његов је новац нађен у остави из Малог Борњинца а има исто наличје као и једна бројна врста Вука Бранковића. На тим основама укључили смо га у списак.

12) *Драгосав Прибишић* (сл. 25 — примерак из збирке Ермитажа, Лењинград). Драгосав, чији је новац по неким својим нумизматичким одликама сличан новцу Вука Бранковића и његових градова Призрена и Скопља, помиње се у хроници Византинца Дуке као „capitaneo", тј. војвода који је припадао Лазаревој војсци у бици на Косову пољу. Ми смо претпоставили да је у питању вазал Вука Бранковића.[28]

13) *Јаков* (сл. 26 — примерак из збирке С. Димитријевића).

Овај, у нашој историји непознати феудалац,[29] вазал је Вука Бранковића, који је приказан на двема новчаним врстама на другој страни (види сл. 22). Досад је нађен само у оставама из периода које проучавамо (Чука, Софија, Борњинце). На основу свега овог видимо да је у питању новац једног вазала Вука Бранковића кован до Косовске битке.

14) *Патријарх*. Новац патријарха (обе врсте без рогатог шлема) нађен је у остави Мало Борњинце. Пошто је сама Патријаршија била код Пећи, вероватно је била на територији Вука Бранковића. Чак и у случају да је била ван те територије, да је имала своју сопствену територију, она се вероватно користила ковницом у Призрену. Чињеница да постоји новац патријарха, који на другој страни има рогати шлем Стефана Лазаревића, у извесној је противуречности са предњом тврдњом; ипак, може се објаснити стањем насталим после Косовске битке; претпостављамо да је ова новчана врста кована после смрти кнеза Лазара, „за време малолетства кнеза Стефана Лазаревића, када је он био под извесном заштитом цркве", у време патријарха Данила III.[30]

15) Град *Призрен* (сл. 27 — примерак из Археолошког музеја у Загребу).

Новац града Призрена нађен је у остави из Малог Борњинца. Пошто је овај град дошао у руке Вука Бранковића 1378, а новац је нађен у остави из Малог Борњинца могао је да

сакупљању Турака код реке Мораве, потиче из времена Косовске битке или после ње, када је области Вука Бранковића претила опасност од Турака (Ђ. Радојичић, *Влатко Хранотић властелин Вука Бранковића*, посебан отисак из Гласника Музеја Косова и Метохије I, Приштина 1956, стр. 229—231).

[27] К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 235 напомена 82; II, 359.

Челник Смил је био сведок на повељи Вука Бранковића, издатој Дубровчанима 20. јануара 1387. у Приштини, а појављује се и на трима дубровачким признаницама о примљеној остави Вука Бранковића. Из њих видимо да је челник Смил са својим писарем „логофетом Стефаном" долазио у Дубровник и предао три дела ове оставе, 19. јануара 1395, 30. маја 1395. и 10. јануара 1396. Овај је, како Дубровчани пишу Вуку Бранковићу, „срьдцемь верни ви слуга", стављао свој потпис и печат на спискове предатог блага (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд — Ср. Карловци, 1929, стр. 136—139, 142—143, 143—144 и 145—146).

[28] С. Димитријевић, *Нова серија* ... IV, Старинар XIX, 1969, стр. 220—221.

[29] Није искључено да је у питању властелин по којем је Ђаковица добила своје име, пошто се она помиње код Евлије Челебије као „Јаковичсе" (Евлија Челебија, *Путопис* II, Сарајево 1957, 97; С. Димитријевић, *Нова серија*... II, Старинар XVII, 1966, стр. 86).

[30] С. Димитријевић, *Нова серија* ... III, Старинар XVIII, 1967, стр. 134—135.
Напомињемо да повећани број примерака новца патријарха, које је Св. Душанић укључио у свој рад (Св. Душанић, *Средњовековна монета српског патријарха*, посебан отисак из књиге, Српска православна црква, стр. 129—136 и Табела), долази услед тога што су међу оригиналним примерцима приказана и два фалсификата — прва два пара на другој страни табеле (прва слика из последњег пара — примерак С. Димитријевића — је преврнута).

буде кован између 1378. и 1389. Како обе новчане врсте Призрена улазе у категорију малих новчаних врста, јер просечна тежина свих измерених примерака новца овог града износи 0,44 gr., а тако мали новци су се јавили тек у приштинској остави (види разматрања испред последње табеле у овом раду), јасно је да је он кован непосредно пре Косовске битке.

16) *Град Скопље* (сл. 28 — примерак Народног музеја у Београду).

Новац града Скопља нађен је у приштинској остави. Сви измерени примерци овог новца имају просечну тежину од 0,60 gr., приближно исту као полудинари кнеза Лазара. Узмемо ли у обзир да је Вук био господар Скопља 1377. године,[31] да је новац ове величине кован тек за време четвртог, тј. последњег периода Лазаревог ковања а да су Турци поселили Скопље 6. јануара 1392,[32] видимо да су новци овог града ковани непосредно пред Косовску битку.

17) *Краљица*, жена, тј. удовица краља Вукашина (сл. 12 — примерак из збирке С. Димитријевића). Ако елиминишемо новац краљице Јелене са шлемом код којег се на другој страни појављује Вукашин на коњу, који највероватније припада времену до 1371. године, преостају две новчане врсте са вишередним хоризонталним натписом „Благовѣрна кралица“ (што представља варијанту тог натписа), које се могу разматрати као новчане врсте коване у време краља Марка. Само постојање две сличне врсте (са и без натписа око Исуса) код Марковог брата Андреаша, указује на могућност једновремених новчаних емисија њихове мајке. Уз то се обе новчане врсте краљице са вишередним натписом (са или без натписа око Исуса) налазе у кичевској остави (закопаној око 1373).

18) *Андреаш Вукашиновић* (сл. 13 — примерак из збирке Археолошког музеја у Софији), други син краља Вукашина и млађи брат краља Марка. Његова бројна врста (24 од укупно 26 примерака — сл. 13) је нађена у кичевској остави (закопаној око 1373), а у остави из Чуке (закопаној најраније око 1380), у којој се појављује новац Вука Бранковића и новац трећег периода ковања кнеза Лазара, нађена је његова друга, малобројна врста (позната у два примерка). Ова друга његова новчана врста има наличје (Исуса који стоји испред супеданеума са натписом около) које налазимо код Вукашина (краља без имена и краљице). За поменуте врсте Марка, краљице и Андреаша са вишeредним натписом на лицу и Исусом испред супеданеума на наличју (са или без натписа около), као и за све новце са таквим наличјем утврдили смо да су ковани у Охриду.[33]

19) *Андрија Гропа* (сл. 14 — примерак из збирке С. Димитријевића) који се јавља на новцу са и без звања жупана, помиње се у историјским изворима 1377—8.[34]

Две врсте новца жупана Гропе (гропа гнь; и гропа гньо или Охри — сл. 14) налазимо у кичевској остави (закопаној око 1373). Мада постоји вероватноћа да је Гропа ко-

[31] У повељи Вука Бранковића Хиландару из 1377. он се помиње као господар Скопља (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава*, 451—452). Овај је град раније припадао краљу Вукашину.

[32] То се види из записа грешног Стефана монаха: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, стр. 56, бр. 177; К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* II, 329.

[33] Види наша разматрања о овој ковници, у тексту испред напомене 47.

[34] За грчки натпис у цркви св. Климента из 1377—1378: К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 248. нап. 69; II, 22, нап. 139.
На надгробном споменику Остоје Рајаковића који је био „Сьродникь крала Марка, зеть жѹпана Гропе“ стоји да је он умро 1379 (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, стр. 48, бр. 151 — Текст је исправљен по оригиналу из цркве св. Климента у Охриду где уместо Ропе стоји Гропе, пошто су слова дата у лигатури). Исто: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* IV, стр. 16, бр. 6073.

вао свој новац и за живота краља Вукашина (према двема ретким новчаним врстама на којима Гропа нема звање жупана, укупно четири позната примерка), сматрамо да је највећи део његових емисија кован после Маричке битке. Зато смо све ове емисије укључили у нашу паралелу.

20) *Стефан Лазаревић без звања кнеза или десйота* (сл. 30 — примерак Народног музеја у Београду).

Новац на којем се појављује име Стефан, без кнежевског и деспотског звања, приписали смо Стефану Лазаревићу, најстаријем сину и наследнику кнеза Лазара, претпостављајући да је он кован за живота кнеза Лазара, у време док је његов син Стефан био нека врста престолонаследника (по формули млади краљ).[35]

Напомињемо да међу ове новце Стефана Лазаревића, без звања кнеза и деспота, нисмо убројали неколико новчаних врста из времена кнеза Стефана Лазаревића на којима се његово име не појављује; њих ћемо обрадити у оквиру новца овог владара.

21) *Косшадин Дејановић*. Костадин Дејановић, син севастократора Дејана, млађи брат деспота Јована Драгаша, помиње се у изворима до 1378. заједно са њим,[36] а касније као господин Константин.[37]

Једину новчану врсту овог феудалца — и то са звањем деспота — објавио је Ј. Шафарик. С. Љубић га је унео у свој Опис југославенских новаца, доносећи цртеж.[38] Пошто ову врсту нисмо нашли ни у једној збирци, а како се у књизи С. Љубића налазе и неке погрешно прочитане или погрешно описане врсте, нисмо сигурни у њено постојање.

Уколико она стварно постоји, вероватно је била кована до Косовске битке (у којој је Константин учествовао на турској страни као њихов вазал).[39] Живео је до 1395. кад је погинуо.[40]

[35] С. Димитријевић, *Нова серија* ... III, Старинар XVIII, 1967, стр. 133—134, слике 43—44; *Нова серија* ... IV, Старинар XIX, 1969, стр. 221—222, сл. 47—48; Исти, *Нова серија* ... VI, Старинар XXI, 1970, стр. 76—78, слике 21—28.

[36] Повеље: од 1. јуна 1377. манастиру Хиландару; од 1377. манастиру св. Пантелејмону; од око 1378. манастиру св. Пантелејмону; и повеља из 1375—1376 — необјављена.

За прве три повеље види: С. Новаковић, *Законски сйоменици срйских држава*, стр. 452, 510—511, 512—515. За последњу повељу види: Споменик XLIV (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Исшорија Срба* II, 285—286).

У вези са нестанком деспота Јована Драгаша види напомену 22.

[37] Од 1379. јављају се на повељама царица Евгенија и господин Костандин или само господин Костандин. На двема повељама постоји и додатак: „брат деспота Јоана", тј. Јоана Драгаша (С. Новаковић, *Законски сйоменици срйских држава*, 446—448, 453—454, 456—457, 457, 768—768; F. Miklošich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 190—193; Упореди К. Јиречек — Ј. Радонић, *Исшорија Срба* II, 346 — о фалсификованим повељама Константина Дејановића).

Напомињемо да К. Јиречек греши када каже: „оба деспота, Драгаш и Константин, истичу у повељи Хилендару од 1377" (Поменути извор, II, 339), пошто се Константин не помиње као деспот ни у једној повељи. Његов новац са звањем деспота нисмо нашли ни у једној збирци.

[38] S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb, 1875, стр. 188 врста I, Таб. XIV, 15.

[39] К. Јиречек — Ј. Радонић, *Исшорија Срба* I, 325.

Познати бугарски нумизматичар Н. Мушмов тврди да је нашао турски новац са именом Констандина Дејановића, као вазала султана Мурата, кованог 1383. у Ћустендилу и даје његов цртеж (Н. Мушмов, *Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе*, София 1912, стр. 502—503, Таб. LXVIII, сл. 16), што нисмо проверавали.

[40] За датум види напомену 23.

22) *Жуйан Риг* (?) није познат у историји.

Једини примерак новца жупана Рига објавио је С. Љубић.[41] Овај смо примерак нашли у Народном музеју у Београду. Његово је стање тако слабо да је и само читање натписа проблематично.

Ми га региструјемо услед његове велике сличности са новцима кованим непосредно после Маричке битке, али га не обрађујемо детаљније.[42]

Анализа наведеног списка владара, феудалаца и градова који су ковали свој новац у време кнеза Лазара, као и преглед свих досад нађених новчаних врста, указују на присуство феудалаца два различита ранга.

Први су били господари великих области (Лазар, Марко, Балшићи, Никола Алтомановић, Драгаш Дејановић и Вук Бранковић).

Други су били њихови сродници и вазали (краљица, Андреаш, Гропа, Гргур Влковић, Влатко Хранотић, челник Смил, Драгосав, Јаков итд.) или градови са њихове територије (Скопље и Призрен).

У ову другу групу долази и патријарх, који је имао посебан статус.

На овом списку, видимо, одсуствује новац неких феудалаца, као нпр. новац челника Мусе, зета кнеза Лазара, који је држао Лаб, рударску област испод Копаоника и град Брвеник са жупом. Одсуство његових новчаних врста може се делимично објаснити непостојањем ковница на његовој територији, али је вероватније да кнез Лазар није дозвољавао ковање новца својим вазалима мањега ранга. Да је челник Муса био вазал кнеза Лазара видимо из Лазареве повеље којом он потврђује прилоге челника Мусе.[43]

Појава новца неких Лазаревих вазала, нпр. његовог сина Стефана и Вука Бранковића, не негира овај однос кнеза Лазара према његовим вазалима. Његов син Стефан био је наследник престола и, по српској владарској традицији, вероватно млади владар (паралела са младим краљем).

Што се тиче другог Лазаревог зета, Вука Бранковића (а евентуално и Ђурђа II Страцимировића у периоду 1387—1389), то је био врло моћан феудалац, који је имао ковнице на својој сопственој територији, наступао једновремено као вазал и савезник, те је зато могао да кује свој новац независно од сагласности кнеза Лазара; Вук Бранковић је, чак, водио своју сопствену емисиону политику према својим вазалима. Зато се не треба чудити да је Вук Бранковић ковао и новчану врсту на којој је вазални однос према кнезу Лазару био изражен и друге новчане врсте на којима се он не помиње. Мада се тај однос не помиње ни код вазала Вука Бранковића (са изузетком две новчане врсте Јакова),

[41] S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, стр. 190, таб. XIV, 24.

[42] Загонетан новац благоверног Једра (S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, стр. 190, под Дмитар, Таб. XV, 17) чији смо оригинал нашли у Народном музеју у Београду, не обрађујемо посебно, мада постоји вероватноћа да је у питању динар Драгаша Дејановића, са нешто скраћеним именом.

[43] То је повеља издата манастиру св. Пантелејмону у Светој Гори из 1381. — С. Новаковић, *Законски сйоменици срйских држава средњег века*, 516—517.

Докле је Муса живео нисмо успели да утврдимо; вероватно до 1387. У јануару 1388. Дубровчани примају посланика његовог сина Стефана Мусића (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Исшорија Срба* II, 382, напомена 8).

они су очевидно добили његову сагласност, јер су то били највећим делом (сем патријарха) ситни феудалци.

БРОЈНОСТ НАЂЕНОГ НОВЦА

Осврнимо се на питање бројности врста и примерака појединих феудалаца.

Ради лакшег сагледавања појединих проблема и значаја великашких територија за тадашње новчане емисије, ми смо поделили све феудалце који су ковали свој новац у неколико скупина: А — господара крупних области; В — чланова породице, вазала и градова Вука Бранковића; С — чланова породице и вазала краља Марка. Остале (појединачне и изузетне) случајеве сврстали смо у нову, посебну скупину D. Сва даља разматрања вршићемо у оквиру оваквих великих скупина, тј. области великаша.

I ТАБЕЛА — БРОЈ ВРСТА И ПРИМЕРАКА НОВЦА ПОЈЕДИНИХ ВЛАДАРА, ФЕУДАЛАЦА И ГРАДОВА И БРОЈ ЗБИРКИ У КОЈИМА СЕ ОНИ ПОЈАВЉУЈУ

А) *Крупни феудални господари који су држали велике области*

Ред. бр.	Владар или феудалац	Број врста	Укупан број комада	Број збирки у којима се појављује	Примедбе
1	Кнез Лазар	21	829	54	укључени новци Новог Брда са именом кнеза Лазара — а без врсте Лазар-Вук
2	Жупан Никола Алтомановић (до 1374)	3	33	16	
3	Вук Бранковић	15	642	46	Без врста Вук-Јаков и Лазар-Вук и врста којих нема у оставама
3а	Вук Бранковић са кнезом Лазарем на другој страни	1	2	1	
4	Ђурађ I Балшић (1371 до 1378)	5	22	11	
5	Балша II Балшић (1378—1385)	1	2	2	новац Скадра са именом феудалца
6	Ђурађ II Страцимировић (1385—1403)	2	42	10	укључен и новац Скадра са именом феудалца
7	деспот Драгаш Дејановић (турски вазал)	2	10	4	
8	краљ Марко (турски вазал)	4	30	13	

В) *Чланови породице и вазали Вука Бранковића, као и градови и црква са његове територије*

Ред. бр.	Феудалац	Број врста	Укупан број комада	Број збирки у којима се појављује	Примедбе
9	Гргур Влковић, најстарији син Вука Бранковића	1	12	5	
10	Влатко Хранотић	3	7	5	
11	Челник Смил	1	7	5	
12	Војвода Драгосав Прибишић	1	1	1	
13	Јаков	2	9	3	
13а	Јаков са Вуком Бранковићем на другој страни	2	70	14	
14	патријарх	2	7	5	без врсте са рогатим шлемом која је кована за време кнеза Стефана Лазаревића
15	град Призрен	3	22	8	
16	град Скопље	2	4	3	

С) *Чланоди породице и вазали краља Марка*

Ред. бр.	Феудалац	Број врста	Укупан број комада	Број збирки у којима се појављује	Примедбе
17	краљица	2	70	15	Без врсте са шлемом и натписом краљица ЕЛЕНА
18	Андреаш	2	26	8	
19	Гропа	5	23	11	

D) *Остали феудалци везани за кнеза Лазара, Драгаша Дејановића или феудалци без довољно прецизних података*

Ред. бр.	Феудалац	Број врста	Укупан број комада	Број збирки у којима се појављује	Примедбе
20	Стефан Лазаревић, син кнеза Лазара (пре но што је постао кнез — за живота свог оца кнеза Лазара)	5	12	6	*Стезан* укључен у Стефан
21	Костадин Дејановић	1	0	0	Објављен код Љубића — нисмо нашли у збиркама
22	Жупан Риг (?)	1	1	1	сумњиво постојање

Погледамо ли прву групу која обухвата 8 великаша и узмемо ли у обзир да су се три Балшића временски смењивала, видимо да су ови крупни великаши држали на почетку проучаваног периода, од 1371—1374, шест различитих области. После 1374. године њихов је број сведен на 5, пошто је територија Николе Алтомановића била подељена после његовог пораза и смењивања.

На овим крупним великашким територијама јавља се и новац чланова владајуће породице, мањих феудалаца и градова, али врло неравномерно. Код Вука Бранковића 8, код Марка 3, код Лазара и Драгаша по један. Зато смо и издвојили феудалце са територије Вука Бранковића (скупина B) и краља Марка (скупина C), а све остале сврстали у посебну скупину (скупину D).

Упоређујући ове основне територије, не треба испустити из вида ни то да су земље деспота Драгаша Дејановића и краља Марка после Маричке битке потпале под врховну турску власт, да је зато на њима испољавање владарских права било јако ограничено, а током времена све више сужавано. (Онако исто као што је то био случај са Вуком Бранковићем после Косовске битке)[44].

Разврстамо ли све побројане феудалце по броју сачуваних примерака њиховог новца (додељујући новац са именом сизерена и вазала самом сизерену) видимо да су највише новца ковали:

II ТАБЕЛА — БРОЈНОСТ НОВЦА КОД ФЕУДАЛАЦА ЧИЈИ ЈЕ НОВАЦ НАЂЕН У НАЈМАЊЕ 10 ПРИМЕРАКА

Ред. бр.	Феудалац	Примедба	укупан број примерака	број врста
1	кнез Лазар	заједно са врстом Лазар-Вук	831	22
2	Вук Бранковић	заједно са врстама Вук-Јаков	712	17

[44] За појединости види: К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 329—330; II 328.

Ред. бр.	Феудалац	Примедба	укупан број примерака	број врста
3	Краљица	удова краља Вукашина	70	2
4	Ђурађ II Страцимировић	заједно са новцем Скадра са именом овог феудалца	42	2
5	Никола Алтомановић		33	3
6	Краљ Марко		30	4
7	Андреаш		26	2
8	Ђурђе I Балшић		22	5
9	Гропа		23	5
10	град Призрен		22	3
11	Стефан Лазаревић	без звања кнеза или деспота (Стезан укључен у Стефан)	12	5
12	Гргур Влковић		12	1
13	Драгаш Дејановић		10	2

Погледајмо шта је утицало на бројност новчаних емисија и шта је условило састављање овакве ранг-листе.

На овој листи, која обухвата феудалце и градове са 10 и више нађених примерака новца, налазе се само крупни великаши, чланови њихових породица, њихови наследници (Стефан Лазаревић и Гргур Влковић) и град Призрен, једна од престоница из времена царства.

Треба подвући и то да су за разлику од кнеза Лазара, који је ковао у целом поменутом периоду, неки од побројаних великаша ковали само неколико година: Никола Алтомановић до свог пада, од 1372—1374 (око 3 године), Ђурађ I Балшић од 1372—1378 (око 7 година), Ђурађ II Страцимировић од 1385—1389 (око 4 године — али су зато ту укључени и новци из периода 1389—1403).

Узмемо ли у обзир да су три Балшића владали један за другим на готово истој територији — у Зети и Приморју — логично би било да се емисије Балшића узму као целина (66 примерака, 8 врста).

Кратки период ковања за време живота кнеза Лазара имали су, по свој прилици, и најстарији синови кнеза Лазара и Вука Бранковића — Стеван Лазаревић и Гргур Влковић.

На дужину ковања новца Вука Бранковића и града Призрена без сумње је утицало и закаснело преузимање Призрена са његовом ковницом од стране Вука Бранковића (1378).

Посебно питање представљају великаши који су признали врховну турску власт — Драгаш Дејановић и краљ Марко са породицом. Њима су Турци, по свој прилици, једнога тренутка сузили, па чак и укинули различита права, па и право ковања новца. Уз то је, по свој прилици, у њиховој области турски новац био у све већој употреби.

Што се тиче самог Драгаша Дејановића, није искључено да је он ковао новац само у раздобљу од 1372. до 1373, од смрти цара Уроша до његовог признања врховне турске власти.

Опсег новчаних емисија краља Марка и његове породице, мерен бројем досад нађених примерака, садржи два изненађења.

Прво, да је број сачуваних примерака краљице, удове краља Вукашина, већи од целокупног сачуваног новца њених синова Марка и Андреаша. Ово би могло да се протумачи на два начина: а) или је она почела да кује обе поменуте врсте много раније, још за живота краља Вукашина, о чему нема других доказа, ђ) или је она вршила регентску и владарску функцију за време интерегнума и за време владавине краља Марка.

Друго изненађење представља приближно исти број досад нађених примерака краља Марка (30) и Андреаша (26).

Претпоставка да су Марко, који наступа са звањем краља, и Андреаш, који није имао то звање, ковали у исто време, јер су били нека врста савладара, била би заиста смела, али и логична. (Традиција постојања младог краља, престолонаследника).

Из табеле II видимо *да су међу новцем свих великаша новчане емисије кнеза Лазара најбројније, како по броју врста* (22), *тако исто и по броју сачуваних примерака* (831). *Одмах за њим долази Вук Бранковић, чије новчане емисије по броју врста* (17) *и броју сачуваних примерака* (712) *не заостају много иза емисија кнеза Лазара. Сви остали великаши налазе се далеко иза њих. То показује да су ове две неокупиране области средњовековне српске државе стварно представљале њен најважнији остатак по својој привредној и робноновчаној активности, као и манифестацијама владарских прерогатива, тј. реганих права.* То се види и по броју сачуваних повеља које су најбројније код кнеза Лазара.

Новац патријарха, мањих феудалаца и самостални новац Скопља из времена кнеза Лазара нашли смо у збиркама у количинама мањим од 10 примерака:

III ТАБЕЛА — БРОЈНОСТ НАЂЕНОГ НОВЦА КОД ФЕУДАЛАЦА КОД КОЈИХ ЈЕ САЧУВАНО МАЊЕ ОД 10 ПРИМЕРАКА

Ред. бр.	Број примерака	Феудалац или град	Број врста
1	9	Јаков (самостални новац)	2
2	7	Патријарх (за време Лазара)	2
3	7	Влатко Хранотић	3
4	7	Челник Смил	1

Ред. бр.	Број примерака	Феудалац или град	Број врста
5	4	град Скопље	2
6	2	Балша II Балшић (Скадар)	1
7	1	Драгосав	1
8	1	Риг (слаб и несигуран)	1
9	0	Константин Дејановић (објављен код Љубића)	1

Осврнемо ли се на све сребрне градске новце, коване у раздобљу кнеза Лазара, и изуземемо ли Котор, који је тада био под протекторатом других владара, видимо да се они појављују само на делу средњовековне српске државе који није прихватио врховну турску власт. На територији кнеза Лазара обилно су ковани новобрдски динари са његовим именом (3 врсте — 288 примерака — Лазар сл. 43—50). Поред њих налазимо у већем броју скадарске динаре Ђурђа II Страцимировића (1 врста — 27 примерака) и новац Призрена (2 врсте — 20 примерака). Новац Скопља (2 врсте — 4 примерка) и скадарски динар Балше II Балшића (1 врста — 2 примерка) спадају у најређе. (Бакарни фолари, ковани у приморским градовима у овом периоду, имају сасвим другојачији значај).

РАСТУРЕНОСТ НАЂЕНОГ НОВЦА ПО РАЗНИМ ЗБИРКАМА

Ако погледамо број збирки, у којима се јављају новци појединих феудалаца и градова, видимо да се он у потпуности не поклапа са бројношћу нађених примерака. Зато бројност нађених примерака новца појединих феудалаца треба упоређивати са њиховом растурености по збиркама; тек тако се добија права представа о њиховој реткости у односу на постојеће збирке.

IV ТАБЕЛА — КОЛЕКЦИЈСКА РАСТУРЕНОСТ НОВЦА ПОЈЕДИНИХ ВЛАДАРА И ФЕУДАЛАЦА

Ред.	Име владара, феудалца или града	Број збирки у којима се они јављају	Број нађених примерака	Број врста	Примедба
1	кнез Лазар	54	829	21	укључујући новобрдске динаре а без врсте Лазар-Вук
2	Вук Бранковић	46	644	16	укључујући врсту Лазар-Вук а без врсте Вук-Јаков и врста којих нема у оставама

Ред. бр.	Име владара, феудалца или града	Број збирки у којима се они јављају	Број нађених примерака	Број врста	Примедба
3	Краљица	15	70	2	Без врсте краљица Елена
4	Јаков са Вуком на другој страни	14	70	2	
5	Никола Алтомановић	16	33	3	
6	Марко	13	30	4	
7	Гропа	11	23	5	
8	Ђурађ I Балшић	11	22	5	
9	Ђурђе II Страцимировић	10	42	2	заједно са скадарским динаром
10	Андреаш	8	26	2	
11	Призрен	8	22	3	
12	Гргур Влковић	5	12	1	
13	челник Смил	5	7	1	
14	патријарх	5	7	2	само врсте коване у време кнеза Лазара
15	Влатко Хранотић	5	7	3	
16	Драгаш Дејановић	4	10	2	
17	Јаков (самосталан)	3	9	2	
18	Скопље	3	4	2	
19	Балша II Балшић	2	2	1	скадарски динар
20	Драгосав	1	1	1	
21	Жупан Риг (?)	1	1	1	сумњиво постојање
22	Константин Дејановић	—	—	1	нисмо нашли у збиркама

ПОЈАВА ХЕРАЛДИЧКИХ ОЗНАКА НА НОВЦУ

Обе хералдичке ознаке, и шлемови и штитови, појављују се на новцу из периода кнеза Лазара и то само на новцу великаша који нису признавали врховну власт.

Шлемови се појављују на новцу Балшића, Лазара, Николе Алтомановића и Вука.

Посебни породични шлемови јављају се у ово доба само код Балшића, кнеза Лазара и његовог сина.

Код Ђурђа I Балшића појављују се шлемови са вучјом главом, и то у три различите варијанте (једна је дата на сл. 18).

Од Балше II Балшића појављује се нова врста шлема са вучјом главом високо постављеном, уз обавезно присуство штита на којем је исто тако вучја глава (сл. 19). Од тог момента ова хералдичка представа постаје стални атрибут балшићских динара: њу сусрећемо на свим новцима Балше II Балшића, Ђурђа II Страцимировића и Балше III.

Код кнеза Лазара (сл. 4 — из збирке С. Димитријевића), и то на три његове новчане врсте, појављује се шлем са волујским роговима (којег срећемо и на новцу неидентификованог феудалца из времена малолетства цара Уроша). Њега налазимо и на неким новчаним врстама Лазаревог наследника, Стефана Лазаревића (без звања кнеза или деспота) кованих за време Лазарева живота. Као и код Ђурђа I Балшића, овај се шлем јавља и после његове смрти, код његових наследника и потомака.

Поред *ова два породична и династичка шлема*, у изузетним случајевима појављује се и стари породични шлем краља и цара Стефана (Душана) и његовог сина Уроша, који је постао на неки начин симбол царства и царске династије.[45] Њега сусрећемо на сасвим ретким новчаним врстама Ђурђа I Балшића (1 примерак) и Николе Алтомановића (сл. 9 — 1 примерак), а касније и код Вука Бранковића, и то на три новчане врсте: са вишередним натписом, где се појављује име и звање кнеза Лазара, а на другој страни шлем са именом Вука покрај њега (сл. 6 — из збирке Народног музеја у Београду — 2 примерка); са вишередним натписом и именом Вука, а на другој страни шлем са именом Вука покрај њега (3 примерка); и са вишередним натписом са именом Вука, а на другој страни шлем са именом Јакова покрај њега (2 примерка).

Врло је симптоматично да се од 5 поменутих новчаних врста, овај „царски" шлем јавља на трима врстама, где је приказан однос вазала према сизерену (на врсти Николе Алтомановића и на првој и трећој побројаној врсти Вука Бранковића). Пошто се слична вазална употреба шлема са челенком појављује и код новца слуге Бранка (Бранка Младеновића), Вук Бранковић очевидно наставља породичну традицију свога оца. *Све то показује да се феудална хијерархија периода кнеза Лазара још увек уклапала у феудалну хијерархију царства.* То су једновремено и последње појаве породичног шлема Стефана Душана, односно цара Уроша.

Врло је значајно и запажање да се *посебни хералдички шлемови појављују само код владара и великаша*. Њих нема код ситнијих феудалаца.

[45] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца*, Старинар XV—XVI, 1964—1965, стр. 122; исти, *Нова серија* ... II, Старинар XVII, 1966, стр. 87.

Погледамо ли све идентификоване великодостојнике средњовековне српске државе, на чијем су новцу досад нађени шлемови (краљ и цар Душан, његов син Урош, царица Јелена, краљица Јелена, Вукашин, деспот Оливер, кнез и деспот Стефан Лазаревић, Ђурађ Влковић и други чији су новци претходно размотрени), видимо да се шлемови јављају само код владара, чланова њихове уже породице, крупних великаша, и на новцу на којем је изражен вазални однос према владару.

Исти закључак важи и за другу хералдичку ознаку — штит, који се јавља само на новцу владара, крупних феудалаца и на бакарним фоларима града Скадра, главног града Балшића, а вероватно и читаве Зете.

У периоду кнеза Лазара хералдички штит сусрећемо само на већ поменутом новцу Балшића (почев од Балше II) и на три врсте новца Вука Бранковића (једна је приказана на сл. 23), од које једну (мали новац са штитом) нисмо нашли у оставама из времена кнеза Лазара, мада она по овој својој особини припада овом раздобљу. У сва три случаја у питању је штит са три попречне црте.

ГДЕ СУ КОВАНИ НОВЦИ ПОБРОЈАНИХ ФЕУДАЛАЦА И ПРОБЛЕМИ ЕМИСИОНЕ ПОЛИТИКЕ

Док су новци кнеза Лазара ковани великим делом у Новом Брду, нешто у Плани (grossi de Plana), а вероватно и у Руднику (који је кнез Лазар држао 1370—1371.[46] и од 1374. до 1389), новци осталих феудалаца, сем његовог сина Стефана Лазаревића, који су ковани у поменутим ковницама кнеза Лазара, производ су тачно одређених ковница.

Новац Вука Бранковића, као и новци његових вазала и градова, и новац патријарха (скупина В), ковани су вероватно у Призрену и то од времена када је он, после смрти Ђурђа I Балшића, дошао у руке Вука Бранковића, од 1378. године.

Постоји извесна вероватноћа да је новац града Скопља кован у самом Скопљу. Томе се супротставља незнатан број сачуваних примерака (укупно 4).

Задржимо се на ковници краља Марка и феудалаца скупине С. Постоји велика скупина која на наличју има Исуса испред супеданеума (са или без натписа около). Ту спадају — поред једне једине врсте цара Душана (1 примерак) — неколико врста цара Уроша са царем и царицом, пет новчаних врста краља Вукашина, једина врста севаста Стевана и две врсте краља без имена, који су ковани у претходном раздобљу, као и новци периода који сада проучавамо:

1 сав новац	*краљице*	— 2 врсте са хоризонталним натписом
2 сав новац	*Андреаша*	— 2 врсте
3 сав новац	*Гроíе*	— 5 врста
4 две од четири врсте	краља Марка	— (14 од укупно 30 примерака)
5 једна од две врсте	деспота Драгаша	— (сл. 15 — 2 од укупно 10 примерака)
6 једна од три врсте	жупана Николе Алтомановића	— (сл. 8 — 1 од укупно 33 примерака)
7 једна од 22 врсте	кнеза Лазара	— (сл. 2 — из збирке С. Димитријевића — десет од укупно 831 примерка)

[46] О томе да је Лазар држао Рудник 1370—1371: К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 321, 350.

Погледамо ли све ове новчане врсте коване после Маричке битке (сл. 2, 8, 10 и 12—15), укључујући и врсте са краљем без имена коване за време интерегнума, видимо да оне имају, поред Исуса испред супеданеума на наличју, још једну заједничку карактеристику, вишередни натпис на оној страни новца на којој је звање и име владара или феудалца. Такво лице имају и све остале новчане врсте краља Марка, као и друга врста деспота Драгаша Дејановића.

Ове две заједничке карактеристике новчане скупине коване на територији краља Марка, вишередни натпис, на лицу, и Исус испред супеданеума, на наличју, потврђују нашу стару ранију претпоставку *да су новчане врсте са Исусом испред супеданеума коване у једној јединој ковници*, „ковници која је била на југу земље"; „да није искључено да је у питању Охрид"; да је то била ковница „на територији којом су тада господарили Турци, те се зато више не јавља на другим новчаним врстама кнеза Лазара, нити на новцу Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића".[47]

Постојање опште заједничке представе лица (вишередни натпис) код свих новчаних емисија кованих после Маричке битке у области краља Марка (краљ без имена, Марко, краљица, Андреаш, Гропа), као и то да су сви новци Гропе, господина Охрида, ковани у тој ковници, да постоји прилично велики број варијаната вишередног натписа код овог феудалца, да Марко више не држи Призрен којег је Вукашин раније имао, а да нема знакова да је Прилеп имао своју ковницу, нагоне нас на закључак да је ковница са југа земље стварно била Охрид (који је имао своју ковницу и у античко доба).

На основу нумизматичког материјала, тј. појаве наличја са Исусом испред супеданеума, може се закључити да се ова ковница појавила пред крај владе цара Душана, око 1355, да је радила за време цара Уроша и краља Вукашина и на почетку владе краља Марка.

Из претходног излагања излази да је и Драгаш Дејановић, чије се новчане емисије по основним представама не разликују од новца краља Марка, вероватно ковао обе своје новчане врсте у Охриду.

Једина ствар која се не може лако уклопити у познате историјске оквире је једна једина новчана врста кнеза Лазара са овим наличјем (сл. 2). Зашто би кнез Лазар, који је имао ковнице у Новом Брду и Руднику (1370—1371), ковао у Охриду? Да ли је то било раније за време цара Уроша, кад кнез Лазар није био на својој територији, већ се са дворским службеницима кретао по земљи? Или је то било у време када се кнез Лазар прихватио владарске функције после Маричке битке, али је изгубио Рудник који му је преотео Никола Алтомановић (1372), а новобрдска ковница није радила из неког разлога.[48]

[47] С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар, нова серија IX—X, 1958—1959, стр. 154—156; исти, *Нова серија* ... II, Старинар XVII, 1966, стр. 81; исти, *Нова серија* .. III, Старинар XVIII, 1967, стр. 125 и 127. Напомињемо да смо ову новчану групу са Исусом испред супеданеума на наличју, третирали овог пута у њеном најширем облику, укључујући поред ове представе окружене низом звезда: а) новчане врсте на којима је ова представа окружена непротумаченим натписом (који се јавља само код чланова Вукашинове и Маркове породице — за сада без Марка, и то код Вукашина, краљице и Андреаша); b) све новчане врсте Гропе на којима је ова представа окружена низом начињеним од слова S или изврнутог слова S; c) новчану врсту севаста Стефана на којој ова представа има на боковима биљке са по три цвета.

[48] Ми смо већ указали да се на овој ређој новчаној врсти кнеза Лазара налазе исте словне ознаке V—V, којих има и на варијантама врсти цара Уроша са царем и царицом и истим таквим наличјем (С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар IX—X, 1958—1959, стр. 155, колона 2 и слике 56—59). Заједно са констатацијом о постојању средњовековне ковнице у Охриду и доказима којим се служимо, принуђени смо да подвучемо да су

Што се тиче Николе Алтомановића, ако изузмемо новчану врсту ковану у Охриду (сл. 8), две његове преостале врсте, једна (са Исусом који седи, на наличју — сл. 7) услед своје бројности (31 примерак) и разноврсности натписа на лицу новца (Нккола, Никола, Нико, Нкла), а друга (сл. 9) услед оригиналности представа и комбинација коване су свакако у Руднику који је Никола држао од 1372. до свог пораза 1374. (Напомињемо да је врста са натписом Supan nicola могла да буде кована и пре 1370, када је Никола држао Рудник, пошто је на њој изражен вазални однос према цару Урошу).

Задржимо се на новцу Балшића. Свих пет врста Ђурђа I Балшића носе ћириличке натписе, што указује да су коване у ћириличкој области. Две од њих нађене су у косовској (закопаној 1372) и кичевској остави (закопаној око 1373). То говори да су оне коване у Призрену који је, на основу архивских података, имао ковницу,[49] а којег је Ђурађ I Балшић заузео после смрти Вукашинове, 1372, и држао до своје смрти, 1378. године.

Новац осталих Балшића има латиничке натписе. Губитак Призрена, који је 1378. заузет од стране Вука Бранковића, као и ова нагла измена врсте слова показује да њихову нову ковницу треба тражити у Зети и Приморју.

Чињеница да сребрни динари Балше II Балшића (1 врста са 2 примерка) и велики део динара са именом Ђурђа II Страцимировића (1 од две врсте, са 27 од 42 примерка) имају на наличју св. Стефана Скадарског говори да је сребрни новац ова два Балшића кован у Скадру који је био престоница Балшића.[50]

Погледајмо са становишта емисионе политике на питање ковница и броја вазала који кују свој новац.

Краљ Марко дозвољава члановима своје породице и свом вазалу жупану Гропи ковање новца у ковници на његовој територији, у Охриду. Он дозвољава да се ту кује и новац других обласних господара: његовог рођака, деспота Драгаша Дејановића, кнеза Лазара, па чак и Николе Алтомановића.

сви ови закључци на жалост начињени без нумизматичког материјала из Археолошког музеја у Скопљу (код другарице Благе Алексове) и из Народног музеја у Охриду, посебно без оставе из цркве свете Софије *откривене пре око 15 година* и охридске оставе *нађене пре око 5 година*, које сам више пута безуспешно покушавао да обрадим и фотографишем. Тенденције извесних кустоса претварају јавне збирке у приватни монопол и јављају се као кочница научне обраде материјала.
Материјал који се налази у јавним збиркама мора да буде приступачан свим студијским радницима.
Једини изузетак представља материјал нађен приликом ископавања од стране одређене археолошке екипе. Па и у том случају, приоритет у обради и објављивању овог материјала морао би да буде временски ограничен, нпр. око 3 године.
Материјал већ раније прибављен (нпр. предратни нумизматички материјал у Археолошком музеју у Скопљу), поготово материјал набављен комерцијалним путем, морао би да буде приступачан сваком истраживачу. Наше социјалистичко друштво изграђује услове за развитак науке и не може да да никаква посебна права и монопол службеницима једног музеја. Поготову не може да дозволи да постојећи документациони материјал који се налази у јавној збирци буде годинама неприступачан научним радницима.

[49] Једини изузетак могла би да буде врло ретка врста са Исусом који седи (један сачуван примерак) са словном ознаком која се јавља код најстарије Лазареве врсте са владарем који седи (сл. 3 — збирка С. Димитријевић), што би могло да значи да су обе врсте коване у ковници кнеза Лазара (види С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца*, Старинар XV—XVI, 1964—1965, стр. 132—133, сл. 37—38; Исти, *Новчане емисије кнеза Лазара*, VIII Табела 4. словна ознака).

[50] Податке о томе да је Скадар био престоница Балшића види код: С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар IX—X, 1958—1959, стр. 163.

Балшићи кују у време кнеза Лазара на својој територији само свој новац.

Вук Бранковић води либералну емисиону йолийику: дозвољава многим својим власшеличићима ковање новца у јединој ковници на његовој шеришорији у Призрену (челник Смил — 1 врста; Јаков — 4 врсте; Драгосав — 1 врста; Влатко Хранотић — 3 врсте). *Он шо йраво даје свом најсшаријем сину Гргуру* (1 врста), *йашријарху* (2 врсте), *йа и својим градовима — Скойљу* (2 врсте) *и Призрену* (2 врсте), *који кују аушономни новац, без Вуковог имена. Шшавише, он се йојављује као сизерен на двема новчаним врсшама Јакова, од којих једна* (сл. 22) *бројна — 68 йримерака — наводи на закључак да је на шеришорији Јакова била и ковница у Призрену.*[51]

Кнез Лазар, који на својој шеришорији има шри ковнице (Ново Брдо, Рудник и Плану), кује у њима само свој новац, новац свог сина Сшефана (без звања кнеза — нпр. сл. 30) *и новобрдски новац са својим ликом, звањем и именом* (сл. 5 — збирка Љ. Ковачевића). *Не дозвољава ковање новца ниједном свом власшеличићу, йа чак ни свом зешу Муси*, господару Лаба, рударског краја испод Копаоника и града Брвеника са Жупом.

Све шо указује да се йишање ковања новца не може сводиши само на йишање йосшојања ковница на одређеној шеришорији. Посшојеће новчане врсше указују и на одређену емисиону и ойшшу йолишику кнеза Лазара, која је била различиша од оне коју је водио краљ Марко или Вук Бранковић. Кнез Лазар је йред шурском ойасношћу очевидно водио йолишику чврсше руке, йрибирајући сву власш у своје руке, окуйљајући друге феудалце око себе.

Изузешак йредсшавља његов однос йрема зешу и моћном савезнику, Вуку Бранковићу. У шом случају кнез Лазар йрисшаје, чак, и на ковање новца на чијој се једној сшрани йојављује он сам, као кнез и сизерен, а на другој Вук Бранковић, без икаквог звања (сл. 6).

Ова се комбинација бишно разликује од заједничког новца Вука и Јакова (сл. 22). *Док је у другом случају шо био заједнички новац круйног феудалца и његовог сишног вазала, у йрвом случају, код новца кнез Лазар — Вук, шо је веза између два круйна савезника, укључење једног круйног феудалца у йолишичке йланове кнеза Лазара.*

О НОВЧАНИМ ЕМИСИЈАМА КНЕЗА ЛАЗАРА И ВУКА БРАНКОВИЋА

Из три претходне табеле видимо да новчане емисије кнеза Лазара и Вука Бранковића, укључивши и новац његових вазала, заслужују посебну пажњу, пошто су биле знатно веће од новчаних емисија сребрног новца на територијама других великаша. Ове две групе обухватале су највећи број новчаних емисија из тога времена.

[51] Повезивање Јакова са Призреном даје могућности за нов покушај идентификације Јакова. Можда је то дубровачки властелин Јаков Соркочевић, један од тројице Дубровчана који су узели од краља Вукашина призренску ковницу под закуп 1370 (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Исшорија Срба* II, 202—203); Вук Бранковић је добио Призрен осам година касније, 1378, пошто се одмах тада појављује новац Вука са именом Јакова на наличју (остава из Чуке, закопана најраније око 1380); једна од тих двојних врста најбројнија је новчана врста групе коју смо квалификовали као новац сизерена и вазала; како се име Јакова појављује само са стране, на Вуковим наличјима Исус седи и шлем са челенком која се јављају и на његовим другим врстама, није искључено да је то било име закупца ковнице (упореди са нашим закључцима о словној ознаци R — V). Каснија појава самосталног новца Јакова не треба да нас изненади, јер су Дубровчани имали високе функције у средњовековној српској држави; они су, посебно породица Соркочевић, куповали и стицали феудалне поседе.

То се најбоље види из следеће табеле, где смо све нађене примерке новца из Лазаревог доба разврстали онако како се оне јављају после 1374, везане за пет крупних феудалних територија (без новца и територије Николе Алтомановића, која је већ била раздељена, и без Рига — чије је постојање сумњиво).

V ТАБЕЛА — НОВЧАНЕ ЕМИСИЈЕ ПО ТЕРИТОРИЈАМА ВЕЛИКАША КОЈЕ СУ ПОСТОЈАЛЕ И ПОСЛЕ 1374 (БЕЗ НОВЧАНИХ ЕМИСИЈА НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА И РИГА)

Бр.	Новчане емисије са територије великаша	Примедбе	Укупан број примерака	% од укупног броја примерака	Укупан број врста
A	кнеза Лазара	укључујући новац његовог наследника Стефана Лазаревића, кованог до 1389, а без врсте Лазар-Вук	841	45,4	26
B	Вука Бранковића	укључујући врсту Лазар-Вук и новац његових вазала и градова	785	42,4	33
C	Балшића		66	3,6	8
D	краља Марка	заједно са новцем чланова породице и новцем Гропе	148	8,—	13
E	Драгаша Дејановића	заједно са новцем Константина Дејановића	10	0,5	3
	укупно		1850	100	86

Дакле, новчане емисије са територије кнеза Лазара и Вука Бранковића сачињавале су 87,8% *свих новчаних емисија из раздобља између Маричке и Косовске битке.*

Узмемо ли у обзир новац Николе Алтомановића и жупана Риге, видимо да је у време кнеза Лазара ковано 87 новчаних врста, од којих је нађено 1884 примерака. (У том случају удео новчаних емисија кнеза Лазара и Вука Бранковића смањује се на 86,3%.)

Велику емисиону активност на територијама кнеза Лазара и Вука Бранковића треба сагледати, не само са становишта привредних потреба земље и неравномерности привредног развитка појединих области, питања која су засад недовољно проучена, већ и *са становишта оних политичких процеса, који су се одвијали на територији средњовековне српске државе, која није прихватила врховну турску власт.*

Централно политичко питање на тој територији биле су припреме за отпор турској најезди. Зато се сва политичка питања, па и питање емисионе новчане политике, морају посматрати са становишта овог стратегијског проблема.

Насупрот краљу Марку, који је био у зависном положају од Турака, водио политику поделе одговорности са мајком, братом и Гропом, јачао свој ауторитет додељивањем владалачких прерогатива, укључујући и право ковања новца, осталим члановима

породице — *кнез Лазар настоји да окупи разједињене феудалне територије, да концентрише власт у своје руке.*

Задржимо се на том процесу окупљања територија и концентрације власти.

Према најстаријим летописима, кнез Лазар, непосредно после смрти цара Уроша, већ 1372. „приемлѥть начельство".[52] У ствари, ситуација је нешто другачија. Он има у почетку власт на великом делу северних крајева средњовековне српске државе (земље у сливу Велике, северног дела Јужне и источног дела Западне Мораве, укључујући Браничево на Дунаву, Мачву на Сави и долину Лаба). Убрзо затим, настојећи да поврати Рудник, који му је Никола Алтомановић одузео 1372, повео је борбу за проширење.

Већ 1374. креће заједно са босанским баном Твртком, и уз помоћ свог зета, мачванског бана Николе Гаре, против Николе Алтомановића, побеђује га и приликом поделе његових територија добија западни део Западне Мораве, укључујући град Ужице, и враћа значајан рударски центар и ковницу Рудник.

После пораза Николе Алтомановића Лазар је окупио готово целу територију данашње Србије (без Косова). Његову врховну власт признају и његови зетови: челник Муса (господар Лаба и рударског краја испод Копаоника са градом Брвеником и Жупом),[53] *Вук Бранковић* [господар Приштине, Трепче, Вучитрна, Звечана, Пећи, Сјенице, Жупе, Дреница и крајева који су се граничили са Лимом, касније Скопља (1377) и Призрена (од 1378)],[54] *који држи територију данашњег Косова*, а можда, делимично и на посебан начин, и трећи зет, бан Мачве Никола де Гара млађи (пред саму Косовску битку).

Средином осме деценије, око 1375, *власт у неокупираним областима средњовековне српске државе била је подељена између Лазара, који је владао Рашком, и Ђурђа I Балшића, који је владао Зетом и Приморјем.*

То најбоље говори запис о српском државном сабору одржаном 1375. године у Пећи за избор патријарха Јефрема. Овај се сабор сакупио: „**Повелѣнием кнеза Лазара и Ђоурђа, иже тогда начельствоующиихъ**".[55]

Од 1379, од прве сачуване повеље кнеза Лазара, писане после Лазаревог освојења Браничева појављује се термин самодржац, као и друге формуле које показују његове владалачке претензије, нпр. формула самодржац целокупне српске земље (у преводу гласи).[56]

[52] О томе говоре најстарији летописи пећки, студенички и цетињски. То прихватају и млађи летописи (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци, 1927, стр. 84—87, 209—210).

[53] Види напомену 43 и текст испод ње.

[54] М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXVI, св. 1—2, 1960, стр. 5, 7—8, 9—11.
Да је Вук Бранковић држао Скопље 1377, види напомену 31. После смрти Ђурђа I Балшића (види нап. 10 б) он је заузео и Призрен (К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* II, 320, 321; М. Динић, *Област Бранковића*, стр. 6.)

[55] Епископ Марко, *Живот патријарха Јефрема* — наведено по Н. Радојчићу, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, стр. 162—163 (упореди: С. Новаковић, *Живот српског патријарха Јефрема*, Старине XVI, 1884, 384; *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, стр. 292).

[56] С. Димитријевић, *Новчане емисије кнеза Лазара*, напомена 29 и 30 и текст испред њих; упореди: В. Мошин, *Кнез Лазар — Самодржац*, Багдала, јун—јул, 1971.
Изгледа да је кнез Лазар ликвидирао и извесну аутономију Браничева, поразивши Радича Бранковића (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, бр. 587 и 1098).
У прилог томе да је име Стефан узето у вези с поменутим владалачким претензијама говори и дечански летопис где је то изричито наглашено „**сьи же Лазарь на венець кралевства Стефань назва се**" (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, стр. 212).

То му је право признавала и српска православна црква, која га је у потпуности подржавала и стално, у свим својим списима, повељама, летописима, похвалама и записима једнодушно наглашавала легитимитет Лазареве врховне власти и његову оданост православној цркви.[57]

Ђурађ II Страцимировић, који се у повељи из 1386. назива „самодржавни господин Гюрг всој зетској и поморској земли",[58] око 1386, непосредно после своје женидбе са ћерком кнеза Лазара, признао је Лазареву врховну власт.

Зато се кнез Лазар у повељи цркви св. Ваведенија на Ибру, из 1387, назива „самодрьжавни господинь Срьблємь и Поморию",[59] а у повељи Дубровчанима са почетка исте године, где се јавља слична формула, изричито се помињу тргови поморски „кои соу оу владанию господствами."[59a]

Дакле, непосредно пре Косовске битке извршено је поновно уједињење Зете и Рашке.

Лазарева политика држања власти у рукама, спречавање ситних вазала да самостално иступају, укључујући његово очевидно супротстављање ковању новца од стране мањих вазалних феудалаца са његове територије, део су већ поменутих стратегијских припрема за борбу против Турака.

Врло је вероватно да из истих стратегијских разлога кнез Лазар није давао отпора Твртковом крунисању за краља Срба, Босне и Приморја (1377).[60]

Изгледа да је руковођен истим побудама, те да не би одбио од себе остале великаше, престао да инсистира на царској одежди и круни (како се је појављивао на својим старијим новчаним емисијама) и почео је да се појављује на новцу у властеоском оделу (Лазареве последње новчане емисије).

Стратегијски сличну, али по свом односу према мањој властели, битно различиту политику, водио је Вук Бранковић.

[57] В. Мошин, *Кнез Лазар — Самодржац*, Багдала јун—јул 1971, стр. 9.
На истом месту В. Мошин претпоставља да је престо Немањића предат Лазару на неком државном сабору који је одржан „ускоро после Твртковог крунисања", 1377, о којем се нису сачували подаци. Он повезује све то са непризнавањем врховне власти Твртка од стране феудалаца и цркве у Рашкој; сматра да га они нису примили, да „Србија његовом православљу није веровала" итд.
Дакле, насупрот В. Мошину, који сматра да је око 1375. постојало некакво јединство Рашке и Зете, а да тада, 1386—1387, ове две области „иступају као засебне државне формације", „са својим *самодржавним* владарима Лазаром и Ђурђем Страцимировићем Балшићем", да је то „потпуно ново стање према оном из 1375. године" (В. Мошин, *Кнез Лазар — Самодржац*, Багдала, јун—јул 1971, стр. 7) — ми сматрамо да су 1375. и 1386. године (повеља Ђурђа II Страцимировића) постојале две засебне великашке области, али да су се оне, после женидбе Ђурђа II Страцимировића кћерју кнеза Лазара поново ујединиле, пошто је Ђурађ II признао врховну власт кнеза Лазара, што се види из две касније повеље у којима се Лазар назива владарем Приморја.

[58] Упореди напомену 19 и текст испред ње.

[59] С. Новаковић, *Законски споменици српских земаља*, стр. 775—776; С. Димитријевић, *Новчане емисије кнеза Лазара*, напомена 31 и 32 и текст испред њих. Нешто слично налазимо и у повељи кнеза Лазара издатој Дубровчанима, 9. јануара 1387. — Види напомену 20.

[59a] Види напомену 20.

[60] Формула узета из К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба* I, 320; Упореди „краль Србλємь и Боснѣ и Поморию и Западнимь странамь" — исти извор II, 341.
Упореди ставове К. Јиречека по том питању (исто, 321, 321—322).

Године 1374. он се јавља као један од корисника поделе територије Николе Алтомановића. Његови каснији напори за проширење сопствене области мањег су обима, али су окренути према југу. Он је око 1377. успео да узме Скопље, а 1378, после смрти Ђурђа Балшића, преузео је Призрен, којег је дотад овај држао.

Вук Бранковић не тражи савезнике међу господарима околних територија као што то чини кнез Лазар; то препушта Лазару. Он учвршћује везе са својом сопственом властелом, између осталог и тиме што им дозвољава ковање новца са њиховим именом. Док су све остале новчане врсте, на којима се јављају два феудалца, вазал и сизерен, врло ретке (у овом периоду са по два сачувана примерка), од једне новчане врсте са Вуком и Јаковом (сл. 22) сачувано је 68 примерака. Бројност Вукових вазала који кују свој новац, чињеница да он то право даје и својим градовима — Скопљу и Призрену — указује на *политику придобијања и припремања унутрашњих савезника*.

Да је Вук Бранковић усредсредио своје напоре на унутрашњу политику и на односе са својом сопственом властелом, био обузет потребама свог сопственог становништва, које се служило ћирилицом, видимо и по томе што су све његове новчане емисије и све новчане емисије његових вазала са ћириличким натписима.[61]

Појава новобрдског динара кнеза Лазара, намењеног дубровачким трговцима који су пословали на његовој територији, ковање његових полудинарских врста, чији су натписи сви до једног латинички, све то указује на посебан Лазарев прилаз Дубровчанима и Приморцима, открива Лазареву политику њиховог придобијања за своје планове.[62]

Појава латиничких новчаних емисија код кнеза Лазара могла би се повезати и са његовим односом према Приморју, тј. са прихватањем Лазареве врховне власти од стране Ђурђа II Страцимировића.

МЕЂУСОБНО УПОРЕЂЕЊЕ НОВЧАНИХ ВРСТА КОВАНИХ У ВРЕМЕ КНЕЗА ЛАЗАРА

Међусобно упоређење свих новчаних врста кованих у време кнеза Лазара потврђује нека већ изнета запажања, а једновремено указује и на неке нове појаве.

Постојање шест пространих осамостаљених територија у раздобљу после смрти цара Уроша одразило се и на новчаним емисијама тога доба.

Вишередни хоризонтални свечани натпис, који се први пут појављује на новцу цара Стефана (Душана), у двема његовим бројним врстама, а посебно је проширен на новцу краља Вукашина, појављује се код свих великаша који су ковали свој новац на почетку раздобља које проучавамо, укључујући и оне који су на неки начин тада делили власт (породица краља Марка). Њега налазимо на новцу Драгаша, Марка, краљице, Андреаша, Гропе, Николе,

[61] Исту особину имају све новчане емисије са територија краља Марка и Драгаша Дејановића, на којима су свечани вишередни натписи са именом феудалца искључиво писани ћирилицом. Једино се на наличју неких врста са територије краља Марка (код краљице и Андреаша, а пре тога код Вукашина) појављују непротумачени латинички натписи, који можда имају везу са етничком структуром тих крајева. Види наше претпоставке о природи ових натписа: С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар IX—X, 1958—1959, стр. 153.

[62] Било би корисно да се ово питање проучи у оквиру целокупног односа кнеза Лазара са Дубровником.

Лазара и Ђурђа I Балшића (сл. 1—2, 7—8, 10—16 и 18; сл. 1, примерак из Cabinet des Medailles de Bibliothèque National у Паризу).

Да новчане врсте са оваквим натписом спадају у најстарије у овом раздобљу видимо по томе што се оне појављују у косовској и кичевској остави.

Напомињемо: 1) Вук Бранковић тада не кује свој новац, пошто се прве његове новчане врсте јављају тек после добијања Призрена и његове ковнице, 1378 (остава из Чуке закопана најраније око 1380); 2) новчане врсте краљице и Андреаша разликују се од бројних врста краља Марка по својој почетној формули — благоверни. тј. благоверна; сличан је случај код Гропе код којег се јавља формула: по милости божјој ... (новац Андреаша и Гропе се видно разликује од новца Марка и по тежини — види табелу IX).

Код свих побројаних великаша који су поделили територију средњовековне српске државе, код Марка, Драгаша, Николе, Ђурђа I и Лазара, сем Вука, који тада не кује новац, и врло ретких изузетака (нпр. један примерак код Марка са натписом Благоверни — који је можда кован у време краља Вукашина, и једне ретке врсте Ђурђа I Балшића чији натпис почиње: „Богом дани ...“), појављује се формула: „**Въ Христа Бога Благовѣрни...**“

У то се време једино код кнеза Лазара јавља новац са стојећом или седећом представом владара у царској одежди — дивитисиону са лоросом, скиптром и са царском круном, стемом на глави.

Од Ђурђа I Балшића појављује се, на наличју новца, шлем са челенком и шлем са вучјом главом. Овај последњи хералдички амблем постаје стална појава на новцу владара Зете и Приморја. После појаве трију његових варијаната у време Ђурђа I Балшића, он ће добити свој коначан облик у време Балше II Балшића (тај се облик појављује и за време Ђурђа II Страцимировића и Балше III.

Код Николе Алтомановића се јавља оригинална врста са двема фигурама, шлемом са челенком и натписом Supan Nicola.

На основу тих посебних новчаних врста видимо да у то време само три великаша — Лазар, Никола и Ђурђе I — имају неке посебне претензије. Оне су најизраженије код кнеза Лазара код којег се јављају изразито владарске ознаке; код њега се прво јавља и термин самодржац (1379).

После ликвидације Николе Алтомановића, у време када се власт на територијама средњовековне српске државе ван турске доминације нашла у рукама двају великаша — кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића, природно је да су једино они могли да кују нове новчане врсте.

Није искључено да је трећа, новонађена и још необјављена врста Ђурђа I Балшића са шлемом и вучјом главом, кована у периоду од 1374. до 1378. (пошто није нађена ни у косовској ни у кичевској остави). У то су време вероватно коване и неке новчане врсте кнеза Лазара које се јављају у налазу из Чуке, као и неке од оних које нису нађене у оставама.

После 1378, када Вук Бранковић наступа са својим новцем, па све до 1385. (смрт Балше II Балшића), само су кнез Лазар и Вук Бранковић ковали бројне и врло разноврсне новчане врсте (Балша II Балшић кује само једну врло ретку врсту — сл. 19 — два примерка).

Тада се поред лика кнеза Лазара, на његовом сопственом новцу, почео појављивати и на новцу Вука Бранковића стојећи лик владара са заставом у руци, који је такође у хаљини сличној дивитисиону, *али увек без лороса, без круне и без икаквог звања, па чак и без назива господин, који се не јавља ни на једној његовој новчаној врсти.* На неким, ретким врстама његовог новца јавља се натпис Благоверни Влькь, који срећемо само код владара и њихових блиских сродника (Вукашин, краљ без имена, Марко, краљица, Андреаш).

У том периоду је извршена и новчана реформа појавом динара смањене тежине. Смањени динар кнеза Лазара појављује се први пут у остави из Чуке, закопаној најраније око 1380. Што се тиче Вука Бранковића он није ни имао динаре нормалне тежине.

Да бисмо добили потпунији увид у све новчане врсте Вука Бранковића које су коване у време кнеза Лазара поређали смо их по просечној тежини и унели у табелу податке о њиховој појави у оставама.

Ту смо укључили делове остава које смо успели да попишемо.

Црне тачке означавају присуство новчаних врста у оставама код којих нисмо могли да утврдимо бројност.

Кружићи представљају врсте које нису поменуте у наведеном извору о саставу ове оставе (цртеж из Политике). Њихово бројно присуство у предратним збиркама које су разделиле приштинску оставу, као и њихова својеврсна црна корозирана патина показује да су и оне биле заступљене у овој остави.

VI ТАБЕЛА — ПРЕГЛЕД НОВЦА СА ИМЕНОМ ВУКА БРАНКОВИЋА КОЈИ СУ НАЂЕНИ У ОСТАВАМА ИЗ ВРЕМЕНА КНЕЗА ЛАЗАРА

Ред. бр.	Кратки опис — једне стране	Кратки опис — друге стране	Чука	Софијска	Приштинска	Мало Бољинце	II приштинска	Измерени број прим.	Просечна тежина
1	Име Вука око шлема са челенком (сл. 6)	вишередни натпис са именом Лазара	2	—	—	—	—	2	0,85
2—3	Вук са заставом ан фас или подбочен (сл. 21) — обе врсте	Исус седи	1	● ●	—	—	1	26	0,82
4	Вук са заставом (ан фас) и именом Исуса	Исус седи	—	●	—	—	—	5	0,82
5	Вишередни натпис са именом Вука	име Јакова око шлема са челенком	2	—	—	—	—	1	0,76

Ред. бр.	Кратки опис једне стране	Кратки опис друге стране	Чука	Софијска	Приштинска	Мало Бољинце	II приштинска	Измерени број прим.	Просечна тежина
6	Вук са заставом подбочен (сл. 22)	име Јакова око Исуса који седи	31	●	—	—	—	12	0,74
7	вишередни натпис са именом Вука	име Вука око шлема са челенком	3	—	—	—	—	2	0,73
8	име Вука са крстом	Исус седи	—	—	●	4	3	21	0,71
9	натпис: Влков динар (сл. 23)	Исус седи	—	—	●	2	—	14	0,69
10	натпис: Си Влков динар	коњ без јахача	1	—	—	—	—	1	0,68
11	Лав са именом Вука около	Исус седи	—	—	●	7	—	12	0,63
12	Светац са кадионицом и именом Вука около	Исус седи	—	—	●	10	—	21	0,59
13	Име Вука са крстом и грбом	Исус седи	—	—	—	3	—	4	0,58
14	име Вука без крста	Св. Стефан са кадионицом	1	—	—	—	—	1	0,51
15	монограм Вука	Исус седи	—	—	●	14	—	21	0,49
16	име Вука без крста	Исус седи	—	—	●	14	—	14	0,48
17	име Вука без крста	Исус стоји, натпис около	—	—	●	56	1	56	0,46
18	име Вука без крста	Исус у мандорли	—	—	—	1	—	5	0,39

Узмемо ли само новчане врсте код којих смо успели да израчунамо просек од најмање 10 примерака добијамо следећу слику, која у потпуности одговара нашим закључцима о новчаним емисијама кнеза Лазара:

остава	просечна тежина врсте у гр.
Чука	0,82; 0,74
приштинска	0,71; 0,69; 0,63; 0,59; 0,49; 0,48; 0,46

У трећем периоду Лазаревих ковања почели су да се кују, у области кнеза Лазара и Вука Бранковића, по први пут наместо динара од око 1 грама смањени динари од око 0,80 gr., што се види по остави из Чуке.

Код Лазара то су били углавном новобрдски динари.[63]

Динаре сличне тежине налазимо међу првим емисијама Вука Бранковића. Новчићи првих трију таквих врста (у остави из Чуке), чију смо просечну тежину успели да утврдимо (врсте 2—3 и 6) износи 0,79 gr., дакле исто као и код новобрдских динара кнеза Лазара.

Један усамљени смањени динар Вука Бранковића из ове најстарије Вукове оставе носи натпис „Си динар Влков" (0,68 gr.), а други бројни динар који је нађен у оставама из Приштине и Малог Бошинца има просечну тежину од 0,69 gr. и носи натпис: *„Влков динар"* (сл. 23).

Да ли овај натпис означује скупину динара од 0,80 gr. тежине или динаре чија је тежина мања од новобрдских динара кнеза Лазара, и износи око 0,70 gr. тешко је рећи, јер су примерци из приштинске оставе, који су били мерени, оштећени корозијом, а примерци касније оставе у Малом Бошинцу су могли да имају нешто мању тежину.

У три оставе које садрже новац из последњег, четвртог периода ковања кнеза Лазара — софијској и приштинској остави и из Малог Бошинца — појављују се такозвани Лазареви полудинари са просечном тежином од 0,62 gr.[64]

У приштинској остави, у остави из Малог Бошинца и другој приштинској остави појављује се још лакши Вуков новац. Три најлакше новчане врсте из приштинске оставе (врсте бр. 15—17) имају просечну тежину од 0,47 gr.[65]

[63] С. Димитријевић, *Новчане емисије кнеза Лазара*, табела V.

[64] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, табела на стр. 29—30, 45.

[65] Просечне тежине новчаних врста Вука Бранковића, које нисмо нашли у побројаним оставама, крећу се у периметрима тежина новчаних врста овога феудалца из времена кнеза Лазара.

Ред. бр.	Врста		Број измерених примерака	Просечна тежина у гр.
	Лице	Наличје		
1	Вук са бильком	Исус седи	5	0,78
2	Вук без крста	Исус седи, натпис около	1	0,43
3	Штит са натписом около	Исус седи	3	0,37
4	Вук без крста — са натписом ЕОПА	Исус седи са натписом около	...	...

Задржимо се на новцу вазала.

У раздобљу од 1378. до 1380. јављају се три заједничке новчане врсте сизерена и вазала, једине које су коване у време кнеза Лазара: једна врста Лазар—Вук и две врсте Вук—Јаков.

Тада се појављују и новобрдски динари кнеза Лазара.

Врло је значајно и то да само кнез Лазар и Вук Бранковић имају заједнички новац са својим вазалима (први са Вуком, а други са Јаковом).

Није искључено да је новчана врста Лазар—Вук прва новчана врста Вука Бранковића (1378) или се појавила у време када је Лазар почео да се назива самодржцем (прва појава у повељи из 1379).

Самостални новац појединих вазала и градова Вука Бранковића појављује се тек крајем девете деценије, негде пред Косовску битку.

Самостални новац Скопља нађен је тек у приштинској остави, у једној од последњих остава закопаној пре Косовске битке.

Самостални новац патријарха, челника Смила, Јакова и града Призрена нађен је тек у остави из Малог Боњинца, закопаној негде на самом почетку владе кнеза Стефана Лазаревића.

Новац Гргура Влковића нађен је у другој приштинској остави, закопаној почетком владе кнеза Стефана Лазаревића.

Новац Влатка и Драгосава није нађен у оставама.

Опште особине самосталног новца Вукових вазала је њихово име дато у два реда без икаквих допунских формула или звања (једино се код Смила појављује натпис у падежу — Смилов — ваљда динар; а код Влатка у два примера непротумачених умањених натписа иза имена).

Укупна количина самосталног новца, коју су ковали вазали и градови Вука Бранковића, није била велика. Упоредимо ли укупан број њихових примерака са укупним бројем осталих новчаних врста са његове територије, видимо да је новац његових вазала и градова сачињавао само 7,3% те количине.

VII ТАБЕЛА — БРОЈНИ ОДНОСИ ОСНОВНИХ СКУПИНА НОВЦА КОВАНОГ НА ТЕРИТОРИЈИ ВУКА БРАНКОВИЋА У РАЗДОБЉУ КНЕЗА ЛАЗАРА

Скупина новца	Укупан број сачуваних примерака	Проценат укупног новца са територије Вука Бранковића	Број врста
Новац са именом Вука Бранковића и новац његовог наследника Гргура Влковића	728	92,74	20
Самостални новац вазала и градова	57	7,26	13
Укупно	785	100	33

Што се тиче њихове просечне тежине, њу смо услед незнатног броја сачуваних и измерених примерака добили груписањем новчаних врста појединих вазала и градова Вука Бранковића и његовог наследника. Она се креће од 0,60 до 0,43 грама.

VIII ТАБЕЛА — ПРОСЕЧНЕ ТЕЖИНЕ НОВЦА ВАЗАЛА И ГРАДОВА ВУКА БРАНКОВИЋА

Вазал или град Вука Бранковића	Број измерених примерака	Просечна тежина
Скопље	5	0,60
Драгосав	1	0,57
Челник Смил	5	0,54
Гргур Влковић	3	0,54
Влатко	6	0,51
Патријарх	7	0,49
Јаков (самостални новац)	6	0,47
Призрен	17	0,43

Све су ове новчане врсте лакше од Лазаревих полудинара (просек 0,62 gr) кованих у четвртом, тј. последњем периоду Лазаревих ковања. Док се неке од њих (нпр: Скопље) приближују том просеку друге су најсличније најлакшим врстама Вука Бранковића (просечна тежина од 0,47 gr.), зато их и називамо у овом раду мали новац.

Да бисмо добили увид у тежинску разноликост новчаних врста, кованих на територији кнеза Лазара и Вука Бранковића, приступили смо изради упоредне табеле новчаних врста груписаних по тежини.

Пре но што смо то учинили, осврнули смо се на новац осталих крупних феудалаца, узимајући само у обзир новчане врсте код којих смо успели да израчунамо тежину од око 10 примерака најмање.

IX ТАБЕЛА — ТЕЖИНА НОВЦА КРУПНИХ ФЕУДАЛАЦА ЛАЗАРЕВА РАЗДОБЉА (БЕЗ НОВЦА ЛАЗАРА И ВУКА)

Ред. бр.	Феудалац	Шта је узето	Број измерених примерака	Просечна тежина у гр.
1	Никола Алтомановић	врста са Исусом који седи	16	1.—
2	Ђурађ I Балшић	врста са шлемом и вучјом главом окренутом десно	10	0,99
3	Ђурађ II Страцимировић	скадарски динар	20	1,11
4	Драгаш Дејановић	обе врсте заједно	9	0,92
5	краљ Марко	Исус стоји	13	1,16
6	краљ Марко	Исус седи	10	1,11
7	краљица	најчешћа врста без натписа око Исуса	19	0,99
8	Андреаш	најчешћа врста — без натписа око Исуса	14	0,86
9	Гропа	свих 5 врста заједно	16	0,80

Напомињемо да у ову табелу нисмо унели, услед малог броја измерених примерака, динар Ђурђа II Страцимировића са светим Лауренцијусом чија је тежина слична тежини његовог скадарског динара (5 примерака 1,13 gr.).

Дакле, од феудалаца са ове табеле најбоље динаре по тежини имали су краљ Марко и Ђурђе II Страцимировић.

Никола Алтомановић, Ђурађ I Балшић, краљица, па и Драгаш Дејановић (чији је новац најслабији) имали су само динаре од око 1 грама.

Динари Андреаша и Гропе могу се уврстити у смањене динаре, чија појава представља посебну новчану јединицу.

Из табеле IX видимо да су новчане врсте губиле на тежини само на територији кнеза Лазара и Вука Бранковића.

Насупрот њима, новац Балшића задржао је своју стабилност (што се тиче новца краља Марка и краљице, он је по свој прилици кован само у почетном периоду раздобља које проучавамо, те се зато не може упоређивати са променама на новцу кнеза Лазара. Сличан је случај са новцем Драгаша Дејановића).

Пређимо на разматрање велике шароликости новчаних врста на територији кнеза Лазара и Вука Бранковића.

X ТАБЕЛА — РАЗНЕ НОВЧАНЕ ВРСТЕ НА ТЕРИТОРИЈИ КНЕЗА ЛАЗАРА И ВУКА БРАНКОВИЋА

(Док су код ова два феудалца узимане само новчане врсте чији смо просек успели да израчунамо, код њихових вазала новчане врсте су груписане. У загради је број измерених примерака)

Ред. бр.	Феудалац или град	Динари нормалне тежине ковани у I и II периоду Лазаревих ковања	За 20% смањени динари III периода Лазаревих ковања	Новчане врсте са тежином од око 0,70 gr.	Новчане врсте са тежином од око 0,60 gr.	Новчане врсте са тежином од око 0,50 gr.	Новчане врсте са тежином од око 0,40 gr.
1	Лазар	0,96 (23) 1.— (10) 1,04 (60) 1,05 (10) 0,96 (20)	0,75 (13) 0,80 (29)	0,68 (18) 0,65 (12) 0,67 (10)	0,59 (24)	—	—
2	Вук	—	0,82 (26)	0,74 (13) 0,71 (21) 0,69 (14)	0,63 (12) 0,59 (21)	0,49 (21) 0,48 (14) 0,46 (56)	—
3	Скопље	—	—	—	0,60 (5)	—	—
4	Драгосав	—	—	—	0,57 (1)	—	—
5	Гргур	—	—	—	—	0,54 (3)	—
6	Влатко	—	—	—	—	0,51 (6)	—
7	патријарх	—	—	—	—	0,49 (7)	—
8	Јаков (самостални)	—	—	—	—	0,47 (t)	—
9	Град Призрен	—	—	—	—	—	0,43 (17)

Из табеле X видимо да мање новчане врсте, са изузетком смањеног динара за 20% не представљају дивизионарни новац у тачно одређеном односу према главној новчаној јединици. (Можда треба напустити и термин Лазаревих полудинара.) *Све су то, у ствари, инфлациони новци.*

На основу упоређења тежине новца кованог на територији кнеза Лазара и Вука Бранковића, дошли смо до следећег закључка:

Појава смањених динара кнеза Лазара и Вука Бранковића у остави из Чуке (трећи период Лазаревог ковања), са просечном тежином од око 0,80 gr., може се објаснити појавом нове новчане јединице смањеног динара, тј. новобрдског динара кнеза Лазара.

Појава Вукових динара од око 0,70 gr. и 0,60 gr.; тзв. Лазареви полудинари од око 0,62 gr., који су ковани као једини Лазарев новац у четвртом, последњем периоду његових ковања; Вукова врста од око 0,47 gr. и по тежини сличне новчане врсте његових вазала и градова у периоду пре Косовске битке, *указују на појаву инфлационог новца, који је у унутрашњем промету вероватно био у употреби наместо старе новчане јединице, динара од око 1 грама, односно наместо смањеног динара од око 0,80 грама.*

Појава овог инфлационог новца, узета у целини, указује да је на територији кнеза Лазара и Вука Бранковића у раздобљу пре Косовске битке постојала велика преоптерећеност привреде трошковима наоружања.

Постојање оваквог инфлационог новца допринело је увећању броја новчаних врста код кнеза Лазара и Вука Бранковића у односу на бројност новчаних врста других великаша.

Сва наша изучавања новчаних односа у време кнеза Лазара показују да су емисиона политика кнеза Лазара и Вука Бранковића, њихов однос према ковању новца од стране њихове властеле, као и целокупно новчарство њихових земаља, били у потпуности зависни од припрема ових двају великаша за борбу са Турцима.[66]

[66] Примерке приказане на сликама фотографисао је С. Димитријевић. Снимци су увеличани око 9 пута у односу на оригинал, тј. један дужински сантиметар претворен је у три.

LA MONNAIE DU PRINCE LAZAR COMPAREE A LA MONNAIE DES AUTRES PRINCES REGENTS DE PROVINCES

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

Le prince Lazar a frappé sa monnaie entre les batailles de Marica et de Kosovo (de 1371 à 1389). Aussi étions nous obligés de définir toutes les émissions des divers seigneurs féodaux, de monnaie frappée à cette époque. Le critère fondamental qui nous servit à cet effet, était la présence de ces diverses monnaies dans sept dépôts du temps du prince Lazare. C'est ainsi que nous avons trouvé 22 souverains, seigneurs féodaux ou villes dont l'argent entre en considération.

L'analyse du relevé mentionné montre qu'il y avait à l'époque deux rangs di tincts de seigneurs féodaux. Les premiers régnaient sur de vastes provinces (Lazar, Marko, les Balšić, Nikola Altomanović, Dragaš Dejanović et Vuk Branković). Des autres étaient leurs parents ou leurs vassaux (la reine, Andreaš, Gropa, Grgur Vlković, Vlatko Hranotić, čelnik Smil, Dragosav, Jakov, etc.). Mentionnons encore les villes de leur territoire (Skoplje, Prizren) de même que le patriarche qui jouissait de prérogatives particulières.

Les grands seigneurs féodaux régnaient au début de la periode étudiée (1371—1389) sur six provinces distinctes. Après 1374 leur nombre se réduisit à cinq. Sur ces grands territoires des seigneurs féodaux apparaissent aussi des monnaies frappées par les membres de la dynastie régnante, par des seigneurs féodaux moins importants et des villes, mais sans aucune régularité. Vuk Branković en avait huit, Marco trois, Lazar et Dragaš chacun un seul. Sur la liste relevant les seigneurs féodaux et les villes dont plus de dix exemplaires de monnaie furent trouvés on ne rencontre que de grands seigneurs, les membres de leurs familles, leurs héritiers et la ville de Prizren, l'une des capitales de l'époque impériale. *Parmi les émissions des monnaies frappées par les grands seigneurs, celles du prince Lazar sont les plus nombreuses* (*831 pièces de 22 espèces différentes*), *Vuk Branković vient tout de suite après lui* (*712 pièces de 17 espèces*). *Tous les autres seigneurs féodaux ne les suivent que de très loin. Cela nous prouve que ces deux régions non-occupées de l'Etat médiéval serbe, constituaient réellement ses dernières parties, importantes par leur activité économique et leurs échanges.* La monnaie municipale en argent n'est apparue que dans la partie de l'Etat médiéval serbe qui ne s'était pas soumise à la suzeraineté ottomane. *Les casques et les boucliers, les deux signes héraldiques principaux, n'apparaissent que sur la monnaie des seigneurs qui n'avaient pas reconnu la suzeraineté turque. Les casques n'apparaissent que chez les souverains, les grands seigneurs* et les membres de leurs familles particulièrement sur la monnaie qui exprime le rapport de suzeraineté. On ne les retrouve pas sur la menue monnaie frappée par les petits féodaux.

Le prince Lazar, qui, sur son territoire avait trois ateliers de frappe (Novo Brdo, Rudnik et Plana), ne s'en sert que pour frapper sa monnaie à lui, celle de son fils Stefan (sans titre princier) et la monnaie de Novo Brdo portant son effigie, son titre et son nom. Il ne permet à aucun de ses vassaux de frapper leur propre monnaie. Il ne fait qu'une seule exception en faveur de son beau-frère, le puissant seigneur Vuk Branković. Les émissions de monnaies issues sur les territoires du prince Lazar et de Vuk Branković forment les 87,8% de toutes les émissions de l'époque. Ces fréquentes émissions monétaires doivent aussi être comprises *à partir des processus politiques qui se sont déroulés sur le territoire de l'Etat médiéval serbe qui ne s'était pas soumis à la suzeraineté ottomane. Aussi la politique de l'émission monétaire doit elle être considérée aussi comme une mesure préalable* en vue de la résistance à l'invasion turque. L'apparition du dinar du prince Lazar frappé à Novo Brdo et destiné aux marchands de Raguse, comme aussi

la frappe de ses diverses pièces d'un demi dinar dont toutes les inscriptions sont en caractères latins, montrent les intentions politiques du prince Lazare qui désirait les rallier à ses plans.

Ressemblante par sa stratégie, mais différente par ses rapports qualitatifs était la politique de Vuk Branković envers les petits seigneurs. Il ne s'efforce pas de se faire des alliés dans les territoires environnants. Il renforce les liens avec ses propres vassaux, leur permettant, entre autres, de frapper de la monnaie à leur propre nom dans son atelier de Prizren. Le grand nombre des vassaux de Vuk qui frappaient leur propre monnaie, et le fait qu'il octroie le même droit à ses villes de Skoplje et de Prizren, font preuve de *sa politique de ralliement et de mobilisation des forces alliées de l'intrieur du pays.*

Pendant la troisieme période de la frappe de la monnaie de Lazar, on commença à frapper sur les territoires de Lazar et de Vuk à la place des dinars d'un poids d'environ 1 gramme, des dinars plus légers d'environ 0,80 gr.

Dans les dépôts provenant de la dernière periode de frappe de la monnaie de Lazar, apparaît même une monnaie de 0,62 gr. Les trois espèces de monnaie les plus légères, frappées par Vuk et trouvées dans le dépôt de Priština,ont un poids moyen de 0,47 gr. La monnaie frappée de façon indépendante par les vassaux et les villes de Vuk Branković, font leur apparition à la veille de la bataille de Kosovo. Cette monnaie gravite entre 0,60 et 0,43 grammes. Les pièces de monnaie perdaient de leur poids exclusivement sur les territoires du prince Lazar et de Vuk Branković. *Tout ceci nous signale l'inflation monétaire* (*dans le trafic interne on se servait probablement de cette monnaie diminuée à la place du vieux dinar d'environ 1 gramme*) *causée par les grandes charges imposées à l'économie par l'armement.*

СЛ. 1 — ДИНАР КНЕЗА ЛАЗАРА, КОВАН У НОВОМ БРДУ ИЛИ РУДНИКУ

СЛ. 2 — ДИНАР КНЕЗА ЛАЗАРА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 3 — ДИНАР КНЕЗА ЛАЗАРА, КОВАН У НОВОМ БРДУ ИЛИ РУДНИКУ

СЛ. 4 — ПОЛУДИНАР КНЕЗА ЛАЗАРА СА ШЛЕМОМ, КОВАН У НОВОМ БРДУ ИЛИ РУДНИКУ

СЛ. 5 — СМАЊЕНИ ДИНАР НОВОГ БРДА СА ЛИКОМ КНЕЗА ЛАЗАРА, КОВАН У НОВОМ БРДУ

СЛ. 6 — СМАЊЕНИ ДИНАР КНЕЗА ЛАЗАРА И ЊЕГОВОГ ВАЗАЛА ВУКА БРАНКОВИЋА, КОВАН ВЕРОВАТНО У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 7 — ДИНАР ЖУПАНА НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА, КОВАН ВЕРОВАТНО У РУДНИКУ

СЛ. 8 — ДИНАР ЖУПАНА НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 9 — ДИНАР ЖУПАНА НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА, КОВАН У РУДНИКУ

ТАБЛА IV

СЛ. 10 — ДИНАР КРАЉА МАРКА ВУКАШИНОВИЋА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 11 — ДИНАР КРАЉА МАРКА ВУКАШИНОВИЋА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 12 — ДИНАР КРАЉИЦЕ, УДОВЕ КРАЉА ВУКАШИНА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 13 — ДИНАР АНДРЕАША ВУКАШИНОВИЋА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 14 — ДИНАР ЖУПАНА АНДРИЈЕ ГРОПЕ ГОСПОДИНА ОХРИДА, КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 15 — ДИНАР ДЕСПОТА ДРАГАША ДЕЈАНОВИЋА, КОВАН У ОХРИДУ

ТАБЛА VI

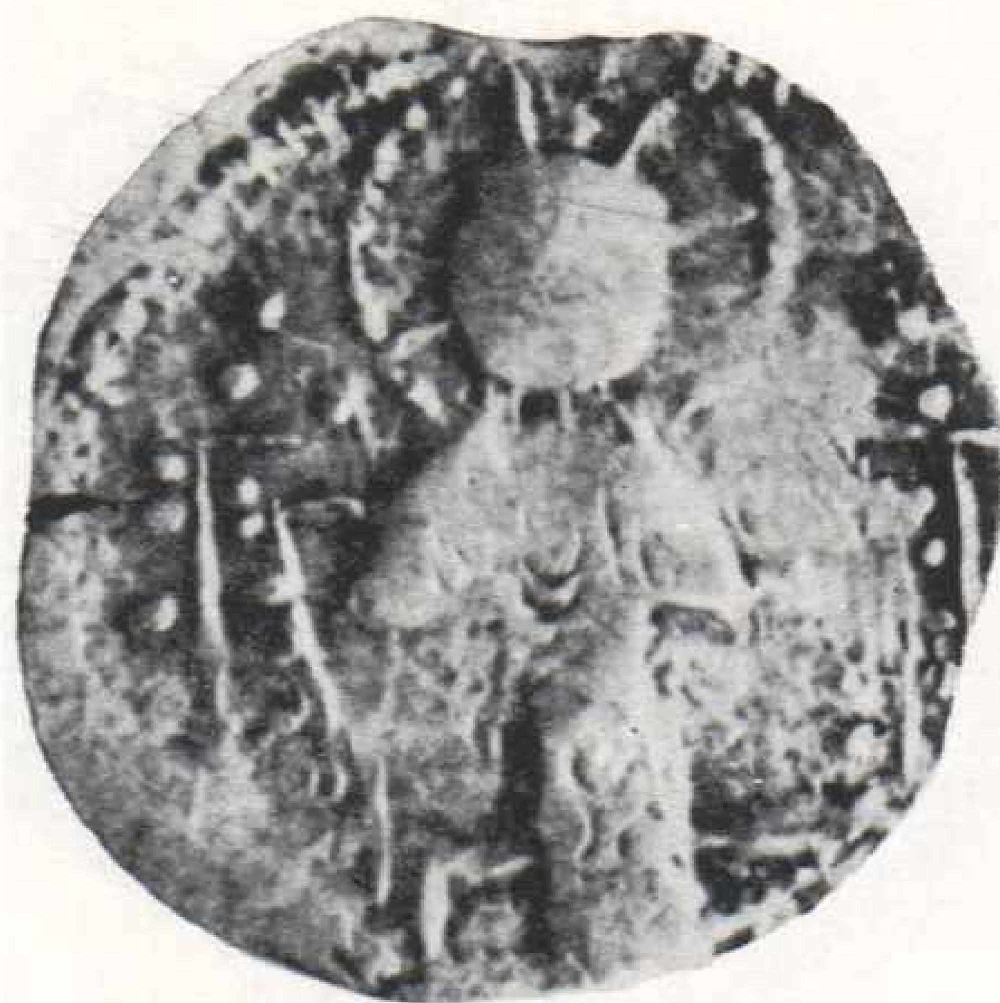

СЛ. 16 — ДИНАР ДЕСПОТА ДРАГАША ДЕЈАНОВИЋА, ВЕРОВАТНО КОВАН У ОХРИДУ

СЛ. 17 — ДИНАР ЂУРЂА I БАЛШИЋА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ ИЛИ У НЕКОЈ ЛАЗАРЕВОЈ КОВНИЦИ

СЛ. 18 — ДИНАР ЂУРЂА I БАЛШИЋА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 19 — СКАДАРСКИ ДИНАР БАЛШЕ II БАЛШИЋА, КОВАН У СКАДРУ

СЛ. 20 — ДИНАР ЂУРЂА II СТРАЦИМИРОВИЋА

СЛ. 21 — СМАЊЕНИ ДИНАР ВУКА БРАНКОВИЋА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 22 — СМАЊЕНИ ДИНАР ВУКА БРАНКОВИЋА И ЊЕГОВОГ ВАЗАЛА ЈАКОВА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 23 — СМАЊЕНИ ДИНАР ВУКА БРАНКОВИЋА, ТЗВ. ВУКОВ ДИНАР, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 24 — МАЛИ НОВАЦ ЧЕЛНИКА СМИЛА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 25 — МАЛИ НОВАЦ ДРАГОСАВА ПРИБИШИЋА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 26 — МАЛИ НОВАЦ ЈАКОВА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 27 — МАЛИ НОВАЦ ПРИЗРЕНА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 28 — МАЛИ НОВАЦ СКОПЉА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ ИЛИ СКОПЉУ

СЛ. 29 — МАЛИ НОВАЦ ГРГУРА ВЛКОВИЋА, ВУКОВОГ СИНА И НАСЛЕДНИКА, КОВАН У ПРИЗРЕНУ

СЛ. 30 — МАЛИ НОВАЦ СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА, ЛАЗАРЕВОГ СИНА И НАСЛЕДНИКА (ИЗ ВРЕМЕНА КАД НИЈЕ ИМАО ЗВАЊЕ КНЕЗА), КОВАН У НЕКОЈ ЛАЗАРЕВОЈ КОВНИЦИ

НЕВЕРСТВО ВУКА БРАНКОВИЋА

ИВАН БОЖИЋ

О косовској битки сачувало се мало савремених и поузданих вести. Оне најближе догађају говоре о српској победи, да би друге, само неколико година млађе од њих, замениле победу нерешеним исходом, а затим бојажљиво формулисаним поразом српске војске и, на крају, потпуном и несумњивом катастрофом.[1] Историографска традиција о Косову, међутим, силно је нарастала и на хришћанској и на турској страни, што је утицало на изграђивање мишљења како је та битка имала пресудну улогу за даљи ток балканске, па и европске историје. Г. Острогорски је с пуно разлога истакао да се такво мишљење не може одржати, јер је пре освајања Цариграда турска победа на Марици била „највећа и насудбоноснија“.[2]

Стара српска историографија везала је косовску битку за пропаст државе српске, иако је она касније, под деспотом Стефаном Лазаревићем, доживела полет и била чвршћа и значајнија политичка творевина од оне у време феудалног расула после Душанове смрти. У приказивању саме битке, Вук Бранковић, господар Косова, добио је тужну улогу издајника и безмало гробара српског царства. Моралистички усмереној историографији било је потребно да открије кривца за пораze и пропаст. Творци критичке школе у српској историографији, Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић, одлучно се обрачунавајући са својим савременицима који су на прошлост гледали с много романтичарског заноса, одбацили су традицију као извор историјског сазнања и утврдили да нема „поузданог доказа о Вуковом издајству“.[3] Никола Радојчић је сматрао да је скидање вековне оптужбе с личности Вука Бранковића допринело и рашчишћавању истине о самом косовском боју: „Научни претрес био је немогућ, док се није решило то питање и начисто извела улога Вукова у бици“.[4]

[1] М. Динић, *Историско и легендарно Косово*, Политика, 28. јун 1939.

[2] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 502.

[3] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887 (књига је изашла следеће, 1888. године); Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Николе Чупића X, 1888, 215—301. Фр. Рачки је, наводећи народно предање о Вуковој издаји, већ раније био изрекао мишљење да се оно „ne da istorijski utvrditi“, *Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća*, Rad JAZiU 3, 1868, 92.

[4] Н. Радојчић, *Грчки извори за косовску битку*, Гласник СНД 7—8, 1930, 164. — Исти писац је на другоме месту истакао да су у косовској легенди важнији други мотиви од оног који говори о Вуковом издајству: „Разлог пропасти српске државе помицан је све даље — с Милутина и Душана пренесен је на краља Вукашина, кога је као главни кривац за губитак српске слободе заменио Вук Бранковић, са својим измишљеним издајством на Косову пољу. Али у овој легенди су важнији други мотиви“. Исти, *Легенда о смрти хрватскога краља Димитрија Звонимира*, Глас СКА 171, 1936, 82.

Читав сплет историографског и народног предања, везан за косовску битку и време које јој је уследело, проучавао се и проучава као посебан феномен. Корени му свакако нису у широким народним слојевима већ у световним и, нарочито, духовним врховима друштва, одакле су се шириле и накнадно додавале проверене и непроверене вести, да би разним путевима, често преко калуђера, стизале до народа. Легенде и стварни догађаји су се, потом, уобличавали у песмама и причама данас непознатих састављача, преносили се с колена на колено и при том мењали и допуњавали, у складу с новим визијама света, рата, јунаштва, појма верности и самог изгледа изабраних ратника. Свет савремености преносио се у далеку прошлост. Данас, међутим, недостају многи елементи који би омогућили да се у целини сагледа развојни ток предања и да се историографска традиција разлучи од народне. Ту је било сталног укрштања. Колико год је историографска традиција утицала на народну песму и причу, толико су и ове пружале писцима нове појединости и обогаћивале њихове текстове. Науци стоје данас на располагању само *сачувани* састави појединих писаца и *делимично* забележено народно предање.

Сучељавање те грађе с поузданим историјским изворима показује да само предање, ма колико извитоперено, није у свему без вредности и подлоге.[5] Појављују се, чак, и гледишта да би глобална визија једног раздобља могла бити ближа истини кроз целокупну грађу коју нуди народно предање него кроз појединачне, неповезане и често сваког духа лишене архивске вести.[6] Упркос томе, поједини елементи предања, посебно они који израстају у разгранату легенду или читав мит, без милости се удаљавају од своје историјске основе.

Косовски мотиви се уклапају и током времена преображавају у две основне легенде — Лазареву и Милошеву. Оне, чини се, тек од XVII века почињу да срастају у целину и не стижу да се уобличе у завршену и јединствену епопеју. Тада се тек у њиховом склопу јавља и личност Вука Бранковића у улози издајника. Све претпоставке за такав исход постојале су знатно раније. Гласови о неверству и издаји су кружили већ првих деценија после косовске битке, а Јерг је већ средином XV века знао за причу, која је вероватно колала међу самом властелом, о сукобу два Лазарева зета уочи битке, сукобу који су касније прераде легенде везале за њихове жене. Дукин преводилац зна и име косовског издајника, али то није Вук Бранковић већ Dragossauo Probiscio.[7] Пратећи развитак легенде

[5] Извесне потврде за тачност црногорског предања, нарочито оног које се не преплиће са историографским предањем, нашао је Р. Ковијанић у которској архивској грађи, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV—XVI vijek)* I, Cetinje 1963. — Стари хрватски писац Јурај Бараковић у *Вили Словинки* (штампаној први пут 1613. год.) помиње, уз остало, како је Ђурађ Бранковић „уцвилио" и „Стјепана Мусијевића". Данас се не може знати да ли се он служио бугарштицама или неким текстовима који се нису сачували до нашег времена, али је карактеристично за атмосферу у којој су настали његови извори предања да се и сам Ђурађ Бранковић јавља као издајник, у овом случају издајник Јанка Хуњадија. Као његова жртва помиње се и Стефан Мусић, валда онај исти који се у дубровачкој архивској грађи први пут јавља почетком XV века и чија је даља судбина, на основу поузданих историјских извора, непозната. Он је, нема сумње, као и његови претходници, био човек Лазаревића. Види A. Petravić, *Juraj Baraković o Đurđu Brankoviću*, Прилози за КЈИФ IX, 1929, 123—128. — Извесну подударност открива и поређење народног предања и историјских извора о војводи Мркши, његовим потомцима и „штавском господству", Ђ. Сп. Радојичић, *Мркшина црква и „штавско господство"*, Старинар, Сер. III, XII, 1937, 36—44. Е. П. Наумов, *Южнославянский эпос и проблемы сербского средневековья*, Славянский и балканский фольклор, Москва 1971, 5—52.

[6] R. Samardžić, *Istorijsko poreklo jednog mita: kosovska tradicija*, Treći program, Beograd, jesen 1969, 91—104.

[7] А. Шмаус, *Курипешићев извештај о косовском боју*, Прилози за КЈИФ XVIII/1—2, 1938, 510—511; исти, *Из проблематике историјског развоја косовске традиције*, Зборник Филозофског факултета VIII/2, Београд 1964, 617—624; М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, Зборник радова Византолошког института VIII/2, 1964, 59, 65.

на основу сачуваних података, не стиже се до лика Вука Бранковића и његове улоге у косовским и послекосовским догађајима. Ту је потребан други пут, онај кроз сачуване историјске изворе који говоре (или ћуте) о односима између Лазаревића и Вука Бранковића после 1389. године.

Иако је критичка историографија ослободила Вука Бранковића оптужбе да је издао кнеза на Косову, остале су недоумице око тога, какви су били односи између Лазаревића и Бранковића између 1389. и 1402. године. Било је истакнутих историчара који су у тим односима наслућивали неслагања, спорове и сукобе, што је, опет, код других истраживача наилазило на озбиљне замерке.[8] Циљ овог излагања није да поново поставља питање како се Вук Бранковић држао за време косовског боја, већ само да размотри колико је он остао веран Лазаревом делу. По свему се чини да га је он изневерио, поготову ако се појам верности уклопи у схватања друштва и времена у коме је живео и политички деловао.

II

Да би се говорило о неверству Вука Бранковића, мора се узети као неизбежна претпоставка да је кнез Лазар, у границама сопствених могућности, обнављао владарску идеологију Немањића. Његови непосредни наследници сматрали су се, очигледно, законитим баштиницима свих претензија, које су проистекле из улоге коју је кнез Лазар желео да оствари у српским земљама и коју је, више у области самих идеја него у стварности, и имао. Иза његовог дела, у то се не може сумњати, стајала је српска православна црква, поготову њени врхови. Иначе, не би била схватљива садржина свих житија и похвалних слова која су после његовог страдања потекла из пера црквених људи, не би били схватљиви сви његови потези у решавању црквених питања и културна делатност усклађена са основним потребама цркве и народа, који према немањићким концепцијама и није био друго до стадо Христово. Кнез Лазар је иступао друкчије од својих савременика Вука Бранковића, господара Косова, Ђурђа I Балшића, затим Балше II и Ђурђа II Страцимировића, који су се за његовог живота смењивали на власти у Зети. Па, и када су му Вук Бранковић и Ђурађ II Страцимировић постали зетови, сматра Константин Јиречек, „кнез Лазар није имао врховну власт над српском облашћу“, био је „само старешина породичног савеза“, у коме је Вук Бранковић, бар за властелу и клир, значио „исто толико, ако не и више“, од Лазара.[1] Ако све говори да је у стварности и било тако, ипак остаје чињеница да је кнез Лазар, упорније од осталих обласних господара, напоредо са обнављањем немањићке владарске идеологије, истицао права врховног господара српског, у складу са жељама и потребама цркве. Јасно је да се тиме истинска стварност није могла брисати.

[8] С. Новаковић, *Срби и Турци*, Београд 1960, 356—357, сваљује кривицу за потоњи сукоб између Стефана Лазаревића и Вуковог сина Ђурђа на Бранковиће, што му, са ослонцем на раније ставове Ст. Станојевића и К. Јиречека, замерају и М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ XXVI/1—2, 1960, 23, и С. Ћирковић, *„Допуне и објашњења“* уз наведено треће издање Новаковићевог дела *Срби и Турци*, 462, налазећи кривицу за сукоб у поступцима самих Лазаревића. С друге стране, Р. Грујић и Ђ. Сп. Радојичић друкчије оцењују односе између две породице већ у годинама после Косова. Први наводи, додуше као претпоставку, „велико супарништво између нејаких Лазаревића и моћног и угледног им зета Вука Бранковића“, *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после косовске битке*, Гласник СНД XI, 1932, 72. Други, чак, верује да је Вук Бранковић правио сметње преносу моштију кнеза Лазара, у страху да се не учврсти његова династија, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник СНД XXI, 1940, 80.

[1] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 332; исти, *С. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 451—452.

У тој стварности, Вукашинов наследник, краљ Марко, није имао утицаја на ток догађаја у српским земљама. После 1371. године постао је турски вазал, а на његовом подручју било је мало српског живља. Од много већег значаја било је крунисање Твртка I „сугубим венцем“ 1377. године. Везан танким родбинским нитима за Немањиће и, уједно, господар извесног дела српских земаља, увећаних поделом области жупана Николе Алтомановића, ранији босански бан — сматрао се од тог тренутка краљем Србије и Босне. Немањићку круну, којом су овенчали његову главу, наслеђивали су заједно с именом Стефан и потоњи босански краљеви.[2] Тежина фигуративног израза „сугуби венац“ (краљевска власт над Босном и Србијом) састојала се у томе што је он био владар читаве Босне и једног дела српских земаља. Међутим, стварна политика босанског краља нашла се брзо у раскораку с круном Немањића коју је носио. Он је, по свему се чини, одржавао добре односе са српским обласним господарима (изузев са Балшићима), али је своју делатност окренуо према Западу, обраћајући само повремено, и у најкритичнијим тренуцима, извесну пажњу српским земљама. Тако, не треба заборавити да он сам није повео на Косово своје снаге, већ је то препустио господару српских крајева у својој држави — Влатку Вуковићу. Твртковa политика није, у ствари, ничим била везана за традиције Немањића нити је он за српску цркву било шта значио. Она је морала наћи свог човека да буде владар Србима, не отимајући при том Твртку I оно најважније што је узео од симбола немањићких владара — круну и краљевску титулу. Свог изабраника није могла да крунише за краља. Неће то моћи да пружи ни његовим наследницима.

Пећки летопис, за који се сматра да је настао између 1402. и 1405. године, после приказа погибије на Марици, каже: „**По сїихъ же вьсѣхь прѣимлеть** *начелство* **благочьстивыи кнезь Лазарь**“. Он није био ни син ни унук раније поменутих царева, али је зато његова жена била од царске крви. А када је он сео „**на дрьжавьнымь прѣстолѣ**“, није се прогласио ни за цара, ни за краља, ни за деспота, већ је задржао титулу коју му је цар Стефан дао и до краја је остао *кнез*.[3]

Сам кнез Лазар је, ипак, ту скромну титулу допунио у интитулацијама и потписима својих повеља називом *самодржац* или *самодржавни господин*, који су носили немањићки велики жупани и краљеви да би њиме истакли своју независност и самосталност. Истицао је да је самодржац „**вьсеи срьпскии земли**“, мада то није одговарало стварности. С пуно права је додавао „Подунавије“, а без оправдања „Поморије“, где није располагао никаквим поседом и где његову врховну власт нису признавали. Име *Стефан*, које су носили сви Немањићи, било као право име било као државносимболичку допуну неког другог имена, налази се такође у пет Лазаревих повеља; присутно је у легенди на његовом великом печату, а понавља га и каснији натпис у Љубостињи.[4]

Састављачи житија и похвалних слова такође сматрају кнеза Лазара носиоцем врховне власти у српској држави. Називају га самодршцем. Похвала кнеза Лазара са стиховима

[2] С. Ћирковић, *Сугуби венац* (*прилог историји краљевства у Босни*), Зборник Филозофског Факултета VIII/1, Београд 1964, 343, 345.

[3] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, бр. 133, стр. 84, 88 (цит. ССРЛ). Ђ. Трифуновић назива састав о кнезу Лазару у Пећком летопису „Житије и начелство кнеза Лазара“, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 162. И. Руварац, *О кучајским манастирима по записима, I Манастир Раваница*, Старинар V/3, 1888, 74.

[4] Г. Острогорски, *Аутократор и самодржац*, Глас СКА 164, 1935, 157, 158; С. Ћирковић, *нав. дело*, 354; В. Мошин, *Кнез Лазар — самодржац*, Багдала, бр. 147—148, 6—10. Помени имена Стефан: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века* (цит. *Зак. сп.*) Београд 1912, 200, 449, 515, 516, 775; F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (цит. *Mon. Serb.*), Vienna 1858, 195, 205, 215; *ССПП I*/1, 120; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД 21, 1867, 43.

наводи „благородног и благочастивог" Лазара као „самодрьжьца и кнеза вьсее срьб'скые земле и вьсѣхь православныихь христїань".[5] Једно Слово о њему такође каже: „и различныихь ради добродѣтелїи вьсее срьбскые земле самодрьжьць бысть".[6] Данило III у свом Слову, упоређујући кнеза Лазара са Исусом Навином, види у њему вођа српског народа и каже да је он сам себе сагледао као самодршца српских земаља: „Великыи же кнезь Лазарь видить себе срьб'скыми землями сьмодрьж'стьѹюща, и ꙗкоже древле по Мωѵсеѹ великомѹ Исѹсь Навїинь израильскыимь людемь прѣемникѹ бывь и начелникь, сице и сь по великыихь и благочьстивыихь глаголю крал' же и царь, прѣемникь и владика вьсѣмь Срьблемь именѹет се".[7] У Служби светоме кнезу Лазару од непознатог Раваничанина, састављеној после 1402. године, већ у наслову, уз име кнеза Лазара, додаје се „самодршца све земље српске". Касније се пева о његовим саплеменицима који су на њега били разјарени, па се онда сами истребили, „јер Бог свакако над њима тебе поставивши и многима за тобом — помишљаше заступљење". Бог је видео његову безлобну нарав и зато „на престо те царски посади и пастира те христокрасним људима постави".[8]

Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима (натпис на мраморном стубу), заустављајући намерника који стиже у српску земљу, упозорава га на косовску погибију: „Зде некогда велыкы самодрьжьць, чюдо земльное и рыга (владар) срьпскы, иже нарицаемыи Лазарь кнезь великыи..."[9]

Непознати писац Житија кнеза Лазара (из времена пре 1398. год.) објашњава како је кнез Лазар постао самодржац. То је, по њему, била одлука српске цркве и државног сабора: „Таже промысломь и благоволениемь божиемь кроткости ради и правьды и добродѣтѣли и благообычаꙗ вьзходить се прѣснопоминаемы сьи моѹжь кнезь Лазарь на прѣстоль срьбскы. Прьвѣе благословлꙗеть се оть архиереовѣхь роѹкь и вьсега причьта (свештенства) и сьбора срьбьскаго и тако самодрьжьць бываеть Срьблемь".[10] Све што се из поузданих извора зна о Лазаревој делатности слагало би се са тим доста раним саопштењем, које је за разлику од осталих доста одређено. О крунисању нико не говори, већ само о благослову и престолу. Ако се неколико година после маричке битке у црквеним круговима и размишљало о крунисању Лазареве главе, како је она и приказивана на најстаријем новцу који је он ковао, после Твртковог крунисања о томе се више није могло сањати. Скиптар се није морао искључити, мада га и Твртко помиње, језички додуше невешто, у једној својој повељи из 1382. године: „...с подобление быхь вѣнца и чьсти и скѵфетра царьска прьвыхь моихь родитель свѣтыхь господе срьбьске кралевь и царь".[11] Андопије Рафаил Епактит у свом саставу *Врше мислни* назива кнеза Лазара „скиптроносцем", каквим се и касније на новцу представља: „Кь житїа концоѹ скѵптроносца и моѹченика Лазара слова повѣстию вьзведемь".[12] Међу списима о Лазару, састављеним после његове погибије на Косову, не изостаје ни двогуби венац, али се исти израз употребљава у друкчијем

[5] Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, Историски часопис V, 1955, 251. — Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, 13, даје том саставу наслов „Пролошко житије кнеза Лазара".

[6] А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник СУД 11, 1859, 109—110.

[7] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, Глас СКА 136, 86.

[8] *Србљак* 2 (службе, канони, акатисти), Београд 1970, 145, 181, 183.

[9] Ђ. Сп. Радојичић, *Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима*, Јужнословенски филолог 20/1—4, 1953—1954, 140; превод текста: Ђ. Сп. Радојичић, *Старо српско песништво XI—XVIII века*, Крушевац 1966, 115. — Види Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, 270—291. Састављач текста био је, како се мисли, Стефан Лазаревић.

[10] С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару* (По рукопису XVII вијека). Гласник СУД 21, 1867, 159—160. — Види Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, 78—112; В. Мошин, *нав. дело*, 5.

[11] *ССПП I*/1, 84.

[12] Љ. Стојановић, *Светогорски акти*, Споменик III, 1890, 84. — Наслов списа дат у тексту потиче од Ђ. Трифуновића, *нав. дело*, 292.

смислу но што му га је давао Твртко I у својој повељи из 1378. године. Не мисли се ту више на краљевство у двема земљама, Србији и Босни, већ о симболу земаљске власти и небеске славе коју је Лазар мученичком смрћу стекао. Данило III, у Слову о кнезу Лазару, говори о његовој сахрани у приштинској цркви и додаје: „**Прїидемь ѕво ıаже нинıа намь хвалимаго и приснопоминаемаго блаженаго и новаго Христова страдал'ца кнѣза Лазара, похвалеными и двоврьстными вѣнци почьтѣмь.**“[13] Андоније Рафаил Епактит исту мисао претаче на други начин: „**соугоубо прїеть сь више благолѣпїе царьства и вѣнць красоты ѡть роукы господнıе.**“[14]

Позни летописи су без двоумљења прихватили старија објашњења праве Лазареве улоге. За њих је Лазар примио „начелство“, „скиптро“ или „краљевство“ српско.[15] То за Вука Бранковића никада нико није тврдио, а он се сам, добро је познато, називао једноставно господином, попративши понекад ту титулу понеким епитетом. Пре Косова, разуме се. Покатоличени Балшићи у овом разматрању остају по страни. Привремене амбиције, лишене стварне снаге, брзо су се угасиле. Твртку I и његовим наследницима остала је круна, али су брзо занемарени покушаји да се, на доста реалним основама, изгради владарска идеологија са ослонцем на немањићку традицију. Не треба заборавити да је творац Тврткове владарске идеологије био његов логотет Владоје, бегунац из Рашке, док је немањићку владарску идеологију обнављала и везивала за Лазареву личност српска црква, и то управо они који су се налазили у врховима њене организације и културе какву је неговао православни свет Истока. Патријарх је у потврдама Лазаревих повеља стављао уз његово име исте титуле које је и он сам употребљавао.

У сваком случају, оживљавање старе идеологије остало је у области намера и претензија. Спољне снаге водиле су рачуна једино о стварности коју су пред собом виделе. Дубровчани су „светодмитарски“ или „српски“ доходак, неисплаћиван неко време после смрти цара Уроша, лако пристали да дају Твртку I после његовог крунисања.[16] Лазара су називали једноставно кнезом или господином кнезом, док уз Вуково име, у текстовима за домаћу употребу, нису додавали никакву титулу.[17]

Турски хроничари, у извештајима о догађајима пре косовске битке, кнеза Лазара помињу као главну личност у Србији: „...auxiliares denique copias Christianas, ex lege foederis a Zirforum principe Lazaro missas...“[18]

Чланови Лазареве најближе породице су преживели Косово и кнежеву смрт са схватањима да су сада они легитимни представници оне идеологије која се изграђивала за Лазаревог живота и да су једини позвани да се, у складу с таквим схватањима, и понашају. Вук Бранковић је гледао на ствари друкчије. Сматрао је да би њему требало да припадне

[13] В. Ћоровић, *нав. дело*, 94. Мисао о сугубом венцу била је врло блиска Данилу III. У Служби краљу Милутину, он се неколико пута на њу враћа: „**Мнѡгые ѡт тоудоу благодѣти присъвькоупив' и своеи главѣ соугоубы вѣнце наложи ѡт милости божїе; вѣрою крѣпкою и надеждею благою, сего ради оусоугоуби тебѣ вѣнце Христос; Оупасыи жъзломь свое люди, правдою и кротостїю блаженне, и скVптри цар'ствїа въроучившомоу ти. Семоу добрѣ оугодиль еси, и соугоубы вѣнце ѡт нıего прїель еси.**“ В. Ћоровић, *нав. дело*, 63, 76, 78. И Григорије Цамблак у Служби Стефану Дечанском каже: „Обоји убо на тебе венци, блажене, стекоше се царствија купно и мучеништва“. *Србљак* 2, 1970, 340.

[14] Љ. Стојановић, *нав. дело*, Споменик III, 81.

[15] *ССРЛ*, бр. 583, стр. 209.

[16] М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168, 1935, 232.

[17] Pro emendo dono domini comitis Laçari (6. X 1386); de mittendo ambassiatam ad comitem Lazarum et ad Volchum Branchovich in Sclauoniam.

[18] I. Leunclavii, *Historiae musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum descriptae libri XVIII*, Francofurti 1591, 252.

улога кнеза Лазара, не зато што се ослањао на неку идеологију, већ што је веровао да ће сопственом снагом и способношћу обезбедити себи старешинство. У том судару, који није довео ни до каквог отвореног непријатељства, ни до какве борбе оружјем и пером, потргнуто је у врховима српског друштва, раније окупљеним око Лазара, питање верности Вука Бранковића. Историчар данас може да га постави једино с гледишта друштва и времена у коме се све одигравало. Јер, Вука Бранковића ништа није обавезивало да прихвати ставове Лазаревих наследника.

III

На основу до сада познатих вести, прилично је јасно да су Лазаревићи после косовског боја преживљавали тешке године. Требало је најпре средити односе с Бајазидом I. Још за живота патријарха Спиридона, а он је умро 11. августа 1389. године, кнегиња Милица и млади Лазарев син Стефан кренули су султану у далеку Севастију (данас град Сивас, удаљен на истоку од Ангоре више но што је она сама удаљена од Цариграда). Учинили су то према савету патријарха, архијереја и сабора српског.[1] Касније је требало водити Лазареву кћер Оливеру у Бајазидов харем. А све се то отегло бесконачно дуго. Исход је био, по речима Константина Филозофа: „**и оть толѣ пораБощена Бысть срьБьскаꙗ страна ꙗже самь Стефань и сь Братомь своимь Вльком и сь Благородьными своими и сь прочиими на вьсако лѣто вѣ слоужениꙗ ꙗмоу приходити**“.[2] Када су се средили односи с Бајазидом I, исто као и пре тога док су преговори били у току, земљом су крстариле турске чете и одлазиле заједно са српским снагама према Дунаву у рат, ради одбране од угарских продора у Србију и предузимања провала на угарску територију.[3]

У самој земљи владало је расуло. Константин Филозоф каже: „**Кь томоу же и междоусобьнаꙗ раздѣлениꙗ ꙗже симь подроучьнии, ини же свои оуди Бывьшеи**“.[4] Међу осамостаљенима био је, како све показује, и господар Косова Вук Бранковић. Лазаревићи нису могли да му се супротставе. Састављач Похвалног слова о кнезу Лазару (око 1403—1404. године) говори о том времену: „**Колики Бѣди принеили Быхомь, колики напасти, колико ненависти, колики досади еже оть иноплеменниихь, сиꙗ же оть своихь**“.[5] Страхујући и од једних и од

[1] Стефан Лазаревић у предговору свог Закона о рудницима истиче своју улогу: „**видѣв'ши толико побеждениѥ земли отьчьства ми, и поїехъ съвѣть ѿт патріарха кѵр' Спиридона, и ѿть инѣхь архиереихь, и ѿть маикє ми кнегынꙗ Милице, наречен'но иночьскы Єв'гєніа, и ѿть вьсего сьБора, поидох' на вьсточноую страноу въ вѣликоую Севастію кь вѣликомоу аміроу Пꙗзитоу.**“ Н. Радојчић, *Закон о рудницима десйоша Сшефана Лазаревића*, Београд 1962, 37.

[2] В. Јагић, *Консшаншин Филозоф и његов живош Сшефана Лазаревића, десйоша срйскога*, Гласник СУД 42, 263 (цит. Гласник 42).

[3] У новембру 1389. год. краљ Жигмунд је провалио с војском из Мачве у Гружу; с пролећа 1390. год. српске и турске снаге одговориле су нападом на југоисточне области Угарске, после чега је уследило неколико угарских провала у Србију. У новембру 1390. год. краљ Жигмунд се поново појавио с војском; борбе су се наставиле током 1391. и 1392. год. Колико извори дозвољавају да се наслути, смирење је настало током 1393. и 1394. год., док није прекинуто великим Жигмундовим походом који се завршио хришћанском победом код Ровина. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историски гласник, св. 1—2, 1959, 93—120. Дубровчани су с пажњом пратили догађаје. Мало Веће је крајем маја 1392. год. донело одлуку да пошаље гласника у Србију, тамо где се налази угарски краљ, да би покупио вести. Крајем септембра исте године забранило је трговцима одлазак у Србију; тада се Бајазид I налазио in partibus Romanie (Reformationes XXIX, 29, 42', 53').

[4] Гласник 42, 262. Л. Мирковић је превео то место овако: „К томе дођоше и међусобне борбе оних који су овима били подручни, док су други били као самостални“, *Сшаре срйске биографије XV и XVII* века, Београд 1936, 61.

[5] Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*, Гласник СУД 13, 1861, 364. Хронологија настанка списа наведена је према Ђ. Трифуновићу, *нав. дело*, 259. У вези с преносом моштију кнеза Лазара у истом спису се налази и текст: „**еда сь ѥсть, егоже прѣжде вьждел ѣхь мое оукрашеніє, моимь чедомь расѣмнимь сьБраніє? еда сь ѥсть,**

других кнегиња Милица је помишљала у први мах, ако сви напори остану узалудни, да се с породицом и имовином склони у Дубровник. Тамо је Сенат, држећи се старих обичаја, показао разумевање за њену намеру на седници од 12. октобра 1389. године.[6] До склањања у Дубровник није дошло, јер је први сусрет с Бајазидом I донео охрабрење. Али, и када су се преговори привели крају, тешка неизвесност притискивала је Лазаревиће све до 1395. године. Дарујући руски манастир св. Пантелејмона у Светој Гори, кнегиња Милица је, одмах после тога, у току 1395. године, склопила неку врсту уговора с његовим игуманом Никодимом. За доста знатне поседе које је поклонила добила је у манастиру адрфате. Њих су имали право да уживају и она и њена деца ако би се нашли у нужди и запали у сиромаштво. Предвиђала је чак и могућност да јој синови изгубе „своје господство" — земљу српску.[7]

Став Дубровчана према господарима одређене земље доста је верно одражавао стање у њој. У својим записницима помињали су само кнегињу Милицу, остављајући име кнеза Стефана само за званичне дописе. Када се Миличин посланик налазио у Дубровнику, октобра 1389. године, дали су му поклон од сто перпера. А некада, када су дубровачки посланици ишли кнезу Лазару, вредност поклона је износила 476 дуката (1 191 перпер и 3 гроша).[8] Тада су они молили, а сада благонаклоно прихватали молбу Лазаревих наследника. У раздобљу од 1389. до 1395. године Дубровчани нису ни тражили од Лазаревића да се обнови стари уговор о трговини, док су од Вука Бранковића тражили да се он поново потврди.

Стање је почело да се мења у корист Лазаревића у другој половини 1395. године. Требало је да се млади кнез Стефан са својим четама истакне у турском походу против Влашке (битка на Ровинама 17. маја 1395) и да Бајазид I предузме мере против Вука Бранковића, било зато што га је на то подстакла кнегиња Милица, како тврди предложак којим се служио Мавро Орбин, било зато што господин Вук није испуњавао султанова очекивања (није учествовао у битки на Ровинама). То се данас не може знати.

Спољнополитичка делатност Вука Бранковића до те прекретнице боље је позната из сачуваних извора него делатност самих Лазаревића. Успон Вука Бранковића и настанак његове области, ма колико она била јасна у свом коначном облику, остају доста замагљени. Вук се као утицајна личност јавља доста касно: Дубровчани га први пут помињу 1380. године.[9] Његовом успону осетно је допринело сродство с кнезом Лазаром, који је у њему видео сина.[10] Вук Бранковић је увећао територију силом, како су то чинили и остали, и при том су несумњива жртва били зетски господари Балшићи. Није искључена ни могућност да су му у заокруживању територије ишли на руку и косовски догађаји из којих

егоже завистию въсхотѣше врази низложити и свѣть моего зрѣнїа ıакоже тьмницею мрачними тьмницами дрьжати, и не възмогоше?" Ђ. Даничић, *исто дело*, 366. Ђ. Сп. Радојичић сматра да сметње преносу нису чинили Турци него Вук Бранковић, јер „није желео да се Лазарева династија подигне и учврсти", *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник СНД 21, 1940, 78.

[6] М. Динић, *Одлуке Већа Дубровачке Републике II*, Београд 1964, 533.

[7] *Зак. сп.*, 521—527; Р. Грујић, *Светогорски азили*, 69—75.

[8] М. Динић, *нав. дело*, 192, 518.

[9] Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике*, Београд 1935, 400. Види М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ XXVI/1—2, 1960, 12—13.

[10] Не треба заборавити да је познати натпис о сложној владавини кнеза Лазара и господина Вука настао на подручју овог последњег, да одражава његова тадашња схватања сопствене власти, и то у години 1386/1387, када су му вероватно били учињени знатни уступци пред очигледном турском опасношћу. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, бр. 157, стр. 50 (цит. *ССЗН*).

се срећно извукао.[11] После Косова, Вук Бранковић је одмах заузео став супротан ономе за који су се залагали Лазаревићи, са ослонцем на црквене врхове и сабор. Не прихватајући њихов споразум с Бајазидом I, он је водио своју политику и чекао да га на попуштање принуди сила. С Турцима се измирио тек у току 1392. године. Тада су они већ били поседи Скопље. Док су Угри провањивали у Србију, он је вероватно с њима одржавао неке везе.

Познато је да се кнез Лазар 1387. године сматрао поузданим сарадником и дажбеником Жигмунда Луксембуршког.[12] Није, међутим, познато да ли је уочи косовске битке дошло до промене у односима. Твртко I је већ тада био у сукобу са угарским краљем, а његове трупе су дошле на Косово да се боре против Мурата I. Није ли већ тада и кнез Лазар ускладио своје држање према Угрима са ставом свог савезника? Како би се, иначе, објасниле угарске провале у Србију непосредно после кнежеве погибије на Косову? Било би теже прихватити објашњење да су Лазареви наследници, с кнегињом Милицом на челу, похитали после Косова да, без икаквог разлога (споразум са султаном још није био постигнут), кваре своје односе с краљем Жигмундом. Остаје, уз то, једно загонетно писмо угарског краља, упућено 7. јула 1389. године Вуку Бранковићу преко мачванског бана, његовог пашенога Николе Гаре, који је имао дужност да с господарем Косова „преговара и углави" нешто што би било од користи „и за њега самог и за краљевину Рашку", како тамо стоји.[13] Необично је то споразумевање иза Лазаревих леђа — ако је писмо потписано пре но што су стигле вести о кнежевој погибији, или мимо Лазаревих наследника — ако се већ знало за исход битке на Косову. Даљи подаци говоре да се Вук користио временом пуним неизвесности, и пре и после свог измирења са султаном, да оствари сопствене планове на штету Лазаревића. Ови нису могли да му се супротставе, па су једноставно трпели; а он је иступао као господар српске земље.

Дубровчани су већ у првој половини 1390. године обновили с Вуком Бранковићем стари уговор о трговини, а он је од њих тражио, и сам још несигуран за сутрашњицу, да му у Дубровнику обезбеде склониште. Дубровачка влада је усвојила његов захтев „ако ли би дошло до тогаи врѣмена, шта богь не даи, тер не ѹзможе господинь Влкь дрьжати землю срьпьскѹ, нѹ га иждемѹ Оѵгри или Тѹрци или тко ини".[14] Писмо дубровачке владе показује да је она прихватала став да Вук Бранковић држи земљу српску. А тако је мислио и „грешни Михаило", који је у Богородици Хвостанској писао књигу "Геноѵарь", стално у страху од Турака „По бою кнежоѵ ... [во дни] благовѣрнаго ... господина Влька".[15] У том запису косовски догађаји су забележени као „кнежев бој".

[11] Већ наведено Слово Данила III говори о Вуку Бранковићу и ово: „Таже и семѹ доволнѣ землю ѿтдѣливь, и наипаче болши градове вь ждрѣви дрьжави его приклѹчише се", В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, Глас 136, 96. Тачно је да су се у Вуковој области нашли најбољи градови, али није никако јасно ко му је, према тексту, одвојио довољно земље, да ли кнез Лазар или сам Стефан Душан. Јер, када се у Слову раније говори о успону самог кнеза Лазара под влашћу великог цара употребљавају се исте речи „и землю томѹ доволно ѿтдѣливь", *исто дело*, 86, што би у Вуковом случају могла да буде само реплика о тобоже идентичном путу успона и, разуме се, с читавим излагањем његове генеалогије, каснија интерполација.

[12] J. Радонић, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XVI века*, Глас СКА 187, 1941, 137.

[13] J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, Budapest 1887, 113. Види С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 350.

[14] Љ. Стојановић, *Стара српска писма и повеље*, I/1, Београд—Сремски Карловци 1929, бр. 142, 143, стр. 140—142 (Цит. *ССПП*).

[15] М. Динић, *Област Бранковића*, 13—14. Види С. Матић, *Опис рукописа Народне Библиотеке*, Београд 1952, 20. — И Никољски летопис назива косовску битку „кнежевим бојем": „вы бои на Косовоѵ Кнежїи", Р. Новаковић, *Никољски летопис*, Зборник Филозофског Факултета III, Београд 1955, 160. На сличан начин доносе вест и други млађи летописи — кијевски, студенички, сарандапорски и цетињски. *ССРЛ*, бр. 594, стр. 218.

Отприлике у исто време, дошло је до приближавања Вука Бранковића мало познатом, али врло истакнутом члану породице Балшића, Константину, сину Ђурђа I и Теодоре, кћери севастократора Дејана, родоначелника Дејановића, огорченом противнику зетског господара Ђурђа II Страцимировића. Вуков изасланик, тако пишу Млечани зетском господару 9. јула 1390. године, тражио је од његовог протовестијара, Филипа Барелија, да му преда град (несумњиво Улцињ) за 500 литара сребра, а овај га је с погрдама отерао. Млечани су подвлачили протовестијарову верност, желећи да га избаве из тамнице у коју га је бацио Ђурађ II. Овај га ипак није пуштао, вероватно зато што је на сличан притисак Константина Балшића друкчије одговорио. И тај исти Константин Балшић приближио се, 1390/1391. године, Бајазиду I, како би уз његову помоћ остварио замисао да створи себи пространу територију. Млетачки конзул из Драча је јављао, првих месеци 1391. године, како Константин, на султанов захтев, настоји да завлада Драчем чим умре болесни Ђорђе Топија, зет Вука Бранковића.[16] А када је и овај признао султанову врховну власт (1392), обавезавши се на годишњи данак, могућности за њихову сарадњу постале су још шире. Турци су управо тада појачали своје нападе на околне области, нападе које су редовно предузимали и током претходне две године. Дубровачки Сенат је нашао за потребно да марта 1392. године замоли угарског краља да препоручи Дубровник млетачкој заштити „pro oppressione Turchorum".[17] У Зети се распламсавао прави рат међу Ђурђем II Страцимировићем, Константином Балшићем и Радичем Црнојевићем. Није искључено да је Константин већ тада продро у Скадар, где ће, потом, под турском влашћу ковати новац са звучном титулом својих жеља Dominus Rex Constantinus;[18] тако га касније наводе и неке млетачке хронике.[19] У приморским крајевима, очигледно, ломила су се копља између Млечана и Турака око заузимања кључних положаја. Исход је био да су се у Драчу учврстили Млечани, у октобру 1392. године, чим је умро Ђорђе Топија, а Скадром је, почетком 1393. године, загосподарио истакнути турски командант Шахин, примивши тада град од самог Ђурђа II Страцимировића.[20] Наде Вука Бранковића су се изјаловиле. По свему изгледа да се Константин Балшић задржао у Скадру као представник домаће власти. Слаби Ђурађ II Страцимировић сада је и сам уживао турску заштиту.

Док се све то одигравало, Вук је, колико се може наслутити према једном податку, привлачио на своју страну људе „подручне" Лазаревићима. Из једне недатиране повеље кнеза Стефана Лазаревића сазнаје се за захтев Хиландараца да им се преда храм Ваведења, који је на својој баштинској земљи у долини Ибра подигао Лазарев властелин, Обрад Драгосалић, па га онда заједно с поседима завештао атонском манастиру.[21] Обрад је о поклону издао и повељу Хиландарцима. Међутим, није стигао да завештање оствари. Издао је кнеза Стефана, свог господара, па му је овај запленио поседе и предао их неком свом властелину у пронију. Мада су била у питању ситна имања, Стефан Лазаревић је

[16] L. Thallóczy — C. Jireček — E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II*, Vindobonae 1918, бр. 450, 367, стр. 110, 116 (цит. *Acta Alb. II*). Жена Ђорђа Топије била је Вукова сестра Теодора. — Бајазид I је уопште подржавао планове полетног и себи оданог династе, И. Божић, *Зета између Турака и Млечана*, *Историја Црне Горе* 2/2, Београд 1970, 56.

[17] Reformationes XXIX, 91'.

[18] Reformationes XXIX, 95'. *Историја Црне Горе* 2/2, 56—57. Види С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике II*, Историски гласник св. 3—4, 1957, 120. Дубровчанима је Сенат наредио 4. маја 1392. год. да напусте Скадар, мада су њихови односи с Ђурђем II Страцимировићем били изузетно срдачни.

[19] Venezia, Marciana, Cronaca di Venetia ... fino all' anno 1475, It. VII, Cod. LI (coll. 8528) 175 R°; Chronica Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, It. VII, Cod. LVI (coll. 8636) 265 V°; Cronaca di Venezia ... fino all' anno 1442, It. VII, Cod. MMCCCIV (coll. 8834) 275 V°.

[20] *Историја Црне Горе* 2/2, 58—59.

[21] Кнез Лазар му је издао 1387. год. повељу о потврди баштинских права на село Кукањ са засеоцима, а патријарх Спиридон је 19. јануара 1389. год. ту потврду оснажио. *Зак. сп.*, 775—776; В. Кораблевъ, *Actes slaves de Chilandar*, II Actes slaves, Византийский Врѣменник 19, 1915, 544.

сазвао сабор, на коме су и кнегиња Милица, и митрополити, и игумани и властела дали сагласност да се удовољи захтевима Хиландараца.[22] Није хтео да одлуку доноси сам, јер је ситуација била врло осетљива. Односи између Лазаревића и Хиландараца били су у прекиду; а тај прекид био је у непосредној вези са затегнутим односима између Лазаревића и Вука Бранковића. Хиландарци су били на Вуковој страни. Томе је очигледно допринео Вуков брат Радоња, који је, најпре као монах Роман, а затим као великосхимник Герасим, развијао запажену делатност по Светој Гори и на крају се смирио у Хиландару. Захваљујући ранијим даровима Вукових предака и онима које је он сам приложио с браћом Бранковићи су у Хиландару располагали најбољим ћелијама, које ће касније и деспот Стефан помињати као „келије Герасимове".[23] Вук је по измирењу с Бајазидом I ослободио Хиландарце „турског данка" за поседе којима су располагали у његовој области. „Сматран је, по свој прилици, наследником Немањића у ктиторском праву њихове главне светогорске задужбине".[24] Даривао је с братом Радоњом и манастир Кутлумуш. Радоња Герасим је заједно са Антонијем-Арсенијем Багашом (Пагаси), свакако после 1360. године, претварао ћелију св. Павла на Светој Гори, која је раније припадала Ксиропотаму, у посебан манастир „братиахь нашихь оть Србль".[25] И Лазаревићи су имали извесна ктиторска права у Хиландару, али с њим нису одржавали никакве везе. Оних сто литара сребра, које је кнез Лазар одредио Хиландару као годишњу помоћ, нису никако ни давали. Исплату ће наставити, тек 1405. године, Стефан Лазаревић, уваживши „скрьбь зѣльноую монастирскоую отсѣчениıа ради новобрьдьскааго доходка". Село Ливочу Лазаревићи су приложили пиргу св. Василија највероватније после Вуковог слома.[26] Иако је у склоп Вукове политике улазило и одметништво властелина Обрада Драгосалића, који је, како по свему изгледа, могао једино њему да приђе, српски сабор је оценио да се, упркос прекиду односа, стара немањићка задужбина не сме позледити. Придајући велики значај наоко ситном спору, Лазаревићи нам откривају колико их је притискивала делатност Вука Бранковића. Јер, ако је Обрадов поступак означен као „невера", какво ли је тек неверство теретило господара Косова у очима оних који су се једини сматрали позваним да наставе Лазарево дело.

Може се даље додати да је Вук Бранковић, у повељи коју је издао Хиландарцима 21. новембра 1392. године, да би их ослободио „турског данка", ставио на њу свој потпис који одражава ширину његових претензија — „Вь Христа Бога благовѣрныи Влькь Бранковикь господарь Срьблемь и Подоунаю".[27] Има, осим тога, неколико података да су и Вук и људи с његовог подручја додавали његовом имену стари немањићки придевак Стефан.

Непосредно после косовске битке, у току исте те 1389. године, унет је запис у један рукопис Пећке патријаршије (инв. бр. 96, према Вуксану 94), онај рукопис који је писао

[22] *Зак. сй.*, 458—459; Н. Радојчић, *Срйски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 170—171; Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, 144—145; М. Динић, *Југозайадна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског Факултета XI/1, 1970, 242, сматра да је Обрадово властелинство било у надлежности Брвеника.

[23] *Зак. сй.*, 425, 442—444, 451, 451—452, 465; Ђ. Сп. Радојичић, *Избор йатријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник СНД 21, 1940, 458—459.

[24] Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, 459—460; Р. Грујић, *Свеѿогорски азили*, 78.

[25] Љ. Стојановић, *Свеѿогорски акѿи*, Споменик 3, 1890, 49—50; P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*. Paris 1946, 115, 120, 135, 144, 145; P. Lemerle — A. Solovjev, *Trois chartes de souverains serbes conservés au monastère de Kutlumus*, Annales de l' Institut Kondakov 11, 1940, 141—142; Г. Острогорски, *Серска обласѿ йосле Душанове смрѿи*, Београд 1965, 112; Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална йородица Багаш из Врања (XIV и йочеѿком XV века)*, Врањски гласник 1, 1965, 21.

[26] *Зак. сй.*, 489—490, 462—463; Р. Грујић, *нав. дело*, 77.

[27] *Зак. сй.*, 459—460.

грешни Пахомије, да је преписана „Књига Отачник глагољеми Лапсаитик" (то јест Лавсаик), и то оне године када „кнеза Лазара Турци убише и Амурата цара Србље" ... „в дни благовернаго Влка *Сшефана*".[28] Призренски поменик Богородице Љевишке, одмах после помена кнеза Лазара (коме не додаје име Стефан) и монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) наводи „Стефана Воука и монахию Мариноу", па тек после њих деспота Стефана Лазаревића.[29] Постоји такође и једна повеља у којој се сам Вук потписује као Стефан. Том недатираном повељом он уступа брату Роману, а преко њега Хиландару, нова села, проширујући завештање које је некада учинио с братом Гргуром том светогорском манастиру и за које је, 11. марта 1365. године, добио потврду цара Уроша. Цео потпис гласи: „Вь Христа Бога благовѣрны господинь Стефань Влькь".[30] Узимање имена Стефан јасно указује на сасвим одређене политичке претензије — непосредно после погибије свога таста, кнеза Лазара. Понашао се као да нема Лазаревића, као да сам преузима улогу коју је пре Косова имао у српским земљама кнез Лазар.[31] Млечани су га сматрали врло утицајним господарем. И када су, 14. новембра 1392. године, послали своје провидуре да преузму Драч, наредили су им да поведу преговоре о трговини „cum *domino Vulcho* et aliis".[32]

Вукове претензије су доста сликовито приказане у излагању дубровачког хроничара Јунија Растића, који је оставио драгоцене податке за време из кога се није сачувала Књига реформација (одлука већа), то јест од краја 1392. до 1395. године.[33] Ту се врло подробно излажу захтеви Вука Бранковића и Константина, највероватније Балшића,[34] да им се

[28] Ђ. Сп. Радојичић, „*О књизе Птоломеја*", Историски часопис VI, 1956, 56, каже да је Д. Вуксан непотпуно прочитао тај запис (*Рукописи манастира Пећке патријаршије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 177), па текст доноси према својим исправкама учињеним 1951. године. В. Мошин је друкчије прочитао исти запис (*Рукописи Пећке патријаршије*, Старине Косова и Метохије 4—5, Приштина 1968—1971, 108, под бр. 103): „Писаше се сиы света книга штьчьникь вь семь лап ... вь дни благовѣрнаго Влька Стефана: то лѣто кгда кнѣза Лазара Тоурци оубише а Моурата цара Србље".

[29] „Знатно је ... што се уз Вука Бранковића пише владарски придевак Стефан", каже С. Новаковић, *Српски поменици XV—XVIII века*, Гласник СУД 42, 1875, 10. — Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Левишке*, Старинар, Сер. III, 15, 1942, 46, каже: „Занимљиво је да се за Вука каже да је Стефан, да му се даје тај „владалачки придевак" (како пише Новаковић). Колико је мени познато, Вук испред свог имена није стављао Стефан. То је чинио његов таст, кнез Лазар. Међутим, у поменику код Лазара не пише Стефан". — Пчињски Поменик, међутим, не помиње никако ни Вука ни Лазара, Споменик 29, 1898, 113.

[30] В. Мошин, *Грамота Вука Бранковича с печатью деспота Иоанна Палеолога*, Polychronion — Festschrift Franz Dölger, Heidelberg 1966, 379—380. В. Мошин о времену издавања повеље каже: „Судећи по писму, она може бити временски знатно каснија од цареве повеље, али је такође могућно претпоставити да је у међувремену протекло 10 до 15 година". Ово излагање допуњује напоменом, коју ми је писмено послао, и на којој му се захваљујем: „А да није одмах после 1389? Према писму — није искључено".

[31] Пошто није било отворених сукоба, какви су између Лазаревића и Бранковића избили после 1402. године, не треба да изненађује податак из дубровачке грађе од 6. августа 1392. год. да ће неки Марин, на захтев кнегиње Милице, однети заложени појас „in *Pristina* (град Вука Бранковића) ad ipsam dominam comitissam", К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11, 1892, 102, нап. 51; види *ССПП I*/1, бр. 185, стр. 179—180. Не зна се, на крају, да ли су и Лазаревићи имали какве поседе и права у том граду, који је извесно време после Косова чувао мртво Лазарево тело.

[32] *Listine IV*, 300.

[33] *Chronica Ragusina* Junii Restii, MSHSM 25, Zagreb 1893, 178—179.

[34] Растић у почетку излагања погрешно назива Константина Лазаревим сином (figliulo del despoto Lazaro). У текстовима којима се Растић служио помињало се само његово име, па му је он погрешно објаснио порекло. Може се једино поставити питање, да ли је ту у питању Константин Балшић или његов ујак Константин Дејановић. Обојица су били Бајазидови харачари, ратовали и погинули на Ровинама. Константин Дејановић називао се и сматрао српским господарем: „господарь срьбьскии", *Зак. сп.*, 457; „αὐθέντου Σερβίας κῦρ Κωνσταντίνου", Miklosich-Müller, *Acta Graeca II*, 260, 263; види Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник Филозофског Факултета VII/1, Београд 1963, 287—294. За Константина Балшића пре би се могло рећи да се сматрао албанским

признa право на „српски" или „светодмитарски" доходак. После смрти краља Твртка I (1391) искрсло је питање, ко ће стећи право да га наплаћује. Дубровачко посланство је објаснило Вуку и Константину, вероватно крајем 1392. или почетком 1393. године, да њих двојица „не могу полагати право на његову исплату, јер немају власт над читавом Рашком и јер не могу да обезбеде Дубровчанима трговину у читавом царству, Стефановој држави, са уговореним олакшицама због којих је десетак и уведен". Како је Шахин, загосподаривши Скадром управо у то време (почетак 1393. године), покушавао да у име султана среди трговинске односе с дубровачком владом, Вук и Константин, као турски харачари, су поновили захтев. Њихови посланици нису хтели да чују ни за какве разлоге, па су им Дубровчани, каже Растић, затражили пуномоћје Бајазида I. После привременог повлачења дубровачких трговаца из Србије, Вук и Константин су дигли руке од својих захтева.

Односи Вука Бранковића и Константина Балшића према Турцима су дошли, једног тренутка, у озбиљну кризу. Константин је у првој половини 1393. год. помишљао да се склони на неки млетачки посед (Негропонт или Крф), пошто би претходно добро утврдио пет-шест својих места.[85] Међутим, он је на крају средио своје односе са султаном и концем 1394. године загосподарио Кројом као турски харачар. Присвојио је и жену ранијег господара Кроје, Марка Барбадига — Јелену, кћер Ђорђа Топије, која је била носилац баштинских права над градом.[86] Тако је дотадашњем савезнику постао близак род. Јеленина мајка Теодора је била сестра Вука Бранковића.

Господар Косова није више успевао да задобије султанову благонаклоност. Приближавао се Млечанима и од њих је, у априлу 1394. године, добио грађанство као „magnificus et potens dominus Volchus de Brancho, *dominus Rassie, Sclavonie et cet*", с тим да грађанска права могу уживати и он, и синови и наследници, како у Млецима тако и на другоме месту. Вуков гласник је дао у име свог господара заклетву верности.[87] Та заклетва, дата Бајазидовом супарнику на Леванту и у приобалским крајевима Балканског полуострва, допринела је раскиду. За разлику од Константина Балшића, господин Вук није узео учешћа у битки на Ровинама. Пред султановим притиском, пребацивао је породично благо у Дубровник, током 1395. године (1 680 литара финог сребра и златних предмета у тежини од 14 литара и 7 унчи),[88] повлачио се, пружао отпор и, на крају, већ следеће године остао без своје области. Вукова породица добила је нешто земљишта ради издржавања (вероватно породичне баштине у Дреници), а његова је област, ишарана турским посадама и имањима, припала Лазаревићима. Ови су је задржали све до пре битке код Ангоре, када су је Вукови потомци откупили од султана, повлачећи породично благо из Дубровника.[89]

господарем са живо испољеним намерама да загосподари и Зетом. Константин из Растићеве хронике може се с више вероватноће везати за његову личност, јер су и његове и Вукове акције често биле усмерене према приморју, а не треба заборавити да је и Константинов отац Ђурађ I Балшић извесно време (1373—1377) примао од Дубровчана „светодмитарски" или „српски" доходак као непосредни дубровачки сусед. М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168, 1935, 231—232.

[85] *Acta Alb. II*, бр. 503, стр. 130.

[86] *Историја Црне Горе* 2/2, 60—61.

[87] *Listine IV*, 326—327.

[88] *ССПП I*/1, бр. 144, 146, 148, стр. 142—146.

[89] М. Динић, *Област Бранковића* 14—21, 29; *ССПП I*/1, бр. 145, 147, 149, 150, стр. 142—147. Ту је реч само о благу депонованом у Дубровнику. Било га је и на другим странама. Которски властелин Марко Драго имао је код себе 183 литре чистог сребра, које је припадало Бранковићима. Обећао је госпођи Мари и синовима, 29. фебруара 1399. год., да ће им га вратити његови наследници, када он умре. Котор. арх., Књ. II, 640—641 (за снимак документа захвалан сам др Славку Мијушковићу). Види И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Похрана блага Маре Вука Бранковића*, Историски записи 1954/2, 611. Мора се подвући да је тај исти Марко Драго био у пословним везама с Константином Балшићем. Држао је „дањску царину" наплаћивану на излазу из Скадра 1395. године, док се сам Константин налазио у походу против влашког војводе Мирче. *Историја Црне Горе* 2/2, 61.

Још пре но што је Вук Бранковић био склоњен са историјске позорнице, Дубровчани су почели да се јављају кнезу Стефану Лазаревићу и његовој мајци Милици, сада кири Јевгенији, непогрешиво осећајући пулс времена. Писали су им 7. децембра 1395. године: „Богь ѥ вѣ шд велика врѣмене ѥсмо желѣли да дошлѥмо, да госпоство ви море знати коꙗ с8 врѣмена Ѕсилна била и смеќѥ ... а 8вѣте коѥ ѥсмо поставили с прѣславнѣмь и светопочившимь кнезомь, на томь вьзда стоимо и не мислимо до вѣке потворить“.[40] Лазаревићима је пао камен с душе. Постајало је јасно да Лазарево дело неће бити уништено. Монахиња Јевгенија је посетила, 1397. године, манастир Дечане, који су били у области Бранковића, и нашла да је дело светог ктитора (Стефана Дечанског) „оть ѕлочьстиьихь ѥзыкь исмаилтьскихь пожежено и опровоьжено и оть прѣжде нась дрьжавшихь растаѣнно (запуштено) и метоси отети и близь запоустѣниꙗ постигше“. Обновила је заједно са својом децом манастирско властелинство и издала повељу искитивши аренгу оптимистичком молитвом Богу: „оукрѣпи мое исчедие вь благовѣри и благодьнствїи, да вь благочьстїи послоужет тебѣ богоу своемоу ꙗкоже господинь и родитель ихь светопочивши кнезь, и да боудоу аз же и они втори хтитори сие светые обытѣли“.[41]

Не зна се да ли су Лазаревићи имали неког удела у уништавању Вука Бранковића. Рано су о томе почели да круже гласови које је преузео Мавро Орбин из једног старог предлошка, као и верзије да га је отровала ташта (кнегиња Милица) или да га је погубио Ђурађ II Страцимировић. Предложак ни за једну верзију не каже да је тачна, али је карактеристично о којим су се личностима проносиле гласине као о виновницима Вукове смрти. И кнегиња Милица и Ђурађ II Страцимировић имали су пуно разлога да пожеле његов нестанак.

IV

Српски историјски текстови онога времена брисали су успомену на Вука Бранковића. Прећуткивали су не само његову делатност већ и његово име. Летописи бележе само његову смрт. Константин Филозоф нигде га не помиње у Животу деспота Стефана Лазаревића, мада је писао у време Вуковог сина Ђурђа и, по свој прилици, на његов подстицај. Ни сам Ђурађ Бранковић, када је постао једини господар српских земаља, не помиње очево име у повељи којом је 1428. године обновио трговински уговор с Дубровчанима када су му ови донели „записанїе ... господина и родителꙗ моего деспота Стефана“. Записано им је све што су имали „8 прьве господе срьбьске и 8 цара Стефана и 8 господина светаго кнеза Лазара и 8 светопочивше госпоѓе кир Ефросине и 8 светопочившега господина и родителꙗ ми деспота Стефана, како имь ѥсь 8тврьдиль и записаль светопочивши господинь и родитель ми деспот Стефань“. Тек у уговору из 1445. године поменуо је свог правог оца, одмах после имена цара Стефана Душана: потврђује им „милость и записанїа що с8 имали 8 прьве господе срьб'ске и 8 цара Стефана, и 8 господина и родителꙗ ми Влька, и 8 господина светопочившаго кнеза Лазара, и светопочившаго господина и родителꙗ ми деспота Стефана“.[1] Но, то је већ време када настаје и трећа фаза у развитку српских средњовековних родослова: тада се убацује лоза Бранковића и налази јој се крвно сродство с Немањићима.[2] Из тог времена потиче и уметак у Слову о кнезу Лазару од Данила III, уме-

[40] *ССПП I*/1, бр. 186, стр. 180.

[41] *Зак. сп.*, 655; *Mon. Serb.*, 264—265.

[1] *ССПП I*/2, 1934, бр. 635, 637, стр. 11—13. Види Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, *II*, Београд 1882, 53. — Разуме се, у званичним актима, састављаним у Дубровнику, Котору или Млецима, уз имена Ђурђа Бранковића и његове браће наводи се и име Вуково: „Лазар Вльковикь“ (1409), „Гюргю Вльковикю“ (1415), ССПП I/1, бр. 161, 167, стр. 157, 163; domini Georgii de Vulcho (1428), Котор. арх., Књ. IV, 45. Повеља којом су Бранковићи потврдили Дубровчанима трговинске повластице 1405. године не изоставља помен Вукове повеље, јер су им и Дубровчани поднели на увид његово „записаније“, а претензије Вукових синова још су живеле. *ССПП I*/1, бр. 155, стр. 151.

[2] Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историски гласник, св. 2, 1948, 30—33.

так који даје родослов Вука Бранковића и доводи га у везу с Немањићима (сь ѿт Немании҄ а племене).[3] Растрзан ток излагања о преносу Лазаревих моштију и иначе наводи на мисао о каснијим прерадама и допунама.[4] У то време улази Вук Бранковић као „Стефан Вук“ у Призренски поменик (Поменик св. Богородице Љевишке), што значи у средини која је припадала области Бранковића.[5]

Напоредо с прећуткивањем делатности и имена Вука Бранковића, у српској књижевности тога времена јављају се и уздржани наговештаји издаје на Косову. Био је то одјек гласова који су се ширили међу властелом и у црквеним круговима. У друштву које је неговало осећање за „веру“ и „неверу“ оних који су некоме били „подручни“, лако се у сваком поступку човека налазио разлог да се окриви због неверства. Такви гласови су нашли одјека у списима монаха који су говорили о косовским догађајима. Писац Пећког летописа, за који се обично мисли да је настао између 1402. и 1405. године (а можда и раније, јер се излагање прекида с годином 1391, док је деспотска титула уз име Лазаревог сина могла да потекне и из пера доцнијих преписивача), после приказа битке додаје: „и кь концꙋ сьраженїа того, не вѣмь что истиннои҄е рещи ѡ семь издан ли бысть ѿт своего бывь храненїа, или паче соудоу божїю ѡ семь сьбившоу сь“.[6] Он пише опрезно, али ипак открива да су постојали гласови о издаји. Студенички летопис, млађи по времену настанка (друга четвртина XV века, како се обично узима), говори о смрти и бекству: они који су изишли с Лазаром „въсприеше блаженыи конць; нѣцїи же страха ли ради или невѣрїа ради своего бѣгоу се еше“.[7] Један запис о косовском боју каже да су у почетку Срби разбили Турке и убили Мурата, а затим су Турци однели победу због бекства неких српских војски: „и за побѣжение нѣкоимь оть срь(бьскыхь) воискь прѣодолѣше Тоурци, и бысть велико сьраженије“. Међутим, речи „и за побѣжение нѣкоимь оть срь(...)“ исписане су на једном иструганом делу. Данас се не може истражити да ли је графија целог текста јединствена, јер је, уз остале, и та рукописна књига са записом изгорела 1941. године у Народној библиотеци.[8] Данило III, пишући Слово о кнезу Лазару, уноси у говор свог јунака војницима пред битку алузију на потоње догађаје: „лꙋче есть намь вь подвизѣ сьмрьть, нежели сь стꙋдѡмь животь, лꙋче есть намь вь браны мьчнꙋю кончинꙋ подьети, неже ли плеща врагѡмь нашимь подати“.[9] Значи, храбри и верни гину с кнезом, а преживели издају.

И све се то одиграва у складу с библијским текстовима. Потврђује се да човека издаје онај који је с њим јео хлеб. Отуда реченица у наставку Студеничког летописа: „іадыи хлѣбь мои възвеличиль ѥсть на ме такова коварствїа (лукавства), и езыкь ихь мьчь обоюдоу ѡстрь“. У саставима о кнезу Лазару и косовском боју, српски кнез је приказан као Хрис-

[3] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 96.

[4] Ђ. Трифуновић је такође приметио да у том Слову има делова који се не уклапају у ток излагања и изнео мишљење да потичу од друге руке. *Нав. дело*, 43—46.

[5] До сада се могло утврдити да је тај, најстарији, поменик настао између 7. фебруара 1436. и 21. јуна 1455. године. Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, Старинар, Сер. III, 15, 1940, 69. Отприлике у исто време и у истом крају настао је и Коришки поменик, јер се у њему после Лазаревића наводе Вук Бранковић и његова жена Мара као монахиња Марина. В. Мошин, *Служба и житије св. Петра Коришког с Коришким Помеником у рукопису Српске академије наука и уметности бр.* 123, Старине Косова и Метохије 4—5, Приштина 1968—1971, 157.

[6] *ССРЛ*, бр. 134, стр. 94. Види Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, 178—180.

[7] *ССРЛ*, бр. 134, стр. 95; види у Приступу, стр. XXXVIII. — Гласове о бекству је преносила и турска историографска традиција. Нешри, говорећи о поразу Срба, додаје: „А оно што се спасе, утече“. И он, разуме се, као и други турски хроничари, све то временски ставља у догађаје пре Муратове погибије. Г. Елезовић, *Бој на Косову 1389. год. у историји Мула Мехмеда Нешрије*, Браство 31, 1940, 73.

[8] *ССЗН IV*, бр. 4945, стр. 44.

[9] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 89.

тос, његова жива слика на земљи. Уз ту слику добро се уклапа и личност издајника — вечитога Јуде.[10]

Гласине о издаји упорно су се одржавале, па је и Константин Михаиловић из Островице, пишући своје успомене крајем XV века, поновио мисао о неверству: „Господа која су била наклоњена кнезу Лазару борила су се јуначки и *верно* крај њега, али други, гледајући кроз прсте, посматрали су битку, а због ове *невере* и неслоге (и зависти рђавих и неваљалих људи) битка је изгубљена".[11]

Име се ни у једном спису не помиње. Тек Дукин преводилац уноси име Dragossauo Proscio (Драгослав Пробиштитовић ?), на коме се после тога нико не задржава. Они који су читали или слушали текст Слова или неког летописа могли су нагађати на кога се мисли. У доба када су Бранковићи постали носиоци врховне власти у српској држави, званична историографија није могла да баца љагу на њиховог родоначелника. Његово име, додуше касно, налазимо у историографским делима која су настала ван српске државе.

Мавро Орбин је први унео у своје *Краљевство Словена* (Il Regno degli Slavi) вест о Вуковом издајству, да би то ускоро поновио и Јаков Лукаревић. То су позни састави: први је издао своје дело 1601, а други 1604. године.[12] Ипак, треба обратити пажњу на извесне чињенице. Мавро Орбин, који је и иначе преузимао туђе текстове различитог порекла и вредности, служио се у приказу косовске битке Леунклавијем (турске хронике), народним предањем, формулацијама хуманистичке реторике, затим делима Туберона Цријевића, Бонфинија и других.[13] Ту се препричава и косовска легенда, онаква каква се тада могла ишчитати из текстова који су му били на располагању. Међутим, по завршетку излагања, које се окончава приказом Муратове сахране, Орбин доноси нови текст, преузет од непознатог писца. Тај нови текст, трезвен и изузетно згуснут, личи на неки кратак извештај писан после смрти Вука Бранковића. У њему се јасно разликује оно што се износи као поуздана чињеница од онога што се препричава и говорка међу људима. Све што се у том тексту износи као поуздана чињеница данас се у историјској науци прихвата као истина — датум битке, учешће Босанаца под заповедништвом Влатка Вуковића, размирице

[10] *ССРЛ*, бр. 134, стр. 95. Види примере из библијских текстова са сличним смислом С. Станојевић — Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932, 590. — Похвала кнезу Лазару од непознатог састављача излаже како је Мурат I кренуо на Лазара „иже прѣстоль свои на облацѣхь поставити готовещоу се, и вышниемꙋ оуподобити се". Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, Историски часопис V, 252. Данило III у *Слову о кнезу Лазару* представља његове противнике као ђавола, који је на кнеза кренуо у рат: „да вьсемꙋчител'скыи иже о Христѣ вь благочьстїи живоущихь погꙋбить", В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 88. — Житије кнеза Лазара од анонимног састављача изричито каже: „Подражатель бысть Христоу, излиювьшаго крьвь свою иего ради, и бысть новыи моученикь Лазарь". С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник СУД 21, 163. — Андоније Рафаил Епактит каже о кнезу: „ранами къ иже о Христѣ благочьстїемь съчисли се". Љ. Стојановић, *нав. дело*, Споменик III, 85. — Студенички летопис узима изреке које би се односиле на Лазара из посланица апостолских. Лазар наводно каже: „мнѣ во еже жити Христось, и еже оумрѣти приобрѣтенїе". *ССРЛ*, бр. 134, стр. 97; упор. С. Станојевић — Д. Глумац, *нав. дело*, 590.

[11] Константин Михаиловић, *Јаничарове успомене или турска хроника* (превод Ђ. Живановића), Споменик 107, 1959, 19.

[12] Mauro Orbini, *Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601. У изд. СКЗ М. Орбин, *Краљевство Словена* (превео З. Шундрица), Београд 1968 (цит. М. Орбин). Превод је попраћен коментарима и прегледом Орбинових извора (С. Ћирковић). — Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Venezia 1604. Лукаревић само помиње Вукову издају као опште познату чињеницу: исте године које су Дубровчани ратовали с гусарима из Барија (1389) Мурат I је продро на Косово „ed alle rive del fiume Sitniza ruppe ed ammazzò Lazzaro conte di Servia, *tradendolo Vuch Branchovich suo genero*, *Copioso ristretto*, Ragusa 1790, 115.

[13] М. Орбин, 96—102; коментари С. Ћирковића, 330—331.

између две породице (Лазаревића и Бранковића), растурање области Вука Бранковића и довођење турске посаде у њена два града. Остају без неке друге потврде једино вести о Вуковој издаји на Косову и о обраћању кнегиње Милице султану са захтевом да се Вуку одузме његова област. Када се говори о Вуковој издаји, подвлачи се разлика између вести о његовим тајним разговорима с Муратом I и вести о самој издаји: „Међутим, зет кнеза Лазара Вук Бранковић спасао се са свим својим људима, пошто је (како неки кажу) имао тајне преговоре с Муратом да изда (како је и учинио) свога таста да би се докопао његове државе".[14] Читав тај текст се ослања на неки предложак, данас изгубљен, али знатно ближи догађајима од осталих којима се Орбин служио за приказ косовске битке. Очигледно је да не потиче из Србије, а још мање из кругова који су писали о Лазару и његовој небеској слави. Чак не одише никаквом благонаклоношћу према Лазаревим потомцима, поготову не према кнегињи Милици, па му се порекло може тражити и међу неким врло старим извештајима самих Дубровчана. Ни у ком случају се не уклапа у косовску легенду коју Орбин раније опширно препричава, никако не чини њен саставни део. Према томе, вест о издајству Вука Бранковића јавља се у трезвеном историјском саставу, пре но што је његово име продрло у народну или историографску традицију. Међутим, како вест, коју је Орбин први донео, нема потврде у другим текстовима који би били блиски догађајима — а како је издајство Вука Бранковића постало стицајем околности тема у коју готово не би смело да се дира — остаје само закључак да оно ипак није заувек скинуто с дневног реда. Код Лукаревића такође има вести за које се дуго сматрало да су плод маште, све док их архивски подаци нису потврдили.

V

После свега што је речено може се закључити да Вуково држање у косовској битки остаје неразјашњено, као и много шта друго што је историографско и народно предање за њу везало. Вукова делатност после Косова, с гледишта друштва у коме се све одигравало, и с обзиром на чињеницу да су се Лазаревићи одржали, треба да се схвати као изневеравање политике коју је водио кнез Лазар. Она значи неверство према онима који су себе сматрали, и то не само они, носиоцима српске владарске идеологије, обнављане у духу немањићких традиција.

Мада су Вука подржавали Хиландарци, а вероватно и митрополити у његовој области, најутицајнији врхови српске цркве одлучно су стајали уз Лазаревиће. Млади кнез Стефан, и за малолетства и после преузимања власти, уносио је у своје повеље титуле наслеђене од оца, сазивао је државне саборе, када је то било могућно, и на њима су се решавала како државна тако и црквена питања. Сабор се није могао сазвати када је непуна два месеца после косовске битке умро патријарх Спиридон. Тада је позван некадашњи патријарх Јефрем да обавља функцију до избора друге личности. Према речима епископа Марка у Јефремовом Житију, овај је обављао послове патријарха „дондеже помощию божїею пакыи младїи Стефанъ кнезъ съборъ съвькоуплаеть и поставлають кѵръ Данила патрїар'ха".[1] Вероватно је и сам патријарх тада столовао у Жичи, као што је то било у време патријарха Спиридона, који је изабран 1379. године од сабора, у чијем раду извори не наводе име Вука Бранковића.[2] Црква је после Даниловог избора за патри-

[14] М. Орбин, 102. Оригинални текст гласи: „Imperochè egli (come alcuni dicono) haveva trattato segretamente con Amurate, per tradire (come già fece) il suo suocero, per havere il suo Stato", M. Orbini, *Il Regno degli Slavi*, 319.

[1] Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали Филолошког факултета 7, Београд 1967, 72.

[2] Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 76; В. Марковић, *Православно монаштво и ма-*

јарха овенчала кнеза Лазара светитељским ореолом, као што је некада чинила с Немањом и с његовим наследницима. Лазар је уз то био мученик, па су црквени писци састављали о њему, један за другим, више житија и похвалних слова но што их је добио иједан његов претходник на српском престолу.

Стефан Лазаревић је наставио очево дело. Када је напунио потребне године преузео је власт као српски скиптроносац. Непознати писац Житија кнеза Лазара каже: „по врѣмени же малѣ възлюбленыи сынь юго кнезь Стефань сьдрьжатель бысть скуптра срьбьскаго“.[3] Црква је сматрала да кнез Стефан обнавља очево дело, да је он прави настављач немањићких традиција. Чак се стиче утисак да се уз „мужаствену“ Милицу црква налазила у првом борбеном реду за остварење његових права. У таквој средини, господин Вук је својим политичким потезима угрожавао Лазарево дело. То је била „невера“. Како се права која је некоме владар дао нису могла одузети „ни за едно сьгрѣшеніе кромѣ невѣре“,[4] никоме није падало на памет да се узбуђује што је Вук Бранковић 1396. године коначно лишен своје области, поготову када су то извеле снаге Бајазида I, чију је благонаклоност Стефан Лазаревић у пуној мери уживао. Иако је Лазарев син Стефан сачувао очево дело, врховну власт у обновљеној држави преузели су после њега Бранковићи. А они су тада, природно, корене своје власти видели у Лазаревом и Стефановом делу.

LA FELONIE DE VUK BRANKOVIĆ

IVAN BOŽIĆ

Le prince serbe Lazar et le sultan turc Mourad Ier trouvèrent la mort dans la bataille de Kosovo (1389). Le cours des événements avait valu la victoire aux Turcs. La tradition populaire serbe relative à ce qui s'était passé à Kosovo, et qui a pris corps au XVIIe siècle seulement, avait rejeté la faute pour le désastre serbe sur Vuk Branković, gendre du prince Lazar et maître de la région de Kosovo. L'historiographie critique dans la seconde moitié du XIXe siècle constate qu'il n'y a pas „de preuve certaine de la félonie de Vuk“. Néanmoins, il est nécessaire d'examiner les rapports entre les familles Lazarević et Branković, afin de comprendre les circonstances qui ont suscité les accusations adoptées plus tard par la tradition.

Bien que le ban de Bosnie, Tvrtko Ier, se soit fait couronner en 1377 roi de Serbie et de Bosnie, après avoir occupé certaines parties de l'empire serbe démembré, il ne s'intéressait aux pays serbes que par intermittence et incidemment. Cependant, le prince Lazar, maître du Pomoravlje, qui n'avait pris ni la couronne ni le titre de roi faisait revivre l'idéologie des souverains antérieurs membres de la dynastie des Nemanjić déjà éteinte. Il avait des liens de parenté avec une ligne collatérale par sa femme Milica. A preuve ses chartes, ses insignes de souverain et l'historiographie officielle après Kosovo qui tend à créer le culte de Lazar, souverain et saint. L'oeuvre de Lazar avait eu pour soutien l'église orthodoxe. Son gendre, Vuk Branković, n'y avait manifesté aucune opposition.

настири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 69, нап. 16.

[3] С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник 21, 163.

[4] *Зак. сп.*, 337.

Après la mort du prince à Kosovo, ses fils étaient mineurs, et la veuve de Lazar avait accepté d'être „vassale" de l'héritier de Mourad, Bayézid Ier. Jusqu'en 1395, les descendants de Lazar avaient vécu dans l'incertitude la plus complète, ayant comme unique soutien le haut clergé de l'église serbe sur ses territoires. Certains princes locaux s'étaient rendus indépendants et se battaient les uns contre les autres.

Constantin le Philosophe, le biographe de Stefan, fils de Lazar, prince jusqu'en 1402, puis despote, souligne que les Lazarević ont subi beaucoup de vexations, exposés à la haine et aux contrariétés, „non seulement de la part des étrangers, mais aussi de la part des leurs". Parmi „les leurs" se trouvait Vuk Branković.

Deux ans et demi après la bataille de Kosovo, Vuk Branković lui aussi s'était incliné devant Bayézid Ier, et s'était engagé à lui payer un tribut annuel. Mais entre-temps il avait arrondi son territoire, fait passer de son côté certains partisans de Lazar, et il avait commencé à se comporter comme le représentant du pouvoir suprême dans les pays serbes. Les Ragusains renouvelèrent avec lui leur traité de commerce, sans même essayer de s'adresser aux Lazarević. Vuk Branković jouissait de l'appui du monastère Chilandar sur l'Athos, de sorte que les Lazarević avaient été obligés de rompre tous leurs liens antérieurs avec ses moines. Après la mort du roi Tvrtko Ier (1391), Vuk Branković, de concert avec Konstantin Balšić qui, dévoué aux Turcs, régnait sur une grande partie de l'Albanie, avait demandé aux Ragusains que le „tribut serbe" leur soit dorénavant payé à eux. Les Ragusains avaient refusé en motivant leur décision par le fait que les deux princes ne pouvaient leur assurer, sur tout le territoire de l'empire de Stefan Dušan, les privilèges commerciaux, à cause desquels le tribut avait autrefois été institué.

La conduite de Vuk Branković n'avait pas porté ombrage à Bayézid Ier, aussi longtemps qu'il avait cru qu'il pouvait avoir confiance en lui. Leurs bons rapports avaient fini par se gâter définitivement en 1395, lorsque Bayézid avait, au printemps, dirigé ses troupes contre le prince (voïvode) de Valachie Mircea Ier cel-Mare. Le jeune Stefan Lazarević était venu avec son contigent de combattants tandis que Vuk Branković était absent. En 1396, Bayézid Ier avait dépossédé Vuk de ses territoires, amené dans deux places une garnison turque, à certains endroits il avait placé ses douaniers, il avait donné à son sandjak-bey (gouverneur) à Skoplje de nombreux domaines, et il avait laissé à la famille de Vuk peu de terres, tout juste pour subsister. Puis il avait confié le gouvernement de ces territoires aux Lazarević. Vuk mourut en 1397, et ses successeurs rachetèrent l'ancien territoire très peu de temps avant la bataille d'Angora, lorsque Bayézid Ier menacé, aux abois, avait eu besoin d'être aidé de toutes parts.

Les érits serbes de l'époque avaient éliminé le souvenir de Vuk Branković. Ils taisaient non seulement son activité, mais aussi son nom. Les annales n'enregistent que sa mort. Constantin le Philosophe ne le mentionne même pas, quoiqu'il ait écrit à l'époque du successeur de Stefan, Djurdje, qui était le fils de Vuk Branković. Et lui-même, nouveau despote serbe depuis 1427, avait commencé à citer son père dans les chartes à partir de 1445 seulement, lorsque dans les généalogiès officielles serbes on introduit la nouvelle dynastie des Branković, et qu'on recherche les moyens de la rattacher aux Nemanjić.

Parallèlement au fait que le nom de Vuk Branković est passé sous silence, on voit se glisser dans la littérature serbe de l'époque des allusions ayant trait à la trahison à Kosovo, de même que les échos des bruits qui se répandaient parmi les nobles et le haut clergé. En parlant de l'exécution du prince Lazar, un écrivain, conformément à la parallèle biblique, cherche le motif de la mort du prince soit dans la trahison de quelqu'un qu'il a élevé lui-même, soit dans la volonté de Dieu. Un autre écrivain dit que les compagnons du prince „ont accepté ce trépas bienheureux, tandis que d'autres se sont enfuis de peur, ou à cause de leur trahison". Le troi-

sième écrivain introduit dans l'allocution que le prince Lazar aurait prononcé aux soldats avant la bataille, un présage clairvoyant: „Il vaut mieux pour nous mourir au combat par l'épée que tourner le dos à l'ennemi". Dans les écrits historiques ultérieurs, du pays et de l'étranger, ces allusions prudentes se rattachent aux éléments de la légende qui se développe.

Dans l'ouvrage du bénédictin de Raguse, Mauro Orbini (Il Regno degli Slavi, Pesaro 1601) on lit d'abord un récit de la bataille de Kosovo, entremêlé de légende, à partir des croniques turques relatées par Leunclavius, et tirées de l'oeuvre de Tubero Cerva, de Bonfini et d'autres écrivains, comme à partir des traditions populaires.

Et à la fin de ce récit (description de l'ensevelissement de Mourad), Mauro Orbini cite un nouveau texte d'un écrivain anonyme, très sensé et très dense. Tous les faits historiques qu'on y mentionne sont aujourd'hui admis comme vrais par la science historique (date de la bataille, participation des Bosniaques sous le commendement de Vlatko Vuković, conflits entre les Lazarević et les Branković après la bataille, démembrement des possesions de Vuk Branković et entrée des Turcs dans deux de ses places). Restent uniquement non confirmées les informations concernant la trahison de Vuk Branković, et la princesse Milica qui se serait adressé à Bayézid Ier en lui demandant de déposséder Vuk Branković. L'auteur inconnu du court texte que communique Orbini fait une distinction rigoureuse entre les propos sans fondement et les faits avérés, il n'est guère indulgent vis-à-vis des descendants des Lazarević de sorte qu'on peut songer à chercher ses origines à Dubrovnik. Mais comme il est unus testis, la question délicate de la félonie de Vuk au cours de la bataille même reste dans le domaine des épisodes histoiques non éclaircis.

Les événements après Kosovo montrent pourtant clairement que Vuk, par son attitude, a trahi l'oeuvre de Lazar, à savoir sa tentative de faire revivre l'idéologie des Nemanjić, et ce faisant d'assumer leurs fonctions, et la léguer à ses descendants. L'écrivain inconnu de la Vie de prince Lazar dit que peu de temps après sa mort, son fils Stefan „avait pris le sceptre serbe". Incontestablement, la félonie de Vuk consiste dans le fait que, par ses façons d'agir, il a fait obstacle aux intentions qu'avait l'héritier de Lazar de continuer l'oeuvre de son père, et dans le fait qu'il s'est comporté lui-même comme le maître de tous les pays serbes.

ПРОБЛЕМ РАЂАЊА РЕСАВСКОГ ПРАВОПИСА И ПОВЕЉЕ ИЗ ДОБА КНЕЗА ЛАЗАРА

(ПОСЕБНО У ОДНОСУ НА ИНТЕРПУНКЦИЈУ И ПРОЗОДИЈСКИ СИСТЕМ)

ОЛГА НЕДЕЉКОВИЋ

Узевши као тему овога чланка предресавску еволуцију српског средњовековног правописа, имала сам у виду проблем рађања и афирмације оне велике правописне реформе која са гледишта ортографије дели наше старе текстове на два велика раздобља: тзв. Рашку школу и Ресавску школу. Ова последња добила је своје име по манастиру, задужбини деспота Стефана Лазаревића на реци Ресави, где је почетком XV в. цветао рад на поправљању старих словенских текстова, на новом превођењу грчких књижевних дела и на узорном преписивању старих текстова у складу с новим обрасцем ресавског правописа. Насупрот рашком правопису претходнога раздобља, који је више-мање остварио начело фонетског правописа у односу на старословенске текстове у српској рецензији, као основно обележје Ресавске школе могло би се узети спровођење конвенционално-етимолошког начела с посебним настојањем да се васпостави првобитни ћирилометодски старословенски правопис. Тако је то широко образложено у чувеном трактату Константина Филозофа „Сказаније о писменех", написаном по жељи његовога покровитеља деспота Стефана.[1] И Константин Филозоф и његов млађи савременик Григорије Цамблак изводе овај нови српски правопис из правописне реформе бугарског патријарха Јефтимија, а као њен основни смисао и циљ наводе потребу утврђивања једног систематског и доследног правописа, као неопходног средства у тадашњем раду на исправљању старих текстова Св. писма и богослужбених књига.[2] Према Константину и Цамблаку, тај нови систем бугарског правописа с краја XIV в. добио је име Јефтимијевог, а за српски ресавски правопис чврсто се удомило предање да је он настао баш на основу наведеног Константиновог Сказанија.[3] Међутим, у односу на Јефтимијев правопис већ је одавно утврђено да то није његова лична творевина, већ исход озакоњења правописних сазнања која су се постепено формирала на бази бугарских текстова током читавог XIV в., а у извесној мери и у XIII в.[4] Што се тиче односа Константиновог правописа према ресавској ортографији, исто тако, већ је давно установљено да нису сва Константинова правила

[1] И. В. Ягич, *Разсуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, „Исследования по русскому языку" т. I, Спб. 1885—1895, стр. 383—487; О. Недељковић, *Правойис „Ресавске школе" и Консӣанӣин Философ*, Стара књижевност (приредио Ђ. Трифуновић), Српска књижевност у књижевној критици I, „Нолит", Београд 1965,.

[2] А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак, очерк его жизни административной и книжной деятельности*, Спб. 1904.

[3] А. Белић, Енциклопедија СХС (Станојевић), „*Правойис*"; В. Ћоровић, Енциклопедија СХС, „*Ресавска школа*"; Ђ. Сп. Радојичић, Енциклопедија Југославије, „*Ресавска школа*"; исп. В. Сл. Киселков, *Патриарх Ефтимий*, София 1938, стр. 211—212.

[4] А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак, очерк его жизни...*, стр. 388—403.

ушла у српски језик у потоњим деценијама, и да се — што је најважније — и у Србији током XIII и XIV в. на бази рашке редакције стално развијао правопис, те се поједини елементи карактеристични за „ресавску редакцију" — као употреба широког є уместо є, ї десетеричног испред вокала, појава зареза у интерпункцији, а посебно акценти и спиритуси — јављају у српским текстовима већ у XIV в., особито у последњој четврти тога столећа, а свакако пре Константиновог Сказанија.[5] Па, и позната „Књига царстава", преписана за деспота Стефана Лазаревића 1418. год., што се тиче правописа, показује своју потпуну аналогију с претходним ресавским текстовима, а битно се разликује од Константиновог система, пошто уопште нигде не употребљава ъ, на којем настоји Константин.[6] Наведена чињеница постаје особито значајна и јасна у вези с новим сазнањима које нам пружа систематски попис јужнословенских рукописа, који се код нас води последњих 20 година. Свестрани опис споменика, уз систематску примену филигранолошке методе, дао је нашој славистици податке о стотинама рукописа који потичу из друге половине XIV в.; та грађа показује да је српски ресавски правопис исход дугог пута правописне еволуције српских текстова, умногоме аналоган путу бугарске правописне еволуције, с једнаком тежњом за реформом графије и правописа у правцу приближавања грчком писму. Што се тиче бугаризама ъ и дзело (ѕ), ови продиру у српску писарску праксу и спорадички се употребљавају у српским рукописима током читавог XIV в., сигурно као последица живих и присних веза које су на пољу књижевности и писмености уопште постојале између Срба и Бугара, особито у току друге половине XIV в., а свакако пре Константиновог Сказанија. У чланку о револуцијама у историји српског правописа проф. Мошин је изнео основне одлике ресавског правописа, истичући да баш ови „бугаризми" дају „ресавској реформи" вид правописне револуције, остварене пре доласка Константина у Србију, па и пре подизања манастира Ресаве.[7]

У свом завршном ступњу, где су дошли до јаког изражаја и бугаризми Јефтимијеве школе с доследним разликовањем јерова (ъ и ь) и употребом слова дзело (ѕ), поред земља (з) итд., овај је правопис био примењиван у другој четврти XV в., заиста, баш у текстовима насталим у раду ресавског преписивачког и преводилачког кружока, те би требало да се и даље термин „Ресавска школа" примењује баш на овај правопис. Према томе, претходно раздобље у којем су утврђена основна обележја ресавског правописа, који се односи још на другу половину XIV в., задуго пре зидања ресавског манастира, правилније би било означити као доба *предресавске еволуције српског правописа*. Овај термин подразумева не пут дугог (током XIII—XIV в.) постепеног рађања појединих појава које су дошле до потпуног изражаја у ресавском правопису, већ стварање система са свим битним својствима нове ортографије, који се утврдио у српској писмености пре раздобља испољавања снажног утицаја бугарског Јефтимијевог правописа. Тај бугарски утицај несумњиво стоји у вези са снажним приливом бугарске емиграције у Србију, након пада Бугарске под Турке 1393. год. Према томе, треба поставити тезу постојања *двају раздобља* у стварању новог правописа. Прво обухвата настајање новог правописа под јаким утицајем грчког правописа; покрет је започет у доба Душанове власти у Светој Гори у средини XIV в. и развијао се у трећој четврти тог столећа у оквиру уске и живе међусловенске сарадње српског Хиландара, бугарског Зографа и руског манастира Св. Пантелејмона; са Атоса се истовремено и једнако разлио по другим православним сло-

[5] Ю. Трифонов, *Сръбско-българска безюсова редакция в старата книжнина на южните Славяни*, „Македонски преглед" XII, 1940; исти, *Живот и дейност на Константина Костенецки*, „Списание на БАН" т. 66, 1943, стр. 223—292; В. Мошин, *Револуције у историји српског правописа*, „Библиотекар" бр. 6, Београд 1963, стр. 465—475.

[6] П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*, СФ, вып. 4, Петроград 1915, стр. 251, 252, 254—257 (сл. 274—275; сл. 278—283).

[7] В. Мошин, *цит. д.*, стр. 472.

венским земљама. Друго раздобље почиње од краја XIV в. када је средиште правописног покрета прешло у српску деспотовину, где је до јачег изражаја дошао утицај бугарског Јефтимијевог покрета и где је систем новог правописа научно озакоњен и идеолошки образложен у правописном трактату Константина Филозофа.

У склопу овог питања о рађању новог система правописа већ је давно скренута пажња на појаву двају нових елемената: нове интерпункције и новог система надредних знакова, у којем основну улогу добивају прозодијски знаци за ознаку нагласка и дужине као својеврсне особености у фонолошком систему српског језика. У ранијим палеографским студијама овим новинама није посвећивано довољно пажње као меродавном палеографском критерију. Међутим, баш ова два момента особито су значајна у историји постанка новог правописног система који носи име Ресавске школе.

Што се тиче интерпункције, као што је познато, у најстаријим текстовима налазимо само тачку или вертикално постављено двоточје у значењу и запете и тачке без разлике, те четири тачке поређане — било у виду крста, било као углови квадрата — у смислу тачке на крају периоде или једног садржајног одломка. Таква интерпункција, посебно са двоточјем на месту сваке станке мисли нарочито је својствена текстовима Св. писма, јеванђељу и апостолу, у улози екфонетске нотације за читање приликом црквене службе. Особито је типична за текстове XII—XIII в., али постепено уступа место само једној тачки. У XIV в. уместо тога појављује се нови систем интерпункције под утицајем грчког правописа, без сумње у оквиру правописно-реформних настојања у словенским манастирима на Св. Гори: то је систем са разликовањем запета и тачке, тачке са запетом у смислу упитника, дупле квачице на маргини у смислу наводног знака за део текста који се наводи као цитат итд. — систем који је приказан и у Константинову Сказанију. Запету сам први пут срела у запису Јеванђеља бугарског цара Михаила Тертера из 1322. год.[8] Као редовни елеменат новог система интерпункције она се појављује у текстовима из средине XIV в.,[9] и од онда улази у обични систем ресавског правописа.

Проблем система надредних знакова је много сложенији, јер се различити знакови изнад ретка јављају у свим словенским текстовима од најстаријих рукописа, без сумње преузети у првобитни словенски правопис словенских просветитеља из грчког правописа. У грчким средњовековним текстовима постојале су четири врсте надредних знакова: 1) титла — знак за скраћенице; 2) спиритуси — аспер и ленис — на вокалском почетку речи; 3) три врсте знакова за ознаку акцента; 4) неумски знаци за ознаку мелодије код певања црквених песама и за мелодијску рецитацију текстова Св. писма који се читају. Опште је позната чињеница да се титле употребљавају у свим словенским текстовима за извесну категорију речи сакралног значења, као и спиритусни знакови у словенским текстовима; они су, уз губитак фонетског значења, остали као помоћно средство за раздвајање речи у континуираноме тексту, а убрзо су почели да се употребљавају и у другим функцијама, као квачице или тачке за ознаку јотовања, такођер изнад тзв. ј-лигатура и над вокалима у поствокалском положају.[10]

Кијевски листићи из X в. и неки рукописи из XI в. сведоче да је првобитни ћирилометодски правопис преузео и грчке знакове за акценат; међутим, ови су знаци врло рано између квачица и тачака изгубили свој фонолошки смисао и престали су се употребљавати

[8] Лавров, *Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма*, Петроград 1916, No 28.

[9] Лавров, *Палеограф. обозрение*, стр. 333.

[10] O. Nedeljković, *Akcenti ili neume u Kijevskim listićima*, „Slovo“ 14, Zgb. 1964, 25—51; ista, *Još jednom o kronološkom primatu glagoljice*, „Slovo“ 15, Zgb. 1965, 19—58.

током XII и XIII в. Налазимо само један споменик где се неочекивано, али ван сваке двојбе у фонетском смислу, систематски наводе грчки прозодијски знаци: натпис цара Јована Асена из 1230. год. на црквеном стубу у Трнову. Једанпут се срећу у запису на бугарском јеванђељу из 1322. год. (у тексту акцената нема), али систематски акценатски знаци улазе у правописни систем у бугарске и српске рукописе у средини XIV в. Још раније, ушли су у употребу преузети из грчке музичке нотације знакови двоструке оксије и двоструке варије („кендема“). Истраживања Даничића, Новаковића и Куљбакина несумњиво су утврдила фонетску улогу тих грчких прозодијских знакова у словенским рукописима и старим штампаним књигама за ознаку тадашњег нагласка.[11] Стотине рукописа XIV в., датирани непосредно или помоћу палеографско-правописно-филиграно-лошке методе, које сам обрадила, показали су да је тај систем прозодијских знакова ушао у јужнословенске рукописе у средини XIV в. и утврдио се у току друге половине тога столећа. Последње студије совјетских научника Вл. Дыбо и Р. Булатове продубљују питање фонолошког значења српског и бугарског прозодијског система утврђивањем степеница развојног пута њихових акценатских система у различитим морфолошким категоријама.[12]

Као што сам изложила у чланку о акценатским знацима у српским предресавским рукописима, формирање система знакова за акценат у српским рукописима ишло је упоредо с истоветним процесом у Бугарској, али својства српске фонетике била су узрок извесних специфичних појава. Већ најстарији српски текстови воде рачуна о присутној дужини вокала и означавају је на различите начине. Најстарији начин, наслеђен из старословенских текстова (на што је обратио пажњу Соболевскиј)[13] — удвостручење вокала — среће се већ у Вукanову јеванђељу и Хиландарскоме типику. Упоредо с тиме у текстовима се користе и знакови двоструке оксије и двоструке варије; на последњу је постепено прешао термин кендема који је у старој екфонетској нотацији припадао групама надредних тачака кендемата. У Хиландарскоме типику двострука варија се, осим основне намене — означавање дугога вокала (ѿ̏ прѣпѣтаꙗ мати!), употребљава и у значењу пајерка између два консонанта, у ретким случајевима и на месту акцента (оутѣ̏хоу); особито је занимљива њена посебна намена над крајњим јером у генитиву плурала (ѿт дѣлъ̏, плодъ̏ своихъ, молитвъ̏) и у поменутој улози логичкога акцента изнад заменица или везника (ѿ̏тьвѣть ѿнь оуслышимь, нъ̏ наставника имѣти и сл.). Све ове намене кендеме или двоструке оксије, које се узајамно замењују, сачуване су и у каснијим текстовима, нпр. у Рашкој крмчији еп. Григорија, из 1305. год., и у др.

Може се претпоставити да је употреба грчких прозодијских знакова почела продирати у српске текстове у другој трећини XIII в., према обичају, уведеном у то доба на двору бугарског цара Јована Асена II, чији се утицај испољио у политичком и културном животу Србије за време владавине краља Владислава, његовог зета. У српским правним текстовима, написаним у краљевској канцеларији, знаци за акценте и спиритусе нису били стављани, али у појединим повељама, особито писаним књишким писмом, понекад срећемо акут и чешће кендему: нпр. у договору краља Уроша с Дубровником 1254. год.,

[11] D. Daničić, *Prilog za istoriju akcentuacije hrvatske ili srpske*, Rad JAZU XX (1872), 150—233; С. Новаковић, *Акценти штампаних српскословенских књига*, „Гласник Срп. уч. друштва“, књ. XLIV (1877), 1—152; исти, *Акценти Трговишкога јеванђеља од 1512 године*, ibid., књ. XLVII (1879), 1—77; С. М. Кульбакин, *Материалы и заметки по славяноведению*, ЖМНПр. 7 (1904), 18—47.

[12] В. А. Дыбо, *О древнейшей метатонии в славянских языках*, Вя, 1958, No 6, стр. 55—62; Р. Булатова, *О знаках ударения в сербском сборнике 1509. г. из Пивы* (докторска дисертација, у рукопису); Р. В. Булатова, *Из сербской исторической акцентологии*, Исследования по Славянскому языкознанию, изд. Наука, Москва 1971, стр. 32—42.

[13] А. И. Соболевский, ЖМНПр. (1897), 5, стр. 57.

у повељама краља Милутина у другоме раздобљу његовог владања, после 1300. год. (**Кȣрїа́коу**, 1302. год., **за ва́шоу драгоу любовь**, 1320. год.). За време тога краља, када је највероватније у Хиландару био реформисан систем српског правописа, појављују се знаци за акценат и у рукописима. Испрва, као и у Бугарској, продиру у својству новога елемента у стари систем кукица, спиритуса и пајеркова, касније, постепено задобивају одлику ортографскога система. Ови знаци постају приметни у рукописима из друге четврти XIV в. — у Лесновском прологу 1330. год.,[14] у Одеском зборнику Григоровича,[15] у Зборнику еп. Порфирија 1344. год.[16] и др., а у систематску употребу улазе средином XIV в. — Јеванђеље Публ. библ. Р I 100, Литургија св. Василија београд. Народ. библ. 116 (298), и низ рукописа из тога времена у разним збиркама у Југославији. Потпуно разрађен систем налазимо у Хиландарском јеванђељу из 1356. год.[17] У овом облику, са извесним одступањима и колебањима, која се могу објаснити, с једне стране, степеном образованости писара и његовим везама с главним средиштем српске писмености, а с друге стране, зависношћу од врсте текста који је могао допуштати већу слободу изражавања живога говора или захтевати чување предања. Овај се систем одржава у рукописима из треће четврти XIV в. и прелази и у последњу четврт тога столећа, када се српски правопис приближава бугарскоме, који је у то време реформисао патријарх Јефтимије.[18]

Ови закључци до којих сам дошла радећи дисертацију о проблему акценатских знакова у средњовековним јужнословенским текстовима, донесени су на основу анализе великог броја, како српских, тако и бугарских средњовековних рукописа, првенствено књишког карактера. У светлости тих исхода хтела сам у овоме раду да се зауставим посебно на текстовима правне садржине из последње трећине XIV в., тј. из раздобља предресавске еволуције правописа. Ово раздобље, које се временски поклапа с владавином кнеза Лазара, знаменито је не само са државно-политичког гледишта, као доба васпостављања државноправног предања немањићке државе, него и као доба значајних културних и просветних настојања, како на књижевно-уметничком пољу, тако и на подручју монументалне уметности у којој настаје нови стил — моравска школа. Посебна привлачност текстова правне садржине има своје објашњење у давно познатој чињеници да су ови текстови у већој зависности од живе говорне стихије, уколико се, уза све коришћење књишких образаца, у формулисању стварних догађаја неизбежно испољава већа слобода личног изражавања. Међутим, и ту треба имати у виду књижевно-уметнички моменат у стилизацији лепих аренга у владалачким повељама с опширним цитатима из Св. писма и из литургијских дела, те би се могло унапред претпоставити да је стилизовање аренга послужило као основни разлог за продирање књишко-правописних новина у ортографију повеља.

И заиста, у исправама које су несумњиво изашле из делокруга владалачких канцеларија — писмима, кратким наредбама, признаницама, потврдама о исплати рачуна и сл. — а које су све писане чистим канцеларијским брзописом (по терминологији Чремошника „канцеларијском минускулом“) нема ни нове интерпункције, ни прозодијских знакова. Такве су све претходне оригиналне повеље цара Уроша Дубровнику, Хиландару, Лаври

[14] П. А. Лавров, *Альбом снимков...*, No 53.

[15] Лавров, *Палеографическое обозрение...*, 249—252.

[16] Лавров, *Альбом..*, No 55; исти, *Палеографические снимки с югославянских рукописей болгарского и сербского письма*, вып. I, XI—XIV в., Спб. 1909, No 51.

[17] Лавров, *Альбом...*, No 56; — исти, *Пал. сн.*, No 52.

[18] О. Недељковић, *Знаки ударений в сербских доресавских рукописях*, Slavia XXXVII (1967), Praha, seš. 1, 24—32; иста, *Знаки ударений в средневековых сербских рукописях XII—XIV вв.* (зб. Источники и историография славянского средневековья, Москва 1967, 101—134).

св. Атанасија, челнику Муси, патријарху Сави, а чији се фотографски снимци налазе у збирци САНУ бр. 8876 15—16; 71—83; 141—142; такви су и млађи акти, као нпр.:

1) Писмо жупана Николе Алтомановића Дубровнику о дохотку од 18. XI 1369. год. (Ст. 121).[19] Два ретка канцеларијског брзописа, без запете и акценатских знакова; хартија.

2) Писмо кефалије Радића Дубровнику од 11. IV 1374. год. (Ст. 123); хартија, четири ретка канцеларијског брзописа; само тачке, без запете и акценатских знакова.

3) Писмо Дабижива Чихорића Дубровнику око 1380—90. год. (Ст. 175); хартија; девет редака канцеларијског брзописа; само тачке, без акцената.

4) Писмо митрополита јерусалимског Михаила Дубровнику од 19. XI 1386. год. (Ст. 125); хартија; осам редака канцеларијског брзописа; само тачке, једино на великом широком Є — 2 пута Є̏роусалимь и 2 пута є̏ре стоји дасија с оксијом ̏.

5) Писмо јерусалимског митрополита Михаила Дубровнику од 7. VI 1387. год. (Ст. 126); хартија; шест редака канц. брзописа; само тачке, једино на имену І́ѡана стоји оксија над ѡ.

6) Писмо Ђурђа Страцимировића Дубровнику од 31. VIII 1388. год. (Ст. 115); хартија; два ретка канц. брзописа; само тачке, без акцената.

7) Писмо кнеза Лазара Дубровнику о митрополиту Михаилу од 31. VIII 1388. год. (Ст. 128): хартија; осам редака канц. брзописа; само тачке, без акцената.

8) Писмо кнеза Вука Которанима о набавци тканина за одело, према воденом знаку из деветог деценија XIV в. (ЈАЗУ Ћирил. ркп. I, 3; Микл. бр. 418; Ст. 482; репродукција В. Мошин, Ћирил. ркп. II, ЈАЗУ, Згб., 1952, бр. 131); хартија; осам редака канц. брзописа; само тачке, без акцената.

9) Писмо госпође Станиславе Дубровнику о могоришу 1393. год. (Ст. 244); хартија; три ретка канц. брзописа без нове интерпункције и прозодијских знакова.

10) Писмо кнегиње Милице и кнеза Степана Дубровнику о заложеном појасу из 1392. год. (Ст. 185); хартија; четири и по ретка канц. брзописа. Између квачица које су стављене у улози пајерка између два суседна консонанта и као знак за умекшавање (кн́егин́е, ѡткоупл́ю), 4 пута се јавља квачица у улози оксије по́мьсь (2 пута), ко́и и, що́ и.

У владалачким повељама из овог раздобља писаним канцеларијским писмом, уз основну исту одлику уобичајеног правописа XIV в., ипак се појављују и знаци новог правописа с чешћом употребом разних надредних знакова старог типа (кендема, пајерок и спиритуси), а понекад и покоји акценатски знак, док се у интерпункцији употребљава и запета. Такви су:

[19] Поједина издања повеља означена су следећим скраћеницама: Микл. — Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1958. Ст. — Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, II, Београд — Ср. Карловци, 1929, 1934. Нов. — С. Новаковић, *Законски споменици*, Београд 1912. Одб. спом. — А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926. Кораб. — Le R. P. Louis Petit et B. Korablev, *Actes de Chilandar*, Спб. 1911. Шафар. — J. Šafarik, *Památky*, 1873. Ћирил. ркп. ЈАЗУ — В. Мошин, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio, Opis rukopisa*, Zgb. 1955, 1—257; *II dio, Reprodukcije*, Zgb. 1952, str. 1—149. Акти рус. ман. — *Акты русского на святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона*, Киев 1873.

1) Повеља краља Вукашина руском манастиру од јануара 1366. год. (Хил. бр. 55; САНУ 8876/84; Нов. стр. 508—9; Одб. спом. бр. 83); хартија с воденим знаком два круга са звездом. Канц. брзопис. „По неизреченʼномоу милосрдию...“ Ево примера акута и грависа: православныхъ, такоже, благодѣть, показа, србьской, странамь, его, кралю, ради, крала, прилѣпски; таковаго; владики, оученикѡ вжества, постави, того, хрисовоулъ, всей, разорить, генара; кендема: благовѣрны.

2) Повеља деспота Угљеше руском манастиру из 1366. год. (Хил. 56; Нов. 509—510; САНУ 8876/85); хартија с вод. знаком — два круга с звездом — из седмог деценија XIV в.; канц. брзопис. „По неизреченомоу милосрьдию и чловеколюбию...“ Тачкице и цртице су особито честе над последњим вокалима речи, иначе текст је без запете и акценатских знакова.

3) Повеља деспота Угљеше (поклања неколико села манастиру Кутлумушу) из 1369. год. (Кораб. бр. 57); оригинал-пергамент. Канц. брзопис: „Се оубо что добро зѣло бгви приятно...“ Гравис и ређе акут означавају ипак акценте: по вьчловечению, тѣмже, приношу, враги, сѫпостати, покориши, приношениа, мѣгами, разорить, сьтвори се; низложиши, тебѣ, вь мѣстѣ, село, дрьжаль, его, зело, вь дарь.

4) Хрисовул деспота Угљеше Хиландару из 1371. год. (Хил. 57; САНУ 7903 а/40 и 8876/87; Кораб. 58; Нов. 445—6); оригинал на хартији с воденим знаком из око 1370. год. (крушка с два листа). Канц. брзопис: „Понеже оубо многихъ и великихъ, благихъ даровъ...“. Нова интерпункција — запета, кендема нь₂, али нема акцената.

5) Повеља деспота Јована Драгаша којом потврђује дар од једне цркве с неколико села манастиру Хиландару из 1377. год. (Хил. 62; Кораб. 60). Канц. брзопис: „Земльнаа земли ѡставльше...“ Нова интерпункција, акцената нема, спиритуси ређи; пајерок и честа кендема.

6) Акт о парници између Хиландара и руског манастира из 1376. год. (Хил. 98, 99; Кораб. 59; Одб. спом. 84; САНУ 8876/91); пергамент; канц. брзопис: „Иже вь чьстной и царьской ѡбители...“. Спорадички акценти (половину, ѡколина, дотоше); спиритуси, пајерок и кендема (два, що, знате, три, прочи, ч'то).

7) Повеља господина Костадина Хиландару о Архиљевици из 1379. год. (Хил. 65; Нов. стр. 446—448; Кораб. 62; САНУ 8876/95); пергамент; канц. брзопис: „Понеже оубо многихъ и великихъ даровъ...“; интерпункција је без запете, иначе кендема, спиритуси, пајеркови.

8) Повеља господина Костадина Хиландару о прилогу војводе Дмитра из 1379. год. (Хил. 63; Нов. 456—457; Кораб. 63; САНУ 8876/96); хартија с вод. знаком — птица. Канц. брзопис: „Земльнаа на земли ѡставльше...“ Нема запете, употребљава често кендему (вѣчни, бесконьчни, прѣвѣчни, нь, ти, равь (генит. пл.) спиритус и пајерок.

9) Повеља господина Костадина Хиландару о селу Лапардинцима од 21. V 1380. год. (Хил. 64; Кораб. 64; САНУ 8876/97). Хартија; канц. брзопис: „Земльна земли ѡставльше...“. Двострука варија има функцију а) кендеме: нь, ѡни; б) пајерка: все, вѣчному, безначелному, тлѣнныхь, благовѣрни, землями, вьзри.

10) Повеља господина Костадина Хиландару о цркви Лесновској из 1381. год. (Хил. 68; Кораб. 67; САНУ 8876/101); хартија с вод. знаком — птица. Канц. брзопис: „По неиз-

речинномꙋ милосрьдию и чловѣколюбию...". Нема запете, ни акцената, изузев украсних: сѐло, сѐлище; пајерок, спиритуси и кендема (то̏, сне̏, господа̏ генит. пл.).

11) Повеља кнеза Лазара руском манастиру из 1381. год. (Акти рус. ман. бр. 55, стр. 380—382; Нов. стр. 515); пергамент; канц. брзопис: „По неизреченномоу чьловѣколюбию...", без запете и прозодијских знакова.

12) Повеља Вука Бранковића Хиландару о Св. Ђорђу Скопском из 1377. год. (Хил. 61; Кораб. 61; САНУ 8876/93); хартија; канц. брзопис: „Азь рабь Хоу Влькь...". Нова интерпункција, кендема, пајерок, без акцената.

13) Повеља господина Вука Бранковића Хиландару после 1389. год. (Хил. 60; Кораб. 70; Шафар. 109; Нов. 451; САНУ 8876/92 и 7903 а/41); пергамент; уставно писмо: „Страшное слово...": а) Хиландарски концепт без потписа и без навођења међа, употребљава редовно прозодијске знакове, кендему и спиритусе, али запете нема. б) Оригинал с висећим златним печатом, али без потписа. Судећи по печату и интитулацији: „азь по милости божїен, Влькь Бранькович обладающоу ми землею моею елико бгъ вьроучи ми...", проф. Мошин датира ову повељу после 1389. год. Нови правопис, пајерок, спиритуси, акцената нема.

14) Повеља господина Вука Бранковића Хиландару од 21. XI 1392. год. (Хил. 72; Кораб. 72; Нов. 459—60; САНУ 8876/104); хартија; канц. брзопис: „По изволению и млсти влдки моне..." Нови правопис; само кендеме, без акцената.

15) Повеља Јевгеније (кнегиње Милице) са синовима између 6. VIII 1392. год. и јануаром 1394. год. (Хил. 74; Микл. 262; Нов. 489—490; Кораб. 71; САНУ 8876/105; датирање исп. Мошин — Пурковић, Хиландарски игумани, Скопје 1941, стр. 85); хартија; канц. брзопис: „Мисльнимь свѣтом ѡзаривше..."; употреба запете; кендема, спиритуси, ретки акценти (еже, ста́рни, за пи́ргь и др.).

16) Повеља кнеза Стефана Хиландару око 1390. год. (Хил. 73; Микл. 568; Нов. 458—459; САНУ 8876/103); пергамент; канц. брзопис: „Мисльнимь свѣтом ѡзарївше си мисли...". Нема нове интерпункције, али се спорадички јавља кендема (стар̏ьць, х̏иландарь). Треба поправити погрешно Миклошичево читање „Драгоїлалїкїа" на „Драгослалїкїа", како је на снимку.

17) Повеља монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) са сином Стефаном Лаври св. Атанасија 1395. год. (САНУ 8876/143; Нов. 495—496 скраћено); пергамент; канц. брзопис: „Мисльнимь светомь ѡзари(в)ши си мисли...". Две варије у функцији кендеме и пајерка, али запете нема.

Последњу скупину сачињавају свечане велике повеље, писане уставним писмом, односно брзописом књишког типа, где је систематичније спроведен нови правопис с новом интерпункцијом и с већом доследношћу и употреба надредних знакова. Овамо иду: Повеља кнеза Лазара Хиландару о прилогу брата Црепа из 1380. год.; повеље кнеза Лазара и патријарха Спиридона о хиландарској болници из 1380. год.; повеље кнеза Лазара и патријарха Спиридона Хиландару о дару Обрада Драгосаљића; повеља кир Јевгеније (кнегиње Милице) Светогорској лаври из 1398. год. и недатирана повеља Вука Бранковића Хиландару с наведеном исправом брата старца Герасима (друге повеље кнеза Лазара сачуване су само у каснијим преписима).[20]

[20] Повеља кн. Лазара Руском манастиру о Хвосну и исправа старца Дорогета нису обрађене због одсуства фотоснимака.

1) Повеља кнеза Лазара о парници Хиландара с властелином Црепом, у којој се наводе одлуке патријарха Јефрема и патријарха Спиридона, сачувана је без краја и без потписа; издана је после 3. V 1380. год., кад је било суђење Црепу (Хил. 71; САНУ 8876/89; А. Соловјев, Једно суђење из доба кнеза Лазара, „Архив за правне и друштвене науке" XXXV, 1929, 190—193; исп. М. Пурковић, О горњачким повељама, „Браничевски весник" VIII, 1940, 157—159). Акт је писан на пергаменту, полууставом: „Вь Ха Ба благовѣрны и самодрьжьць србьлемь...". Ова повеља одражава више него друге повеље нови правопис. Поред широког є дховнов, Єфрѣма и сл.) и десетеричног ї испред вокала (записаніє, пріидє, патріар'шьскаа) често употребљава надвучени јер (ъ) у предлозима, префиксима и у корену речи (съ митрополити, къ себѣ, съвькупивь, съборѣ, чрътиника и сл.), док на крају речи редовно стоји ь. Речи које почињу с вокалима, као и везник и, имају спиритус. Срећу се спорадички акценатски знаци (видѣвь, ѿт владущих, хилан'дарскых, Єфрѣма), али је зато кендема врло честа (двугы, двугых, сщен'ны, великы, благовѣрны, си свѣтли, вѣрны, гльбокы, си, сини, ини, извоурскы, грабовы); пајерок је редован (невстроєнию, баштиниу). Регулисана је употреба запете и тачке.

Следећа четири акта представљају упоредне исправе кнеза Лазара и патријарха Спиридона: две повеље из 1380. год. о прилогу за хиландарску болницу и две из 1388. год. о дару Обрада Драгосаљића Хиландару. Привлачи пажњу сличност писама. Што се тиче повеља из 1388. год., као што је показао проф. Мошин, текст кнежеве повеље представља изузетан случај у дипломатици: цели текст је писан зеленим мастилом, чија је употреба сачињавала изузетно право патријарха. То упућује на закључак да ове повеље представљају баш аутограф патријарха Спиридона.[21] Стога су ове четири повеље посебно значајне за проблем предресавског правописа. У свима њима се нови систем правописа јавља у своме завршном облику, с регулисаном употребом широког є — је; ї десетеричног испред вокала, с надвученим јер (ъ) у предлозима и префиксима; интерпункција са запетом и доста чести акценатски знаци према грчком прозодијском систему, уз паралелну употребу кендеме. Упоређујући владалачке повеље из овог последњег раздобља са исправама из раздобља до Маричке битке, пада у очи да ови акти из доба кнеза Лазара одражавају већ готов, израђен систем новог правописа који смо назвали предресавски, док у повељама из претходног доба овај систем тек почиње да се ствара на бази система рашког правописа из Милутиновог доба, а под пресудним утицајем грчког правописа. Тако:

2) Повеља кнеза Лазара Хиландару 1380. год. о прилогу за хиландарску болницу (Хил. 66; Микл. 195; Нов. 449—450; Кораб. 66; САНУ 8876/98), оригинал на хартији, писан брзописом полууставног типа: „Мысльнимь свѣтомь озарив'ше си мислы..." Нова интерпункција: запета и тачка; поред пајерка и спиритуса на вокалском почетку, спроведен је и прозодијски систем, оксија (мислы, єже, юже, ѿ иже, ѿвитѣли, сија, симь, више ѿт сихь), периспомена уместо варије на крајњем вокалу (тогo, раждигаємь, инокь генит. пл., свѣтомь, крьтѣше) уз уобичајену употребу кендеме (чьст'нѣиши, жизны, инокь генит. пл., мнѣ, здѣ, ѡна, сто, тѣ).

3) Акт патријарха Спиридона хиландарској болници 1380. год. (Хил. 67; Кораб. 65; Нов. 450 — краћи извод; САНУ 8876/99); пергамент с печатом; брзопис: „Понеже ѕѣо пише смѣреније ми вь свѣдѣније...": уведен је нови правопис с є — је, ї десетеричним испред вокала, надвученим јер (ъ), спиритусима и употребом пајерка, ређим акценатским знацима (пише', сіме, и хрісовьль, ѿбластію, дїаволи, в'седрьжитель єго, в сткы, вце, пртѣи,

[21] В. Мошин, *Кнез Лазар — самодржац*, „Багдала", Крушевац јун-јул 1971, стр. 13.

с'рбль и сл.); честом употребом кендеме (что любо, ѕво, хо҃любиваго, тому, рчен'наа, кто-любо, сп҃на итд.); запете нема.

4) Повеља кнеза Лазара Хиландару о дару Обрада Драгосаљића цркви Введеније на Ибру, недатирана (Хил. 69; Нов. 775—776 са датумом 1387. год.; САНУ 8876/100). Оригинал је на пергаменту, писан брзописом полууставног типа: „Мисльнимь свѣтом ѡзарив'ше си мисли...". Нови правопис с є широким, ї десетеричним, украсним надвученим јер, уметнутим у слово Б, у његову горњу петљу (Бъ Х҃а Б҃а, Бъспомѣню), с редовном употребом запете, те надредних знакова: пајерка (ѡзарив'ше си, в'си, жиз'ни, поклонет'се), спиритуса (боудоущаа, пред тобою), акута (мисльнимь, мисли, сьблюдениєм, чести, сьзиги, зономомь, село, симже), кендеме (сьзда, краль генит. пл., ту, что ребьрь генит. пл., велики, творещаго).

5) Акт патријарха Спиридона о дару Обрада Драгосаљића од 19. I 1388. год. (Хил. 70; Кораб. 68; Нов. 776 с датумом 1389. год.; САНУ 8876/102). Оригинал је на пергаменту, писан брзописом: „Понеже ѕво (по неизрѣче)нному и благому сьмотренію б҃жию..." Нови правопис с употребом є широког (православ'ніє, архієреиє), ї десетеричног (изволенію, с҃тїи), спиритуси стоје над поствокалским самогласницима и вокалском почетку (иже, сиѥ); акценатски знаци (Сави, наше, смѣреніє, єгово, чл҃колюбію, аще ли, ѡд того; запишемо и сл.); кендема је честа (си, с҃тию, ѕво, потомужде, к'то, здѣ, сиѥ, вьведена, господь и краль генит. пл.); иначе нова интерпункција са употребом запете.

6) У ову групу стављамо и повељу кнегиње Милице — кира Јевгеније — лаври св. Атанасија на Светој Гори од 1. VIII 1398. год. (САНУ 8876/144; Нов. 496—497). Оригинал је писан на пергаменту, уставним писмом са 30 редака текста: „Мисльнимь свѣтомь ѡзарив'ше си мысли...". Правопис је нови са широким є, ї десетеричним, нема надвученог јера, ни запете, употребљава само тачку, али доста редовно употребљава надредне знаке, поред пајерка среће се кендема (бл҃говѣрна, кура₃, монахи, старьць) и врло често акут (єзици, єгоже, єже, єзыкь, єниже, єугеніа, ѡдеав'ше, ѡц҃а, ѡсоуди, ѡпеть, ѡда (=ѡддах), иже₂, юже, аво, аѳон'скаго, аѳонскы, винограды, владоквь (лазь), владоква, записа се, зем҃лю зрещи, записах, красоует'се, наипрьво, нашь, нашего, наше єгоно́снаго, лаври, писан'наа, писана, писаніє, приде, славѣ, сисою₂, соудищи, оупрâвь, хатарь) и гравис: на поуть.

7) Можда је најзанимљивија међу свим овим повељама повеља Вука Бранковића Хиландару, у којој се на почетку наводи повеља цара Уроша од 11. III 1365. год. о поклону цркве св. Арханђела са неколико села, учињеном од стране браће Бранковића Романа, Гргура и Вука, на што је надовезан лични поклон Вука Бранковића од још неколико села код Трстеника (Хил. 58 са непотписаном копијом или концептом бр. 59; Кораб. 55; Спом. САНУ III, стр. 31; САНУ 8876/81 и 7903 а/38 и 39; Нов. 442—444; исп. В. Мошин, Грамота Вука Бранковича с печатью деспота Иоанна Ангела Палеолога, Polyhronion--Dölger-Festschrift, München 1965, стр. 378—381, 2 табл.). Повеља није датирана, али се према повељи цара Уроша, наведеној у првом делу, ставља у 1365. год. Међутим, Мошин је у споменутом чланку указао на вероватност доцнијег датирања дефинитивне Вукове одлуке. „Вукова повеља је писана на пергаменту 50,2x38, књишким писмом уставног типа без полууставних елемената, очевидно из друге половине XIV в., правописом истог раздобља са запетама, са систематском употребом спиритуса и знакова за акценат." (Мошин, стр. 380) Заиста ту налазимо:

1) употребу широког є (єже, єще, изволеніємь);

2) ї пред вокалима (пріиме, б҃жієм, хотѣніємь, желаніємь);

3) графијски облик широког О на почетку речи (О̑пр҄ав҄данїе́мь, О̑ц̑оу, О̑ Ї̑с̑оу).

4) Посебно је значајна појава надвученог облика јера ъ, који се може сматрати и за јер (ь) у предлозима и префиксима, иако неконсеквентно (въ вѣкы, съ всѣми, въспоме́ноув҄ше).

5) Спиритуси се обично јављају скупа са акценатским знацима на почетним и поствокалским самогласницима (о̑управь, локвѹ О̑ѹрошоулю, О̑хри́доу; пр̑ѣст̑ѣи̑, пр̑ѣч̑ст̑ѣи̑, хилан҄дарскои̑), поред старије употребе без знакова за акценат (ѝли, ѝ пакы, ѝ да га — најчешће на везнику и).

6) Акценатски знаци су редовни и у свим својим облицима заступљени:

акут ´: не въз҄любити житїе ми́ра се́го, сь все́ми ме́гiами се́ла то́го, любовь, оу̑мо́ленїе, са́модрьж҄ца, бра́толю́бїе, вы́шепи́сан҄наа, хо́тѣнїе́мь, срьб҄скых, бра́та по пл́ьти и по кр́ьви, и ро́жденїемь ста́рѣкга; ја́ко да прило́жи̑ ѿ свое ба́штине и ѿ на́шего до́моу, ѝ па́кыи вьсхо́те ви́дѣти на́сь па́че ѝ позго́ворити се сь на́ми итд. кроз цео текст.

гравис `: на последњем слогу: ижѐ, си̏, жѐ, то́гда̀, прило́жи̏, та́кои̏, сп̑се́нїе, ла́вры, попоуст̑исмо̀, неѿтемлемо̀, или̏, што ѐ и сл.

кендема ̏: већином на кратким наглашеним речима: нь̏, кто̏ любо, вса та̏.

7) У интерпункцији је спроведено разликовање тачке и запете.

Као што је на то скренуо пажњу проф. Мошин у наведеном чланку, ова повеља има више особености које нас изненађују. Прво, Вуков је потпис, у владалачкој формули „Вь Христа Бога благовѣрны господинь Стефань Вльќь“, написан црвеним мастилом, што је сачињавало право само врховног владара. Друго, још је чудније што овде Вук поред свог имена ставља и друго име — Стефан — породично име династије Немањића, које редовно употребљавају сви српски владари, па и кнез Лазар. Треће, повеља је снабдевена сребрним позлаћеним печатом на црвеној свиленој врпци, који игра улогу владалачке буле. Ово стоји у противуречности с чињеницом да је Вук у повељи из 1377. год. признавао кнеза Лазара за свог врховног господара и да се потписао тамо црним мастилом само: „Рабь Христоу Вльќь“, као и с чињеницом коју је истакао С. Димитријевић, да је Вук на свим врстама свог новца из доба кнеза Лазара ковао лик кнеза Лазара као свог врховног господара. То је навело проф. Мошина да закључи (у дискусији на симпозијуму у Крушевцу) да је ова повеља Вука Бранковића морала бити издана после смрти кнеза Лазара и да одражава његове претензије на наследство Немањића у доба супарништва с Лазаревићима. С овим мишљењем се потпуно слажу исходи језичко-правописне анализе, која истиче већ потпуно образован систем правописа с краја владања кнеза Лазара.

Писани споменици онога доба нису нам сачували имена покретача и твораца српских ортографских система у току XIV века; али, претпостављајући очевидну повезаност правописних настојања с књижевним стваралаштвом, пред нама васкрсава хиландарски кружок великих српских књижевних талената из прве трећине XIV века: Теодосије, славни творац Житија Св. Саве и Симеона, архиепископ Никодим, преводилац Јерусалимског типика, игуман Гервасије који се јавља у многим записима, игуман Данило — писац Житија краљева и архиепископа српских. — Друга етапа светогорске опште реформе црквенословенског правописа упућује на споменуту сарадњу словенских манастира на

Атосу у доба Душанове власти, која нам је сачувала низ имена књижевних преводилаца и правих књижевника. — Треће је раздобље везано за покрет исправљања црквених књига у православним словенским земљама, а у Србији се хронолошки подудара с владавином кнеза Лазара, коме припада главна заслуга за измирење црквеног раскола са Византијом, а који се у својим актима редовно ослањао на црквени ауторитет. У том раздобљу нашу пажњу привлаче тадашњи главари цркве, патријарх Јефрем, Бугарин и пријатељ патријарха Јефтимија, и патријарх Спиридон, савременик, и како се према текстовима може закључити, највернији и најближи сарадник кнеза Лазара.

L'ELABORATION DE L'ORTHOGRAPHE DE RESAVA ET LES CHARTES DE L'EPOQUE DU PRINCE LAZAR

OLGA NEDELJKOVIĆ

L'auteur se propose de fixer les deux étapes fondamentales dans la formation et l'évolution de l'orthographe dite de Resava. Ce processus de la création d'une nouvelle orthographe est présenté sur des documents nouveaux — les chartes de l'époque du prince Lazar. L'analyse de toute une série de chartes provenant des chancelleries des souverains de cette période qui précède l'érection de Resava, a encore une fois confirmé que le système orthographique de Resava n'est pas une création personnelle de Constantin de Kostenec, comme on le croyait, mais une réglementation des connaissances orthographiques qui se sont formées progressivement à base des textes serbes de la période précédente. Au cours des XIIIe et XIVe siècles il y a évolution constante de l'orthographe rascienne laquelle, particulièrement à l'époque du pouvoir de Dušan sur le Mont Athos, est intensifiée par un nouveau mouvement qui tend à la réforme de la graphie et de l'orthographe, orienté vers un rapprochement avec les caractères grecs. C'est la première phase de la formation du nouveau système orthographique qui est le résultat d'une collaboration étroite et soutenue entre les Slaves, de Chilandar qui est serbe, du monastère Zographe bulgare et de Saint Pantéléimon russe. Certaines caractéristiques orthographiques de la variante de Resava par exemple l'emploi du є dans la fonction de ѥ, de ї devant les voyelles, l'apparition d'une nouvelle ponctuation et d'un système de signes diacritiques, etc., se voient déjà au milieu du XIVe siècle. Au cours du stade final de cet assez long processus évolutif (fin du XIVe siècle), dans la pratique des copistes serbes pénètrent les „bulgarismes" de l'école de Jeftimije (Euthyme), par exemple ъ et ѕ, vu les rapports étroits et persistants dans le domaine de la littérature et de la langue entre les Serbes et les Bulgares. Toutes les innovations orthographiques mentionnées qui se sont pleinement manifestées dans l'orthographe de Resava, ont été réalisées avec la venue en Serbie de Constantin de Kostenec et même avant la construction du monastère Resava. C'est pourquoi il serait plus correct de dire que ce système avec toutes les particularités de la nouvelle orthographe, déjà formé et fixé dans la deuxième moitié du XIVe siècle, marque l'etape de *l'evolution de l'orthographe serbe avant Resava*. Ce nouveau système solidement établi dans la langue serbe avec l'époque où se fait jour la puissante influence de l'orthographe bulgare de Jeftimije a reçu dans la suite une réglementation scientifique et une argumentation idéologique dans le traité sur l'orthographe de Constantin de Kostenec.

КОСОВСКО СТРАДАЊЕ И НЕБЕСКО ЦАРСТВО

ПРЕМА СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ КЊИЖЕВНИМ СПИСИМА

ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

Идеју небеског царства, царства Христовог или царства Божијег (Βασιλεία τῶν οὐρανῶν, Βασιλεία τοῦ Χριστοῦ, Βασιλεία τοῦ Θεοῦ) као средишњег учења божанског откривења са врхом у Христу избављења васељене, Словени спознају већ са првом књигом на своме књижевном језику. Исправљање и успостављање потпуног текста Јеванђеља нарочито ће се развити у јужнословенским крајевима. Тако су Христове речи о освојењу небеског царства постале и саставни део живе историје настанка Јеванђеља у српским земљама.[1] Тиме се готово символично отворио особени национални пут надахњујуће духовне писане речи и њеног животног остварења. Ка јеванђелској замисли небеског царства подвижу се сви српски светитељи и преподобни, те њихов подвиг улази у књижевно дело и постаје духовни и уметнички узор. Христове поруке о страдалачком путу до небеског царства, преко духовног подвига првих српских светитеља и опевања песника, достижу врхунац у чину мученичке смрти кнеза Лазара.

I

Христове поруке и учење о небеском царству, које су рано зазвучале на српскословенском, уграђене су у основе српског средњовековног духовног развоја и потпуно остварење стичу кроз чин подвига. У беседи на Гори најразвијеније је представљен страдалачки пут до небеског царства. Кроз реторски успон и понављање анафоре „блажени" (Μακάριοι) Христос казује да ће небеско царство стећи — „ништи духом" (πτωχοὶ τῷ πνεύματι), „плачуштеји" (πενθοῦντες), „кротци" (πραεῖς), „алчуштеји и жеждуштеји правди" (οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες δικαιοσύνην), „милостиви" (ἐλεήμονες), „чисти срдцем" (καθαροὶ τῇ καρδίᾳ), „самирајуштеји" (εἰρηνοποιοί), „изгнани правди ради" (δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνην) (Матеј, V, 1—10).[2] Такво, дакле, царство Божије неће се видети, јер се у људима остварује (Лука, XVII, 20—21). Оно је у достизању највиших чинилаца у Духу светоме — правде (δικαιοσύνη), мира (εἰρήνη) и радости (χαρά) (Рим. посл., XIV, 17). Поред царства Божијег оствареног и изборeног у људима, па и мета-

[1] О Јеванђељу и питању настанка редакција видети — Ђ. Трифуновић, *Азбучник средњовековних књижевних назива* (*IV*), Књижевна историја, III, 10, Београд 1970, стр. 284—286. Овде је наведена основна литература.

[2] Српскословенски текст према рукописном Четворојеванђељу XVII века Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић" у Београду (Рс 18). Грчки текст према Мерковом критичком издању — *Novum testamentum*. Graece et latine. Apparatu critico instructum edidit Augustinus Merk S. J., Romae 1964. Српскословенски текст у овом огледу наводимо у фонетској транскрипцији (по читању).

форички представљеног (Матеј, XIII, 44—48; Лука, XIII, 18—21), Исус пред чињеницом смрти вели Пилату да је његово царство супротно овоземаљском (Јован, XVIII, 36).

Јеванђелске речи о страдалачком путу до небеског царства књижевно разрађују црквени оци, чија се дела рано јављају на српскословенском језику. Парадоксна тема мучења и победе нарочито се развија у словима из круга о Христовом животу и страдању. У *Слову на Пасху* од Григорија Богослова, на пример, за чија се дела поново јавља живље занимање у време кнеза Лазара, широко је развијена противуречна слика смрти и спасења. Григоријеве речи као да показују пут средњовековног српског подвижништва и навешћују подвиг светога кнеза. О Христовом страдању Григорије Богослов беседнички понесено казује: „пријет горшеје, да вдаст доброје; обништа, да ми оного ништетоју обогатим се; раби образ вазет, да ми свободу вазмем; сниде, да ми вазнесем се; искуси се, да одолејем; безчаствова се, да ни прославит; умрет, да ни спасет; вазиде, да ни приближит к себе". И преподобни Макарије Египатски (+390) у беседи *О распећу Господњем и о трпљењу* истиче двојство Христових рана и славе: „Господ показује себе кроз два лица, у својим ранама и у слави своје светлости".[3] Григорије Богослов посебно беседнички разрађује мотив страдања у Христу, што ће остварити српски подвижници и опевати песници: „Вчера сараспинах се Христу, данас сапрослављају се; вчера саумрштвљах се, саживотворају се данас; вчера сапогребах се, данас савастају... будем јако Христос, зање Христос јако ми; будем бози јего ради, зање и он чловек нас ради".[4] У *Слову о блаженству и одређивању духовног живота* Григорије Богослов нарочито владарима истиче углед страдања: „Блажен нека је онај ко, примивши на себе власт над народом, чистим и великим жртвама изједначује Христа са земнородним".[5]

У неким српским преведеним књижевним делима небеско царство се замишља и као нестварни предео са звучним, мирисним и видним утисцима. На почетку *Слова о доласку Христовом*, на пример, Господ позива Јована Богослова да погледа горе и да чује и разуме: „И вазрев видех небеса отврстаја, исхождаше изјутр небес вонја и... аромати и благоуханија многа и виденија многа зело, паче слнца светлеје".[6]

II

Однос и напосредност земаљског и небеског царства најразвијеније је постављено у српској средњовековној црквеној поезији. Ту се јавља вероватно најбогатији низ сродних речи за означавање тварног и духовног света. До почетка XV века, када настаје и основни богослужбени спис за слављење светога кнеза, песници су разним спреговима речи представљали з е м а љ с к о ц а р с т в о:[7] царство земаљноје (СССи, с8г; ТССи, Iк 5п;

[3] Ђ. Трифуновић, *Словенски превод слова Григорија Богослова са тумачењима Никите Ираклијског*, Прилози за КЈИФ, XXXV, 1—2, 1969, стр. 88. и Журнал Московской патриархии. No 12, Москва 1970, стр. 59.

[4] Ђ. Трифуновић, *Словенски превод*, 88.

[5] *Творенія святаго Григорія Богослова*, ч. 4, Москва 1844, стр. 273—277.

[6] В. Ћоровић, *О другом доласку Христовом. Апокрифна апокалипса Јована Богослова у словенским пријеводима. С једним новим текстом и предговором*, Споменик Српске краљевске академије, XLIX, 1910, стр. 52.

[7] Дела црквене поезије наводимо према потпуном издању — *Србљак. Службе, канони, акатисти*. Приредио Ђ. Трифуновић. Превео Д. Богдановић. Превод редиговали Д. Богдановић и Ђ. Трифуновић. Књига 1—3, Београд, СКЗ, 1970. Сва дела, хронолошки распоређена, означавамо скраћеницама — Свети Сава: Служба св. Симеону (СССи); Савин ученик: Служба преносу моштију св. Саве (СПМ); Непознати Милешевац: Служба уснућу св. Саве (СУС); Непознати писац: Канон св. Сави (КСС); Теодосије Хиландарац: Служба св. Сави (ТССа); Теодосије Хиландарац: Служба св. Симеону (ТССи); Теодосије Хиландарац: Заједнички канон Спасу Христу, св. Симеону и св. Сави (ЗКХСС); Теодосије Хиландарац: Заједнички канон св. Симеону и св. Сави на осам гласова

ТССи, IIк 6п; ТССа, Iк 6п, бог.; ЗКХСС, 4п; СКМ, с4г); на земљи метежно житије (СПМ, с1г); царствија красоте (ТССи, с8г); мирскије красоти (ТССи, сед. 8г); нижњаја власт (ТССи, Iк 5п); мира красније (ТССи, Iк 8п); красних мира чувствија (ТССи, IIк 3п); царство метежноје (ТССи, IIк 5п); земљнаја малолепија (ТССа, IIк 1п); царствије настојештеје (8Т, IIк 7п); царствије мирскоје (8Т, IVк 3п); чувставноје житије (САА, с4г).

За небеско царство песници изналазе и стварају већи број синтагми сродног значења: висота (СССи, с5г); живот нестарајушти (СССи, к1г; ТССи, IIк 5п); небеснаја (СССи, с6г); небесних чинов житије (СПМ, с1г); небесни (СПМ, с1г); премирнаја села (СПМ, с2г); вишњи Јерусалим (СПМ, с1г; ЗКХСС, 8п; ТСПК, с8г); небесноје царствије (СПМ, Iк 5п; 8Т, IVк 9п; 8Т, VIIк 4п; СПК, сед. 4г); царство Божије (КСС, 6п); бесконачнаја жизањ (ТССи, с8г); доброти недомислимије (ТССи, Iк 4п); вишњеје царство (ТССи, Iк 5п; СКМ, с2г, с4г; СКЛ, Iк 8п); премирноје наследије (ТССи, Iк 8п); вишњаја жизањ (ТССи, IIк 8п); сијаније незаходимоје (ТССи, с8г); небеснију доброти (ТССа, IIк 1п); царствије будуштеје (8Т, IIк 7п); жизан неконачнаја (САА, к3п); небесноје сељеније (САА, к9п); небеснаја села (САА, с6г); царство небесноје (СКМ, с1г, с4г; СКЛ, Iк 3п); царство недвижимо (СКМ, с2г); горње царствије (СКМ, к3п); премирнаја тишина (СКМ, к9п); вечнаја жизан (СтЛ, с3г); небесна жилишта (СтЛ, 6г); будуштаја слава (СКЛ, с6г); слава некончајемаја (СКЛ, с2г); вечније обитељи (СКЛ, IIк 8п); светлаја сељенија (СКЛ, IIк 8п); божаставнаја сељенија (СКЛ, с8г).

Дела најстарије српске црквене поезије прекосовског круга изразито повезује стремљење опеваних јунака према небеском царству. Подвижништвом, страдањем и врлинама српски светитељи потомцима изграђују духовну лествицу до вишњега царства. Тако уводна стихира у најстарију изворну црквену песму, Савину *Службу свешоме Симеону*, готово символично поставља мотив који ће се књижевно развијати и духовно остваривати: „Преподобни оче, добру обрете лествицу јејуже вазиде на височу, јејуже обрете Илија колесницу огњанују, на он васходишта инем не остави, ти же по умртвију твојем ва отачастве си пут показа царствујуштим, небесни човече а земни ангеле“ (СССи, с5г).[8] Таква духовна лествица изграђује се кроз подвиг. Основна значења појмова подвигъ (ἀγών) и подвизати се (ἀγωνίζομαι) најпотпуније су постављена у посланицама светих апостола. Код апостола Павла налазимо спрег „подвизати се подвигом“, чиме се постиже вечни живот. Апостол пише Тимотију: „Подвизај се добрим подвигом вере, ими се за вечнују жизан, ва њуже и зван бист и исповедај се добрим исповеданијем пред многи сведетељи“ (I Тим., VI, 12), „Добри подвиг подвиг се, теченије скончах, веру сабљудох“ (II Тим., IV, 7). Симеон, митрополит Еухаите, рецимо, вероватно из XI века, у посланици неком монаху Јовану о испосничком усавршавању наглашава појмове духовног и телесног подвига. Тако, према њему, пороци нестају, а врлине се увећавају и од духовног и од телесног подвизања — διὰ τούτων γὰρ τῶν τε ψυχικῶν καὶ σωματικῶν ἀγωνισμάτων αἱ μὲν κακίαι

(8Т); Теодосије Хиландарац: Заједнички канон св. Симеону и св. Сави четвртога гласа (4Т); Теодосије Хиландарац: Служба св. Петру Коришком (ТПК); Архиепископ Данило II (Пећки): Служба св. архиепископу Арсенију (САА); Архиепископ Данило II (Пећки): Служба св. архиепископу Јевстатију (САЈ); Патријарх Данило III (Бањски): Служба св. краљу Милутину (СКМ); Непознати писац: Стихире и тропар св. кнезу Лазару (СттЛ); Непознати писац: Стихире св. кнезу Лазару (СтЛ); Непознати Раваничанин: Служба св. кнезу Лазару (СКЛ). — И песнички облици су означени скраћеницама: К — канон, П — песма, Т — тропар, С — стихира, Г — глас.

[8] У Задругином издању *Србљака* црквена поезија ритамски је представљена у облику колона (ритамских низова). Видети о томе: Ђ. Трифуновић, *Стара срйска црквена йоезија*, О Србљаку, Београд, СКЗ, 1970, стр. 51—64. — У овом огледу, међутим, текстове из *Србљака* наводићемо у прозном облику.

ἀπόλλυνται, αἱ δὲ ἀρεταὶ αὐξάνουσιν.[9] За подвиг као највиши чин везују се и други појмови по сличности — зној, труд, трпљење. Јеврејима, рецимо, поручује апостол Павле да одбаце свако бреме и грех који је прионуо за нас и „трпенијем (ὑπομονῄ) течем предлежешти нам подвиг" (Јевр. XII, 1).[10] И мотив страдања у Христу преко подвига поставља апостол Павле. У посланици поручује Филибљанима да се боре за веру Јеванђеља, а то је да се не плаше од непријатеља, јер у Христа не треба веровати, већ и за њега страдати: „Тажде подвиг имуште, јако ведесте ва мне и нија слишите о мне" (Филиб. I, 30).[11]

Мотив античког агона, крунисан после победе у такмичењу ношењем венаца (στεφανηφόρος, στεφανίτης),[12] већ код најстаријих хришћанских писаца прима особености духовног борилишта. Још је свети Сава опевао да монах Симеон, као што саветује апостол Павле, хита на подвиг, што је Христос Бог наш: „Преподобне оче, љубве Божије пријем ва Гору Светују ваниде јако Мојси боговидац и Божије благодети наситив се, богомудре, радује се течаше ка подвигу Христу Богу нашему" (СССи, сбг).

Отац је покренут Божијом љубављу, а син се одриче родитељске љубави да „поти же и труди" непрестаним (СПМ, сед. 8г) достигне оца небеског. Борачки садржај подвига је и иначе наглашен у најстаријој црквеној поезији. Као оно Света Гора за Симеона Немању, тако и сада за светога Саву на путовању Синајска Гора постаје борилиште, где трудом и знојем побеђује ропску плот: „Царства Божијаважделев, блажене Саво, Сиона бо постигнув, труди же и поти Синајскије Гори дошад и Јегифта варив, поработтаје работнују плт и Духу же вас примеси се и са Христом царствујеши ва веки васе" (ККС, 6п). И Теодосије Хиландарац песнички разрађује тему покоравања тела души (ТССа, с5г) и победе невидљивог врага подвизањем (ТССи, с2г).

Са новим ликом светитеља јављају се истовремено нови чиниоци и за достизање небеског царства и за канонизацију.[13] Краљ Милутин ће се изборити за небеско царство са својих врлина (добродетељи) и Христос ће га овенчати многоструким венцима. Данило Бањски у црквену поезију први уноси слике наградних венаца: „Јако пресветал и преудобрен добродетељми твојими васем показал се јеси, Стефане венченошче, тем и многосугубније венце на небесех от Христа венцодатеља пријел јеси" (СКМ, к5п).

Апостолске речи о страдању у Христу и подражавању Христових мука остварују се кроз искуство подвижника и књижевно постају метафора за подвиг. Свети Симеон, који је својим подвизима саздао лествице до небеског царства, достигао је непролазни живот ношењем крста: „Утврдив тело си на земљи, пријем крст последова Христу, животу сподоби се нестарајушту се на небеси" (СССи, к1п). Сличну слику страдања гради и Теодосије Хиландарац: „Иже до распетија и самрти нас ради смеривсшаго се, смерив се, оче, поштенијем крст понесал јеси и тем хвалештаго се престол свој утврдив на облацех низложил јеси" (ТССи, Iк, икос); „Ништету Христову вазљубил јеси благочасно, богатство оставил јеси тљеноје и жизан текуштују, мудре, крст же на рамо вазам теснојy стазеју радује се шаствовав, попираје сласти плтаскије вздржанијем, свете, васачаски и злострaданијем, достигал јеси ка широте божаставнеј рајсцеј, Петре, преподобни оче

[9] *Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeo-slovenicae.* Edidit F. Miklosich. Vindobonae 1853, стр. 243, 244. — K. Mitsakis, *Symeon Metropolitan of Euchaita and Byzantine ascetic Ideals in the eleventh Century*, Βυζαντινά, II, Солун 1970, стр. 321.

[10] *Apostolus*, стр. 248.

[11] *Apostolus*, стр. 136.

[12] И. Х. Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, I, Москва 1958, стр. 30.

[13] О чиниоцима за канонизацију и настанку поезије видети: Ђ. Трифуновић, *Стара српска црквена поезија*, О Србљаку. Студије. Београд, СКЗ, 1970, стр. 11—20.

наш“ (ТПК, с4г). Ређе се јавља метафора подражавања Христовим ранама: „Јазви Христови понес, Саво, душеју, плтију си општник бист мудрих апостол“ (СУС, Iк, 8п).

У прекосовском кругу црквене поезије само једанпут наилазимо на мотив одлажења у живот кроз смрт, што ће, касније, песнички разрадити писци песама посвећеним мученику кнезу Лазару. Непознати ученик светога Саве беседнички се пита: „Кто не дивит се, кто не блажит, кто не славит пречистаго ти житија, свете, на несамртнују бо жизан самртију преложи се“ (СПМ, с2г). Ову стихиру, свакако, преузима писац *Канона свеШоме Сави* и незнатно је прерађује: „Кто не дивит се и кто не блажит пречаснаго ти житија, блажене, самртију бо на бесамртнују жизан преложи се, свете“ (КСС, с5г).

Као снажан чинилац подвига јавља се љубав, чије вредности у оквиру других врлина на највише место поставља још апостол Павле.[14] У *ЛесШвици* Јована Лествичника, која је у Србији по други пут редигована око 1370. године, посебно се излаже суштина и значење појма љубави (ἀγάπη). Лествичник уздиже љубав високо, као „царицу“, на тридесети ступањ духовне лествице, што је већ на небу. Љубав се према Лествичнику, чије је дело познато у бројним српским средњовековним преписима, изједначује са Богом („По својој каквоћи, љубав је уподобљење Богу, колико је то самртницима достижно“). Тако високо узнесена љубав постаје „врлина свеобухватна“.[15]

У српској црквеној поезији љубав је и свеобухватна врлина (добродетељ) којој се стреми и „пособије“ (пособиѥ — συμμαχία) у подвигу. Песници ретко казују о љубави као „пособију“. До „царице“ и „врлине свеобухватне“ тешко се стиже преко духовне лествице. Тако у прекосовској црквеној поезији песници само на неколико места певају о љубави као „пособију“. Код непознатог састављача *Канона свеШоме Сави*, изгледа, Сава се појављује први пут као победитељ Божијом љубављу: „Прешад от небитија ва битије и от земаљних ва небеснаја, плтска же игранија и скврни плтскије Божијеју љубовију покорил јеси“ (КСС, 4п). Свети Симеон и свети Сава у једној Теодосијевој стихири покренути су љубављу до смерења и уздржања, чиме ће победити бесовске пукове и достићи бесконачни живот: „Цара васех и Христа Бога душе своје љубовију ујазвивше, царствија красот оставивше, нижња васа јако несуштa преминувше јеванђелски тому последовали јесте, и добре подвизавши се ва пустињи смеренијем и ваздржанијем бесовскије плки уничижили јесте, тем же бесконачније сподобивши се жизни и са небесними лики нинја веселита се“ (ТССи, с8г). Теодосије и самога светога Саву љубављу покреће према надумним лепотама: „Паче ума суштих љубовију небесних доброт подвизајем, земаљних малолепија избежав, јелена теченије Христа вазискал јеси от његоже желајемих, Саво оче, не погреши“ (ТССа, IIк, 1п). У песничком виђењу Данила Бањског и краљ Милутин се усељава у небеско царство преко љубави: „Љубовију и савршеним милованијем јако порфироју одејавши се, васелил се јеси ва вишњаја царствија“ (СКМ, с2г).

У аренги Хиландарске повеље из 1200—1202. године Стефан Првовенчани је, служећи се и општим књижевним местима, записао своје виђење Свете Горе Атоске као рајског места. Ускоро и у црквеној поезији овладава Света Гора као књижевни топоним, где се чине највиши духовни подвизи. Подстакнути и вођени љубављу и упућени узаним путем страдања, најстарији српски светитељи одлазе на Свету Гору као на борилиште, на место под-

[14] „А сад остаје вјера, над, љубав, ово троје; али је љубав највећа међу њима“ (I Кор. XIII, 3).

[15] Види Д. Богдановић, *Јован ЛесШвичник у визанШијској и сШарој срПској књижевносШи*, Посебна издања Византолошког института, књига 11, Београд 1968, стр. 28—31, 73—75; M. Heppel, *Some slavonic manuscripts of the „Scala paradisi“* („*Lestvica*“), Byzantinoslavica, XVIII, Prag 1957, стр. 233—249.

вига. У оквирима општих духовних утицаја и тема, Атоска Гора се стварно издваја као особено место за највише подвиге православних Словена, посебно Срба, па се тако уграђује и у песничка виђења српских светитеља који су прошли кроз атоско подвизање.

Већ свети Сава, који је сам прошао кроз искуство атоског подвизања, у два маха узноси светог Симеона на Свету Гору као на место најтежег подвига, кроз који се ступа у збор са анђелима или у заједничарство са самим светим Духом: „Оче преподобне, мимотече царство земаљноје, изабрав богатство - словеса света и та изволи хранити, оставив саврсти и чеда и васе земаљније красоти, изашад ва Гору Светују са анђели Богу служиши" (СССи, с8г); „Царство земаљноје остављ, крст свој на рамо васпријем и вас же себе вазложи ка Богу и ва Светују Гору шаствова светому Духу бив причесник, тем и чудотворац јави се" (СССи, с8г).

Код Теодосија Хиландарца отац и син постају светилници у Атоској пустињи: „Мироджанија и мирских красот јако санија ластештаја оставив, и ва Атона пустињи са сином васелив се, идеже словесноје стадо Господеви сабравша, имже васесветла светилника јависта се" (ТССи, сед. 8г).

У најстаријој српској црквеној поезији као да је почео да се ствара символ Свете Горе као места највишег и најтежег подвига, који води у царство небеско. Посматрано кроз песничка виђења, подвижници не иду на Свету Гору да се настањују у рајским пределима, већ да се подвижу кроз страдање и трпеније. Тако и треба схватити једну Теодосијеву стихиру светом Петру Коришком. У њој вели Хиландарац да је овај пустињак из призренског краја својим бежањем од метежног живота достигао Гору, названу Свету: „млви житељскије самисално избег, Гору же Светонарицајемују постигал јеси, иже поштенијем и молитвами бесом боренија ту суштаго змија победил јеси трпенијем" (ТПК, с5г).

III

Са косовским бојем и десет списа о косовској погибији[16] отвара се у српској књижевности нови духовни и уметнички круг у чијем средишту сада стоји подвиг смрти. На основама подвига преподобних (ὅσιος), остварених кроз читав живот трпенијем и страдањем, надграђује се подвиг мученика (μάρτυς). Косовски ратници и кнез Лазар израстају из традиције преподобних, те тако нови лик светитеља (мученика) представља плод претходних подвижничких стремљења. Као што је раније у песничком и духовном виђењу

[16] Косовским списима, насталим у временском распону од тридесет година после косовског боја, посвећена је наша студија — *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, Багдала, 1968. Поред већ наведених песничких дела (СтгЛ; СтЛ; СКЛ — вид. напомену 7), у овом огледу црпемо грађу и из других косовских списа — Патријарх Данило III (Бањски): Слово о кнезу Лазару (В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV и XV века*, Глас СКА, CXXXVI, 1929, стр. 83—103); Непознати писац: Житије кнеза Лазара (С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904, стр. 287—291); Монахиња Јефимија: Похвала кнезу Лазару (Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот, I, 9—10, 1922, стр. 539—540); Непознати писац: Слово о кнезу Лазару (А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник Друштва српске словесности, XI, 1859, стр. 108—118); Непознати писац: Похвално слово кнезу Лазару (Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*, Гласник ДСС, XIII, 1861, стр. 356—368); Деспот Стефан Лазаревић или неки непознати писац: Натпис на мраморном стубу на Косову (Ђ. Сп. Радојичић, *Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима*, Јужнословенски филолог, XX, 1953—1954, стр. 127—142. Грешке у овом издању исправио П. Ђорђић, *О новом издању натписа „на стубу на Косову"*, Прилози за КЈИФ, XXI, 1—2, 1955, 140—143).

то била Света Гора Атоска, тако сада косовски бој постаје место и време највишег подвига. Отуда се, поред већ у духовном искуству постојећих и у књижевности описаних, јављају нови чиниоци подвига, који косовском страдању дају неке изразито агоналне особености.

Тако се кнез пред наиласком „змија и сапостата божаставних цркав" оснажује презрењем земаљског господства и жељом за сједињењем са војницима небескога цара. Разрешење је борилачко: Лазар је као победилац (убио змију) примио у награду венац (мученички од Бога). Тиме и Косово поље постаје оплъчилище.[17] Лазар размишља: „оставити тљену висоту земљнаго господствија и обагрити се крвију својеју и савакупити се са воји небеснаго цара. Темже и две желајеме получил јеси: и змија убил јеси и мученија венац васпријел јеси от Бога" (Јефимија). У *Натпису на мраморном стубу* косовски ратници се заједно јављају као победиоци непријатеља, чија је представа богато ликовно и симболично разрађена (змиј, звер диви, аспидово иштедије и јехидново, штене лавово и василисково).

За стицање небеског царства и у кругу косовских списа понављају се творачки чиниоци из претходних времена. Лазар благочашћем, чистотом и добродетељима као преподобни одлази у подвиг, а кроз погибију прима награду као мученик. Кнез не одлази у царство небеско због своје неправедне смрти. С врлинама, чистотом и благочашћем хита у смрт као у подвиг. Тако се у Лазару сједињују остварења српских преподобних и стремљења мученика. Јединство оваквог пута јасно је оцртао непознати Раваничанин: „на земљи бо пожил јеси ва благочастији и чистоте, украсив се добродетељми јако ваистину, подвиг же добри и теченије савршил јеси, перскому нашаствију и грдињи сапротивљаје се мудре, не трпе благочастију разарајему зрети се, отнуду же јако мученик ради болезнеј својих мазду пријел јеси" (СКЛ, с2г). Лазар је од добрих дела, као оно свети Симеон (Немања), саградио лествицу, преко које ће се успети као мученик: „Испаштрену лествицу и до небес досежешти на земљи јако хитрац, Лазаре, устројил јеси, бише бо тебе јакоже степени лествичније благаја дела, имиже вастекал јеси идеже желаше" (СКЛ, Ік 7п; видети још — с2г).

У прекосовској црквеној поезији само једанпут наилазимо на мотив прелажења у живот кроз смрт (СПМ, с2г; видети — КСС, с5г). У косовским списима, међутим, читав однос почива на оваквом односу живота и смрти. Гледиште — да нам је боље погинути и крв пролити него стидно утећи, може имати своје књижевне узоре у хроникама Георгија Амартола и Константина Манаса, у *Александриди* и *Јудејској војни* Јосифа Флавија.[18] Као што јеванђелске мисли за преподобне постају стварност кроз њихово остварење, тако су сада херојске речи из преведених хроника и белетристике непосредно творачки присутне у косовским списима. Нарочито се беседнички разрађују у трима забележеним беседама кнеза Лазара (Данила Бањског *Слово о кнезу Лазару*, *Житије кнеза Лазара* и *Слово о кнезу Лазару* од непознатог писца).

Код Данила Бањског кнез Лазар у беседи само износи тему. Када се Мурат приближио Српској земљи, кнез је послао „по благородне своје и велможе и војеводи и воје великих

[17] О победи и стицању венаца расправљамо у посебној глави књиге *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, стр. 365—371. („Победа и венци"). — Израз „оплчилиште" представља српски средњовековни назив за место борења у античком стадиону. Крајем XIV и почетком XV века неки непознати преписивач Слова Григорија Богослова тумачио је на маргинама извесна места из основног текста. Уз израз „ва борбах Јелини обичај имаху назн борити се" преписивач је забележио: „место глагољет (се) оплчилиште" (Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в библиотека на Българската академия на науките*, София, БАН, 1969, бр. 69, стр. 127).

[18] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 337—349. и Ђ. Трифуновић, *Значајније појаве и писци у српској средњовековној књижевности*, Књижевност и језик, XVII, 1, 1970, стр. 15—16.

же и малих", па је „тихом и сладким словом" окупљенима говорио: „Н аште мач, аште рани, аште и тму самртеји кључит се нам, сладко по Христе и о благочастији отачастве нашем да подимем. Луче јест нам ва подвизе смрт, неже ли са студом живот, луче јест нам ва брани мачнују кончину подјети, неже ли плешта врагом нашим подати... Болезни раждајут славу и труди исходатајствујут покој" (89—90).

Лазареве речи прихватају ратници и у облику хорског одговора[19] узносе тему смрти до подвига, кроз који ће прећи у вечни живот: „...Умрем да всегда живи будем. Принесем себе Богу живу жртву, не јакоже прежде маловременими и преластними учрежденми ка наслажденију нашему, н ва подвизе крвију својеју..." (90).

Кнез Лазар у *Житију* непосредно позива ратнике да, вођени Христом, пођу на непријатеља, с ким ће у подвигу кроз смрт стећи вечни живот: „Идем, братије и чеда, идем ва предлежешти нам подвиг вазирајуште на маздоваздатеља Христа. Самртију длжнаја послужим, пролејим крви наше, самртију жизан искупим и уди телес наших дадим нештедно на посеченије за благочастије и отачаство наше" (290).

Као раније преподобни што су болезновали са крстом на раменима, тако и Лазар у подвигу са крстом у рукама Христу предстоји (СКЛ, Iк 8п). Подстицан предањем и носећи у себи врлине светих владара и преподобних, кнез ступа у бој, где побеђује и саму смрт: „Бравшија се (Лазар са нечаститим) смрт с мучеником нања побеждена бист" (*Похвално слово*, 364). Лазар је као победник (νικητής) стекао венце.[20] Тиме и сама смрт као подвиг (ἀγών) у којем кнез постаје победоносац (νικηφόρος) и овенчан (στεφανηφόρος) — сажима у себи чиниоце узвишене лепоте. Попут испосника који су мучењем стицали светлост и лепоту лика, и Лазар мученичком смрћу улепшава („удобротворил") живот: „всекрасноје твоје житије мученијем удобротворил јеси и прешал јеси ка вечним обитељем" (СКЛ, IIк 8п; видети — СтЛ, с3г).

Писци често наглашавају заједничарство страдања свих косовских ратника. Ратнике предводи Лазар, не као војсковођа, већ као духовни вођа. Светла насеља и венце страдања, дакле, преко пута мучења заједно достижу кнез и његови ратници: Лазар „мудро агнце словеснијe приводит о Христе кончати доброје и страданију венац, вишњеје слави причестници бити" (*Натпис*, 141). „Плку богосабраному предсијаје јакоже звезда богозарнаја и сих ва светлаја сељенија привел јеси путем страдалчаским" (СКЛ, IIк 8п).

Вредност љубави код преподобних у прекосовској поезији јављају се и сада, у деловима косовског круга. Љубав као „пособије" и покретач нарочито је наглашена у *Служби кнезу Лазару*. Као што су некада свети Симеон и свети Сава, љубављу покренути до смерења и уздржања, победили бесовске пукове (ТССи, с8г), тако сада и кнез „оплчив се мужаски" Божијом љубављу устаје против земаљског непријатеља (СКЛ, Iк 9п, богородичан; видети IIк 7п). Љубав је покретач и врлина којој стреми Лазар. Тако се у једном тропару четврте песме другог канона кроз Лазарево непосредно казивање исказује узор љубави: „Да пролејет се крв моја о љубави Христа мојего". Напоредо са узором, у следећем тропару исте песме љубав се јавља као покретач на страдање: „рани многи и главноје отсеченије љубве ради Божије от безаконих претрпел јеси".

[19] О хорском казивању — Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 350—354.

[20] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 365—371.

Овај прилог припремљен је за штампу новембра 1971. године.

У развоју српске средњовековне књижевности косовски списи почивају на основама претходног књижевног трајања и доносе собом нова уметничка решења и стилске облике. До тада у изворној књижевности непозната чињеница погибије владара и страдања ратника, покренула је и нове књижевне облике у косовским списима, који су још једанпут посведочили основе средњовековне поетике — да коначни облик делу даје предмет о коме се пише. Тако и у виђењу страдања и стицања небеског царства косовски списи сажимају дотадашњу традицију и новим обликом подвига и места подвизања отварају и нове путеве уметничког стварања и духовног стремљења.

PASSION OF KOSSOVO AND KINGDOM OF HEAVEN

IN THE LIGHT OF SERBIAN MEDIEVAL TEXTS

DJORDJE TRIFUNOVIĆ

In the light of the works from the New Testament and Church fathers the introduction is devoted to the general concept of Earthly and Heavenly Kingdom. The basic factors of the two kingdoms are then found in the Serbian Church poetry up to the death of Prince Lazar (1389) and spiritual suffering is pointed out as the basic principle for gaining the Kingdom of Heaven. Ten Serbian medieval texts on Prince Lazar grow out from the tradition of Serbian literature. Now, however, Prince Lazar through his martyrdom conquers the death itself and thereby gains the Kingdom of Heaven.

ПОЧЕТАК КУЛТА КНЕЗА ЛАЗАРА

ФРАНК КЕМПФЕР

Како моје излагање на овом симпозијуму носи назив „Стварање светитељског култа кнеза Лазара", може се очекивати да ћу говорити о канонизацији овог свеца, о стварању службе, житија, похвала итд. Али, нећу да улазим у те искључиво црквено-историјске ствари, нећу да говорим о уском појму *„светитељски* култ". За мене, који се бавим историјом средњовековних идеологија, „култ" није друштвена *норма*, установљена од стране црквене јерархије, већ друштвена *појава*, која нешто може да каже о историјској самосвести српског народа. Због тога говорим о *почетку*, а не о *стварању* друштвеног култа кнеза Лазара.

Ако култ кнеза Лазара сматрамо изразом друштвених потреба, а не правом, које је стекао светац својим животом и смрћу, тада су најважнија питања: Шта је ценио и обожавао српски народ у личности Лазара? Зашто су многи српски интелектуалци писали дела о косовској битки и о смрти кнеза Лазара? (Очигледно овај пораз и ова смрт имаіу, у очима писаца, посебан значај, који их високо уздиже изнад сличних догађаја, као на пример, изнад катастрофе на Марици.)

Када би било у питању „стварање *светитељског* култа", требало би ово стваралаштво везати за наручиоце на кнежевском или патријаршијском двору. Ако узмемо стварање култа као дело културне политике регенткиње и патријарха, видимо да поступак није био целисходан. Зашто није Данило III наручио или сам писао службу, пролошко житије и житије за читање; затим дао на преписивање те текстове и разаслао у све манастире? Уместо таквог потеза, који би успешно утемељио култ, имамо самоникло стваралаштво са појединачним списима, мање или више подесним за чист црквени култ. Јављање списа Лазаревог култа не може се објаснити наручивањем од стране династичких или црквених идеолога; ту је пресудна била чињеница да их је створило — као и првобитне епске песме — поколење лично дотакнуто косовском катастрофом.

Јефимијина везена похвала, на пример, израз је личног поштовања и веровања у кнеза Лазара. Осим тога, у тексту се види да се она боји будућности, да смрт Лазара осећа као тешки губитак у своме животу, као и у животу целе земље. Јефимија је сматрала Лазара својим оцем — и то не само у метафоричком смислу, већ и у смислу очеве улоге у психолошкој науци. Лична искуства бивше деспотице огледало су српске историје, тих прошлих 30 година, и због тога је, можда, њен психолошки однос према Лазару меродаван за схватање интелектуалног слоја српског друштва оних година. Јефимија се поистовећује

са судбином своје земље — и због тога, када се моли Лазару за себе, моли га уједно и за целу Србију:

„Многи скрби и болезни објеше взљубленнаа ти чеда, и в мнозех скрбех житије провождајут, обладајеми бо сут измаилтени — и требујем все помошти твоје".[1]

У даљем тексту Јефимија наводи какве треба помоћи, а када погледамо, чега се боји: победе Турака, смрти хришћана, рушења православља и земље — видимо да су то страховања целог друштва. „Љута бура" у души и телу бивше деспотице показује да је она још уплетена у догађаје свог времена, да није само калуђерица која се брине искључиво о свом личном спасењу. Њени текстови су осетљив сеизмограф самосвести српског интелектуалног друштва после Косова. Бурна судбина Јефимије изазвала је код ње питања за разлоге и сврху пропасти њеног личног живота као и живота целог њеног народа.

Мислим да можемо претпоставити код готово свих писаца сличан повод писања. Њихове личне побуде за књижевни рад у исти мах представљају одраз друштвених и историјских прилика. Стога постављам хипотезу да *Сӣиси Лазаревог кулӣа* — узети као целина — *ӣредсӣављају инӣелекӣуалну инвенӣуру срӣског друшӣва ӣосле Косова*.

Када интелектуалац средњовековне Србије пише текст црквеног култа, он то чини за црквени обред, за публику и за самог себе. Први му је проблем облик: треба да напише нови примерак византино-словенске црквене литературе у оквиру датих образаца. За своју публику писац стилизује живот историјске личности у житије свеца, у побожну легенду. Реално сећање на историјску личност претвара се у црквену „*свесӣ*", која ставља култну особу у оквир хришћанских идеала. Овом идеализацијом аутор приказује српску прошлост као пример провиденцијалистичке историје, као део Божијег програма за спасење људског рода.

Као интелектуалац који размишља о путу свога народа — а око године 1400. то значи: о распадању моћне српске државе — аутор косовског текста објављује своју позитивну или негативну концепцију историје српске земље, и тиме он утиче на публику.

Средњовековна историографија је тесно везана за промисао Божији, који подразумева морално оцењивање историје. Нада у будућност, значи, условљена је позитивном оценом прошлости. Да би српски интелектуалац могао да види светлу будућност своје земље, он је морао да нађе у прошлости Србије доказ Божијег благослова.

Култом Лазареве личности, то јест сакрификацијом владара из најближе прошлости, жели се правити ред у мутној и замршеној историји Срба између 1356. и 1389. Култни текстови имају задатак да преломно време после пада царства потврде као позитивни, интегрални део српске историје.

У списима култа кнеза Лазара има два велика питања о најновијој историји српске земље. Прво се јавља у комплексу генеалошких и легитимистичких конструкција, друго у оцени смрти кнеза Лазара и расула српске војске на Косову.

Смисао генеалошких разматрања је да Лазара и Стефана Лазаревића вежу за Немањиће. Не треба тражити у овим конструкцијама интерес Лазареве династије. Можемо допустити претпоставку да писци-монаси нису били плаћени од кнегиње Милице, а ипак надовезују Лазара на Немањиће — и вероватно имају представу о томе зашто то раде.

[1] Ст. Новаковић: *Примери књижевносӣи и језика сӣарога и срӣскословенскога*. 3 изд. Београд 1904, 444.

Изгледа да генеалошка расуђивања имају намеру да делују против фаталистичких гледишта у српском друштву. Узмимо, опет, пример калуђерице Јефимије: она страхује за будућност, јер види да се нешто опасно десило на историјском путу српске земље. Више не можемо да утврдимо, шта је, наиме, Јефимија мислила о педесет последњих година српске историје — мада је сигурно слутила прст Божији у расулу српског царства, у суду над својом породицом и земљом. Вероватно је она повезала ове несреће са нестанком династије Немањића, светога корена српског владалаштва.

Из легитимистичких расуђивања у списима Лазаревог култа излази да је било потребно доказати легитимност постојеће владе. То је друштвено питање, које је далеко отишло од светитељског култа кнеза Лазара, јер за „доброг војника Христовог", који заврши овоземаљски живот тријумфом мученичког усекованија, није важно да ли је члан династије или не. Пред Христом се Лазар легитимише својом крвљу. *Историјска* легитимизација Лазара је потреба друштва, јер генеалошка законитост постојеће владарске куће јемчи легитимитет и континуитет српске историје и државе, што је — у овом тренутку — било под сумњом. У средиштима моравске Србије је било примећено да моравска држава није истоветна са рашком државом Немањића, да моравска Србија нема удела у хришћанској суштини старорашке краљевине.

Моравско-српско друштво је запазило да северна Србија није ни географски ни историјски истоветна са немањићком Србијом. Да би се надовезала нова на стару Србију, генеалошко-легитимистичка разматрања доказују *легитимитет* владајућих Лазаревића, *континуитет* историје српске земље од почетка до савремености и *идентитет* рашке немањићке и моравске лазаревићке државе.

Персонално, историјско и географско надовезивање моравског друштва на немањићку традицију имало је исти смисао као и уврштавање Рашке жупаније у јерархију држава, које налазимо у познатом уводу у хиландарску повељу Стефана Немање.

Оживљавање историјске самосвести дало је моравском друштву ново поверење у добро утемељену садашњост и светлу будућност. Други важни проблем писаца је оцена косовске трагедије. Смрт кнеза Лазара и његов пренос из Приштине у Раваницу, централни су догађаји текстова. У свести српских интелектуалаца судбина Лазара постала је огледало, у којем се осликава судбина Србије после пропасти царства. Нестанак династије, катастрофа на Марици и катастрофа на Косову чинили су ланац несрећа, за који је требало тражити каузално и финално објашњење. Све се искристалисало у питања: Је ли Бог гневан на српски народ? Да ли се све десило *„грех ради наших"*? Хоће ли Бог предати српску земљу Турцима? Треба ли сматрати најновију историју *судом* или „благим *кажњењем*" Божијим?

У свим списима који постављају ова питања одговара се: *Лазар* је миљеник Божији, а *српски народ* је изабрани народ Новог Завета, он је „Нови Израил".

Тиме се одбијало фаталистичко мишљење о будућој пропасти Србије. Чак и у делима која оплакују „Нови Израил" излази, на крају, помисао да Бог воли свој народ и да ће га извести из привременог робовања, како је извео Јевреје из Вавилонског ропства.

Најновија историја српске земље главни је предмет култних списа. Кроз култ владареве личности, која стоји као оличење српског народа, писци покушавају да убеде себе и своју публику, да је тадашње стање Србије нешто што треба славити, што треба празновати и због чега се треба веселити. Смрт на бојном пољу претвара се у тријумф мученичког усековања, пораз српске војске постаје улаз Срба у „Горњи Јерусалим".

Да би ово самоубеђивање било успешно, аутори се труде да избришу извесне црне тачке српске историје, које су и биле повод за фаталистичка гледишта. Главно је било одвојити судбину пропале династије од судбине земље. Идеолози немањићке државе упорно и успешно су везивали српску земљу за „свети корен Немање", то јест за владајући огранак династије. У доба Немањића то је било моћно средство за централизацију земље око личности краља и цара, средство које је деловало против центрифугалних тежњи културно разнородних делова земље.

После нестанка династије и комадања државне територије нестало је и унутрашњег средишта српске земље. Није више било признатог лица ни моћне метрополе, који би могли да воде центрипеталне снаге — није ни било духовног средишта, а архипастири цркве били су једном у Пећи, једном у Жичи.

То је водило до озбиљне кризе политичке самосвести српског друштва. У мученичкој смрти привременог владара Србије видела се могућност поновног духовног и политичког препорода, под условом да се прекине поистовећење државе са династијом.

Наводим пример за објашњење овога труда моравско-српских идеолога. У спису патријарха Данила III, једном од најважнијих текстова Лазаревог комплекса, аутор извлачи легитимност Лазареве власти из следеће замисли:

Промисао Божији је ставио поред цара Душана близанца, то јест Прибца, оца Лазарева. Душан и Прибац нису били близанци по крви него по вољи Божијој. Њих је везао „Савез љубави, као да је једна душа у два тела"[2] — они су били истоветни у унутрашњим и спољним врлинама. Данило не спомиње сина цара Душана, али зато јако истиче сина Прибца, који се јавља обдарен свим врлинама и способностима идеалног владара. Сам цар Душан примећује „богоизбраност" Лазара, прима га у своју кућу, усваја га и још више везује за породицу венчањем са усвојеном ћерком, Милицом. Све то, каже Данило, „јелика от промисла на њем устроив".

Лазарево ступање на власт Данило објашњава посебним библијским упоређењем:

„Јакоже древље по Моисеју великому Исус Навин израиљским људем пријемник бив и начелник сице и сь по великиих и благочьстивиих — глагољу — краљ же и цар пријемник и владика всем Срьбљем именујет се. Сице богу изволившу".[3]

Овај старозаветни пример највише личи на усвајање које је Данило описао као начин легитимизације Лазара. У исти мах, објашњавајући зашто Лазар није примио титулу краља или цара, наводи поређење владарских титула: Као што је Исус Навин одређен да буде „пријемник и начелник", тако је Лазар био „пријемник и владика".

Гледано са провиденцијализмом средњовековних читалаца, јасно се види како је Бог накалемио свој „богоизбрани" калем на стару династију. Лазар је био изабран Богом и достављен цару као син, што значи да му је већ пре женидбе са Милицом признат легитимитет, а ово венчање је било последица усвајања Лазара у царску породицу и имало је само додатни утицај на његово владарско право. После накалемљења новог калема Бог предаде исушењу старо дрво династије. Бог се овде јавља читаоцима као брижљиви

[2] В. Ћоровић: *Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV века*, Глас СКА CXXXVI, др. р. 72, Ср. Карловци 1929, стр. 86.

[3] Ibidem.

баштован, који воли свети корен и зато га подмлађује и одсеца му гране по својој мудрости. Изумирање владајућег стабла, дакле, не тиче се извора хришћанске благодети, оно је судбина породице Немањића и више се не сматра катастрофом целе земље. Владалаштво Лазара добија своју непосредну везу са промислом Божијим: он је постао владар „Божијеју милостију" — а не крвљу.

Из свега излази да власт није везана за владарско потомство, то јест за стабло предака, већ за избор и милост Божију. Често је већ примећено да је највише Стефан Лазаревић истакао своју владавину „милостијеју Божијеју"; у Даниловом спису имамо паралелу. Обе појаве одражавају исто историјско знање и исту историјску свест.

Култ кнеза Лазара је израз оновремених проблема моравско-српског друштва. Његов постанак изазван је сумњом у будућност, жељом за подешавање слике прошлости и драме садашњости. „Ствараоци" култа нису били идеолози који су манипулисали народом у корист династије или црквене власти; као интелектуалци осетили су проблеме свог времена, пољуљаност основа културе и традиције.

Главни спроводник мисли средњовековног друштва била је црква са својом организацијом; ту су протицала сазнања о прошлости, будућности и — најзад — о садашњости. Култни списи недавно преминулог владара дали су прописану слику о њему и његовој владавини. Она је свакако била коректив епским песмама, профаној верзији и тумачењу истог историјског феномена. Осим тога, црква је окупљала интелектуалне снаге, појединце, који су одговарали на изазов крупног догађаја. Они су створили текстове, надахнуте похвале, у којима су — поред уобичајене садржине за ширу публику — тумачили себи историјску прекретницу коју је доживело то поколење.

У томе лежи — за историчара културе — смисао култа кнеза Лазара.

Овај текст је у ствари извод из студије: Frank Kämpfer (Heidelberg), *Der Kult des heiligen Serbenfürsten Lasar — Textinterpretationen zur Ideologiegeschichte des Spätmittelalters*, Südost—Forschungen XXXI, München 1972, 81—139.

О НЕКИМ СТИЛСКИМ ФИГУРАМА У ПОХВАЛАМА КНЕЗУ ЛАЗАРУ

ИРЕНА ГРИЦКАТ

Наше средњовековно књижевно наслеђе привлачи данас више него икад досад пажњу науке. Оно је почело да привлачи пажњу и оних научних дисциплина које за њега раније нису имале разумевања. То се односи и на похвале написане у славу кнеза Лазара. Некада су се тим делима бавили скоро искључиво историчари; касније су она прелазила и у руке историчара књижевности. Тек у најновије време, и то засада у скромним размерама, посматрају их кроз своју призму и стручњаци за језик.

Историја књижевности је проучавала ова дела из два аспекта. С једне стране, разматрана је проблематика ауторства, преливање мотива; вршена су истраживања преписивачких нити у текстовима и сл. С друге стране, нарочито у новије време, била је посвећена пажња чисто теоријским, па и нешто формалнијим питањима, при чему израз „формалан" ни у ком случају не узимамо у неком мање повољном смислу, јер је јасно да све формално мора имати узрочне везе са суштинским, а у науци поготову не може бити искључивања чак ни најформалнијих питања из оквира посебних испитивања. Тако су, рецимо, проучаване поједине речи—симболи који се јављају у средњовековним списима. Даље, што се тиче стилистичке и версификационе стране, истицани су неки чиниоци који дају ритмичку и изражајну вредност, нпр., анафора, као и други елементи ритма, риме итд.

Када је била скретана пажња на то да су многе ствари у тој књижевности исказиване не буквалним него преносним изразом, излагања су скоро увек свођена на констатације о многобројним поређењима, метафорама и симболима. Овим се, наравно, не исцрпљује набрајање захвата и заслуга у целој овој области, али смо дошли до оног места где се наша лингвистичка занимања почињу укрштати са књижевним, или — тачније — са теоријскокњижевним.

Један нарочити лингвистички прилаз овој грађи омогућава и стилску анализу и оцену текста: могу се испитивати она места где има фигуративног казивања, стављајући под лексиколошку или граматичарску лупу разне језичке појединости, нпр., одсуство или присуство везника, врсту генитива, тип допуне уз неки глагол и др. На тај се начин, прво, описује сама техника прављења фигура, а затим се могу извлачити закључци и о њеној вредности, самородности, о свежини или стереотипности, као и о снази талента онога ко их је овековечио на папиру.

Похвале кнезу Лазару представљају захвалну грађу за оваква проучавања. То, наравно, никако не значи да се она у овој врсти књижевног стварања и исцрпљују.

Навешћемо седам текстова које смо за ову прилику подвргли овако замишљеној анализи, па ћемо затим прећи на саму анализу. Као путоказ при избору састава и одређивању хронологије послужила нам је књига дра Ђорђа Трифуновића: Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју (1968, Крушевац). Прегледајући текстове нисмо улазили у ужа стручна питања о томе који су од њих за историју књижевности похвале, похвална или повесна слова или просто слова, или, можда, по функцији чак и нешто друго, пошто питања класификације изазивају још увек неслагања и код испитивача—стручњака за ту проблематику. Примери ће се наводити према издањима.

1. Похвала непознатог писца, вероватно најстарија; примерак који је издао Алекса Вукомановић у ГлДСС 11 (1859) изгорео је у пожару Народне библиотеке у Београду. — Скр. *Вуком*.

2. Похвала непознатог писца коју је нашао Ђорђе Радојичић у Хиландару и издао у ИЧ 5 (1955), такође веома стара. (Према дру Трифуновићу — пролошко житије.) — Скр. *Радојич*.

3. Похвала Данила Млађег, из последње деценије XIV в., коју је издао Владимир Ћоровић у Гласу СКА 136 (1929). — Скр. *Данило*.

4. Похвала Јефимијина, прегледана у издању Лазара Мирковића: Монахиња Јефимија, Сремски Карловци 1922. — Скр. *Јефим*.

5. Похвала непознатог писца из времена око 1403—1404. год. у издању Ђуре Даничића (примерак такође изгорео), ГлДСС 13 (1861). — Скр. *Данич*.

6. Световна похвала која је била исписана на мермерном стубу на Косову, касније преписивана; састављена је за владавине деспота Стефана или, можда, и од стране самог деспота: у издању Ђорђа Радојичића, ЈФ 20 (1953—1954), уз мале исправке Петра Ђорђића, Прил. за књ., јез., ист. и фолк. 21/1—2 (1955). — Скр. *Мерм. сӣ*.

7. Похвала Андонија Рафаила Епактита, из времена око 1420. год.; издао Љуба Стојановић у Споменику СКА 3 (1890). — Скр. *Еӣакӣ*.

Задржимо се, прво, из методолошких разлога, на оном најелементарнијем проширењу значења појединих речи, на придавању нове семантике постојећим лексемама, без употребе других граматичких механизама. Овде има таквих случајева које ћемо данас једва и сврстати међу појаве пренесеног казивања, иако оне то јесу. На пример, семантичка проширења у глаголима: писанїю прѣдати — *Вуком*.: свакако се испрва могло предати само нешто опипљиво неком лицу; глагол се касније померао из сфере материјалног у сферу нематеријалног поимања; любовь кь любви прилагае — *Данило*; похвалꙋ принесох — *Јефим*.

Исти је случај и код придева: тврьдою надеждею — *Радојич*.; свѣтлоу побѣдоу — *Радојич*.; люто ѡроужїе — *Данич*.

Своју дугу традицију, колико усмену толико и књижевну, и то међународну и, може се рећи, општечовечанску, имају и неки други лексички спојеви, где је маштовитост слике ипак већ узнапредовала и самим тим није ни до данас изгубила извесну вредност: положимь доушꙋ свою за дрꙋгы свое — *Вуком*.: од „положити нешто на трпезу, на земљу" до „положити душу за друге" морала је протећи дуга језичка еволуција; аще ѡврѣмененѣ воудеши печалми — *Вуком*.; агн'це словесные приводити — *Мерм. сӣ*.; доуховное око — *Еӣакӣ*., итд.

Ми смо склони да прелазимо преко оваквих обрта као преко нечег по себи разумљивог, не одајући признање људском духу који се с временом оспособљавао за творачко сједињавање првобитно инкомпатибилних речи. Међутим, оваква лексичка јединења представљају прве квалитативне скокове из буквалног у преносно, и даљи развој фигуративног, сликовитог и уметнички понесеног изражавања почива управо на таквом прадавном изражајном изуму.

זађимо сад у широку област поређења и метафора. Треба добро разликовати експлицитно исказано поређење од онога које као такво није изражено:

ꙗко же по поути нѣкоемь въ житїи семь шъствоуемь — *Вуком.*; ꙗко львы ноктми из срѣды ѹтробѹ рьвѹще, сины отьца звахѹ — *Данило.*

Везник ꙗко (као) представља зглоб, који на видљив начин избацује део исказа из природног приповедачког низа на други ниво, где се налазе елементи поређења: живот к а о пут, синови к а о лавови. Поређење се може вршити и другим средствима:

ѹмь кь богѹ паче вьсакое стрѣлы брьзеише вьставлꙗють — *Данило*, а, разуме се, и друкчије.

Сасвим је други случај када ниједна реч ничим није проглашена за помоћно оруђе компарације, него се све речи померају линеарно, као да је све и даље буквално. Нашем разумевању је препуштено да прозре нереалност казанога и да под њега подведе реалан текст:

лютыѥ и сверѣпыѥ львице лютое и ѡтьриновенно исчедїе на твое стадо нештеднѣ нападаеть — *Данич.* Овде није речено да непријатељ, к а о лављи окот, напада сопствени народ, к а о стадо, него су само нанизани елементи који служе за поређење, као да је баш о њима самима реч.

Стварају се могућности говорења у сликама које на неки начин сугерирају буквалност, стварају код слушаоца или читаоца до потребне границе илузију правог збивања:

иже прѣстоль свои на ѡблацѣхь поставити готовещоу се — *Радојич.*: дочарава се једна визија коју тек треба схватити симболично и разумети на шта се она односи;

си намь паче всѣхь лѣтныхь праздникь праздьникь наста, дьнь сь сльнце лоуче своѥ простираеть, и ѡзараеть всего мира конце — *Данич.*: описује се нека друга радост, али се она, без изјашњавања о неком степену преноса, приказује као сунчан дан;

вьстроувимь златокованною трѹбою вь настоѥшти дьнь праздьника нашего — *Данич.*: не очекује се да ће после овог позива неко одиста затрубити у златну трубу, међутим, потребно расположење је дочарано тобожњим позивом, какав би и био упућен у сличној ситуацији. У руском тексту Данила Заточника постоји реченица која почиње са Востроубим ... аки в златокованноую троубоу,[1] што сведочи о учествовању тадашњих словенских књижевника у једнаким фондовима конструкција и асоцијација, само што се овде појединост разликује у показаном смислу.

Разнолики су начини примене овог поступка, тј. помицања неког исказа или дела исказа из природног тока саопштавања у нови ранг — у надбуквалност. Таква је — поменимо само њу — персонификација, која се може кретати у два смера: очовечавање онога што није човек, и рашчовечавање човека.

[1] В. Левин, Краткий очерк истории русского литературного языка (1958, Москва) 48.

Примери за прво: ѡ горы и хлъми и дрѣва дѫбравнаа, въсплачите съ мною — *Вуком.*

Примери за друго: благочьстиваго корене благочьстивѣишаа ѡтрасль (кнез Лазар) — *Радојич.*; ѡ моученикѡмь похвало, прїиди — *Данич.*; радоуи се кріне благоѹхаен — *Данич.*; прїиди паденїю моемѹ подьпоре — *Данич.*; радоуи се плавающтимь крьмчїи и тихое пристаниште — *Данич.*; кнез великыи, благочьстїю непоколѣбимы стльп, богоразоумїю поучина и мѹдрости глъбина — *Мерм. ст.*

Показано на упрошћен начин, тако изгледају фигуре које се добивају игром лексике унутар саме себе, кретањем унутрашњих значења речи.

Занимљиво је за лингвистичку анализу да се размотре и она семантичка померања која настају применом неких граматичких средстава. Речи улазе у реченичне склопове без измене својих значења, оне се не схватају фигуративно; али бивају употребљене у тако неуобичајеним међулексичким везама и положајима, да су асоцијације створене тиме равне асоцијацијама од фигуративне употребе, што ће се одмах даље и видети на примерима.

Објаснићемо то на адноминалном генитиву. У већ напред показаном смислу, дакле, са померањем лексичког значења, фигуративно је изражавање: сладкаа очесь тихость — *Вуком.*, бѹроу лютѹю доуше и тѣла моего — *Јефим.*, на позоришти житїа — *Епакт.* итд. У тим везама речи су промениле своје основно значење, нпр. „бура душе“ значи „узнемиреност душе“, само што је обична реч „узнемиреност“ или нека слична замењена сликовитом речју „бура“. Али је друге врсте, другог степена фигуративност када Епактит не каже — позориште житїа, као малопре, него — ламбада житїа (жижак живота), или кад непознати писац у споменутом примеру не каже тихость очесь, него опет: ламбада очесь. У чему је суштинска разлика? „Тихост очију“ представља за граматику синтагму са посесивним генитивом: тихост је особина очију, те се казује чија је она, коме припада, као што би се рекло, нпр. „модрина очију“. Међутим, у спрези „жижак очију“ нема посесивности, јер очима не припада ни сам жижак нити неко својство које би се њиме означавало. Саме очи имају изглед жишка, оне делују као жижак. Проверимо то на низу других примера које смо нашли готово искључиво у похвали Епактитовој: мльнїа вѣры, пламень оубїиства, двоеплетенна благолѣпїа дїадема, рыданїа бисерь, злобы плевели, роса твоихь молитвь. „Муња вере“ није за граматику пример ни посесивног, ни аблативног генитива, нити било каквог другог, обичног, „класичног“ генитива. „Муња вере“ значи да се вера у неком тренутку показала као муња, изједначила се с природом муње, другим речима — вера је муња у датој ситуацији, те је пред нама нека врста идентификационог генитива Изванредан је пример „ридања бисер“, што значи да се ридање за песника испољило у виду бисера, свакако због изгледа суза које прате ридање. „Роса молитава“ вероватно значи да су молитве једна блага и чиста еманација душе, слична роси на цвету, или — можда — продукат неког душевног покрета, сличан орошеном челу или рођењу суза.

Ово су појаве поводом којих је др Трифуновић — говорећи специјално о „ламбади“ — казао: „Ламбада ... не може сама за себе метафорички да постоји већ се уграђује у слику, што је изразита особина Андонијеве поетике“.[2] Ово је сасвим тачно. Ми овде, тако рећи, тумачимо језичку технику настанка ових места. Само се питамо — да ли је и могућно да данас дајемо сасвим егзактна смисаона тумачења онога што је некада било мишљено тако трансцендентно и казивано тако срећно у тој својој метафизичности и металогичности?

[2] О.с. 316.

Епактит говори: **разоума ногою окрьсть обтекь истиноу**. „Нога разума" треба, вероватно, да асоцира не само покретљивост, него и приземност разума; **ветхое роубиште зависти** — ту се једначи завист са подераном одећом; **дверь зависти ключемь навѣта штврьзаеть се** — отприлике: врата зависти отварају се кључем злобних мисли. Епактит тоне у своје адноминалне, генитивске и дативске низове речи, подсећајући на најуспелија подтекстуелна чарања наших савремених књижевника: **пльти стенателные коже сапогомь раздрѣшивь ремень.**

У немогућности смо да улазимо у граматичке анализе разних других Епактитових лексичких спојева. Код њега се, рецимо, појављује као инструментал оруђа реч која веома неочекивано продире на то, за њу неодговарајуће место: **праведныи виноградь завистїю шзобати.** Друкчији су инструментали у примерима: **пламенемь оубїиства дышати,** или сасвим смело: **зоубы острити пѣнами и шбразомь вепра.** Мајсторска су сажимања у обртима: **Илїа клетвою свезавыи небо свободоу доуха светаго прьстенomь запечати,** где је ширина представе а краткоћа исказа постигнута благодарећи стављању у инструментале и у акузативе оних појмова које би мање обдарени писци развијали у читаве зависне или самосталне реченице.

Треба подсетити на то да је Рафаил Епактит био већ запажен и као творац многобројних сложеница. Надахнуто довођење у везу оних језичких елемената које други раније нису повезивали, било то у оквирима једне речи, једне синтагме или целе реченице, сведочи начелно о истоме и представља за језик исто, наравно, уколико се само не узме у обзир она специфика по којој неки језици из својих структуралних разлога трпе или не трпе неке врсте спојева, нпр. сложеничких. А то је већ сасвим друго питање.

Не може се тврдити да остали наши средњовековни писци, а нарочито писци из епохе исихазма, нису долазили до истих таквих изражајних решења; Епактит је само пример изузетне обдарености у том смислу, какву бисмо сигурно позитивно оценили и у савременој књижевности, похваливши, вероватно, таквог писца између осталог и због новаторства. Ту и тамо налазимо пробоје у обичајима лексичког слагања и код других наших наведених аутора: **вьсниа весна благооуханїа** — *Данич.*, **дьщи великааго кнеза Брат'ка именемь же и дѣлωмь Милица** — *Данило.*

Међутим, почетке и узоре таквих и сличних стилских захвата можемо тражити и раније (нпр. Теодосије, у Животу св. Саве, каже: **вльки ереси прогнавь**[3]), па и у много дубљој прошлости, не само у делима византијских писаца, него чак још у Старом завету, где у Псалмима Давидовим читамо: штит спасења (у Даничићевом преводу пс. 18, ст. 35), врата смртна — али у другим језицима: врата смрти, пс. 9, ст. 13, итд. У питању је, дакле, једна сасвим посебна димензија сликовитог казивања, којом су успешније овладали тек каснији писци, и то ни издалека не сви.

Не треба сметнути с ума да су многе такве појаве у нашим списима плод асимилације словенског израза према неком несловенском, као што је то случај и код преузимања симбола и преносних значења; али, све то, ипак, никако не умањује вредност наше старе књижевности: њена најлепша места врло често нису никакви преводи, већ стваралачко подешавање словенског језика прослављеним и освештаним узорима, или су плод сасвим изворних надахнућа.

[3] Даничићево издање стр. 34.

Да сведемо. Речи, синтагме и реченице које смо наводили несумњиво су за теоретичара књижевности симболи, метафоре, поређења. Оне су исказане језичком структуром, коју истраживачи — историчари књижевности или естетичари — проучавају у погледу старине и порекла појединих таквих места, у погледу вредности и припадности епохама, идејним правцима; специјално ова структура, о којој смо овде говорили, названа је својеврсним бароком. Ми смо, међутим, покушали да видимо шта она представља за лексиколога и граматичара. Разлика у приступању је иста као кад се, рецимо, о Бетовеновој сонати један пут говори у историји музичких праваца и у естетици музике, а други пут у наукама, званим контрапункт и хармонија. Када се примени овај други начин посматрања, остаје још увек врло много ствари које се нуде проучаваоцу у богатом књижевном стваралаштву српског средњовековља.

SUR QUELQUES FIGURES DE STYLE DANS LES ELOGES DU PRINCE LAZAR

IRENA GRICKAT

L'auteur a tenté de mettre en lumière du point de vue linguistique un des aspects de l'expression littéraire médiévale que seule l'histoire de la littérature a étudié chez nous jusqu'à présent: l'emploi des figures de style. Il s'agit ici d'un genre spécial d'analyse qui porte sur plusieurs textes anciens, à savoir sept éloges du prince Lazar, des XIVe et XVe siècles. Un certain nombre de comparaisons, de symboles et de métaphores ont été examinés en tant que matière grammaticale. En premier lieu, sont relevés dans ce travail quelques sens figurés élémentaires, et par ailleurs très répandus. Puis l'auteur constate que les comparaisons se construisent parfois au moyen de conjonctions de comparaison, ou par un autre outil du vocabulaire, tandis que dans l'autres cas c'est au lecteur de discerner le sens réel à travers l'expression irréelle. Il y a également des exemples variés de personifications, dans lesquelles n' est pas explicitement dit qu'il est question d'un déplacement du sens premier, dans ces cas l'imagination du lecteur est également sollicitée. Les plus intéressants et les moins étudiés sont les exemples d'un emploi inhabituel des cas, le plus souvent du génitif et de l'instrumental, lorsque par le fait même de leur apparition dans le texte le sens des mots est nécessairement transposé, de sorte qu'on obtient une expression d'un contenu riche et concis au point de vue lexical pour des mouvements très complexes de la pensée.

ОБНАВЉАЊЕ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА УОЧИ ПРОПАСТИ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

БИЉАНА ЈОВАНОВИЋ

I

Примање старословенског језика подразумевало је и прихватање читавог сплета религиозних, моралних и естетских представа грчко-словенског света.[1] Због тога, у средњословенском периоду, књижевни језици прате чешће културно-религиозне него народно-племенске међе: на подручју Балкана књижевни језик зближава и обједињује бугарску, српску, македонску, па и молдавско-влашку културу (са променљивим обимом и снагом утицаја појединих државних, црквених и културних средишта), где постоје различити народно-говорни супстрати, а раздваја хрватску од српске културе у чијим областима се користио један говорни језик. Сваки појединачни или група књижевних језика изискује, стога, посебан прилаз језичкој грађи и изворима.

Схватања о старословенском језику као структурној целини, која има своју унутарњу историју и која захтева посебну методологију, изграђена су између 1961—1971. године.[2] Основни модел тога језика условио је јединствен развој књижевних језика различитих редакција, а променљивост су одређивали миграциона средишта и степен

[1] Н. И. Толстой, *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян*. Вопросы языкознания, No 1, 1961, 52—66.

[2] J. Kurz, *Cirkveněslovanský jazyk jako mezinárodni kulturńi (literárni) jazyk Slovanstva*. Československé prednásky pro IV Mezinárodni sjezd slavistů v Moskve, Praha, 1958; A. Dostál, *Staroslovenština jako spisovný jazyk*. Bull. Výsoké školy ruského jazyka a literatury, III, Praha 1959. Н. И. Толстои, op. cit.; Р. Вечерка, *Относительно проблематики влияния греческого на старославянский*. I Congres international des études balkaniques et sud-est européenes. Resumés des communacations linguistique, Sofia, 1966; K. Horalek, *Zum heutigen Stand der textkritischen Erforscung des altkirchenslavischen Evangeliums*. Zeitschrift für slavische Philologie, 1959, 27, 2; F. Grivec, *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven*. Wiesbaden, 1960; А. Достал, *Вопросы изучения словарного состава стсл. языка*. Вопросы языка, 1960, 6; Л. П. Жуковская, *Лингвистические данные в текстологических исследованиях*. Изучение русского языка и источниковедения, Москва, 1969; H. G. Lunt, *Old Church slavonic Grammar*. Gravenhage, 1959; Ф. В. Мареш, *Проспект подготовки словаря церковнославянского языка*. Вопросы языкознания, 1966, 5; Л. Мошиньский, *Отношение словаря церковнославянского языка к словарю отдельных славянских языков*. Вопросы языкознания, 1966, 5; N. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*. Wien, 1954; B. O. Unbegaun, *La notion de la langue litteraire chez les Slaves*. Revue des études slaves, 1963, 42, 1—2; Е. М. Верещагин, *Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия*. Москва, 1971; исти, *Из истории возникновения первого литературного языка славян. К проблеме греческо-славянских лексических и грамматических вариантов в древнеиших славянских переводах*. Доклад на VII Международном съезде славистов. Москва 1972.

строгости норме. Разноврсно испољен, али непрестано јасно одређиван однос према језику тражи и културно-историјско тумачење појава, сличности и разлика.

Садржајни план језика је у свим раздобљима био у сагласности са променама у култури, чиме је била условљена и синхрона модификација језика. Црквена служба одређује језик богослужења, због чега, у генези књижевних језика, питање литургије има сасвим посебан значај.[3]

Висина норме и пажљиво чување правила доводили су чак до раскидања са говорном традицијом.[4] Зато се предлаже доследније издвајање историје књижевног језика од народно-говорног и дијалекатског, а у оквиру првог, тј. језика цркве, литературе и културе у ширем смислу, истиче се потреба разликовања историјско-етничког и функционалног схватања језика и, на крају, одвајање језика према жанровима и стилским особинама.[5]

Установљено је да су многе особености, значајне за развој књижевног језика, као нпр. продуктивне категорије у грађењу речи, настале из непосредног додира са грчким језиком и смелим калкирањем образаца који су недостајали.[6] Већи број недавно објављених теоријских радова даје нове нијансе значења и тумачења низу појава у књижевном језику.[7]

Према шеми коју даје Толстој,[8] у средњословенском периоду, постоји однос основног језгра модела са непроменљивим нормама, које су имале улогу стабилизатора према сферама периферно распоређеним на које споља делују народно-говорни супстрати као извори богаћења и промена.

Српскословенски, односно српски књижевни језик јесте једна од компонената овако схваћеног старословенског језика.

[3] Е. М. Верещагин, *Из истории возникновения первого литературного языка славян*. Москва, 1971, 193.

[4] Op. cit. 187

[5] Р. И. Аванесов, *К вопросам периодизации истории русского языка*. Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Москва 1973, 5—24.

[6] Е. М. Верещагин, op. cit.; Anders Sjöberg, *Synonymous use of synthetical and analytical rection in old church slavonic verbs*. Acta universitatis stockholmiensis. Etudes de philologie slave, 11. Stockholm, Göteborg, Upsala, 1964; Robert Zett, *Beitrage zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen, Die altserbische Periode*. Slavistische Forschungen, 9. Köln. Wien, 1970.

[7] Поред радова наведених у белешкама 2, 5 и 6 в. још: H. Birknbaum, *Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen. Einige methodische Bemerkungen*. Scando-slavica, 1958, 4; S. Hafner, *Zur Frage der Enstehung lexikalischer Varianten im Altkirchenslavichen*. In: hrgb. R. Mulher, J. Fischl. Gestalt und Wirklichkeit. Berlin, 1967; Р. Вечерка, *Относительно проблематики влияния греческого на стсл.* I Congres international des études balkaniques et sud-est europeenes. Resumés des communication linguistique. Sofia, 1966. А. С. Львов, *Очерки по лексике памятников стсл. письменности*. Москва, 1966; Р. М. Цейтлин, *Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка (их семантика и стилистические функции)*. Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Москва, 1973, 414—434; К. И. Ходова, *Структура отношений, выражаемых формами склонения имени существительного в старославянском языке*. Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Москва, 1973, 390—413; Е. В. Чешко и И. И. Ревзин, *Соотношение морфологического и синтаксического уровня в категории падежа (падежи старославянского языка)*. Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. 435—457; А. Минчева, Б. Велчева, *Анафорическое употребление древнеболгарского ИЖЕ в конструкция с существительными (к вопросу о греческом влиянии на древнеболгарский синтаксис)*. I Congrès international des études balkaniques et sud-est *europeenes. Resumés des communications linguistique*. Sofia, 1966. Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975.

[8] Н. И. Толстой, op. cit., 59.

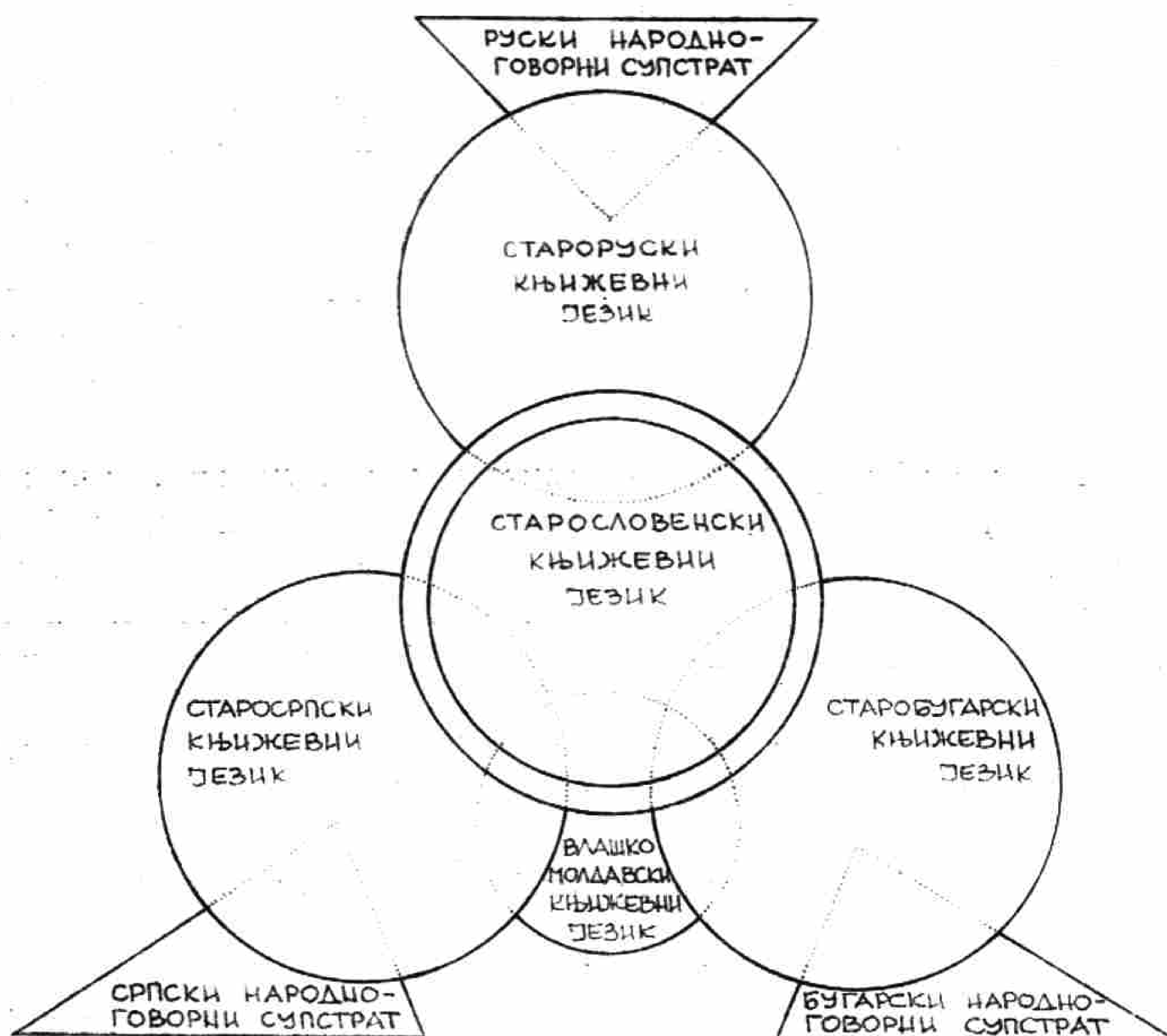

Тежња ка универзалном, ка уједначавању књижевне норме, у другој половини XIV века, поново је појачала карактер наддијалекатског и ареално-интернационалног у књижевном језику. Начелна конзервативност и појачано потискивање црта живог говора постају својствени целој словенској области, а настају у оквиру организованог језичког покрета и школе, где се врши провера и исправка превода и текстова.

Обнављање основног модела кренуло је различитим токовима од којих је досад, у науци, углавном издвојено намерно архаизирање, уз претпоставку да је оно везано, прилично поједностављеном нити, само за првобитне изворе. Уз поновно проверавање грчких узора, откривене су измене у ортографији према првобитним словенским преписима, затим враћање једног дела архаичне лексике, старијег аориста, старијег партиципа и још неколико морфолошких категорија.[9]

Применом синхроног метода, истраживања су вршена на једном мањем делу позитивне грађе. При томе, пажња је била усмерена на литургијске текстове, и ни у једној области није био одређен круг споменика који је захваћен променама.

*

Уочи пропасти српска култура је испољила посебну пријемчивост за духовне вредности. Бројни преписи, прераде и редакције, проширен избор превода, нови садржаји — обогатили су већ знатно разуђену основу српског књижевног језика.

[9] У овим разматрањима недостаје осврт на локалне и националне традиције које ни у једној области нису могле остати занемарене. Тиме је умањена слојевитост и тежина овог подухвата као и могућност за објашњење неких недоследности.

Покрет за исправљање и ревизију текстова, започет, вероватно, као балкански и светогорски, изразио се у српском књижевном језику, на различите начине, већ тридесетих-четрдесетих година XIV века.[10] Појединачне појаве, под којима се подразумевају и тако крупне као што су новине у ортографским начелима, биле су материјални одраз значајног и широког духовног покрета. Спроведене, потом, скоро у свим областима, ове промене су имале теоријску подлогу и оправдање, и складно су се уклапале у новонастајало, разноврсније од дотадашњег, богато и сложено стваралаштво. Израз дубљих потреба, а не резултати појединачно вршених реформи, нове појаве у књижевном језику нису имале карактер вештачког и намерног.

Својеврсно обнављање у језику изразило се успостављањем многоструких континуитета којима су захваћени сви слојеви дотадашњег развоја књижевног језика, што је имало за исход нову, сложену вредност. Систематски и са знањем, измене су у овом времену спровођене са строгом мером и у одређеном обиму; нису се ни теоријски ни практично пробијали, него само пажљиво проширивали оквири постојећег, добро савладаног модела.

Везани за наслеђе, српски писари су почели да стварају нове облике, дајући друге нијансе значења и одређујући нову могућност употребе старијих образаца.

Дотадашњи раст и развој српског књижевног језика био је превазиђен.

Нови теоријски састави, ортодоксна философија и мисао тражили су још дубље сажимање синтетичког израза и тачно тумачење нових низова апстрактних категорија и појмова.

II

Позитивна рукописна грађа, прикупљана у збиркама Дечана, Пећи, Букурешта, Одесе, двема збиркама Универзитетске библиотеке у Београду, примери одабрани поводом Изложбе српске писане речи[11] из Хиландара, Берлина и неких руских збирки дозвољавају да се јасније наслуте правци у развоју српског књижевног језика шездесетих-деведесетих година XIV века.

Према врсти и обиму новина, рукописи се могу распоредити у неколико група и подгрупа:

I. *Литургијски текстови*[12] — код којих се претежно, унутар различитих текстолошких редакција, јављају мање или делимичне редакције као исходи провера и исправки. Разноврсни текстови, у претходним временима већ много пута проверавани, сажели су у

[10] Я. И. Яцимирский, Описание южно-славянских и русских рукописей заграничних библиотек. Том I. Петроград, 1921. Сборник Отделения русского языка и словесности Росийской академии наук, том XCVIII, Берлин No 27 Канонник (уствари Триод посни), писар Мартимијан, 351—353; Љуб. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка СКА, Београд, 1901, Беседе светих отаца, No 86 (19), 55—59; Sava Chilandarec, *Rukopisy a starotisky Chilandarské*. Vestnik české společnosti nauk 6, Praha, 1897: Четворојеванђеље 12 (данас 15), 18; Изборно јеванђеље 2 (31), 15, Апостол 8(47), 17; Јефрем Сирин и Златоуст из Кареје 23 (384), 20; Златоуст, повеленијем Саве писан у Бањској за Хиландар 21 (385), 19—20; Зборник 79 (475), 28; два минеја из Хиландара No 145 и 147. У овим рукописима, који припадају првој и другој четвртини XIV века, испољена је делимична провера и исправка са тежњом ка архаизирању, започета вероватно у другој деценији. Касније ове интервенције добијају шири и сложенији карактер у смислу који истичем у тексту.

[11] На припреми средњовековног дела изложбе, избору књижног рукописног наслеђа и изради одговарајућег дела *Каталога изложбе српске писане речи* (Београд, Народна библиотека, 1973), радиле смо Луција Цернић и ја.

себи, по обиму најмањи број иновација, док се у већем делу чувало традиционално из различитих слојева.

Ia. *Минеји и пролози*[13] — који се углавном своде на два основна текстолошка и језичка типа: први, у којем траје делимично „посрбљена", по пореклу старословенска редакција XIII века, и други, редигован текст који настаје поновним проверавањем према грчким узорима уз коришћење ширег књижевно-традиционалног језичког искуства са ређим обнављањем архаизама и сасвим ретким продором говорних новина. Овој групи би се могли прикључити додаци и проширења у *триодима* и у *последовањима псалтира*.

II. *Типици, служабници, Хроника Георгија Амартола, Пандекте Никона, Апокалипса, Варлаам и Јоасаф*[14] — у чијем језичком обележју преовлађују иновације израсле из ширег књижевно-традиционалног искуства, које су повремено незнатно шире у односу на обим у групи Ia.

IIa. *Лествица, Диоптра, Патерик*[15] — јављају се у неколико верзија редиговане, обновљене редакције у погледу језичке структуре. У њима је дошло до крупнијих измена и у погледу целокупног синтаксичког строја са смањивањем броја зависних реченица (Патерици), и до ширег лексичког обнављања усмереног према књижевно традиционалном искуству.

III. *Зборници разноврсне садржине и састава, као што су Зборник типа Симеоновог или Свјатослављевог, зборници са поукама монасима, житијима и словима Теодора Студита, Исака Сирина, Јована Златоустог, Василија Великог, Григорија Богослова, Јефрема Сирина и др.*[16] — по обиму иновација представљају онај ступањ развоја који, у том тренутку, доноси шира књижевно-традиционална искуства балканска и словенска, што је и разумљиво с обзиром на разноврсна претходна учешћа у њиховом превођењу.

IIIa. *Зборници посебног карактера или са доданим српским саставима као Апокрифни зборник, Зборник Таха Марка или Синодик православља са Пролошким житијем св. Саве и Силуановим стиховима као и већи број преписа правних споменика од Синтагме до Атонског и Струшког преписа Душановог законика*[17] — где се језички фонд проширује само појединачним редакцијским изменама, а књижевно традиционално искуство примењује у сведенијем обиму како то захтевају састави мањих размера.

IV. *Зборници израженије исихастичке усмерености у које су укључени, мимо састава поменутих у групи III, слова Симеона Новог Богослова и Григорија Паламе и као посебни преводилачки подухвати Посланица Јована Дамаскина Козми Мајумском и Дамаскиново Богословље, Дионисије Ареопагит и Дечански Зборник слова Григорија Паламе*[18] — где су на

[12] Мисли се, пре свега, на појединачне књиге Библије код којих је наглашенији херметизам језика спречавао шири продор иновација.

[13] Види даље у тексту лексичке паралеле у двама српским пролозима, које су илустративан материјал за ову групу текстова.

[14] Наведени рукописи су претежно новонастали преводи и састави који су се у деловима могли појављивати и раније.

[15] Језички старија верзија Патерика забележена у рукопису Пећке патријаршије бр. 86, потиснута је другом, исто тако старом али провереном, скраћеном редакцијом заступљеном у Париском зборнику Cod. slave 10. Између две, одраније постојеће верзије, изабрана је последња која представља српску прераду патерика са доданим Житијима Симеона, а, састављена је вероватно почетком XIII века у Расу. Значи, да се редакција могла изразити и у опредељивању за једну од већ постојећих редакција.

[16] В. белешку 14.

[17] У овој групи издвајају се правни споменици којима, због посебности — ширења стручних термина и калкираних језичких образаца — одређујемо посебно место у развоју.

[18] Богословље Дамаскиново у Хиландарском рукопису бр. 393 и из Музеја Српске православне цркве у Београду бр. 176; Дионисије Ареопагит

најкреативнији начин коришћена и у највећој мери проширена књижевно-традиционална искуства стварањем низа лексичких иновација, посебно сложеница, које као да истовремено откривају и извесно говорно искуство у употреби апстрактних категорија, са посебним смислом за синтетичко изражавање ових појмова.

III

Користећи се целокупним дотадашњим књижевно-традиционалним искуством, стваралачки сједињујући архаизме са многим слојевима ширег балканског, па и словенског књижног фонда, српски писари су прилагођавали новине оним нормама које су постале традиционалне у немањићкој Србији. Прихватајући реформу као строгост норме, они учествују у ширењу српске писмености и, углавном, успешно мимоилазе утицаје који могу да дођу из народно-говорног супстрата, сводећи их на најмању меру. Богаћење је, значи, постигнуто традиционалним изражајним средствима, чиме је карактер вештачког докраја био ублажен.

ГРАФИЈА, ОРТОГРАФИЈА И ФОНЕТИКА

Према ортографији најстаријих споменика и реформа је нормирала употребу двају полугласа, ознаку палаталности са увођењем (враћањем) -ѣ и -є после -л, -н, враћање група -кы, -гы, -хы, док су измене у графији довеле до померања у ознаци прејотације. И у свим другим категоријама појачава се етимолошки правопис са смањењем промена до којих је довео утицај говорног језика и још доследнијом употребом грчких слова на етимолошком месту.

У једној групи српских споменика већ се у другој четвртини XIV века јављају рукописи који показују да је прихватање реформе могло озбиљније да поколеба традиционалну српску ортографску норму. Шездесетих година недоследности су биле појачане изменама у графији, које продиру преко полууставних елемената, тако да се чешће јављају споменици са надвученим -ь, које не треба изједначавати са споменицима који су, истина недоследно, спроводили у првом периоду двојеров правопис.

Нове графијске појаве, затим измене донете са реформом, као и строга етимолошка начела, ускоро су српски писари почели да прилагођавају незнатно модификованој рашкој традиционалној норми. Тако се у највећем броју споменика задржава једнојеров правопис, два јера за генитив множине, где имају гласовну вредност, са проширењем њихове употребе на локатив и демонстративне заменице, лигатуре ю, -ѥ за ознаку палаталности, док је одсуство лигатура за ознаку прејотације везано за графијску појаву десетеричног -ı.

Дијалекатски рефлекси, чешће бележени у споменицима из XIII века, у потпуности се потискују: враћају се групе -кы, -гы, -хы, не бележи се прелазак -вь, -вья у -ѹ, -ѹѧ, -чрь у -црь, док се бележење вокализације *а* своди на појединачне случајеве, први пут забележене код Јефрема (Дечани 1351. година).

сачуван у препису из седамдесетих година у Збирци Гиљфердинга Государствене публичне библиотеке у Лењинграду под бр. 46, могао би бити аутограф старца Исаије. Истом руком исписан је и превод Григорија Паламе у рукопису бр. 88 збирке манастира Дечана, код којег су видни трагови редакције и исправки везаних за првобитан преводилачки рад; он се може са довољно претпоставки приписати истом преводиоцу — Исаији.

Мали је број дозвољених актуелности које нису у сагласности са етимолошким правописом: према традиционалној ортографији и даље се означава једначење и сажимање у одређеним групама, затим се јављају чешће групе дьврь, -цьвть, -оумьрь, исфорсиране преко ширег језичког подручја, на крају, неке ситније појаве као што је покретност вокала у адвербијалним категоријама, отврдњавање -ѥ у -о после -р и неких других консонаната и употреба -і лигатуре после -г у -поноугієнь, -калоугієрски и сл.

МОРФОЛОГИЈА И СИНТАКСА

Као књижевно-традиционалне, у српским рукописима се проширују, или се у њих враћају следеће категорије: појачавање свих морфолошких правила као апсолутног датива, апсолутног акузатива, свих облика двојине; потискивање раније забележених изједначавања у деклинацији; диференцирање заменица по родовима и употреба старијих дублета (коую м. кою); замена акузатива, изједначеног са генитивом, обликом акузатив-номинатив; чување посесивног генитива; наглашена демонстративност; чување несажетих облика сложене придевске промене и несажетих облика имперфекта; удвојеност вокала у аористу; проширеност партиципских конструкција; архаично -бимь у оквиру потенцијала.

И у овој групи се тежи прилагођавању српским традиционалним нормама: повремено бележење старијих процеса изједначавања основа у деклинацији; равноправна употреба генитива и акузатива уз глаголе с негацијом; напоредна употреба облика камы-камень, пламы-пламень, люб-любовь; потискивање датива уз партиципске конструкције генитивом са презентом или перфектом; чување его и ихь као равноправних књижевним и и ѥ у акузативу; енклитичко си м. ѥси; номинатив множине презента на -мо који, изгледа, продире преко императива.

Под утицајем говорног језика, као појединачне појаве, бележе се колебања локатива, изједначавање генитив-локатив (оу вратьь) и акузатив-локатив. Остала колебања у падежима заслужују пажљивија испитивања и тачнија синтаксичка одређења.

Враћање и појачана употреба партиципа променила је бројни однос зависних реченица. И стилске тенденције су, у том смислу, извршиле одређени утицај. У највећем броју синтаксичких категорија није ни дошло до промена у току развоја српске писмености. Управо у синтакси се у највећој мери сачувала традиционална употреба нпр. везника.[19]

ЛЕКСИКА

Архаичан слој, тј. онај који се везује за првобитне преводе, као грецизми, именице типа -соудии са слабијим ступњем у номинативу (морфолошка категорија), моравизми, доноси већина испитиваних текстова; јављају се: пропеть, обоюдоу, вьспеть, иночедь, клевреть, власть, гоуминь, искони, ложе, прѣпроудь, сьнмиште, чась и др.

Даље, књижевно-традиционално прилагођавање вршило се избором једне од двеју равноправних варијаната, можда, повремено, оне која је била јаснија: синник-зарєник; недомислимь-неоувѣдомь; срамити се-стидити се; печаль-скрьбь; оскоудѣло-недостало; питати-вьпрашати; нешаственихь-непроходнихь; покорити-повиноути; сьродникь-домашнии; вьскоурити-распалити; повѣстьникь-тлькователь; тако-сице; ть-сии и др.

[19] Ирена Грицкат, *Студије из историје српско-хрватског језика*, Београд, 1975, нпр. 22.

У различитим текстовима јављају се још и варијанте ове врсте: досадамь-досаждении; свѣтельство-свѣтлость; хвалникь-хвалитель; пагоубникь-пагоубитель; любословникь-любословьць; невѣрство-невѣрие; нечоуть-нечоувствие, бѣгоунь-бѣгатель. Издваја се и група речи образованих на односу старијих и новијих граматичких категорија, најчешће супстантивизирани партиципи или придеви: вьзискаль-вьзискавыи; прѣсаждаеми-прѣсаждени; вьзлюбль-вьзлюбиви; немощьни-соуще немощьни и др.

Присутне су у великој мери групе речи са продуктивним суфиксима, које утврђује Р. Цет[20]: самобрать, самобратьць, самобратьнь; шестодневь-шестодневьць-шестодневьникь и сл.

Јавља се словенска реч за сколастикь: праздносоущнии, затим неки обрти који се могу тумачити и као продор говорног елемента: вь сласть насмѣꙗвь се м. велми насмѣꙗвь се; и не вь малѣ м. врѣменоу же малоу прѣшедшоу, затим лишти се м. отьщетити се; затворити м. заключити; потомь у значењу затим; ключило за апстрактан појам објашњење; израз -заꙗзити потоке; мала билька м. мала биль; именице типа безчедькь, -бездомькь, -законькь, код којих значење суфикса треба посебно испитати.

*

Примера ради, наводе се још и разлике изражене само у једној врсти текста, у пролозима који се јављају у двема основним језичким редакцијама од којих је ређе сачувана она прва, „нередигована“, а која показује да и овај текст на многим местима носи добра, књижевна решења из првобитног извора. Разлике се наводе редом без издвајања према врсти појава:[21] (1. март) крыющи невестоу-вьходещи ѹневестити се; та бѣше-сꙗ бѣ; вь царьство-при царьствѣ; сь дрьзновлениемь-дрьзновленно; различными моуками моучена бывши-различные мѹкы наложише на ню; вь тем'ницоу вьсаждена-вь тьмницоу затворише; не покори се-не повыноувши се; ѹкарѣаше богы-роугааше богомь; велми быти-быше ѕѣло; вел'ми ѿриноуше-ѕѣло напраснѣ ѹбыше; безь врѣда-невреждень; по сковрадѣ-на сковрадѣ; тако-сицѣ; (7. март) слово христово проповѣдати-слово проповѣдати и христа исповѣдати; и ѹже градь достигь-ибо и вь градь дошедь; преложению вѣрѣ проповѣдающе имь-прѣложение вѣрѣ проповѣдае; проповѣдатель-проповѣдникь; и прьвыихь езыкь коуп'но-и отьчиихь законь; вьмѣнивь се-ꙗви се; бѣше живы-прѣбываше; бесчьствовань-посрамлень бывь; бесчьствовань скрьбе и тоуже о жестосрьдии и прѣльсти невѣрныихь-посрамлень бывь сѣтѹе же пакы и скрьбию ѡдрьжимь о бѹести и прѣльсти невѣрныихь ѡнѣхь; кь кѹпѣли--вь баню; по поутищехь влачише-по распѹти влачити; земоделець-дѣлатель; непьщивь-просьть; сьжительницоу-женоу; нь ѿ сели азь ты ѥ ни на ѡчи да виде-ѿ ныꙗ очима моима не виждоу сию; дѣти-чеда; вь врата-вь дьври; (9. март) великь-велии; вьскоуривь'шоу-распалише; сьмыслници-оугодници; сьперници-ѥдиномоудрьници; подь ѡбластию-вь царьствѣ; ѿ волѣрь--ѿ синьглить; плащь-вѣн'ць; (3. април) епархыѥ-ѡбласти; книгь-писаныи и др.

Наведеним категоријама и примерима означавају се само они основни подстицаји чији даљи развој и крајњи исходи тек треба да се детаљно изуче и потврде на низу споменика. Њима је немогуће осликати сву слојевитост и богаћење језика, које је у многим случајевима више покушај и тражење, али је зато често сажето у јединствен, целовит израз који истовремено постаје права иновација.

[20] Robert Zett, *Beitrage zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die Altserbische Periode.* Slavistische Forschungen, 9. Köln-Wien, 1970.

[21] Поређење је извршено у тексту Пролога за март Рс 94 Народне библиотеке СРС у Београду и Пролог Рс 17 Збирке Универзитетске библиотеке у Београду.

IV

Поделу текстова, мотивисану разликом у нормираности, требало би у овом времену нешто друкчије одређивати. Проширио се круг споменика и познавање књижевног језика; подједнако се заоштрио однос према свим текстовима религиозне садржине; разлике су условљене потребама које намећу врсте текстова и одсуства ранијих преводилачких искустава у њима, а не слабљењем мерила; оно се, напротив, у њима само на нов, друкчији начин потврђује.

Стваралачко коришћење књижевно-традиционалног искуства најпотпуније се изразило у четвртој групи текстова. Густина иновација у њима је толика да би се само на тексту Дионисија Ареопагита дао израдити нови речник досад незабележених речи или оних које се у речницима потврђују тек са преписима из XVI и XVII века; у најбољем случају, један део њих, јавља се у зборницима из друге половине XV (Владислав Граматик), уз проширење језичких начела у претходном раздобљу изграђених; неке од ових речи наводе се у речницима без извора, док се сасвим мали део потврђује у текстовима руског порекла.

Примера ради, овде се наводи само једна мања група речи и сложеница са почетка текста Дионисија Ареопагита, без издвајања према категоријама, а у истом обиму иновације се откривају и у другим саставима поменуте групе:[22]

благомоудрьствовати, васьньизыꙗвительнь, видотвориѥ, винословьнь, въчинѥниѥ, звѣроѡбразиѥ, златовидьнь, крилатоѥстьствиѥ, многопьстротьнь, мощносьродныи, любопрѣмоудрьство, начелоѡбразиѥ, невьщестивиѥ, невеществьнство, недомысльноѥ (п.), неизьѡбражоуѥмыи, неѡпрѣделѥниѥ, (п.), незавивателно (п.), несмотренноѥ (п.) несмѣсьнь, ѡбразописаниѥ, ѡбразотворениѥ, ѡбразотворень, ѡтьличьствиѥ, ѡтьличьнство, погрьблѥнонокьтьнь, похотѣвательноѥ (п.), похотѣвательнь, привьпрашати се, произволительнь, прѣходительнь, самосьврьшительнь, свещенноздaнныи, свещеннозрачныи, свещеннѣздателнѣ, скотовидьнь, слоужвоначельнь, стоуденоѥ (п.), сьпоспѣшениѥ, таимичиство, топлоѥ (п.), тѣлотворениѥ, оуставоположениѥ, ꙗростновидьно, ꙗтоначелиѥ и др.

Сведене на најужи избор ове речи указују на средства и начела грађења до тог времена непознате или несачуване лексике.

V

На дијахроном плану, у српском књижевном језику, означено време се јасно издваја. Периодизацијом српског књижевног језика, условљеном стваралачким учешћем српских писара и књижевника у ширењу и богаћењу словенског књижевног језика, могу се издвојити следећи одељци:

I. XII и прва половина XIII века као раздобље усклађивања појединачног према општем, односно националног према словенском књижевном.

II. „Србизирање“ сведено на обим књижевног у литургијским текстовима, а проширено оригиналним саставима српских биографа, у другој половини XIII и првој четвртини XIV века.

[22] В. белешку 18.

III. Време превођења и састављања великих правних споменика са проширењем стручних термина и већим бројем калкираних образаца — друга четвртина и средина XIV века.

IV. Обнављање језика грађено на целокупном дотадашњем књижевно-традиционалном искуству, а прилагођено, у једном делу изражајних средстава, традицији усвојеној и развијаној у немањићкој Србији (од шездесетих до деведесетих година XIV в.).

V. Време усвајања и ширења језичких схватања изграђених у претходном раздобљу уз вештачке, недовољно културно и теоријски условљене, покушаје измене изражајних средстава преко тзв. ресавске реформе XV век.

VI

Текстови у којима је било изражено трагање за апсолутним вредностима условили су одлучност са којом су српски писари покушали да продру у њихову суштину.

Сажимање књижевних искустава било је подстакнуто потребом да се тачније одређује смисао појмова, да се истиче елементарност сваке речи, посебно оних које су носиоци мистичног садржаја. Напредак је био логичан, а условљен избором за који су се писари свесно определили.

Духовни идентитети почели су шире да се изражавају правим средствима: стварањем нових спојева или одређивањем нових значења заборављених и потиснутих речи. Стваралачки поступак изражавао се у откривању смисла нагомиланих нових појмова. Дограђивао се принцип изналажења нових речи својеврсним херметизмом израза грађеног на традицији; оне су из традиције израстале и нису биле нити су се осећале као неологизми. Тако усмерене доносиле су патину старинског и свежину новог.

Ирационално, неоплатонско, универзално донели су и објаснили нови српски преводи у којима се изразила аскеза и обузетост њоме; са њима, откривени су нови начини изражавања мистичног апсолута и постигнуто је оно најтеже: дубина, строгост и сложеност изражајних средстава.

Међутим, трагање за новим изразом, јасно и разговетно донето у преводима, било је сасвим малим делом потврђено оригиналним саставима. Реалност историјског пораза, вероватно, онемогућила је потврђивање даровитих зналаца књижевног језика у обимнијим изворним остварењима.

Свесним опредељењем писара, владањем и познавањем књижевног језика, као и несумњивим стваралачким поступцима, слојевитост обнављања је била усмерена ка ширењу и чувању језгра основног књижевног модела; постојаност елемената унутар система, њиховим учешћем које се изразило и прилагођавањем домаћој традицији, није била нарушена.

Свеукупно узето, ово књижевно искуство постало је обележје српске традиције, али, због схватања са којима је грађено, постало је шире, да не кажемо свеопште за словенски свет у другом јужнословенском утицају. Усмереност српских преводилаца и писара, прилагођена општијим токовима, а условљена културним и историјским околностима, одредила је меру њиховог учешћа у обједињавању и богаћењу словенског књижевног језика.

LE RENOUVEAU DE LA LANGUE LITTERAIRE A LA VEILLE DE LA CHUTE DES PAYS SERBES

BILJANA JOVANOVIĆ

Elargissant le domaine de la littérature, au moyen de traductions, de remaniements, de versions nouvelles, entre les années soixante et quatre-vingt-dix du XIVe siècle, les copistes serbes ont sensiblement développé et enrichi la langue littéraire. Le mouvement balkanique et athonite qui visait à la confrontation et à la rédaction des textes a été le propagateur des idées sur lesquelles étaient fondées des conceptions rigoureuses et plus complexes concernant la langue.

Le renouveau a été effectué en faisant appel aux continuités multiples de couches diverses d'une langue littéraire déjà nettement diversifiée auparavant, et, à toutes les expériences littéraires traditionnelles, acquises jusqu'à ce moment-là. Dans tout ceci se fait jour la sauvegarde du modèle vieux slave à un haut degré, vers lequel convergent diverses tendances. La stricte observance des règles s'est manifestée dans différents textes, tandis que l'importance des innovations littéraires avait été conditionnée par le choix de moyens nouveaux.

Les manuscrits, l'ensemble des monuments serbes est divisé d'après l'espèce et l'importance des innovations en plusieurs groupes, primaires et secondaires, et leurs particularités d'après les catégories linguistiques. Les phénomènes mentionnés révèlent les résultats atteints à un moment donné du développement de la langue littéraire serbe, à un moment très distinct également sur le plan diachronique du développement de la littérature serbe.

L'application des expériences concernant la littérature et les traditions à des fins de création, s'est manifestée de la façon la plus évidente dans le groupe que nous avons indiqué comme quatrième, et qui englobe Denys l'Aéropagite, l'Epitre de saint Jean Damascène à Cosmas de Maioum avec la Théologie de Jean Damascène, le Recueil de Dečani de Grégoire Palamas, et d'autres écrits de contenu hésychaste plus marqué.

Les nouveaux écrits théoriques, la philosophie et la pensée orthodoxes exigeaient une concision plus prononcée de l'expression synthétique et l'interprétation plus exacte des séries de nouvelles catégories et notions abstraites. L'utilisation des expériences littéraires était stimulée par la tendance à faire ressortir le caractère élémentaire de chaque mot, et à déterminer plus exactement le sens des notions - traduisant le contenu mystique. L'activité créatrice s'est manifestée également dans une série d'innovations lexiques, surtout des mots composés; les identités spirituelles étaient exprimées par la création de nouveaux rapprochements ou par un emploi différent des mots oubliés ou hors d'usage.

Etant donné leurs idées et leur talent, l'expérience littéraire des copistes serbes s'est accrue, de même que leur participation à l'enrichissement et à l'unification de la langue littéraire slave. La stabilité des éléments à l'intérieur du système établi dès les débuts mêmes de la littérature slave n'avait pas été ébranlée.

Cependant, la recherche d'une expression nouvelle, qui se fait jour d'une façon claire et nette dans les traductions et les rédactions, a été moins évidente dans les écrits originaux. La réalité de la défaite historique, probablement, a limité l'affirmation des experts doués en ce qui concerne la langue littéraire dans les oeuvres originales plus amples.

СВЕТЛОСТ У МОРАВСКОМ СЛИКАРСТВУ

АНКА СТОЈАКОВИЋ

Ако бисмо хтели да при изучавању простора у нашем средњовековном сликарству изнађемо проблем чије решавање највише измиче покушајима да се ухвати унутарња логика, да се докучи смисао и закон — била би то без сумње светлост. Тешко ухватљив ритам њеног распростирања и с муком докучива функција нису последица њене ефемерне, етеричне природе, јер и пре средњег века и после њега светлост се у структури слике, као и сваки други елемент, с лакоћом прати, одређује и уклапа у схватљиве принципе. Средњовековна уметност, међутим, наменила је светлости изниман и вишеструко сложен значај, који при томе, у разно доба на различите начине одражен, компликује проблем и замагљује путеве ка његовом решавању. Ово је свакако битан разлог због којег осветљење у византијском сликарству, схваћено као неухватљив феномен, није у литератури систематски разматрано, већ су му само, ту и тамо, посвећене уопштене мисли.[1]

Корените промене у односу на карактер светлости и њену улогу у структури слике наступиле су на прелому између антике и средњег века. Уметност класичног периода у својој величанственој једноставности и пословично једностраној тежњи за подражавањем, усмерила је напоре ка илузионистичком дефинисању реалног светла старајући се да коришћењем закона визуелне перцепције, емпиријски и теоријски преко Оптике,[2] докучи

[1] У општем разматрању византијске уметности В. Н. Лазарев је више но остали аутори обратио пажњу светлости, оцењујући је као елемент, који лишен одређеног извора, држи простор и предмете у неутралној атмосфери. (*История Византийской живописи*, Москва 1947, стр. 30). Однос реалног осветљења храма и светлосних ефеката зидне слике анализирао је O. Demus — в. *Byzantine mosaic decoration*, London 1953, стр. 35—36. У нашој уметности значењем и природом светлости највише се бавио В. Ј. Ђурић, који је уз опсервације расуте по многим радовима посебно драгоцен прилог овом проблему остварио својом тананом поетском анализом светлости у каленићком живопису (*Зидно сликарство моравске школе*, Београд 1968, стр. 25—26). Такође и дискусијом коју смо водили о светлости на Симпозиуму у Ресави (1968. г.) пријатељским изазовом радозналости подстакао је жељу да се овом питању вратим, иако је у књизи (А. Стојаковић, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Н. Сад 1970, стр. 99—102) већ разматран у засебном поглављу. И поред настојања да се светлост у византијском сликарству што шире претресе, чињеница је да су многа питања још увек отворена. Стога нашим даљим трагањима остаје да се протумачи пре свега светлост са становишта религијско-мистичних схватања, посебно исихастичког тумачења светлости као врхунског надахнућа и однос ове мистичне захваћености вишњим светлом према појавама у сликарству, затим природа светлости у уметности византијске сфере према истовременој уметности Западне Европе — и многа друга питања.

[2] Још је Еуклид дефинисао законе распростирања светлости, што је помогло античкој уметности, жељној реалистичких ефеката, да ову појаву са завидним илузионизмом уведе у структуру слике. *Euclidis opera omnia*, — Euclidis optica, opticorum recensio theoriis, catoptrica, ed. Teubneri, MDCCCXCV.

поступак који ће на најбољи могући начин дочарати утисак виђенога. Ова уметност је и у схватању светлости лишила посматрача ма које друге асоцијације сем оне која се односи на реални свет свакодневног и чулима доживљеног.

Карактер светлости у средњовековном сликарству, међутим, одређен је новим и другачијим смислом, који је хришћанско учење приписало светлу, чија су реалистичка својства потпуно ишчезла пред симболиком његовог значења. Разграничавајући, по својим дуалистичким принципима, добро од зла пре свега, а самим тим правично од неправичног, мудро од лудог, доброчинство од греха, племенито од порочног, радост од жалости, хришћанство ове сукобе изражава супротстављањем симбола позитивних снага — светлости, симболу негативних сила — тами. Зато је већ у Првој књизи Мојсијевој, оној о Постању, првога дана стварања света најпре разлучена светлост од тмине, јер:

„рече Бог: нека буде свјетлост. И би свјетлост.
И видје Бог свјетлост да је добра;
И растави (Бог) свјетлост од таме".[3]

Целокупно хришћанско учење, оваплоћено у Христу, симболично представља светлост. Предсказујући Христов долазак Претеча је, каже се, дошао „за свједочанство, да свједочи за видјело да сви вјерују кроза њ",[4] а у књизи пророка Исаије[5] долазак Христа, који је вечно, непресушно светло, поетично се описује: „Неће ти више бити сунце видјело дању, нити ће ти сјајни мјесец свијетлити; него ће ти Господ бити видјело вјечно и Бог твој биће ти слава.

Неће више залазити сунце твоје, нити ће мјесец твој помрчати; јер ће ти Господ бити видјело вјечно и дани жалости твоје свршиће се".

И даље, говорећи о будућем Месији Исаија[6] каже:

„Сиона ради нећу умукнути, и Јерусалима ради нећу се умирити, докле не изађе као свјетлост правда његова и спасење се његово разгори као свијећа".

Сам Христос сврху свога доласка објашњава речима:[7] „Ја дођох видјело на свијет, да ниједан који ме вјерује не остане у тами", а и Откривење Јованово (22,16) Христос завршава речима: „Ја сам коријен и род Давидов, и сјајна звијезда Даница". Он, који је α и ω, који је „via, veritas et vita"[8] истовремено је и „lux mundi", јер „ја сам видјело свијету", каже, „ко иде за мном неће ходити по тами, него ће имати видјело живота".[9] Подсећајући апостоле на свој скори крај, Христос им је говорио: „Још је мало времена видјело с вама; ходите док видјело имате да вас тама не обузме; јер ко ходи по тами не зна куда иде."[10]

За идеју Христа-светла веже се велики број споменика, нарочито примењене уметности, украшених пригодним текстом у којем се Христос поистовећује са појмом светлости

[3] Књига о Постању, 1,3.

[4] Јев. по Јовану 1,7.

[5] 60—19,20.

[6] 62,1. Идеја Христа-светлости налази се код Исаије и у 9,1; 42,6 и 49,6.

[7] Јев. по Јовану 12,46.

[8] Натпис на отвореној књизи коју Христос држи у мозаичкој композицији Архиепископске капеле у Равени гласи: „Ego sum via, veritas et vita". J. Wilpert, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV—XIII Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau 1917, T. 89.

[9] Јев. по Јовану 8, 12.

[10] Јев. по Јовану 12, 35.

Φ
(Φως, lux)[11] или светлости и живота Ζ ω Ἡ. Ова последња евокација Спаситеља, која
ς
се у дословном латинском преводу не може уклопити у исту укрсну игру (јер биле би
D
то речи vita и lux), замењене су у западним областима приближном формулом L U X.
X

Поистовећење светлости и живота односи се у хришћанском свету у целини и на будући живот у којем ће праведници боравити у светлости божанској и вечној. Ова визија живота на другом свету — у миру, слави и сјају непресушног светла — опречна је реализму античких схватања подземног, мрачног и немилог света сенки, у који, без обзира на заслуге, сви подједнако спадају, а нико му се не радује нити од његове тмине било шта очекује.

Дубока симболика схватања светлости у хришћанском учењу одредила је и функцију овог елемента у сликарству. Природна, пуна дневна светлост или вештачка, као својеврсна визуелна сензација са могућим ликовним ефектима, сама за себе и лишена симболичног значења, никада није била посебан предмет интересовања чак и оних уметника чија би врхунска обдареност подразумевала радозналост усмерену и у овом правцу. Они никада и нигде у средњовековном стварању византијске сфере нису представили сунце на заласку, искричаву, умивену светлост његовог рађања или атмосферу олујног неба, иако, нормално, ови ефекти нису могли остати незапажени и емотивно недоживљени. Светлост, дакле, као реални елемент, одашиљана из одређеног извора, којом би са више или мање успеха могла да буде дочарана природна атмосфера у оквирима слике, потпуно је отсуствовала.

Евокација светлости у смислу најчистије симболике, не само у значењу већ више у приказивању, налази се у сфери византијске уметности у представама златног позађа, које својим свечаним, искричавим сјајем означава бесконачне етеричне дубине. Скривена намена ове светлуцаве површине и објективна несамерљивост њене дубине искључују могућност директних асоцијација простора, па је стога било покушаја да се претерано рационалним расуђивањем златном позађу одузме значење светлости да би се његова улога ограничила само на размере декоративне површине.[12] Али, у уметности обогаћеној симболиком, препознавање је условљено познавањем, па се стога овом упрошћеном и грубом реалистичком домишљању супротставља пре свега генеза овог композиционог елемента сагледаног кроз развој ранохришћанске уметности и тумачење његовог значења садржано у писаним изворима.

Праћењем развоја раног хришћанског сликарства од IV до VI века може се пратити и настајање златног позађа развијеног из реалистичких својстава композиције, која је у

[11] Само на лампама, да не помињемо друге предмете, постоји велики број натписа у којима се Христос изједначава са светлошћу. V. Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris 1928, T. VIII, 1, 1108—1110.
[12] Док је A. Riegel (*Die spätrömische Kunstindustrie*, 1901) златно позађе сматрао представом бескрајног простора, H. Berstl (*Das Raumproblem in der altchristlichen Malerei*, 1920) се овом мишљењу супротставио ставом да се овај неуловљиви израз не може учинити разумљивим тиме што се атрибутом „бескрајан" подиже до метафизичког, што је, по његовом мишљењу, покушај изван историјско-уметничких разматрања. О симболизму златног позађа писали су и E. Müntz, *Notes sur les mosaiques chrétiennes de l'Italie*, Revue archéologique 1874; W. de Grüneisen, *Sainte Marie Antique*, Rome MCMXI, стр. 261—2; J. Wilpert, *o.c.* I, стр. 10—17; József Bodonyi, *Az aranyalap keletkezése és értelmezése a késöantik müvészethen*, Archaeologiai Értesitö, 1932—33 — XLVI, Budapest 1934, стр. 5—36; Извод: *Entstehung und Bedeutung des Goldgrundes in der spätantiken Bildkomposition*, ibid. стр. 197—199.

почетку поред осталих елемената простора — модрог неба и зелених ливада пре свега — само у једном свом делу, средњем, у природном оквиру садржавала златне површине као представу светла.[13] У даљем развоју сликарства долази до ширења златног позађа на рачун других реалистички схваћених елемената,[14] који се ослобађају појединости, упрошћавају, сужавају и омогућавају златном делу да прекрије све веће површине док их потпуно не обухвати, садржавајући у поступности свога настајања тумачење свога значења.[15] На тај начин живописно је узмакло пред монументалним, реалистичка вредност уступила је место чистој симболици.

О симболици златног позађа, као представе бесконачне светлости, сазнајемо и из многих писаних извора који хвале „блиставост пуног светла позлаћене небеске куполе покривене звездама", као у Сан Стефано Ротондо, на пример,[16] „драгоцено светло изазвано применом племенитих метала", као у натпису у Св. Кузми и Дамјану у Риму,[17] или златно сликарство Санта Ањезе фуори ле мура „које држи заробљено светло".[18]

Значење ове представе светлости, схваћене у смислу најчистије симболике, открива се, значи, сложеним путем упознавања генезе и писаних тумачења, што посматрача обавезује, и што искључује једнострана објашњења засвована на реалистичким принципима и површној перцепцији лишеној ширег сазнања. Златно позађе у ствари је појам светлости, али не и светлост сама, јер смисао ове уметности није да „представи" већ да „претпостави".

Сем ове, у трансцендентадном смислу најчистије евокације изазване посредством златне површине, светлост се у византијској и нашој уметности јавља и као елемент са наглашеном садржајном функцијом у конструкцији слике. Схватана и овде кроз изванредно подвучену симболику, која постоји сада више у значењу него у приказивању, па самим тим са својством да се лакше уочи и препозна, светлост као равноправан учесник у многобројним композицијама допуњава казивање делујући истовремено, због својих особина, и као својеврсан ликовни феномен. Божанска по своме пореклу она се излива са висина на новорођеног Христа пошто је претходно као сјајна небеска зрака суделовала у Благовестима (сл. 1), она обасјава сцену Крштења (сл. 2), наглашено јарком белином обухвата Преображење (сл. 3), у пламеним језицима силази на апостоле, зрачи из Христове личности у Успењу (сл. 4) и Вазнесењу, као блистава зрака надахњује јеванђелисте. Било да је са висина изливена у стилизованим праменовима, усмерена одозго попут сјајне траке или расута у благом зрачењу, ова врста светлости је својим јасно видљивим или сигурно претпостављеним извором увек уочљива и на веома одређен начин изражена. Не може се стога никако прихватити уопштени став, који се до сада провлачио кроз литературу, да светлост у византијској уметности никада нема одређен извор, већ се расута по површинама без икаквог реда и смисла, нејасна и неухватљива, не може уклопити ни у какве принципе. У ствари, у византијском сликарству, по правилу, није представљена светлост схваћена као реални елемент и одашиљана из одређеног природног извора, па самим тим није постојао, по законима Оптике, доследно спроведен тачан распоред осветљених и осенчених површина којима би била остварена атмосфера природног поднебља. Међутим, вишња светлост као симболични судеоник у исказивању садржине композиције, источена је из извора јасно уочљивог или сигурно претпостављеног и некада распоређена приближно по законима који би се могли назвати природним да сам извор не делује нестварно. Христос који зрачи у Преображењу са висине расипа већином правилно распоређену светлост по теменима и плећима палих апостола (сл. 5), у Вазнесењу радијално

[13] J. Wilpert, *o.c.* T. 8—15, 17, 18, 21, 23—28, 53—55.

[14] Ibid. T. 16, 47.

[15] Ibid. 91, 92, 98—101.

[16] E. Tea, *Witelo, prospettico dal secolo XIII*, L'Arte XXX, Roma MDCCCCXXVII, стр. 8.

[17] J. Wilpert, *o.c.* III, T. 102.

[18] E. Tea, *o. c.* стр. 8.

обасјава фигуре анђела (сл. 6), у Успењу из средишта композиције одашиље светло по околним фигурама и архитектонским облицима (сл. 4, 8). Христос је, међутим, примаран извор светлости, он је у ствари сама светлост, па се као и код директног божанског светла његово изравно деловање на околину јасно уочава. Али, анђео Господњи, на пример, тај симбол неприкосновене небеске чедности и позитивних виших сила према томе, по распореду светлости на облицима који га окружавају, види се да је извор претпостављени (сл. 7). Мада су сенке и осветљени делови облика у овим случајевима у доброј мери правилно распоређени у односу на извор, целовити утисак не делује стварно, јер небеска, искључиво у смислу религијском, ова светлост је већ по свом пореклу нестварна, па било да је стилизована или расута, она у подједнакој мери дочарава утисак простора вишњег, невиђеног, божанским сјајем озраченог.

Сем симболичне представе светлости која суделује као садржајна функција у концепту слике, па је самим тим видљивог исхода и наглашено уочљива, светлост се у нашем и византијском сликарству јавља и као специфичан елемент лишен суделовања у казивању. Намена ове врсте светлости је пре свега да распоредом осветљених и осенчених површина подари пластичност облицима, а такође и да оствари својеврсан утисак простора. Ова друга функција, међутим, није увек изражена, јер се понекад фигура јасно одређеног волумена пројектује на површинама које простор симболично означавају, али визуелно не дочаравају (златно или модро позађе, на пример), тако да је сенка као показатељ простора потпуно искључена из овакве концепције. Ова врста светлости, самим тим што није учесник у казивању садржине, није визуелно наглашена и нема одређен, већ променљив извор, па као другостепени елемент структуре слике обухвата облике, остварујући игру светлих и тамних површина распоређених на начин који се не може уклопити у чврсте законе Оптике. Променљивошћу извора светла постиже се утисак нестварног, ванвременског амбијента, и нашем сазнању, изграђеном на познавању реалне визуелне перцепције и сликарству које законе Оптике зналачки одражава, остварена атмосфера чини се неземаљском, као са онога света. Да ли би се, ипак, и овакав распоред светлости могао узети као последица извесних утицаја својеврсне реалности?

У ствари, штафелајно сликарство развијано од Ренесансе наовамо претежно кроз атељерски рад или сликање под ведрим небом, подразумевало је уз проучавање других реалистичких елемената и светлост као учесника у образовању илузије простора. Извор светла у овом стварању увек је недвосмислено јасан, па било да је природан или вештачки, осветљени и осенчени делови распростиру се у складу са познатим принципима, који су имали своје чврсте теоријске основе емпиријски поткрепљиване визуелном перцепцијом. Радећи фреску, наш средњовековни уметник је био суочен са веома специфичним светлом унутрашњости храма, које је, природно или вештачко, одашиљано из многих извора, остављало утисак нестварног амбијента. Иако нам тачан распоред, облик и број светлила у средњовековним црквама није најбоље познат, сигурно је једно: извор светлости никада није био јединствен, већ је постојало веома много свећњака, полијелеја и лампи чији се број, како нас извори обавештавају, пео и на више десетина, па понегде и на више стотина.[19] На тај начин вишеструким укрштањем вештачке, лелујаве, треперавe светлости, која је и мешана са дневном, настајала је својеврсна атмосфера, која је својим мистичним својствима могла на известан начин утицати на мајстора фреске. Стварајући оквир светитељским фигурама са тежњом да амбијент издигне изнад свакодневног и обичног, сликар је у освећеној, смиреној и свечаној атмосфери простора у којем је радио могао да нађе извесне подстицаје. Може се стога поставити питање, није ли, уз пресудно опредељење овога сликарства ка иреалном и симболици, и овај амбијент допринео уметниковој наклоности ка вишеструким, неодређеним изворима светла?

[19] Cabrol-Leclercq, *o.c.* T. IV, Paris 1921, col. 1726—1730

Али, о било којој врсти светлости да је реч — а она се и меша, па се стога понекад тешко разлучује — ма колико да је могуће открити извесну правилност у њеном распоређивању, у суштини крајњи и целовит утисак који она оставља утисак је потпуно ирeалног.

Карактеру нестварног, ванвременског амбијента, који ствара светлост у нашој уметности, доприносе многи чиниоци, пре свега, као што смо рекли, њено симболично својство и иреални извор. Поред тога, значајна је одлика ове светлости да је везана искључиво за облик, док је атмосфера очишћена од светлосних ефеката и стерилна, тако да је и сенка бачена у простор махом искључена из конструкције. Ваздух не обавија облике и не повезује их већ их раздваја, ритам је успорен, време заустављено. Модро непрозрачно небо, као свечана и хладна пројекција ваздуха, не носи никакве знаке атмосферских збивања. Ни олујни облак, ни руменило зоре не ремете његову величанствену смиреност, јер, та уједначена непробојна модра плоха симбол је, а не представа. Само понекад месечев круг или декоративно стилизована звезда — као у студеничком Распећу, на пример — присутни су више као појам или идеограм него представа стварнога, појачавајући утисак ненарушиве монументалности. Искључивањем реалних ефеката атмосфере, јер су привремени, свакодневни и пролазни, и њиховим превођењем у систем симбола, тежило се постизању утиска трајности и вредности општег, смиреног, вечног и неизмењеног.

Многа од ових својстава светлости на одређени начин су одраж на у неким појавама каснијег европског сликарства. Запажено је већ, а овоме се утиску заиста тешко отети, да је пореклом Византинац, велики Ел Греко, васпитаван на ликовним изворима своје домовине, чудесним, у природи никада и нигде виђеним светлом, остваривао своје велике антинатуралистичке концепције.[20] Такође много касније и несумњиво под истим утицајем, слична схватања простора, у којем је време заустављено и ритмови замрзнути, налазимо у метафизичком сликарству Де Кирика (De Chirico),[21] где се у иреалном светлу Универзум јавља као магична пројекција сна.

Непостојање чврстих принципа реалног распростирања светлости у нашој уметности, поуздано се може рећи, није последица сликареве немоћи пред проблемима правилне перцепције и тачније интерпретације овог природног феномена. Да по површинама расуто светло обухвата облике без икаквог реда и смисла, а да се при томе осећа неуспео напор уметника да дочара атмосферу свакодневног, виђеног, могли бисмо заиста неподударност са реалним узором протумачити само као последицу незнања. Међутим, чињеница је да су у уметности византијске сфере, па и у нашој средњовековној, тражења била усмерена ка остварењу иреалног простора што је изазвало елиминисање свих елемената који би могли да омету спиритуализовање атмосфере. Зато се, као што је већ речено, у настајању овога сликарства за релативно кратко време, за непуна два века — од касне антике до појаве првих византијских својстава — може пратити систематско пречишћавање композиција, вршено упрошћавањем или искључивањем елемената који су носиоци реалне атмосфере. Облаци разасути небом, сивоплаветне измаглице даљина, румени одблесци јарког светла разиграни по облацима, постепено се упрошћавају, смирују, одбацују, да би се у крајњем очишћењу дошло до симбола небеског плаветнила — мирне модре плохе или, пак, ширењем светлосног појаса до свечане златне подлоге.

Поред овог чиниоца, који не треба занемарити, уочава се да су и наши и византијски сликари повремено у неким композицијама показивали да им својства и систем распости-

[20] В. Н. Лазарев, *о.с.*, стр. 258.

[21] Иако син италијанских родитеља де Кирико је детињство провео у Грчкој, па се тиме објашњава његов сликарски смисао за спиритуализовање атмосфере. *Histoire de la peinture moderne* (*De Picasso au Surréalisme*), Raynal, Lassaigne, Schmalenbach, Rüdlinger, Bolliger-Genève — Paris (Skira) 1950, стр. 104—105.

рања природног светла нису непознати, па ипак, најчешће су се одлучивали да их не примене, већ су, пренебрегавањем оптичко-пројекционих својстава светлости, давали предност њеним композиционим вредностима. Зато је распростирање светла обично подређено наглашавању идејног тежишта слике, па се на овај начин, као рефлекторима на позорници, указује на језгро казивања и пажња посматрача привлачи ка сржи збивања (сл. 8). Подређивањем светлости композиционим захтевима често су нарушавани закони њеног природног распореда, који би се могао разумети само ако би се средиште идејне структуре слике узело и као извор светлосног зрачења (сл. 3—8). С обзиром да су архитектонски оквир или, обично стилизовани, облици пејзажа преплављени светлом на површинама које су окренуте тежишту слике, идејном а не физичком — извором светла треба сматрати значајне фигуре (Христа, Богородице и сл.), које, распоређене на светлом позађу бивају јаче истакнуте.

Разматрање односа јачине светлости и сенке у нашем живопису захтева посебну обазривост, јер се ослањамо на садашње стање композиција, које су често доста ишчилеле, па је и однос светлог и тамног умногоме измењен, односно ублажен. Зато се закључци у овом смислу могу донети само разматрањем већег броја композиција, чак споменика, и проверавањем утисака на илуминираним рукописима, којима је време, у погледу аутентичности у овом смислу, свакако мање одузело, као и мозаика из тога доба, који су због природе примењеног материјала далеко постојанији у чувању интензитета боје, односно светла. Иако са обазривошћу морамо говорити о вредностима светло-тамних ефеката у слабије очуваном живопису, ништа нас не омета да свуда анализирамо начела примењена у њиховом распоређивању. Зато се својство светлости, мењано кроз токове нашег сликарства, може пратити по променама које показују доста одређену линију развоја.

Најстарија епоха наше уметности засновала је своја естетска начела на преокрету који је византијска уметност у другој половини X века учинила у односу на неокласичну структуру слике. Као што се у реализацији простора овога доба примењују конструкције са геометријским, плошним својствима и негирају елементи античког предања, сликарство се у тежњи ка изражавању непросторног, иреалног утиска окренуло и од решења којима се, светло-тамним ефектима, подвлаче тродимензионалне вредности. Овом схватању, које површини даје предност над волуменом, а фактури зидног ткива над његовом масом, припада и прва епоха развоја нашег сликарства, која сеже до средине XIII века. У овом раздобљу позађе плитко и изравнато, на облицима архитектуре или пејзажа, носи светлост некада сасвим смирену и уједначену, понекад, пак, контрастну, али усмерену најчешће ка дефинисању појединости, тако да волумен у целини обично није истакнут, већ је често, напротив, сасвим плошан.

Развијањем веће дубине у архитектонској структури слике расте и тежња да се просторне вредности подвуку светлосним ефектима, па се тако, уз пројекционе конструкције које су од средине XIII века усмерене ка истицању специфичне треће димензије, јављају и тежње за изразитијим наглашавањем светло-тамног, које подвлачи вредности архитектонских волумена. Како се у овом раздобљу архитектонски оквир организује, усмеравајући своје облике ка идејном средишту слике, које наглашава, у истој мери се и светлост распоређује изражавајући своја композициона својства.

Најизраженији односи светло-тамнога присутни су у сликарству Милутинових споменика, где су и други елементи у конструисању простора такође често довођени до напрегнутих размера, тако да се контрастима и динамиком облика и светла појачава драматична природа композиције. Уза све, смишљеним распоредом у овом раздобљу су често оства-

рена изванредна композициона својства светла као учесника у истицању тежишта идејне структуре слике.

Стварање нашег сликарства од треће деценије XIV века у схватању светлости не показује јединствен карактер. Контрастни односи светло-тамнога негде се још примењују у сасвим израженим вредностима, али, у великом броју споменика ова драматична игра јењава, а принципи компоновања светлом се осипају. Неуједначеност у изражавању светлости тако је велика да се чак у појединим већим споменицима, као што су Дечани, на пример, јавља више сасвим различитих схватања, која се крећу од јаког наглашавања пластичних вредности, дефинисаних светлосним ефектима, до сасвим уједначених површина где се волумен извлачи графичким средствима. Овај начин линеарног појачавања облика примењује се у многим композицијама — нарочито од друге половине XIV века — код којих су на архитектонским површинама потпуно избрисане разлике у јачини светла. Да би се овако „изравнатим" облицима колико толико дао изглед волумена, контуре су извлачене светлим и тамним линијама, које развојем нашег сликарства постају све сложеније, стварајући, нарочито у каснијем раздобљу, неразумљиву арабеску, која сасвим непотребно оптерећује архитектонске површине (сл. 9).

На овим основама схватања светлости као својеврсног ликовног елемента моравско сликарство је изградило свој однос према традицији. Концепт светлости у структури слике овога раздобља кретао се у невероватним распонима од подражавања старијим, понекад чак недовољно схваћеним узорима, до потпуно нових тумачења, која представљају јединствену, усамљену појаву у нашој каснијој уметности. Ако бисмо хтели да извршимо сасвим уопштено разврставање искључиво према својству примењеног светла, могло би се рећи да се, иако међусобно различити, у ствари на једној страни налазе сви споменици ове епохе, а на другој један једини — Каленић.

Моравском сликарству је својствено недовољно посвећивање пажње решавању простора, па стога вредности просторне концепције често нису у складу са вредностима живописа. Усредсређени више на фигуру, танани колорит, пробрану појединост, мајстори су губили из вида могућности пројекционог и композиционог усаглашавања пратећих елемената са примарним, па стога архитектонски оквир, пејзаж или светлост измичу уметниковом интересовању. Иако су у богатој ликовној прошлости имали изванредне примере јасне и веома чврсте, а истовремено танане структуре елемената простора, и најбољи мајстори овога доба понекад не сагледају и не усвајају композициону суштину, идући често више за облицима него за системом њиховог распоређивања. Стога се и могло догодити да се изванредни ресавски живописац у свечаној композицији Причешћа апостола није постарао чак ни да успостави нужну равнотежу архитектонског позађа, иако је то наметнуто иконографским распоредом, концептом слике и њеним симетричним положајем, не само у осовини апсидалне конхе, већ храма у целини. Сличан однос показао је и раванички сликар, испуштајући из вида могућности композиционог подређивања архитектонског оквира тако значајној садржини као што је Успење — да поменемо само најизразитије у већем броју примера ове врсте.

Мада је у овом раздобљу очигледно ослањање на старије узоре, наравно са могућим комбиновањем које решењима даје извесну свежину, у обликовању простора јавља се осипање композиционих принципа, који су понекад уопштено схваћени и солидно примењени, а некада изненаде схематичношћу поступка.

Као што је у сфери свога ликовног интересовања — заокупљен фигуром, бојом, појединостима — моравски мајстор често пренебрегавао питања архитектонске замисли

слике, у истој је мери и светлост као феномен простора најчешће играла другостепену улогу. Чак и када при обликовању људске фигуре зналачки распоређује светло, постижући контрастним односима осветљених и осенчених делова изванредно наглашену пластичност, као у Ресави, на пример, светлост, којом дефинише дубину простора, примењује без одушевљења. Она постоји са свим својим баштињеним својствима уткана у композицију више као последица инертног подражавања и понављања уобичајеног, него елемент посебно жељен или неопходан. Зато се у дефинисању просторних волумена у овом споменику светлост веома неуједначено примењује у скали светло-тамнога од вредности сведених на најмање размере до контрастних решења. Стишаним односима осветљених и осенчених делова, са незнатним разликама у јачини, на површинама боја мутних, хладних и тешких (често сивомаслинастозелених са мало окера) не постиже се утисак волумена. Иако пројекционо извучен, архитектонски облик је оваквим решењима губио пластичну јачину, јер, недовољно изражена светлост уместо да дефинише волумен изравнава га. Код оваквих решења присуство светла је не само неупадљиво, већ недефинисано, па би се могло поставити питање, сме ли се у неким случајевима уопште говорити о осветљеним или пак само нешто отвореније и загаситије обојеним површинама. Полазећи од овог степена недефинисаног присуства светлости, готово њеног непостојања, у смислу тумачења простора, ресавске композиције исказују скалу односа идући до решења са наглашеним контрастима (као у Параболи о митару и фарисеју, на пример, или оштећеној композицији Успења). Ако, пак, разматрамо отвореније и загаситије обојене површине, односно осветљене и осенчене, уочава се да је ресавски мајстор њихов распоред колико-толико подређивао композиционим захтевима слике. Мада овде нема тананости, сложености и доследности, које је показивало компоновање светлом у нашем старијем живопису, чињеница је да ове могућности нису пренебрегаване.

Међутим, смисао за композиционо организовање светлости веома је затајио у раваничком сликарству, где је чак и код видљивог извора распростирања светло из неразумљивих разлога и пројекционо и композиционо неусклађено са идејним језгром слике (Успење, Причешће апостола). Насупрот овоме, раванички живопис, за разлику од ресавског, на облицима светлије и топлије обојеним носи више светлости, која је (сем изузетно у Исцељењу узетога) распоређена са нешто наглашенијим разликама светло-тамнога.

У оквире општих својстава светлости моравског сликарства, која су умногоме изражена ресавско-раваничким одликама, уклапају се остали споменици ове скупине. Одређена јачина изражена скалом од незнатног удела светла до контрастних односа светло-тамнога, распоред, боја, композициона својства — све може наћи аналогије у живопису ова два споменика. Наравно, одређеним односима поменутих вредности постижу се извесне разлике које, не излазећи из општег поимања светлости у овом добу, споменицима дају обележја по којима се ипак међусобно разликују. Тако је колористички сложени руденички живопис, на пример, обогаћен јасном и наглашеном светлошћу чији се распоред, због оштећености композиција, не може сигурније пратити. Насупрот овоме, Велуће је сачувало доста примера светлости као просторног елемента, али сува и бојом сиромашна површина овога сликарства није у стању да одрази светлост, која се јавља као плоха отвореније боје, тврда, посна и наглашено различита у односу на загасите делове, чиме су постигнута пластична својства облика. Композициони и пројекциони распоред светлости овде је веома неуједначен — негде логичан (Преображење, Рођење Богородице и Ваведење), негде схематичан (Одрицање Петрово), а негде, као у Благовестима, лишен било каквог смисла. Светлост на остацима сисојевачког живописа по боји и композицији слична је раваничкој; у Копорину, јасна и наглашена, показује да је овај елемент вероватно озбиљно био укључен и у друге композиције којих више нема; у Љубостињи се, због оштећености, не може пратити распоред, већ само категорија светла. Али, ма колико да се

светлост појединих споменика међусобно разликује — а даље набрајање обележја не води никаквој измени општег закључка — чињеница је да ниједна целина не излази из оквира одређеног схватања. Примењена према познатим начелима исказаним у нашем старијем сликарству — који су негде више, негде мање схваћени, а понекад промашени — светлост је, уз нужно поштовање предања, укључена у композиције са доста инерције, а без инвенције.

Као супротност овој целини, и у одређеном смислу изнимна појава у нашем живопису, стоји светлост Каленића.[22] Уочљива и у свим композицијама присутна, она је јединствена пре свега по својим особинама. Топла и блага, најчешће жућкаста идући до беле, понекад са призвуком зеленкастог или љубичастог, она лагано обавија облике, тихо по њима клизи и меким прелазима извлачи пластична својства. Њена треперава расутост, пригушена и магличаста, а истовремено искричава и богата, уклапа се у танана сазвучја каленићке обојености, чија су изразито сликарска својства омогућила стварање ових светлосних ефеката (сл. 10—11).[23]

Већ је речено да је у многим нашим споменицима више присутна намера уметника да светлост изрази, него њена реална представа. Површине, које би требало да одразе светлосне контрасте, у ствари само отвореније и загаситије обојене, тврде и непробојне, лишене вибрација, често су светлосно потпуно мртве. Светлост је у овим случајевима само претпостављена, али не и представљена. Насупрот овоме, бојом богате каленићке површине трепере светлошћу која, блага и мека, показује и доказује своје постојање, уносећи луминистичке вредности у структуру слике.

Па ипак, ма колико по боји и свом искричавом зрачењу блиска особинама природног светла, каленићка светлост у целини одражава иреална својства. Узрок овоме свакако нису њене бојене, трепераве вредности, неоспорне без икакве сумње, већ начин распростирања доследно подређен својеврсној логици слике, а не реалним својствима атмосфере. Ма колико значајна по својим луминистичким вредностима ова светлост задржава нека непромењена својства византијских схватања — она се држи облика, клизи по њему, обавија га, али не зрачи у међупросторе, не испуњава их и не образује атмосферу. Слободан простор лишен светлосних ефеката стерилан је, а самим тим и бачена сенка је искључена. Плоха модрог неба, уједначена и непрозрачна, свечана и смирена, не одражава ни по чему светлост разиграну по облицима. Чак и више — та хладна и монументална пројекција ваздуха, више симбол него представа, независна од било каквих етеричних збивања, стишава светлосне ритмове, зауставља време и искључује призвуке стварног и свакодневног.

Такође и распростирање светлости по облицима у каленићком живопису није у складу са природним законима, већ им чешће противречи. Иако је показао да би могао распоређивати светлост и по реалним начелима Оптике,[24] каленићки мајстор се најчешће одлучивао да распоред светлости подреди композиционим захтевима слике. Мада по своме

[22] В. В. Ј. Ђурић, *о.с.*, стр. 25—26.

[23] Не можемо се отети уобичајеном поступку да текст обавезно пратимо илустрацијама, иако је то, када се говори о светлости, нарочито толико осетљивој као што је каленићка, готово бесмислено. И најбољи снимци не могу се приближити реалном утиску, који је, срећом, забележен у нашем сећању на које се у оваквим разматрањима једино можемо ослонити.

[24] О овоме сведочи композиција Попис Јосифа и Марије на јужном зиду припрате, где је светлост у складу са принципима јединственог извора сигурно представљена, јасна и тачно дефинисана. Али, оваква појава је изузетна у каленићком живопису, наклоњенијем распоређивању светла према композиционим захтевима слике.

меком и топлом сјају блиска дневној, ова светлост не поштује начела јединственог извора, већ, попут рефлектора на сцени, прати радњу и зависно од захтева композиције, а не природних закона, мења упадне углове и правце свога пружања да би осветљеношћу површина око језгра збивања указала на садржајно тежиште слике,[25] односно више тежишта,[26] уколико је композиција сложенија. Чак су и извесне недоследности компоновања сликаном архитектуром исправљане помоћу светлости, па тамо где идејно тежиште слике архитектонски није довољно подвучено, светлошћу се наглашава.[27]

Ако бисмо на крају покушали сажети исходе оваквог начина анализе светлости, сагледане кроз њену генезу, функцију, природу и распоред у конструкцији слике, може се пре свега закључити да она није невезан и неухватљив елемент, већ да у оквирима одређеног подручја и времена исказује и својеврсне особине. Већ у раздобљу свога уобличавања, јасно усмерена ка симболици и ирелним својствима, што је проистекло из специфичности њеног религијског значења, светлост се у нашој уметности не подређује реалним законима пројекције већ више композиционим потребама слике, чиме се постижу одређена ликовна својства. Дефинисана према просторним захтевима живописа одређеног доба, светлост је у нашој уметности мењала својства, показујући сасвим одређени развој у којем моравска епоха има место двојако обележено: с једне стране знацима опадања улоге светлости и осипања њених композиционих принципа, а с друге, раније наговештеним, а ипак изненађујућим и нигде касније поновљеним примером каленићког својеврсног луминизма.

[25] Каленићко сликарство је богато примерима распростирања светлости по површинама окренутим средишту слике, па се чини да главне личности зраче на околне облике. Ово је уочљиво у Успењу, које, иако оштећено, показује овај начин распоређивања светла, затим у Исцељењу кћери Јаирове, Рођењу Богородице, Исцељењу губавога, Исцељењу слепога и др. Чак и у Поклоњењу мудраца упадљиво озраченом светлошћу, која је по својствима толико блиска природној, правац распростирања није у складу са начелима Оптике и јединственог извора, већ је и овде ради наглашавања језгра казивања светлост одашиљана из два супротна извора: архитектура на десној страни композиције осветљена је из правца Богородице са Христом и Јосифом, лева архитектонска целина из правца првог мудраца, па се осветљене површине усмеравају ка средишту збивања.

[26] Из већег броја примера ове врсте поменућемо композиције на источном зиду припрате где се иста архитектонска целина, насликана у осовини портала, осветљава двоструко: страна која је окренута према уснулом Јосифу, којем се јавља анђео, напаја се светлошћу из ове сцене, док друга страна исте архитектуре светлосно зрачи према композицији Пут у Витлејем. Можда је још лепши пример распоређивања светлости према тежишту казивања, односно главној личности радње, у композицији Умножавање хлебова (на западном зиду наоса).

[27] Као у Свадби у Кани, на пример.

LA LUMIERE DANS LA PEINTURE DE L'ECOLE DE LA MORAVA

ANKA STOJAKOVIĆ

Si l'on résume les résultats du procédé d'analyse de la lumière dans l'art byzantin qui prend en considération sa génèse, sa fonction, son caractère et sa répartition dans la structure du tableau, on est tout d'abord en mesure de conclure que ce n'est pas un élément indépendant et insaisissable, comme on l'avait cru, mais que, dans le cadre d'une sphère et d'une époque données, il possède des attributs spécifiques. A la différence de la lumière dans l'art de l'Antiquité, visant au réalisme, dès la période où elle prend forme dans la peinture paléochrétienne, la lumière est orientée, de plus en plus, vers les caractères irréels, éliminant, au fur et à mesure de son développement les aspects rationnels, en faveur de l'irrationnel et de la symbolique pure. C'est pourquoi, dans le processus de cette peinture, en un espace relativement court, de moins de deux siècles — depuis la basse Antiquité jusqu'aux premières manifestations de style byzantin — on peut suivre l'épuration systématique de la composition, qui recourt à la simplification ou à l'élimination des éléments représentant une atmosphère réelle, afin de parvenir, au stade de l'épuration extrême au symbole de l'azur céleste, d'un plan bleu, ou bien par l'extension de la zone de lumière au solennel fond d'or, c'est-à-dire dans un sens transcendent à l'évolution symbolique la plus pure de la lumière.

Le sens nouveau, que la doctrine chrétienne a donné à la lumière, considérée comme symbole des puissances positives, provient de ce que la notion de lumière a été identifiée en premier lieu avec le Christ, et aussi, indirectement, avec les autres puissances supérieures nobles, qui deviennent une source de rayonnement lumineux. Ainsi, la symbolique profonde de la façon de concevoir la lumière, a déterminé également la fonction de cet élément dans la peinture, en excluant la repésentation de l'atmosphère réelle et de la lumière naturelle, laquelle par elle-même et privée de symbolique, n'a jamais suscité un intérêt particulier dans l'art byzantin. Par contre, la lumière d'origine divine présente fréquement dans de nombreuses compositions, dans lesquelles à cause de sa source nettement visible ou supposée mais indubitable, est toujours perceptible et exprimée d'une manière déterminée. Bien que les effets d'une telle lumière soient souvent et dans une grande mesure répartis avec justesse par rapport à sa source, dans l'ensemble on n'a pas l'impression du réel, car étant céleste, dans un sens exclusivement religieux, cette lumière est déjà irréelle par son origine, qu'elle soit stylisée ou dispersée, elle évoque dans la même mesure l'impression d'un espace qui échappe à la vue, illuminé par une clarté divine. Au caractère irréel, à l'ambiance du jamais vu que crée la lumière dans l'art byzantin concourt l'espace dépouillé d'effets lumineux et stérile, de sorte que l'ombre portée est le plus souvent éliminée. De plus la surface bleue et uniforme des fonds si fréquente, telle une froide et étanche projection de l'air, que nul accident atmosphérique quel qu'il soit ne déplace jamais, exclut la moindre évocation du réel. Même la présence exceptionnelle de la lune ou de quelques étoiles stylisées ne font que renforcer une monumentalité immuable et l'impression de l'inexistence du temps.

Outre la représentation symbolique de la lumière qui participe en tant que fonction substancielle dans le concept du tableau, de sorte que ses effets sont visibles par là-même et manifestement intensifiés, la lumière dans la peinture serbe et byzantine apparaît également comme un élément spécifique destiné à rendre les propriétés plastiques de la forme. Ce genre de lumière n'a pas une source fixe, mais variable; ainsi du fait que notre connaissance repose sur la perception visuelle réelle, et une peinture qui traduit ces lois avec habileté, l'ambiance réalisée semble irréelle et hors du temps. A côté de l'orientation décidée de cette peinture vers l'irréel et la symbolique, l'ambiance de l'église où l'artiste médiéval avait crée la fresque avait pu in-

fluer sur le caractère spécifique de la lumière peinte, car là, l'éclairage artificiel, imprécis et vacillant, provenant de sources nombreuses, se mêlait à l'éclairage naturel, en créant une impression mystique d'irréel.

Bien que l'on puisse sentir que les maîtres serbes et byzantins du Moyen Age connaissaient les propriétés et le système de la propagation, de l'éclairage naturel, ils avaient décidé le plus souvent de ne pas les appliquer, leur préferant les exigences de compositions dans lesquelles la lumière est diffusée sur les surfaces tournées vers l'idée centrale du tableau. De cette façon, comme le réalisent les projecteurs de théâtre, la lumière éclaire l'essentiel de ce qui est dit sur la scène, et vice-versa, on a l'impression que les principaux personnages de l'action deviennent une source de rayonnement lumineux. Cette impression est particulièrement puissante lorsqu'il s'agit du Christ (Dormition, Ascension, Transfiguration) ce qui se rattache à l'idée du Christ — lumière. Ces traits caractéristiques sont particulièrement sensibles au moment ou le cadre architectural s'organise (à partir du XIIIe siècle), et que ses formes sont disposées en vue du point central du tableau qui gagne ainsi en valeur, tandis que la lumière y est associée pour étayer par sa répartition les propriéetés de la composition.

Définie en raison des exigences spatiales de la peinture murale d'une époque donnée, dans l'art serbe les caractéristiques de la lumière se sont modifiées, manifestant un développement déterminé à l'issue duquel se trouve la peinture de la Morava, avec ses rapports spécifiques vis-à-vis de la tradition. Centrés davantage sur la figure, un coloris délicat et des détails de choix, les artistes moraviens ont souvent perdu de vue la possibilité d'opérer un accord en ce qui concerne la projection et la composition, entre les éléments accessoires et l'élément principal, de sorte que le cadre architectural, le paysage ou la lumière ne concordent pas toujours avec la qualité de la peinture murale. En particulier, la façon de concevoir la lumière dans l'art de cette époque manifestait une extension incroyable, depuis l'imitation des modèles anciens, parfois insuffisamment compris, jusqu'aux interprétations nouvelles, qui représentent un phénomène remarquable, mais isolé dans l'art serbe ultérieur. Si l'on opère un groupement, exclusivement d'après le caractère de la lumière appliquée, on pourrait dire que, bien que différents entre eux, il y a en réalité d'une part tous les monuments de cette époque, et d'autre part un seul — Kalenić.

Le premier groupe de monuments peut être considéré par rapport aux conceptions extériorisées et limitées entre Ravanica et Resava, où la lumière en tant que phénomène de l'espace a le plus souvent joué un rôle tout à fait secondaire. Mais lorsque pour le modelé de la figure humaine la lumière est savamment disposée, comme à Resava, par exemple, la lumière qui définit la profondeur de l'espace n'a rien d'exaltant. Elle est là avec tous les caractères hérités, entremêlée à la composition plutôt comme la conséquence d'une imitation inerte et d'une répétition de ce qui est coutumier, que comme un élément spécialement recherché ou indispensable. Bien qu'il y ait certaines différences — la lumière de Resava est mieux disposée, celle de Ravanica moins bien, tandis que l'expression de la lumière est en proportion inverse — à ce groupe de monuments appartiennent Rudenica, Veluće, Ljubostinja, Koporin, etc.

Tout à fait en dehors de cet ensemble et unique en son genre non seulement dans l'art serbe mais aussi dans l'art byzantin en général se trouve la lumière de Kalenić marquée par deux catégories opposées: une qualité qui se rapproche des valeurs réalistes, et une façon de se répandre en conformité avec les principes rigoureux des conceptions byzantines. Ces caractères ont donnée naissance à un luminisme spécifique, annoncé antérieurement, mais néanmoins surprenant et qui ne réapparaîtra plus, luminisme dû aux riches valeurs picturales de la décoration peinte de ce monument.

СЛ. 1 — ДЕЧАНИ, БЛАГОВЕСТИ

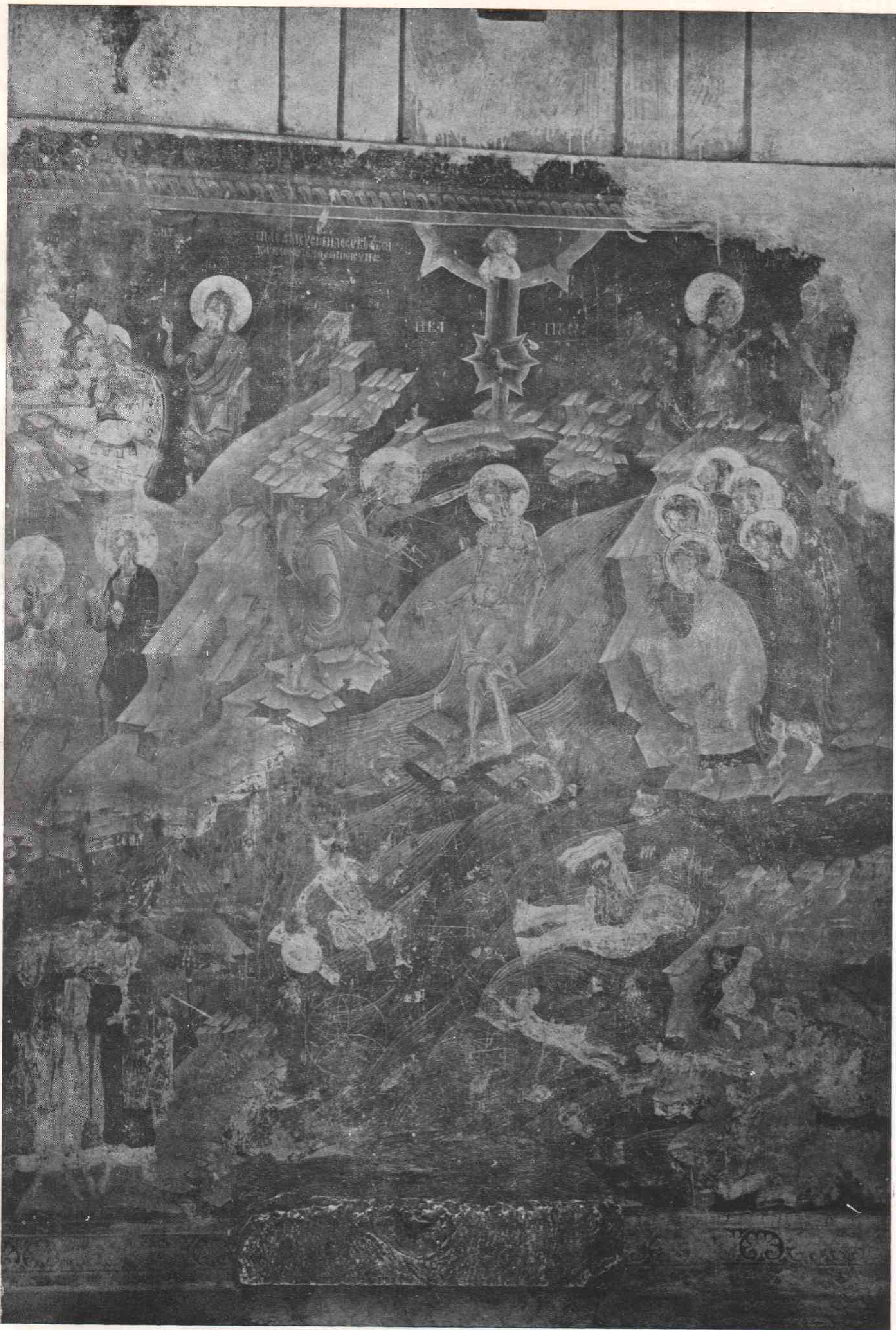

СЛ. 2 — ГРАЧАНИЦА, КРШТЕЊЕ ХРИСТОВО

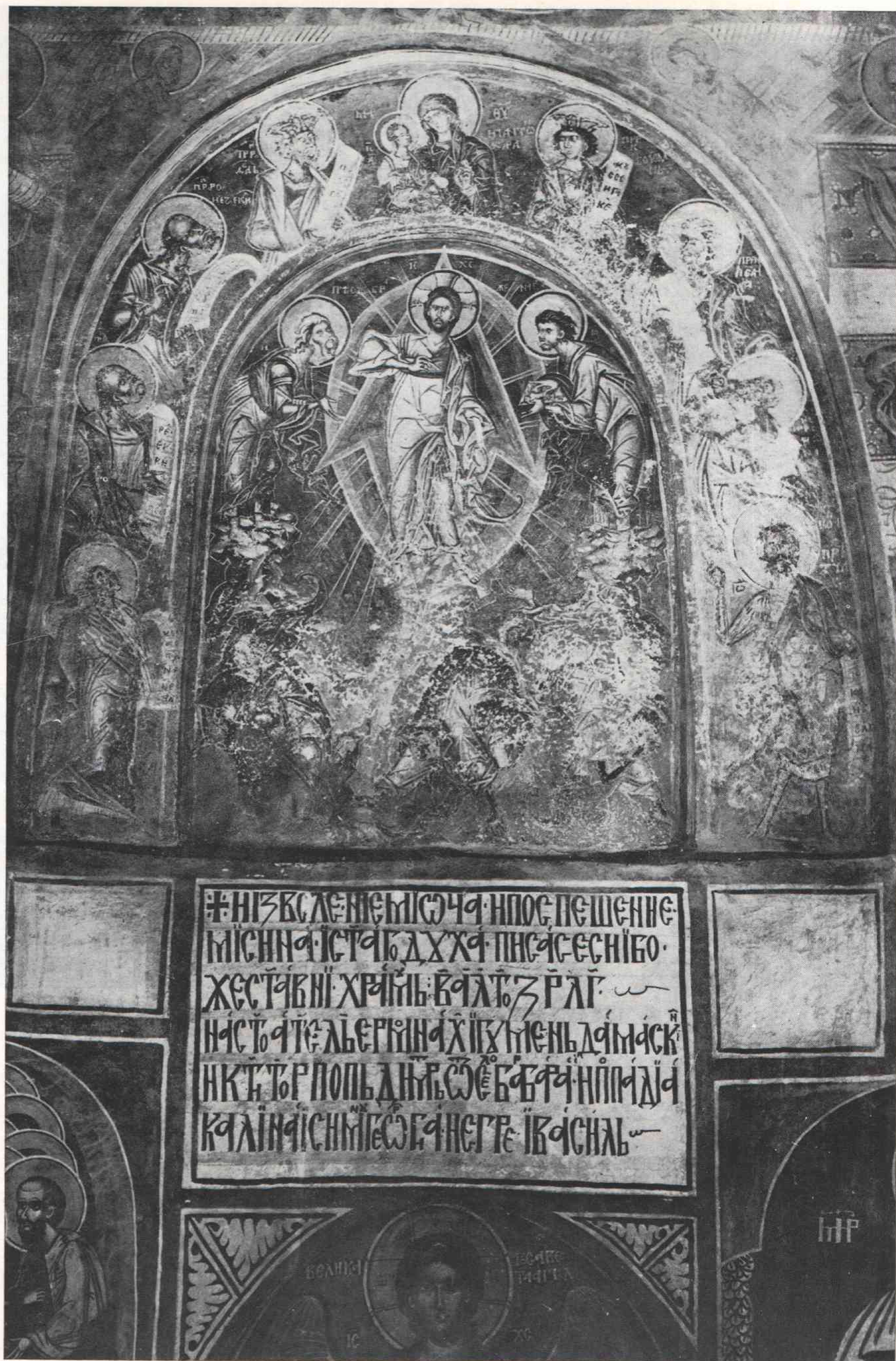

СЛ. 3 — ЗРЗЕ, ПРЕОБРАЖЕЊЕ

СЛ. 4 — ДЕЧАНИ, УСПЕЊЕ

СЛ. 5 — НЕРЕЗИ, ПРЕОБРАЖЕЊЕ

СЛ. 6 — ОХРИД — СВ. СОФИЈА, ВАЗНЕСЕЊЕ

СЛ. 7 — ЛЕСНОВО, АРХАНЂЕО МИХАЈЛО ИСТЕРУЈЕ ДЕМОНА

СЛ. 8 — АРИЉЕ, УСПЕЊЕ

СЛ. 9 — МАРКОВ МАНАСТИР, СРЕТЕЊЕ

СЛ. 10 — КАЛЕНИЋ, АНЂЕО СЕ ЈАВЉА У СНУ ЈОСИФУ
КОМПОЗИЦИЈЕ)

СЛ. 11 — КАЛЕНИЋ, ИСЦЕЛЕЊЕ СЛЕПОГА

КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ВЛАШКЕ И СРБИЈЕ У XIV И XV ВЕКУ

ДАМАСКИН МИОК

Питање румунско-српских односа није ново ни у румунској ни у југословенској историографији. Још од прошлога столећа ово питање привлачи сталну пажњу историчара. Као резултат тога, објављен је до сада знатан број студија, чланака, написа, па чак и покушаја синтезе. У њима су обухваћена разна раздобља, од оних најранијих времена, па до данашњице; обрађени су разни аспекти: политички, економски, друштвени, културни. Сви ти прилози представљају сада богату и драгоцену стручну литературу о румунско-српским односима. Међу историчарима који су овом питању посветили било један, било више радова, има веома познатих.

Имајући у виду чињеницу да је веома опсежан материјал који су досада обрадили историчари, познаваоци историје уметности, фолклористи и други, узимајући такође у обзир и то да је изворна документарна грађа опширна, не сматрамо да ћемо овом приликом успети да донесемо много чега новог или оригиналног у разматрању истог питања. Због тога ћемо се ограничити на питање културних односа, наиме, покушаћемо да нагласимо извесне општије црте ових односа, да означимо извесне значајније етапе у њиховом развоју, да предочимо најновије исходе истраживања овог аспекта румунско-српских односа и да назначимо неке перспективе за будућност.

*

Николае Јорга, уочив велику сличност друштвене стварности на северу и на југу од Дунава, као и узроке из којих се изродила једна и друга, подвукао је да су додири између Румуна и Срба тако давни и толико значајни, да се управо може говорити о једној истинској „политичкој заједници двају народа“.[1]

У таквим околностима, када су економски и друштвени чиниоци готово истоветни, када је исповедана вера једна те иста, а и политичке тежње истосмерне — остварени су и сви погодни услови за једну плодну културну сарадњу.

Румунско-српски односи представљају, у току целог средњег века, два аспекта: с једне стране, српске културне вредности (рукописи, књиге, сами представници културног живота) прелазе на север, у Влашку; с друге, пак, стране, читав низ дарова и прилога

[1] N. Iorga, *Rélations entre Serbes et Roumains*, Vălleni 1913, 11.

(црквени предмети и одежде, новчани прилози, рукописи, разне задужбине), упућених нарочито манастирима, притичу са севера на југ, у Србију и у друге крајеве данашње Југославије.[2]

Та друштвено-историјска појава је уочљива, са незнатним прекидима, у свима раздобљима и то не само у области културних односа.

У XIV веку, читав низ новонасталих историјских услова погодује развијању добрих односа између двају суседних народа и држава. Као што су продор Турака у Европу и њихов притисак на Србију и Бугарску имали као непосредну последицу померање према северу, тако исто и притисак Мађара на Влашку чини да се интереси ове земље усмере према југу, односно према Дунаву. Ту, око Дунава, јачају додири и односи између румунског народа и других народа са југа од Дунава.

Новоформирани политички организам Румуна, њихова држава — Влашка, успоставља додире са старијим друштвеним организацијама и већ формираном културом Јужних Словена, на Балкану. Та нова влашка држава почиње да се испољава као значајан политички и војни фактор, којем балканске земље почињу такође да поклањају нарочиту пажњу. Читав низ брачних веза влашких владара са владарима Србије, Бугарске и Угарске, везе које су у оно време имале првостепени политички значај, јасно показују да је Влашка заузела знатно место на плану тадањих међународних односа у овом делу Европе.

У даљем, ми ћемо се позабавити српско-румунским односима на пољу књижевности, како оне народне усмене, тако и оне писане; потом ћемо говорити о односима између влашке и српске цркве, уколико ови представљају најшири домен у оквиру општих румунско-југословенских односа.

Конкретне форме непосредних додира између народних маса двају народа, без обзира на постојеће међе и разлике у језику, дате су у *народној усменој књижевности*. Заједничке приповетке, коледарске и друге песме, свакако давнашњег, античког порекла, најчешће имају у својој основи једну те исту тематику. Знатно место у народном стваралаштву заузимају баладе, односно епске народне песме, она песничка обликовања која су веома распрострањена у народу и која балкански свет, а нарочито Срби, много воле. Епске народне песме прилично приказују посебне, националне и обласне одлике, али истовремено, оне имају и једну заједничку полазну основу, својствену целом балканском свету. Најчешће опевани су постали оличење тежњи народних маса; то су често знамените историјске личности, које су произашле из средине румунског, српског или бугарског народа.

Присуство у балканском, а нарочито у српском фолклору, познатих влашких владара — као што су Владислав-Влајко, Мирча, Дан, Раду, Влад, Јанко — велика омиљеност њихове успомене, показује сасвим јасно да су њихове личности побуђивале наде за избављење од тешке судбине која је снашла те народе. Из тога произилази, такође, да су те историјске личности биле у блиским и дуготрајним додирима са оним народима који су им дела опевали. Чињеница да влашки господари постају предмет певања у српском (а и у бугарском) народном епосу, објашњава се свакако њиховом борбом против Турака, у којој су они често и побеђивали, а њихове победе су у тадашњим условима имале широк одјек на Балкану.[3]

[2] E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, у „Cercetări Literare“, III, 1939, 149.

[3] A. Balotă, *Despre genetica si tehnica epicei orale sud-slave*, у „Romanoslavica“, III, 1958, 159—183; idem, *„Radu voievode dans l'épique sud-slave“*, у „Révue des études sud-est européennes“, V, 1967, 203—228; Radu Flora, *Din relațiile sirbo-române*, Panciova 1964, 63—81; idem, *Relațiile jugoslavo-române*, Panciova 1968, 355—356.

Но, није увек тако лако идентификовати првобитни епски слој ових производа народног стваралаштва, уочити прави историјски процес који се крије иза неког причања. Објашњење епско-историјског садржаја балада помоћу других средстава истраживања, уз помоћ историјске и друге документације, остаје један од будућих важних задатака историчара и фолклориста Балкана.

Истраживања румунских историчара књижевности довела су до запажања да су у Влашкој постојале још на почетку XVI века *йисане народне књиге*, које су доспеле овде свакако још раније. Готово све те књиге писане су на словенском језику, и то најчешће на језику српске редакције. Међу тим књигама су: Александрида, Варлам и Јоасаф, Архирије и Анадан, Синдипа и друге. Оне су касније, почетком XVII столећа, преведене на румунски језик.[4]

Што се тиче писане књижевности, треба се најпре осврнути на ону теолошког карактера, затим на историјску и правну. Не може се мимоићи ни један особити чинилац културе — кнежевска канцеларија у Влашкој.

Верска књижевносӣ је код Румуна била врло распрострањена, и то почевши од друге половине XIV века, у виду рукописа на словенском средњобугарске редакције, као и српске или руске редакције. На почетку су биле ширене књиге са богословским тумачењима, које је писало свештенство за културне људе оног времена. Касније, крајем XV века, круже већином рукописи потребни при верским обредима (јеванђеља, апостоли, служебници, псалтири), те састави за народ, са елементима приповедања, као што су некоји апокрифни и хагиографски списи.

Последња истраживања су обелоданила нетачност ранијих тврђења да је словенско-румунска култура била под свеобухватним утицајем бугарске културе, док би, према истим тим ранијим тврђењима, српски утицај био спорадичан. Али, новије и дубље научне анализе су показале да ствари знатно друкчије стоје, односно да приличан број словенско-румунских рукописа, особито оних у Влашкој и у Банату, припадају српској редакцији. Таква једна студија, у којој је анализирано 300 рукописа из Библиотеке Румунске академије наука, показује да 49 њих припадају српској редакцији, да многи од њих потичу из XV столећа, да су многи од тих рукописа написани у самој Влашкој, а неки су написани у Србији или на Атонској Гори.[5] Из друге једне студије, посвећене банатским рукописима, произлази да од 24 словенско-румунских рукописа из XV—XVI века, 16 њих такође припадају српској рецензији.[6]

Још је занимљивија чињеница да најстарији словенско-румунски рукописи средњобугарске редакције, како они из Влашке, тако и они из Молдавије, имају као своје непосредне моделе управо српске рукописе. На пример, копија једног рукописа из Влашке, средњовековне бугарске рецензије — мс. слов. 355, Б.Р.А.Н. — свакако са краја XIV века, у ствари је препис Псалтира са толкованијем, писаног 1345. год. у Србији, код Барића, за Бранка Младеновића. Преписан је не само текст, већ су до појединости поновљени орнаменти и иницијали тог Псалтира. Доказано је, такође, да су чак и неки од најстаријих молдавских рукописа из XV века — 1424. и 1471. године — које је у манастирима Њамцу и Путни преписао Гаврил Урик, односно монах Касијан у средњобугарској рецензији — у ствари израђени на основу два српска канона писана на Атону првих година XV столећа (Библиотека Рум. акад. наука, слов. рукоп. бр. 141 и 142).[7]

[4] Ion C. Chiţimia-Dan Simonescu, *Cărţile populare în literatura românească*, Bucureşti 1963.

[5] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din biblioteca Academiei R. P. R.*, vol. I, Bucureşti 1959.

[6] I. Iufu, *Manuscrisele slave în bibliotecile din Transilvania şi Banat*, у „Romanoslavica", VIII, 1963, 451—467.

[7] R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII—XV*, у „Studii şi Materiale de Istorie Medie", VI, 1972.

Ти српски рукописи, који су се у то време налазили у Влашкој и Молдавији и који су тамошњим копистима послужили као узор, могли су доспети онамо — било преко Срба избеглица, било преко калуђера Румуна који су преко Балканског полуострва путовали на Атонску Гору и враћали се отуда истим путем.[8]

Не можемо ни изблиза претпоставити будући исход свеобухватног изучавања оних неколико хиљада словенско-румунских рукописа. Њихово пуно проучавање, које су предузели румунски стручњаци, моћи ће да доведе до сигурних закључака.

Мада превазилазимо оквир овог реферата, ипак ћемо обратити пажњу и на чињеницу да је даље, у XVI веку, утицај српске књижевности на словенско-румунску књижевност постао још јачи и да се тај утицај вршио посредством штампаних књига. Тако су, на пример, у Влашкој и у другим румунским земљама биле израђене бројне копије књига које је штампао Божидар Вуковић: служебник 1519, псалтир 1520, литургијар 1528, молитвеник из Горажда 1531, осмогласник 1537.[9]

Херојски подвизи једног и другог народа, српског и румунског, налазили су одјека у *историјској литератури* оног другог суседног народа. У влашким летописима од XV до XIX века, од којих су неки састављени према старословенским, дворским или манастирским, летописа, има извештаја о знаменитијим догађајима у Србији у XIV и XV веку.[10] Знамените битке, као што је она на Косову, исто тако и личности српских јунака, оличења народних тежњи у борби за слободу, као што су кнез Лазар, Милош Обилић, Марко Краљевић и други, описане су у влашким литерарним делима исто тако као и сами влашки господари. Летописац Раду Попеску, из XVII века, на пример, идеалише личности кнеза Лазара и Милоша Обилића до те мере да Србима приписује пуну победу у бици 1389. год. За њега, убиство Мурата значи уједно и потпуно добијену битку. Не можемо а да, у вези с тиме, не наведемо један кратак, али веома речит пасус, мада је тешко дати у преводу сву чар коју он има у старом румунском језику: „А кад би да се оконча, и обе војске се приближише једна другој, тад из кнез-Лазареве војске изиђе некоји јунак, именом Милош Кобилић, који се смело упусти у редове турске војске, а Турци му пут отворише, верујући да он жели да се поклони Амурату, њиховом врховном заповеднику. Те он, тако, отиде право код Амурата; и извадив тај Милош један велики нож, српски нож, распорио је Амурата Турчина; а и њега Турци убише. Кнез-Лазареве војске, пак, велику храброст добише и турске се војске уплашише и бежаху куд која могаше, а кнез Лазар за њима, гоњећи, секући и растурајући их“.[11]

Наравно, бива и обратно: српски летописи помињу Румуне и њихове борбе за одбрану од Турака, са победама Мирче Војводе или Јанка Сибињанина.

То што није досад привукло пажњу стручњака, а што би свакако било корисно учинити убудуће, јесте питање, у којој су мери дела једне литературе послужила као извор оној другој историјској литератури, у којој мери су подаци били позајмљивани.

Ако се осврнемо на питање међусобних утицаја у области *правне књижевности*, треба споменути чињеницу да стари обичај земље, онај *закон влашки*, у процесу јачања централне власти у Влашкој, уступа постепено место писаним законима. Почетком XV века, кружило је у Влашкој, у словенскосрпској рецензији, више рукописа *Синтагме* Матије

[8] E. Turdeanu, *op. cit.*, 174.

[9] L. Demeny, *Tipăriturі chirilice sîrbe din sec. XVI în Biblioteca Academiei R. S. R.*

[10] Radu Flora, *Din relatiile...*, 85—127.

[11] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București 1963, 12.

Властара. Неки од тих рукописа су свакако донети из Србије, док су други преписани у Влашкој; што је још важније, *Законик* цара Душана био је преписан по наредби влашког кнеза Владислава II у Трговишту, год. 1449—1456, а највероватније 1451. год.; преписао га је писар (граматик) Давид.[11a] Посве је вероватно да је Законик и био употребљаван као уџбеник права.[12] (Почетком XVII века био је преведен делимично на румунски језик).

*

Посебно поглавље румунско-српских односа, које није довољно изучено а које даје могућности да се тачније види до које мере је српски језик имао утицаја у Влашкој, као и у којој мери су институције из Србије утицале на оне у Влашкој — јесте питање влашке *државне канцеларије*.

Прва позната акта канцеларије Влашке, она из друге половине XIV века, писана су језиком и графијом средњобугарске рецензије. Но, већ почетком идућег, XV века, настају промене, очигледне и за једног нестручњака, у језику званичних и незваничних аката: српски језик и српска графија. Уочљиво је такође: у хрисовуљама свечаније садржине, с великим аренгама, у духу предања и формалног преписивања устаљених образаца, још увек се употребљава словенски језик средњобугарске редакције, у простијим документима, нарочито у повељама и у преписци, тај језик се постепено напушта и уступа место језику словенскосрпске рецензије, са пуно румунских уметака.

У канцеларијским актима се види да је улога српског језика била пресудна у процесу преображавања језика влашке кнежевске канцеларије: уместо оног језика укалупљеног у извесна правила, са стереотипним формулама и са натегнутим изражавањем, употребљава се све више један живљи језик, на којем се много лакше и сликовитије изражавају људска осећања (пријатељство, љубав, мржња).

Ово „посрбљавање" језика званичних докумената и писама, које је могло настати једино посредством дијака и писара, познавалаца српског језика, претпоставља сигурно усељавање у Влашку Срба, зналаца књиге и писма, у освит XV века.[13]

*

Познато је колико је значајну улогу имала црква у феудалном друштву. Служећи као главни ослонац владајућој класи, црква је уживала монопол интелектуалног живота. Због тога и култура прима дубоко теолошка обележја. Не могу се разматрати румунско-српске везе у области културе, а да се не води рачуна и о односима између дотичних цркава.

У Влашкој, као и у Србији, црква је у оно време представљала позитиван чинилац у очувању и јачању политичких формација, помажући борбу за одбрану од страних освајач-

[11a] Историјски Музеј, Москва, Фонд Барсов, бр. 151. Види и Н. Радојчић, *Два намеравана издања Душанова Законика*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик III, 1955, 5—12.

[12] *Istoria României*, II, Bucureşti 1962, 677; G. Mihăilă, *Sintagma lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografiei româneşti (secolele XV—XVII)*, у „Studii de Slavistică", Bucureşti, 19 vol. I, 16—20.

[13] Lucia Djamo-Diaconiţă, *Limba documentelor slavo-române emise în Ţara Românească în secolele XIV—XV*, Bucureşti 1971.

ких подухвата (са севера — Мађара под плаштом католичанства; са југа — Турака, под плаштом ширења исламске вере).

Проучавање црквене историје је важно за Румуне и због тога што је њихова црква усвојила словенски језик као богослужбени и тиме је допринела да се средњовековна румунска култура уклопи у заједницу средњовековних култура код Јужних Словена.

О румунско-српским односима на пољу црквених питања може се писати веома опширно. Ми ћемо се задржати, чак и у оквиру само два столећа, на двема значајним епизодама: једна је са краја XIV и почетка следећег XV века, у знаку *Никодима*; друга је, пак, тачно сто година касније, у знаку *Максима Бранковића* и штампара *Макарија*.

Један молдавски кнез окарактерисао је, крајем XVII века, на следећи начин дело српскога клира у организовању и упућивању монаштва у румунским кнежевинама, у току читава четири столећа: „сѹт серби челомѹдріи и добріи строителіе светен цеоркви“.[14] То је рекао кнез Антиох Кантемир, дајући тиме израза мишљењу низа својих претходника о делатности на културном и црквеном пољу многобројних Срба, зналаца књиге, који су нашли уточиште у румунским кнежевинама.

Од ових, најзнаменитији је Никодим. Његова личност и његова делатност биле су предмет вишекратних истраживања од стране румунских историчара, нарочито црквених. У једној недавној студији, високог научног квалитета, дошло се до неких нових и оригиналних закључака у осветљавању личности и улоге Никодима.[15]

Рођен у Костуру, мешовите српско-грчке народности, Никодим ступа у калуђерство на Атону, а потом борави неко време у Крајини, где је сазидао, како по свему изгледа, манастире Вратну и Манастирицу. Године 1365—1367, Никодим се налази у Видину, на челу православне опозиције против спровођења католичанства од стране угарских освајача. Тамо је он свакако упознао и влашког кнеза Владислава-Влајку, уколико је овај господарио Видином 1368—1369. год. Уочив храброст српског калуђера, импресиониран његовом културом и организаторским способностима, Владислав позива Никодима у Влашку, где је католичка партија, под вођством саме кнегиње Кларе, вршила јак притисак за спровођење католичанства.

У Влашкој, за време самога Владислава, а потом у време његових следбеника (Радула, Дана I, Мирче), Никодим неуморно развија своју културну и политичку делатност. Уз помоћ својих ученика, уз помоћ румунских и српских мајстора, добивши владарску помоћ, он подиже у Влашкој манастире Водицу и Тисману, које својим стилом представљају имитацију српских цркава. (Њему се такође приписује зидање манастира Гура Мотрулуј и Прислоп, али сигурних доказа за то нема.) Мислим да је потребно подвући својеврсност унутрашњег устројства ових манастира, које је спровео Никодим у сагласности са кнезом. Систем устројства је свакако под утицајем атонског монаштва. Реч је, наиме, о „самовластију“ које се помиње у словенско-румунским документима. То је нека врста самоуправе, у којој су манастирски игумани бирани једино од стране калуђера, без мешања са стране — било световних или црквених врховних власти. Примена тога начела представља тежњу ка манастирској аутономији. Тај систем је потом био примењиван у готово свима већим манастирима Влашке и трајао је до самог модерног времена.

[14] Ilie Bărbulescu, *Românii fațǎ de sîrbi și bulgari*, București 1905, 122.

[15] Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească* у „Romanoslavica“, XI, 1965, 237—282.

Да споменемо и то да је Никодим једно време, 1375. године, био у дипломатској служби кнеза Лазара, водећи преговоре о помирењу овога са Цариградском патријаршијом.

Особита пажња коју су манастиру Тисмани поклањали, како за време Никодимовог живота, тако и касније, владари Влашке, Србије и Мађарске, знак је признања његове плодотворне делатности, његовог моралног и духовног ауторитета.

У другој половини XV века, српска држава престаје да постоји; задатак који су дотад испуњавали српски владари — заштита православне цркве у југоисточној Европи — прелази на владаре румунских кнежевина. Ови преузимају сада велики део духовног наслеђа Немањића, Лазаревића и Бранковића. Спровођењу те идеје помажу и сами последњи изданци ових династија.

Улога румунских чинилаца у црквеној политици на Балкану постаје осетнија у време влашког кнеза Влада Калуђера (1482—1495). Позната је његова дародавна хрисовуља манастиру Хиландару, у којој је јасно исказана жеља Маре и Катарине, кћери Ђурђа Бранковића, да он (Влад Калуђер), као владар који је сачувао независност, преузме на себе почасну дужност заштитника Српске православне цркве, као и цркве на Атону, о којој су се раније бринули српски цареви, краљеви и деспоти.[16]

Влад Калуђер и његови следбеници, особито Радул Велики и Њагоје Басараб, испуњавају часно тај задатак. Захваљујући њима, румунски утицај на културном и верском пољу, јужно од Дунава, добија пуни замах. Они су оснивали задужбине и давали помоћ манастирима у Србији и на Атонској Гори. Не само Хиландар, већ пуно других манастира — Пчиња, Дечани, Сопоћани, Хопово, Орешковица, Трескавица, Милешева, Раковица — уживају материјалну помоћ влашких кнежева и бољара. А већ Лапушња и Крушедол су праве румунске или полурумунске задужбине.[17] То је, велимо, достојан узврат за она духовна добра која су раније уживали Румуни од стране Срба, кад су пребегли и настанили се у Влашкој.

Крајем XV и почетком идућег века, влашка Црква пролази кроз извесне тешкоће; настаје опадање централне црквене моћи. Не могући да стане на пут тим токовима једино помоћу унутрашњих снага, кнез Радул Велики (1495—1508) обраћа се грчким и српским јерарсима — Нифону и Максиму Бранковићу — и ови му помажу да преброди кризу. Као некада Никодим, тако сада Максим Бранковић, у својству митрополита Влашке, делује вешто као политичар и дипломата, испуњавајући важне задатке у служби румунских кнежева.

У ово време такође развија културну делатност штампар Макарије, који, дошав са Цетиња у Влашку, штампа овде литургијар, осмогласник и молитвеник. О значају појаве штампара Макарија писано је сасвим довољно, те не бисмо овде посебно о томе говорили.

*

На крају овог излагања, за које сам се старао да буде што сажетије, али не на уштрб битнога, нека ми буде дозвољено да изразим и једну жељу. Наиме, да историчари са Балкана, првенство југословенски, бугарски и румунски историчари, предузму израду

[16] *Documenta Romaniae historica, B, I, Țara Românească* (1247—1500), București, 1966, 377—380.

[17] E. Turdeanu, *op. cit.*, 149—159.

једне синтезе, искористивши при томе не само до сада објављене студије, већ и нове, до сада неискоришћене изворе и грађу, где би се међубалкански односи приказали у свима њиховим аспектима, у свим раздобљима. Такав подухват не би био лак. Али нема сумње да би многострано изучавање ових односа, заједничким напорима и савременим методима рада, довело до веома значајног остварења.

(Превео са румунског на српскохрватски С. Јанковић).

LES RELATIONS ENTRE LA VALACHIE ET LA SERBIE AUX XIVe ET XVe SIÈCLES

DAMASCHIN MIOC

Partant d'une affirmation du grand historien roumain Nicolae Iorga, selon laquelle entre les deux peuples, roumain et serbe, les points de contact sont si nombreux et si importants que l'on pourrait parler sans exagération „d'une vraie communauté politique", l'auteur de la communication cherche à approfondir l'un des aspects de leurs relations, à savoir celui culturel.

Se référant à *la littérature épique populaire,* il est relevé que tous les grands voïevodes de Valachie, qui se sont identifiés aux intérêts et aux aspirations des masses populaires des Balkans ont été des héros des ballades sud-danubiennes, notamment de celles serbes.

La littérature populaire écrite, de grande circulation à l'époque, est diffusée parmi les Roumains en slavon, les textes étant rédigés surtout en serbe (La vie et les prouesses d'Alexandre de Macédoine, Barlaam et Joasaph, Sindipa le philosophe etc.).

La littérature ecclésiastique circule en Valachie toujours en slavon, sous forme de manuscrits, rédigés le plus souvant en serbe et en bulgare. Les plus anciens manuscrits du genre, rédigés en Valachie, ont été réalisés d'après les modèles serbes.

Les exploits héroïques de l'un ou de l'autre des deux peuples, roumain et serbe, ont été toujours reflétés dans *la littérature historique* de l'autre peuple, voisin et ami.

La pénétration de la *littérature juridique* d'origine byzantine ou serbe en Valachie a eu lieu également par la filière serbe (La Syntagme de Mathieu Blastarès et le Zakonik du tsar Etienne Douchan).

On souligne ensuite la contribution de certains membres du clergé serbe à la fondation des premiers établissements religieux de Valachie, de même que le rôle du facteur roumain dans la politique ecclésiastique des Balkans. Nombre de monastères serbes, dont Hilandar, Dečani, Hopovo et Mileševo ont bénéficié d'un appui matériel substantiel de la part des voïevodes roumains.

En conclusion on préconise la réalisation d'un ouvrage de synthèse sur les relations des peuples des Balkans, à toutes les époques, et abordant tous les aspects: politique, économique, social et culturel.

ИВАН ГРОЗНИ И КУЛТ КНЕЗА ЛАЗАРА У РУСИЈИ

СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ

Готово у исто време — осамдесетих година XIV века — средњовековна Србија и Московска кнежевина воде битке које ће бити судбоносне за њихов даљи опстанак. Предвођени Димитријем Донским, Руси на Куликовском пољу 1380. побеђују Татаре и најављују обнову своје моћи. Девет година касније кнез Лазар на челу српских ратника на Косову пољу губи битку против Турака и уједно живот, чиме се окончава два столећа дуг успон Србије.

Непосредне суседе Србије, али и друге народе, живо су интересовале вести о исходу Косовске битке,[1] јер је Европу све више обузимао страх због незадрживе најезде Турака. Одјек овог великог боја, међутим, једва да је допро до Русије. Истина, само дванаест дана по Видовдану 1389. године, на путу за Константинопољ, московски митрополит Пимен дознао је да је султан Мурат предузео поход на српског кнеза Лазара и да су обојица погинула у једној битци.[2] Ипак, у том тренутку Руси не придају већи значај овом догађају, јер је њихова земља била исувише заокупљена борбом против Татара. Руске државе уопште у другој половини XIV века мало обраћају пажњу на ове крајеве Европе, па се тај њихов став исказује и у односу на манастир св. Пантелејмона на Светој Гори.[3] Овај руски манастир је у то доба скоро заборављен од својих сународника. Уместо руских владара, међутим, настављајући традиције Немањића,[4] кнез Лазар помаже штедро Свети Пантелејмон. Овом манастиру 1381. он даје села и бројне повластице,[5] а исте године потврђује и дар свога зета челника Мусе, који овај чини руским монасима на Светој Гори.[6]

Срби и српске земље почели су више да занимају оснажену Русију тек у XV веку. У том погледу значајну улогу одиграли су наши књижевници и преписивачи, које је зла судбина расула по целом православном свету. Тражећи помоћ и окриље, поред осталог и код руских кнежева, они су, заједно са бугарским емигрантима, извршили јак утицај на

[1] М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА CLXXXII, Београд 1940, 130—148.

[2] Ђ. Радојичић, *Савремене вести о Косовској битци код руског путописца ђакона Игњатија*, Старинар XII, III серија, Београд 1937, 47—54.

[3] А. В. Соловьевъ, *Исторія русскаго монашества на Аѳонѣ*, Записки Русскаго научнаго института въ Бѣлградѣ, вып. 7, Бѣлградъ 1932, 148—152.

[4] Цар Душан је 1348. и 1349. године даривао повластице манастиру св. Пантелејмона, а његов пример следили су и други угледни ктитори — краљ Вукашин, деспот Угљеша, деспот Јован Драгаш. *Законски споменици српских држава средњега века*, у Београду 1912, 504—515.

[5] *Законски споменици*, 515—516.

[6] Ibidem, 516—517. Све до пропасти државе српски владари старају се о руском светогорском манастиру — кнегиња Милица са синовима, деспот Ђурђе Бранковић. Ibidem, 517—521, 527—528.

руску литературу петнаестог, па делом и шеснаестог века.[7] Читава плејада избеглих људи од пера, посебно Пахомије Логотет, Кипријан, Григорије Цамблак, пренела је у Русију, са значајним литерарним остварењима, и култ појединих истакнутих Срба светитеља.

Име кнеза Лазара, међутим, што нас овом приликом занима, постало је познато у Русији тек средином XVI века, за владавине великог кнеза, потом цара Ивана IV Грозног.

У нашој науци ни из далека није довољно истакнута улога овог великог руског самодршца за јачање руско-српских веза. По очуваној преписци Ивана IV са Хиландарцима, затим из других докумената о одласцима српских монаха на „челобитије" цару Ивану Васиљевићу, није тешко закључити да је он у очима српских молитеља био не само штедри дародавац, већ више од тога, заштитник, нада поробљених Срба. То није била само илузија српских монаха, већ су то поступци руског владара и потврђивали. Никада касније српски молитељи нису благонаклоније примани, ни богатије даривани, нити је углед српских светитеља и владара био наглашенији.[8]

Поред св. Саве Српског и његовог оца Стефана—Симеона Немање, који су у Русији посебно слављени, за владе Ивана Грозног успоставља се култ и архиепископа Арсенија, Стефана Дечанског и кнеза Лазара.[9]

Остављајући по страни овом приликом разлоге популарности појединих српских светитеља, упада у очи истицање кнеза Лазара. У то доба, што је парадоксално, управо у време обнове Пећке патријаршије средином XVI века, у Лазаревој домовини само се спорадично преписују неки раније настали списи посвећени кнезу-мученику,[10] док се у ликовним остварењима његов култ уопште не одражава.[11] Шта више, и касније, током XVII столећа, он је више локалног карактера, сведен готово искључиво на области којима је кнез Лазар за живота управљао.[12]

У Русији, међутим, управо средином XVI века настају два изузетно значајна уметничка ансамбла у којима је добио своје место и лик кнеза Лазара. То су Архангелски сабор у московском Кремљу, храм-усипаљница у коме су сахрањивани руски владари и Летописни илустровани свод, велика историја света.

Представе кнеза Лазара у овом другом споменику нарочито су занимљиве, јер је овде његов лик приказан поводом једног историјског догађаја — Косовског боја.

[7] Уп. Р. Лалић, *О узајамним везама између старе српске и руске књижевности*, Прилози КЈИФ XXXIV, 3—4, Београд 1968, 192—196; Г. Орлов, *Пахомије Србин и његова књижевна делатност у Новгороду Великом*, Прилози КЈИФ XXXVI, 3—4, Београд 1970, 214—239 (ту је наведена и старија литература).

[8] М. Н. Тихомиров, *Иван Грозний и Сербия*, Доклады и сообщения Исторического факультета, вып. 2, Москва 1945, 3—9; С. Радојчић, *Везе између српске и руске уметности у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду I, Београд 1948, 247—248; С. Петковић, *Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века*, Старинар н.с. XII, Београд 1961, 92—93 et passim. О односу Иван Грозног према Хиландару посебно: F. Kämpfer, *Ivan Groznyj und Hilandar*, Jahrbuch für Geschichte Osteuropas Bd. 19, Heft 4, Wiesbaden 1971, 499—519.

[9] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 76, 109, 126 (са старијом литературом); Уп. и: С. Н. Смирнов, *Сербскіе святые въ русскихъ рукописяхъ*, Юбилейный сборникъ Русскаго археологическаго общества въ Югославіи, Бѣлградъ 1936, 161—264.

[10] О списима посвећеним кнезу Лазару и њиховим преписима најбоље код Ђ. Трифуновића, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.

[11] С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник за ликовне уметности 7, Нови Сад 1971, 86.

[12] Ibidem, 96—101.

Летописни свод је био замишљен, а потом и остварен, да прикаже сва значајна светска збивања, почев од стварања света, па до времена Ивана IV Грозног, када је цео посао и започет. За овај подухват одабрано је око четрдесетак преписивача и минијатуриста, који су тај грандиозни задатак извршавали без предаха три деценије. Плод њиховог напора је велики илустровани свод руских летописа са преко 9000 листова и око 16000 великих минијатура.[13] Та велика енциклопедија XVI века, како су је неки испитивачи назвали, раздељена је сада између Историјског музеја у Москви, Библиотеке Академије наука СССР у Лењинграду и Публичне библиотеке у Лењинграду.

Повест о кнезу Лазару испривоведана је и илустрована у такозваном Другом Остермановом тому Библиотеке Академије наука[14] у одељку који говори о цару Амурату.[15] Та епизода чини саставни део списа о Хожденију митрополита Пимена у Константинопољ 1389. године, али није задржала свој првобитни литерарни облик. Прерађивачи летописног свода су сасвим слободно, без устезања, у текст Хожденија, чији је аутор ђакон Игњатије, придодали нешто измењени опширан увод у биографију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа у коме се говори легендарно о доласку Турака, а потом поуздано о Косовском боју.[16]

Кратка повест о сукобу кнеза Лазара и султана Мурата илустрована је са девет цртежа прилично великог формата — најчешће 15x20 сантиметра. Следећи верно текст из летописа прва минијатура приказује припремање турске и српске војске за битку, друга како једног верног слугу — не каже се његово име — неки оклеветаше код кнеза Лазара (сл. 2), трећа илуструје саму битку (сл. 3), четврта убиство Мурата (сл. 4), док је на петој илустрацији представљена смрт верног слуге—Муратовог убице (сл. 5). Овај мали циклус посвећен Косовском боју и кнезу Лазару наставља се шестом минијатуром како Срби потискују Турке (сл. 6) и седмом са проглашавањем Бајазида за цара (сл. 7), да би се завршио осмом сценом заробљавања „цара" Лазара (сл. 8) и деветом његовим погубљењем (сл. 9).[17]

На свим овим сликама увек се приказује кнез Лазар — чак и онда када се радња на њега не односи, илустратор га, окруженог војницима, смешта у горњи десни угао минијатуре. За разлику од султана Мурата и Бајазида, који су голобради, он има браду и носи владарски орнат — круну на глави и дивитисион са лоросом. Наравно, узалудно је тражити било какве сличности између правог лика кнеза Лазара и оног који је приказан у овом руском рукопису из средине XVI века.[18] Као и друге личности из Летописног свода и српски кнез је приказан уопштено, уствари само назначен као владар.

Ипак, без обзира што минијатуре о Косовском боју у Другом Остермановом тому немају вредност аутентичног документа, ови до сада необјављени бојени цртежи, вишеструко су за нас занимљиви. За романтичарске визије Косовске битке изузетно је занимљиво што се на овим илустрацијама први пут срећемо са представама легендарног јунаштва

[13] О. И. Подобедова, *Миниатюры русских исторических рукописей*, Москва 1965, 102—106.

[14] Рукопис носи ознаку 31. 7. 30/2. Минијатуре се налазе на листовима 276r—280r.

[15] Текст у рукопису се подудара са оним који је објављен у своду руских летописа: *Полное собрание русских летописей*, том XI, Москва 1965², 98.

[16] Уп. С. П. Розановъ, *Житіе сербскаго деспота Стефана Лазаревича и русскій хронографъ*, Извѣстія отд. русс. языка и слов. Академіи наукъ т. XI, С. Петербургъ 1906, 96—97.

[17] *Полное собрание русских летописей* XI, 98.

[18] Теоријски, анонимни минијатуриста овог дела летописног свода могао је да стекне представу о изгледу кнеза Лазара по његовој икони коју су Хиландарци поклонили Ивану Грозном 1550. године. С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА XXXIX, Београд 1903, 22. Такву критичност и студиозност, наравно, не можемо очекивати од илустратора коме је дат посао овакве врсте.

приписаног Милошу Обилићу. Историчари уметности ће одмах запазити да је то не само најстарији циклус представа о Косовском боју, већ и једини у минијатурном сликарству. Историчари књижевности ће у овом илустрованом тексту видети још једну потврду руско-српских литерарних веза.[19] Ипак, овом приликом највише привлачи пажњу чињеница да се биографија Стефана Лазаревића, заједно са одељком о Косовском боју, уводи у Летописни свод Русије епохе Ивана Грозног.

Истина, у овој огромној збирци разних повести налазе се и житија св. Саве Српског и Стефана Дечанског, али њихово присуство је доста лако објаснити. Сава Српски је био светитељ познат и признат у словенском свету, а први преписи његовог житија су познати у Русији још од 1514. године. Прича о Стефану Дечанском, с друге стране, уклопљена је међу чуда светог Николе, па она, бар по намери, више прославља мирликијског епископа, него српског краља.

За опис Косовске битке могло би се помислити да је ушао у Летописни свод стога што је значајан догађај, судбоносан за један словенски, једноверни народ. Ипак, чини се да су разлози због чега се повест о кнезу Лазару приказује речју и сликом у Летописном своду знатно сложенији, а да у овом разјашњавању кључну улогу има већ поменута представа кнеза Лазара у чувеном Архангелском сабору московског Кремља.

Ово монументално камено здање, подигнуто још у време великог кнеза Василија 1508. године, живописано је тек за владавине Ивана Грозног 1564/1565. године.[20] Због оштећености фресака храм је поново исликан између 1652. и 1666.[21] Том приликом је, међутим, готово до последњег детаља очувана иконографија XVI века,[22] па се о овом ансамблу, формално и стилски из средине XVII столећа, може без икакве резерве у тематском погледу говорити као о остварењу епохе Ивана Грозног. Више од тога, руски научници су поуздано утврдили да је Иван IV директно утицао на тематику живописа у Архангелском сабору,[23] јер је као прави аутократор био увек присутан, како у верском животу Русије, тако и у уметничким подухватима своје епохе.

Огромна зидна платна ове цркве прекривена су веома наративним композицијама, некад са сложеном теолошком садржином, али главну пажњу посматрача ипак привлаче доње зоне са многобројним ликовима руских владара. Ту су, наиме, приказани у богатим одеждама сви руски управљачи кроз векове од кнеза Владимира до великог кнеза Василија, оца Ивана IV Васиљевића—Грозног.

У овој великој галерији предшаственика првог руског цара укључена су и четири странца: уз византијског цара Михаила VIII Палеолога (сл. 10), насликане су и три српске личности — свети Сава Српски, преподобни Симеон Српски (Стефан Немања) и кнез Лазар (сл. 1). Свети Сава као епископ и Симеон Српски као монах обраћају се Христу у медаљону изнад њих, а означени су као „српски чудотворци" (сл. 11).[24] Кнез Лазар, је означен као светитељ, а одевен је раскошно као руски владари око њега: његов дивитисион је плав са светлоплавим крупним флоралним орнаментима, док му је тамно црвени огртач украшен такође флоралним златним орнаментима. (сл. 1).

[19] Уп. Р. Лалић, *О узајамним везама између старе српске и руске књижевности*, Прилози КЈИФ XXXIV, 3—4, Београд 1968, 179—202.

[20] Е. С. Сизов, *Датировка росписи Архангельского собора московского Кремля и историческая основа некоторых её сюжетов*, Древнерусское искусство, XVII век, Москва 1964, 174.

[21] Ibidem, 161.

[22] Ibidem.

[23] Е. Сизов, *„Воображены подобия князей"*. *Стенопись Архангельского собора московского Кремля*, Публикация одного памятника 3, Ленинград 1968, стр. (4—5); Исти, *Датировка росписи*, 167—172.

[24] Е. Сизов, *Воображены подобия князей*' таб. 7.

Откуда оволико ликова Срба у једној тако ексклузивној галерији руских владара и то још у гробној цркви руских великих кнежева, а касније и царева?

Најједноставнији одговор би се могао потражити у сродничким везама Ивана Грозног са угледном српском племићком породицом Јакшића. По мајци Јелени био је праунук Стефана Јакшића,[25] који је као пребеглица из Деспотовине играо значајну улогу у Јужној Угарској у другој половини XV века.[26] За српско порекло по баби Ани Јакшић, потом Глинској, знали су у то доба Срби и настојали су да се том родбинском везом користе. Када хиландарски монаси 1550. године при „челобитију" код цара Ивана IV ишту помоћ, они у вешто састављеној молби потсећају руског самодршца да у његовим жилама тече и српска крв.[27]

Колико су тадашњи српски кругови настојали да истакну сродство некадашњих својих владара и тадашњег руског цара сведочи и најмлађи, такозвани Руварчев родослов, настао шесдесетих година XVI века. У њему се узноси породица Јакшић, за коју се, поред несигурног везивања за династију Немањића преко Бранковића, посебно и опширно истиче да су чланови ове куће у родбинским везама са чувеним руским самодршцем: **Бьтора же дщи Стефана Икшића кнегиньі Анна: иже ю поеть за себе кнезь Басилие Лавовичь ва литовскомоу кралевствоу. И роди кнезь Басиліе и кнегиньі Анна великоу кнегиню Єленоу. По томь благовѣрніи господарь кнезь Басиліе Ивановичь, самодржаць васеи Роусіи поеть себе соупроужницоу великоую кнегиню Єленоу и роди ѡт нее два сина, цара и великаго кнеза Ивана, самодрьшца васеи Роусіи, по истине великаго Константина, еже валдвиже новаго и въскреси вѣнаць царски васего новаго Исраилıа.**[28]

На крају одељка непознати састављач овог родослова даје панегиричку поенту упоређујући царицу Јелену која је родила цара Константина са великом кнегињом српском и царицом(!) Јеленом Јакшић која је родила цара, великог кнеза и самодржца Ивана Васиљевића „**надеждоу васего новаго Исраилıа.**[29]

Било би ипак сасвим упрошћено гледање, ако би се у наклоности првог руског цара према Србима видела само сентименталност моћног владара према народу својих предака. Тај моменат је, по свему судећи, играо неку улогу у одређивању става Ивана Грозног према молитељима из српских манастира, али то свакако није био главни разлог што се представа кнеза Лазара нашла на зиду гробне цркве руских владара. Чини се да прави разлог овоме треба тражити у друштвено-историјском тренутку Русије средином XVI столећа.

Убедљиво је већ доказано да се иза грандиозног подухвата преписивања и илустровања Летописног свода крије тежња Ивана IV да се на тај начин искаже владарска идеологија тек прокламованог царства. Настојало се, пре свега, да се у тематском погледу истакне национално, религиозно и понајвише политичко јединство руске земље од искона, па све до московске царевине.[30] При томе се наглашава да се то јединство остварује правом једног господара на сву руску земљу, пошто он наслеђује прародитеље и претке, прослављене владаре.[31]

[25] Ђ. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Зборник за књижевност и језик Матице српске XIII, 2, Нови Сад 1965, 283.

[26] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 16, 20, 23, 26, 28.

[27] С. Димитријевић, нав. дело, 23.

[28] *Стари српски родослови и летописи*. Ed. Љуб. Стојановић. Београд — Ср. Карловци 1927, 57.

[29] Ibidem. Занимљиво је поменути да је Иван Грозни на неки начин српског порекла и по баби Зоји — Софији Палеолог, унуци Јелене Драгаш, јединој византијској царици српске народности. Ђ. Радојичић, нав. дело, 283.

[30] О. И. Подобедова, нав. дело, 115.

[31] Ibidem, 123.

Слично томе и у репертоару Архангелског сабора присутна је иста идеја. Сви владари Кијева, Суздаља, Владимира, Новгорода само су претходници московског, сверуског владара и по њима, по праву наслеђа, и Ивану IV Васиљевићу припада престо као дуговеком изданку владарске традиције у Русији. Као потврда колики се значај придавао Архангелском сабору са његовом усипаљницом и сликама владара и шта је он значио за идеју о континуитету царске власти, може да послужи и једна појединост у обреду при крунисању Ивана IV, која се, снагом традиције, задржала и касније и постала саставни део ритуала при примању царске круне. Наиме, после обреда крунисања у Успенском сабору у Кремљу, владар, а то је учинио и Иван IV, као што потом поступају и сви остали руски цареви, одлази у Архангелски сабор у свечаној поворци. Док се певају јектенија и многолетија, он тамо целива иконе и приклања се гробовима великих кнезова, не скидајући царски венац,[32] да би при изласку био посут златним и сребрним новцима.

У овом контексту може се разумети и улога зидних слика са представама Михаила VIII Пелолога и кнеза Лазара, јер оне употпуњавају идејну целовитост Архангелског сабора у складу са тежњама Ивана Грозног.

Михаило Палеолог се на два начина везује за првог руског цара. Најпре, он је у извесном смислу далеки предак Ивана Грозног, јер је баба по оцу руског самодршца била Зоја — Софија Палеолог. Али, што је важније, Михаило VIII Палеолог (1259—1282) је био и оснивач последње династије византијског царства, на чије наслеђивање проглашавањем царства индиректно полаже право велики руски аутократор, јер је он de facto једини цар источног хришћанства и једини је у стању да се супростави иноверницима били они Татари, Пољаци или Турци. И даље као што је Михаило Палеолог засновао једну царску династију, и Иван IV проглашењем за цара заснива нову, царску династију, која наслеђује претходну, византијску династију Палеолога.[33]

Уз Михаила Палеолога, кнез Лазар је други владар-странац приказан у Архангелском сабору. Иако је одевен као и остали руски кнежеви око њега, натпис га јасно издваја од владимирских, суздаљских или московских кнежева. Он у овом случају репрезентује владаре претке по српском огранку генеалошке лозе Ивана Грозног. Поставља се питање: зашто је баш он изабран међу свим управљачима српске државе?

Најприродније би било да се у Архангелском сабору прикаже Стефан Јакшић, поуздани предак и истакнута личност у породици тога презимена. Било је, ипак, јаких разлога да се прадеда Ивана Грозног по женској линији не прикаже у кремаљском сабору: по титули он је само војвода, а владар у правом смислу речи није био, и, шта више, његов углед почивао је понајвише на оданости угарском двору. Кнез Лазар је, пак, оснивач једне владарске династије, ма колико она била кратког века, има исту титулу као и многи руски владари претходних векова, славан је као ратник и по часној смрти — на бојном пољу, а његово страдање против иноверника уврстило га је готово одмах и међу свети-

[32] Е. В. Барсовь, *Древне-русскiе памятники священнаго вѣнчанiя царей на царство въ связи съ греческими ихъ оригиналами*, Чтенiя въ имп. Обществѣ исторiи и древностей россiйскихъ 1883, генварь — мартъ, кн. первая, Москва 1883, 65, 89, 97, 110.

[33] Као пандан Михаилу Палеологу постављени су у Архангелском сабору на североисточном ступцу у првој зони ликови св. Саве Српског и његовог оца преподобног Симеона, уз које стоји и натпис да су српски чудотворци (сть сава препбны симеонъ сербъскiе чюдотворцы. Очигледно у идејној разради тематике оснивач српске средњовековне династије Немањића истакнут је по својој верској ревности. Додељујући у тој великој галерији почасно место Сави и Симеону Српском као великим личностима народа коме и сам по мало припада, Иван Грозни усваја схватања српских монашких кругова, превасходно чини се Хиландараца, који потискују личност значајног владара Стефана Немање у корист монаха и чудотворца Симеона.

теље, што је и у натпису крај његовог лика истакнуто. Најзад, већ помињани Руварчев родослов је, преко Стефана Јакшића и деспотске породице Бранковића, повезао Ивана Грозног са кнезом Лазаром и на тај начин је учинио руског цара, истина врло далеким потомком угледног српског владара.[34]

Састављачи овог родослова нудили су могућност Ивану Грозном да српску линију своје генеалошке лозе доведе до самог Стефана Немање, па и више од тога — до Константина Великог.[35] Реалистичан и несклон таквом претеривању, први руски цар није подлегао том искушењу. Разлог више био је и бизаран начин на који је српски писац повезао кнеза Лазара и Немањиће — косовски херој проглашен је за ванбрачног сина цара Душана: **И Лазар не бнше ѡт законіе царнце рожденъ, но ѡт некоторіе кнегинне блоудомъ роди царъ Стефанъ.**[36]

У настојању да себе прикаже, не само легимитним наследником претходних руских владарских кућа, већ и настављачем угледних владарских династија православног света, Иван Грозни је, разумљиво, више желео да истакне своју везаност за Палеологе. То се у Архангелском сабору одразило на тај начин што је Михаило VIII Палеолог приказан у најнижој и најуочљивијој зони, потом у правцу погледа према иконостасу, док је кнез Лазар добио мање уочљиво место и то у другој зони.

Слично томе и епизода са Косовским бојем у Летописном своду заузима по тексту и броју илустрација далеко мање места него одељци о пропасти „греческог царства". Ипак, представа Косовског боја у Летописном своду и нарочито лик кнеза Лазара у Архангелском сабору изузетно су занимљива сведочанства о владајућим идејама у Русији средином XVI века и о Ивану Грозном, несумњиво инспиратору оваквих схватања.

После Ивана Грозног име кнеза Лазара готово се не може сусрести у руским изворима.[37] У записнику при пријему молилаца 1693. године очуван је усамљен податак да су монаси Раванице даривали цара Петра Великог иконама Вазнесења и кнеза Лазара, свога ктитора.[38] Осим тога, још само у неколиким књигама XVII века у кратким белешкама помиње се Лазарево име било под 15. јуном како погибе на Косову или како његово тело почива у манастиру Раваници.[39]

Нестајање краткотрајне популарности кнеза Лазара у Русији већ при крају XVI века лако је разумљиво. Благодарећи упорним настојањима Ивана Грозног и историјским околностима новој царевини је призната легитимност још за живота првог руског цара и њу

[34] Нема сумње да је овај родослов из шездесетих година XVI века сачињен да превасходно користи српским молитељима кад дођу у Москву, али је он одговарао и тадашњим потребама руског цара. Сродство са последњом византијском династијом Палеолога и последњом српском средњовековном владарском кућом имала је за руског самодршца истински значај, јер му је и то давало право да се прогласи заштитником источног хришћанства и предводником—царем православних у борби против иноверних — били они Татари или Турци.

[35] Уп. *Сшари срйски родослови и лешойиси*, 53.

[36] Ibidem, 54. Код Данила III кнез Лазар је усвојеник цара Душана, па се на тај начин успоставља континуитет династије. В. Ћоровић, *Силуан и Данило III, срйски йисци XIV—XV века*, Глас СКА CXXXVI, Београд 1929, 86. О односу цар Душан — кнез Лазар врло занимљиво расправља F. Kämpfer, *Прилог иншерйрешацији „Пећког лешойиса"*, Прилози КЈИФ XXXVI, 1—2, Београд 1970, 74—79.

[37] При крају владавине Ивана Грозног, 1582, дошли су у Москву монаси Орешковице и у грамати су цара обавестили да је њихов манастир „стројеније" светог мученика кнеза Лазара. С. Димитријевић, нав. дело, 35. То је последњи помен ове врсте за следеће столеће.

[38] С. Димитријевић, *Грађа за срйску исшорију из руских архива и библиошека*, Споменик СКА LIII, у Сарајеву 1922, 218.

[39] С. Н. Смирновъ, нав. дело, 162—163, 164, 167, 168, 202, 205.

више није требало доказивати. Осим тога, Русија је започела постепено, али сигурно да стаје на чело источног хришћанства. Самодршци Русије нису стога имали потребе да исказују особито поштовање некадашњем оснивачу једне краткотрајне династије, која у историји није ни издалека имала значај Палеолога или неке друге византијске династије. Насупрот томе, руски двор је кроз цели XVII век главну пажњу обраћао Грцима. Ако је у доба Ивана IV била предност кад се долази из српских земаља, у XVII столећу грчки монаси и архијереји су примани у Русији раширених руку. Са изузетком монаха Хиландара и Милешеве, српски молитељи су тешко доспевали пред лице руских царева, а 1643. године чак су изасланици патријарха Пајсија били враћени са граничне постаје у Путивљу.[40] Трајни углед од српских светитеља задржао је у Русији само свети Сава, али су разлози његове популарности друге природе од оних који су навели Ивана Грозног да искаже посебну пошту кнезу Лазару средином XVI века.

IVAN THE TERRIBLE AND THE CULT OF PRINCE LAZAR IN RUSSIA

SRETEN PETKOVIĆ

The battle of Kosovo and the death of Prince Lazar in 1389 had not initially attracted much attention in Russia at the time preocupied with its own struggle against the Tatars. Only after the Turks had conquered Balkan, learned emigrants from Serbia and Bulgaria have largely contributed to the acceptance in Russia of the cults of certain Serbian saints (Sava of Serbia, Simeon of Serbia).

The cult of Prince Lazar, however, occured for a short while only and can be very distincly tied to the epoch of Ivan the Terrible. This Russian tzar had a Serbian grandmother (his mother's mother), descendant of the house of despot Jakšić. This could partly account for the fact that Ivan the Terrible had generously donated to the Hilandar monks, and that during his reign the cults of certain Serbian saints had been established in Russia, among which the one of Prince Lazar.

The considerable regard for Prince Lazar in Russia during the middle of the 16th century has also found its reflection in art. The famous collection of anals (Letopisnyj svod) in the section about Sultan Murad I, there are nine miniatures illustrating the story of Prince Lazar, which in fact are illustrations of the battle of Kosovo (Second volume of Osterman's book, Library of the Soviet Academy of Sciences).

It is much more interesting that there is a mural representing Prince Lazar at Archangelsky Sabor in Cremlin, along with the Russian princes, predecessors of Ivan the Terrible. Apart from the two saints, Sava of Serbia and Simeon of Serbia, marked as the „Serbian miracle-makers", there are only two non—Russian rulers — Michael VIII Palaelogus and Prince Lazar. The Byzantine emperor has been represented due to the fact he had been the founder of the last Byzantine dynasty, whose imperial dignity, after the fall

[40] С. Димитријевић, *Односаји пећких патријараха с Русијом у XVII веку*, Глас СКА LVIII, Београд 1900, 230—231.

of Constantinople, was taken over by Russia and its first emperor Ivan the Terrible. As for Prince Lazar's appearance, it can be explained by the fact that, in terms of title, he had been equal to the Russian princes before Ivan the Terrible and that he had honourably died fighting the non—Christians. In addition, Serbian genealogies of that time (the one published by I. Ruvarac in particular) connect Prince Lazar, through Jakšić family, to Ivan the Terrible: this in a way made Ivan the Terrible a descendant of a respected Serbian ruler, which was of importance at the moment when Ivan's right to the throne was disputed.

The influence and general importance of Greeks in Russia has considerably grown after the definite recognition of imperial dignity in Russia in 17th century, since the Russian emperors placed themselves, like Byzantine rulers in their own time, at the head of Eastern Christendom. This is the period when the cults of Serbian saints diminish in importance, and the one of Prince Lazar virtualy disappears.

1. КНЕЗ ЛАЗАР, ЗИДНА СЛИКА, АРХАНГЕЛСКИ САБОР, КРЕМЉ, МОСКВА, 1564—1565. ПОНОВЉЕНО 1652—1666.

2. ВЕРНОГА СЛУГУ ОПТУЖУЈУ ПРЕД БИТКУ КОД КНЕЗА ЛАЗАРА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 276v, СРЕДИНА XVI ВЕКА

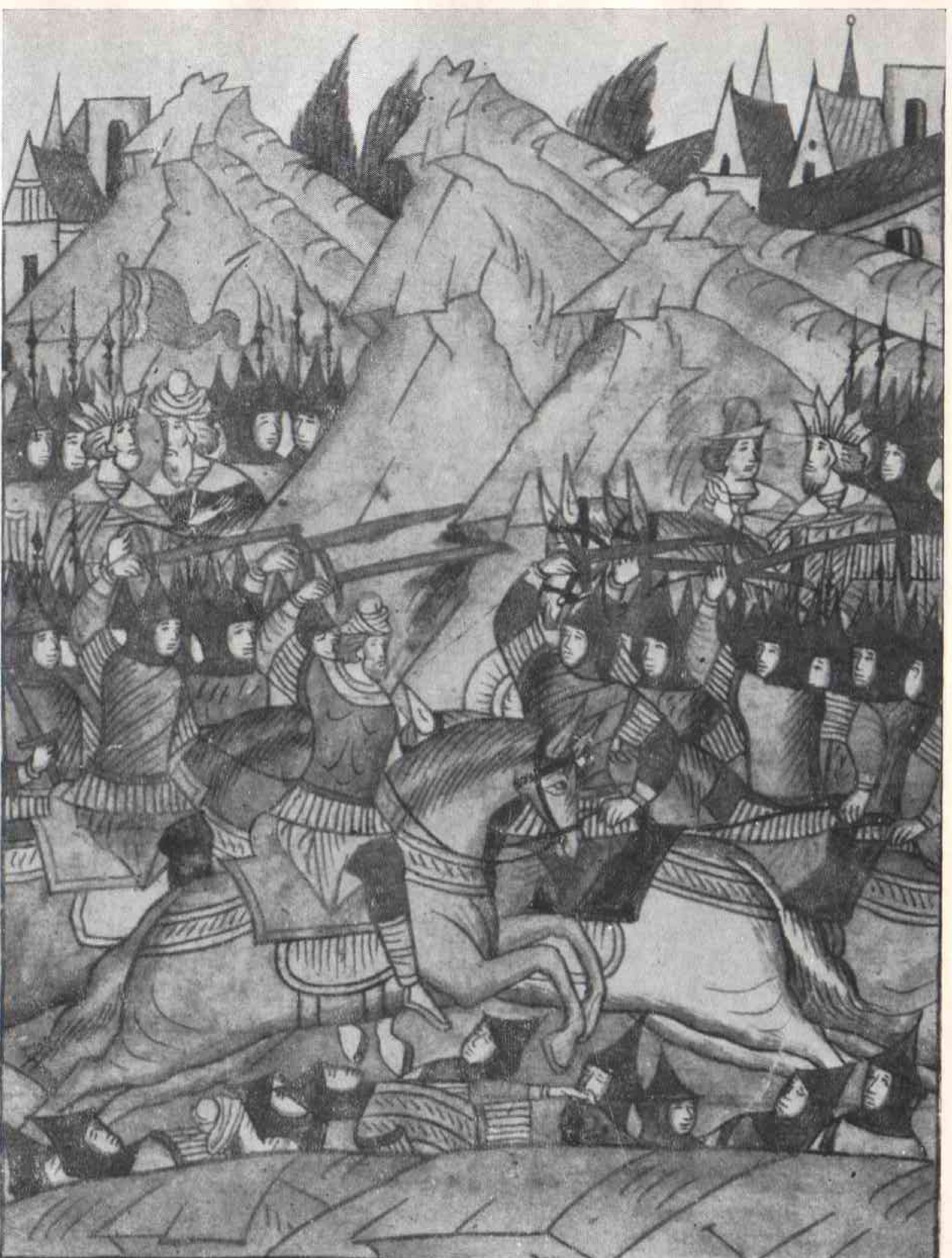

3. ПОЧЕТАК КОСОВСКОГ БОЈА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 277r, СРЕДИНА XVI ВЕКА

4. ВЕРНИ СЛУГА УБИЈА СУЛТАНА МУРАТА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 277v, СРЕДИНА XVI ВЕКА

5. СМРТ ВЕРНОГ СЛУГЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 278r, СРЕДИНА XVI ВЕКА

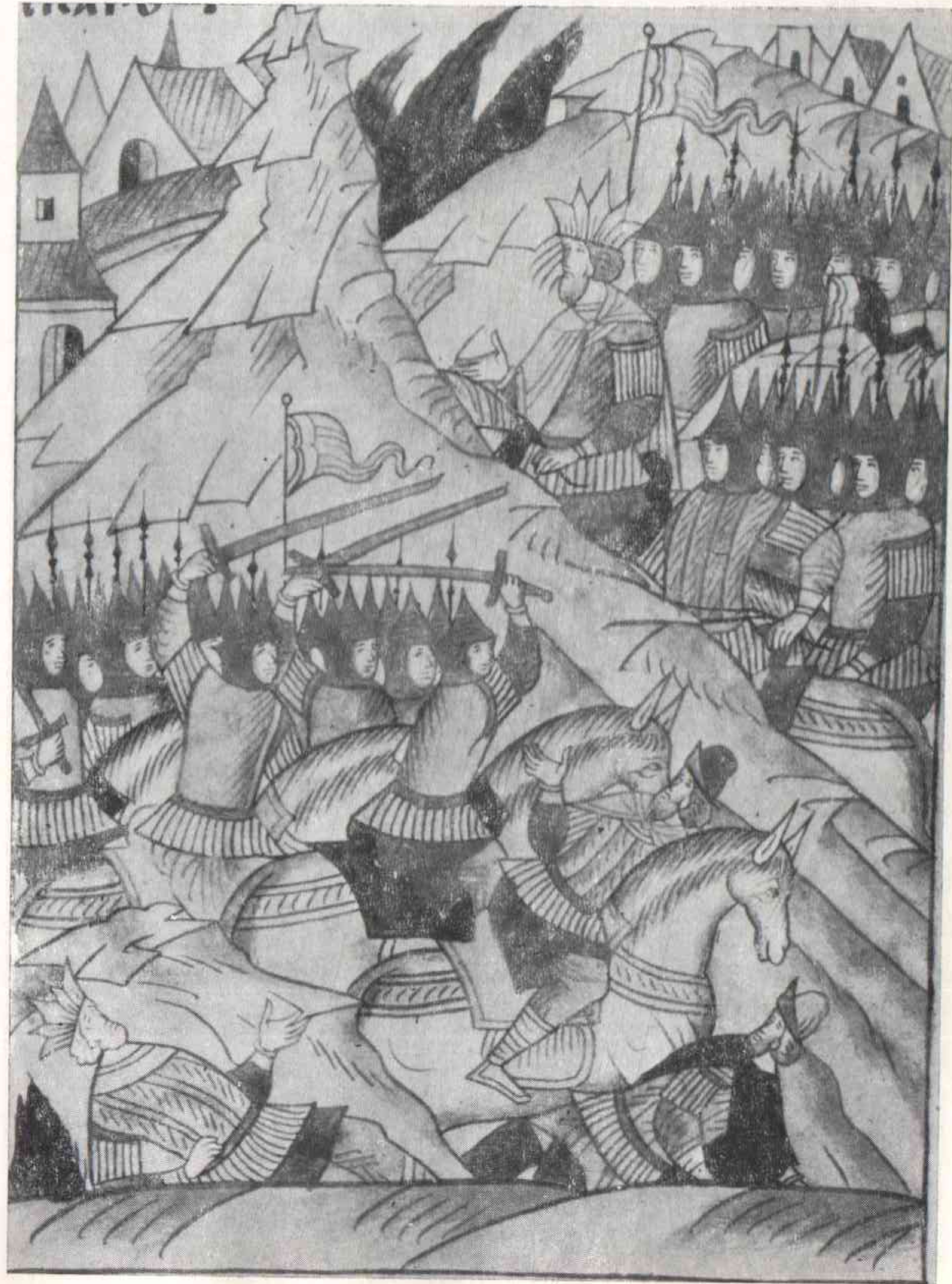

6. СРБИ НАВАЉУЈУ НА ОБЕЗГЛАВЉЕНЕ ТУРКЕ, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 278v, СРЕДИНА XVI ВЕКА

7. БАЈАЗИД СЕ ПРОГЛАШАВА ЗА ЦАРА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 279r, СРЕДИНА XVI ВЕКА

8. ТУРЦИ ЗАРОБЉАВАЈУ КНЕЗА ЛАЗАРА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 279v, СРЕДИНА XVI ВЕКА

9. ПОГУБЉЕЊЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, МИНИЈАТУРА, ДРУГИ ОСТЕРМАНОВ ТОМ, БАН, Л. 280r, СРЕДИНА XVI ВЕКА

10. ЦАР МИХАИЛО VIII ПАЛЕОЛОГ, ЗИДНА СЛИКА, АРХАНГЕЛСКИ САБОР, КРЕМЉ, МОСКВА, 1564—1565. ПОНОВЉЕНО 1652—1666.

11. „СРПСКИ ЧУДОТВОРЦИ" САВА И СИМЕОН, ЗИДНА СЛИКА, АРХАНГЕЛСКИ САБОР, КРЕМЉ, МОСКВА, 1564/1565, ПОНОВЉЕНО 1652—1666.

КУЛТ КНЕЗА ЛАЗАРА У СРПСКОМ БАРОКУ

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

Смрт последњег Немањића представља, без сумње, крај једне епохе средњовековне српске државе. Са родоначелницима, Немањом и Савом, па даље, српска државна мисао изграђивана је почивајући на неприкосновеном легитимитету ове светородне породице[1] и на неограниченој подршци аутокефалне српске цркве. Династија и црква су саздале нераскидиву окосницу нашег феудалног поретка, а једном створене централистичке тежње, проистекле из овог двојства, увелико су надјачале и ограничиле права и моћ нашег домаћег племства. Истина, у честим породичним сукобима око престола, српски владари и принчевски претенденти нужно траже помоћ и домаћег племства, нарочито зетског, али, у крајњем исходу ових сукоба, оно у државноправном погледу остаје у позадини династичко-црквених интереса.[2] У тим малим, унутарњим ратовима наше племство није изборило нека своја посебна права, нити трајнију надмоћ над оним претендентом којему је пружало подршку. Идеја да је династија од светог корена, да из њега проистиче и само постојање српске државе, све до последњег Немањића, била је довољно јака да већ у зачетку сузбије све супротне тежње, да скрши могуће властеоске отпоре. Постојање и снагу ове идеје открио је проф. Г. Острогорски у времену после смрти Уроша V, у једној области, удаљеној од старог државног језгра, у области која је тек Душановим освајањем постала саставни део његовог царства.[3] Већ и сама присутност Душанове удовице, царице Јелене, била је довољна да ојачали српски династи, бар правно, поштују идеју немањићког легитимитета. Ово начело није повредио ни Урошев савладар, краљ Вукашин.

Без обзира на победоносно турско надирање после Маричке битке, на преосталим развалинама српске средњовековне државе још живи стара идеја о владарском легитимитету, а ту мисао о исхођењу власти прихватају и сви озбиљнији претенденти, покушавајући да у њено име окупе растурене делове некадашње државне целине. Овај легитимитет,

[1] Идејом легитимитета посебно су се бавили: др Влад. Р. Петковић, *Лоза Немањића*, Народна Старина V, 97—100; Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934; Војислав Ј. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник Филозофског факултета VII/1, Београд 1963, 251—269; Stanislaus Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, Südosteuropäische Arbeiten 62, München 1964; Војислав Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* I, Зборник радова Византолошког института књ. VIII/2, Melanges G. Ostrogorsky, II, Београд 1964, 69—90; *исто*, II, Београд 1967; исти, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 4, Нови Сад 1968, 67—96.

[2] в. Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Посебна издања СКА CXXX, Београд 1940.

[3] Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1963.

тако неопходан чак и за наступајућа „последња времена“, најјасније је изражен истицањем сродништва са кућом Немањића. Истакнуто је оно и код босанских краљева: Твртка, Остоје, Дабише, код Ђурђа Срацимировића, Костадина Дејановића,[4] за њега се везује и кнез Лазар,[5] који, на крају, из борбе за државно наслеђе, излази као главни носилац владарског континуитета и легитимитета. Сасвим јасно, и у овом процесу, пуном неочекиваних обрта у међусобном обрачунавању, пресудна је била подршка српске православне цркве. Узалуд је краљ Твртко похитао у Милешеву, да се ту, на гробу св. Саве, венча сугубим венцем,[6] не би ли и тим чином осигурао подршку српске патријаршије. Језгро српске црквене организације, велики манастири и значајне епископије, налазили су се на територији Лазаревој и његовог зета Вука Бранковића, што је, без сумње, пресудно утицало и на коначно опредељење духовне власти. Позни одјеци ове подршке и Лазаревог легитимитета присутни су још и у летописним текстовима из XVIII века, у којима се описује насилна смрт краља Вукашина, код којег слуга Арсеније открива отету „царску колајну“ и, као стару немањићку инсигнију, предаје је кнезу Лазару.[7] Истакнута је она и у казивању о „духовном сабору“ у Пећи који, видећи да је царство разорено, сазива патријарх Јефрем и где изабраше за достојног великог кнеза Лазара **„мѹжа во всѧкихъ дѣлахъ силна и искѹсна вѣсма. Таже ѿ двѹхъ кровеи царскихъ, по матери Милѹтина кралѧ дщери, еаже мати была Андроника великаго дщеръ“.**[8]

И страдање кнеза Лазара на Косову, непосредно после самог догађаја, уграђено је новим, одуховљеним вредностима у продужени живот српске државе. Из чина кнежеве погибије хитро је никао његов култ, који је најпре преживео и саму српску средњовековну државу, а после и дуге векове турске владавине, да би, у XVIII столећу, у једној туђој монархији, постао најмоћнији подстицај новообновљеној мисли о националној слободи и државном суверенитету. У том веку, у којем је код Срба извршено и коначно опраштање од источноправославних образаца наше средњовековне културе, продорна барокна епоха темељно је изменила и наше старо духовно наслеђе.

*

Средњовековни списи о кнезу Лазару — житија, службе, слова и похвале — већ давно су предмет критичких истраживања, у првом реду историчара, као и оних који се баве књижевношћу. Тај први круг дела, у којима је кнежево страдање средишни мотив, створен је за потребе цркве, а подстакнут култом који је установљен, највероватније залагањем патријарха Данила (млађег), 1390/1 год.;[9] одмах после тога је написано и његово житије, које Ђ. Трифуновић с много доказа ставља после 1392/93, а пре 6. августа 1398, када је изгорео манастир Раваница.[10] У свим тим списима, већ од пролошког житија, насталог одмах после Косовске битке у манастиру Раваници, јасно се истиче идеја о смрти, а потискује историјско причање о Лазаревом животу, на основу чега их је Трифуновић с

[4] В. Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Wien 1858, 187, 201, 233, 221, 235, 239, 203.

[5] Ради испитивања легимитета, кнез Лазар је чак проглашен и за ванбрачног сина цара Душана. О томе говори Руварчев родослов. в.: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 54.

[6] в. Никола Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка I*, Посебна издања САН CXLIII, Београд 1948; Сима Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник Филозофског факултета VIII/1, Споменица Михаила Динића 1, Београд 1964, 343—369.

[7] В.: *Србскій лѣтописац изъ почетка XVI-гъ столѣтія*, ed. Др. Јанко Шафарик, Гласник Друштва србске словесности V, Београд 1853, 78.

[8] *Исто.*

[9] Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 126.

[10] Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 105.

правом укључио у тип тзв. мученичких житија.[11] У тексту службе њему посвећене, Лазар је духовни победник и жртва на бојном пољу. У „неоружаном" боју са нечастивим силама и представницима сатане, он, заједно са свим српским ратницима, постаје победник,[12] при чему је његов мученички лик достигао врхунац у свом теолошком значењу. Као сваки мученик, Лазар се „онебесио", те је као победник ступио у небеско царство, где је од Господа „нетљености венац примио".[13] У закључку своје студије, Трифуновић је тачно уочио „историографски" пут оцењивања списа о кнезу Лазару, у који сврстава све оне који су у нашој старој књижевности тражили историјске чињенице.[14] За разлику од њих, Трифуновића, пре свега, занима књижевна, уметничка страна ових текстова, лична тражења и виђења, а овај поступак нужно упућује на још дубље понирање у свет црквене, првенствено аристократско-монашке мисли. То је време када и сами владари постају монаси (Јоасаф-Кантакузин), али њихово монаштво задржава и неке црте дворског устројства. Управо тај вид дворске монашке побожности познају Срби од друге пол. XIV века. За дворски свет спрема се на небу опет небески двор, а занимање за небеску хијерархију, какву је својом визијом утврдио Дионисије Ареопашки, присутно је код Срба већ око средине XIV века.[15] Управо та мисао, изражена старим књижевним облицима, доведеним већ и до степена устаљених образаца, у њиховом спајању и распоређивању обликовала је нове целине, не напустивши никада вековно искуство старе византијске духовности. Отуда и настаје тако упадљива оскудица самих историјских чињеница, а битка на Косову и сви токови овог судбоносног збивања, виђени духовним очима, претворени су у велику, поетско-религиозну метафору овоземаљских греховa, страдања, казне и небеске награде за жртву. И ту, у тој сфери духовног узлетања и подвижништва, треба трагати и за пореклом Лазаревог „небеског опредељења", које, на свој начин, исказује и безимено народно песништво, без обзира на то што се, с временом, духовни победник и светитељ све више претварао и у неустрашивог, овоземаљског ратника. Онај који „дом духовни всеизредан себе сделал јесе", како пише у једном рукопису из средине XVI века, у малој вечерњи (трећи круг) службе Лазареве (на стиховне стихири, глас 2.),[16] сачувао је, у свим временским менама, неокрњени лик идеалног владара. У средњем веку, тежиште његове моралне поуке окренуто је претежно христоликом поступању, и такав Лазар зрачи из матичног манастира свога култа. Тек у бароку, када се код Срба буди национално осећање, потекло из нових источника историјске свести, проширује се и употребна вредност старог Лазаревог култа, који се, поред обновљених култова Немањића и Бранковића, на подручју Карловачке митрополије, улива и у сасвим практичне идеје о обнови старе српске државе.

Тек у бароку је створен нови идеални лик кнеза Лазара, заснован на многим преображајима и допунама његовог старог култа. У томе је велику улогу одиграла и нова српска историографија, која своје вести о кнезу Лазару не црпе искључиво из старих дела црквене садржине, већ их сада, као проверене историјске податке, тражи на све стране, посебно у делима оних писаца са Запада који, у склопу својих историјских схватања и виђења, завичајних, општесловенских и европских, пишу и о српској прошлости.

Још 1888. претресао је Љуба Ковачевић темељно све вести о боју на Косову и о свим главним личностима косовске драме, тражећи доказе за своје тврђење да Вук Бранковић није

[11] *Н.д.*, 23—24.

[12] *Н.д.*, 200.

[13] *Н.д.*, 204.

[14] *Н.д.*, 389—396.

[15] О Дионисију Ареопашком код Срба в.: Светозар Радојчић, *Облик и мисао у старом српском сликарству*, Летопис Матице Српске 408, св. 1—2, јули-август, Нови Сад 1971, 6—7.

[16] Трифуновић, *н.д.*, 413.

издајник.[17] Ако се тим вестима приђе без намере да се критички и до краја провери њихова изворност, а сама њихова фабула прими као наивно, нетачно веровање једне епохе, могуће је, ипак, праћење раста и ширења косовског заплета, поступно стварање једне окоснице око које су каснији векови таложили своје, често маштовите допуне.

Већ у биографији деспота Стефана Лазаревића помиње се убиство Муратово, истина као дело безименог, али „веома благородног" јунака. Оклеветан код свога господара, овај, да би доказао верност, а уједно и јунаштво, одлази Турцима као привидни пребег.[18] Лаоник Халкокондил пише о некаквом врло племенитом човеку, по имену Милош (Μήλοϊν), који хтеде да се изложи борби, најлепшој од свих каквих је игда било. Он обећа кнезу Лазару да ће наоружан отићи Мурату као пребеглица. Прешавши Турцима, Милош убија копљем султана.[19] Готово исту причу даје Јован Дука, а већ превод његовог дела с краја XV или с почетка XVI века на италијански садржи и далеко опширнији опис косовске битке него што је у оригиналу.[20] Ту је и први помен Лазареве беседе пред битку, којом је он охрабрио своју војску да се „јуначки бије и освети толике срамне увреде и штете, или да славно помру за Христа Спаситеља и за одбрану миле домовине, синова, рођака и вере под знаком часнога крста".[21] Мурат ступа у тајне договоре са Милошем који, откривши све кнезу Лазару, по његовом наређењу, притворно одговара султану да ће испунити његове жеље. Уочи боја Лазар приређује гозбу и напаја свима здравицу. Кад је дошао ред на Милоша, Лазар узима златни пехар и пруживши му рече: „Врли витеже, ову здравицу напајам Теби, вино попиј, на поклон ти пехар, али ми је врло жао што сам чуо рђав глас, да си постао издајник твоме господару." Милош ведра лица узе пехар и рече: „Велика ти хвала, господару, на здравици и на поклону, али ми је врло жао што се сумња у моју верност. Сутра рано, ако да Бог те учиним што сам наумио, видеће се да ли сам вера или невера свога господара". Сутрадан, Милош као пребеглица одлази Турцима и ножем убија Мурата. Лазар, „не без страха", разви заставе и заповеди војводи Влатку да са својом војском први уђе у борбу. У првом налету Турци су разбијени, али кад је по други пут хтео ући у борбу разнесе се глас по целом бојном пољу да је Драгослав Припчић, Лазарев војвода, издао и окренуо оружје против хришћана. На тај глас Влатко побегне у Босну. Лазар, жив ухваћен, пред погубљење, сазнавши за Милошево дело, молитвено проговара: „О вишњи Боже, творче васељене, без твоје воље ни лист се на дрвећу не миче. Кад је твојој милости угодно било, да без наде будем лишен живота и државе моје, прими сад душу моју у царство твоје, кад сам, пре своје смрти, видео, да је непријатељ твој и мој од руке мојега витеза погинуо".[22] У Успоменама јањичара Константина из Островице казује се за Косовску битку да је она изгубљена због „невере, зависти и неслоге неваљалих и неверних људи".[23] Забележен је и разговор између Бајазита и зарробљеног Лазара. Бајазит показује Лазару носила са мртвим оцем и двојицом његове браће, питајући га како је смео да се противи његовом оцу. „Веће је чудо како је твој отац смео ударити на српску царевину" одговара Лазар, па продужи даље „да сам то знао што сад очима гледам, и ти би сада лежао на четвртим носилима, али зар Господ Бог није тако хтео због наших великих грехова, нека буде данас божја воља". Константин прича и епизоду о заробљеном војводи Крајимиру, који је подметнуо чинију под главу кнеза Лазара, да не би пала на земљу, рекавши: „Заклео сам се данас Господу Богу, где буде глава кнеза Лазара, ту да буде и моја",[24] проширујући косовску причу и мотивом верног слуге,

[17] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Николе Чупића X, Београд 1888. У новије време те вести је критички претресао Dr Maximilian Braun, *„Kosovo"*, *Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Slavisch — Baltische Quellen und Forschungen III, Leipzig 1937.

[18] Љ. Ковачевић, *н.д.*, 257.

[19] *Н.д.*, 259—60.

[20] *Н.д.*, 261.

[21] *Исто.*

[22] Ковачевић, *н.д.*, 263.

[23] *Н.д.*, 264.

[24] *Н.д.*, 265.

што касније истичу и други текстови о кнезу Лазару, везујући га за Милоша Обилића и његову жељу да буде сахрањен под ногама свога господара.

И према приповедању Тубероновом, Лазар је уочи битке сазвао војводе на вечеру да би укорио Милоша (код Туберона Милана) за издајство. Описана је и Лазарева здравица, поклањање златног пехара уз прекор ради издајства, као и Милошев одговор и обећање да ће сутра „делом доказати да ли је ... тужилац лажа и варалица", а да је он сам своме „краљу потпуно веран". Сутрадан Милош као пребеглица остварује обећање и убија Мурата. Туберон спомиње и како Лазар у току битке измењује коња, „а ово целу ствар упропасти, јер његови људи, изгубивши га из очију, помисле да је погинуо и веома се збуне, јер су га, мало пре, међу првима видели својом и непријатељском крви обливена". Турци тада још жешће навале и лако разбију заплашене и уморне Србе". Узалуд је Лазар покушао да своју војску поврати у бој. На крају, видећи да је све изгубљено, и сам поче бежати, али „падне заједно с коњем у прућем покривену јаму, која је била ископана за хватање зверова, где га гониоци полумртва ухвате".[25]

Године 1530, путујући с царским посланством у Цариград, Бенедикт Курипечић је прошао и кроз Косово поље.[26] И он опширно прича о бици на Косову, а посебно о Милошу Обилићу, „који на граници сваки дан многа јунаштва чињаше", о којима се и данас много пева у Срба. Забележио је и предање о клевети којом Милоша „на правди Бога облагаше као што то његова дела показују, него само од зависти... И тако не доживи части за оно што је тако, до своје старости, претурио толике опасности. Паде у немилост код кнеза, те му овај не показиваше своје милости као пре ради заслуга његових, а то стари властелин дуго трпљаше". Курипечић није изоставио ни описивање кнежеве вечере, на којој кнез Лазар јасно показује неповерење према своме старом витезу Милошу. „Стога му би тешко и жао, па с великом тугом науми да часно докаже како је прав и да се својим клеветницима освети". За вечером, уместо Лазару, Курипечић је беседу препустио Милошу, који кнезу упућује речи прекора, због части коју чини млађима, а срамоте којој га излаже, иако је толико пута „изложио живот свој витешки непријатељу". На крају свога говора, Милош обећава да ће отићи да посведочи своју верност, не би ли опазио, како је сам био „части вреднији но ови, који седе за столом", јер ће да учини што они неће учинити, он ће да сврши ратовање, па нека и „главу изгуби". Затим Милош одјезди у турски стан, где, као признати јунак, буде лепо примљен. Султан га позива у шатор, надајући се неким важним вестима. По обичају, цар му пружа ногу на пољубац. Милош одбија речима: „Не мили се хришћанину ногу да љуби, а за то ћеш ево сада да примиш плату", после чега га ножем убија. На вест да је погинуо турски цар, „онда тек познаде господар својега верногa слугу".[27] Штавише, према Курипечићевом казивању, Турци су после убиства султановог утекли, „и тако се кнез и његова војска, земља и људи опростише за овај мах Турака...".[28]

С друге стране, у неким западњачким текстовима, сасвим је испретурана историјска прича о боју на Косову, а султаново убиство приписује се неком одбеглом угарском племићу, по имену Лазар, а помиње се и завера дванаесторице угарских племића који између себе бирају храброг осветника.[29]

[25] *Н.д.*, 267—268.

[26] *Исто*; В.: Алојз Шмаус, *Курипешићев извештај о Косовском боју*, Прилози за Књижевност, Језик, Историју и Фолклор XVIII, Београд 1938, 509—518.

[27] За мотив верног слуге в.: Д. Костић, *Песма о верном слузи*, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935.

[28] Ковачевић, *н.д.*, 270.

[29] *Н.д.*, 271.

Међутим, узете у целини, све те ране вести о боју на Косову, биле су само расути делови, вредна сведочанства како је од средине XV па до краја XVII века постепено расла и сазревала велика слика о једном историјском догађају, чију чврсту основу представља црквени култ кнеза светитеља. Све ове нове, лаичке и измишљене појединости Лазаревог боја, страдања, и јасно укључивање и Милошевог подвига, као да представљају и верни одјек свих оних противтурских покрета којима је западњачки свет храбрио своје, често нестварне ратничке и крсташке намере, ослањајући се у свом обавештавању и на многе приче које су се и код поробљене раје незадрживо разносиле по пространом подручју обновљене Пећке патријаршије. То је време када се и ратоборна Римска курија, преко својих мисионара, живо занима и за култове Срба светитеља, када је, у циљу придобијања пећких патријараха, и сама размишљала о њиховом признавању.[30] Допирале су вести о српској прошлости и пред зидине просвећених далматинских градова, где су их учени и родољубиви писци преузимали, и даље, сада већ као поуздана сведочанства, уносили у своје саставе, те их тако нудили западном свету. На тај начин, захваљујући њиховој подобности да своја хуманистичка знања искушају на примерима историје свога завичаја и његовог вековног залеђа, створен је постепено други круг казивања о кнезу Лазару, где се његове духовне победе повлаче у корист историјских података и ратничког поступања које је створило народно предање.

Управо овим особинама украшено је Орбиново дело „Краљевство Словена", у којем ће овај учени дубровачки калуђер сажети у целину многа казивања својих претходника. Његова књига, како тачно истиче Мирослав Пантић, постаће „не само уџбеник словенске историје већ и уџбеник словенског патриотизма".[31] Од Јакете Лукаревића и Цива Гундулића њиме се користе историчари и надахњују песници, присутан је Орбин и у делима песника Андрије Змајевића, Јеролима Кавањина, барокних историчара Јурја Раткаја, Павла Ритера Витезовића и, најзад, „из Орбинове историје широке прегршти песничких тема и повесних информација захвата Андрија Качић Миошић, који и својим Разговором угодним народа Словинскога (1756, 1759) има амбицију да непоуздану реч народног певача замени или чак и истисне темама које сам смишља у духу гусларске традиције али их заснива на историјским чињеницама".[32] Најзад, а и то је заслуга Мавра Орбина, у „Краљевству Словена" формулисана је, можда најпотпуније и најсмелије, ренесансна и барокна визија општесловенске повезаности и припадништва, а западни свет, преко славне прошлости Словена, озбиљно упозорен на постојање још неразбуђене словенске снаге. На варљивој политичкој позорници Европе, Орбин најављује, са историјским доказима у руци, поново васкрснуће разбијеног и скоро заборављеног словенског света.

За постанак барокног култа кнеза Лазара у XVIII веку, ово дело, у целини, од неоцењиве је важности, јер га је створио један учен човек, западњачког интелектуалног образовања, личност тако блиска и самим исходиштима барокних схватања. На тај начин, управо овим делом, Орбин је извршио и пресудни утицај на трећи, новостворени круг Лазаревих повести, који је током XVIII века прихватила и разрадила, чак коначно закључила сама Карловачка митрополија. У том кругу обухваћене су и све битне духовне и политичке тежње српскога народа у XVIII веку, посебно мисао о обнови српске средњовековне државе, која постаје моћан чинилац у стварању наше националне свести.

[30] Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 168—170; Мирко Деановић, *Прилог о Стефану Урошу III Дечанском из 1642 год.*, Зборник за филологију и лингвистику Матице Српске IV—V, Нови Сад 1961—62, 58—60.

[31] Мирослав Пантић, *Мавро Орбин-Живот и рад.* Предговор у издању Орбиновог дела *Краљевство Словена*, издање СКЗ, Београд 1968, LXXIX.

[32] Пантић, *н.д.*, LXXXI.

*

Већ је Никола Радојчић упозорио на неке веома важне одлике Орбиновог писања и схватања српске историје, истакавши да је његово дело „на граници између научних радова и књижевних дела, подеснијих да читаоце занесу него да их убеде".[33] Српској историји Орбин прилази као занесени родољуб, али и као католички, барокни ретор, који, у начину састављања својих проповеди, наизменично и вешто примењује рационално и емотивно тумачење догађаја. Жива слика и ефектно срочени говор најчешћи су облици којима он изражава своје мисли, не заборављајући ни обавезну, морализаторску поуку. Своје јунаке често портретише, супротстављајући њиховом идеалном лику, као супротност — порочне противнике. Док је Лазар мудар и опрезан, а у невољама вешт и умиљат, његов вероломни супарник Никола Алтомановић саткан је од људских мана, које га, као каквог непоправивог црквеног грешника, природно одвлаче у пропаст и приводе заслуженој казни. По Орбину, Алтомановић, огрезао у славољубљу и мржњи, истовремено је и неспособан да схвати, приликом неуспелог убиства кнеза Лазара, и саму небеску поруку, када се врх стрелице сударио са златним крстом који је кнезу висио о врату.

У српским родословима и у биографијама, Орбин је, увек окренут моралним проблемима, спремно потражио и разлоге пропасти немањићке династије и, сасвим разумљиво, пронашао их у проклетству Стефана Дечанског, које је овај бацио на сина Душана пред своје насилно погубљење. Међутим, прави барокни сензибилитет и смисао за драматичне ефекте који расту до високе патетике, Орбин је доказао у приповедању епизода и токова битке на Косову. Без обзира на то у којој је мери ослоњен на Туберона, а Сима Ћирковић је доказао да је то чинио обилно, скоро дословно,[34] Орбин је те описе функционално употребио и подредио својем схватању целине, те их као такве треба узимати. За говор који је кнез Лазар одржао српским ратницима, Радојчић каже да представља „дирљиву, сјајно састављену химну слободи и словенској храбрости. У њој се, према класичним примерима, врло радо расправљало о главном предмету овога говора — како је смрт мање страшна него ропство".[35] И више од тога. Овај текст представља типичну барокну проповед о јунаштву. Барокни славизам[36] присутан је и у истицању „да једино Словени умиру од мача",[37] у подсећању да „ако се одлучимо да будемо Словени, то значи славни и победници до сада у борби за сва места која газимо ми и која су газили наши преци".[38] Барокни елемент је и Лазарево презирање смрти, губитак живота, али себи на част, а на штету противника, мисао о славном умирању, о смрти уопште као о „људској неминовности, о ратничком умирању као частан човек, али наоружан, а не го и у ланцима и преклан као животиња".[39] „Смрт се не избегава одлагањем, али се зато много умањује слава кад се настоји да се избегне",[40] поучава Орбин, обузет правим осећањем humanitas heroica.[41] Најзад, барокна и покајничка је мисао о смрти као свршетку свих зала. „Зашто да избегнемо једну смрт, мислимо ли умирати хиљаду пута на час", пита Лазар своје ратнике, опомињући их да из „непобедиве словенске крви" ишчезне помисао на предају и ропство.[42]

[33] Никола Радојчић, *Срйска исшорија Мавра Орбина*, Београд 1950, 20.

[34] У коментарима књиге *Краљевсшво Словена*, ед. СКЗ, С. Ћирковић каже да је Орбин у опису Косовске битке буквално узимао из Тубероновог дела: *Commentariorum de rebus, quae temporibus eius in illa Europae parte, quam Pannonii et Turcae eorumquae finitimi incolunt*, које је објављено тек 1603, али га је Орбин познавао из рукописа. О томе в.: Ћирковић, *Коменшари*, 406.

[35] Никола Радојчић, *Срйска исшорија Мавра Орбина*, Београд 1950, 20.

[36] О целом проблему в.: Dr Rudo Brtáň, *Barokový Slavizmus*, Lipt. sv. Mikulaš 1939.

[37] Мавро Орбин, *Краљевсшво Словена*, ед. СКЗ, превод Здравка Шундрице.

[38] Мавро Орбин, *Краљевсшво Словена*, ед. СКЗ, превод Здравка Шундрице.

[39] *Исшо*.

[40] *Исшо*.

[41] О humanitas heroica в.: Andreas Angyal, *Slawische Barockwelt*, Leipzig 1961.

[42] Орбин, *н.д.*, 99.

„Умримо наоружани, против наоружаних",[43] патетично узвикује Лазар. У својој говорничкој ватри, кнез не заборавља да спомене и стару Теренцијеву мудрост да срећа помаже смеле, а подсећа да и очајање „увек извлачи човека из невоља и доводи најчешће до највишег ступња задовољства о којем је једва и сањао".[44] Све је у овом Лазаревом говору обојено ратнички, помисао на борбу испреплетена је мислима о надмоћном ставу према умирању, а ниједна историјска личност коју помиње Орбин није толико подстакла на исказивање својих мисли као кнез Лазар.

*

Већ је истакнуто да је стварање трећег круга о кнезу Лазару извршено на подручју Карловачке митрополије, током XVIII века, када је и снагом историје ваљало доказивати посебна права српскога народа, призната и зајамчена од аустријских царева после судбоносне сеобе године 1690. У том бурном и ратничком веку, када се озбиљно потресло Отоманско Царство, никла је, сада већ и у готовим предлозима, стара тежња о обнови српске државе, а ти далекосежни планови дело су горљивог грофа Ђорђа Бранковића. Са историјом у руци, образовањем и искуством бившег дипломатског тумача на Порти, покушавао је он узалудно да милост и поверење бечког двора усмери у прилог његових замишљених легитимних права.[45] Ипак, у свим, махом нестварним предлозима и доказивањима, једна је мисао била тачна: Срби су некад имали своју државу са владарима своје крви, језика и вере, а из те чињенице проистичу и легитимна права на њену обнову. И као царски заточеник у Хебу, гроф Ђорђе Бранковић је неуморно доказивао и бранио ову своју замамљиву визију, а ради трајног сведочења саставио је и своје знамените Хронике. У том послу, Бранковић је посезао и за Орбиновим „Краљевством Словена", које је тако, већ од почетка XVIII века, преко српских извода из Хроника, продирало у све слојеве српскога друштва.[46] Предање о боју на Косову, које је Бранковић преузео из Орбина, „постала је важан извор и многих позних састава о кнезу Лазару и Милошу Обилићу и њиховој погибији на Косову", без обзира на то што је амбициозни гроф „ружним домишљањем" покушао да потамни и сузи Милошеву славу".[47]

Нове подстицаје и нове наде будило је Орбиново дело у источно-православном свету откако су 1722. у Петрограду изашли његов извод и скраћена верзија, коју је, за потребе империјалне политике Петра Великог, саставио „гроф рагузински" и дипломата руски, Србин Сава Владиславић.[48] Преводећи Орбиново дело, Владиславић је вршио и озбиљне прераде и скраћивања. Орбинова распричаност и морализаторске поуке, исказане у дугим, китњастим говорима, каква је и Лазарева беседа пред битку на Косову, одбијале су трезвеног преводиоца, већ првенствено привученог суштином историјског збивања. Према Орбиновом делу Владиславић се односи као високи империјални чиновник, који надмоћно зауставља и прекида распричаност једног ватреног поданика. Па, чак и овако брижно прерађена књига изазивала је подозрење својим западњачким пореклом, а тек

[43] *Исто.*

[44] Орбин, *н.д.*, 100.

[45] О грофу Ђорђу Бранковићу и данас је основно дело: Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911; исти, *Ђурађ II Бранковић „десиот Илирика"*, Цетиње 1955; Никола Радојчић, *Облик йрвих модерних срйских историја*, Зборник Матице Српске 2, Нови Сад 1951, 27.

[46] Никола Радојчић, *О хроникама грофа Ђорђа Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VI, св. 1, Београд 1926, 31.

[47] Радојчић, *Облик йрвих...*, 29.

[48] Др Никола Радојчић, *Из йрошлосѿи Војводине*, Словенски превод Орбинија у Војводини, Посебна издања Државног архива Аутономне Покрајине Војводине 1, Нови Сад 1956; о Сави Владиславићу в.: Јован Дучић, *Гроф Сава Владиславић*, Сарајево 1969.

антикатоличко **Разсмотренїе сея повѣсты** које је, написао Теофан Лопатински,[49] омогућило је њено слободно читање у православном свету.

С друге стране, и црквена хијерархија полагала је своја законита права на тумачење привилегијалног положаја српског народа, истичући у свакој прилици питање свога легитимитета, који је обновљена Пећка патријаршија изборила још под Турцима.[50] Ради осигурања овог положаја, чије је тумачење такође зависило и од превртљиве политике бечкога двора, и црквени кругови користе се историјским знањима. Развијање српске историјске свести подстакнуто је и у оквирима школских програма, а ови реторско-историјски састави сачували су и своју обавезну моралистичку намеру.[51]

Око саме половине XVIII века састављен је тзв. Троношки родослов, дело које, можда у најпотпунијем облику, сабире све тежње тадање српске историографије, поставши тако највештији, равноправни спој писаних извора и неугашеног народног предања, текст који је својим високим родољубивим звуком доводио до самог прага романтичних узбуђења.[52] Обновљена је и наглашена тада и стара поука српских родослова, да је једино црква заточник државног јединства и слоге, који су разорени неделима наших рђавих владара. Сасвим јасно, насупрот њима, још живље и још сликовитије супротстављен је идеални лик кнеза Лазара, свеца и мученика, ратника који прима своју свесну жртву. Управо у његовој личности као да су уједињени сви политички и духовни идеали Карловачке митрополије средином XVIII века. Црква као бранилац легитимитета, као једини сабеседник у политичком нагађању са аустријском државном влашћу, употребљава за своје циљеве и култове Срба владара и светитеља, искористивши све матичне манастире њихових култова: Јазак, у којем су почивале мошти цара Уроша, Шишатовац са моштима Стефана Штиљановића, Крушедол последњих Бранковића, а нарочито манастир Раваницу, где се чувало тело „крепкодушног и всегда победитеља" кнеза Лазара. И тако, од друге половине XVIII века, појављују се и иконе на којима су заједнички приказани главни Срби-светитељи које је прослављала Карловачка митрополија; на пример, икона из збирке Народног музеја у Београду са средишним ликом цара Уроша и бочним медаљонима са краљем Милутином, кнезом Лазаром и деспотима Јованом и Стефаном.

Најзад, управо у том веку, ојачале су и везе са манастиром Хиландаром, одакле је одувек зрачио култ његових старих ктитора — св. Симеона, св. Саве, св. Милутина — којима се редовно придружује и кнез Лазар. Тај далеки манастир повезивао је са чудесном снагом све области по којима се вековима расипао српски народ, одигравши, у изграђивању српске историјске свести и у XVIII веку, не мању улогу од манастира на подручју новостворене српске црквене организације преко Саве и Дунава.[53] Ова мисао је најпотпуније

[49] в.: Г. А. Быкова и М. М. Гуревич, *Ойисание изданий гражданской печати*, 1708 — январъ 1725. Изд. А. Н. СССР, 1955, 384. Лопатински је свакако био човек поверења Петра Великог. Већ 1709. он је написао дело: *Служба благодарственная... о великой Богом дарованной победе над свейским королем Каролом XII и воийством его, содеянной под Полтавою, в лето 1709, месяца иунна в 27 день*. Москва 1709. в.: *Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII в.в.*, издательство Академии наук Украинской ССР, Киев 1958, 101.

[50] За питање српских привилегија в.: Др Стеван Симеоновић-Чокић, *Срйске йривилегије*, Војводина II [недоштампани Зборник (Нови Сад) 1941], 48—85; Јован Радонић и Мита Костић, *Срйске йривилегије од 1690 до 1729*, Посебна издања САН CCXXV, Београд 1954; Дејан Медаковић, *Барокна архиѿекѿура у Подунављу*, Летопис Матице Српске 388, св. 5, Нови Сад 1961.

[51] Радослав М. Грујић, *Срйске школе* (*од 1718——1739*), Београд 1908; Др Милорад Павић, *Исѿорија срйске књижевносѿи барокног доба* (*XVII* и *XVIII век*), Београд 1970.

[52] Упор. Др Никола Радојчић, *О Троношком родослову*, Посебна издања СКА LXXXVI, Београд 1931, 77.

[53] Д. Руварац, *Два йисма хиландарских калуђера*, Старинар VII, 2, Београд 1890, 38—41; Рад. М. Грујић, *Одношаји свеѿогорских и других манасѿира са миѿройолиѿима Карловачким*, Споменик СКА LI, Београд 1913; исти, *Прилошци за исѿорију*

сажета у писму хиландарског проигумана Саве, од 15. августа 1795. Обавештавајући митрополита Стефана Стратимировића о тешком стању велике манастирске цркве и њеног живописа, Хиландарци изричито наводе: „то мы не имѣмо по стыхъ ктиторовъ нашихъ и ного наследника, токмо ваше высокопреосщенство, сего ради несумнѣнно прибѣгаемъ подъ вашу угоданію властѣ и руководство..."

Најзад, у трагању за идеолошким упориштима Карловачке митрополије, не треба испуштати из вида и њене изузетно лојалне везе са старом Пећком патријаршијом и њеним значајним манастирима, какви су били Дечани, Пећ и Студеница, којима црквени великодостојници из Митрополије шаљу прилоге и помоћ, поштујући веома доследно и своје нераскинуте канонске везе.[54] Под будним надзором Митрополије, ствара се током XVIII века нова црквена књижевност, у којој су, поред култних, јасно истакнута и пробуђена родољубива осећања. Зачеци ове књижевне делатности назиру се већ у текстовима будимског „општег духовника" Кипријана Рачанина, којег највише привлаче похвални списи и црквене песме посвећене српским светитељима: Симеону-Немањи, Сави, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Максиму Бранковићу, док је два пута преписао Јефимијину похвалу кнезу Лазару.[55] Штавише, има примера да је у рукописним зборницима из XVIII века Лазарева служба на првом месту, а после — пасха, блажена, васкрсна јеванђеља, што значи да је она стављена на чело најважнијих црквених песама, чиме је посебно истакнута важност његовог култа.[56]

Утврђивању и ширењу култова Срба-светитеља много је допринео митрополит Јован Ђорђевић (1769—1773).[57] Тај бивши дечански монах, блиски сарадник патријарха Арсенија IV Шакабенте, са којим се заједно повукао из Пећи 1737, припадник његовог најужег круга, био је, како изгледа, у свим фазама своје црквене каријере, један од најважнијих поборника за оживљавање сећања на стару славу и државну моћ српскога народа. Бавећи се и сам црквеним песништвом, писао је већ 1735. и стихове српским просветитељима.[58] И баш овом осетљивом поборнику наших старих владарских култова пала је у део тешка борба са аустријском државном влашћу, чврсто решеном да их сузбије увођењем календарске реформе. На архијерејском сабору 1769. проглашени су за заповедне празнике сви они српски светитељи којима се службе налазе у Римничком и Млетачком србљаку. Тада је одлучено да се, по угледу на недељу Свих светих, славе заједно и сви српски култови (30. августа), под именом Сабор српских просветитеља, што је, свакако, представљало замену за култове које је Аустрија избацила у времену од 1769—1779.[59] Како

односа Карловачких митрополита и епископа са истоком и св. Гором, Споменик СКА LI, Београд 1913; Мита Костић, *Хиландарски метоси у Карловцима и Новом Саду*, Летопис Матице Српске 313, св. 1—3, јули-август — септембар, Нови Сад 1927, 485—491; Др Алекса Ивић, *Поседи манастира Хиландара у Новом Саду и Сремским Карловцима*, Гласник Историјског друштва у Н. Саду VI, 1—2, Ср. Карловци 1933, 239—240.

[54] Ђура Вукичевић, *Да ли се српска пећска патријаршија год. 1766. канонички угасила? и ко јој је црквено-правни наследник?*, Нови Сад 1904; Рад. М. Грујић, *Писма пећских патријараха из другог и трећег деценија XVIII-ог века*, Споменик СКА LI, Београд 1913; исти, *Пећки патријарси и Карловачки митрополити у 18. веку*, Гласник Историског друштва у Новом Саду IV, 1, Сремски Карловци 1931.

[55] Ђорђе Сп. Радојчић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Н. Саду II (1957), Н. Сад 1957, 257.

[56] Л. Павловић, *Култови лица...*, 122.

[57] О Јовану Георгијевићу упор. најважнију студију: Лазар Чурчић, *Карловачки митрополит Јован Георгијевић и српска књига*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXXV, св. 3—4, Београд 1969.

[58] Ђорђе Сп. Радојчић, *Архиђакон Јован, писац стихова XVIII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду IV, Нови Сад 1959, 259—273.

[59] О целом питању в.: Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, у Карловцу 1893; Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*. Београд 1952, 44—45; Душан Кашић, *Редукција празника у XVIII веку*, Православна мисао 1, Београд 1958, 61—68; Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, Минхен 1969, 61—63.

је српски народ примао ове државне одлуке да ограничи слављење Срба-светитеља, најбоље показује огорчени став будимских Срба, који у једном писму из 1778. кажу: „... что су неколико светаца српски и оставили међу праздницима, али нису хотјели у календару именовати да су србски, то је чисто јасно, да би наша деца мало по мало не знала и да не би вјеровала, да смо ми имали от свога рода и племена свјате и богоугодне људе кадгод“.[60]

Ово сведочанство будимских Срба, који, по својој економској снази, припадају водећем слоју српскога друштва,[61] јасно осветљава и оне духовне тежње да се и помоћу Срба владара и светитеља очува посебност нашега народа у многонародној аустријској монархији. При томе, не треба заборавити да је током читавог XVII века положај Срба био вишеструко отежан и државноправним статусом угарског краљевства према цару аустријском, а не мање и изузетним, војнограничарским системом којим је империја опасала своје немирне границе. Улога сталних чувара границе доводила је ове повлашћене сељаке-ратнике у непрестане сукобе са незадовољним земаљским господарима, који су упорно захтевали учвршћивање старог, феудалног поретка, не схватајући сву његову превазиђеност у условима савремене апсолутистичке монархије. У таквим сложеним државним приликама била је потребна крајња политичка мудрост и допломатска вештина првога реда, па да српски народ, као „corpus separatum“, измакне централистичким и апсолутистичким стремљењима Беча, сталешким незадовољницима Угарске, као и процени војних власти о ратничкој употребљивости српских граничара, чији је значај потискивала све снажнија стајаћа војска, а делимично и све удаљенија турска граница. Отуда, све што је могло да послужи као одбрана и заштита, да спасе од укмећивања, унијаћења, од кршења царске речи, узимано је из наталожених скривница наше старе баштине, која је, управо у овим политичким борбама, претрпела и своје нужне преображаје — прилагођена је и она барокном духу тог времена.

*

Најпотпунији израз свих својих политичких тежњи добило је српско друштво у „Стематографији“, коју је замислио карловачки двор, а 1741. изрезао окретни Христофор Жефаровић,[62] у заједници са бечким гравером Томом Месмером. И њен хералдички део, и илустрације са ликовима српских владара и светитеља недвосмислено изражавају политички и духовни програм српскога народа у XVIII веку. Убрзо, она је примљена као узбудљиви подсетник на пространо Душаново Царство, као смишљена опомена за његово обнављање. Продорна моћ ове књиге почивала је на дубоком веровању у све оне доказе које је историја већ уградила у свест читалаца. Сасвим јасно, дала је ова књига и нови замах култовима наших владара, светитеља, утицала је она, као прави приручник за извођење барокних, сликарских програма, и на њихово ликовно приказивање.[63] Подстакнути „Стематографијом“, убрзо су и манастири у којима су почивале мошти наших владара поручивали и појединачне графичке листове са њиховим ликовима, или са изгледом самога манастира, око којег у медаљонима лебде Срби-светитељи. Понекад, додавани су на овим листовима и грбови, који су, такође, преузети из „Стематографије“. Свакако свој најпотпунији одјек имала је ова књига приликом састављања програма за сликарски украс крушедолске припрате, у којој је тада створена читава и, можда, најпотпунија галерија Срба владара и светитеља. На тај начин, и путем графике, матични

[60] М. Грбић, *Карловачко владичанство* III, 33—34.

[61] Упор. Душан Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952.

[62] В.: Дејан Медаковић, *Зидно сликарство манастира Крушедола*, Зборник Филозофског факултета VIII/1, Београд 1964, 601—615.

[63] О Жефаровићу најпотпуније: *Дело Христофора Жефаровића*, Нови Сад 1961, са текстовима Олге Микић, Динка Давидова и Добриле Стојановић.

манастири њихових култова подстицали су, прожети верским и родољубивим разлозима, распаљивање старих хаџијских обичаја, прилагођујући их новим, барокним облицима масовних окупљања и, разуме се, покретали на нове ктиторске подвиге. И тако, управо оснажени владарски култови, што су зрачили из фрушкогорских манастира, створили су у редовима наше грађанске класе читав низ нових ктитора, који својим великим даровима утичу и на увођење барока у наше манастирско градитељство, или у новом стилу мењају целине старих ентеријера. Свесни су ови ктитори да своју дарежљивост надовезују на ону којом су наша „стара господа", српски владари и властела, обасипали своје задужбине. И тим путем јачале су замисли Карловачке митрополије, а црквена, школска и јурисдикциона питања, чије је остваривање често отежано и политичким препрекама, претвара се, бар до седамдесетих година XVIII века, и у јединствени програм свих слојева српског друштва.

О ширини те духовне и политичке основе сведочи и народно песничко стварање у Срему, „по националном изразу тако сродно са писаном, грађанском књижевношћу".[64] Са много доказа истакао је Светозар Матић да „под утицајем тих патриотских идеја које су владале у Карловачкој митрополији, и у вези са преношењем тела Лазаревог из србијанске Раванице у сремску, јавило се и народно епско песништво о Косову".[65] На овом, доста малом подручју стекли су се одједном култови свих наших владара и њихових династија — Немањића, Лазаревића, Бранковића — управо оних које су носиле идеје државног легитимитета и континуитета. Сједињени су они и на једној бакрорезној плочи за стари српски буквар, чији је текст дао Јован Рајић.[66] Систематско ширење српских владарских култова из сремских манастира и Митрополије у Сремским Карловцима свакако је утицало и на етичке поуке и поруке народног певача. Јер, при оцењивању овог питања, не треба заборавити да су наши певачи прелазили у Срем из крајева у којима је владао стари племенски закон, и да су тек у својој новој постојбини улазили у коренито измењене друштвене и економске односе. Ту, у Срему, потпали су они под црквену власт која је стару Пећку патријаршију већ увелико превазишла прихватањем савременијих, украјинско-барокних облика православне духовности. Не улазећи у питање, у којој је мери писана књижевност утицала на народну, или обратно — а истоветност многих мотива већ давно је утврђена[67] — изгледа да је национални и етички патос који избија из косовске тематике својствен барокном времену. Његова дубља основа проистиче из друштвених, политичких и културних струјања која су, снагом своје законитости, преобразила српско друштво већ у првој половини XVIII века. Старо духовно наслеђе укључено је тада у целовито посматрање и тумачење српске прошлости. Тек у аустријској империји, током XVIII века, захваљујући стању сталне угрожености, извршена је, скоро равноправно, и демократизација српске националне свести, а сви слојеви друштва, на челу са оснаженим грађанством, осећају се тада као законити баштиници наше старе феудалне културе. Ускоро, баш то грађанство уздрмало је и вековни легитимитет Српске православне цркве. У те токове српског друштва најбрже су водили и новообновљени култови наших владара и светитеља. Већ средином XVIII века, други Лазарев круг, ослоњен у многим видовима своје фантастике на западњачке изворе, преображен је у Подунављу у велику, барокну слику српске прошлости. Из његовог црквеног језгра већ се сасвим јасно издвајало и његово лаичко значење. Тако је, са идејама просвећености, продирало ово световњаштво, изражено и недвомисленим критицизмом у односу на живот и дела свих српских владара,

[64] Упор. Светозар Матић, *Наш народни еп и наш стих*, Н. Сад 1964, 16.

[65] Матић, *н.д.*, 123.

[66] Л. Павловић, *Култови лица...*, 292; Рад. П. Јовановић, *Стари српски буквар штампан са бакрореза 1780 у Н. Саду*, Гласник Српског ученог друштва 63, Београд 1885, 251—262.

[67] Упор. важну студију: Ср. Ј. Стојковић, *Косовска епопеја*, као сепарат из „Нове Искре", Београд 1901; Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица Николе Чупића II, Београд 1878.

и у монументалну Историју Јована Рајића, коју је овај прожео и „непоколебивом вером у моћ науке и благодети знања“.

И Рајић већ сасвим јасно испољава своје схватање владарског легитимитета. Говорећи о Урошевој насилној смрти, он образлаже и брзи крај узурпатора, краља Вукашина, као заслужену, праведну казну: „онъ слуга и подданикъ воздвиглъ руку на владику своего и Хріста господня, рукою слуги своего местъ беззаконіи своихъ воспрія“.[68] Штавише, Рајић је уверен да ради грехова царева или кнежева, божја казна погађа и цео народ или цркву.[69] Под веома карактеристичним насловом: „О возобновленіи царства сербскаго отъ Лазара“, Рајић са много пажње говори о владавини кнеза Лазара. Пре тога, он је побуђен да критички разматра питање кнежевог порекла, а исто тако и кнегиње Милице. Везивање кнегиње Милице за Вратка, којег народ зове старцем Југом, Рајић сасвим исправно сматра нетачним“. Но таковыя повѣсти суть точію сказки отъ слѣпцовъ поемыя, неимущыя писаннаго свидѣтелства“.[70] За Рајића је битно да кнез Лазар није био „подлаго рода, но отъ славныхъ властелей земли сербскія и царскихъ придворныхъ министровъ“.[71] Са много пажње Рајић пише о Лазаревим великим плановима и напорима „о устроеніи втораго царства сербскаго“, који су наилазили на отпоре самољубивог племства, а нарочито Лазаревог зета Вука Бранковића, који је с Турцима тајно преговарао обузет „собственную пользу“.[72] И уочи битке на Косову, према Рајићевом уверењу, великашка је неслога одиграла пресудну улогу у српском поразу, при чему он истиче и свађу Лазаревих зетова Вука Бранковића и Милоша Кобилића. Не испитујући тачно узроке клевета, Лазар почиње да сумња на зета Милоша и „послушалъ лжи Бранковича“. Све ове вести преузете су из народног казивања — „общая въ народѣ повѣсть приносимая тако гласитъ“,[73] каже критички Јован Рајић. Уз причу о свађи Лазаревих кћери, коју исписује из Орбина, Рајић даје и веома својствен, скоро љутити коментар: „Ничто глупѣе, (естли праведна общая сія и Мавроурбинова повѣсть) якоже сіе, что сіи два пашанцы предпочетше честъ свою и женскія наговоры всего общества пользы, и во истину за бездѣлицу были виновники паденія сербскаго во вѣкъ неоплаканна го“.[74]

За Рајићево схватање „возобновленіа“ Српског Царства, битно је и његово осећање средњовековног легитимитета државе, његово разумевање духовног и физичког сродства претендената у односу на Немањиће, тако да Лазарева титула „самодржавни“,[75] не симболише друго до законити покушај спасавања једног ослабљеног друштвеног поретка.

На тај начин, на страницама Рајићеве историје постаје видљива она трагична несразмера духовне и политичке моћи последњег обновитеља српске државе, какав је у једном историјском тренутку био кнез Лазар.[76]

*

Најзад, како се у српској уметности XVIII века, у сликању Лазаревог лика, одржавају сви ови снажни токови у којима кнез, мученик и светитељ, заузима тако значајно место?

[68] Рајић, *Историја* II, 693.

[69] *Н.д.*, 696.

[70] Рајић, III, 3.

[71] *Н.д.*, 5.

[72] *Н.д.*, 16.

[73] *Н.д.*, 45.

[74] *Н.д.*, 46.

[75] В.: Др. Владимир Мошин, *Кнез Лазар — самодржац*, Багдала, XIII, број 147—148, јун-јул, Крушевац 1971, 5—13.

[76] Упор. Frank Kämpfer, *Прилог интерпретацији „Пећког летописа“ — приказивање континуитета и легитимитета владалаштва у старосрпској историографији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXVI, св. 1—2, Београд 1970, 67—79.

У својој студији, Верена Хан, проучавајући иконографију кнеза Лазара, скреће пажњу да „крајем XVII стољећа почиње најзанимљивији и по множини иконографских детаља најбогатији период у развоју приказивања кнежева лика“.[77] На врдничком дрворезу, који она ставља у то време, појављује се први пут тип Лазара Кефалофора, а подстицај за овакво његово обликовање сигурно је дошао из текстова црквене књижевности, највероватније из саме Службе кнезу Лазару, у којој управо његова мученичка погибија постаје основни мотив дела.“... рани многи и главноје отсеченије претрпел јеси“, каже се у тропару. На тај начин, лик кнеза Лазара исказан је и овим најдраматичнијим иконографским мотивом у житијама светих ратника-мученика, св. Ђорђа-Кефалофора[78] и св. Јована Владимира.[79]

На Лазарево мучеништво и одбрану вере подсећају и други атрибути који понекад прате његово ликовно приказивање: крст, палмина грана, док зграде у позадини представљају „дијелове цркве подигнуте над Кристовим гробом у Јерусалиму“,[80] везујући овај хаџијски атрибут за његово „измишљено поклоничко путовање у Свету Земљу“. Иконографски тип светитеља Лазара хаџије, према мишљењу Верене Хан, развио се, без сумње, „у новим центрима Лазарева култа послије 1690. године: у Сент Андреји и у Врднику“.[81] При томе, не треба заборавити да се у Летописима Стојановићеве четврте групе, на пример у Сеченичком, јавља помен о Лазаревом хаџијском путовању у Јерусалим, у Свету Гору.[82]

Ликовне представе кнеза Лазара у XVIII веку[83] зависне су од стилских промена које су српску уметност водиле токовима њеног потпуног увођења у барок. Већ у „Стематографији“, Жефаровић лик кнеза Лазара приближава духу и схватању барокног, парадног портрета, а ове стилске новине још присутније су и на његовом бакрорезу, данас изгубљеном, познатом према Орфелиновој копији из 1773. На овом важном графичком листу већ је употребљен пратећи барокни репертоар, који служи истицању свечаних и тако лаичких ефеката овоземаљске славе и моћи, у којима готово ишчезава иконописачка скрушеност у приказивању Лазаревог лика. Само још нимб око кнежеве главе подсећа на његов светачки значај. На једној икони Мојсија Суботића, из 1785, у Великим Бастајима, насликан је испод Лазаревих ногу преломљени мач, иконографска појединост очигледно зависна од каквог књижевног текста, популарног у то време. Под утицајем повесних слова о кнезу Лазару, у којима је, неупоредиво сликовитије и исцрпније него у црквеним списима и народном песништву, описана и сама битка на Косову, настала је 1776. у раваничкој трпезарији велика зидна слика боја, коју је, трошком новосадског грађанина, Давида Рацковића, израдио Амвросије Јанковић.[84] Очигледно, манастирска братија, непосредно укључена у ширење Лазаревог и косовског култа, поручује код Јанковића ову велику композицију, како би задовољила радозналост својих родољубивих хаџија. Поступили су Раваничани на исти начин као и монаси манастира Јаска, у којем је, још 1815, Вук Караџић

[77] Др Верена Хан, *Прилог йознавању иконографије кнеза Лазара*, Рад војвођанских музеја 7, Нови Сад 1958, 63.

[78] Ђоко Мазалић, *Св. Ђорђе на сѿарим иконама у Сарајеву*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву XLVII, 49; исти, *Nekoliko starih ikona*, Naše starine II, Сарајево 1954, 58.

[79] в.: Георгије Острогорски, *Синајска икона св. Јована Владимира*, у књизи *Визанѿија и Словени*, Београд (1970), 159—169.

[80] В. Хан, *н.д.*, 63.

[81] В. Хан, *н.д.*, 73.

[82] Упор. Љуб. Стојановић, *Сѿари срйски хрисовуљи, акѿи, биографије, леѿойиси, ѿийици, йоменици, зайиси и др.*, Споменик СКА III, Београд 1890, 131.

[83] В.: Ненад Симић, *О лику кнеза Лазара*, сепарат из „Гласника“ Српске православне цркве, Београд 1958, бр. 6.

[84] Др П. Васић, *Косовски бој Амвросија Јанковића*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе НР Србије I, Београд 1956, 185—189; Др Миодраг Коларић, *„Бој на Косову“ Амвросија Јанковића*, Зборник радова Народног музеја III, Београд 1962, 233—236.

видео слику смрти Урошеве.[85] Јанковићева је слика важна не само као одјек Лазаревог већ и видовданског култа, у којем се лични кнежев значај прилагођује, чак и изједначава са осталим косовским мученицима, међу којима се, опет, издваја Милош Обилић. Штавише, у причи о боју на Косову, коју је И. Удовички недавно открила у Будимпешти, испољене су и јасне тежње у тумачењу ликова, које пишчеву опредељеност везују за Милоша, због чега је до танчина описано страдање (унутарње и стварно), не Лазарево, већ Милошево са тумачењем узрока, развоја и последица тог страдања.[86] Уосталом, баш крајем XVIII века, ствара се и нови култ св. Милоша Обилића, који српска црква трпи као изразито народни, на подручју од Хиландара до личког Гомирја, приказујући га у облику св. ратника.[87]

И тако, све политичке борбе српског народа у XVIII веку одуховљене су и култовима Срба владара и светитеља. На барокној позорници српске историје појављује се и последњи Немањић, који у два маха постаје јунак црквено-школских драма са јасно израженом морализаторском поуком. Његова малолетност и скоро дечја безазленост оштро је супротстављена окрутном и лукавом узурпатору, краљу Вукашину. С друге стране, Лазарев лик је изграђен на жртвеним врлинама Христовог ратника и борца, на идеји праведног заточника државног јединства и легитимитета. Заснован на тим врлинама, барокни култ кнеза Лазара остаје главни и најпотпунији култ Карловачке митрополије у XVIII веку. У свести Срба тада ништа није могло да угрози једном замишљену, затим створену слику идеалног владара. Та визија имала је своје претходне фазе, а два њена спојена круга, претворена су у трећи, онај, који је преко ослободилачке револуције од 1804.[88] преузела и српска романтика.

Ово најлепше потврђује и исказ Осман-ефендије, некадашњег ваљевског наиба, написан 26. марта 1806. Према овом драгоценом сведочанству, на које је упозорила Радмила Тричковић,[89] устаничке су „зле намере да отежу до Ђурђев-дана, а после тога, као што је некад краљ Лазар изишао на Косово, сви ће на Косово изићи. Они стално држе у рукама књиге о историји споменутог краља и он је велики подстрекач буне у њиховом разуму".

У Дубровнику, августа 1971.

[85] Св. Матић, *Наш народни еп...*, 64.

[86] Иванка Удовички, *Прича о боју косовском у будимпештанском рукопису*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик XVIII/1, 1970, 27. Посебно о култу Видовдана в.: Др Ненад Симић, *Култ Видовдана у нашој црквеној уметности XVIII и XIX века*, Сепарат из „Гласника" Српске прав. цркве 1957, бр. 6.

[87] Л. Павловић, *Култови лица...*, 191—194.

[88] Руварац, *Митрополит Стеван Стратимировић и Јован Јовановић бачки владика*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, IV, св. 1, Ср. Карловци 1914, 90—95. Вук Винавер, *Стефан Првовенчани у традицији првог српског устанка*, Сепарат из Огледи бр. 3; исти, *Историска традиција у првом српском устанку*, сепарат из „Историског гласника 1—2 за 1954; Др Леонтије Павловић, *Коришћење култа Стефана Првовенчаног у XIX веку у политичке сврхе*, Неки споменици културе — осврти и запажања — III, Смедерево 1964, 65—89.

[89] Радмила Тричковић, *Писмо Травничког везира из 1806. године*, Политика од 28. фебруара 1965.

LE CULTE DU PRINCE LAZAR DANS LE BAROQUE SERBE

DEJAN MEDAKOVIĆ

Au début de son travail, l'auteur traite succintement la question de la légitimité du pouvoir souverain au Moyen Age en Serbie, qui repose sur l'idée de la sainte lignée des Nemanjić. A l'issue d'une lutte victorieuse pour le pouvoir, le prince Lazar devient leur héritier légitime. Un écho tardif de cette légitimité se trouve encore dans les textes des chroniques du XVIIIe siècle, et au cours de ce siècle le culte du prince—martyr concourt au renouvellement des aspirations à la liberté nationale. En analysant la genèse du culte du prince Lazar au cours des siècles passés, l'auteur explique la cause du manque frappant de faits historiques positifs dans sa vie, de sorte que même la bataille de Kosovo, et le cours des événements tragiques d'alors, ont été vus, principalement, par les yeux de l'esprit et transformés ainsi en une ample métaphore poétique et religieuse des péchés d'ici-bas des souffrances, des châtiments et des récompenses célestes pour le sacrifice. Par conséquent, c'est dans la sphère de l'élévation spirituelle et de l'austérité qu'il faut rechercher l'origine de la détermination de Lazar „qui a opté pour le ciel", et que la poésie populaire anonyme exprime à sa façon indépendamment de ce que, peu à peu, le vainqueur spirituel et le saint se transforme de plus en plus en intrépide guerrier d'ici-bas. Ainsi, le prince Lazar a conservé, en dépit de la marche du temps, la figure d'un „souverain idéal". Au Moyen Age l'essentiel de son enseignement moral c'est en premier lieu son comportement conforme à celui du Christ et c'est en tant que tel qu'il rayonne du monastère central de son culte. A l'époque du baroque seulement lorsque commence à s'éveiller chez les Serbes le sentiment national découlant des nouvelles sources de la conscience historique, la valeur pratique de l'ancien culte de Lazar augmente, et avec les cultes rétablis des Nemanjić et des Branković, sur le territoire de la Métropole de Karlovci, il s'incorpore aux idées tout à fait concrètes concernant la restauration de l'ancien Etat serbe.

Ce n'est qu'à l'époque du baroque qu'a été créé un nouveau type idéal du prince Lazar, basé sur les transformations les éléments nouveaux de son ancien culte. Dans ce processus un rôle important a été joué par la nouvelle historiographie serbe, qui ne puise pas ses informations sur le prince Lazar uniquement dans les oeuvres religieuses anciennes mais les recherche de tous côtés, en tant que documents historiques vérifiés, et en particuliers dans les ouvrages des écrivains occidentaux, lesquels dans les cadres de leurs considérations et de leurs vues historiques rattachées à leur pays d'origine aux pays slaves en général, et à l'Europe, s'occupent également du passé serbe. Pour la formation du culte baroque du prince Lazar au XVIIIe siècle l'auteur insiste sur l'importance de l'ouvrage d'Orbini „Il regno degli Slavi", qui a exercé une influence décisive sur une troisième façon d'envisager les faits nouvellement formée de l'histoire de Lazar, celle que la Métropole de Karlovci a adopté au XVIIIe siècle, qu'elle a développée et à laquelle elle a même donné sa forme définitive.

A la fin l'auteur étudie, dans l'art serbe, la représentation de la figure de Lazar au XVIIIe siècle, dans laquelle se manifestent tous les puissants processus au cours desquels le prince—martyr et le saint a pris une place aussi importante. L'auteur corrobore ses affirmations par une série d'exemples puisés dans la peinture et la gravure, et il montre que ces ouvrages sont déjà fortement marqués par les influences occidentales de style baroque.

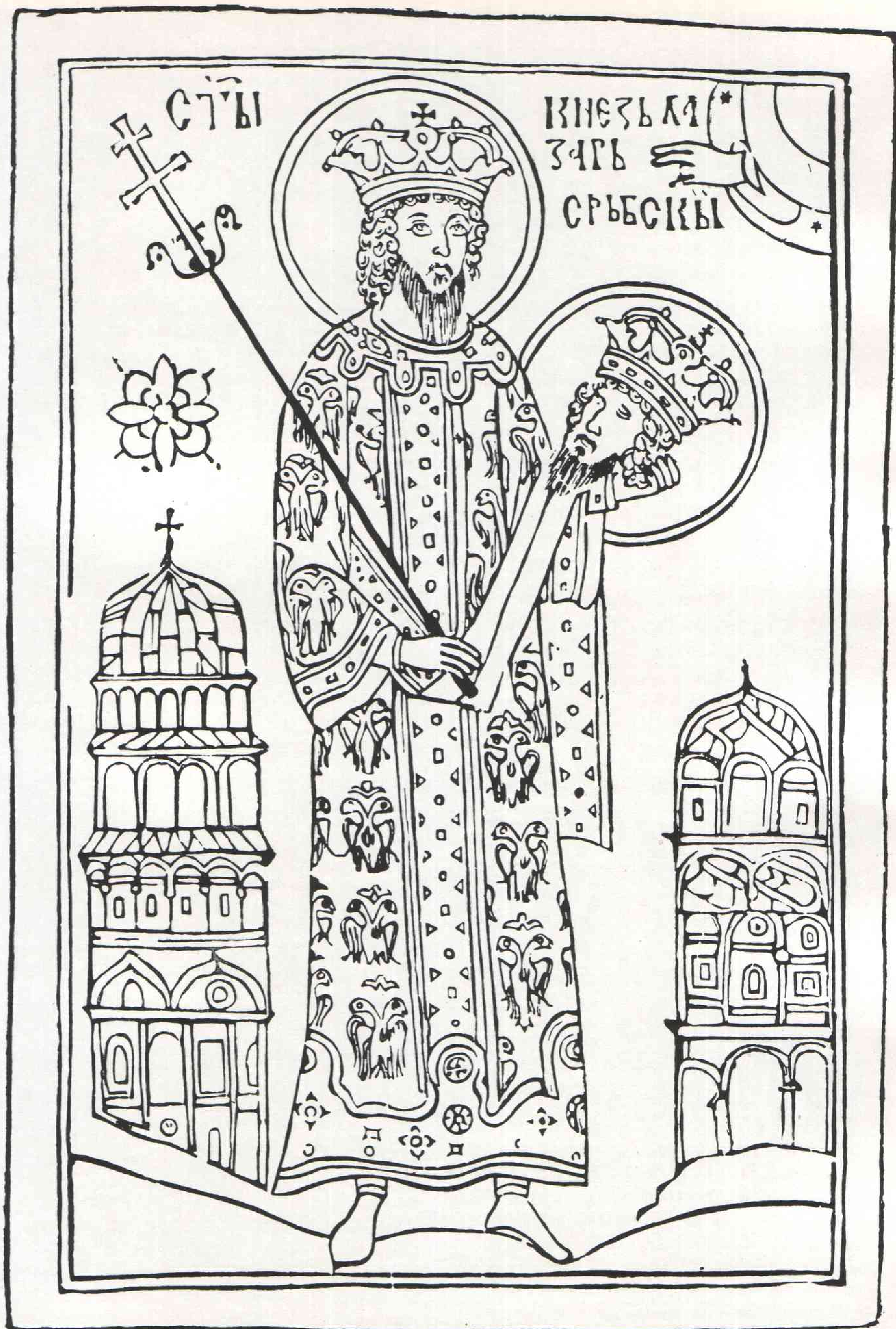

1. КНЕЗ ЛАЗАР-КЕФАЛОФОР. ДРВОРЕЗ. КРАЈ XVII ВЕКА

2. ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЋ, КНЕЗ ЛАЗАР-КЕФАЛОФОР. БАКРОРЕЗ ИЗ „СТЕМАТОГРАФИЈЕ“, БЕЧ 1741.

Сватый Лазаръ, Великій Кнѧзь Сербскій

Изображенїе Великагѡ Кнѧзѧ Сербскагѡ, ст҃агѡ Лазарѧ, кои въ 1389 годꙋ с Турецкимъ Султаномъ Амуратомъ на Косовомъ полю бранъ имѣвъ, где
и получилъ мученическую кончину, егоже Тѣло Бг҃ъ, за свидѣтелствованїе правой Сербскагѡ Народа Вѣры, нетлѣнно цѣлое и до днесь содержитъ, и почиваетъ
оное въ Монастырѣ Врдникѣ, въ Митрополїтской Сремской Епархїи: Тѣхъ его образа прежде 1746 благословенїемъ Блаженопочившагѡ Патрїарха и
Архїеппа Г: Арсенїа Іѡанновича Четвертагѡ, тогда бывшїй Дечанскїа Обители Архимандрїтъ, потомъ Епископъ Вершачкїй, а напоследи Архїеппъ и Митро-
политъ, Г: Іѡаннъ Георгїевичъ издалъ; Нынѣже тогожъ Архїеппа Архидїаконъ Іѡсифъ Іѡанновичъ Шакабентъ своимъ иждивенїемъ устроити, и оно-
мꙋжъ Монастырю въ пользꙋ и употребленїе даровати соизволилъ. 1773.

Захарїа Орфелинъ Цесаро-Корол. Вѣнскаго Акад. Худож. Членъ резалъ въ Карловцѣ.

3. ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИН, КНЕЗ ЛАЗАР. БАКРОРЕЗ ИЗ 1773.

4. ИКОНА КНЕЗА ЛАЗАРА-МУЧЕНИКА. XVIII ВЕК (1767). ЦРКВЕНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

5. КНЕЗ ЛАЗАР. УЉАНА КОПИЈА ПО ОРФЕЛИНОВОМ БАКРОРЕЗУ. ЦРКВА У МОСТАРУ

6. ИКОНА СВ. ЦАР УРОШ СА СРБИМА СВЕТИТЕЉИМА: КРАЉЕМ МИЛУТИНОМ, КНЕЗОМ ЛАЗАРОМ И ДЕСПОТИМА ЈОВАНОМ И СТЕФАНОМ. XVIII ВЕК. НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

7. МОЈСИЈЕ СУБОТИЋ, КНЕЗ ЛАЗАР-КЕФАЛОФОР И СА ПРЕЛОМЉЕНОМ САБЉОМ. ИКОНОСТАС СРПСКЕ ЦРКВЕ У ВЕЛИКИМ БАСТАЈИМА (СЛАВОНИЈА) ИЗ 1785.

8. НЕПОЗНАТ АУТОР, УСПЕЊЕ БОГОРОДИЦЕ СА ИЗГЛЕДОМ МАНАСТИРА ПИВЕ. КНЕЗ ЛАЗАР. БАКРОРЕЗ ИЗ 1766. ДЕТАЉ

КНЕЗ ЛАЗАР И КОСОВСКА БИТКА У СТАРОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ДУБРОВНИКА И БОКЕ КОТОРСКЕ

МИРОСЛАВ ПАНТИЋ

Када се историчари књижевности у свом послу нађу пред великим догађајима и личностима из прошлости који су постали тема песничких дела, често се осете понешто изгубљеним, а њихова ситуација учини им се парадоксалном. Јер само на први поглед то су теме као и све друге књижевне теме и само привидно изгледа да у расправљању о њима поступак може да остане уобичајен. У ствари, пратећи судбину и поетску обраду таквих тема, повесничари песничке уметности не могу никада да се до краја ослободе утиска да у оваквој ситуацији они морају да чине друго, или барем још и нешто друго, у односу на оно што чине редовно, и да на њих притом с доста подозрења мотре историчари од заната. А то све стога што се ови својски труде да разлуче стварност од фикције и да, одбацивши одлучно ову другу, пођу за оном првом, до које им је једино и стало, и ради које се у трагања и отискују, док историчари књижевности као да иду управо обрнутим смером и као да се, већ самим тим, одају беспослици. Више него за стварношћу они, рекло би се, посежу за фикцијама, и пре но истине њих као да занимају лажи.

Сувишно је, међутим, и овога пута поновити стару реч да у питању нису макар какве фикције и да су то такозване песничке лажи, од којих књижевност и живи у првом реду, и одвајкада. Пуном и тачном сагледавању једног знаменитог историјског збивања, а у нашем случају то је Косовска битка на Видовдан 1389. године, као и места и улоге водећих личности у њему, а овде је то кнез Лазар са својим доглавницима и војводама, те „пучке приче и прочалице", како их је једном у свом стилу назвао Иларион Руварац[1], можда уистину не могу бог зна што да допринесу. И није сасвим искључено да те „лепо смишљене приче", како се још о њима изразио наш јаросни архимандрит, посматране са одређеног становишта, „не заслужују никакве вере" и да се њима „данашњи писац повести о боју на Косову не може служити".[2]

Али управо та околност да су те приче *лейо смишљене*, што им код историчара убија готово сваки кредит, у очима књижевних историчара постаје најбитнија њихова врлина, и због тога понајвише они их изучавају и цене. Па ипак, то није једини, а није ни главни, разлог што разговор о њима треба да буде обнављан од времена до времена. Још је један

[1] *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887, стр. 246. У том свом чувеном, али, најблаже говорећи, несвакидашње писаном делу Руварац је одлучно одбацивао народну песму као историјски извор („Но кад се истакне какво историјско питање, онда нити је песма народна каква инштанција, на коју би се при решавању постављеног питања морао обзир узети, нити има што срце да говори, јер ту је меродавна она богом дана човеку моћ, којом истражује истину", стр. 50).

[2] У истом делу и на истом месту.

разлог томе, а он лако може да буде и претежнији, у томе што те „пучке приче и причалице о косовском боју“ у пркос свему не могу остати изван делокруга пажње ни самих историчара такође; јер ако и не баш историјске чињенице у правом смислу речи, — а у њима никад није све до краја измишљено, — оне им могу понудити речита и поуздана сведочења о вековном присуству појединих историјских догађаја и личности у памћењу одређених слојева народа, а и читавог народа покаткад, и у обликовању онога што би се могло назвати националном свешћу и идеолошким концептом историје.

Ово неколико општијих напомена не представљају ипак увод у поновни разговор о *читавој* легенди о кнезу Лазару и о трагичној бици којој је он био један од протагониста. Та легенда ткала се, без претеривања речено, у току столећа и у њу су поједине нити придолазиле са многих и врло различитих страна. За њено праћење и распредање требало би и врло широког простора и унапред осигураног стрпљења читалаца, а то ће рећи барем двеју важних ствари на које се овде и у овај мах не може рачунати. Стога је из целог тог великог комплекса изабран тек један одељак, који истина није од најмање важности, и о њему ће се покушати нешто рећи. Нас ће, овога часа, занимати шта је све од те легенде настало — или што је само забележено, а ми сад верујемо да је настало — на тлу Дубровника и Боке Которске; и затим, како се све то одразило у ренесансној и барокној поезији која је ту стварана и у песништву непознатих песника из народа које је ту такође имало своје слушаоце. Притом ће, као што је у оваквим стварима и неизбежно, морати да буду поновљени неки моменти и околности већ одраније познате, али и тада увек уз настојање да се извесне појединости у њима сагледају у другом светлу или истакну на други начин од онога како је то до сада чињено.

1

Занимљив је, а у многом погледу и карактеристичан, био вишевековни живот легенде о кнезу Лазару и Косовској бици на овом подручју. За то време та легенда се ту не само упорно одржавала, у усменој традицији, у казивањима историчара и у поетским саставима књижевно образованих песника, него се и разгранавала и ширила, добијала нове детаље, а не ретко и читаве нове токове. У свему томе живо су учествовали људи са тога тла, осећајући косовску легенду не само као велику и трагичну причу, занимљиву по себи, али која је дошла однекуд са стране, попут толиких других, но и као нешто што је део заједничке судбине и у чему се и емоционално учествује на посебан и најприснији начин.

На почетку се, као што је и сасвим природно, трагови те легенде срећу у концизним и ретким хроничарским записима, рађеним без маште и домишљања, с понеком неизбежном погрешком и по духу још увек средњевековним. Један се од њих пробио до места у *Аналима врло племените Републике Дубровачке* (*Li annali della nobilissima Republica di Ragusa*), из краја XV века[8]. Непознати аналиста забележио је да се на Косову пољу (in Kossovo polje) одиграла на дан светога Вида, у уторак 15. јуна 1389, крвава битка између Турака и „Босанаца“ — тако он зове Србе — којима су на челу били „деспот Лазар, краљ Босне“ — тако он титулише српског владара — „и Вук Бранковић, и Влатко Ву-

[8] Штампао их је Натко (Speratus) Нодило у колекцији *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XV, *Scriptores*, I, Zagreb, 1883, а наведени одломак ту је на стр. 48. У преводу на наш језик тај су одељак донели, уз нешто коментара, Љ. Ковачевић у расправи *Вук Бранковић (1372—1398)*, Годишњица Николе Чупића, књ. X, Београд, 1888, стр. 263, и Ф. Рачки, такође у расправи *Boj na Kosovu*, Rad JAZU 97, Zagreb 1889, стр. 40.

ковић војвода", и да су у њој убијени и цар Мурат и „краљ Босне", али да одлука није пала[4]. У овој краткој вести пажњу не привлаче хронолошка одређења догађаја, која Дубровчанин сасвим прецизно наводи, а не занима нас, за овај тренутак, ни загонетка о учешћу Влатка Вуковића у крвавој бици; о тим појединостима било је и другде доста размишљања. На овом месту ми бисмо хтели да подвучемо далекосежни значај који је дубровачки хроничар у том догађају видео за свет, па с тим дабоме и за своју малену Републику, за коју су збивања у српској земљи одавно била од суштинске важности, па и када не само, или не више, сентименталне, а оно увек, и сигурно, политичке и трговачке. Не мало казује и српскохрватски обрт Косово поље у иначе италијанском тексту тог записа; као да се у свест анонимног хроничара тај обрт утиснуо директно из народних „попјевака" и више није могао утрнути чак и када је потом фраза нашег писца текла у другом језику. Али још је значајније што једна реченица у том дубровачком запису има и неке литерарне лепоте. Она је кратка и гласи само: „а малобројни се вратише у своје крајеве" (et pochi tornorno in suo paese). Дубровачком хроничару та је реченица измакла очигледно нехотице и по случају, али она стога не делује мање поетски и импресивно.

У епоси коју су хуманисти обележили својим погледом на свет и својим дејствовањем изменио се битно и карактер легенде о кнезу Лазару и Косову. На место лаконских записа средњевековних аналиста ови познији „латински или лацмански повеснички извори о боју на Косову", како их је називао Иларион Руварац, нуде развијене литерарне приказе, с пуно нових елемената и с још више песничких појединости. У тим приказима данашњи читалац никако више не може бити на чисту докле иде само литерарно уобличавање постојећих етапа у развоју косовске легенде, а одакле наши хуманисти, који сви имају и књижевних амбиција, почињу да пуштају на вољу својој разиграној машти и својој слободној песничкој инвенцији.

Један је из тога реда писаца анонимни преводилац познате грчке хронике Јована Дуке на италијански језик[5]. Потекао без сумње из наших крајева, он не крије симпатије за Србију, а војску кнеза Лазара назива „нашом војском" (el nostro exercito)[6]. Ако нас наслућивање не вара, он мора бити однекуд из Боке Которске, а можда баш и из Котора самог, и једном ће се вероватно о њему дознати и нешто одређеније и више. Свој превод он је радио тачно онако како је то било у обичају код хуманиста, а то ће рећи слободно и с амплификацијама на сваком кораку. Код њега је приказ косовских збивања прерастао у велику и сјајну приповест, с пуно епизода које су сада први пут ушле у историјске и литерарне споменике, и које су од тада постали саставни делови косовске легенде.

Он, тако, зна многе главне учеснике косовских збивања, које у ренесансном маниру назива „баронима, „господом" и „кавањерима", а зна, наравно, и за полетне беседе којима је кнез Лазар пре битке „опоменуо и охрабрио све хришћане да се јуначки боре и да освете толике срамотне увреде и неизмерне штете које су им почињене, или да славно умру за љубав Христа нашег спаситеља и за одбрану миле домовине, синова, рођака,

[4] И Љ. Ковачевић и Ф. Рачки, у нав. расправама, речи оригинала „Despot Lazar, Re de Bosna" преводе са „Лазар, српски краљ", само што први додаје још у напомени: „Срби се зову Бошњацима".

[5] Вид. наведена дела Љ. Ковачевића (стр. 261—263) и Ф. Рачког (стр. 42—43), а у новије време преводом те хронике позабавио се Михаило Динић у расправи *Дукин преводилац о боју на Косову* (Зборник радова Византолошког института, VIII_2, Београд 1964, стр. 53—67).

[6] Већ је Ф. Рачки изнео мишљење да је „taj prevodilac po svoj prilici Dubrovčanin ili Dalmatinac", без икаквог даљег објашњења; међутим, Maximilian Braun (*„Kossovo" Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig, 1937, 8.20—21) истиче управо овај израз Дукиног преводиоца.

вере и светог закона под знаком часног крста"; њему нису промакла ни тајна писма која су измењивали турски цар Мурат и Милош Кобилић (Milos Cobilichio), „капетан Лазарев, човек и духом и телом толико пун крепости и снажан" и које је српски витез лојално показивао своме господару; описао је, као да јој је био присутан, и гласовиту кнежеву вечеру, и навео је, као да ју је слушао, „здравицу" Лазареву и речи које су тако понизиле и увредиле Милоша и у њему распламсале племениту ватру и изазвале његов велики завет; дао је и слику Милошевог одласка у турски табор на моћном коњу и с блиставим копљем окренутим наопако, и испричао, с богатим појединостима, како је Милош извео свој незаборавни подвиг и како је потом покушао да се врати у српски табор, али је био убијен док је стављао ногу у леву узенгију свога коња; није затим тај Дукин преводилац пропустио да изнесе како је текла битка, која је, разуме се, морала имати свог издајника — забележио је и његово толико загонетно име: Драгослав Пробишић — и у којој су Срби поражени, а њихов кнез, „напуштен од својих капетана", жив заробљен, доведен под султанов шатор и тамо погубљен, пошто се претходно могао оведочити у Милошеву верност и његово беспримерно јунаштво.

У својој верзији Дукине историје анонимни њен преводилац показао се више као заинтересовани приповедач, а мање као непристрасни историчар; он се није ни потрудио да потисне лична осећања, а више пута им се и отворено препустио, и прекидајући токове нарације, узбуђено је апострофирао личности о чијим је делима говорио. Свако поближе разматрање тог дела неизбежно се сусрело с питањем: одакле је он узео основне елементе за свој хуманистички приказ битке? Одговор који се најчешће даје не мора бити нетачан: нашао их је највероватније у савременим песмама, у првом реду усменим, које су се о косовској трагедији већ могле певати и које су се у то време и на нашем Приморју увелико волеле[7].

Истовремено с Дукиним преводиоцем косовску легенду унели су у своја дела и неки познатији дубровачки хуманисти. Али како нам за све њих нису на располагању ни потпуне биографије, ни прецизно утврђене хронолошке околности њиховог рада, нисмо у могућности да разрешимо ни цео низ неизвесности које се у вези са њима постављају, а између осталих, ни две основне: какав је међусобни редослед њихових списа, и нису ли они можда утицали један на другог како у својим опредељењима за косовску причу, тако и у њеној обради.

Колико је сада могућно видети, најранији је од тих Дубровчана био све до скора мало познати Феликс Петанчић.[8] Однедавно знамо да је он рођен у Дубровнику, око 1455. године, у скромној породици која је становала негде у предграђу Пиле. Први животни кораци били су му исто тако скромни: почео је као помоћни наставник у дубровачкој школи, од 1478. године, и као канцелар у криминалном суду, од 1482. године. У то је време, несумњиво, имао прилике да ослушкује живе гласове народне традиције, од којих ће неки поново одјекнути у његовом сећању касније, када буде у туђини. Још тада је и доста путовао, проширујући своја познавања света, а сем тога је пуне три и по године, од септембра 1487. до априла 1490, боравио у Угарској, као управник преписивачке ра-

[7] Такво објашњење даје, на пример, Ф. Рачки.
[8] О њему су се код нас у последње време појавиле одличне расправе Петра Колендића, *Феликс Пешанчић йре дефинишивног одласка у Угарску*, Глас САН књ. CCXXXVI, Одељење лит. и језика н.с. бр. 4, Београд, 1959, стр. 1—22, и Драгутина Книвалда (Kniewald), *Dubrovčanin Feliks Petančić o ratovanju s Turcima*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 3, Beograd, 1956, стр. 80—106; *Feliks Petančić 1502 o putevima kojima valja napasti Turke*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 5, Beograd, 1958, str. 25—58; *Feliks Petančić i njegova djela*, САНУ, Посебна издања књ. CCCL, Одељ. лит. и језика, књ. 12, Београд, 1961, стр. 1—102. У њима је наведена ранија литература о Петанчићу, махом страна.

дионице краља Матије Корвина. На сцену европске политике ступио је, ипак, тек по коначном одласку из Дубровника, који је пао првих дана 1496. године. Тада је, једно за другим или истовремено, био минијатуриста и калиграф, дипломата у служби угарског краља Владислава II и личност његових поверљивих мисија, аутор историјских и политичких трактата и заклети канцелар краљевског града Сења.

Од три његова списа, у два се понешто говори о косовској бици и о њеним знаменитим учесницима. Оба су та списа настала, по свему би се рекло, приближно истовремено: један 1502, а други можда и који месец раније, током 1501. године, и оба су, као што је то већ међу хуманистима морало бити, на латинском језику. У ономе који носи наслов *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* (*О путевима којима се Турци могу напасти*) Петанчић је краља Владислава II, као једног од главних војсковођа тада образованог хришћанског савеза против Турака, обавештавао о два пута који га преко Балканског Полуострва могу одвести до Цариграда. Оба су исходиште имала у Београду, али је један од њих, који се звао „горњи пут“, водио у Тракију или Романију до Галипоља и Цариграда, а други, који је назван „доњим“, полазећи од Београда, ишао је преко Дарданелских и Трибалских гора (Македоније) и опет стизао до Галипоља и Цариграда[9]. Говорећи о овом другом, Петанчић се дотицао и локалитета који су заувек прославили догађаји везани за судбоносну битку. Први је од њих Крушевац. „Идући око места Остернице и Раваничког манастира, [пут] доводи најпре на Мораву, пређе Мосхијом звану, уз једну страну града Крушевца текућу, која се каткад, кад су многе кише, прелазити не да“. После тога исти пут је изишао на Косово, на коме, према даљем Петанчићевом казивању, „Амурату турском краљу са великом варвара множином из Тракије у Мизију упадајућем, Лазар деспот (...) са много тисућа на сусрет изађе, и ту буде убијен, а од његове војске мало њи' у животу остану, победу пак Турци добију, но та није била без њиове крви, јер ту им је њиов цар погубљен, гди јошт његова утроба, у мермерном смештена гробу, лежи, јер лешина је у Бурзију или Бирзу, столицу Битиније, однешена, да се тамо са другима из фамилије Отомана краљевима сарани“.[10]

Тај први Петанчићев текст о Косовској бици по обиму а и по своме карактеру не одваја се много од записа анонимног дубровачког аналисте; али у њему већ има и нових појединости, као што су оне о Муратовој утроби, укопаној на Косову, и о његовом телу, однетом у Брусу и тамо сахрањеном. Њих ће, дуго иза Петанчића, један за другим понављати дубровачки путници који буду пролазили гласовитим пољем и о свом путу понешто бележили, у путописима и службеним извештајима, или у песничким делима.[11]

Ако је у овом свом спису Петанчић о Косовској бици морао бити ограничен на концизне и узгредне наговештаје, у другом свом делу, у коме је излагао животописе турских ца-

[9] Петанчићево дело остало је у рукопису вероватно и стога што је имало карактер поверљивог меморандума. Први пут је штампано у Бечу, 1522, под насловом: FELICIS PETANCII ICANCELLARII [!] SEGNIAE QVIBUS ITNERIBVS [!] TVRCI SINT AGGREDIENDI. AD VLADISLAVM HUNGARIAE ET BOEMIAE REGEM LIBELLVS; потом је више пута прештампавано, што значи да је дуго било актуелно. Било је и превођено на немачки. Српски превод начинио је Јован Суботић и под насловом *Разглаголство Феликса Петанчића, сењског канцелара, о путовима којима се може напасти на Турке, к Владиславу унгарском и чешком краљу* штампао га у Летопису Матице српске књ. 79, 1847, стр. 31—45; по том преводу су и наши наводи из Петанчићевог дела. Суботићев превод углавном је задржао, уз нешто језичких модификација, Петар Матковић у расправи *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*, Rad JAZU 49, Zagreb 1879, str. 103—164.

[10] Из Суботићева превода овај одељак наводи и Љ. Ковачевић, *нав. дело*, 266.

[11] Вид. на пр. М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине*, Зборник за ликовне уметности, 8, Матица Српска, Нови Сад, 1972, стр. 229—261.

рева и исликавао њихове минијатурне портрете, могао се широко и слободно отиснути по пучини необуздане хуманистичке реторике. То дело се под насловом *Historia Turcica* (*Турска историја*) чува у једном раскошном кодексу Градске библиотеке у Хамбургу, за који је сада несумњиво утврђено да представља Петанчићев аутограф.[12] Излажући живот Мурата I, када је, по хронолошком редоследу, дошао до тога султана, Петанчић је, на десетом фолијуму свога рукописа, дао властити приказ Косовске битке, који је тек недавно публикован и који стога историчари народне књижевности још нису стигли да уоче.[13] У уводним реченицама тамо се приповеда како је султан Мурат, гледајући да Грци пропадају од неслоге и у међусобним сукобима, зачео у себи мисао да изгради темеље пространог краљевства. У краљевствима Рашке (in Rasiae regnis) и у „Илирику" он је затекао више ситнијих краљева (reguli), славних врлином не само својом, већ и својих предака (maiorum et sua virtute illustres). Већ је то инсистирање Петанчићево на врлини рашких краљева траг његовог хуманистичког гледања на ствари и уношење омиљених хуманистичких термина у процене људи и њиховог поступања; у том правцу он ће наставити до краја свога приказа. Рашке и „илирске" краљеве, приповеда он даље, турски цар је претњама нагнао да бирају између сурових закона ропства и рата; а да се брже одлуче, затражио им је таоце. У међувремену лукаво је обасипао њихове прве људе богатим даровима, срамотећи их потом као пребеге и издајнике. У таквим приликама „Стефан, цар Македонаца и Рашана" (Stephanus Macedonum Rasianorum caesar) — а то је главом наш кнез Лазар — за кога се вели да је био „изврстан војвода и ратник" (dux singularis et miles) наредио је војсковођама да сакупе војску, а велможе је позвао себи у двор да се посаветују о спасу државе. Међу званицама био је и један „илирски кнез, племенит и реван, по имену Милон Кабле" (dux illyricus quidam, nobilis, pervigil, cui Myloni Chable nomen erat); није, наравно, тешко погодити да се иза тако измењеног имена не крије нико други до Милош Кобилић. За њега је речено да је такође примао дарове од Турака. На гозби, „цар" је својим „рашким, македонским и осталим кнежевима и првацима краљевства" одржао потресан и драматичан говор, који Петанчић, по хуманистичком обичају, текстуелно наводи. У том Лазаревом говору опште рефлексије смењивале су се с врло конкретним позивима присутнима, а снажне емоције које су прожимале једне и друге дизале су реченице до неке посебне речитости. Пошто је на почетку одао признање слави (gloria) предака својих велможа и њиховој личној врлини (virtus), које је дуго имао пред очима — што је, поред врлине (virtus), уношење и другог кључног појма хуманистичке доктрине о човеку, славе (gloria) — цар их је одмах подсетио да омиљеност, достојанство и части у пуку брзо нестају пред гласинама које се шире, а да једино врлина никада неће бити пролазна и трошна. Није од њих тражио да слепо следе његове судове, него их је позивао да процењују и сами; никога није оптуживао, већ је хтео да изнесе оно о чему су се ширили гласови; и није приводио сведоке, нити је тражио отварање парнице. Споменуо им је нешто што је слушао од својих предака, а то је да је слога најбољи вођа краљевства. Непријатељ је стајао пред њима приправан, а њихове снаге биле су одавно умањене и скрхане; једина узданица, према томе, била је њихова слога, па ако она и не би била кадра да спасе краљевство, могла би барем да буде подстицај у борби. „А смелост доноси славу", — подсетио је он, сентенцом коју би мирне душе потписао сваки хуманиста међу Петанчићевим савременицима. Јецајући и у сузама, цар је прешао тада на оно најтеже: да су неки од присутних добили турске дарове и да су дезертирали усред боја. Опомињао их је и заклињао, у име верности и

[12] Петанчићева *Historia Turcica* чува се у Градској библиотеци у Нирнбергу под сигн. Ms Solger 31. 2°. О њој вид. подробније: D. Kniewald, *Feliks Petančić i njegova djela*, 42—43; Исти: *Feliks Petančić o ratovanju s Turcima 1502*, стр. 100. и даље.

[13] У нав. делу *Feliks Petančić o ratovanju s Turcima* D. Kniewald је саопштио текст одељка о Мурату II и Косовској бици и дао његов скраћен и прилично слободан превод. Тај превод је коришћен и у овом раду, али допуњен и местимице исправљен.

покорности краљевству, да пре саспу своје стреле у њега, ако им је што крив, него да преверe и пређу Турцима. Јер, одозго гледају богови — рекао је управо тако: богови, а не бог — и они смртницима одмеравају праведне награде за њихова дела. Сам завршетак свог говора рашки владар једва је изрекао од бола и јецаја (dolorem cum gemitu miscens) и то је било понизно обраћање боговима и свим божанствима на небу (diis sociis et quaeque superum numina extant) с молбом да они помогну у борби с непријатељима.

Узбуђеном рашком цару, на његове речи пуне емоција и бола, одмах је узвратио „Илир Мило" (Illyricus Mylo), који је морао осетити да се оне њега понајвише и тичу. Али, за разлику од свога владара, Милош је, у овој хуманистичкој Петанчићевој приповеци, беседио трезвено, рационално и како би то учинио и неки Петанчићев савременик пред судијама, вешт у одбрани од изнетих а рђаво заснованих оптужби; у његове речи као да се прелило јуридичко искуство дубровачког хуманисте стечено дуготрајном службом у криминалном суду и у општинским канцеларијама. Није стога незанимљиво ослушнути тај вешти и језгровити Милошев пледоаје за властиту ствар:

„Славни царе! Говорим за себе, јер се јако стидим да пред овим узвишеним судом водим спор за друге. Ово је ствар у којој је глава у питању, а свако треба да чува своју главу и да је не изгуби безумно. Али када су војсковође, прослављени у рату, оптужени за злочин, зар није потребно да буду присутни и тужилац који им злочин приписује и сведоци који су достојни вере? Цар каже: гласине оптужују. Зар да њима верујемо? Пошто је, велможе, такав тужитељ веома непоуздан, ја никако не видим да се може образовати суђење за злочин. Доиста признајем да сам од турскога цара примио дарове, али одбијам да сам ја, Милон, пребеглица и издајник у бици. О царе, када је одбијање дарова које даје тиранин смртно опасно, и када их, међутим, примимо претварајући се да смо му верни и тако лукавством сачувамо главу, онда је то вештина, а не може да буде злочин. Ти си, царе, признао да ти је већ дуго пред очима врлина моја и мојих предака. Радо примам твоју похвалу, славни царе, али те молим: помози милостиво Милону да безумно не пропадне. Старо право македонских краљева захтева да се суђење за злочин обави тамо где је он почињен. Према томе ћу ја поћи турском краљу да ми се тамо суди због злочина о коме се шири глас!"

У тој прибраној правничкој одбрани тешко бисмо могли познати расрђеног Милоша Кобилића из народне традиције, с којим Петанчићев осавремењени Мило Кабле уистину има мало шта заједничко. Даље причање дубровачког хуманисте знатно је ближе духу познате приче. Оклеветани витез дигао се с трпезе и журно се упутио турском табору. После *неколико дана путовања* — (податак који изазива чуђење!), — стигао је турској војсци, силно узбуђен због прекрасног подвига за који се спремио; био је одлучан да своју судбину реши оружјем. Кад су га Турци, запрепашћени његовим доласком, коме нису погађали узрока, увели пред цара, Милон му се поклонио, павши пред њега ничице; али пружена царева нога, обувена у чизму, коју је ваљало да пољуби, раздражила га је још више и он је хитро левом руком извукао бодеж, а десном га забо цару у бедро. „Још је завртео бодеж, и тада га је крвава извукао, као да се хоће осведочити да ли је рана смртоносна". Засут турским стрелама, а пошто је извршио свој велики подвиг, умро је окренут небу. „Његова десница, као вечити залог врлине и славе, све до данашњег дана виси о сребрним оковима на вратницама Брусе, која је знаменити град Мизије".

Са данашњег нашег растојања од Петанчића уопште није могућно ишта рећи о изворима којима се он послужио и од којих је пошао развијајући своју косовску приповест; да је таквих извора морао имати, и да су они били и писани, а не само усмени и традиционални, изгледа несумњиво. Колико је дорађивао преузету грађу такође није лако просудити;

али сав онај хуманистички оквир у који ју је ставио и многи трагови хуманистичке концепције света који се у његовом тексту запажају стварају уверење да је његов лични удео у свему томе свакако био врло велики.

Од тада ће и сви потоњи писци о Косову, Лазару и Милошу поступати на истоветан начин: њихово ће излагање бити својеврсни спој издвојених момената које је нудила традиција и који су понегде били већ прибележени код претходника и властите доградње изведене с више или мање вештине и фантазије. Да је тај закључак на сигурним темељима најбоље показује околност да још барем два писца на разним странама убрзо понављају појединости легенде о трагичном догађају, али обојица, поред већ познатих детаља, као што су кнежева вечера, здравица и Милошев завет, одлазак Милошев у турски табор и убиство султана, домећу са своје стране и понеке нове, и свему дају још особени стилски и литерарни печат. Један је од њих словеначки путописац Бенедикт Курипечић, чији спис за овај мах остављамо по страни, а други је врло познати дубровачки хуманиста и историчар, властелин, бенедиктинац и опат манастира Свети Андрија и Свети Јакоб од Вишњице Лујо Цријевић-Туберо (Aloysius Cervinus-Tubero, 1459—1527), чије нас виђење косовске битке тренутно више занима.

Као што се зна, опис косовске битке Цријевић је унео у шести одељак (liber sextus) свог значајног историјског дела, које се обично наводи као *Коментари о своме времену*, а у ствари има много дужи наслов: *Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis etc. commentariorum de rebus, quae temporibus eius in illa Europae parte, quam Pannonii et Turcae eorumque finitimi incolunt gestae sunt libri undecim.*[14] Своје дело учени бенедиктинац радио је дуго, између 1500. и 1527. године, а оно је угледало света тек осам деценија после његове смрти, да још касније, због пишчевих безобзирних опаски о папи Александру VI и другим прелатима, као и о збивањима из историје римске цркве, буде уврштено у попис књига чије је читање забрањено католичким верницима (*Index librorum prohibitorum*).

Мало у ком напису о Косовској бици, било да му је аутор историчар, или га је радио повесничар књижевности, Цријевићев опис није навођен и опширно коментарисан,[15] тако да се може заиста рећи да је широко познат у свим основним својим линијама. Истицано је, и зна се довољно, да и код Цријевића долазе многи већ више пута до тада поновљени детаљи косовске легенде, као што су кнежева вечера, Лазарева здравица упућена Милошу, одговор осумњиченог витеза и његов завет дат том приликом да ће убити турскога сулатана, одлазак Милошев у непријатељски табор и остварење те замисли, затим сама битка и у њој јуначка кнежева погибија. Али Цријевић, готово на сваком кораку, има, или зна, и понешто више, и то како у самим чињеницама, тако у контексту у који их ставља и у начину на који их даје, и затим, и не мање, у објашњењима и размишљањима којима пропраћа свој приказ. Од чињеница ново је пре свега указивање на то да је Милоша пред кнезом из зависти оптужио један од његових такмаца; нов је и ситан, али живописан, податак о пехару, који кнез поклања Милошу, заједно с вином, којим

[14] Цријевићево дело штампано је први пут у целини, и под наведеним насловом, 1603. године у Франкфурту. Друго издање: Франкфурт, 1627. Joannes Georgii Schwandtner прештампао је исто дело у другој књизи колекције *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuini*, Vindobonae, 1746. Постоји и издање приређено у Дубровнику 1784. године.

[15] Вид. Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица Н. Чупића, II, 1878, стр. 137—140; ту је један део Цријевићевог текста саопштен у латинском оригиналу и у преводу на наш језик. Затим: Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 266—268 (одељак из Цријевића нешто је шири, али се наводи само у преводу), Ср. Ј. Стојковић, *Косовска епопеја*, *Преглед покушаја за састав народнога епа о боју на Косову*, Београд, 1901, стр. 37—39 (према С. Новаковићу и Љ. Ковачевићу), и т.д.

му је наздравио; нова је и слика Милоша како копља окренутог наопако одлази у султанов табор, и нов је, сасвим, опис саме битке, у коме има и врло свежих појединости о променљивим токовима ратничке среће, о држању српских и турских бораца, о лукавству турских војсковођа и о фаталној Лазаревој замени коња и још фаталнијем његовом упадању у јаму покривену пруђем коју су ловци ископали да помоћу ње хватају дивље звери. Још више је Цријевић интервенисао са своје стране наводећи — а у ствари, ако хоћемо праву реч: измишљајући — сопствене верзије говора који казују Лазар и Милош, или говоре којима турски прваци подстичу своју уплашену, посусталу и већ на измицање спремну војску да се врати у битку и изнова засведочи јунаштво и стечену славу. Хуманиста Цријевић присутан је затим нарочито када, следећи античку терминологију, српске борце и Лазареве поданике назива Дарданцима, Илирима и Македонцима, а самога кнеза „краљем Дарданаца" (Dardanorum rex); када уноси измишљену појединост о начину на који Илири и Македонци изналазе истину код осумњичених помоћу вина; када Лазара не замишља као пасивног и уплашеног борца, који у бој улази „више нагнан нуждом но по својој вољи", како га је Дукин преводилац схватио, већ као човека који је и сам веома срчан ратник (erat ipse quoque acerrimus bellator) и који на челу својих коњаника јуриша смело на Турке и бори се читав тај крвави дан, тако да катастрофа наступа неминовно тек када му коњ посустане од тешког умора и када кнез одлучи да га промени, при чему се, не схвативши његове намере, његова војска збуни и преплаши, а он ни тада још не клоне духом, већ „полети кроз редове њихове трудећи се да их поврати у бој", на жалост узалудно, „јер нико од страха ништа не чујаше". Нарочито карактеристичан моменат у Цријевићевом приповедању настаје приликом описивања последњег Лазаревог часа када он покуша да и сам утекне из опасности и када, у очају, прокуне *судбину*; али поменувши ту реч (fortuna) хуманиста Цријевић одмах се сетио да је он и католички опат, и очигледно да унапред предусретне евентуалне невоље, објаснио је да судбина није друго до одлука Божја која је људском знању недоступна.

Када је реч о Цријевићевој хуманистичкој реконструкцији збивања на Косову, не треба, свакако, оставити по страни и не споменути и неке даље околности. Прво је да је он догађај временски погрешно одредио, сместивши га у време владавине Бајазита Другог (Bazethes secundus), који је, као што се одвећ добро зна, умро тек 1512. године! Како је до те његове забуне могло доћи, нико још није покушао да објасни, а уистину није је ни лако објаснити. Друга се околност тиче његовога односа према текстовима Феликса Петанчића: да ли их је Цријевић познавао и у којој их је мери користио? То је он могао, и чак лако, с обзиром на то да је Дубровчанин, што је и Петанчић, и још с обзиром да је био тесно повезан с Угарском, у којој су се чувала Петанчићева дела, и да је тамо и ишао, крајем 1508. године, на основу дозволе своје владе да посети надбискупа калочког и бачког,[16] с којим је био пријатељ и коме ће ове своје *Коменшаре* и посветити.[17] На претпостављање у том смислу наводи идентичност начина на који Петанчић и он мењају име Милоша Кобилића: обојица га зову Милоном, што тешко може бити само случајна подударност; можда је путоказ у том смеру и детаљ о Милошевој у сребро окованој и на гроб убијеног турског султана у Бруси окаченој руци, о којој такође говоре и Петанчић и Цријевић. Трећа је од тих околности да се и из Цријевићевог дела види да је косовска легенда живела на тлу Дубровника већ у оно време у многоме уобличена и у пуној раскоши својих сликовитих детаља. Највероватније је да ју је доиста, као што је помиш-

[16] Gelcich J. — Thallóczy, L., *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusinae cum Regno Hungariae. Ragusa ès Magyarország*, Budapest, 1887, str. 831.

[17] Та Цријевићева посвета Gregorio Fregepani Colociensium Pontifici изостављена је у издању из 1603. године, али долази у више сачуваних рукописа истога дела, од којих су поједини из XVI и XVII века. Све доскора, чувао се у Дубровнику и Цријевићев аутограф, у коме је чак било много детаља који нису ушли у издање, али је тај аутограф негде нестао.

љао још Стојан Новаковић,[18] Цријевић великим делом узео „из какве народне песме о боју на Косову, како се певала у другој половини XV века". Присутност таквих песама не би била нимало необична када се зна колико су у те деценије у Дубровнику још била жива сећања на славу средњевековне Србије, јединствене међу свим „словинским државама", сећања која су са своје стране затим поново одржавале у животу и чак јачале, између осталога, и те песме. Али је исто тако ван спора да у Цријевићевој косовској причи, фиксираној у хуманистичкој прози на латинском језику, „све појединости нису биле из народне песме", како се даље досећао Стојан Новаковић: њих је дубровачки опат нашао ко зна где или их је једноставно сам смислио.

Цријевићево историјско дело, и у њему његов приказ Косовске битке, читали су се у Дубровнику из рукописа све док главнину тог дела која се тиче порекла и обичаја Турака и догађаја из њихове историје није у Фиренци 1590. године штампао италијански хуманиста Франческо Сердонати (Francesco Serdonati) и тако је начинио предметом светске, а не само уско домаће, лектире.[19] Своје издање он је приредио на основу рукописа који му је послат из Дубровника, а трошкове штампања поднео је, из патриотских побуда, дубровачки патриције Мато Цонов Бунић. Књига је одужим и ласкаво писаним текстом посвећена сенату Дубровачке Републике, и у њој је италијански хуманиста, који је био плодан и разноврстан писац,[20] између осталога са захвалношћу говорио и о свом дванаестогодишњем боравку у Дубровнику, где је за све време служио као управитељ гимназије, сменивши на истом месту не мање чувеног Нашимбена Нашимбенија.[21] Сердонати је, међутим, учинио и нешто више: 1598. издао је у Фиренци италијански превод Бокачовог дела *De casibus illustrium virorum*, који је био дао Ђузепе Бетуси (Giuseppe Betussi) под насловом *I casi degl'huomini illustri*,[22] али је у низу сопствених додатака

[18] *Српске народне песме о боју на Косову*, 140.

[19] Пуни наслов тог издања: LVDOVICI | CERVARII | TVBERONIS | PATRICII RHACVSANI | ABBATIS DIVI IACOBI | *De Turcarum origine, moribus, et rebus ge- | stis commentarius.* | [типографска марка] Florentiae, apud Antonium Patavinum, 1590. | *Cum licentia Superiorum.* У посвети Illustrissimo Senatui rhacusino део који се односи на Л. Цријевића врло је занимљив: Nihil in rebus praeclarius et homine dignius esse videtur, quam de aliis benemereri, et quod inde manat, clarorum virorum memoriam pie, inviolateque conservare; eam autem utranque laudem vestra natio secuta est omni tempore, vel potius assecuta. Qua in re gloriam magnam tulit Ludovicus Cerva Patricii ordinis civis vester, vir omni liberali doctrina politissimus et Divi Jacobi in vestra ista Melitensi congregatione abbas, nam praeter quam, quod multa ad monachorum commodum, et patriae ornamentum pertinentia praeclare instituit, et prudenter administravit, non pauca etiam ingenii sui posteris reliquit, quibus suis temporis res gestas complexus est et claros multos viros immortalitate donavit...

[20] Нека од својих дела штампао је сам, као на пример *Di Lucio Anneo Seneca dell' ira libri tre tradotti in lingua toscana et con molte annotationi dichiarati ...*, Padova, 1569; *Le historie delle Indie orientali del r.p. G. P. Maffei ... tradotte di latino in lingua toscana*, Venetia, 1589; *Esortazione dell'illustrissimo et reverendissimo signore cardinale Baronio, bibliotecario apostolico alla Republica di Venezia tradotta dalla latina nella volgar lingua*, Roma, 1606; друга су штампана знатно касније, као *Alcune vite de donne celebri italiane*, Padova 1871; *Proverbi inediti*, Padova, 1873, и т.д.

[21] У Дубровнику је Сердонати био rector della scola од краја 1569. до краја 1580. године, када га је заменио Domenico Tatti, кога је он препоручио дубровачкој влади, морајући сам да, због својих послова, оде из Дубровника. За то време он је у Дубровнику, у катедралној цркви, одржао две свечане беседе на латинском језику, једну о погребу надбискупа Хризостома Калвина, 15. фебруара 1575, а другу приликом дочека новога надбискупа Винченца Портика. Обе је потом штампао у књизи: FRANCISCI SERDONATI | FLORENTINI | ORATIONES DVAE | HABITAE RHACVSII, ALTERA | in funere Chrysostomi Calvini Archi- | episcopi Rhacusini, | ALTERA IN ADVENTV | *Vincentii Portici novi Archiepiscopi* | *in aede Divae Mariae.* | SVPERIORVM PERMISSV. | CAMERINI, | Apud Haeredes Antonii Gioiosi, et Hieronymi | Stringarium Soc. MDLXXVIII.

[22] Пуни наслов тог дела: I CASI | Degl' Huomini Illustri | DI MESSER | GIOVAN BOCCACCIO | *Ne' quali si trattano molti accidenti* | *di diuersi Principi,* | Incominciando dalla creazion del mondo fin' al tempo | suo con l'Istorie, e casi occorsi nelle vite di quelli. | *E i discorsi, ragioni, e consigli descritti dall'* AVTORE | *secondo l'occorenza della*

„случајевима" које је био обрадио Бокачо придружио и низ напомена о збивањима из живота неких наших људи, краља Звонимира, Хрвојића, Стјепана Косаче, Сандаља Хранића, Николе Зринског, а између њих и кнеза Лазара, „деспота Србије" (Lazzero, Despote della Servia).[23] Ова последња, која је и најдужа, представља причу о Косовској бици, дату у италијански писаној верзији, али сасвим према делу Луја Цријевића, као што је Сердонати лојално и признао, напоменом Abate Tuber.[one], стављеном на маргини односне стране. Сердонатијева верзија је знатно скраћени, али у главном преведени и парафразирани Цријевићев текст; италијански писац изоставио је из њега говоре и избацио Цријевићеве амплификације и сувишне рефлексије.[24] Колико се држао Цријевића и ослањао се на његов ауторитет, показује чињеница да је косовски догађај, идући за Дубровчанином, погрешно везао за време Бајазита Другога, и при томе чак полемисао са својим земљаком Паолом Ђовијем, по чијем је рачуну то био први султан тог имена. „Ми, међутим, следимо у томе Лудовика Туберона опата — наглашава он на том месту — који је био Дубровчанин и много боље обавештен о турским стварима". Захваљујући Сердонатију, о великој бици српске историје и о подвигу Милоша Кобилића — који се овде такође назива једино Милоном (Milone) — сада је понешто могао прочитати и онај део европског света који није знао латински, али је пратио књиге на италијанском језику; у томе је и сав значај овога дела и тиме се оно укључује у литературу о Косову.

Кратко време после тога, Сердонати је био надмашен и у том погледу волуминозним делом *Краљевство Словена* (*Il regno degli Slavi*) које је у Пезару 1601. године штампао

materie. | Tradotti di lingua latina in volgare per | M. Giuseppe Betussi | *Con una nuova giunta fatta per Messer* | FRANCESCO SERDONATI | Con due tauole l'una de capitoli, e l'altra copiosissima | DELLE COSE NOTABILI.—[штампарски знак] IN FIORENZA, Per Filippe Giunti, MDIIC. | *Con licenza, e Priuilegio.*

[23] О тој за нас важној књизи писао је укратко Мате Зорић у свом одличном прегледу *Talijanski pisci o nama i našim književnostima*, Književna smotra, Zagreb, III, 1971, 8, str. 66.

[24] Сердонатијев опис Косовске битке, који је у цитираној књизи на странама 612—614, није код нас познат, па стога неће бити без интереса саопштити га овде у целини: „... secondo Baiazet, il quale parimente finì la vita sgraziatamente, che mosse guerra a Cristiani della Macedonia, e di paesi vicini, i quali preson l'arme, e con loro Lazzero, Despoto della Seruia, e alloggiarono vicino al campo Turchesco, e la sera innanzi al dì che disegnavano far battaglia, Lazzero fece un convito a suoi Capitani, e Baroni, con pensiero di rimproverare a uno d'essi nomato Milone il tradimento, che gli era stato detto, che tramava, disegnando d'osservare la risposta, e gli atti suoi, e giudicandolo colpevole punirlo incontanente, e trovandolo innocente liberare se dal sospetto. Il perche nel bel del banchetto bevendo l'uno all'altro secondo l'uso del paese, Lazzero presa in mano una coppa d'ariento piena di vino si rivolse a Milone, e disse: Io ti offerisco, Milone, questo vino insieme con la coppa, benche mi sia stato detto, che tu vuoi tradirmi. Ed egli senza mostrar nel viso verun segno di colpa, prese la tazza, e bevve il vino, e rizzandosi alquanto in segno di riverenza, rispose: Questo non è tempo, signor mio, ne di contendere, ne di disputare, poiche il nimico è quasi in battaglia; ma domani vi farò veder con l'effeto, che l'accusator mio mente, e che io son fedele al mio Principe. La mattina Milone per mostrare l'innocenza sua, e osservare quello, che haveva promisso montò a cavallo assai per tempo, e rivoltando la lancia dietro le spalle con la punta verso i suoi, che appo quelle nazioni è segno di mutar bandiera, corse a ripari de Turchi, e perche per lo valor suo era conosciuto anche da nemici fu accolto prontamente, e intromesso nel padiglion del Re, e gittandosi in terra a modo de' Turchi, l'adorò, e mentre che col capo basso bacia va la mano, che dal Re li fu porta, trasse fuori un pugnale, che haveva portato nascosto in seno, e diede due ferite al Re nello stomaco, e l'ammazzò e tentando d'uscir fuori fu dalle guardie ucciso dentro al padiglione. Di questo fatto dicono conservarsi ancor oggi memoria in Bursia Città dell'Asia, ove è la mano di Milone coperta d'ariento sopra 'l sepolcro di Baiazet. Pensò Milone con uccidere il Re de Turchi, che l'esercito si dovesse dissolvere, e sbandare; ma la cosa passò d'altra maniera, perche primieramente i Cristiani non sapendo a che fine Milone fosse passato tra nimici, crederono, che si fosse ribelato, e ciò cagionò nelle menti di molti qualche turbamento, e i Turchi non presono spavento della morte del Signore, perche i Bassà la tenner celata, e vennero a battaglia, e alla fine furon vittoriosi, e Lazzero vi morì ...

други Дубровчанин и бенедиктинеки опат Мавро Орбин (Mauro Orbini).[25] Орбин је косовској бици дао простора на одговарајућем месту српске историје, где је износио оно што је успео да из својих извора прикупи о Кнезу Лазару и о свему што се збило за његове владавине. За приказ Косовске битке, Орбин је, као што је то у историографској литератури одавно утврђено, преузео у целини казивање свога читав век старијег сабрата Луја Цријевића, и преузео га, разуме се, са свим његовим легендарним појединостима. За такво преузимање ми сада употребљавамо прикладнију реч — преписивање, али оно је било један од омиљених хуманистичких манира, који је „мљетски абате", мора се то отворено рећи, користио пречесто и превише. У овом случају, ипак, није остао једино код тога, мада би крупну ствар учинио и да је Цријевићеву причу само поновио; јер тиме ју је уклапао у свој велики и са заносом рађен мозаик словенске и српске историје који ће се читати на страни, али који ће затим извршити и толико снажан, а гдекад и пресудан, утицај на духове код нас, и то не само на оне из његовога доба, него и на многе из времена каснијег, чак и знатно каснијег. Орбин је познату причу са своје стране још обогатио појединим моментима које, сумњи нема, није могао наћи у списима историчара, а које је могао, у колико их није до краја сам измислио, слушати искључиво у песмама анонимних народних певача. То је најпре моменат о свађи Лазаревих кћери, Маре, жене Вука Бранковића, и Вукосаве, тобожње жене Милоша Кобилића, које се нису могле сложити око вредности својих мужева, а зетова кнеза Лазара. То је исто тако моменат о завади и о двобоју Вука и Милоша, који су из те свађе проистекли и који су после дали своје кобне плодове. И то је, затим, моменат о издаји Вука Бранковића, који је, као поетично објашњење пораза, брзо и широко прихваћено, а које је дало толико простора чувеним и страсним препиркама у нашој познијој историографији. По властитом нахођењу, Орбин је додао још нешто што је, у складу са својим схватањима artis historicae, сматрао веома ефектним. То је онај велики Лазарев говор, тобож одржан борцима пред одлазак у битку, препун пламених позива, бујне реторике и узвишених сентенци о слободи и животу достојном човека, али у коме се осећа и дах истинске поезије. Тај измишљени Лазарев говор Орбин је доиста могао писати према неком обрасцу из хуманистичке литературе, који још увек није идентификован; али у њега је он, исто тако сигурно, уносио и неке мисли које су му лично биле врло драге и које је формулисао сасвим према барокној и рестаурацијској поетици, које се и иначе држао. Једна је од таквих његових мисли и ова: „Смрт се не избегава одлагањем, али се зато много умањује слава кад се настоји да се избегне. Зар је смрт друго него свршетак и крај свих зала? Она, колико нам разум каже, не може бити тешка, јер бива у једном часу; ни горка, јер с њом престају све муке и патње; а зацело ни бедна ни досадна, јер бива само једном..."

Сигурно је први за Мавром Орбином пошао у излагању историје кнеза Лазара и њеног трагичног завршетка на Косову, савременик и суграђанин његов Јакета Лукаревић (Giacomo di Pietro Luccari, 1547—1615). У својој књизи о Дубровнику и његовој прошлости, коју је под насловом *Обилни извод из дубровачких анала* (*Copioso ristretto de gli annali di Rausa*) објавио у Венецији, 1605. године, овај угледни властелин, утицајни државник и искусни дипломата имао је првенствено за циљ да прикаже свој град, од његовога оснивања до времена у којима је он сам у њему живео и делао, са свим менама

[25] Од раније литературе о Орбиновом одељку о Косову упор. С. Новаковић, *Срйске народне йесме о боју на Косову*, 140—141; Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 272—273; Ср. Стојковић, *Косовска ейойеја*, 39—40. О Мавру Орбину, његовом делу, изворима којима се за њега служио, као и о вредности тога дела, видети: Мавро Орбин, *Краљевсшво Словена*, превео са италијанског Здравко Шундрица, Београд, СКЗ, 1968. и предговор Мирослава Пантића (*Мавро Орбин — живош и рад*), стр. XI—CVIII, и Радована Самарџића (*„Краљевсшво Словена" у развишку срйске исшориографије*), стр. CIX—CXXXVI а затим исцрпне коментаре Симе Ћирковића, нарочито на стр. 329—331.

његове судбине и с описом његовога устројства. Али је морао захватати и шире и говорити и о ратовима који су Дубровнику били наметани, о уговорима о миру који је склапао и о свему знатнијем што се догађало у његовом суседству или у земљама од којих је он зависио. Тако је у његово излагање ушао кнез Лазар, као што су, више или мање, ушли и сви остали српски владари. О кнезу Лазару — коме даје титулу деспота — Лукаревић је говорио с уважењем и симпатијама, приказујући га као пријатеља Дубровчана (Lazaro Despot amico de' Rausei). Дошавши у том свом излагању до 1389. године Лукаревић је споменуо како је султан Мурат (Murat, re de' Turchi) продро до Косова — „које Немци зову Amselveld, Угри Rigomezev, а Турци Cossovo" — „и ту је на обали Ситнице разбио и уморио Лазара, кнеза Србије, кога је издао његов зет Вук Бранковић". Очигледно је, већ по овоме, да се Лукаревић служио Орбиновим делом, из кога је узео објашњење Лазарева пораза издајством Вука Бранковића, али се исто тако запажа и то да је при том служењу показао и извесну меру опрезности, јер је погрешку свога претходника да се све то одиграло код реке Струмице исправио ставивши уместо ње реку Ситницу. Даље је Лукаревић сасвим концизан и у потпуности следује Орбина: „Ипак је на овом месту убијен и исти Мурат, од стране Милоша Кобилића, барона од Тјентишта у Хуму, зета кнеза Лазара". Према Орбину, Лукаревић је навео и да је, осим синова, кнез Лазар имао и пет кћери, од којих је Мара била жена Вука Бранковића, а Вукосава удата за Милоша Кобилића, али у Орбинову приповест о њиховој завади око славе и јунаштва својих мужева није залазио, јер јој можда, знајући јој изворе, није ни поверовао.[26]

У целини је изван наше традиције и представља турску верзију битке на Косову дело *Tag-ül tevarach* (*Круна историје*) од турског историчара Сад-уд-дина (Sa'd en Din, Сеадедин, Садудин);[27] ипак и оно улази у овај преглед, захваљујући чињеници да га је у XVII веку један Дубровчанин превео на италијански језик и, пошто је он свој превод у исти мах и штампао, учинио га је рано доступним читавом европском свету. Тај је Дубровчанин Вицко Братутовић (Vincenzo Bratutti), рођен у овом граду негде око 1615. године, али је, после дугог странствовања, умро у Мадриду, приближно око 1680. године, у својству тумача турскога језика на шпанском двору. Испрва је Братутовић живео у Дубровнику, у коме је добио и средње образовање; турски је учио на извору, у Цариграду. Кратко време био је у служби дубровачке господе и пратио је као драгоман њене поклисаре када су с харачом одлазили на Порту; његова влада слала га је неколико пута у нарочите мисије пашама и везирима у Будим. Већ 1638. године напустио је Дубровник, да најпре известан број година проборави у Бечу, где је био тумач турскога језика код цара Фердинанда, а онда се трајно настанио у Мадриду, у коме је, опет као тумач, код краља Филипа IV, дошао до лепог угледа и где је и довршио своје дане. Турског историчара, кога назива Саидином и цени врло високо, стављајући уз његово име атрибут „преизврсни" (eccellentissimo historico), преводио је док се још бавио у Бечу. Тамо је, 1649. године, штампао прву књигу тога превода, под насловом *Хроника о пореклу и о напредовању отоманске куће* (*Chronica dell' origine e progressi della casa Ottomana*), додавши уз то и веома дугачак поднаслов.[28] Наставак превода истога дела појавио се нешто

[26] *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro, di Giacomo di Pietro Luccari, Gentilhuomo Rauseo*... In Venetia, ad instantia di Antonio Leonardi, 1605, стр. 62—68 (о косовској бици, стр. 68). Лукаревићевог казивања дотакао се, сасвим укратко, Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 273.

[27] Упор. Алексеј Олесницки, *Турски извори о косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, XIV, 1935, стр. 59—98. Према студији А. Олесницког, излагања тог историчара коришћена су и у књизи Петра Томца, *Косовска битка*, Београд, 1968, на више места.

[28] Parte prima, nella quale si contiene le vita, li costumi, e le guerre de' primi cinque Rè Ottomani, cioè d'Osmano, d'Orhano, d'Amurate, di Baiasete (oltre la vita, e la guerre d'Isa Celebi, d'Emir Suleimano, e di Mula Celebi, i quali non s'annoverano fra li veri, e legitimi Rè) e di Muhamete.

доцније 1653. године, у Мадриду,[29] али нас он овде не занима јер се нашег предмета дотиче само претходна књига.

Косовска битка заузела је врло много простора у обимном одељку књиге у коме се излажу дела султана Мурата, „краља ратника" и „трећег краља Турака".[30] Као што се морало и очекивати, догађај је Сад-уд-дин и сагледао са супротне стране и испричао га на други начин пристрасно. Турска војска и њени ратници код њега су прави и једини верници, овенчани победничком славом, а њихови противници су „неваљали и ђаволски неверници", свет „нечист", „опак" и „ђаволски", „немио и одвратан Богу". Исто тако, Мурат је краљ „вечите славе" и „сатритељ војски", а Лазар „деспот Србије", зао је и опак сусед, који снује интриге и склапа савезе с „неверницима", арогантан, хвалисав и разметљив само када се осети јачим. Описујући на дугачко и на широко, и уз обилну употребу разгранате оријенталне речитости, сваки моменат косовске историје, турски eccellentissimo historico почиње најпре од њених узрока: он их види у пакостима и невољама које Турцима задају „неверинчки" суседи и због којих се Мурат одлучује да их смири и уништи. Назначени су и главни творци тих немира: „деспот Србије Лазар", затим „краљ Босне" и, као трећи, „владар Арбаније и Скадра". Сад - уд - дин после тога приповеда како је Лазар, осетивши зло које му се спрема, а „пун илузија", упутио посланике на све стране, с порукама суседним владарима о припремама „краља ратника": „Ако он уништи моју војску и разори моје земље, будите сигурни да ће разорити и уништити на исти начин и ваше. И ако сада пропустите ову прилику и погодност да се одупрете и супротставите, биће то приписано вашој лудости и немоћи. Али ако се сви заједно одупрете са својим оружјем и народима, биће лако сузбити непријатеља". Пошто је изнео овакву своју верзију Лазаревог апела, који је у српској народној поезији добио знатно другачији облик („Ко не дође у бој на Косово..."), турски је историчар дао фантастичан попис Лазаревих савезника који су се на њега одазвали; били су то владари Босне, Италије, Угарске, Влашке, Албаније, Богданске, Пољске и Чешке. Следећи је моменат његове приче: осокољен бројем и множином савезника, Лазар отпрема Мурату посланика с дрским и увредљивим предлозима, „показујући мноштво, свирепост и моћ неверничких војника, да би застрашио вернике, и употребивши велику вештину у хваљењу, увеличавању и увећавању својих ствари". По Сад-уд-дину, Лазар је добио достојан одговор и пошто је Косово одређено за поприште сукоба, почеле су обостране припреме. У даљим токовима приповедање се зауставља код неуспелог покушаја Лазаревог да се са делом трупа препречи пут Муратов код Марице, који се свршава по њега срамотно; на доласку на Косово и распореду „неверничких" (хришћанских) и „верничких" (турских) трупа, које су биле у размери пет према један у корист оних првих; на већањима у табору хришћана (да ли да ударе ноћу)[31] и у табору Турака (да ли да употребе

[29] Наслов тог другог дела: CHRONICA | DELL' ORIGINE, E PROGRESSI DELLA CASA | OTTOMANA | COMPOSTA DA SAIDINO TVRCO | *Eccelentissimo Historico in lingua Turca.* | PARTE SECONDA. | NELLA QUALE SI CONTIENE LA | uita, e le guerre di due Imperatori Ottomani, cioè, d'Amurate Secondo, e di Muhamete pur Secondo con la presa di | Costantinopoli. | TRADOTTA DA VINCENZO BRATVTTI RAGVSEO | *Interprete della Maestà Cattolica del Rè Felippo Quatro dall'Idioma* | *Turco nell' Italiano con la medesima frase, stile, ordi-* | *ne, e Tessitura dell' Autore, con somma* | *diligenza, e fedeltà* | OPERA NUOVA. | Nè mai per auanti data in luce: Stampata con Priuilegio | in Madrid l'anno 1652. | APPRESSO DOMINICO GARCIA MORRAS. Требало је да буде штампана и трећа књига овога превода, али она никада није угледала света.

[30] У наведеној првој књизи то су стране 140—156.

[31] Та појединост Сад-уд-диновог приповедања о Косову често је разматрана. Између осталих, задржао се на њој и Ђорђе Страцимировић (*Нешто о Боју на Косову*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске, Дубровник, 1906, 40—41), који је превео односни пасус из Братутовићеве књиге („неки жупан невјернички по имену Ђорђе, поведен великом обијешћу својом, рече им: „Ако ноћу ударимо на непријатељску војску,

камиле, како би застрашили противничке коње); на лошим и добрим околностима, и предзнацима пред битку, и на Муратовој молитви Богу уочи судара, да га помилује и награди мучеништвом; на променљивости и колебању ратне среће и на турској коначној победи. Лазарева погибија констатована је суво, кратко и без драматичних и романтичних појединости са којима су је китили хришћански писци: „Немили Лазар умре од ране коју су му дали неустрашиви ратници". Тек после тога, турски историчар долази до кулминантне тачке свог приказа, а њу представља уморство самога Мурата. Срећан што је битка добијена, али и невесео и забринут што му Бог није услишио молбе и наградио га мучеништвом, султан је ишчекивао повратак својих бораца, који су се дали у гоњење неверника, када га је то што је толико желео достигло сасвим изненада. „Један од оних седам главних заповедника неверника, који је био рањен, а још жив, и сакривен у једном крду лешева, из страха од смрти, а видећи да тим местом пролази краљ с малобројним ратницима, тај неверни крвник (који је био славан под именом Милош Кобиловић), пошто је изгубио наду за свој живот, а да би стекао име и постао чувен, одлучи се да убије краља верника и даде се на тај тешки и опаки подухват. Стога се као нека грабљива птица подиже из оних лешева и претварајући се да ће се учинити верником, замоли за пријем, да би пољубио краљеве ноге. Иако су се дворски чауши трудили да га зауставе и удаље, било је то без користи, јер он није желео да се удаљи од славних вратију пре но што га краљ прими и саслуша, при чему је говорио: „Имам да кажем тајне и важне ствари". Стога се онај милостиви краљ, по свом урођеном милосрђу, сажали на њега и додели му част да пољуби његове краљевске ноге. А тад онај злочиначки и очајни неверник, претварајући се да ће пољубити краљевске ноге, приближи му се с оштрим и отрованим ножем, који је сакривен држао у рукаву, и тим ножем удари у чисти трбух оног побожног краља. На то, из крви која је шикнула из самртне ране земља постаде румена као ливада лала, а када краљ паде на земљу од тог страшног ударца, свет доживе дан страшнога суда. Иако се овај несрећни и проклети неверник (према својој наопакој намери и злочиначкој замисли) овим срамотним делом прочуо и прославио, ипак је Краљ ратника светом вером, побожним ратом и дичним мучеништвом, постао је још чувенији и још славнији, носећи пред њим палму и барјак свог славног мучеништва..." Распричани и властитом реториком ношени Сад-уд-дин задржава се потом на многим другим детаљима — како се турски краљ веселио што му је Бог прихватио молбе и доделио му мученичку смрт, како се решила ствар наслеђа међу његовим синовима, Бајазидом и Јакубом, који је говор пред смрт одржао Мурат, и како му је тело сахрањено у Бруси — али је то све изван наше ствари и нема потребе да му овде поклањамо неку посебну пажњу.

Може бити занимљив одговор на питање у којој је мери Дубровчанин Братутовић верно и тачно преносио текст турског дела који је преводио; није при том, дакако, реч о његовом већем или мањем знању оба језика, од којих му ниједан није био матерњи, али је изван сумње оба познавао изврсно, већ је реч о склоности преводилаца његовог времена да се изворног дела држе у главном оквирно, и да га по потреби и где им се свиди проширују и скраћују или још и на пуно других начина мењају.[32] У решавање тог питања нисмо у могућности да улазимо; ипак једну слутњу не бисмо прећутали. Преносећи, наиме, опис Милошевог подвига и дошавши до места где је српског јунака турски историчар

мораће се она у бјегство дати, па ко ће онда ноћу тражити бјегунце? А зашто да из шака пуштамо плијен? Ово мало непријатеља биће као малена ужина за змајеве наше небројене војске — зато ваља да одгодимо бој до јутрос"). У том „жупану" видео се Ђурђе II Стратимировић Балшић, господар Зете, што је било и остало само недоказано наслућивање (вид. о томе Петар Томац, *Косовска битка*, 103—104).

[32] Истина, сам је, већ на насловној страни, истицао, да преводи с крајњом тачношћу (con la medesima frase, stile e tessitura dell'Autore, con somma diligenza, e fedeltà), али то га обећање, према ондашњим обичајима, није обавезивало превише.

презриво назвао „оним неверним крвником", сам Братутовић мора бити, — и човек би се у то заклео — дописао је у загради: „који је био славан под именом Милош Кобиловић" (che co'l nome di Milos Cobilovich era famoso). Тај додатак Дубровчанин је могао ставити према историјама које су писали његови земљаци, а он их је читао (Орбин, Лукаревић), или према народним песмама, које су се певале у његовом граду, а он их је слушао.

Иако је Братутовић био Дубровчанин, па се његов превод Сад-уд-динове хронике већ и стога читао у његовом граду, приказ битке на Косову, који је у њој био дат није извршио никакав видан утицај ни на будуће историчаре, ни на усмено предање. И историчари и преносиоци тога предања, очигледно не без узајамне везе, понављали су верзију коју је забележио Мавро Орбин. Орбиновим *Краљевством Словена* легенда о Кнезу Лазару и о косовској бици досегла је свој потпуни и заокругљени вид, који је за дуго остао неизмењен; тек новији гуслари Вукове епохе унеће у њу, под видним упливисањем са стране цркве, или барем неких њених представника, узвишени мотив Лазаревог небеског опредељења,[33] и тако је још једном уобличити, али сада дефинитивно.

После Јакете Лукаревића први стварни и велики Орбинов дужник у нашим странама био је надбискуп барски и „примас Краљевства Србије" Андрија Змајевић (1624—1694). Овај учени Пераштанин, који је и у овом песничком раду ишао за примером дубровачких писаца, као историчар, у делу *Држава свијета, славна и крепосна црковнога љетописа*[34] користио је Орбиново *Краљевство Словена* где год је то могао. Предмет му је, до душе, био сасвим друкчији: хтео је да изложи историју религије којој је припадао, почев од самога стварања света, па до 1675. године, када је свој спис окончао. Али поред ње, излагао је и историју светску, а као велики и ватрени Словен, уплитао је у своје дело и многе догађаје из историје словенског племена, чију је старину и распрострањеност видео у оквирима које им је и Орбин давао. А у словенским стварима Орбин је за њега био врхунски ауторитет, коме је он без резерве веровао и коме се најдубље поклонио реченицом у којој занимање привлачи не само његово високо признање Орбиновим заслугама, но и њена изразито барокна формулација: „На свијетло пода чињења и јунаштва толико стара, колико нова нашега словенскога народа (...); славећи свој славни народ славу себи након себе стече". Преузевши из *Краљевства Словена* многе чињенице, приказе догађаја, као и оцене личности и збивања[35] он је то учинио, разуме се и са описом косовске битке.[36] Али учинио је то наш добри Пераштанин на начин и у мери којима пре приличи име превода и преписа, но служења претходном литературом; и сам један поглед на упоредо стављене текстове, Орбинов и његов, показује то непобитно:

... а Вукосаву (даде) за Милоша Кобилића, који се родио у Тјентишту близу Новога Пазара и био одгојен на	... Милош Кобилић, бан Тјентишта у Хлму, близу Новога Пазара, одхрањен у дворове кнеза Лазара, ожени се за

[33] Видети за то познате радове Светозара Матића (*Порекло косовских песама кратког стиха*; *Одбрана тезе о косовским песмама*; *Вишњић у Срему* и друге) објављиване првобитно по часописима, а затим сабране у његовој књизи *Наш народни еп и наш стих*, Нови Сад, 1964.

[34] Волуминозан историјски спис Андрије Змајевића, који је још увек нештампан, сачуван је у аутографу и у три посебне верзије; латиницом писан текст сада је у библиотеци Археолошког музеја у Сплиту, а текст у ћирилици, уз који напоредно иде и превод на латински језик, доспео је својим првим делом у Ватиканску библиотеку (Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Borgiano — Illirico, ms. 1,2), док му се други део налази у Библиотеци семинарије (Biblioteca del Seminario) у Падови.

[35] Видети у том смислу: Гавро Шкриванић *Црквени летопис из XVII века барског надбискупа Андрије Змајевића — Пераштанина*, Историски записи, X, 1954, стр. 310—330.

[36] Тај је одељак Змајевићевог *Љетописа црквеног* штампан у зборнику *Предњегошевско доба*, Титоград, 1963, стр. 148—150.

Лазаревом двору. Између ове две сестре дошло је једном до свађе. Вукосава се, наиме, хвалила и претпостављала вредност свога мужа Вуку Бранковићу, а то је Вукову жену Мару јако увредило, па је ошамарила своју сестру. Кад је она то испричала своме мужу, он је сместа потражио Вука и сасуо на њега много увреда, те га позвао на мегдан (...) Када је Милош у двобоју збацио Вука с коња, великаши који су стајали унаоколо нису дозволили да га даље удара. После тога су их кнез Лазар и други великаши измирили (...) Вук није пропуштао ниједну прилику да Милоша оцрни код таста. Пошто је тада Лазар имао ударити на Турке, његов зет Вук га је упозорио да пази на Милоша, јер треба да зна да он у тајности шурује с Турцима како би га издао. Желећи да то провери, Лазар позва на вечеру известан број великаша и капетане војске у намери да у току вечере прекори Милоша (...) За време вечере кнез Лазар се окрене према Милошу, па држећи у десној руци пун пехар вина рече: „Вама, Милошу, дарујем ово вино заједно с пехаром, и поред тога што сте код мене окривљени за издајство". Милош, међутим, не показа на лицу никаквога знака који би одавао такав грех и испи примљени пехар. Затим уставши поче овако беседити: „Није сада време, кнеже и господару мој Лазаре, да се препиремо (...) Сутра ујутро показаћу делом да је мој тужитељ лажов и клеветник и да сам ја увек био веран своме господару" (...) Милош читаву ту ноћ није уопште заспао, па у освит зоре (...) узјаха на коња и с копљем окренутим уназад (...) дође у табор Турака, код којих је био на великој цени. Стога је сместа био уведен под шатор турскога цара (...) И док стоји пригнуте главе да му пољуби руку, крадимице извлачи бодеж (...) и забија га Мурату у трбух. И док из петних жила настоји да побегне из шатора рани га (...) царева телесна стража и ту најпосле погибе (...) Стога од оног времена (...) код Турака

хћер истога кнеза Вукосаву, која прегањајући се с Маром, сестром својом, женом Вука Бранковића, зашто фалећи јунаштво Милоша, мужа свога, рече да је бољи витез од Вука, би од исте сестре заушницом ударена. Ради које ствари Ковиловић позва [на двобој] Бранковића; и видјеше да Милош бољи јунак бјеше, када с коња обали Вука, и могаше га убити да хтје. Од свога таста Лазара и његовијех банова и премда бише ончас смирени, Вук не приста мислећи како би кнезу Лазару Милоша омразио. И када се ћаше удрити с Турцима исти кнез Лазар, нађе пригоду Бранковић и напомену потајно тасту да има опас врх Милоша, говорећи му да се с Турцима договорио да га изда. Ту ствар хтећи знати је ли истина, кнез Лазар дозва на вечеру своје банове и с њима Милоша Кобилића, кому кнез исти на гозби напи здравицу и поклони златан пехар с вином, говорећи: „Даривам ти чашу и вино, зете Милошу, *моја вјеро и невјеро*!" Забушен на те ријечи, Милош узе чашу и без смутње икакве тасту одговори: „*Фала ти, кнеже господине, на дару и здравици*, а сутра видјети ћеш ко ти је вјеран, ко ли невјеран; вечерас није потребно друге ствари говорити".

Не заспа ону ноћ Милош; а у расванућу скочи на коња, обраћајући назад копје како да бежи од Лазара; уљезе у турску војску. Оглашени јунак, одведен ончас к Мурату под шатор, како да му ћаше руку пољубити, прегнут извади ханџар и у трбух Муратов замлати га. А пошто узе бјежати, смртно рањен с царем заједно погину. Рука му би одсјечена и у сребро окована над гробом Муратовијем у Бурсу објеси се. Од тада Турци држе по закону да свијема који дођу пољубити руке цару два

важи закон кад неко долази да пољуби руку њиховом владару, да га двојица од стражара држе за руке како не би могао нанети какво зло његовој личности, како је то учинио Милош Мурату (...) Потом је његово тело пренето (...) у Брусу (...) а за успомену на гроб је обешена Милошева десна рука окована у сребро ...[37]

дворанина његова буду руке држати да не би учинио што Милош на Косово учини ...[38]

Само за две ситне појединости могло би се рећи да у Змајевићев текст нису ушле из *Краљевства Словена*, јер их тамо нема или нису на тај начин формулисане, него је њих перашки „философије научитељ и богословац" додао према другом свом извору. Једна је од њих у речима *Моја вјеро и невјеро* из Лазаревог обраћања Милошу, које сви памтимо из народних песама косовског круга и које је, како видимо, одатле памтио и Змајевић; а друга је у Милошевом одговору на кнежеве сумње *Фала ти, кнеже госйодине, на дару и здравици*, које су такође рефлекс из усмених песама, али сада понешто модификован и измењен.

Захваљујући силном утицају што га је Орбинова песничка визија наше прошлости за све те векове вршила, било непосредно, било уз помоћ Саве Владиславића „Грофа рагузинског", који је текст дубровачког дела превео на руско-словенски језик (*Кніга історіографіія йочатія имене, славы, и разширенія народа славянского и ихъ царей и владѣтелеи...*, Санктпетербург, 1722), или грофа Ђорђа Бранковића, Јована Рајића и осталих наших историографа XVIII века, који су се на њега наслањали, кад мање, кад више, али увек уочљиво, косовска легенда постала је такорећи опште место нашег осећања властите прошлости и наше националне идеологије. А одатле па до тога да она постане и велика тема наше уметничке књижевности истога времена био је потребан само један корак; тај корак, међутим, никада није начињен у потпуности.

2

Богата и разноврсна дубровачка књижевност XVII века понајпре је била у прилици да се у потрази за темама окрене трагичним догађајима на Косову 1389. године, које је предање употпунило, а у многоме и улепшало, појединостима о којима историја ништа не зна. Та прилика је чак била двојака. Било је врло природно да круг збивања око судбоносног боја, са моћним личностима кнеза Лазара, Милоша (К)обилића и Вука Бранковића, које су им у средишту, ондашњи песници у Дубровнику изаберу за основни предмет и главне јунаке својих епова и својих историјских драма. Из неких разлога, у које никада нећемо довољно проникнути, то се ипак није догодило.

Косовски догађаји и њихови протагонисти били су као створени за барокне епосе, које су писци онога времена радили на широком плану и везујући за њих врхунске амбиције. Ти догађаји, који нису били ни временски сувише близу, да би их читаоци до детаља памтили и да им се не би смела додавати песничка домишљања, нити пак сувише далеко, да би при читању изазивали неразумевање и досаду, могли су постати веома погодна

[37] Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, превео са италијанског Здравко Шундрица, Београд, 1968, стр. 96—98, 102.

[38] Наведени зборник, *Предњегошевско доба*, у коме је овај текст приредио Гаврило Ковијанић.

епска материја управо према поетици и песничкој пракси Торквата Таса, тада највишег законодавца у тим стварима. Упркос томе, дубровачки песници, почев од Џива Гундулића, који је за своје животно дело изабрао тему убиства турског султана, узимали су за своје епосе врло актуелне и, ондашњим релацијама мерено, такорећи јучерашње сукобе хришћанског и мухамеданског света, или су, као Палмотић, сматрали да је значајније да опевају живот Исуса Христа, или су посезали за биографијама појединих светаца, нарочито оних који су прво били грешници, па су се после покајали и скрушили, али и оних из сасвим свежих времена, који су се истакли борећи се и страдајући за ширење вере, или су се најзад окренули појединим драматичним и преломним тренуцима саме дубровачке историје. Што су они, тражећи теме за своје епосе, заобишли косовску легенду, разлог није свакако у томе што су они ту легенду осећали као далеку и страну, било на који начин или буди из којих разлога. То најбоље потврђује околност да је она, ако и није баш ниједном узета за централну тему неке дубровачке епске творевине, ипак присутна или читава, или са појединачним својим фрагментима у ондашњој епској поезији.

Градећи својим историјско-романтичним епосом *Осман* раскошни и својеврсни барокни мозаик, Џиво Гундулић је, саобразно свом осећању „словинства", за веома битан део тог мозаика узео српску историју, поред историје пољске и турске, које ни иначе не би могао мимоићи. У његово дело, које је полагано настајало у годинама пре 1638, када је песник умро, не успевши да га оконча, али које је, упркос томе, током протеклих столећа било од скоро несагледивог дејства, ушло је на тај начин и све што је највећи дубровачки песник сматрао непобитном историјом кнеза Лазара и Косовске битке, а што је у ствари било оно што се могло прочитати у *Краљевству Словена* Мавра Орбина. Али ту историју он није изнео целовито и на једном месту; више је волео, на против, да је разложи и да поједине њене делиће уграђује у свој епос где му се допадне и у мери коју је сматрао довољном. Једном ће то бити у говору мудрога хоџе упућеном младоме султану, када он свога цара наговара да нађе себи жену из владарске куће, и у њему ће се правити алузија на Оливеру, кћер кнеза Лазара, удату за султана Бајазита:

Грчкијех ца̂ра̂ и десӣо̄та̂
рашких, кћери господичне,
рајска бјеше кијех лӣӣс̄та
бјеху царом љуби сличне.
Твоји дједи т̄ога цића
унуци су били ца̂ра̂
славна Ивана Палкошића,
Ђурђа десӣо̄та и Лазара (*Осман*, певање II, стихови 333—340)

Кнеза Лазара и његових кћери сетиће се дубровачки песник још на другом једном месту, овога пута у потпуности према Орбину:

Диже се искат̄ у свом двору
Лазар, десӣот̄ од Сервије,
два јунака ӣо избору
да уда за њих кћери двије:
лијеӣу и младу Вукосаву
да̂ Милошу Кобилићу,
а ӣоносну и гиздаву
Мару Вуку Бранковићу.
Од Маре се и од Вука
славни десӣот̄ Ђурађ роди... (VIII, 441—450)

У осталим случајевима Гундулићеви стихови враћаће се на Косовску битку и на Милошев подвиг у њој, и сви ти прекратки спомени биће изазвани понеким тренутком приповедања, — када се набрајају догађаји опевани у народним „бугаркињама":

У њих живе слава обилна
кӯ Кобилић стече мудри
кад ханџаром цара силна
на Косову смртно удри (III, 72—76)

кад се описује пут султановог поклисара Али-паше кроз српску земљу којом пролази идући за Варшаву, где треба да склопи мир:

Ага и остала дружба своја
на Косово дође опака,
гласовито поље од боја,
гди уби Милош цара опака (VII, 425—428)

или кад у предсмртним часовима Осману пролази кроз главу дуга поворка његових предака, као и славна дела која су они чинили држећи у руци исту ону отманску сабљу која се њему сада силом одузима:

С овом Мушан срца смина
Дренопоље прими у сили
и деспота Вукашина
разби и с главом још раздили.
Ш њоме Мурат други ступи
напријед јакно стријела плаха,
да под Витош све покупи
и у Косово поље ујаха;
и деспота туј Лазара
ш њом би јоште погубио,
клети Милош да с привара
невјером га није убио (XX, 189—200)

Косово и Милошев подвиг долазе, на сасвим особен начин, и у имагинарној „попијевци" коју неки пољски „господичић" пева краљевићу Владиславу „да од пута труд му скрати". У тој песми глорификују се дела пољског престолонаследника која је он већ начинио, па се наводи порука неке „сиве птице" у коју она ставља обавештења о претећем кретању султана Османа и савете како да му се Владислав супротстави. Између осталога вели се ту да пољски краљевић отправи кнеза Радовилског на Витош и „проз Планину стару", где би Владиславу обезбедио:

Немањићу да Стјепану
намјесник си круне царске,
чим под тобом земље остану
србске, рашке и бугарске,

док би Сењавски и најбољи витезови били послати да усаде „добитни стијег" на старо Никопоље. Савети сиве птице теку затим овако:

Скокни коња по Косову,
гди уби Милош цара опака,
а к бијеломy Смедерову
пошљи киту твих јунака.

Дух да одахне и йочине
укойанијех йейео косйи
Ђурђа десйойа и Јерине,
кијех зей Мурай ожалосйи (X, 181—184, 193—200)

На пола века после Џива Гундулића и његовога *Османа* дубровачка поезија добила је ново песничко виђење Косовске битке, и опет је оно као фрагменат уклопљено у велику епску целину. Њега та поезија дугује властелину Јакети Палмотићу (1625—1680), који је био изванредно значајан државник и дипломата, али куд и камо скромнији песник. У свом великом епосу *Дубровник поновљени*, у коме је показао амбицију да се такмичи с Гундулићем, а остао је само његов епигон, опевао је напоре Дубровника да поново стане на ноге после катастрофе која се на њега сручила 1667. године. И у тој катастрофи, као и у тим каснијим напорима, сам Палмотић имао је огромног удела: земљотрес му је усмртио читаву породицу, а он је затим сву своју личност ставио у службу обнове Града и учвршћење Републике. Његов епос слика је Дубровника из тих година, а у њему се, између другога, најопширније приказује посланство у које су с харачом били упућени на Порту Палмотић и друга херојска фигура истога доба Николица Бунић.[39] Девето од укупно двадесет певања Палмотићевог епоса описује њихове застанке у Милешеви и Новом Пазару и њихов пролазак преко Косова.[40] У сред славнога поља поклисари су нашли на камени мост, који су становници назвали Бабиним Носом, и за који су везали једну од измишљених епизода из давнашње битке. Та је епизода у косовској традицији сигурно била свежијег постања, а сумње нема да су јој извори локални и да потичу са Косова. Ту се испрела прича како је Милош, пошто је извршио свој завет и убио султана Мурата, почео да се пробија кроз турске редове, желећи да се врати Лазаревој војсци, и како га Турци, уза сву своју бројност и силовитост, никако нису могли савладати док им год нека баба није у томе помогла. Прича је у наставку имала више варијанти: по једној, баба је Турцима саветовала да окрену оштре мачеве (по некима: копља) врховима у вис не би ли се тако на њих набо Милошев коњ; по другој, Милош се у бекству сакрио у њену кућу, а она га је проказала гониоцима. Завршетак је у обе варијанте јединствен: тек на тај начин савладан, Милош је за освету одгризао нос проклетој баби која је проузроковала његову погибију.[41] Слушајући ту причу на пролазу Косовом, Палмотић је упамтио њену другу варијанту и после је пренео у читке осмерце свога спева:

Уз Лаб ријеку обраћају
и сред йоља како море
од камена мосй гледају, —
Нос да 'е Бабин йо говоре.
Худе бабе, којој с зуби
Кобиловић нос одгризе,
кад Мурайа цара уби,
йер у кућу ње сакри се;

[39] Палмотићев спев остао је после његове смрти недовршен, а дубровачки читаоци знали су га по преписима, који су од тада чињени све до првог и за сада јединог издања: *Dubrovnik ponovljen i Didone*. Spjevao Jaketa Palmotić Gjonorić vlastelin dubrovački. Za tisak priredio i rastumačio Stj. Skurla. U Dubrovniku 1878.

[40] Шире о томе: М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић и рашке сйарине*, 235—239.

[41] Епизоду о баби, њеном савету Турцима (да под Милошевог коња подметну оштре мачеве, односно копља) и Милошевој освети бележи *Троношки лейойис* у другој половини XVIII века (уп. Ср. Стојковић, *Косовска еиойеја*, 43), а после она долази у *Песми о боју на Косову* штампаној у „Босанској вили" за 1886, и прештампаној у *Косовској сйоменици*, Београд, 1889, стр. 100 (Ср. Стојковић, *нав. дело*, 17) и у познатој дугој, а у погледу аутентичности сумњивој, песми *Пройасй царсйва срйског* у збирци Богољуба Петрановића, *Срйске народне йјесме из Босне и Херцеговине, Ейске йјесме сйаријег времена*, Београд, 1867, бр. 26.

бивши га она указала
клетијем Турцим у невјери,
којијех сила бјеше устала
за јунаком у потјери.

Дубровчанин Јакета Палмотић био је извесно први писац који је забележио ту причу; после њега, она ће ући и у друге списе — један је од њих *Троношки летопис*, на пример — а нису је заобишле ни поједине народне песме или песме које су, као народне, смишљали људи на неки начин већ упознати с литерарним изворима.

Палмотић је на Косову видео, разуме се, и гробницу у којој је, према турским обичајима, била сахрањена султанова утроба, и коју редовно помињу и други ондашњи путописци:

Гори више остајаше
у истом пољу зграђа од гроба
укопана гдје стојаше
убјенога цара утроба.
Тијело онда му с многом части
к Дренопољу бјеху однили,
кô мирисне тад помасти
бјеху унутра напунили.

Сусрет с косовском причом о жалосном Милошевом крају и пролазак поред Муратовог турбета нагнали су Дубровчанина да забугари у тону жалобних народних песама, за које је и иначе познато да их је волео, о великој и страшној бици која је представљала такво крвопролиће и однела толико живота „славних војевода" и „господе", а од које су, после свега, остали на њеној негдашњој позорници тек незнатни трагови:

Ах, која се тијех времена
бјеше туди крв пролила,
земља костим би скровена,
крв све бјеше омастила.
Које славне војеводе
гласа у свем неумрла,
и кŷ силу од господе
љута бјеше смрт сатрла!
И видјет се не могаше
сред равнога поља тога
нег гдје биљег мао сташе
од јунаштва толикога.

Таква констатација управо је мамила на размишљање о неумитној пролазности светских ствари и човекове славе, па би у тој барокној епоси, а Палмотић је њој припадао сваким делом свога бића, било тешко, ако не и немогуће, наћи песника који би одолео искушењу да јој се не препусти на начин на који је то и Палмотић учинио, сигурно без тренутка предомишљања:

Вријеме крати и сатира
гробље и сваку ину дику,
глас у слави кû се стира
гине, словит неће у вику.
Краљевства се сатирају
на скончање вас свијет хрли,
а човјек је сам у вају
ер је створен да је умрли.

Ако су дубровачки епски песници пропустили прилику да начине косовску епопеју, драмски песници тога доба још су мање помишљали на косовска збивања, иако су она била не мање погодна као материја драмске књижевности. У тим збивањима има у обиљу и правих трагичних сукоба, и неразмрсивог клупка супротних хтења и судара међу собом противних карактера, и правих драмских заплета и трагичне катастрофе, опште и појединачне, која би на гледаоце оставила снажан утисак сажаљења и страха и произвела жељено катарактично дејство. Да су само знали да је баш у те године један Енглез, Тома Гоф, студент теологије и аматер-писац, био бољег слуха од њих?! Он је 1617. године на једној студентској позорници у Оксфорду приказао своју драму *Одважни Турчин или Мураш Први*, до душе више него скромну по песничкој вредности, али за нас нарочито занимљиву с обзиром на околност да јој је главни јунак Милош Обилић.[42] На жалост, Дубровник XVII века није био Оксфорд, и далеко од тога, и у његовој књижевности нису као у књижевности Енглеске постојале традиције историјске драме. Уместо да од косовске приче начине најзад истинску националну драму, дубровачки песници више су волели да иду за италијанском модом и да својој публици приказују сладуњаве и садржајем обично претанке драме о измишљеним пастирима и о њиховим не мање измишљеним љубавима за исто толико измишљене пастирице и виле, или онда омиљене мелодраме на одавно и до засићености коришћене епизоде из митологије, из античких спевова или из италијанских романтичних епоса. Чак и онда када су, радећи те нестварне драме, на позорницу изводили, као њихове јунаке, личности наших имена, а радње тих драма смештали на српске, босанске или хрватске средњевековне дворове, били су то уистину само привиди, јер су и те личности и радње у које су оне уплетене потицале из сувремених италијанских мелодрама, које су само споља и ћудљивом игром дубровачких аутора биле локализоване, али се испод њихових овлаш стављених маски и на брзу руку прилагођених костима јасно распознаје њихово туђинско порекло. Палмотићев *Павлимир*, за који је употребљена позната легенда из *Лешойиса йойа Дукљанина*, према њеној италијанској верзији коју је дао Мавро Орбин у свом *Краљевсшву Словена*, представља изузетак једино по теми, али по свему другоме иначе то је исто тако типична мелодрама.

Међутим, и из тих ефемерних драма косовске личности и теме нису до краја изостали, — толико је била привлачна моћ тог догађаја и неких легендарних додатака које је у међувремену он био добио. У том је смислу далеко најинтересантнији Гундулићев нешто млађи сувременик и дубровачки властелин такође Џоно Палмотић (1607—1657). Тај изузетно плодни драмски песник написао је велики број пасторала, мелодрама, „мужика" и балета, које су позоришни аматери из године у годину приказивали тадашњој дубровачкој публици. У двема од њих непосредно се јављају протагонисти битке на Косову, кнез Лазар и Милош Обилић. Једна је с насловом *Глас*, а представља неку врсту барокне ревије живих слика, којима се на позорницу изводе најзнаменитије личности словенског света.[43] Те многобројне „свијетле царе, и бане, и краљеве, ким се диче све словинске ове стране" довео је у Дубровник Глас — који је персонификација славе — да их прикаже пред становницима слободног „словинског" града,

ер њихова крейос многа
и замјерна йод небеси
од језика словинскога
свеколике земље уреси.

[42] Војислав М. Јовановић, *Срйска исшорија на енглеској йозорници у време Шексйирово*, Српски књижевни гласник, 1921 н. с. књ. II, стр. 558—560; Владета Поповић, *Енглеска драма и срйска исшорија* [у књизи:] *Кроз енглеску књижевносш*, Београд, 1929, стр. 5—26 (претходно штампано у С. К. Гласнику, од 1 и 16. јануара 1922).

[43] Издање: *Djela Gjona Gjora Palmotića*. Na svijet izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Dio II, Zagreb, 1883 (*Stari pisci hrvatski*, knj. XIII) str. 514—524.

На захтев Гласа, једну за другом од тих знаменитих историјских личности показују и глорификују његове „дворкињице“ *Хвале*, које су, као и он, персонификације, а има их у свему шест. Словенско племе и његови најистакнутији представници схваћени су овде потпуно у духу и маниру *Краљевства Словена* Мавра Орбина и под несумњивим његовим утицајем. Међу Словене су, тако, убројани „Лесандро, цар велики“, његов отац Филип и краљ Пир, којима „словинска се земља хвали“; ту су се даље нашли цар Диоклецијан, „у словинској рођен страни, сред храбрене Далмације“, и цареви Јустинијан, Деције и многи други; Словени су потом краљеви Гота и Вандала, хварски Дмитар и готски Тотила, па за њима и пуно других, легендарних и измишљених, све до Чеха, Леха и Павлимира. На тле историјске стварности Хвале ступају тек указивањем на цара Стјепана, који је стекао велику славу, добивши јунаштвом „круну од славе, име од цара“. Први је до њега Ђурађ Деспот, а до овога наш кнез Лазар, о коме „Хвала друга“ казује поносно:

кнез је Лазар над свијем први,
кӣ словинске витезове
супроћ турској нука крви.

Низ историјских личности настављају онда Сандаљ Хранић, Петар витез и „Хрвоје, бан од Спљета“, да ред дође напокон и до и за нас средишњег:

Они је јунак чина плаха
Кобиловић Милош вриједни,
кога одлуци подат страха
не могоше труди иједни.
За указат он Лазару
час и вјера кȍ се љуби,
живот узе турском цару
племенитој у погуби.

Низ се још за дуго не прекида, али нас овде више не занима; у њему су, само да поменемо, Ђурађ Скендербег, „славни Јанко војевода“, краљеви Матијаш, Лудовик и Шишмундо, Секула сестричић, Михајло Свилојевић, Вук деспот, Шишмунд Батор, Михајло војевода, с неколико жена ратница из „словинског“ света.

Ову своју ревију Палмотић није правио из чисте барокне тежње за необичним и шареним; она је имала своју јасну намеру, утилитарну и патриотску. Њом је требало развити осећање словенског поноса код Дубровчана, јединима слободнима, усред до краја поробљене „словинске земље родне“, коју сад „плешу лави и змије, отровнога пуни једа“ — алузија и више но јасна на Турке и Млечиће! — али и улити им срчаности да ту своју „слободу вјечну“, тада често довођену на руб најстрашнијег искушења, бране свим снагама и по сваку цену, попут славних „изгледа“ херојства и јуначке врлине, које су им пружале ове живе слике.

Још је једном Џоно Палмотић одступио од уобичајене тематике својих мелодрама, античке и митолошке, романтичне и фиктивне, и у том су му случају мотиви били родољубиви и, безмало, пропагандни. Реч је о ситном и неугледном његовом делу *Гости града Дубровника*, од једва неких стоседамдесет осмераца, које није ни ушло у корпус његових дела, па је стога већини књижевних историчара остало непознато.[44] У том мелодрамском

[44] Према рукопису из Библиотеке фрањевачког манастира у Дубровнику њу је као адеспотно дело штампао непознати издавач у дубровачком листу *Дубровник*, II, 1893, бр. 2—3, додавши уз текст и бројна објашњења, од којих сва нису тачна.

балету он је начинио праву смотру „господе словинске, угарске и босанске“. Ту чудну смотру, која је знамените личности из историје и народне поезије преобразила у нацифране барокне марионете, отвара Ђурађ Деспот, а закључује наш кнез Лазар, који и овде долази под именом Лазар Деспот.[45] Поред њих, на позорницу излазе, да пред дубровачким дамама и господом, који су публика, кажу по неколико строфа у славу Дубровника, још и Јерина, Вук Деспот, син краља Радослава Бранислав, Стјепан Котроманић, Сандаљ Хранић, Радослав Павловић, Михајло Свилојевић, Херцег Стјепан, Јанко војевода, Секула сестричић и Милош Кобиловић. Већина њих сећа се, са наглашеном захвалношћу, добара које им је Дубровник некада учинио, дајући им гостопримство или штитећи их у најтежим њиховим часовима; остали напомињу шта су они Дубровнику даровали за узврат. Свима као да је једино стало да Дубровнику пожеле што више добра или да га похвале што громкије, као Вук Деспот, на пример:

Од срйскога свега йука
йодунавске сред државе,
од Десйоӣа биӣ ће Вука
свуд хваљене ӣвоје славе.

Као што се и могло очекивати, Милошу Кобиловићу писац је одредио да се сећа свог јунаштва на Косову, али да се и он на крају свог кратког наступа поклони дубровачкој господи уз галантни комплименат по барокном бонтону:

Цијеним да се разумјело
и йрийјеваӣ чуло од давна
мê смионо бојно дјело
врх Косова йоља равна.
Ја сам они исӣи био
Кобиловић огњевиӣи
кй сам цара йогубио
за Десйоӣа осветиӣи.
Сад на службу ваше власӣи
сабљу йашем и мач бојни,
за узмножиӣ вјечне часӣи
којијех јесӣе ви досӣојни.

Још неприродније у овом балету изгледа кнез Лазар и још је мање он приличан лику на који смо се свикли према легенди или према историји. Њему је намењено да изјави како су се „сви босански свијетли бани и војеводе“ окупили овде да се заједно с Дубровчанима радују што се њихов град, после земљотреса 1639. подиже „из пламена у ком гори“ попут „славне фениче“ и да, у своје име, завршном строфом пожели Дубровнику:

Расӣи, расӣи, дижи зграде,
узвиси се до небеса,
йлемениӣи славни граде,
йун слободе, йун уреса.

[45] Наведени издавач овога балета не мисли да је тај *Лазар Десйоӣ* косовски кнез Лазар, већ „Лазар, млађи син деспота Ђурђа Бранковића“. Мислимо да се његово идентификовање не би могло прихватити и да је Палмотић ипак овде ставио кнеза Лазара, кога као и сви остали дубровачки писци назива деспотом.

3

Песницима, ерудитама и љубитељима поезије из Дубровника и Боке Которске дугујемо захвалност за најраније записе народних песама о бици на Косову. Тих песама нема много — за сада их знамо само четири, али без устезања може се рећи да су оне само малени део песама које су у тим ранијим вековима настале. Све су из реда такозваних бугарштица, то јест песама дугог, тромог и жалобног стиха, који је косовским догађајима најбоље и пристајао. Али да тих старих Дубровчана и Бокеља није било, или да у њима није живела тако снажна љубав за „словинску" прошлост и њене споменике, данас не бисмо имали ни тих песама, а вероватно не бисмо чак ни знали да их је уопште икада било.

Најстарију од познатих бугарштица забележио је Ђуро Матијашевић (1670—1728), слаби дубровачки песник, али срећом неупоредиво већи старинар, лексикограф и зналац широког интересовања. Мислимо да можемо рећи како је дошло до његових записа усмених песама. Он је био један од оснивача и главних покретача дубровачке „Академије испразнијех", која је, супротно од онога што је наговештавало њено име, требало да буде средиште интензивног песничког и научног рада у граду у коме су поезија и наука неговане одувек.[46] Међу задацима те академије био је „илирско"-латинско-италијански речник, чија је израда поверена малој групи у којој је Матијашевић био душа и једини делатни члан. Сакупљајући грађу за тај речник, који није отишао далеко, јер је Матијашевић био присиљен да напусти Дубровник, овај ерудита марљиво је пребирао по „словинским" рукописним и штампаним књигама и из њих исписивао параграфе, реченице и речи које су имале бити грађа за његов речник. Склоност према историји словенских народа и лексикографски рад довели су Матијашевића и до усменог песништва, које је и он, као и други у то време, схватао као документ прошлости и врело примера народног језика.

Као и остале народне песме које је забележио,[47] Матијашевић је једину своју бугарштицу с косовским мотивом морао чути у родном граду или у његовој најближој околини; о неким његовим путовањима изван тога подручја пре него што се одселио у Рим ништа се не зна и без сумње није их ни било, а и својим језиком уосталом песма упућује на дубровачки крај. Изворно она није имала никаквог наслова, а дуги наслов под којим је штампана ставио јој је тек касније преписивач и редактор дубровачког рукописа, Иван Марија Матијашевић,[48] који је иначе био нећак Ђура Матијашевића. По својој садржини, ова бугарштица стоји потпуно по страни од косовске традиције како ју је фиксирао Мавро Орбин: нити је из ње проистекла, нити је на њу утицала. То може значити да је песама с косовским темама било и много више и далеко разноврснијих но што бисмо према случајно сачуваним записима смели да слутимо.

За „попијевку" Матијашевићевог записа узет је догађај после битке, а усмени певач локализовао га је негде изван Косова. Кнегиња Милица (Милица Лазаровица) ишетала је из свог двора — не каже се да ли је он у Крушевцу — и у „језеру црне крви" наишла на

[46] О тој академији и о активности Ђура Матијашевића везаној за њу видети: Mirko Deanović, *Odrazi talijanske akademije „degli Arcadi" preko Jadrana*, Rad JAZU, 248, 1933, str. 1—98; 250, 1935, str. 1—125.

[47] Укупно је Матијашевић забележио четрнаест „попијевака", које су се све нашле на окупу и у препису у дубровачком рукописном зборнику *Попијевке словинске скупљене г. 1758. у Дубровнику*, одакле их је штампао Валтазар Богишић у књизи *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Београд, 1878 (Гласник Српског ученог друштва, II одељење, књ. X).

[48] Та „попијевка" почињала је стихом „Л'јепу шету пошета Милица Лазаровица", а накнадно стављени наслов врло је дуг и гласи *Како Милош Драгиловић или Кобилић рањен на Косову на 15. липања г.г. 1389. примину, и што нареди на концу од живота и поручи Вукосави љуби својој по својој пуници Милици љуби Лазара кнеза од Србљи, а кћери Угљеше Мрнавчевића (В. Мавра Орбина лиц. 314. и 315. који инако приповиједа)*, а штампана је у наведеној књизи В. Богишића под бројем 2.

рањеног и незнаног „гиздавог господичића", који је овамо доспео „из сред поља од Косова". Код њега се она распитује за исход битке и за судбину „Лазара господара" и свога зета Милоша. Испоставља се да је рањени витез управо тај њен зет, који се у „попијевци" зове Милош Драгиловић, што је већ једно одступање од традиције какву налазимо код Орбина и другде. А што га Милица није већ на први поглед познала, сам ће Милош наћи објашњење, и оно делује чак и уверљиво: његово лице, које је раније сијало „како цвијетје мјенделово", сада је „од рана и болести потамнијело". На то, међутим, долази и друго изненађујуће одступање од традиције: Милош сам вели Милици да је „утеко са Косова рањен поља", а сви познати извори казују да је он сасечен на Косову одмах по убиству Муратовом или недуго после тога, када је покушао да се пробије до српске војске. Из његовога разговора с Милицом дознајемо, чак у два одвојена стиха поновљено, да је он ожењен „њеном јединицом ћерком", што је нова необичност Матијашевићеве „попијевке", јер народна традиција зна за пет Лазаревих и Миличиних кћери, па је по њој и Милош један од петорице њихових зетова. Што Милош даље говори представља његову последњу, предсмртну поруку и своди се на чист песнички мотив, без икаквог ослонца на било шта у историји или традицији; али није зато без лепоте, и неке дискретне, господске туге, која читаоца обузима док прати Милошево растајање са свим што је у животу имало за њега неког личног, људског значења. Рањени Милош моли „пуницу" да му из „свилених шпага" извади мараму од свиле што ју је извезла његова „вјереница" и да јој понесе „стотину златнијех дуката" који су у њој; да вјереници понесе и његов „пус клобук камиловац", који је она „својом руком накитила"; и да јој поручи, најзад, да његовога „пуста коња великога", пошто протекне осам дана, покрије свилом до копита и пусти у зелену планину, „ко пјешице изиде, нека се на коња врже".

Друге две бугарштице о Косову записи су дубровачког песника Јоза Бетондића (1709—1764).[49] Бетондић их је забележио, као и све друге од укупно осамнаест „попијевака", колико их од њега имамо, у Дубровнику, а можда и на Пељешцу одакле је пореклом и где је дуго живео.[50] Једна је од њих знатно краћа, али је она можда и непотпуно записана: приповедање се у њој прекида некако нагло, па читалац осећа да јој прави завршетак недостаје.[51] Редактор зборника у коме је њен текст, малочас поменути Иван Марија Матијашевић, дао јој је наслов *Како се свадио Милош Кобиловић и Вук Бранковић*, јер јој је предмет позната препирка Лазаревих кћери око порекла и јунаштва својих мужева, и сукоб који је после тога, а због тога, настао између ове двојице. Завађеним сестрама у овој песми не казују се имена, него певач једну доследно зове „Вукова вјереница", а другу „Милошева вјереница", што би упућивало ка закључку да је „попијевка" независна од Орбинова *Краљевства Словена*, а исто тако и од његових извора. На извесну самосталност њеног незнаног творца у обради омиљеног мотива указује и то што повод свађи нехотично даје сама „Милица, Лазара кнеза", која седећи на прозору између кћери и гледајући свог мужа окруженог зетовима, неочекивано уздахне:

Лијепо ти је Лазара међу зетим погледати
ма бих дала, Милица, моје у глави црне очи
да је Вуче Бранковић ко и Милош Кобиловићу.

[49] О Бетондићу и о његовом раду на уметничкој поезији и на бележењу народног песништва видети: *Народне песме у записима XV—XVIII века*, избор и предговор Мирослав Пантић, Београд, 1964, стр. 113—114, 269.

[50] Све су оне ушле у поменути рукописни зборник *Попјевке словинске скупљене г. 1758 у Дубровнику*, а штампао их је, осим једне, В. Богишић у наведеној књизи *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, под бројевима 1, 4, 9, 10, 13—16, 20, 23, 30, 33, 35, 39, 40, 47 и 48.

[51] Та је песма изостала из Богишићеве књиге, из разлога о којима ће речи бити даље, али је она већ претходно била штампана у деловима: А. Гильфердинг, *Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Санктпетербург, 1859, стр. 169—172; Franz Miklosich, *Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie*, Wien, 1870, S. 17—19.

Даље све иде познатим редом. „Вукова вјереница" узвраћа на то с презиром да је њенога мужа родила „лијепа од града владика", а Милоша и родила и под кобилом отхранила „једна млада Влахињица", нашто од сестре добије још пркоснији и презривији одговор, у коме је нарочито погађају речи:

Ма би она кобила до два Вука йрискочила
и њему би избила задњом ногом сйредње зубе...

Ударац који је Милошева „вјереница" добила руком на којој је био прстен с дијамантом, њено цвиљење „под зелену под наранџу", дочеци Лазара и Вука од стране њихових „љубовца" и прихватање њихових коња, а одсуство Милошеве „вјеренице" у тој прилици, срџба Милошева кад сазна шта се догодило и његов сурови обрачун с Вуком, у коме га је „ухитио за јуначко танко грло", бацио на „јуначку црну земљу", ударао „десном ногом" и избио му „два здрава зуба из русе главе", — све су то даље појединости кобног судара који је настао ни из чега и који је једва својим молбама стишао сам кнез Лазар. Пре једног века Српско учено друштво одбило је да ову песму штампа зато што се у њој прослављени српски јунак назива Кобилићем, како га, уистину, зову сви старији извори, а Богишић није хтео да то преправи у Обилић, како је од њега захтевано; у та времена на прошлост се још увек гледало с романтичарским улепшавањима. Данас, међутим, у песми сметају далеко претежније њене мане: она је без поезије, без психолошке уверљивости, без лепоте; а Милошев лик у њој не чини непривлачним његово презиме, већ његов груби, неразумљив и немотивисан чин, управљен против човека чија се кривица нигде не казује и ни из чега не види.

Друга бугарштица о Косову у запису Јоза Бетондића безмало је читава једна „Лазарица", какве су у прошлом столећу покушавали да склапају, без особитог успеха, учени појединци међу нашим људима, али и неки странци.[52] И ова бугарштица делује као такав један вештачки покушај, који је начинио неко — могао је то бити и сам Бетондић — на истоветан начин, само знатно раније и, ако је то доиста случај, пре свих других. У њој као да је спојено више посебних и краћих песама или „комада од различнијех косовскијех пјесама", како би то Вук рекао, те је услед тога она испала предугачка и дужа од иједне песме овога рода. Те одвојене песме могу се и јасно назрети: прва би била песма о Бушић Стјепану, који страхује да не закасни на бој, и његовој „љуби", која је снила сан пун злих слутњи и зато безуспешно покушава да га одговори од одласка на Косово (стихови 1—58); друга, која би почињала стихом „На прозору бијаше Милица Лазара кнеза", за садржину има разговор кнегиње Милице и Милоша Кобиловића, у коме она њему излаже свој сан, а он јој даје црно и страшно његово тумачење, и затим, под притиском тога тумачења, њено настојање да задржи „једнога од Југовића", завршено неуспехом, као и у другим песмама (стихови 59—108); трећој би почетак био „Веће Лазар изиде из својега б'јела двора" и у њој се приповеда како је кнез стигао с војском на Косово и како је, подстакнут клеветом Вука Бранковића, на вечери наздравио Милошу Кобилићу, а овај му узвратио заклетвом да неће „издаје на Косову учинити" и заветом да ће сутра турскога цара, под његовим шатором, „ханџаром удрити у срце живо" (стихови 109—144); четврта је морала казивати о одласку Милошевом у турски табор, сутрадан, у пратњи његових „слугу" Ивана Милана и Николе Косовчића, о његовом убиству султана Мурата, а онда и о узалудном покушају бекства које је овде спречио „глас из облака", саветујући Турцима да му ставе пред коња „штите и сабље бритке"; ту су без сумње улазили још и Милошево очајно дозивање кнеза Лазара, циничан Вуков одговор, и Лазарев покушај борбе, све до кратког наговештаја слома, Вуковог издајства и Лазаревог заробљавања и

[52] У Богишићевој наведеној књизи она је означена бројем 1, а њен је текст штампан на стр. 1—10.

довођења пред Мурата (стихови 145—222); последња би од тих првобитно одвојених, па овде накнадно у једну целину удружених песама морала приказивати све оно што се, после битке, одиграло у Муратовом шатору и последњи чин верности и витешке „дворбе“ Милошеве кнезу Лазару, испољен у његовој молби да, супротно наређењу турскога цара, он, а не Лазар, буде сахрањен крај Муратових ногу, а Лазар, а не он, на султановој десној руци (стихови 223—253).

Пажљивим читањем ове бугарштице запажа се не само да спојеви нису свуда подједнако вешто изведени и да није довољно сакривена првобитна раздвојеност песама, него и да је Бетондић, ако је он то радио, или његов анонимни претходник, састављајући ову целину смео с ума поједине њене неопходне елементе или му се тог часа неке косовске песме једноставно нису нашле при руци. Тако он није узео у обзир песму о свађи Маре и Вукосаве, и о мегдану између Милоша и Вука, који је из ње произашао и у коме је Кобиловић избио Бранковићу „два здрава зуба из русе главе“, како смо то већ видели. Али он није притом уочио да му је на тај начин остала слабо мотивисана Вукова клевета пред кнезом и „господом“ да ће Милош „невјеру на Косову учинити“, а да је поготово испало несхватљиво, чак и бесмислено, пуно подругљивости Бранковићево реаговање на Милошеве вапаје упућене кнезу Лазару за помоћ, пошто је убио Мурата и погубио силне Турке, али се коначно ипак нашао у невољи:

Влада' ми се Милошу, моје госпоско кољено,
покли хоћеш ратити и с Турцима бојак бити,
сад ћеш мени све зубе од једнога заплатити.

У овој дугој песми изненађују, осим тога, и неке њене упадљиве несагласности с традицијом како су је забележили Мавро Орбин и други историчари или како је налазимо у осталим песмама о славној бици. Тако је, на пример, за певача једне од песама које су ушле у њен састав Марица „плаха ријека“ негде на Косову, или у његовој непосредној близини, и Мурат је, долазећи на „равно поље“ да се на њему сукоби са српским кнезом, „паднуо“ на њу са својом војском и ту вечерао и починуо, а и Милош је, убивши султана и кранувши под крвавом борбом према војсци свога „господара“, сатерао Турке опет „на Марицу плаху ријеку“. Откуд певачу те песме толика погрешка? У *Краљевству Словена* река на Косову такође је била погрешно назначена, али је то била Струмица, а не Марица. Највероватније објашњење које се може наћи за овакву погрешку јесте да је у свести тог певача Марица остала као река на којој су се сукобљавале турска и српска војска и да ју је онда, као стандардно, „стајаће“ име пренео и када је затим певао о косовском судару. Даље је неподударање ове песме с традицијом у имену Милошеве „вјеренице“, које овде гласи Даница, и долази у два маха, једном у Лазаревој „здравици“ Милошу („И тако ти, Данице, твоје л'јепе вјеренице“), а други пут у Милошевом узвраћају на њу („И тако ми, Данице, моје младе вјеренице“). Код Орбина, међутим, а и другде, та измишљена Милошева вереница добила је име Вукосава, што певач ове песме очигледно није знао. Најзад, и сам је завршетак Бетондићеве бугарштице потпуно неконвенционалан и у пуној супротности са свим другим песмама о Косову, барем када је у њима реч о кнегињи Милици. Тај завршетак гласи:

Кад ми бјеше Милица тужне гласе разумјела,
бјеше јом се од жалости живо срце распукнуло.

Та два стиха, испред којих нема ничег, и нема већ дуго, о кнегињи Милици остављају утисак нечега што је накнадно и насилно додато, што је, на брзину и без много смишљања, само незграпно прилепљено.

Последња сада позната бугарштица која за предмет има догађаје везане за битку на Косову забележена је у Перасту, а лако је могућно да је тамо и испевана. Нашла се у једном рукопису насталом почетком XVIII века и још увек није штампана.[53] Она садржи следеће моменте: свађу Лазаревих кћери, Милошево злостављање Вука Бранковића, Вуково бацање сумње на Милоша, кнежеву вечеру и на њој здравицу Лазареву и Милошев узвраћај на њу, одлазак Милошев са још два „добра јунака", Миланом и Косанчићем, у турски табор, убиство султана Мурата, неуспели покушај Милоша и његових пратилаца да се врате натраг, сам бој и у њему Бранковићеву издају и Лазарево допадање ропства, и коначно Лазарево и Милошево погубљење и сахрану у једном гробу с Муратом, пошто су Турци претходно испунили Милошеву молбу да он буде под царевим ногама, а кнез Лазар на Муратовој десној руци. Из овога се види да је певач, — а можда је то и неки песник — из старога Пераста делом чинио оно што је у Дубровнику већ било учињено у управо помињаној Бетондићевој бугарштици: спајао је појединачне комаде у већу целину. У томе је Пераштанин поступао на свој начин, не освpћући се на оно што је већ био учинио Дубровчанин, а извесно и не знајући за њега. Он је, како се то из горњег прегледа види, увео у своју јединствену песму и свађу Лазаревих кћери и Милошеву борбу с Вуком; он је тим Лазаревим кћерима смислио нова имена: „љуби Милошева" код њега је Мара, а „љуби Бранковића" назвао је Видосавом; он је однекуд имао уверавање „љуби Милошеве" Маре да се њен „храбар" не зове Милош Кобилић, јер њега „није кобила породила", већ се зове „витез Милош Ковилићу", па је то прихватио и сам и Милошу је такво презиме давао у току читаве песме; он и Милошеве побратиме не зове збркано Иван Милан и Никола Косовчић, како то чини Дубровчанин, већ им даје имена Милан и Косанчић, како ће их звати и сви каснији певачи народних песама (Милан Топлица, Косанчић Иван). Перашка бугарштица има још једну специфичност, која наводи на мисао да је око ње имао посла и неки учен песник, а можда и само он: у њој су доследно, то јест најпре после првог, а затим после сваког другог стиха, стављени шестосложни припеви, који са том правилношћу ретко када долазе у нашим старим записима.

Сва четири записа бугарштица која за предмет имају догађаје на Косову и око њега потичу из сразмерно новијег времена: најранији, а то је запис Ђура Матијашевића, у најбољем случају може бити тек с краја XVII века; најмлађи су записи Јоза Бетондића, и они су начињени чак око средине XVIII века; између њих по времену стоји запис перашки, који је настао у првим деценијама, а можда и у првим годинама, XVIII века. Ништа се не зна како су ти записивачи дошли до текстова косовских песама. Да ли су их сами чули и лично забележили? Да ли су их нашли већ отпре стављене на хартију и своје преписе направили са рукописа? Да ли их нису бележили накнадно и по сећању, доправљајући их на местима где их је оно издавало или, пошто су и сами били песници, „поправљајући" их на местима где им се чинило да ће боље звучати како они мисле од онога како је гласио изворни текст? Једва да смемо том низу питања без одговора придодати још једно: а нису ли неки од њих извесне између тих песама чак и у целини испевали сами, у духу, у маниру и у ритму поезије коју су знали и памтили, и коју су могли, као што то често могу наши људи, да опонашају како хоће?

Било како било, песме које су нам оставили одражавају касније стадијуме у историји народног певања о Косову. Оне свакако нису варијанте песама које је слушао Мавро Орбин, још су мање варијанте песама које је слушао Лујо Цријевић. Али исто тако оне нису ни непосредни рефлекси Орбиновог, још мање Цријевићевог, излагања косовских догађаја. Једини закључак на који нас њихови записи овлашћују можда би био: и у овим

[53] О том рукопису видети уводне странице уз *Додатак* приложен овом раду.

странама где су они начињени, певало се непрестано о омиљеној, давнашњој теми, с већом или мањом верношћу традицији и уз стално њено трансформисање, било у правцу њеног богаћења, код даровитих певача, било у правцу њеног осиромашења, код певача мање даровитих, али са сталним осећањем да се пева о значајном догађају прошлости који је битно одлучило о судбини целог „словинског" народа.

4

Оно што су пропустили да учине дубровачки песници барокне епохе, који о кнезу Лазару и о бици на Косову нису оставили ни посебан и целовит епос, ни историјску драму, покушао је да надокнади неки непознати Пераштанин, негде почетком XVIII века, а може бити чак и раније. Међутим, да ли стога што у књижевности није био особито вешт, или стога што му се журило превише или најпосле стога што је баш тако хтео, он је оба недостатка наше дотадашње књижевности покушао да отклони одједном. Тако је настао необичан и неприродан спој епоса и драме, у коме има и приповедачке нарације, али у коме такође поједини учесници прослављених догађаја казују свој део текста, како изгледа пред публиком која их слуша, а по својој прилици и гледа.

Такав утисак, пун неодређености и тешко разјашњивих тајни, оставља текст једног до сада необјављеног дела, несумњиво перашке провенијенције, које је све до пред крај прошлога столећа чувано у рукопису са почетка XVIII века, а од како је и тај рукопис нестао, које налазимо само у једном новијем његовом препису.[54] На месту на коме би се очекивао наслов дела, долазе, у маниру средњевековних инципита, речи: *Овди почиње бој Кнеза Лазара и зла сврха Милоша Ковиљића и издајника Вука Бранковића и девет браће Југовића на Косову Пољу на 24 иуња годишта 1348*. Из тога би се са сигурношћу могло закључити да је у наслов улазило све што следи иза речи *Овди почиње*, што је и предугачко и недовољно спретно, али што је било у духу ондашње склоности за гломазне наслове. Аутор тог дела, као што се види, хтео је да у наслову буде хронолошки одређен, али је притом тешко погрешио: очигледно бркајући време једне косовске битке са временом друге, оне из 1389. с оном из 1448, он није био тачан ни у једном. Да се то не може тумачити као његова случајна омашка у писању, већ да је по среди доиста необавештеност о правом тренутку збивања које је узето за предмет овоме делу, види се још и по следећем његовом месту, где је искључена и помисао да би могла бити реч о писарској омашци:

И тако згоди се на петнаес иуња
Видов-данак бјеше, а мјесеца пуна,
а Кнезу славноме бјеше крсно име
како му суђено би на њ да погине,
а рода тер лита Спаситеља бише
именом за казат, како закон пише,
тисућу и триста четрдесет и осам
кад Лазар погибе и његова војска... (453—460)

Како је перашки аутор дозволио себи толику грешку, кад ју је лако могао избећи, тешко је са оволике даљине и претпостављати, када за то нема ни најмањег трага који би нас некуда повео.

И из самог горњег навода види се да је перашко дело у стиховима. Намера је писца била да ти стихови буду наши стари дванаестерци, какви су у књижевности Приморја у употреби од краја XIV века, то јест да се сликују у паровима, својим срединама и својим

[54] Вид. на месту назначеном у претходној напомени.

завршецима, и да унутрашњи њихов склоп буде правилан, са главним одмором код шестога слога, где је и први пар рима. Али таквих стихова има тек за непуну трећину од укупног броја, какви су, примера ради, стихови:

йоваздан и сву ноћ, *колико јесѿ д у г а,*
на софру да је моћ *од друга до д р у г а* (61—62)

од ѿвоје храбрости *не могу све р е ћ и,*
ер друге жалости *греду ѿи й р е ѿ е ћ и* (141—142);

а ѿи се устави *с војскоме за м а л о*
йрем да си на справи, *да би се шѿо з н а л о* (263—264).

Куд и камо су чешћи стихови на много начина неправилни и несавршени, и у много чему недотерани и рогобатни. Још је од најмање штете кад се у њима не поштује ритам који регулишу споредне цезуре, код трећег и деветог слога, као у стиховима:

Видосави речем: | „Прими госйодара“ (214);
нег на ѿурску вољу | мој Милош учиниѿ (252);
шѿо Бранковић своди | мреже да не уѿече (258).

Много се осетније читаочевог слуха дотичу стихови у којима недостају риме по средини, а који нису ни мало ретки:

неће се умолиѿ ѿо ѿвоје м о љ е њ е,
зашѿо од Бога биће његово з л а м е њ е (305—306);

ер силу дан сѿоја, ѿужећ се й л а к а ш е
зашѿо му се нигда веће не н а д а ш е (355—356);

а Кнезу славноме бјеше крсно и м е,
како му суђено би на њ да й о г и н е (455—456),

а веома га непријатно рањавају стихови без риме на завршецима стихова, и који су само нешто ређи:

Миле и К о с а н ч и ћ, ѿри ѿвоје йоглавице,
ѿвој храбрен О б и л и ћ, ѿве злаѿно узглавје (361—362);

кад их скуйа в и д и Десйоѿ у сасѿању,
вјерова, у б л и д и, фаѿи се за браду (373—374);

Сѿанишу, Р а д о њ у, кӣ мало дружине
имају на к о њ у, а у свем је виѿез (481—482);

како су б а р ј а к ч и ј е и главе од чеѿе,
ка' се војска б и ј е, да војску усѿеже (711—717).

Али несумњиво најтврђе делују, и утисак чисте прозе остављају, стихови без икакве риме, који су до душе још ређи, али и њих ипак има у приличној мери:

ал' не знаш, виѿеже, да вук кожу дере,
исйод ње издира и месо йоѿеже (763—764);

шѿо се Милош враѿи и оӣеѿ изљезе,
све ѿо била шкода Лазарове војске (845—846);

йроклеѿо владање које му дах у руке,
и йроклеѿе сӣендзе, кад му дах улафе (1129—1130).

Да грађењу стихова Пераштанин није био много вичан и да је стога прибегавао олаким решењима запажа се затим и по обиљу неправилних рима, које је нештедимице расуо по делу (гради-постави, 7—8; Лазару — збору; 31—32; коњу-мољу, 201—202; страх-натраг, 245—246; нами-љубави, 271—272; бише-сједоше, 349—350; прве-главе, 431—432, и т.д.). Поједини парови дванаестераца сачињени су искључиво од тих рђаво скованих сликова:

тад залуском удри *с рукоме с п р с т е н и,*
да Мари помодри *и лице п о т а м н и* (75—76);

уживаше земљу, *градове и с е л а*
и милости вељу, *а сад жалост в е љ а* (151—152);

а теби, невољни *Лазаре, три б и ш е*
пророци тер вриједни, *и од свијех з г о д и с е* (395—396).

Исто тако падају у очи, и нипошто нису изузетак, и стихови који — и по ондашњем начину бројања, а не само по нашем — имају слог или два више, или им, супротно од тога, понеки слог недостаје где га очекујемо и где би га морало бити.

Пуне истине ради, треба рећи да све такве, и многе друге сличне, формалне несавршености перашкога дела не иду увек на рачун његовога аутора, иако је најчешће извесно да им је узрок једино он. Незгода је, наиме, што то дело није до нас стигло у рукопису, а самим тим, ни у облику у коме га је оставио писац, већ у далеко каснијем и сасвим несигурном препису, начињеном са неке његове исто толико непоуздане копије. Већ у тој претходној копији било је погрешно схваћених места, испретураних и наопако прочитаних речи, понављања и прескока, а у посебно великој мери и сваковрсних огрешења у облицима речи. Ако су се ова последња дешавала на завршецима стихова, односно полустихова, откривале су их риме и тада их је лако било отклонити; тако, на пример, кад су се у том положају нашле речи *мјере* — простире, *сједе* — виде, *вриједност* — крипост, *Угрина* — остину, *однијет* — узнијети, *бити* — учинит, *тако* — овој, *дјелом* — милом, *онога* — својега или *ријети* — напити, на први поглед видело се да су уместо подвучених изворно морали стајати облици *мире, сиде, вридност, Угрину, однијети, бит, такој, дилом, онега* и *ријети*. Али када није било тако сигурног водича, као што су то у оваквим случајевима риме, није било ни помоћи у трагању за правим, неисквареним пишчевим текстом, и тада се морало задовољити и овим који се нудио. У истој смо неприлици и на неколико места где је текст оштећен услед механичких лакуна у рукопису, а које се никаквим наслућивањем нису дале попунити. Ту најчешће недостају појединачне речи (као у стиховима 118, 119, 138, 139 и 371): у четири стиха (159, 659, 660 и 666) изгубљен је по један полустих, а само је празнина остала у место читава два стиха (464 и 589).

Дело по себи није велико: по свему судећи, оно није имало више од 1172 стиха, при чему су у збир узети и она два изгубљена, као и четири друга (473—474 и 587—588) који представљају непотребно понављање истоветних претходних стихова (471—472 и 501—502). Споља гледано перашко дело је драма и због тог његовог облика историчар с краја прошлога столећа, Срећко Вуловић, чијим је старањем оно преписано и на тај начин спасено, називао га је старинском речи *двоговор*, коју су прихватили и неки други, Валтазар Богишић, на пример. Међу личностима које „говоре" и које би према томе биле учесници те драме најчешће се чује и најдуже је пред публиком *Писник* или *Писац* како се назначује такође; њему припада нешто више од половине свеукупног броја стихова. Поред њега, али несравњено ређе од њега, до речи долазе још малобројне личности. То су понајпре две сестре, а кћери Кнеза Лазара, *Видосава*, која је овде жена Вука Бранковића, и *Мара*, која је жена Милоша (К)обилића, затим сами њихови мужеви *Милош* и *Вук* (где-

кад и *Вуко) Бранковић*, па затим *књегиња Милица* и, разуме се, *Кнез Лазар* и са хришћанске стране још једино Милошев побратим *Милан* (Косанчић) и *Жена*, која ће Турцима дати кобни савет како да се заустави и ухвати Милош, кад се борбом покуша да пробије до својих, пошто је извршио дати завет. Са турске стране, као појединац, говори само *Цар*, а као нека колективна лица — дакле, врста хора или „скупа", како су то звали стари приморски писци — заједно се јављају *Турци* и *Чауши*.

У суштини дело је спој наративног и драмског, с осетним преовлађивањем онога првог; на драму оно подсећа тиме што су личности које су учесници збивања добиле своје одвојене деонице текста изнад којих је јасно назначено да их они казују: Видосава Мари говори срчно; Мара сестри одговара; Милош говори Вуку Бранковићу; Вук говори Лазару; Кнез Лазар говори; Милица Лазару говори; Турци веле; Цар говори и слично. Али је дело замишљено првенствено као *приповедање* и то пред слушаоцима којима се *Писац* (или *Писник*) непосредно и усмено обраћа. Он ће то учинити већ првим речима:

Умиљено буди слишати ви свима
ви невољне згоде Лазара господина,

а већ речима које се надовезују на то карактер читавог дела јасно ће одредити као „споvиједање":

сповиједаћу справе што жене створише.

Опет када, пошто је приказана свађа Видосаве и Маре, *Писац* залута у дугу дигресију о градовима, земљама и државама које је ова свађа, или које је уопште женска ћуд и следовање њој, довела до пропасти, он се прекинутој нити, али и приповедању самом, враћа речима којима све то изреком наглашава:

Да нека свршим ту језиком изрећи
бесједом почету којом хтјех прије рећи ...
Тер се гредем потећ на мјесто ђено бих,
еда узмогу рећ што давно наумих (185—186, 189—190).

А да дело није имало да остане штиво, које се доживљује лектиром, и да је приређено да буде непосредно саслушано, *Писац* показује и када ток догађаја дође до интервенције злореке *Жене* против Милоша:

Тер ово покличе што ћете сад чути (914).

Ако се перашки *Бој Кнеза Лазара* доиста и изводио као драма, сигурно је то било на најширем слободном простору у иначе маленом Перасту, испред жупне цркве Светога Николе, уколико не и у самој цркви. Морала је то бити сасвим особена представа. Једино нарацијом и без имало покрета и радње, она је у сразмерно кратком временском размаку, колико је извођење могло да траје, давала приказ дугог низа догађаја, од оних пред трагичну битку и у току припрема за њу, до оних из саме битке и са њеног завршетка, догађаја, дакле, који су се у стварности протегли на више дана. Учесници тих збивања највероватније су сви били пред очима гледалаца од почетка до краја представљања, а говорили су онда када им *Писац* (или *Писник*), који сву радњу држи у својим рукама, даде реч, као што се то чинило у средњевековном театру и као што се потом наставило у барокним ораторијумима, у којима, само, личности нису излазиле на сцену, него су се једино чули њихови гласови. *Писац* или *Писник* основни је чинилац дела и он својим приповедањем обједињује све појединачне догађаје у некакву целину. У својим тирадама, најчешће дугим, он излаже наративне партије дела, прича оно што се у међувре-

мену збило или наговештава оно што треба да се збуде, локализује радњу и оцртава положај личности у простору. Оно што би се у правим драмама морало постизавати новим чиновима и променом кулиса он остварује са по неколико стихова свега. Један такав случај представља његова интервенција пошто је, у претходним партијама дела, испричано или приказано како су се сестре завадиле, како су се тога ради сукобили Милош и Вук, како је Лазар пошао на Косово и како је пред полазак одбио да услиши молбе Кнегиње Милице. Без икаквог прелаза и непосредно после таквог одговора Лазаревог Милици *Писац говори* и том приликом о свему што се десило после тога каже најпре ово:

На коњу узиде и војску обраӣи,
Косова обсиде, и веђ се не враӣи.
Могуђ њега ӣабор с десне ӣоља бише,
а с исӣока одзгор сӣран' Цара сједоше.
Удиље ӣосла иӣ кума свога Милу
да ӣође уходиӣ ону царску силу,
који сӣојаӣ ӣамо ӣосӣоја веле дан ... (347—353).

Али *Писац* или *Писник* није само ту да исприча догађаје и да их повеже међу собом, нити да прави прелазе од говора једне до друге личности. Уз све то, он објашњава и размишља, залази у дуге и далекосежне историјске реминисценције, просуђује о људима и догађајима, при чему једне узноси, а друге осуђује, тумачи значење појединих поступака или излаже њихове последице, једном речи меша се у све на најразличитије начине. У тим својим тирадама он и директно апострофира поједине личности, Кнеза Лазара, врло често, затим Милоша, или Вука Бранковића, или чак и оне који нису на позорници и уопште и не припадају догађајима о којима је реч. Понекад он и у своју реч уноси оно што говоре други, Милош Обилић, на једном месту (стихови 283—286), Вук Бранковић, на другом (638—646) или арбанашки бег, на трећем (704—716), уместо да њих саме позове да кажу што имају, како то већ чини иначе. Најзад ваља рећи и то да *Писац* или *Писник* није само пасивни и хладни наратор, већ да он и емоционално учествује у ономе што казује. Дошавши, тако, до момента кад разљућени Милош одлази у „шетњу“ с Вуком Бранковићем и узима срдито „пашенога својега за руку“ *Писац* додаје свој уздах: „Нут чемера мога, који у срце туку!“ (194). Све остале личности, међутим, немају у делу ни тог значаја, ни толико разноврсности у себи. Као што се и може мислити, при оваквој концепцији дела оне су морале остати бледе и безизразне, унапред у потпуности одређене и до краја неизмењене; у њима као да нема мисли, ни осећања, и оне се не крећу и не живе, већ декламују. Чак и они њихови поступци који би се без тешкоће дали извести и у најскромнијим условима и у тумачењу најлошијих глумаца, какви су без сумње били и услови и глумци ондашњег Пераста, не даје им се да оне изведу саме, него о томе приповеда *Писац*. Ништа не би лакше било но покретом *ӣриказаӣи* како жестока и расрђена Видосава удари „руксме с прстени“ пркосну Милошеву Мару, а опет то се не чини, него пошто је Мара дорекла свој одговор, *Писац говори*.

Толико жесӣока би, ох, искра ријечи ӣе,
да Види ӣри скока ужеже срце све,
ӣер зальуском удри ... иӣ.д.

Наративни карактер перашког *Боја Кнеза Лазара* није само превасходан и премоћан, него је он и првобитан: то дело није ни писано као драма, нити да драма буде, већ је најпре замишљено и остварено као спев. Тек касније неко је тај спев претворио у драму или му је привидно дао драмски облик. Да ли је то обавио његов аутор сам, или је, што се чини вероватнијим, на томе радио неко други, не може се са сигурношћу рећи. Али ко год то био, он се није око тог посла трудио превише, а није учинио ни потребан напор

да се бар у минималној мери прилагоди законима другог песничког рода. Радио је то сасвим овлашно, скоро би се смело рећи механички, онако од прилике како је у исто време поступао и неки његов суграђанин претачући поједине делове Гундулићевог епоса *Осман* у бугарштице. При том он није увек пазио да уклони све трагове некадашњег епског начина саопштавања ствари, иако они у драмском облику нису били ни потребни, нити чак могућни. Тако у Видосавином „срчном" обраћању Мари, већ у првом стиху има: „Сестро — *рече* — нути погледа' мало ван" (стих 25), иако је очевидно да ово *рече* Видосава није никако могла изговорити. Истоветни је случај у одговору Кнеза Лазара на Бранковићево клеветање Обилића: „Мучи — *рече* — с лажом! — *срчно му рече кнез*" (241). Ту је чак указивање да су то Лазареве речи, иако изнад односног текста јасно стоји *Кнез Лазар говори*, начињено два пута. Такву је омашку непознати Пераштанин начинио приликом „драматизације" претходног епског текста још једном у Вуковом клеветничком дошаптавању Кнезу Лазару против Милоша ма да ни то још увек није последњи пут: „Ал' ти не вељах ја — *рече му* — не вјерник, смрт, туга велика, свијех крстјан невјерник (373—376).

Ни песник који је испевао првобитни епос, ни аутор ове позније драматизације тог епоса нису били забележени на рукопису у коме се дело сачувало, а нису нам познати ни из било ког другог извора. Једно време, када ова двојност у настанку *Боја Кнеза Лазара* није ни била уочена, помишљало се да би аутор тог дела могао бити надбискуп барски и „примас српски" Андрија Змајевић, најпознатији Пераштанин из оних дана, који је уз своје многобројне и тешке службене послове волео још да буде песник и историчар. Први је такво наслућивање начинио Срећко Вуловић, који је једини и видео стари рукопис дела,[55] а затим је оно углавном прихваћено, с понешто сумње или без имало резерве.[56] Вуловићево наслућивање не би се могло, на жалост, одржати јер га оповргавају многобројни разлози, од којих би и сваки појединачни био готово довољан. Као што смо већ имали прилике да видимо, Змајевић је у обимној историјској хроници *Држава свеша, славна и крейосна црковнога љешойиса* дао свој приказ косовског догађаја и он садржи не једну несагласност с нашим *Бојем Кнеза Лазара*. Као и Мавро Орбин, Змајевић пре свега Бранковићеву жену назива Маром, а не Видосавом, а Обилићева жена код њега је Вукосава, а не Мара, као што је то, једно и друго, код писца перашке драме, односно епоса. Змајевић затим добро зна тачан тренутак у који се одиграла битка на Косову и сигурно му ни у сну не би могло доћи да је датира 1348. годином, како је то урађено, и чак у два маха, као што смо навели, у *Боју Кнеза Лазара*. Најзад, и као песник, или барем као версификатор, Змајевић стоји неупоредиво више од овог непознатог Пераштанина и, мада ни он није неки велики песник, свакако никада не би из својих руку пустио највећи број стихова који су се овде нашли, да они својом недорађеношћу, неспретношћу и неуглађеношћу ужасавају невелики али одабрани круг упућених духова, у који је спадао и сам.

Ма ко био аутор перашког *Боја Кнеза Лазара*, поред закључка да он нипошто није спадао у прворазредне ствараоце, мора се начинити барем још један, и по њега чак тежи: у истој је мери он био и небрижљив писац и сада једноставно изгледа да је свом делу

[55] Srećko Vulović, *Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijelâ*, Prvi program c.k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za god. šk. 1872—73, Dubrovnik, 1873, 3.30. Касније се колебао и сам Вуловић; уп. Мирослав Пантић, *Прейиска Срећка Вуловића и Валшазара Богишића*, Зборник историје књижевности Одељења литературе и језика САНУ, књ. 2, Београд, 1961, стр. 228.

[56] Мирослав Пантић, *Југословенска књижевносш и усмена народна књижевносш од XV до XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, 1963, стр. 28, 41—42; *Предњегошевско доба*, стр. 530; Милорад Павић, *Исшорија срйске књижевносши барокног доба XVII и XVIII век*, Београд, 1970, стр. 58, 119, 143 и т.д.

завршни облик дао истога часа када га је први пут некако довео до краја. А то би значило да га после није читао и да више није радио на њему, да га није поправљао и није из њега уклањао делове који сметају. Можда је био сасвим задовољан и оним што је учинио, а можда, одведен пословима ко зна у коју страну света после тренутка предаха у родном месту, никада више није ни нашао времена да се око свега тога и даље мучи. Зато *Бој Кнеза Лазара* оставља неодољиво утисак посла обављеног на брзину и целине скрпљене без много претходног размишљања од врло разнородних делова.

На други који начин тешко би било објаснити од куда то да се неке ситуације у њему понављају у духу оног Вуковог „опет исто, само мало друкчије", и да се понављају у кратком размаку једна од друге, а обично и са веома мало преиначавања и варијација. Такав је случај с молбом коју Књегиња Милица упућује Кнезу Лазару и осталој „господи" пред њихов одлазак на Косово. Први пут сам је *Писник* опширно испричповедао како је Милица преклињала „Лазара с господом" да јој не воде „браћу сву на бој", већ да јој оставе једнога или двојицу „за заклетву сестри" (стих 289. и даље). Други пут, и одмах затим, истој ствари посвећена је посебна сцена у којој су слушаоци имали прилике да чују како Кнегиња моли Кнеза: „Немој ми девет брат сад на бој водити", како је он одбије, како она на то поново вапије: „Једнога ми а ти остави за жалост", и како, као што су то већ знали и сами, и по други пут остане неуслишена (стих 334. и даље). Исто му се десило и са Лазаревим здравицама Милошу на славној вечери којих има две, што се, осим у овоме делу, не среће нигде више у споменицима с косовском традицијом. Први пут „Лазар злат пехар узе у десну руку и Милошу напи, сузе проли у муку", заклињући га оним што му је најсветије: јунаштвом, поштењем, здрављем, општим судом, „љубовцом" Маром, животом и дружином, да га не изда „у пољу Косову" (503—516), а одмах затим узима „другу златну купу вина" и једва савладавши тренутну слабост која га хвата од бола, још једном износи своје сумње, овога пута проширујући их и на „војводу Ивца" и на свога кума „Топличића", али највише их управљајући Милошу, кога подсећа, пребацујући му, да га је одабрао за сина и дао му своју кћер за жену, да му је доделио „војводства" и „господства" и у руке ставио „штап", власт и моћ, а он сада иде да изгуби „част велику без муке", јер га „кажу вјерна и невјерна" (стихови 559—586). И није друго до израз пишчеве невештине што је навео јуначног Милоша да се у два маха, једном пред својим другом Миланом (385—392), а други пут пред Кнезом (601—620), заклиње — први пут: сабљом, коњем и својом Маром, други пут: коњем, дружином, поштењем и поново Маром („тако ми Маре моје, твоје ћерце миле"), али уз то и јунаштвом, травицом, племеном и својим Ковиљем — да ће сутрадан оставити спомен на себе и да ће отићи у турски табор да изврши своју намеру. Па онда — а то је следећи пример оскудне инвентивности нашега Пераштанина — пошто је Милош распорио султана и стао му „на грло ногом" и добро га притиснуо „собом", па излетео испод његовог шатора, „код своје дружине" (835—839), он се одједном, бесмислено и непотребно, враћа „да испуни све жеље, како бјеше обећо Лазару свому тасту" (840—841), док је у целокупној традицији, коју тог часа перашки писац није поуздано држао у памћењу, до његовог кобног повратка дошло, много логичније, услед тога што је, убијајући цара, на своју несрећу заборавио да му стане ногом „под гроце", што је имало да буде други део његовог завета и круна његовог подвига.

Перашко дело о бици на Косову — било оно првобитно рађено као епос, па после претворено у драму, било пак од почетка замишљено као спој оба та песничка рода — творевина је писца који је о свету и историји мислио, и који их је доживљавао, на начин барокна човека. Само такав човек могао је да дође на мисао о таквом једном чудном споју; и само такав човек могао је да у њега угради елементе нађене на разним странама и каткад међусобно опречне. Тај писац, види се, знао је дубровачку поезију и покушавао је да

је у понечему следи, макар и на одстојању. Попут Гундулића, а свакако и имајући у свести песника *Османа*, он је одредио предмет свога дела; за дубровачког песника, предмет су били „худи узроци и таште згоде" погибије младог турскога султана, а за Пераштанина то су биле „невољне зголе Лазара господина". Аналогија има и даље. Гундулић је збивања исприповедана у епосу представио као илустрацију хришћанског уверења да је свака охолост смртни грех и да она свакога неминовно суновраћује у пропаст; Пераштанин је хтео да покаже колико су историји зла нанеле жене и како су се због њих, и од њих, рушили и нестајали народи, државе и знамените личности. Та мизогена концепција нашега аутора, која је потпуно у сфери барокног виђења света, објављује се као изричито формулисан програм од првих стихова:

сповиједаћу справ што жене створише,
кроз које све државе свијетле изгубише,
славе Деспотове, лијепе бановине,
крви чисте кнезове, лијепе краљевине,
охола чесарства и притврди гради
и веља јунаштва у земљу постави,
обилне државе раскоша велика,
претило имуће вриједности толика,
Ах, дали без жене рати ни чудеса
не створи спомена што она не свеза (3—12).

На њу писац подсећа и у току дела, а имајући у виду конкретну ситуацију:

погину сва земља с узроком сестара,
и госпоства многа, кроз кћери Лазара (91—92).

Најпосле, сентенцом која је сва произашла из те концепције он закључује дело и отпушта своје слушаоце:

ако жена града не зида и згради,
а она с тугом сад разгради и обали (1171—1172).

У маниру старог Мавра Ветрановића, који је усред дубровачке ренесансе својим речитим јеремијадама оплакивао пропадање хришћанских држава, али и с много гундулићевске историјске меланхолије, перашки песник набраја некада моћне земље чији је пад дошао као последица свађа Лазаревих кћери, дајући тако у исти мах израза и свом, у суштини барокном, схватању о неизбежној пролазности људских ствари. Прва је на том његовом списку „Деспотовина", како он зове земљу „храбрена витеза Лазара", која је некада била „на глас славна земља, веле вриједна славе", а коју тога часа — за Пераштанина то је *данас*! — „царска власт немило размеће"; за њом следи „тужна Арбанија", са својим градовима, у прошлости моћним и сјајним, а који су сада „под јарам турачки, и Бога свеђ моле да буду крстјански", а уместо богатства и свиле, у коју су се били одели, таворе у беди; жалобни низ наставља Угарска („погибе и Угрин, сва земља угарска, и славни град Будим, с Биоградом Влашка"), а за њом су на реду „Босна гиздава, кâ по сриједи сташе, кâ у вељу славу мирно почиваше", и, на крају, „земља Херцегова", чији је владар тако уживао у женама и тиме тако много невоља, и коначну пропаст, донео себи и њој. Црној судбини избегао је једино Дубровник, чијој слободи, усамљеној на овом простору, Пераштанин даје издвојено место, као што је то пре њега такође чинио и Гундулић, и кога се он и овде опомиње. Али у његовом одушевљењу за мудрост и славу Дубровника, као и у његовим благословима и молбама упућеним Богу за очување слободнога града, јасно се распознају и понеки одјеци давнашњих хвала којима су Дубровник још у XVI веку штедро обасипали не само песници његови, као Ветрановић и Марин Држић, него и они

из суседства, као Хваранин Ханибал Луцић или Корчуланин Иван Видали. Пераштанин није песник њихове вештине, али је очигледно песник њихових идеја:

Ето ћу само рит: Дубровник господи,
који у слободи у слави надходи
он у части сву власт обилато држи,
а поштење у цијену ужива јуначки;
своје круто темеље настани ондика,
ни се боји веле силе ни гладника;
он својему дјеству темељито храни
не оцкрнит мјесто од свакога брани;
он боја добива без сабље тржући,
противе добива без коња текући;
он сваки ударац далеко дочека,
толико хитарац на штиту ондека;
разум је луг његов, ким не гријеши нигда,
ким чува у далеко себе, и своје не да;
он је част и хфала нашега језика,
и дика велика, и биће довика,[57]
плод свуд њега плоди, част име простире
докли се находи да море допире;
размира ни рати не држи с никиме,
ђе гој се обрати, добро су свуд с њиме;[58]
он божи благосов примио заисто
и био свеђ његов стан вјера и дјество;
он мирно без туга почива на стану,
Вишњи да би му га сахранио у храну (161—184).

Други извор надахнућа непознатог перашког писца, из кога је он осим тога и непосредно захватао детаље и преузимао поједине моменте косовске традиције, била је усмена поезија, народна и народска, која је баш у то време у Перасту не само нашла уточиште, него и имала свој период цветања. С једном сачуваном песмом те врсте, бугарштицом о Косовској бици, коју смо већ укратко размотрили, перашки *Бој Кнеза Лазара* има не једну сродност, и у томе се, несумњиво, крије и разлог што се и она, поред њега, нашла скупа у истом рукопису; с осталим таквим песмама, којих је сигурно било, али их на несрећу нико није забележио, могло је тих блискости бити и више. Као у тој бугарштици, у *Боју Кнеза Лазара* кнежеве кћери зову се Видосава и Мара, и као тамо, оне овде са прозора посматрају своје мужеве, а не и Кнеза Лазара међу њима, како је другде, док на коњима језде пољем, и то „Милош с десне Вука", што Вуковој Видосави тешко падне и због чега настане сукоб међу сестрама. Марино разликовање између Милоша и Вука, које је она извела из витештва једнога и лукавости другога, перашки песник ће у основи примити, али ће га веома развити са своје стране и засновати на барокном поимању о истинском господству, коме је извор у велмошком и племенитом поступању Милошевом, и господству привидном, које проистиче из богатства, притворности и моћи Вукове. А Милош ће и код Пераштанина носити презиме Ковилић, очигледно према Марином објашњењу, из бугарштице, по коме њеног „храбра" и „господара" није „кобила породила", те да се он „зове витез Милош Ковилићу".

[57] Упоредити на пример овај и претходна три стиха са следећим стиховима познате песме *У похвалу града Дубровника*, Ханибала Луцића: Правда је темељ твој, разум је твâ пића/твê стање и покој почива њих ција/... Дубровниче, части нашега језика/кâ цватеш и цвасти вазда ћеш довика.

[58] Марин Држић говори исто у прологу *Тирене*: Размирје не имају на свиту с никиме/корабље пливају њих витром свакиме.

Перашки *Бој Кнеза Лазара* далеко је више, и у ствари највише, близак једном делу старије српске књижевности, које је „повест" или „прича" о Кнезу Лазару, или пак његово „житије", како га све називају, јер су му у двадесетак рукописа у којима оно долази наслови сваки пут друкчији и у њима се јављају сви ти термини.[59] Једном се оно назива кратко *Житије цара Лазара*, други пут је то *Житије Кнеза Лазара и остале српске господе на пољу Косову*, трећи пут чак *Повест од житија кнеза Лазара и његова војводе Милоша Обилића и остале све србске господе који бијау на пољу Косову*, и тако даље.[60] Иако је та *Повест* — зовимо то дело тако, скраћења ради — одавно привукла пажњу књижевне историје, иако је исто тако више њених верзија и публиковано, она је уза сва испитивања још увек остала тајанствена и неразјашњена у готово свим битним питањима која се за њу везују.[61] Ни сада се не зна, као што се није знало од почетка, када је она и на коме терену настала и ко би јој могао бити писац. Будући да је проза којом је та *Повест* писана препуна стихова — свакаквих, разуме се, али претежно на једноставан и чак примитиван начин грађених и сасвим лоших[62] — проблем је и у томе да ли она, можда, није првобитно била читава у стиховима, како се понекад при читању помисли, па је затим у току времена и поступно претварана у прозу, да никада то не постане потпуно? Или су се можда стихови јављали без свесне жеље њенога аутора, и неопазице, „у емоционалном говору"? Или је пак она, оваква какву је сада познајемо, састављена од разноликих делова, од којих су неки пре тога били само прозни, а други само у стиху?

Овде није ни прилика, а нема ни потребе, за решавањем свих тих, и многих других, проблема у вези са њом, али чини се да се две ствари намећу и да се оне морају утврдити због

[59] Дело је први штампао, на основу рукописа бр. 30. Српског ученог друштва, П. Лавровски, 1860. године (Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторій и древностей россіискихъ при московскомъ университетѣ, II, Апрѣль — Іюнь). Критичко издање приредио је, користећи све тада познате рукописе, Стојан Новаковић, *Narodna predaja o boju kosovskom*, Starine JAZU, knj. X, Zagreb, 1878, str. 176—200. Врло је значајан и Новаковићев увод уз то издање. Према издању С. Новаковића дати су сви наводи у нашем даљем излагању.

[60] Светозар Матић у свом *Опису рукописа Народне библиотеке* (Београд, 1952, САН, Посебна издања књ. CXCI, Одељење литературе и језика, кн. 3) наводи неколико верзија овога дела које су се налазиле у рукописној збирци старе Народне библиотеке (стр. 41, 173, 181) и од којих неке С. Новаковић није могао користити за своје издање. Међу њима онај под ознаком 180 (762) имао је наслов *Житије свјатаго и праведнаго књазја Лазара Сербскаго*. Једну верзију *Повести*, која се нашла у рукопису националне библиотеке „Сечењи" у Будимпешти публиковала је, с опширним уводом, Иванка Удовички *Прича о боју косовском у будимпештанском рукопису*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVIII/1, 1970, стр. 18—53).

[61] Не би било могућно, због простора, наводити овде читаву литературу о том делу. Ограничавајући се на важније написе, поменућемо, осим Новаковићевог увода, још следеће: Ил. Руварац, *О кнезу Лазару*, 243; Св. Матић, *Порекло косовских песама кратког стиха*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, I, 1954, 22 (уп. приказ Н. Банашевића, Прилози за књижевност, јез., ист. и фолклор, XX, 1954, 327—332, као и Матићеву *Одбрану тезе о косовским песмама*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, III, 1956); Н. Радојчић, *Словенски превод Орбинија у Војводини* [у књизи:] *Из прошлости Војводине*, Нови Сад, 1956, 27—28; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II, 1957, 263; Н. Банашевић, *Одбрана Вука Стефановића Караџића од најновијих ружења и куђења*, Прилози за књижевност, јез., ист. и фолклор, XXXI, 1965, 260—278. Недавно је Јелка Ређеп одбранила докторску дисертацију под насловом *Прича о боју косовском*, која је још необјављена, али смо је ми, захваљујући љубазности аутора, видели у рукопису. Ј. Ређеп је нашла и више нових, до сада непознатих и непроучених верзија *Повести*, од којих смо две нарочито значајне (једна је у Универзитетској Библиотеци у Београду, а друга припада збирци Радослава Грујића) читали из фотографија које нам је ставила на увид.

[62] Драгутин Костић, *Старост народног песништва нашег*, Јужнословенски филолог, XII, 1933, 17—18, рекао је за *Повест* да је то „нека врста прозне, управо полупрозне епопеје косовске" и да „кипти од слога стихованог по народној причи".

онога о чему ће бити речи доцније. Иако је већина познатих рукописа с текстом *Повести* из XVIII века, а неки су и млађи, првобитни њен текст, који на жалост до нас није стигао, мора својим постањем падати у крај XVII века, ако не и нешто раније. Разлог је прост и изгледа тешко оборив: најстарији сада познат рукопис *Повести* писан је у току 1714. и 1715. године у Москви, али је у њему изреком казано да представља препис;[63] како је, међутим, *Повест* ту до краја уобличена и заокружена, а како се, с друге стране, већ ту запажају, кварења текста уобичајена код слабих преписивача, нимало није вероватно да је изворник настао пред само ово московско преписивање, него је он свакако неко време већ живео у рукописима. А друга опаска, која се чини несумњивом, била би да је знатан број преписа *Повести* својим језичким и другим особеностима везан за јужне наше крајеве, за Боку Которску, Црну Гору и Херцеговину, и да је то можда наговештај да је ово дело у тим крајевима ако не баш настало, што никако није искључено, а онда барем коначно уобличено.

Несумњиво је да перашки *Бој Кнеза Лазара* и њему савремена и ћирилицом писана *Повест* стоје у најближој вези и да је или он њој или она њему непосредни извор. Многобројне и очигледне блискости, чак и идентичности, никако не могу бити случајне, и оне непосредно сведоче о директном преузимању. Њихов дугачки низ почиње негде при почетку једног и другог дела, ма да за чудо не на самоме почетку, и затим се постојано продужава све до краја оба дела. Никако их овде није могућно навести у потпуности, и до последње, јер би то захтевало много простора, а и представљало би понављање највећег дела једнога и другога текста. Довољно ће то показати и само неколико примера, који се могу узимати чак и насумце, без нарочитог бирања.

Милошеве опомене Вуку у перашком делу теку овако:

Карај, браше, карај швоју охолу љуби,
карај и не сшарај, да не сшуче зуби,
ње језик сујући људи йоглавише
хурјашом зовући главе йлеменише.
Јер ако не караш шу љуби садаре,
Богом ши се, да знаш, заклинам, вишеже,
да ћу ше дофашиш кад будеш на коњу
за йојас, кад сједиш, ја будем на мому,
шер ћу ше искинуш из седла немило (...)
руком ћу ше ручиш, исйод седла даши
како вуци јагње, шијем ћу ше йлашиши,
йак о земљи скоро удриши ћу с шобом
како гладан оро о камену с жабом ... (195—208),

док су у *Повести* оне исказане безмало истоветно:

> Карај, брате, вјереницу твоју 'олу Видосаву да не говори злије ријечи, да не зове поглавица људи орјатима. Ако је ти нећеш карати, богом ти се кунем и мојом дес-

[63] Павле Ровински, *Рукойисни Зборник Михаила Милорадовића нађен у Манасширу св. Луке у Жуйи Никшићкој, а сасшављен и йрейисан у Москви 1714—15 г.*, Летопис Матице српске, књ. 181—183, 1895, стр. 40—67, 75—87, 110—118. У зборнику о коме је реч и за који се сада не зна где се налази каже се да га је преписао „Никола Властелиновић в царствујуштим град Москве у двору Ивана Свирчкова на Покровки, а то на квартиру господина полковника и кавалијера Михаила Милорадовића (...) ва лето от рождаства Христова 1715 год. месеца генвара 14". *Жишије Кнеза Лазара и осшале срйске госйоде на йољу Косову* у њему је на листовима 145—168. Из њега је Ровински штампао само поједине одељке, упоређујући их с текстом Новаковићевог издања.

> ницом, када будемо јездећи на коньма на поље Косово, ја ћу тебе узети за појас, тере те о седла немилостиво (изметнути), руком ћу те руци мојој испод коња додавати, каконо вук вуку јање кад додаје, пак ћу тобом ударити о камен (и о земљу), како оно гладан орао жабом крњачом ...[64]

У *Боју Кнеза Лазара* Пераштанин на следећи начин стилизује Вукове оптужбе против Милоша и Кнежево реаговање на њих:

Вас др'ћу како ӣруӣ, смрӣни ме зној коси,
од сӣраха, а ну ӣ' чуӣ ки ӣи се глас носи:
Милош ће ӣи худан невјеру учиниӣ
када будеш, ӣрудан, цареме бој биӣ (...)

КНЕЗ ЛАЗАР ГОВОРИ

Мучи — рече — с лажом — срчно му рече кнез —
од куд доходи знам ӣко извеза ӣа' вез
Милош је ӣврди шӣиӣ, Милош је снага ма̂
Милош је који своји влас моју и ӣомага (...)
Милош ће на Косову осӣавиӣ сӣомену ... (235—247),

а у *Повесӣи* непознати писац Лазаревог „житија" сасвим слично:

> Дркћем како прут, мртви ме зној попаде како се чује који ти се глас носи за Милошем Кобилићем да ће ти (неверу учинити) на пољу Косову кад будеш с царем бој бити. Кнез Лазар говори: Мучи, Вуче, кто ту лаж изнесе; Милош је мој штит перни, и у њему стоји сва моја снага и крепост, Милош ће оставити спомен у вијек на пољу Косову...[65]

Заклињање Кнегиње Милице, управљено мужу пред одлазак на Косово, у перашком делу гласи:

Тако ӣи ӣим рода с ӣобом шӣо родила
ӣако ӣусӣо ӣлода ӣва̂ земља ӣлодила (...)
Немој ми девеӣ враӣ сад на бој водиӣи,
немој ме, ӣер немој, жесӣоко цвилиӣи,
да не би кољено Југе Богданова
ӣако ӣогинуло ... (323—330)
Тако ӣи Бог државу, и силу ӣву̂, и моћ
завраӣио сву здраву весело како и ӣоћ:
једнога ми а ӣи осӣави за жалосӣ,
за заклеӣву сесӣри, и ӣака за милосӣ,
нека сӣарца Југе Богданова ӣаса
чесӣиӣога буде и крви и гласа ... (335—340);

Повесӣ на том месту има следеће:

> Тако ти рода кога сам с тобом родила (...) Немој ми девет браће у бој водити, немој ме жалосно уцвијелити, немој да погине колено Југа Богдановића (...) Тако ти Бог твоју државу сачувао и здраво, а ти ми једнога браца од заклетве сестрици остави за милошту, нека се старца Југа појаса честитога остане крви и колена и гласа на овоме крају ...[66]

[64] Наведено издање Ст. Новаковића, стр. 188. [66] *Исӣо*, 189.
[65] *Исӣо*, 188.

Врло упадљиву сличност, поред многих других стихова које прескачемо, показују одељци оба дела у којима Милош саветује Милана како да извести Лазареву војску о резултатима свога „ухођења“ војске султанове и како он то чини; у перашком делу савет је овакав:

Милане, брате мој, сад кумство по дару
дајем ти, немо' тој рећ Кнезу Лазару,
ер ће се господа и војска препасти (421—423)
(...) *Ово рећ до прве кад на збор будемо*
ако ћеш да главе тој сили дођемо
„Велика су броја све сарахорија
у крепост никоја нег све играрија (431—434)

а Милан то каже речима:

Велика је броја царска сила знати,
али није од боја, мање је од рати,
све су сиромаси тамо с Натолије,
ни зна кȏ се ходи, ни како се бије,
оружја несправни, а све Аџамија,
теке да се храни што круху додија (443—448);

у *Повести* Милош саветује:

> Милане, брате мој, зато те братимим и кумим Богом великијем, то немој тамо казивати славному Кнезу Лазару на војсци нашој, ер ће се господа препасти и војска наша (...) нег ако ћеш да главе тој војсци дођеш, овако реци на сабору србскому господи: „Велика је броја турска војска, али није од боја, ниђе ту јунака, све су сараори, и сиромаси, и Аџамије, и будалине, истом иду да се лебом ране“ ...[67]

Веома лако и једноставно било би продужити с оваквим напоредним навођењем читавих одељака, засебних целина, ситнијих пасажа, све до идентичних реченица, поређења, слика и одвојених стихова, за које је потпуно очигледно да су из једног дела прешли у друго доследним и неприкривеним преузимањем. Много је теже и сложеније, на против, одговорити на питање ко је од кога преузимао, писац перашког *Боја Кнеза Лазара* од састављача *Повести*, или овај други од непознатог Пераштанина. Неки историчари књижевности, који су текст перашког дела читали из наших преписа, пре но што је оно овде објављено, изнели су тврдњу да је писац *Повести* дужник перашког песника, који је за њих несумњиво Андрија Змајевић. Милорад Павић мисли да је писац *Повести* из Фрушке Горе и да је тај анонимни Врдничанин „после 1727. године прерадио пераштански ораторијум о боју на Косову у прози, али тако да се стихови још могу препознати“.[68] Морамо подсетити, међутим, да је тај такозвани Врдничанин само један од многих преписивача *Повести* — до душе, сви преписи нису до краја и у свим појединостима истоветни, али се махом доста добро слажу међу собом — и да није чак ни најстарији, јер је једна верзија преписана још 1714. или 1715. године у Москви, са неког још ранијег предлошка, и да су у њој на окупу већ све одлике других, каснијих верзија, па и од ње млађе Врдничанинове. Прихвативши сасвим Павићев закључак „да је пераштански ораторијум имао одјека и утицаја на *Причу о боју косовском*“, Јелка Ређеп кориговала га је

[67] *Исто*, 190.
[68] *Историја српске књижевности барокног доба*, 143. У истом делу, на стр. 119, Павић је већ био рекао да Врдничанин „прерађује пераштански барокни ораторијум о боју на Косову, рашчињавајући стихове, укидајући риме, претварајући поезију пераштанског песника (...) у поетско ритмизирано приповедање традиционалног облика“.

у толико што је изнела утисак да то преузимање није извршено у северним крајевима, „него на југу, у Црној Гори и Боки Которској, где је и крајем XVII и почетком XVIII века косовска традиција била веома снажна и врло жива".[69]

Колико год изгледало уверљиво, такво решење нипошто није сигурно, и шта више рекли бисмо да је и погрешно. Пре ће бити да је писац *Повесши* свој посао урадио пре непознатог Пераштанина и да је процес преузимања ишао у обратном смеру, то јест да је перашки *Бој Кнеза Лазара* претежним својим делом писан у зависности од *Повесши*. Велики број наговештаја као да одлучно води таквом закључку. Пре свега, *Повесш* представља целовитије дело, рађено од почетка до краја према једној замисли, у једноме духу и са једним циљем. Замисао је била да то буде „житије" Кнеза Лазара, са свим елементима који такав рад прате; да почне са Лазаревим прецима, да прати читав његов животни пут, да се најдуже задржи и да највише истакне пресудни моменат у том путу, и да се оконча мученичком смрћу протагонисте. Дух је био строго православни, и он је од почетка наглашен и до краја одржан; у првим параграфима *Повесши* чита се да „по гибељи Мрнавчевића (промислом Божјим) поставише кнеза Лазара на престол србски са благословенијем четири патријара (васеленска и васего сабора) србскаго"[70]; а у оним при крају Лазарев полазак у судбоносну битку и његов позив ратницима да га следе одраз је истог тог пишчевог православља: „Лазар на коња својега узја'а, и мач свој извади, и сву војску прекрсти, пак заусти: Сад ударите, моји 'рабри србски витезови, да крв нашу не штедимо, да смртно тело не жалимо да (смртију) живот наш одкупимо, да јунаштво данас све покажемо на пољу Косову за православну веру ристјанску и за цркве боже и за отачанства наша, ако ли који не љуби милост божју и закон православни нека бежи за бездушним и невернијем Вуком Бранковићем".[71] Најпосле, циљ који писац *Посвеше* има пред очима свакако је да се тим делом прослави велики тренутак *срйске* историје. Читаоцу се то стављa до знања просто свакога часа и на свакој страни, а на понекима и више пута. Кнез Лазар је „господар Србљем"; Вук Бранковић зачео је, и у дело стао приводити, лаж „којом ће сву србску господу изгубити";[72] Кнез Лазар одговара Милици да су њена браћа — а то су гласовити Југовићи — вреднији „бој бити него да се скупи сва земља србска";[73] „каде се Србље с оружјем саставише у руци, викнуше како вуци";[74] њихов кнез их води у борбу покликом: „Сад ударите, моји 'рабри србски витезови!"; „ту славни кнез Лазар на Турке удари, и за њим сва господа србска";[75] када све буде изгубљено, и када Лазар то увиди, јадикује речима: „О много гиздава и 'рабра моја браћа и србска господо, краљеве, и банове, и војводе, и лаве соколове, угинуће и вијерни, и лијепи и 'рабри Југовића; гђе сте ми, моје перјанице, како погибосте данас прид очима мојим (...) који веће неће никада родити србска земља";[76] а и писац се сам, са своје стране и по личној иницијативи, придружио Кнежевом ламенту и дао маха својим осећањима: „И тај дан сва србска земља погибе, и сила и јуначство, изгибе на пољу Косову србске војске сто хиљада, а турске сто и десет хиљада",[77] и коначно: „Тај се дан јаднијем Србљем крила обломише, тај дан сву господу изгубише".[78]

Ту целовитост замисли, тај дух и те циљеве писац перашког *Боја Кнеза Лазара* није имао, није следио и није изабрао. Своје дело он је извео као приказ косовских догађаја, а не као Лазарев животопис, и схватио га као илустрацију и доказ своје противженске филозофије. Као католику који уз то живи на простору на коме се две цркве и њихови вер-

[69] У цитираној рукописној дисертацији *Прича о боју косовском*.

[70] Наведено издање Ст. Новаковића, 187.

[71] *Исшо*, 198.

[72] *Исшо*, 188.

[73] *Исшо*, 189.

[74] *Исшо*, 198.

[75] *Исшо*.

[76] *Исшо*, 200.

[77] *Исшо*.

[78] *Исшо*.

ници мешају, а гдекад и супротстављају, био му је стран дух изразитог православља који је избијао из *Повести* и он га се стога врло брижљиво клонио, прескачући доследно сва места где се тај дух истицао. Оставио га је из неких разлога, можда и зато што друкчије није могао, само у две прилике, једном када је ближе одређивао дан битке на Косову:

и тако се згоди на петнаес цуња,
Видов-данак бјеше, а мјесеца пуна,
а Кнезу славному бјеше крсно име,
како му суђено би на њ да погине (453—456),

и други пут када је са два стиха истакао Лазарево присуствовање литургији, пред сам полазак у битку:

А Лазар с господом у цркве Јована
стајаше на мису крстјанскога закона (959—960).

Из истих, или врло сличних, разлога перашки писац није спомињао ни српско име, као ни остале атрибуте којима се оно одређује: на подручју Боке Которске у ово време, као и другде на Приморју уосталом, и католички клер, и млетачке власти, тим именом и тим атрибутима означавали су искључиво православно становништво. Због тога је наш Пераштанин остајао у своме куд и камо ширем, али зато и неодређенијем, словенском осећању, које је појмом „словинства" обухватило све Јужне Словене, па и шире од тога, све Словене уопште, као да су они један народ и да говоре истим језиком.

Нашавши се пред текстом *Повести*, према томе, непознати Пераштанин имао је више пута да се опредељује и да бира, и он је то чинио доиста. У избору нису га увек водили само разлози о којима је управо било речи; његово избирање следило је и друге критеријуме. Неке епизоде из *Повести* њему се нису допале, или их можда није сматрао значајним, ни карактеристичним, ни неопходним, или се оне једноставно нису уклапале у његово виђење Косовске битке; у таквим случајевима прескакао их је по најкраћем поступку. Раздрагана песма Милоша Обилића, усред весеља које је обузело „сву српску господу" на умирујуће вести Милана Топлице о противничкој војсци, у којој је било и пркоса, и претњи, и заклињања у подвиг, а у којој су се разговетно запажали и стихови,[79] Пераштанин није унео у своје дело; разлоге таквом његовом устезању нисмо у стању чак ни да назремо. Исто је тако он из *Боја Кнеза Лазара* напустио, и из разлога опет тешко схватљивих, клеветничке речи Вука Бранковића које он кришом дошаптава Лазару, у току вечере и пред саму Кнежеву здравицу; у тим речима, којима се баца сумња на Милоша, Косанчића и Топлицу, такође има јасних трагова стихова.[80] Оба та испуштена тренутка из ланца косовских збивања сасвим су лепо могла ући и у перашко дело, и да се у њему не осете ни као сувишни, ни као да су у нескладу са осталим. На против, сасвим је лако досетити се зашто се Пераштанину нису допали горки прекори Кнеза Лазара стављени Милошу пре но што ће их сјединити заједничка смрт и пошто је Милош не само доказао сву неоснованост Бранковићевих клевета и извршио подвиг достојан вечитог сећања, него и у последњем часу засведочио своју вазалску приврженост своме владару, молећи султана да се Лазарева глава укопа код цареве деснице, а његова испод царевих ногу, иако је Мурат претходно био одредио супротно.[81] После свега тога, такав прекор сигурно се перашком писцу учинио неправедним, и он то доиста и јесте; он чак у многоме одудара од опште тенденције дела, која се сва своди на глорификовање Милоша Обилића, а не на његову деградацију пред читаоцима. У *Повест* се тај прекор није излио, како је то добро слутио још Павле Ровински, „из народне душе", него је у њему нашло

[79] *Исто*, 191. [80] *Исто*, 192. [81] *Исто*, 199—200.

одјека „умовање човјека, који стоји више или изван народне средине“, и по коме би ствари на Косову пошле свакако другим смером да је Милош био обазривији и да је поступио смишљеније.[82]

Још један наговештај да би *Повесш* био првобитни, а *Бој Кнеза Лазара* потоњи текст, и да су делови оног првог преузимани, уз неопходна модификовања, у овај други, нуде и поједини стихови перашког дела. Та модификовања често су проширивања фразе из *Повесши* додавањем речи или делова реченица, парафразирањем обрта и не ретко сувишним понављањима, да би се на тај начин стих догнао на дванаестерац или да би се постигло потребно римовање. Такав поступак перашког песника лако се уочава ако се, на пример, пажљиво прати распоред подвучених речи у већ наведеној Милошевој претњи Бранковићу:

Карај, брате, карај твоју охолу љуби
карај а не старај, да не стуче зуби
ње језик сујући људе поглавите
хурјатом зовући главе племените.
Јер, ако не караш ту љуби садере,
Богом ти се, да знаш, заклинам, витеже,
да ћу те дофатит кад будеш на коњу
за појас, кад сједиш, ја будем на мому...

Када се назначене речи испусте из тих стихова, текст постаје не веома близак, већ безмало идентичан, с текстом из *Повесши*.

Решавање питања о првенству једнога или другога дела, и о смеровима којима су се кретала преузимања између њих, није без важности, и књижевне историчаре оно мора занимати. Али далеко претежнија од тог утврђивања ко је коме послужио као извор, без икакве је сумње околност да је тим преузимањима начињен још један од не тако честих, па отуда још драгоценијих, додира између двеју литература, једне оствариване у православној средини и писане ћирилицом, и друге, настале међу католицима и фиксиране латиницом. Величина и трагика косовских збивања, и њихов неизмерни значај за судбину наших народа и још више за њихову свест о заједничкој прошлости, била је она спона која је у том часу, и преко ових дела, приближила те две литературе.

Још би боље било да је перашки *Бој Кнеза Лазара* толико значајан као уметничко дело, колико неоспорно јест од значаја као културноисторијски споменик. На жалост, у чисто књижевном погледу он не значи много: на поезију се у њему наилази једва понегде, па и ту тек уз доста благонаклоности и с натегом. Али негдашњи читаоци овога дела, или њихови гледаоци, ако је оно приказивано, као што мислимо, или његови слушаоци, ако је извођено попут ораторијума, сигурно су је налазили више, а лако је могућно и много више. Осим тога, оно им је доносило и других узбуђења: пред њима су се појављивале, или су за њих говориле, најславније личности наше прошлости. Ученији међу тим гледаоцима могли су распознати како се садржај тог дела доста верно држи Орбиновог *Краљевсшва Словена* и *Повесши о Кнезу Лазару* из српских рукописа; остали, који нису читали историје и нису знали рукописе, опажали су, с исто толико лакоће, да је тај садржај у много чему подударан с оним што се о тим догађајима и о тим личностима певало у усменој поезији, у бугарштицама, а могуће и у десетерачким песмама, а које су се, са своје стране, исто тако добро слагале, у својим фабулама, с делом дубровачког опата и са другим списима ондашњих хроничара.

[82] *Рукойисни зборник Михаила Милорадовића...*, стр. 84—85.

Широко и снажно словенско осећање, које избија на сваком кораку из стихова необичног и несвакидашњег перашког дела, и које му је емоционална подлога и идејна окосница, свакако је у очима пишчевих перашких савременика, као и у нашим уосталом, и највећа његова вредност. То осећање, које се у овим странама развило у XVII веку у тренуцима опште опасности, али и под утиском догађаја који су наговештавали нове и боље дане, улази у ред најсуштинскијих карактеристика нашег осећања света у епоси барока. Њему је најпотреснији тренутак српске историје дао један од најлепших момената, у коме су се сједињавали и дубоко узбуђење и племенито надахнуће. Песници и историчари из старога Дубровника и из Боке Которске подстакли су то узбуђење и допринели том надахнућу, и о њих бисмо се огрешили тешко ако им то не бисмо уписали у заслугу.

[Д О Д А Т А К:]

НЕПОЗНАТИ ПЕРАШТАНИН

БОЈ КНЕЗА ЛАЗАРА И МИЛОША КОВИЉИЋА И ИЗДАЈНИКА ВУКА БРАНКОВИЋА И ДЕВЕТ БРАЋЕ ЈУГОВИЋА НА КОСОВУ ПОЉУ НА 24 ЏУЊА ГОДИШТА 1348

Дело које се објављује у *Додатку*, а о коме је било речи у претходном тексту, чувало се све до пре сто година по прилици у једном јединoм рукопису, писаном у Перасту негде при крају XVII или на самом почетку XVIII века. Тадашњи власник тог рукописа била је бокељска патрицијска породица Смећа (Smecchia), односно један од последњих њених изданака конте Фрањо Смећа. У његовој породичној књижници рукопис је нашао и у неколико га проучио свештеник и потоњи катихета которске гимназије Срећко Вуловић, који се много и корисно бавио историјом свога Пераста и читаве Боке Которске[1]. Недуго после тога рукопис се некако замео и сада се не зна ни да ли није и коначно пропао. Из једне напомене истога Вуловића произилазило би да је све рукописе породице Смећа, а с њима сигурно и овај, син адвоката Смеће однео собом у Беч у претпоследњој деценији прошлога столећа,[2] а од тада њему је ишчезао сваки траг.

Према томе рукопис о коме је реч до даљега морао би се сматрати изгубљеним. Срећом, о њему постоји нешто обавештења, а њих дугујемо опет Срећку Вуловићу. Њих је изазвао један нарочити повод: сарадња перашког историчара с Валтазаром Богишићем када је овај последњи припремао своје издање старих народних песама из записа насталих пре бележења Вука Караџића.[3] За Богишића је Вуловић прегледао бокељске библиотеке и у њима трагао за рукописима у којима се таквих песама нашло у неслућеном обиљу. Међу рукописима који су их садржавали два су била особито значајна. Један је био овај чија нас судбина овде занима. Други је био са њим у извесној вези, а још вреднији. На сто осамдесет страна велике осмине он је сачувао врло разноврсне књижевне текстове: у

[1] О њему вид. М. Пантић. *Преписка Срећка Вуловића и Валтазара Богишића*, Зборник историје књижевности Одељења литературе и језика САНУ, књ. 2, Београд, 1961, стр. 203—232.

[2] *Исто*, 229. Вуловић то каже у писму Богишићу од 1. маја 1891. год.

[3] То је врло познато и значајно дело *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. Сабрао и на свијет издао В. Богишић. Књига прва са расправом о „бугарштицама" и с рјечником. Београд, 1878 (Гласник Српског ученог друштва, 2. одељење, књ. X). Другу књигу Богишић није стигао да изда, али је сва грађа коју је за њу припремио остала у његовим хартијама и чува се у Цавтату.

првом су реду то биле народне песме, јуначке, љубавне и почаснице, у дугом стиху (такозване бугарштице), у десетерцу и у разним краћим размерима, затим песме бокељских и дубровачких писаца, увек без назнаке њихових имена, и најпосле пуно полууметничких састава анонимних Бокеља, који су били рађени под приметним утицајем усмене поезије.[4]

О нашем, сада изгубљеном, рукопису Срећко Вуловић писао је у више наврата. Први пут, одмах пошто је на њега наишао, јавио је то писмом Богишићу од 1. јуна 1872. године.[5] После тога, када је дао да се рукопис преписује, поново се обратио Богишићу, 16. октобра исте године.[6] Онда је о њему укратко обавестио и ширу јавност, у свом познатом штампаном раду о негдашњим бокељским писцима нашега језика.[7] Најпосле се њим позабавио у једном овећем свом напису, који је израдио на захтев Дубровчанина Ловра Кукуљице, ондашњег уредника познатог алманаха Dubrovnik, zabavnik narodne štionice dubrovačke, у облику писма, датираног „на Покривенику уочи Николдана", али који, због нечега, није био штампан, ни тада, ни икада доцније. Тај последњи свој текст, који је и најпотпунији, Вуловић је био позајмио на читање Богишићу, али се он код овога и задржао, а сада се још налази у Цавтату.[8]

Пошто нико више, од тих дана наовамо, није био у прилици да наш рукопис види, Срећко Вуловић је остао не само једини историчар који га је имао у рукама, него и једини сведок о њему. Стога су његови описи, који су рађени по непосредном виђењу, силом околности корисни и од значаја и данас, иако су иначе доста површни и далеко су од тога да буду у сваком погледу задовољавајући. О спољашној страни рукописа, о његовој садржини и о неким моментима његове претходне историје Вуловић је известио једино следеће: „На хартији је, краснописје доста је чисто и разговјетно и ситно. У једному је само свезку рукопис, а то слабо сашивен, без пелица [тј. корица], а нема првога листа, на кому ласно да је био надпис, или барем име списатеља, или најмање преписиваоца.[9] У остало није жалит другог помањкања. Рукопис је добро сачуван, осим једине пукотине на листу 4. — Величина му је обичне четвртине (in 4: gran), а има свега *листа 51* (листа говорим јер нијесу образи пребројени). Садржај састоји од Двоговора [тј. дела о Косовском боју, које се овде публикује], и једне старе пјесме. Двоговор заузима страну рукописа од листа 1[га] до 35. а пјесма од листа 37 до 40, остали листови су ненаписани, осим што на посљедња три има избрчкано њешто стихова (у осмерцу) од њекуд преписаних другом руком и правописом, а од никакве врједности. Што се тиче својине, данас припада пл. обитељи од Смећа, којој је пришо од куће Буровића, а ова је по баштинству добила све књиге и рукописе обитељи Надбискупа Андрије Змајевића".[10]

[4] О том рукопису вид. Srećko Vulović, *Popis Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih dijela*, Prvi program c.k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za godinu školsku 1872—73, Dubrovnik, 1873, str. 10, и М. Пантић, *Преписка Срећка Вуловића и Валтазара Богишића*, стр. 213, 214—215, 223—224, 228.

[5] *Исто*, 213: „osim toga rukopisa (тј. већег рукописа из библиотеке породице Смећа) imam istom rukom i jedan dram (ili dvogovor) vrhu Kosovske bitke u starom mjerilu..."

[6] *Исто*, 214: „... oni manji rukopis u kome je jedna pjesma starog metra, i oni Dvogovor, obojm predmet: „Svagja megju ćerma Cara Lazara" ili o Kosovskoji bitci. Ima svega velikih stihova već od 600".

[7] *Popis Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih dijela*, str. 10: „Drugi rukopis koga takogjer prvi srećno iznagjoh donosi jednu pjesmu starijem mjerilom i jedno dramatično djelo na podobiju Dvogovora o Svagji Lazarovih kćeri i kosovskoj bitci. Dvogovor sastoji od 1190 stihovâ".

[8] Под насловом *Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama*, који му је ставио сам Срећко Вуловић, тај се рукопис чува, заједно са другом грађом из народне књижевности, у II кутији Богишићевог архива; на спољашњим корицама свеске у коме се он налази Богишић је ставио назнаку: „I Опис | 6 рукописâ бокељских | т.j. | 1. Змајевића и | 5 других.

[9] На овом месту Вуловић је ставио звездицу и додао под текстом: „Opaska. Što je s ovim rukopisom, to je malo sa svakim drugim nalazećim se kod obitelji g. Smeće, da tj. na svakomu je žaliti prvoga lista, pak bih zaključio da hotno je to učinjeno".

[10] И овде ма Вуловићева напомена испод текста: „Danas rukopisi Nad. Zmajevića nješto se nalaze kod pl. Dr Tripa od Smeća u Kotoru, a

Овако назначена — или боље на овај начин наслућена — историја нашега рукописа одвела је Вуловића и до сразмерно лаког решења и о његовом непознатом писару. Вуловић је до њега дошао поредећи међусобно овај и онај претходно поменути већи рукопис од сто седамдесет страна и куд и камо богатији по садржини. Утврдивши, на основу својих поређења, да су оба из истога времена и да, шта више, потичу од исте руке, он је, што је после таквог закључка било и природно, дошао на мисао да би индентификовање писара за било који од њих представљало одговор и на питање ко је писар оног другог. То идентификовање он је извршио за велики рукопис с народним песмама и уметничком и полууметничком поезијом дубровачких и перашких песника, који му се с разлогом учинио значајнијим и код кога му је изгледало да је идентификовање лакше извести. Његовог писара, а самим тим и писара нашега рукописа, он је видео у Андрији Змајевићу, некадашњем перашком жупнику и опату Светога Ђорђа, надбискупу барском и примасу читаве Србије (Пераст, 16. VI 1624 — Пераст, 7. IX 1694). За Змајевића се знало да је поред својих свештеничких и бискупских дужности, не малих, и нимало лаких и безопасних, бавио и црквеном историјом[11] и поезијом на нашем језику, пригодном и шаљивом[12], а да је у слободним часовима, кад их је нашао, преписивао дела дубровачких писаца, као одушевљени и искрени поклоник Дубровника и љубитељ, а у границама могућности, и следбеник дубровачке књижевности.[13] У тим чињеницама Вуловић је видео пресудне ослонце за своја закључивања. Уз њих, чинило му се да је нашао и даља два. Један је био у томе што је писмо ових рукописа упоредио с перашким матицама из година 1656. до 1663. када је у њих службене белешке уносио Андрија Змајевић својеручно; на темељу овлашног сравњивања њему се тада учинило да је у рукописима и у матицама писмо истоветно, то јест да је Змајевићево. Други је моменат Вуловић видео у ондашњим околностима малога Пераста. У том Перасту све „одличније особе, од повјестице незаборављене", биле су посвећене, не књизи већ „мачу и поморству" и међу њима, „осим јединога мужа", а то је управо Андрија Змајевић, није се могао наћи ниједан други, „ко би био подобан не говорим приредити и прикупити оволику збирку, и сву једним правописом исписати, дали не само добрим писмом преписати, а камоли стихове толи разних мјерила изредити".[14]

Пошто је у том смислу решио проблем писара оба проучавана рукописа, Срећко Вуловић је покушао да ближе одреди и време када се А. Змајевић могао посветити овом преписивачком послу. На то питање он је, једно за другим, дао два доста различита одговора. Први је да је Змајевић своје преписе начинио тек на измаку живота. „Ако прегледамо за мало његов радљиви живот, не находимо подобно вријеме за преписат му је осим оно мало година прије смрти његове дочим се бијаше уклонио у свој завичај за одморит се

nješto kod brata mu pl. Franja iz Baošića, najvažniji su kod poslednoga".

[11] О Андрији Змајевићу уопште вид. наведени рад Срећка Вуловића, *Popis Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih dijelâ*, као и оглед *Andrija Zmajević (1624—1694)* у књизи: Pavao Butorac, *Zmajevići (ogledi)*, Zagreb, 1928, str. 3—14, а о његовом раду на црквеној историји: Orsat Pučić, *Ljetopis crkovni (Ilirski rukopis XVII. vieka u knjižnici patriarkalnoga sjemeništa mletačkoga)*, Zagrebački katolički list IX, 1858, str. 1—2, 9—12, 17—19; Fr. R.[ački], *Crtice iz domaće crkvene povjestnice*, Zagrebački katolički list, IX, 1858, str. 237—239, 245—247; Гавро Шкриванић, *Црквени летопис из XVII века барског надбискупа Андрије Змајевића Пераштанина*, Историски записи, X, 1954, стр. 310—330.

[12] Његову поему *Словинска дубрава источна Далмација милостиво од Господина Бога походјена годишта* 1667 објавио је, с исцрпним уводом Miloš Milošević, *Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, XII 1970, str. 297—330, а шаљиву *Посланицу Трипу Скури* Мирослав Пантић у антологији *Песништво ренесансе и барока, Дубровник, Далмација, Бока Которска*, Београд, 1968, стр. 237—238.

[13] О томе уп. наведени рад Срећка Вуловића, *Popis Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih dijela*, 8—17.

[14] У рукописном делу С. Вуловића *Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama* (наведеном у нап. 8) на стр. 10.

од пастирских труда за своју цркву у Арбанији. Јер кад се сврати с римског свеучилишта, одма поста жупником перашким, а ово духовништво колико труда у оно доба собом носаше доста је читати његову посланицу на Римској Пропаганди [!], још мање дочим боравља̂ше код своје цркве у Арбанији".[15] Доцније, Вуловићу се овакво размишљање учинило погрешним и тада је покушао да ствар реши друкчије: „Рекао сам био да збирку Змајевић је сакупио у посљедња доба свога живота, то јест кад се био уклонио у Пераст за одморит се од тешких трудова пастирских и за у миру и покоју склопит своје очи [...] Ну се приварих, јер нијесам познавао једну околност његова живота. Надбискуп Змајевић није за рана у Рим отишао на науке, он је већ имао около 19 година, а до тога доба учио код једног изученог члана которског Каптола. Ево најприличније доба кад се мого овим послима бавити".[16] И затим мало даље још одређеније: „По ономе што досад рекох ласно је изнаћи право доба кад би преписан рукопис, и не будући [...] на рукопису забиљежено доба. Држећи да га је преписао Змајевић, а то у своју младост, т.ј. прије одласка у Рим, а знајући да је он тамо се превео около своје 19 године, можемо ставно држати да је наш рукопис преписан године 1642—43".[17] Да у овом смислу коригује раније мишљење, Вуловић је био наведен још и једном белешком бокељског ерудите и писца Трипа Смеће (+ Пераст, 25. IX 1812) по којој је он неки свој препис „умјетнина дубровачких пјесника" 1810. године копирао с преписа Андрије Змајевића који је овај радио „у својој младости" (in sua gioventù).

Идентификован тако као преписивач оба ова рукописа, Андрија Змајевић је истовремено схваћен и као сакупљач народне поезије која се у њима налази. Историчари српскохрватске народне књижевности, почев од В. Богишића[18] и В. Јагића,[19] па даље, до данашњих, прихватили су Вуловићеве закључке и од тада их понављају постојано и без икакве резерве, а писци посебних расправа и огледа о Змајевићу чине то исто, и с исто толико сигурности.[20] У том смислу, од Вуловићевих дана велики перашки рукопис са забележеним текстовима народне поезије познат је као Рукопис (или збирка) Андрије Змајевића.[21]

Сам Срећко Вуловић, међутим, увидео је касније да је о низу загонетки везаних за оба рукописа судио пребрзо и да поједини његови закључци више не могу опстати; на жалост, његова нова виђења ствари била су закопана у кореспонденцији коју је водио с Богишићем и према томе научној јавности остала су непозната. Ланац његових закључивања почео је да се кида чим је установио да су у наводни велики рукопис Андрије Змајевића ушли и неки текстови дубровачког песника Игњата Ђурђевића. Реч је о Ђурђевићевом делу *Пир Руменке и Миљена, еглога I алийи разговор йасйијерски йрви*, које је стари перашки преписивач схватио, што је било сасвим произвољно, као низ засебних колских песама, па их је тако и преписао, ставивши им наслов *Пойије[в]ке од кола*. Како се Игњат Ђурђевић родио тек 13. фебруара 1675. године, несумњиво је да Андрија Змајевић никако није могао његове стихове преписивати у току 1642 и 1643. године. Али и да се поново узме првобитна Вуловићева претпоставка да је барски надбискуп на овом рукопису радио

[15] *Исто*, стр. 10.

[16] У другом делу истога рукописног дела настало доцније.

[17] *Исто*.

[18] В. Богишић, *Народне йјесме из сшаријих, нејвише йриморских зайиса*, 93—95.

[19] V. Jagić, *Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten*, Archiv für slavische Philologie, IV, 1879——1880, 192—242. Преведено у књизи: Vatroslav Jagić, *Izabrani kraći spisi*. Uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol, Zagreb, 1948, str. 216.

[20] Упор. на пример наведени оглед П. Буторца *Andrija Zmajević* у књизи *Zmajevići*, стр. 11: „Prvi je sabirao narodne pjesme, osobito peraške, od kojih mnoge (...) baš tada nikoše", а затим и зборник *Предњегошевско доба*, Титоград, 1963, стр. 11 и 530, итд.

[21] Посредовањем С. Вуловића, Богишић је од Фрања Смеће откупио овај рукопис (уз нешто цењкања, за 80 фиорина) и он се сада налази у његовој библиотеци у Цавтату.

буквално у последњим месецима живота, испадало би, што је толико мало вероватно, да је Игњат Ђурђевић *Пир Руменке и Миљена* написао пре своје деветнаесте године и да је то дело одмах из Дубровника доспело у Пераст и тамо нашло преписивача. Те околности принудиле су Вуловића да одустане од мисли о Андрији Змајевићу као писару великог перашког рукописа. О тако измењеном свом становишту писао је више пута Богишићу, а коначно га је, на поновљено Богишићево питање, потврдио у писму од 1. маја 1891. године: „Рукопис Змајевића тако од мене назван погрјешно, јер рукопис доста наличи аутографу надб. Змајевића [...] Из добе њеких пјесама види се да је писан послије смрти Змајевића. Тко га је писао, није ми познато, али да је писан у Перасту нема сумње, јер оне пјесме нијесу познате нити пјеване друговдје по Боки [...] Свакако, ја бих цијенио да је писан у XVIII стољећу".[22] Да је Вуловићева корекција била оправдана, несумњиво потврђује и пажљивије упоређивање тог рукописа са Змајевићевим сачуваним аутографима; оно показује да то нипошто није исто писмо и право је чудо како се Вуловић у том погледу уопште могао варати.

Природно је очекивати да се Срећко Вуловић, у часу када се одрекао тврдње да би Андрија Змајевић био писар великог перашког рукописа с народним и уметничким песмама, а с обзиром на властито сведочење да је оба рукописа писала иста личност, одрекне такође и тврдње да је барски надбискуп писао и мањи перашки рукопис који нас овде занима. Он то ипак није учинио сасвим, и тиме нас је оставио у потпуној недоумици, која тешко да ће икада бити отклоњена. „Други рукопис Змајевића — писао је он Богишићу у истој прилици — тако наличи на његов аутограф да га и данас држим за његовим [sic!], али и врло наличи горњему. Тко га је писао, ако није његов, не знам, а тко је ауктор двоговора također за мене је тајна".[23]

Тако се догодило да смо за текстове које је имао тај рукопис упућени данас једино на преписе који су под Вуловићевим надзором начињени у Перасту током 1872. године и који су се сачували у грађи за друго издање Богишићеве збирке старих народних песама.[24] На тим преписима радила су, осим Срећка Вуловића, још двојица непознатих, од којих за једнога Вуловић каже да је „ђак 8ог гимнасиалног разреда",[25] а други је највероватније исто тако неки његов ученик. Први је исписао стране 1—17 и 19v—21v овога преписа, док од руке другога потичу стране 22—40v. Оба Вуловићева помагача нису била много вична послу и нису била увек у стању да добро ишчитају изворник; стога је њихов учитељ на бројним местима исправљао њихове преписе, а сам је исписао стране 17v—19 и овде-онде још по који стих. Како је међутим и за њега изворник гдекад остајао нејасан и недовољно прецизан, или је на појединим местима имао оштећење, Вуловић је преписе пропратио већим бројем напомена под текстом или на маргинама. Те његове напомене обично нису без користи, али понеке недвомислено показују да су и његове лекције биле несигурне, а у извесним случајевима и нетачне. Кад год су Вуловићеве напомене садржавале неко обавештење о рукопису, оне су саопштаване у критичком апарату који прати ово издање. Исто је тако указивано и на места где његове лекције нису усвајане, из простог разлога што је он понегде могао бити у праву, а потписани издавач није добро погађао у настојању да дође до што тачнијег текста.

[22] М. Пантић, *Преписка Срећка Вуловића...*, 228.

[23] *Исто*, 228.

[24] Богишићева библиотека у Цавтату, кутија II, бр. 13; заједно је с другим Вуловићевим преписима, који чине четири свеске (означене од I до IV) од укупно 176 страна, у четвртини; Богишић је тим свескама ставио заједнички наслов *Copiès de Vulović* 1869. *et seqq.*

[25] То вели С. Вуловић у писму Богишићу од 16. октобра 1872 (М. Пантић, *Преписка Срећка Вуловића...* 214).

Како се види по сачуваним преписима, изворник је био писан латиницом и специјалним правописом који су малобројни људи од књиге установили онда у Перасту. Тај правопис разликовао се од дубровачкога и био је од њега много мање прецизан. По њему, нека иста слова употребљавана су да означе различите гласове и у том погледу не може се уочити никаква правилност; тако, на пример, *z* је служило за *ж* (kneze), за *з* (zeta, Lazareva, izlazi), за *ц* (zaru) и за *џ* (hanzar, anzarom); *s* је могло означавати пре свега *с* (sestri, sumagne, nicesa), али исто тако и *з* (izlasi) и *ш* (Milos, Miloseva, useta); *c* је најчешће значило *ц* (zdravici, kognica) али исто тако и *к* (Vucko, Brancovich) и *ч* (cugiase, mucno), *x* је вредело као *ж* (xudi), али и *џ* (rasarxbu) итд. С друге стране, исти гласови писали су се на разне начине: *ђ* са *g+i*, *e* (jesgiahu, ge) или са *gh* (sgaghia), *з* са *z* (Lazareva) и са *s* (izlasi), *к* са *к* (Brankovichia), са *c* (Brancovichia) и са *ch* (Branchovichia), вокално *р* са *ar* (doharli) и са *ir* (kirstianske) итд. Као можда највећу особеност, ваља поменути да у том правопису *ij* означава *и*, а *ii* на против значи *у*. При преношењу текста на савремени правопис и у ћирилицу то, разуме се, ствара не мале тешкоће, посебно у речима чији изговор није до краја јасан, или у личним именима и географским називима. У таквим случајевима читалац је увек обавештаван у критичком апарату и о изворној графији, како би у пуној мери могао пратити лекције издавача.

При васпостављању текста перашког дела није било могућно сваки пут и до краја следити текст сачуван у преписима Срећка Вуловића, у коме је понегде оригинални вид дела сигурно био на два начина изневерен: с једне стране и његови помагачи и сам Вуловић нису свуда коректно читали, а с друге је и њихов, сада ишчезли предложак, који извесно није био аутограф непознатог писца, местимично био нетачан. То се види понајбоље тамо где је нарушено римовање, било да су погрешке у облицима појединих речи, било да су оне у њиховом редоследу. Како би било бесмислено задржавати такве грешке и у издању, — а њих нипошто није мали број, — оне су исправљане кад год су уочене, али је у критичком апарату давано рачуна о тим исправкама и о разлозима на којима су оне темељене, као и о лекцијама које су преписи нудили.

Неколико лакуна, које су биле у Вуловићевом предлошку и које он није имао одакле да отклони, морале су остати и у овом издању; оне су означене низом цртица. Оно што је издавач могао са своје стране додати тексту стављено је у угласте заграде.

ОВДИ ПОЧИЊЕ БОЈ КНЕЗА ЛАЗАРА[1] И ЗЛА СВРХА МИЛОША КОВИЉИЋА[2] И ИЗДАЈНИКА ВУКА БРАНКОВИЋА[3] И ДЕВЕТ[4] БРАЋЕ ЈУГОВИЋА[5] НА КОСОВУ ПОЉУ НА 24 ЏУЊА ГОДИШТА 1348[6]

[*ПИСАЦ*][7]

Умиљено буди слишати ви свима
ви[8] невољне згоде Лазара господина;
сповиједаћу справе што жене створише,
кроз које све државе свијетле изгубише;
славе Деспотове, лијепе бановине,
крви[9] чисте кнезове, лијепе краљевине,
охола чесарства и притврди гради,
и веља јунаштва у земљу постави,
обилне државе раскоша велика,
претило имуће вриједности толика.

КРИТИЧКЕ НАПОМЕНЕ. — [1] Knezza Lazara. — [2] Milosa Kouiglicha. — [3] Vuca Brankouicha. — [4] девет] *написано цифром.* — [5] brache Jugovicha. — [6] на 24 џуња годишта 1348] *тај погрешни датум косовске битке написан је у овом препису са стране, поред наслова, како је, вероватно, било и у изворнику.* — [7] писац] *у ркп те речи нема, иако је очигледно да би на овом месту морало да је буде.* — [8] ви] *у ркп* J *али је то* i *или грешка у место* vi *или је између претходног и овог стиха било текста који сада недостаје.* — [9] крви] *у ркп погрешно* karuu. —

Ах,[10] дали без жене рати ни чудеса
не створи спомене што она не свеза!
Што се тада згоди од два пашенога
с којијех[11] се згоди велика невоља:
два зета Лазара, прославнога кнеза,
од које зле згоде по свијету сповида. —
И тако јездећи Милош с десне Вука
од чеса би узрок: приде зло и мука,
који ће се растат до мало бремена,
а земљу потрити без ниједнога разлога.
На прозор кћери[12] дви Лазара сјеђаху
ђено Милош језди и Вука гледаху;
на срце велика жалост бјеше пала
Видосави кад га бјеше погледала.

ВИДОСАВА МАРИ ГОВОРИ СРЧНО

Сестро — рече[13] — нути погледа' мало ван
ђено Милош језди од Вука с десну стран,
што ђело[14] њега нӣ, а ходи тој заман:
што кобила роди да језди с десне стран;
коморник његових да то њега дило[15]
и над њим војником да је тако 'отило;
каконо могући при нашем Лазару
и на'већем[16] суцу на свакому збору,
ка' он кӣ простире госпоством у руку
с трагом част без мире[17] и држи на гласу;[18]
и он који свијем богат без тимари,[19]
а честит, подсвуд знан[20] спензом и с динари;[21]
а Милош тој небог, него војник један,
од старине много убог,[22] невриједан,
у њега није злата, блага ни динари,
нег живе на улажу[23] Лазара с тимари,[24]
а у Вука, мога храбра господара,
блага вишња многа како у Лазара.

МАРА СЕСТРИ ОДГОВАРА

Луда се и тамна тако охолила,
а то зна сва земља што си говорила.
Госпоство се види ко одвеће части,
тако у њ и сиди,[25] пак ће[26] тако пасти;[27]
госпоство се стјече под ђелом[28] јуначким,
а динар се стјече с лука'ством кој' с' носи;[29]
власти господара у мога задости,
крипости и дара по божјој милости.
И што ћу се трудит да ти кажем с муком,
кад Милош похити том госпоцком руком,
кротак и разуман, умиљен, угодан,
љубезнив, душеван и војсци[30] погодан,
у сребру, нека знаш, ниједна од ових,
не[31] стоји, ако питаш, нег у траг госпоцки.
А што диш за благо, не може га стећи;
један кӣ је свуд драг, част хоће дотећи:
у софру благо своје расипље и трати
јунаком храбар мој, с војником од рати;
поваздан и сву ноћ, колико јест дуга,
на софру да је моћ од друга до друга,
ни се софра диже ни обноћ, ни обдан,
и слуге подпуне и млого благодаран;[32]
и не може стећи колико им трати,
толико дотећи да им се не крати.
А Вук[32a] музувијери около Лазара
благо стјече вухујућ[33] око господара,
прид њим пада'ући[34] приневољне снахе,
убоге сироте, дере сиромахе.
Та дјела госпоцка рука не дјелује,
неголи хурјацка то од њих послује.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Толико жестока би, ох, искра ријечи те,
да Види при скока[35] ужеже срце све;

[10] ах] у рку Hah. — [11] испред речи с којијех С. Вуловић је дописао реч од и ставио напомену под текстом: Ovi prilog je drugom rukom i crnilom. — [12] кћери] у рку ktieri (тако је и на осталим местима где та реч долази). — [13] рече] неуклоњен траг првобитног текста, који је имао наративан карактер. — [14] ђело] gelo; упоредити, међутим, облик исте речи у стиху 29. — [15] дило] dilo; у стиху 27. и у неким другим ова реч има облик ђело, али је овде дило свакако због римовања с речју 'отило у наредном стиху. — [16] на'већем] navechiem. — [17] мире] у рку miere али сигурно треба мире да би било римовања с речју простире из претходног стиха. — [18] на гласу] један од многих примера стихова у којима нема римовања или у којима су преписивачи толико исквaрили текст да су затрли траг првобитног римовања. — [19] тимари] у рку погрешно timara. — [20] знан] у рку znam. — [21] с динари] напомена С. Вуловића под текстом: Bilo je „sdinari" pak popravljeno docnije „sdinarim". — [22] убог] у рку ubogo; уз ту реч има напомена С. Вуловића: Toli veliki toli mali U i V vazda u rukopisu jesu istoga oblika kao ovgje Vbogo, primietiti ću da mnogo i mnogo puta u Rukopisu rieči počimlju velikim slovom gdje nikako pravilo pita. — [23] на улажу] na ulagu; ако није нека погрешка (на прим. у место на благу), могло би значити на улажу, тј. живети у кући жене, односно таста. — [24] тимари] у рку timari касније преправљено у timarim, али према напомени С. Вуловића m je poslije priloženo. — [25] сиди] у рку siedi али сигурно је првобитно било sidi јер само тако има римовања с речју види из претходног стиха. — [26] пак ће] у рку погрешно Pakse. — [27] пасти] Passti; напомена С. Вуловића: nije jasno graf. Possbi. — [28] ђелом] Gelom. — [29] кој' с' носи] у рку нејасно kaiznosi или kairnosti. — [30] војсци] vojci. — [31] не] у рку погрешно negh. — [32] благодаран] у рку Blaghdaran што је очигледна погрешка у место blagodaran (са значењем дарежљив, liberalis, beneficus). — [32a] А Вук] у рку јасно стоји A ui али је то сигурно грешка писара. — [33] вухујућ] у рку Vuchnich. — [34] пада'ући] padauchi. — [35] при скока] у рку priscoka што би се могло читати пришока (?). —

тад заљуском удри с рукоме с прстени,[36]
да Мари помодри[37] *и лице потамни.*
Та' ударац скочи толико високо,
да Милоша скочи[38] *на ухо жестоко;*
толико могуће срце му обреже,[39]
да огњем горућијем горко га ужеже.
Та' огањ би могућ, толико задими,
и толико би врућ, остасмо јадни ми;
кроз двије сестрице чудно се распрти,[40]
у крепост да Цара велику обрати;
кô ће чинит плакат те сестре на'прије,
пак Милоша растат са двије поглавице,
у погибил Кнеза и оне господе,
храбрена витеза Лазара том[41] *шкоде,*
славе Деспотове на глас славне земље
веле вриједне славе, а сад је млин[42] *меље;*
погину сва земља с узроком сестара
и господства многа кроз кћери Лазара,
кâ бијеше могућа сама у свој држави
учинит тисућа шездесет у справи
јунака могућијех од коња, од сабље,
а пјешац текућијех поглавите главне,
кијех данас царска власт немило размеће
и ужива сву̂[43] *у власт, Деспота*[44] *није веће.*
Погибе с те згоде тужна Арбанија;
али докле своји сједе, зло Цару додија,
тер Скадар, орлово гнијездо[45] *на'високо,*
и крви[46] *соколово досеже низоко,*
који плачни стоје под јарам турачки
и Бога свеђ моле да буду крстјански,
проклинајућ саде тебе и кћери твоје, —
којијема Кнез даде, ах, веље невоље,
који на орлу створи, а и крила с нокти
у орлову послу да ловећи лети,
а Дријеваст[47] *охоли, Дањ*[48] *пасти који сиде*[49]
и Бес[50] *и он паде доли, тер се срамни виде,*
који у златну свилу стојаше ођевен,
на коњу претилу, а сад пуст ухиљен.
Двоника[51] *и Пешћера*[52] *и лијепа Спанића*[53]
држава сва у плијен Мусе Карловића.[54]
Ер Петрилу[55] *и кнез, а Драч*[56] *госпоштина,*
Бар, Оцињ,[57] *туго, лез'*[58] *и плачи с очима*
Скендербега[59] *бана што бјеху помоћи*
.....[60] *Дукађина*[61] *и силе, и моћи,*
смр....[62] *витеже, све се ово изгуби,*
бане Скендербеже,[63] *јер противник теби,*
кû би теби сличан мого боја бити,
млого се Царем би, много пут добити?!
Погибе и Угрин,[64] *сва земља угарска,*
и славни град Будим, с Биоградом[65] *Влашка*[66].
Кû сједи на камен, и он на високо,
кû чинио се[67] *зламен*[68] *у игри кô соко*
кû имаше крепост и власти богате,
и велику вридност[69] *силе обилате,*
и посе државе обилне држаше[70]
и на број банове високе имаше,
кû боја бијаше напољу под дундар[71]
и војска хараше, падаше у нехар, —
тај бјеше, Угрину,[72] *сила и тај могућ,*
а сада остину, и веће нијеси врућ.
А Босна гиздава, кâ по сриједи сташе,
кâ у вељу славу мирно почиваше,
раскошно која се весело славише
и мирно стојаше, али је [разбише][73]

[36] с прстени] *према напомени С. Вуловића,* bilo je pirstenij pak prepravljeno s' parstenij. — [37] помодри] *у ркп* pomodre *али свакако треба да стоји* pomodri *јер се та реч римује с речју* удри *из претходног стиха.* — [38] скочи] skoci. — [39] обреже] *у ркп* obrece. — [40] распрти] rasparti. — [41] том] *у ркп нема, али је С. Вуловић напоменуо са стране:* Ovgje bih reko da je bilo „tom" ali je pobrčkano. — [42] млин] *у ркп грешком* млим. — [43] сву] suu; *С. Вуловић је мислио да ту треба да стоји* сва *па напомиње:* potius „sva". — [44] Деспота] *у ркп* Despote. — [45] гнијездо] *у ркп* Ghiesdo. — [46] крви] krui; *С. Вуловић, међутим, ставља напомену:* reko bi „kroi". — [47] Дријеваст] Drieuast. — [48] Дањ] Dagn. — [49] сиде] *у ркп* siede *али је морало бити* сиде *што произиче из римовања с речју* виде *у наредном стиху.* — [50] Бес] *у ркп* Bez (*а то је изгледа* Бес, „данас село источно од Вирпазара на Скадарском језеру", Гавро Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете,* Титоград, 1959, 41). — [51] Двоника] *у ркп* Duoniho *уз напомену С. Вуловића:* rekao bih da je „Daoniha"; *није јасно о коме је месту ту реч.* — [52] Пешћера] Peschiera; *можда је то* Пештер *тј. предео јужно од Сјенице.* — [53] Спанића] Spanichia. — [54] Мусе Карловића] Muse Karlouichia. — [55] Петрилу] Petrilu (*а то је, рекло би се, утврђење о коме Маријан Болица у* Опису Санџаката скадарскога *каже:* Vi sono due castelli sopra colli fabricati ... Andronellio ... l'altro che si chiama Petrella è forte ..., Starine XII, 198). — [56] Драч] Drac. — [57] Оцињ] Occign. — [58] туго лез'] tugo lez; *али можда је и ту нека погрешка преписивача или његовог изворника.* — [59] Скендербега] Schenderbega. — [60] ...] *на овом месту је оштећен изворник са кога је преписивано; С. Вуловић о томе обавештава:* U rukopisu je pukotina, i to jedina u cijelom rukopisu. — [61] Дукађина] Dukagina. — [62] Смр...] *преписивач је прочитао само* Smar *а даље је оставио низ тачака, свакако услед оштећења о коме се говори у* 60. *напомени.* — [63] Скендербеже] Skenderbexe. — [64] Угрин] Vghrin. — [65] с Биоградом] *у ркп* sbigrardom. — [66] Влашка] Vlaska. — [67] чинио се] cigniose. — [68] зламен] *у ркп* zlamegn. — [69] вридност] *у ркп* vriednost *али се та реч римује с речју* крипост *из следећег стиха, па је сигурно да је првобитно стајало* вридност. — [70] *у ркп овај стих гласи:* I pose derhisase obilne darxaue (*тј.* И посе држаше обилне државе), *али је ту грешком измењен ред речи; прави поредак речи види се из наредног стиха и нарочито из речи* банове *и* имаше *с којима се римују речи* државе *и* држаше. — [71] дундар] Dundar. — [72] Угрину] *у ркп* Ughrina, *али свакако треба да стоји* Ughrinu, *јер се та реч римује с речју* остину *из наредног стиха.* — [73] разбише]

Ко соко на камен без сумњ......аћ[74]
кад с пушке опарен, кад буде не надућ,
од твоје храбрости не могу све рећи,
ер друге жалости греду ти претећи,
од тужна Херцега[75] земље Херцегове,
земље ка̂ од свега сад у сузах плове,
сврну се на њега на лицу стран доли
Стјепана Херцега[76] с кога земља боли,
за те женске главе уживаше веле,
кроз које све државе изгуби и себе;
који бјеше вриједан и могућ задости
већ него бан један великоме злости;
уживаше земљу, градове и села
у милости вељу, а сад жалост веља.
Све то Цар сахара, пода се постави,
а њега у крај мора у Нови остави,
пак се опет врати, тер га преко мора
пред собом претрати плачна до умора,
Ђе сад тамо доли, тамо у Рабу[77] лежи.
у балсам, тер доли сказа се у ведрини.
А друге државе ....[78]
сповид јер кроз ову срдачце ме боли.
Ето ћу само рит: Дубровник господи
који у слободи у слави надходи,
он у части сву власт обилато држи,
а поштење у цијену ужива јуначки,
своје круто темеље настани ондика,[79]
ни се боји веле силе ни гладника,
он својему дјеству темељито храни
не оцкрнит мјесто од свакога брани,
он боја добива без сабље тржући,
противе добива без коња текући,
он сваки ударац далеко дочека,
толико хитарац на штиту ондека;
разум је луг његов, ким не гријеши нигда[80],
ким чува у далеко себе, и своје не да;
он је част и хфала[81] нашега језика,
и дика велика, и биће довика;
плод свуд њега плоди, част име простире
докле се находи да море допире;
размира ни рати не држи с никиме,
ђе гој се обрати, добро су свуд с њиме;
он божи благосов примио заисто
и био свеђ његов стан вјера и дјество;
он мирно без туга почива на стану,
Вишњи да би му га сахранио у храну!

Да нека свршим ту језиком изрећи
бесједом почету којом ктјех прије рећи.
За лудо[82] који Вида и Мара сапleће
што сила никада веће не расплете,
тер се гредем потећ на мјесто ђено бих,
еда узмогу рећ што давно наумих;
ван града Крушева[83] у шећњу[84] идући,
туга Милошева велика будући,
узе пашенога својега за руку, —
нут чемера мога, који у срцу туку!

МИЛОШ ГОВОРИ ВУКУ БРАНКОВИЋУ

Карај, брате, карај твоју охолу љуби,
карај и не тарај да не стуче зуби,
ње језик 'сујући[85] људи поглавите
хурјатом зовући[86] главе племените,
јер ако[87] не караш ту љуби садере,
Богом ти се, да знаш, заклинам, витеже,
да ћу те допатит кад будеш на коњу
за појас, кад сједеш, ја будем на мому,
тер ћу те искинут из седла немило,
а што ћу учинит од тебе не мило,[88]
руком ћу те ручит, испод[89] седла дати
како вуци јагње, тијем ћу те платити,
пак о земљи скоро ударити ћу с тобом
како гладан оро о камену жабом,
пака отиде тада, смион[90] како лав, благоват, —
тако ћу ја с тобом, видић те дароват;
лијепо ћу те однијети[91] у мојој десници
како хрт узнијети зеца прид ловници;
у град кад дотечем прид дворе Лазара,
Видосави речем: „Прими господара!"
Тада ћу машити тобом кô соколом
на прозор жени ти, охолој Види злом,
та' ћу дар, да чују, за уздарје дати мном,
зашто мајку моју учини кобилом,
нека се свак чуди што учини Обилић,
тко чује и види, славан, вриједан војник.
До тадара[92] Обилић Милош се зовјаше,
а потле Кобилић име ми[93] предјеше,
јер узрок би Вида, ту бесједу пусти,
ка̂ Вида учини од јуста на јусти,[94]
ере кô се једна бесједа изјусти,
тер тамна, али вриједна, већ у вијек не пусти.

на овом је месту преписивач ставио само тачкице, јер је и ту текст оштећен услед пукотине о којој вид. напомену 60; по речи славише из претходног стиха наслућује се да би овде стајало разбише. — [74] сумњ ....аћ] преписивач је ту могао прочитати само толико, а остало је оштећено. — [75] Херцега] Hercega. — [76] Стјепана Херцега] Stiepana Hercega. — [77] Рабу] Rabbu. — [78] ...] тако у ркп, а тако је било и у изворнику, као што напомиње С. Вуловић у дну стране: Ovako u rukopisu nalaze se njekoliko točaka, možda znak reticentie. — [79] ондика] у ркп ondeka, али да би било римовања с речју гладника из наредног стиха мора да стоји ондика; видети, међутим, стих 172. у коме такође долази ондека. — [80] нигда] у ркп nihda. — [81] хфала] hfala. — [82] за лудо] Za ludo. — [83] Крушева] Kruseua. — [84] шећњу] према напомени С. Вуловића, у изворнику је најпре стајало sechniu па је после преправљено у sechijiu. — [85] 'сујући] suiuchi. — [86] зовући] у ркп zouchi. — [87] ако] у ркп грешком kako. — [88] не мило] ne milo; С. Вуловић напомиње: čini se da je „ne dilo". — [89] испод] iz pod. — [90] смион] smion; С. Вуловић, који очигледно није разумео текст, ставља напомену: potius „tad sniom". — [91] однијети] у ркп odniet, што је погрешно, јер тако не би било римовања с речју узнијети из наредног стиха. — [92] до тадара] у ркп погрешно da tadara. — [93] име ми] у ркп imenij. — [94] на јусти] у ркп погрешно ne Justij. —

ПИСАЦ ГОВОРИ

Кад чу Вук Бранковић[95] те страшне бесједе,
с страха[96] Обилића душа му се устресе,
увену, ублијеђе, мрамором се створи,
колико се узбоја, ријеч не проговори,
Деспоту негли се та' час се заврати
за мислит мислећи како ће лагати,
окроји бесједе[97] кôм закла дружину,
Милоша и себе, и послије рођину.[98]

ВУК ГОВОРИ ЛАЗАРУ

Вас др'ћу[99] како прут, смртни ме зној коси
од страха, а нут чут кâ ти се глас носи.
Милош ће ти худан невјеру учинит
када будеш, трудан, Цареме[100] бој бит,[101]
Царем[102] кад се[103] удримо с оружјем у руци,
тере када будемо у на'већој буци.

КНЕЗ ЛАЗАР ГОВОРИ

Мучи — рече[104] — с лажом! — срчно му рече Кнез[105] —
одкуд доходи знам тко извеза та вез;
Милош је тверди штит, Милош је мâ снага[106],
Милош је који своји власт мою и помага,
Милош који држи сву царску силу у страх,
Милош својом дружбом Цара ће врћ[107] натраг;
Милош ће Косову оставит спомену
и да ће[108] на свијету оставит спомену;[109]
Милош ће се с главом[110] растати својом приј',
нег да ћ' чут невјером тасту свом учинит;
приђе ће на пољу сва сила мâ помрит,
нег на турску вољу мој Милош учинит;
а Милош је син мој, он мени приличи[111]
и у већу власт стоји размо од Милице.

ПИСНИК ГОВОРИ

Ах, како, Лазару, пророк би твојему
Милошу на збору сада ти овему,
тер му се све згоди што гође му рече
што Бранковић своди мреже да не утече:
толико настоји и толико умије рит,
да Кнеза достоји и чини га сумнит.
Туј поче Милица, како женска глава,
дат свјета бољезнива, не[112] мислећи дава.

МИЛИЦА ЛАЗАРУ ГОВОРИ

А ти се устави с војскоме за мало,
прем да си на справи, да би се што знало.

ЛАЗАР ГОВОРИ МИЛИЦИ

Да би се већ не знал с војском се вратити,
не бих часа остал, да бих зно згинути.

МИЛИЦА ЛАЗАРУ ГОВОРИ

Кад одлучи такој,[113] а ти збогом ходи,
само буд' у овој сада мени згоди,
мољу те за љубав нашоме прем милом,
мољу те тако здрав дошо срећнијем дилом,[114]
тако ти заузе кâ је међу нами,
ти зете умири, да су у љубави.

ПИСНИК ГОВОРИ

Када зачу Лазар од зета својега,
не будућ то чуо прије днева онега,[115]
мислећи замисли како ће то рити,[116]
помисли Милошу на софру напити.
Али сунце није јоште на западу,
тада сви сједоше при води на хладу;
онако сједећи господа честита,
љубав наносећи друг другу без мита,
кад близу хладјенца Милица дошета,
сва јо' се поклони та госпоцка чета;
Милош јо' тад рече: „Погледа', Милице,
би ли за овом војском пролила сузице?
Сад је се нагледа' до сите ситости,
ер је нећ' већ видит у твојој свјетлости!"

[95] Вук Бранковић] Vuck Brankouich. — [96] с страха] straha. — [97] бесједе] besjede; *напомена С. Вуловића;* pobrčkano je ali se čini da je „besidu". — [98] рођину] *у ркп* rogienu, *али је то сигурно погрешно, јер ова реч мора да се римује с речју* дружину *из претходног стиха; можда треба да стоји* роџбину? — [99] др'ћу] Darchiu. — [100] Цареме] Careme. — [101] бит] *у ркп* biti, *али како ту треба да буде римовања с речју* учинит *из претходног стиха, очито је да мора стајати* бит. — [102] Царем] Carem. — [103] кад се] kase. — [104] рече] *неуклоњени траг ранијег епског карактера дела.* — [105] срчно му рече кнез] *још један траг првобитног епског карактера дела.* — [106] ма снага] *у ркп* snaga ma, *али сигурно је да треба* ма снага, *јер само тако има римовања с речју* помага *из наредног стиха.* — [107] врћ] *у ркп грешком* vart. — [108] да ће] *у ркп погрешно* dochie. — [109] оставит спомену] *понављање ових речи свакако представља погрешку.* — [110] с главом] zglavom. — [111] приличи] *у ркп* prilice *ваљда да би било римовања с последњом речи из наредног стиха.* — [112] бољезнива нег] *у ркп стоји* Boliesniua neg *али је сигурно да реч* neg *представља погрешку каснијег преписивача и да на том месту смисао захтева реч* ne. — [113] такој] tako, *али мора бити* такој, *да би било римовања с речју* овој *из следећег стиха.* — [114] дилом] *у ркп* dielom, *но како се та реч римује с речју* милом *с краја претходног стиха, несумњиво је да треба да стоји* дилом. — [115] онега] *у ркп* onoga, *али би морало бити* онега, *да би било римовања с речју* сво'ега *из претходног стиха.* — [116] рити] *у ркп* rieti *што је погрешно, јер тако нема римовања с речју* напити *из наредног стиха.* —

Кад јо' рече тој, Милици, зет мили,
много се уздржа да млада не цвили,
тер поче Лазара с господом молити
и тврдијем клетвам поче њих толити:
„Тако ви хладјенца и витештва свега,
браним свијех добри сте, још да би полегла
изврсном храбрости од војества свога,[117]
заклинам вас свијех један уз другога".
Рече им, пак цвилећ поче их молити:
„Немо' те ми браћу сву на бој водити,
једнога али два оставите младој
за заклетву сестри, ал' пака за жалост".
Тад скупно господа сви у једне гласе
одговор Милици оваки подаше:
„Кад би изгубила седам браће младе,
чим би се дичила него двјема таде,
не би у жалости нигда плачна била
кад би на ине тада тужне помислила;
неће се умолит то твоје мољење
зашто од Бога биће његово зламење,
Али ћеш весела по све дни вијековат,
али у жалости свеђ плачна туговат".

ЛАЗАР ГОВОРИ МИЛИЦИ

Не знаш ли, Милице, нијеси пјесни чула
од ђеце Југове, да 'е сва земља трула?
Вриједна су та која на поље бој бити,
вриједна и узмножна сву војску сломити,
Дали се не вели да пјесни нијес' чула
која од њих излази да је сва земља трудна,
да страх вељу силу од ђеце Југове
како соко тјера у јато голубе;
заче вриједну силу и моћ твоје браће, Милице,
Турци се страшу од њих кȏ од орла грлице;
знаш у војску[118] *кад удре нас у окȏ*
као у јато голубе када удри соко.
А зато бој бити није без њих мени,
ни теби згодити сада, мојој жени.

МИЛИЦА ЛАЗАРУ ГОВОРИ

Тако ти тим рода с тобом што родила,
тако густо плода твȃ земља плодила,
тако ти твȃ ђеца мирно уживали
што т' просим, Милица, не крат' ми, ни мали,
немој ми девет брат сад на бој водити,
немој ме, тер немој, жестоко цвилити,
да не би кољено Југе[119] *Богданова*
тако погинуло крви али гласа.

ЛАЗАР ГОВОРИ МИЛИЦИ

Не моли ме, љуби, ер не може бити
да ће твоја браћа од боја остати.

МИЛИЦА ЛАЗАРУ ГОВОРИ

Ох,[120] *када је тако, жељно те сад мољу,*
али буд' овако испунит мȗ вољу,
тако ти Бог државу, и силу тву, и моћ,
завратио сву здраву[121] *весело како и поћ,*
једнога ми а ти остави за жалост,
за заклетву сестри, и пака за милост,
нека старца Југе[122] *Богданова паса*
честитога буде, и крви, и гласа.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Тебе ли Милица, Кнеже, пророкује
да Царева сила тебе потлачује?[123]

ЛАЗАР ГОВОРИ

Срамота би била једному остати,
како да у дјелу[124] *ни̑ вриједан државати.*
И збогом, Милице госпође, остани,
с ове се[125] *стријеле твȇ моје срце обрани.*

ПИСАЦ ГОВОРИ

На коњу узиде и војску обрати,
Косова обсиде,[126] *и већ се не врати.*
Могућ њега табор с десне поља бише,
а с истока одзгор стран' Цара сједоше.
Удиље посла ит кума свога Милу
да пођ уходит ону царску силу;
који стојат тамо постоја веле дан,
и симо и тамо, изнутра и изван;
ер силу дан стоја, тужећ га плакаше,
зашто му се нигда веће не надаше.
А Бранковић с прешом ста поље орати,
ђе ће себе с Кнезом и дружбу укопати.

[117] **војества свога]** Voiestua suega; *друга реч морала је бити* свога, *јер се римује с речју* другога *из наредног стиха.* — [118] *иза речи* војску *у ркп је долазила реч коју С. Вуловић није могао прочитати, како сам истиче у напомени:* Ovdi je riеč koja se ne da čitati, evo ju fac simile „atto" slovo tt nema mu nigdje slična. — [119] **Југе]** Juge. — [120] **ох]** *у ркп* od. — [121] **здраву]** *у ркп* zdrauo *али треба да стоји* здраву *јер се та реч римује с речју* државу *из претходног стиха.* — [122] **Југе]** Jughe. — [123] **потлачује]** *у ркп погрешно* Poslacuie. — [124] **дјелу]** dielu; *а упоредити стихове 27. и 47. у којима долази* ђело, ђелом, *и стих 29. где је* дило. — [125] **с ове се]** *у ркп* souise. — [126] **обсиде]** *у ркп* obsiede *али се та реч римује с речју* узиде *из претходног стиха, па је сигурно да је првобитно гласила* обсиде. —

ВУКО БРАНКОВИЋ ГОВОРИ ЛАЗАРУ

Не брини се њему, с Милошем послује,
а твоје на тему нећ'[127] ухо да чује;
Миле и Косанчић,[128] три твоје поглавице,
твој храбрен Обилић,[129] твê златно узглавје;
и кад Милан дође, неће ти дат знати,
нег што Милош рече, то ти ће казати.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Ер знаше худобњак Милоша што ће рити
да се војска и јунак не буде препасти;
ка' се Милан врати с Царева[130] табора
и натраг обрати, тада му би[131] хора.

ВУК БРАНКОВИЋ ГОВОРИ

Са' ће га поћ срести као ће га свјетоват,
а истину неће од Цара казоват.

ПИСНИК ГОВОРИ

У то ту га стећи,[132] а Милан .....[133]
иђаше јездећи, састо се с Милошем.
Кад их скупа види Деспот у састању,
вјерова, ублиди,[134] фати се за браду.

ВУК ГОВОРИ ЛАЗАРУ

Ал' ти не вељах ја — рече му[135] — не вјерник,
смрт, туга велика, свијех крстјан невјерник,
научит га хтје рећи кад буде овакој,
а ну у памет мећи хоће ли бит овој:
„Царева војска глас има веле вриједну,
а нема моћ, ни власт, ни крепост нијědну".

ПИСАЦ ГОВОРИ

Јер знаше да је све тој, и Милоша жељу
у Царево јато, да, да удри ту вељу;
вељаше: „Турци, ви млоги сте кушали,
сабљу му али ви јошт нијесте познали".

МИЛОШ МИЛАНУ ГОВОРИ

А тако ми сабље, коња и моје Маре,
моје милости веље, видјет[136] ме ћеш, Царе,[137]
видјет ме ће и тада[138] сва турска сила и моћ,
снагом, сабљом када посред ње будем доћ,
и када будем туј, ил' ти ћу скратит моћ
или већ не будем никада к Мари доћ;
или ћу спомену пољу Косовому
оставит заисто ...[139] у вијеке овому.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Како се прорече[140] на[141] човјек сам себи,
паке[142] скоро стече, али одлука с неби.
А теби, невољни Лазаре, три бише
пророци тер вриједни, и од свијех згоди се:
госпођа Милице на'прије пророкова
код хладне водице од града Крушева,[143]
с Милошем паке ти, оба супроћ себи,
а опет скупно три, а сви супроћ теби.
Ах, која та штета допаде Милану,
који се на путу с Милошем састану,
жељна се[144] загрлише како два брајена,
пак се упутише на Цара Турчина.

МИЛАН ГОВОРИ МИЛОШУ

Муч', брате, забога, не умијем ти казоват
Цара силу тога, ни срце отворат:[145]
колико од Крута[146] до Бијела Камена[147]
и страном до пута, пак до Црна Дријена,[148]
све је то прекрила Царева сила и моћ,
да је страх погледат очима, брате, проћ;
ту нигђе није хода, да ни траве трака,
него коњ уз коња, јунак до јунака;
да видиш пак копја к земљи прибодена
орухвицама тја лијепо одјевена,
да кад их устане пак вјетар згибати,
страх их је, брајане,[149] и мило гледати,
рек би[150] да залужје израсло зелено,
изнова тако је поље ођевено;

[127] нећ'] *у ркп грешком* negh. — [128] Миле и Косанчић] Mile ij Kosancich. — [129] Обилић] Obilich. — [130] Царева] Zcareua. — [131] би] *у ркп погрешно* bijt. — [132] стећи] stechi *је у изворнику касније исправљено од првобитног* sresti. — [133] ...] *напомена С. Вуловића*: u rukopisu nalaze se tačke. — [134] ублиди] *у ркп* Vbliege, *али сигурно је изворно било* ублиди, *јер се та реч римује с речју* види *из претходног стиха*. — [135] рече му] *још један неотклоњени траг првобитног наративног карактера дела*. — [136] видјет] *у ркп погрешно* vidiech. — [137] Царе] *у ркп* Zarem, *али је то свакако погрешно, што се види из контекста, а и по римовању с речју* Маре *из претходног стиха*. — [138] тада] *у ркп* tad *али је морало стајати* тада *да би било римовања с речју* када *из следећег стиха*. — [139] ...] *према напомени С. Вуловића, овде је једна реч недостајала у изворнику*: rieč nije pisana, nego je čisto, mo]da da stari prepisaoc iz kakvog starijega rukopisa je prepisao pak rieč nije mogo razabrati i ostavio prazno. — [140] прорече] *у ркп* prorice, *али је то погрешка уместо* прорече, *што се види по римовању с речју* стече *из следећег стиха*. — [141] на] *у ркп јасно* Na, *али је то можда погрешно*. — [142] паке] Pake; *можда грешком у место* Pak se. — [143] Крушева] Kruseua, *а можда би требало да стоји* Крушова. — [144] жељна се] xelnase. — [145] отворат] otuorat, *али С. Вуловић ту ставља напомену*: nije lasno razabrat „otrouat" или „otuorat". — [146] Крута] Kruta. — [147] Бијела Камена] Biela Kamena. — [148] Црна Drijena] Carna Driena. — [149] брајане] *у ркп* braiene, *али како се та реч римује с речју* устане *из претходног стиха, морало би да стоји* брајане. — [150] рек би] *у ркп* rehbi. —

шатори расшрши, бијеле се с далека
кâ снијег кад найрши сред зиме ондека.[151]

МИЛОШ ГОВОРИ МИЛАНУ

Милане брате мој, сад кумство йо дару[152]
дајем ши, немо' шој рећ Кнезу Лазару,
ер ће се госйода и војска йреиасши,
да не буде шкода, немо' шу ријеч класши,
јер знам царске силе враиши њега[153] *све*
какове су биле и какве су ове.
Су йо силе наше на њ бих вриједан био,
нек се нагледаш и видиш у дио;
сам ћу вриједан биши на једну йосе моћ,
а ну ћеш видиши[154] *кад будемо шамо доћ.*
Ово рећ' до йрве кад на збор будемо,
ако ћеш да главе шој сили дођемо:
„Велика су броја, све сарахорија
у крийосш никоја, нег све играрија.[155]

ПИСНИК ГОВОРИ

Милан шако рече, и веће йозлаши,
јер узрока сшече, чим га Милош йлаши;
сва госйода сиде, а множ шеком йроси
да Милана виде, које гласе носи.
Како Милан дойрије, свима[156] *ради бише,*
како човјек гладан да с' круха насише;
свима руку даше, грлећи йрихиши,
йака га йрисшаше за Цара йросиши.

МИЛАН ГОВОРИ

Велика је броја царска сила знаши,
али није од боја, мање је од раши,
све су сиромаси шамо с Наšолије,[157]
ни зна кô се ходи, ни како се бије,
оружја не сйравни, а све Аџамија,[158]
шеке да се храни што круху додија.

ПИСНИК ГОВОРИ

Осшаше весели ну[159] *шу сва госйода,*
и мали и вељи с дружином војевода:
Сваки дан весеља бјеху йо шабору
йјесни кога[160] *веља играјућ у хору.*
И шако згоди се на йешнаес цуња,
Видов-данак бјеше, а мјесеца йуна,
а Кнезу славноме бјеше крсно име
како му суђено би на њ да йогине,
а рода шер лиша Сйасишеља бише
именом за казаш, како закон йише,
шисућу и шрисша чешрдесеш и осам[161]
кад Лазар йогибе и његова војска.
Текући данак ша' субошњи згоди се
Лазару шад зеши госйосшво изгубише.
Сву госйоду дозва к себи на вечеру
....[162]
Кад сунце свијешли зрак у зайад обори,
а мјесец се јави на исшочној гори,
вечеру сйра'љаху у дил найравише
и с многом уресом лијейо наресише,
шу славни Лазар кнез вељи сшол огради,
йак се сам госйодар за сшолом йосади;
шасша Југу свога с десне сшране сшави,[163]
а с друге онога који све йод смрш сйрави;
сшарца Југу, свога шасша, с десне сшави,
а с друге онога који свијема смрш сйрави;[164]
Мусића храбрена Сшјейана,[165] *зашшо су*
крви и кољена чесшиша на гласу,
а Сшрашину Чайру Огњена[166] *с шри вуци,*[167]
који се добро влада с оружјем у руци,
Дамјана, Рисину Турчина, Вукосав,[168]
Богдана Крилину,[169] *Угљешу много знан,*[170]
Сшанишу, Радоњу,[171] *кй мало дружине*
имају на коњу,[172] *а у свем је вишез*
Маршинић охоли,[173] *кй којие не двоји,*
шшо срце не боли, а смрши не броји;
Косанчића Иву,[174] *Орлину Марина,*[175]

[151] ондека] *у ркй* ondika, *али је шо свакако йогрешка, шшо се види йо римовању с речју* далека *из йрешходног сшиха.* — [152] по дару] *у ркй сшоји* podaiu, *али се йо римовању с речју* Лазару *из следећег сшиха види да шреба да буде* по дару. — [153] њега] niega; *можда је шо йогрешка умесшо* niegda *или йак шреба чишаши* није га. — [154] видити] *у ркй* vidieti, *шшо је свакако йогрешно, како се види йо римовању с речју* бити *из йрешходног сшиха.* — [155] играрија] *у ркй йогрешно* Irgaria. — [156] свима] *у ркй јасно сшоји* suima, *али шо може биши йогрешно, умесшо* suimu *шј.* сви му. — [157] с Натолије] Snatolie. — [158] Аџамије] Axamie. — [159] ну] *у ркй јасно йише* nu, *али је шо можда йогрешка.* — [160] кога] koga; *може биши да је шо йогрешка умесшо* кола. — [161] *йоред овога сшиха сшоји још*: N. 1348, *а уз шо има и найомена С. Вуловића*: Broj je drugom rukom ali crnilo većma izplavieno. — [162] *на овом је месшу у изворнику била йразнина барем за један сших; С. Вуловић найомиње*: Megju ova dva stiha ima kao u ovom prepisu praznina, bez ikakva znaka. — [163] *у ркй овај сших гласи*: Sdesne strane staui Tasta Jugu suoga, *али се из римовања с наредним сшихом расйознаје йрави редослед речи у њему; уйор. и сших* 473. *из кога се шо види шакође.* — [164] *овај и йрешходни сших йредсшављају йонављање шексша из сшихова* 471. *и* 472. *али сада с йравилним редоследом речи.* — [165] Мусића Стјепана] Musichia Stiepana. — [166] Страшину Чапру Огњена] Strasinu zapru Oghniena. — [167] вуци] Vucij; *С. Вуловић је уз шу реч у йрейису сшавио знак йишања.* — [168] *цео сших изворном графијом*: Damiana Risinu, Turcina Vuchosau. — [169] Богдана Крилину] Boghdana Krilinu. — [170] Угљешу много знан] Ughliesu mnogo snan. — [171] Станишу, Радоњу] Stanisu Radogniu. — [172] на коњу] *у ркй* na kognia, *али се йо римовању с речју* Радоњу *из йрешходног сшиха види да је шо йогрешка умесшо* на коњу. — [173] Мартинић охоли] Martinich oholi. — [174] Косанчића Иву] *у ркй йогрешно* Kosacichia Iuu. — [175] Орлину Марина] Orlinu Marina. —

Орљаша, Грифоча, Пера и Шаина,[176]
хитарца Никлена,[177] без страха који иде,
витеза Стојана[178] страхом очи виде.
Југовић девет брат, кӣ скупа бој бију,
чета кâ веле крат Туркоме додију,
Јована, Грујицу, Петра, Косовића,[179]
Матијаша, Вујицу, Павла, Орловића,[180]
кума свога Мила, огњенога змаја,[181]
Милоша, сву̂ силу, у засједу ставља.
Пака засједоше господа и бани,
а кӣ је понижен да иде извани.
Будући засјели кнезови и бани,
младићи весели цвјетови избрани,
весело благујућ свакојаке пиће,
јуначки се кажућ и сваки пун сриће.[182]
Тад Лазар злат пехар узе у десну руку
и Милошу напи, сузе проли у муку.

ЛАЗАР

Здрав ми си, Милошу, вино ти и пехар,
и не буд' невјеран, а све прими у дар;
тако ти јунаштва и поштења твога,
и здравја, живјења, Суда опћенога;
тако ти твоје Маре, љубовце твê младе,
и деснице твоје сред лијепе ливаде;
тако се весело с перјем поносити
и свијетло чело у боју носити;
тако ти живота, Милошу синко мој,
у пољу Косову издати ме немој;
тако ти пријатељ' и дружбе придраге,
буди ми помоћник у ове ливаде;
кад будемо с Турком по пољу се тјерати,
немој ме, зете мој, Лазара, издати.

ПИСНИК ГОВОРИ

Ту му даде пехар злаћени у руке,
а Милош га[183] прими пун срџбе и муке.
А Лазаре[184] кнеже, што си наумио?!
А ти, справ' витеже,[185] који си доли сио!
Вечерас на столу ктје ве лијепо збрати,
којијем ће у колу сутра свијем смрт[186] дати,
за нека Турчина у најриједак стави,
а свога таста земљоме састави.
Ту на'прије Дука[187] поче благовати,
пак за њим сва рука брашна се дохити,[188]
ма их бјеше брига по срцу удрила
жестоко истино бесједу убила,
мало брашна тер се рукама свезаше
к јустима хуђе се својијем принесоше;
другу златну купу вина 'е налише,
узе њу у руку, сузе га полише;
стаде, вељи комад у руке држећи
тугом, вељом боли, а сузе ронећи,
главоме сагну се, приклоњеном доли,
да сви[189] кӣ га виде срдачце заболи;
сви се зачудише тако га видећи
и сваки жељаше чути што ће рећи.[190]
У једну руку купу он вина држаше,
а с другом се руком за браду фиташе;[191]
ово се хоће рећ: што руком држаше,
на браду већма већ луга напињаше,
којијем ће устријелит себе и господу ту,
државу разорит, земљу до краја сву,
а купа с којом ће сву војску опити
своју, да се веће не умије Царем бити;
а бесједа ку̂ бит[192] Милошу која ће
срдачце вас[193] вриједит чемером и да ће
цијенит га на смрт пок сред Цареве силе,
из које неће доћ него да погине,
на'прије Цара убит, пак за њим чудну множ,
а најзадње[194] умрит Цар Лазар, пак Милош;
а од главе је трешња жестока царска смрт,
бит његова срешна, а своју војску стрт.[195]
Худ, дакле, Лазаре, чин' да лук та' пукне,
који ти језик оре, али да се разапне.
Када се разабра, главу диже гори,
једва ријеч с гласом може да говори.

ЛАЗАР ГОВОРИ

Од кад је настала с државом наша власт,
вазда вјерна стала у слави и у част;
а данас је у нас ето пробудила,
глођем се како пас од када се чула
невјера да се је овди пробудила,
сузице кâ ми је до сада ронила,

[176] *цео стих изворном графијом:* Orliasa Grifoca Pera ij Saina. — [177] хитарца Никлена] Hitarca Niklena. — [178] витеза Стојана] Viteza Stoiana. — [179] *цео стих изворном графијом:* Jouana Gruicu, Petra Kosouikia. — [180] *цео стих изворном графијом:* Matiasa Vuicu, Paula Orlouijka. — [181] огњенога змаја] Oghienoga Zmaia. — [182] сриће] *у ркп* srechie, *али како се та реч римује с речју* пиће *из наредног стиха, јасно се види њен изворни облик.* — [183] Милош га] *у ркп* Miloga. — [184] Лазаре] *у ркп погрешно* Lazara. — [185] справ' витеже] sprau Vitexe. — [186] смрт] *у ркп* smar. — [187] Дука] Duka. — [188] дохити] dohitij, *али би се по речи* благовати *из претходног стиха, с којом се ова реч римује, рекло да је у изворнику стајало* дохвати. — [189] сви] sui, *али је можда тачније* sve. — [190] рећи] *у ркп јасно стоји* bitij, *али нема сумње да је то погрешка, што се види и по речи* видећи *из претходног стиха, с којом овде треба да буде римована.* — [191] фиташе] fitase. — [192] ку̂ бит] ku bit. — [193] вас] vass. — [194] најзадње] *у ркп погрешно* najsanje. — [195] своју војску стрт] *у ркп* suomu uoisku smart; *међутим, према напомени С. Вуловића, реч* svomu *исправљена је у изворнику у* suoioi *или* svoiu; *без сумње грешком је дошла и реч* смрт *уместо* стрт, *како произилази из контекста.* —

три главе од боја војске моје моћи
од мене сви троја[196] хоће Цару поћи.
Али се не чудим на војводу Ивца,[197]
кога собом водим за сокола сифца,[198]
да би ми јаребе у јато разбио,
сад ми срце зебе, јер сам то мислио.
зашто је и спридје[199] он Цара дворио,
зато сада лиња[200] да би тамо био;
нег[201] се чуду чудим, ви, господо моја,
жалост, уздах, роним сузице с тугом ја,
на кума мојега Топличића[202] вјери,[203]
части пун је и свега, како се извјери,
у њега честита сва госпоцка вриједност
ум,[204] крв племенита, а соко у крипост;
а тебе ја обрах за сина, Милошу,
и кћер ти му̂ подах како душу моју,
пак ти сва војвоства сакупих под тобом
и дах[205] ти госпоства, која водиш собом,
штап теби подах, власт, моћ моју у руке,
да зашто губиш част велику без муке;
а сада те кажу вјерна и невјерна
по'мукло што чују моје уши немирне.[206]

ПИСАЦ

Тад Лазар злат пехар узе у десну руку
и Милошу напи, сузе проли у муку[207]

....

ту му даде пехар злаћени у руке.
Ста Милош на мисли док Лазар изјусти,
мисли и намисли што ће одговорити,
пак поче у гласу срџбену[208] довоље
Кнезу говорити при све оно пристоље.

МИЛОШ

Хфала т', господару, на столу који сједиш,
не хфала т' на вину, грђе на бесједи,
ка' си ме мислио с пехаром дариват,
у Крушеву граду бјеше ме дариват;
а од са' ће ташта[209] сва пуста остати
кад мислиш Милоша невјером држати;
тако ми коњица и дружбе мо'е миле,
био сам ти вјеран у све твоје потрибе,
вјеран сам ти био, тако ме не убила,
тако ме вишња моћ прид Богом схранила;
тако ми поштења и младости цвијећа,
и тако ми овога брашна племенита;
тако ми Маре моје, твоје ћерце миле,
и јунаштва мога и моје све силе;
тако ми зелене травице и биља;
тако ми племена, зелена Ковиља,[210]
тако ми се у бој гиздаво носити,
и витештво моје с оружјем бранити,
прије него сутра у Косово равно
да сунце обиде по пољу све ставно,
вјера која ми је сва војска с којом греш[211]
видјети, и турска, и ти прије нег умреш,
сутра неђеља је и сутра Видов-дан
славни, а теби је твоје крсно име, знаш,
сутра рано у табор царски хоћу прити
и Цару под шатор истином доприти,[212]
и станућу ногом на грло при сагу,
притиснути мојом, пак ћу удрити на трагу,
већ не знам што ће бит, нег што да вишња моћ,
ма ћу то учинит, тако ми здраво доћ.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Пака скочи на ноге,[213] а Милан за њиме,
а Косанчић вјеран учини се с њиме,
скупа отидоше вечерат вечеру,
а Милошу даше за у заклад вјеру,
обећава'ући [њему][214] до смрти с њим бити
и вољу у свему његову вршити.
под[215] шатором таде сташе вино пити,
а један другога на вино кумити,
Тада Вук Бранковић видје Милош пође
и шатор простриje на Косово поље.
за софру сто'ећи господа и бани,
тер Вука слушају сви ини дворани,
поче тад срдито Кнезу говорити:
„Вјерујеш ли сада, краљу особити,
Милош, твој зет мили, којега љубљаше
и у кога без мјере вазда се уздаше,
знаш да три на'боља јунака ти сада
невјером присташе цић већега јада.

[196] сви троја] sui troia. — [197] Ивца] *С. Вуловић напомиње са стране*: (graf:) Iiuca. — [198] сифца] sifca. — [199] спридје] spridie. — [200] лиња] lignia. — [201] нег] *у ркп* neh. — [202] Топличића] Toplicichia. — [203] вјери] vierij; *према напомени С. Вуловића, у изворнику је било* viezii. — [204] ум] *у ркп* Vum. — [205] дах] *у ркп погрешно* duh. — [206] *после овога стиха С. Вуловић је ставио напомену*: NB. Prepisaoc naš ovgje izpustio jedno 60 stihova, jer povrh njih imaju njeke crte kao da prvi pisaoc staroga rukopisa otio je pisano pobrčkati. Ja ću prepisati i iste crte poteći pak Vi razaberite. PS. Razabrao sam. Prvi prepisatelj t.j. staroga rukopisa opetovao je 18 stihova koji su na listu 16 pak ih je ukinuo s crticami — dakle ovako ima stvar biti kako pripišujem. — [207] *после овога стиха у ркп недостаје бар један стих.* — [208] срџбену] Sarsbenu. — [209] тaшта] *у ркп* ta Ita. — [210] зелена Ковиља] zelena Koviglia, *а са стране има напомена С. Вуловића*: Poslije izplavijem crnilom izpravljeno ili izgrgjeno „moga Koviglicha". — [211] греш] *у ркп* grem, *али је и С. Вуловићу та лекција била сумњива, па је реч подвукао и у загради додао*: sic; *међутим, како је на крају наредног стиха реч* умреш, *очигледно је по римовању с њом да је овде морало стајати* греш. — [212] доприти] *у ркп* doprieti, *али се та реч римује с речју* прити *из претходног стиха, те мора гласити* доприти. — [213] на ноге] na noghe; *уз то има напомена С. Вуловића*: rieč „na noghe" je ukinuta crtom a ozgor je „Milosu". — [214] њему] *нема у ркп; да је на овом месту било* њему *закључује се по римовању с речју* свему *са средине наредног стиха.* — [215] под] *у ркп* po. —

Ма нека отиду сви Царевом моћи,
ако те Бог Вишњи уз'оће помоћи,
неће Цар могући ни Милош ничеса
наудит оному што суде небеса".[215a]
Кад Лазар та' глас чу, сву оскубе браду
и на земљу паде у смртному јаду,
стаде у тужбу плакат: „Ах, моје војводе,
да ли пристадосте сад на моје шкоде?"
Препаде се Лазар и остали војници
ер млијаху да Милош невјеру учини;
они се не ставише од 'имбена Вука,
који Бранковић чини да сва земља хука,
а лаживе ријечи Лазару с господом
на Милоша рече с 'инбеном и злоћом.[216]
А Милош леже спат, пак у њеко доби
на ноге устаде, даше коњ'ма зоби.
Кад скочи Аполо ....[217]
старац нарну коло ....[218]
а ухођа[219] *власе, расплете злата ван,*
и вржe низа се ка води био дан.
Сташе коње седлат у лијепу оправу,
а себе одијеват у много гиздаву,
пак ка' се марчани[220] *сакриваху мраци,*
Даница сестрами ....[221]
а када се траци сунчани спустише
и његови зраци по земљи удрише,
сви се три на збору нађоше идући
протива табору Цареву јездући.
Милош та' угледа Цареве дундаре,
весело погледа као богате даре.
Јездећи свеђ наприд, већ дођоше близу,
кад га војска види, сви Цару вељаху.

ТУРЦИ ВЕЛЕ

Три хрли оправни јунаци се виде,
охоло незнани на бедевах сиде,[222]
него хоћемо ли [њих][223] *у табор пустити,*
али ћемо их натраг опета вратити?

ЦАР ГОВОРИ

Цар велим[224] *пашама свијема и везиром:*
„Ако сте икада ради били с миром,
ако није поклисар, он ће се турчити,
а нама бити у хар[225] *од свега што чути.*
По сриједу табора сва војска да' им пут
до мога шатора свак с другом другу скут,
и чин'те с направом свак да је у свој ред
на' липшом оправом оправно лијепо вред.
Мехмед-бег Арбанас[226] *с јунацима свима,*
код шатора стојте мојијема прид свима,
Румелински паша с Натолије онди
витеза стоје ту од куд сунце исходи".

ПИСНИК ГОВОРИ

Сва се војска справи, бези до кадије
како Цар завапи, тко нек' да се бије;
ту се оружвице црљене и биле[227]
каконо ружице отворише од свиле.
Љепше војска сташе нег да ће цар прити,[228]
ер нико не млијаше да се гре с њим бити,
зач сваки гредијаше да види делије,
него и он помлијаше за да се не бије.
Ван их из табора чауши сретоше.

ЧАУШИ

Здраво, господо, ви. — „Здраво!" —
одрекоше.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Како се ручише, отидоше јездом,
пака се удрише јездећи бесједом;
тад арбанашки бег та'[229] *Милошу рече:*
„Што сте овди дошли, али издајете?
Како сте? Како ли војска ви борави?
Лазар с господоме, јесте ли сви здрави?
Јунаци како ви, јесу ли весели?
Војводе како ли? Банови у земљи?
Како ви кулоглије,[230] *спахије с витези,*
лазарске делије како су и кнези?
Како су барјакчије и главе од чете,
ка' се војска бије, да војску устеже?
Како су борије, јесу ли веселе?
Ко' ли буљукчије, на коњу удриле?
Бегови могући, јесу ли под дундар
свој војском текући? Је л' броја велик дар?"

[215a] *после овога стиха, а изнад следећег, преписивач је ставио* Писац говори, *не запазивши да је и текст пред тим такође говорио* Писац. — [216] злоћом] zlochiom; *можда је то ипак погрешка умесmo* злобом, *на шта би указивало римовање с речју* господом *из претходног стиха.* — [217] *уз овај низ тачака има напомена С. Вуловића:* Ovako i u rukopisu. — [218] *као и у претходној напомени.* — [219] ухођа] uhogia. — [220] марчани] Marcani. — [221] *и овде су у ркп тачкице уместо текста.* — [222] сиде] *у ркп* siede, *али како се та реч римује с речју* виде *из претходног стиха, јасно је да треба да стоји* сиде. — [223] њих] *нема у ркп; пошто из контекста произилази да је иза* хоћемо ли *изостала једносложна реч, а пошто се та реч римује с речју* их *из наредног стиха, сигурно је да је ту требало да стоји* њих. — [224] велим] *у ркп* Velim; *можда тај део стиха значи:* ја цар велим пашама... — [225] у хар] *у ркп* huhar. — [226] Мехмед-бег Арбанас] Mehmed Beg Arbanass. — [227] биле] *у ркп* biele *али мора бити* биле *да би се та реч римовала са речју* свиле *из наредног стиха.* — [228] Цар прити] *у ркп* prochi Car *али се по римовању са завршним делом наредног стиха закључује да је у изворнику овде стајало* Цар прити. — [229] та'] *у ркп* tad. — [230] кулоглије] *у ркп* kologhli, *али сигурно треба да буде* кулоглије, *што се види по речи* делије *из наредног стиха, с којом се ова реч римује, а и по таквом облику исте речи на другим местима (уп. на пр. стих* 745). —

МИЛОШ ОДГОВАРА

Наш вељи господар кӣ вишњи Бог зада,
могући наш Лазар и сва му господа
здраво су, и здраво сва војска почива
по Божјој милости све поље одива,[231]
крипост је његова по Божјој милости,
великога слова[232] *и вељој јакости,*
главе и делије, бези и војводе,
бези барјакчије све охоло ходе,
тер су се сви на вас справили једини,
каконо вук бијесан и соко гладињи,
вук како на јагње и стадо овчено,
ал' тусто магаре меу коњим скривено,
ал' оно с кокоши[233] *ка' се кокот игра,*
тер га озгор буши у јато и подбига;
а соко соколу кад на облак гори
у јато голубов, тер их земљи обори;
а војска друга сва како кад сватови
с лијепом невјестом сви греду весели;
а уз Аџамије[234] *с нама ће се бити*
што вучица роди, а овчар узмити.

ПИСАЦ ГОВОРИ

Већ је нег истина, Милошу, све што диш,
да срце вајмех, вај, ти сам сада ломиш;
што ктијаше од турске ти силе тлачити,
то ћеш сад од војске ваше[235] *учинити.*
заради ер, брижан, ер желиш, Цару греш,
свршити сву жељу славан бит кад умреш.

ЧАУШИ ГОВОРЕ

Цар, везир, и паше, и вељи муфтија, —
он на бој не јаше, да с висин' пази тја —
ма бези, подпаше, с назори кадије,
сваки коња јаше, иде да се бије,
сејмени, брчници,[236] *веље кулоглије,*[237]
царски перјаници и веље делије,
чауши војводе, веље буљукбаше,
што на коњим ходе, то све страшно јаше.
То све у звирине страшно одјевено,
коже међедине, охоло свезено,[238]
с кожом[239] *вучја жвала и љуте рисине,*
прије душа испала негли те посиче,
а орлова крила на штит прибијена
рекби[240] *да змај с крил'ма вр' тебе с висина;*
нека јаничари и црне делије
који друго не мари, него да се бије;
аге и азапи и друге војске број,
које не би прибројил у три дни трикрат
трој,[241]
који сви не гледају нег ка' рис да одере,
тере дан чекају да васијех прождере.

МИЛОШ ОДГОВАРА

Ал' не знаш, витеже, да вук кожу дере,
испод ње издира и месо потеже,[242]
зашто да ти реку: ди год коже није,
ту вуци не теку, ни се ту бој бије,
а орлова воља гди перја не згледа,
ту њему нӣ лова, ни тјера, ни сједа;
а соко у јата, ту ти су весеља,
зашто су богата њему нохте веља;
а огањ малашни у сламе стогове
не знаш ли што чини и у веље лазове.

ПИСНИК ГОВОРИ

С том ријечи у табор на путу удрише
и на Царев шатор, који далек бише,[243]
а с једне и с друге стран' сташе сва Туркија,
која Угром од тај дан и данас додија,
која се једином сва чуда чуђаше
што Милош с дружином гиздавом језђаше;
наситит вриједности њих се не могаху
од веље љепости што мило шетаху;
блажени кӣ к њима ближе може прити
за да се очима гледати насити!
Да када пред Царев шатор[244] *најездише,*
тад своје бедеве под се устегнуше;
сташе веље паше коње им примати,
рехши да одјаше, Милош не хтје дати.

МИЛОШ ГОВОРИ

Не находим закон да Цареве паше
крстјаном држе коњ' кадано одјаше.

[231] одива] *у ркп* odieua, *али се по римовању с речју* почива *с краја претходног стиха види да треба да стоји* одива. — [232] слова] *у ркп* slaua. — [233] кокоши] *у ркп* kokosim, *али по римовању с речју* буши *из следећег стиха види се да ту треба да стоји* кокоши. — [234] Аџамије] *у ркп* Agamije; *уз то место има напомена С. Вуловића*: potius „Axamie“. — [235] војске ваше] *у ркп* voiske Voiske *али је сигурно да је ту преписивач лоше пренео другу од те две речи из свога изворника.* — [236] брчници] Birznici. — [237] кулоглије] Kuloghlie. — [238] свезено] *у ркп* svijeseno. — [239] кожом] kosom. — [240] рекби] Rechbi. — [241] трикрат трој] *обрт преузет из „Јудите“ Марка Марулића са значењем „девет“; С. Вуловић није га знао, па је у напомени уз овај стих претпостављао*: nezna se jeli „tovi“, ali „tvoi“. — [242] *ред речи у овом стиху очигледно је испреметан; с обзиром на претходни стих и на римовања с њим, можда би требало да гласи*: испод ње потеже и месо издере. — [243] бише] *у ркп* biese, *али се по римовању с речју* удрише *из претходног стиха закључује да је ту морало стајати* бише. — [244] Царев шатор] Carev Sator; *првобитно је могло бити* цареве шаторе *јер би се тако прва од те две речи римовала с речју* бедеве *из наредног стиха.* —

ПИСНИК

Ту коња храбрени одјаха Косанчић,
ал' витез избрани што г' уби Бранковић,
пода га држати куму свому Мили,
с ким се синоћ брати, а утрос загрли.
Прије Царем сташе и Царем говори
што Милош иђаше, ма све не отвори;
врати се, тер скоком на коња узиде
да га сам Цар оком и сви[245] Турци виде,
тер му би толико таки скок пофаљен
с бијег[246] пашу уоко и Царем зафаљен;
пак жалосни Милош од коња одсиде[247]
кога главна дјела губе и не виде,
који у свакој војсци[248] бој поћери надо[249]
пристијева се војсци како сиви соко:[250]
држати га даде војводи Косанчи[251]
који на коњу[252] од јада испиње и срчи.

МИЛОШ ГОВОРИ

Не труди, соколе, крила чиме летиш,
сад биће, соколе, потребно да летиш.

ПИСНИК

Отиде и згради, зашто се трудише,
што Бранковић ради, и зато умрише;[253]
врати се тер своме попруге распражи
оба брзу коњу, пака га[254] раздражи;
пака се затече и пружи у скок[255] хрлу
коњу с висин', стеже и сједи у седлу,
пак се расплашену спод трбуха пружи
коњу узјашену попруге попусти.

МИЛОШ

Да што ћеш, соколе, од јада учинит?
Кад летиш до толе, перја немо' ломит.

ПИСНИК

А бези и паше од Царева стола
чудећ се осташе, велећ: „Хала! Хала!“[256]
Ту од коња скочи, сва погибил Кнезу,
држати га даде Милану витезу;
под шатор ушета тихо кô ђевица,
испод шатора ишета као гладна вучица;
када Цару допри под шатор велики,
Царе њему вели: „Примићеш дар таки!“
Цар подиже ногу, рече му: „Пољуби
и проси власт моју што ти срце жуди“.

ЦАР

Што годи успросиш и што годи речеш,
да ти буде у дар, и што ти заречеш.

МИЛОШ

Власти сам ја богат веће нег си сам Цар,
ма није бремена ка' ћу ти казоват,
да влас' ћу твў многу узети и твој дар.

ПИСАЦ

Уфати за коња и потрже ханџар;[257]
удри га доли тја, тер испод свитника
та' Милош охоли, тер та рука јака,
и тако узгори тја горје у прси[258]
(свитник појас зову) и раздри и скрши,
пака га узмаши,[259] пак на грло ногом
стаде му, тер јако притискат собом;
скочи Милош на двор код своје дружине,
пак се опет врати да испуни све жеље,
како бјеше обећао Лазару, своме тасту,
кроз лаже које бјеше Бранковић предао му,
тере опет Цара ханџаром удрио
и све што обећа Милош извршио.
Што се Милош врати и опет изљезе,
све то била шкода Лазарове војске.
Милошу срдити, што се опет врати?
Изгуби Лазара са свијема осталим.
Пак се обрати, тере скоком скочи,
вељему на врата шатору доскочи,
с тезијеме се маши до близу Милана,
а с трећијем доприје до коња Оглана,
пак о'скочи назад и у седло сиде,[260]
то чудо већ никад очи да не виде;
да онди који бјеху паше и кулоглије

[245] сви] у ркп погрешно suu. — [246] с бијег] Sbiegh, али није сигурно да је преписивач на том месту верно пренео текст изворника. — [247] одсиде] у ркп odsiede, али се по римовању с речју виде из наредног стиха закључује да је ту морало стајати одсиде. — [248] војсци] voici. — [249] поћери надо] pochieri nado, али ни ту није извесно да је преписивач добро схватио изворник. — [250] сиви соко] према напомени С. Вуловића, у изворнику је било Pichi svo, па је доцније преправљено у sivi soko. — [251] [251] Косанчи] Kosanci. — [252] који на коњу] у ркп koi negh kongu. — [253] умрише] у ркп umriesce, али се по римовању с речју трудише из претходног стиха види да ту мора стајати умрише. — [254] пака га] у ркп Pakaka. — [255] пружи у скок] у ркп погрешно pruxij skok. — [256] хала, хала] Halla halla, али би према речи стола из претходног стиха, са којом се ова реч римује, боље стајало хола, хола. — [257] у ркп је овај стих погрешком дошао у текст који говори Милош, а очигледно је да га говори Писац. — [258] у прси] у ркп погрешно upasi. — [259] узмаши] uzmasi — [260] сиде] у ркп siede, али је по римовању с речју виде из наредног стиха сигурно да је морало бити сиде. —

аге које звaxy[261] царске и делије,
бези и чауши и множ јаничара
велик сѿрах забуши игра Милошева,
ѿој чудо до данас они не видјеше,
ни ће већ ӣо данас шѿо ови ѿри учинише,
али Милош ѿрећи,[262] ӣод њим земља хучи,[263]
а без крила леѿи, и грми, и бучи.
Од њега сӣомена осѿа данак у вик[264]
код Бијела Камена шѿо учини човик.[265]
У ѿо вика усѿа[266] од шаѿора на у око,
Милош Турке ваља како голубе соко.
Буздохан дофаѿи, ѿер на'већу ӣашу,
у главу га удри, ӣак се да у ѿрку;
ӣрије њега исѿраѿи Турака вељи број,
ѿере их ӣоѿраѿи, да им се не зна број;
ӣак се сабље хиѿи, је ли ѿко да изрече
шѿо с њоме учини, — од крви он ӣоче;
а Милан ӣоѿеже и сабљу дофаѿи.

МИЛАН

На ово ли ме, Кнеже, данаска ӣосла ѿи?

ПИСНИК

Ај, да ѿи је гледаѿи врши ли се воља
и шѿо Милан ѿраѿи невјерсѿво у ӣоља:[267]
сѿа сабљом махаѿи,[268] ах, охолом силом
и Турке ѿјераѿи ѿу смрѿи немилом.
Змај Милош ѿадена уздахну и рече.

МИЛОШ

Нека Турци знају како Милош сијече!
С мајсѿора од када, сабљо, јеси[269] доӣала,
још ѿе није јуначка црна крв ӣоӣала.[270]

ПИСНИК

На'задњом удари, а на'ӣрви ӣоѿече
зашѿо ӣуѿ уӣрави и сабљом ӣресијече;
ӣрид њим се не знаше коња ни коњика
све земљи свраћаше, ах, змаја војника;
на једнога не лако сабљом удараше,
а ӣо два једнако на земљу мећаше;
сва га војска сѿрашно у очи гледаше,
а они не ласно који га чекаше.
Комад ӣуѿа бијеху сјекући умориѿ
јошѿ добро сјеђаху бедевом у седлим.
Ту најӣрије Иван ӣогибе делија,
који Турком осивач[271] сјекући додија.
Кад га видје ӣасѿи, — „Вајмех!" Милош рече
од веље жалосѿи суза му ӣроѿече.

МИЛОШ

Аох, аох, срце жалосѿи оћуѿих!
Иване, мој браѿе, сад ли ѿе изгубих?![272]

ПИСАЦ

Кад дошли на ӣола ӣуѿа сијекући,
како два сокола с Турцим се бијући,
ѿу Милан ӣогибе без руке осѿавши,
највеће ӣоѿрибе која га забуши.

МИЛАН МИЛОШУ ГОВОРИ

Ја ѿи сам невјеран, — ѿеби, а не друзим,
ер руке не имам, Милошу, сад удри![273]

ПИСНИК

А Милош се усили силоме ѿоликој:

МИЛОШ

А ја ћу ѿе, Миле, осветиѿ овакој.[274]

ПИСАЦ

Пуче му крв носом шѿо чудо чињаше,
велицијем јадом шѿо сабљом сијецијаше;
сва војска далеко од њега сѿојаше,
ни к њему ӣрисѿуӣиѿ од сѿраха не смијаше.
И кѿијаше на вољу сам ѿако изјездиѿи,
кв вјеѿар на ӣољу јошѿ к Лазару ӣриѿи,
нег кличе глас њеки, ѿер хоће рећ женски,
ѿер ово ӣокличе шѿо ћеѿе сад чуѿи,

[261] звaxy] *нешѿо као* euahu *исӣисао је С. Вуловић над ӣрецрѿаним* mahu. — [262] трећи] trechi, *али је ѿо можда ӣогрешка умесѿо* трчи. — [263] хучи] *у ркӣ* xucij. — [264] вик] vik *исӣрављено од* viek. — [265] човик] còvik *исӣрављено од* coviek. — [266] уста] usta. — [267] поља] *у ркӣ* Pogliu, *али свакако ѿреба* Поља, *као шѿо ѿо ӣоказује римовање с речју* воља *из ӣреѿходног сѿиха.* — [268] махати] *у ркӣ* masitij *ѿј.* машити, *али је вероваѿно боље* махати, *будући да се ѿа реч римује с речју* тјерати *из наредног сѿиха.* — [269] јеси] esi. — [270] попала] *уз ѿу реч ӣреӣисивач је сѿавио знак ӣиѿања или шѿо је није схваѿио или шѿо није био сигуран у своје чиѿање.* — [271] осивач] osivac, *али ѿо може биѿи и ӣогрешка, умесѿо* осинац. — [272] *уз овај сѿих С. Вуловић наӣомиње*: Ovdi u rukopisu ima čistog prostora koliko za jedno 30 stihova; ili stari prepisaoc ih je ostavio jer nije ih razumio u izvornomu od kud ih je pisao ili ako je ovo izvorno isti sačinitelj mislio je ih docnije popraviti, nu i ovdi i malo poslije gdje je takogjer u čisto, razgovor ipak može podniet čini mi se i su ovoliko. — [273] *наӣомена С. Вуловића*: Ovdi opet je u čisto koliko za 10 stihova. — [274] овакој] *у ркӣ* ovako, *али несумњиво је да ѿреба* овакој, *шѿо ӣоказује римовање с речју* толикој *из ӣреѿходног сѿиха.* —

ЖЕНА

Ах, Турци махнити, та' соко витешки
ви га тако у вик нећете добити:
не може се срне ухитит без мреже,
слуша'те ви мене посјехом најбрже:
голе сабље прид њим свачије, и штите,
и копја врхом к њим, еда се набоде,
под њиме врани коњ ал' да се посијече,
тер пане поником, — инако утече.

ПИСНИК

Ту сва множ навали како она рече,
и вељи и мали, и коњ се посијече,
и поче се често под њиме потицат,
дошавши на мјесто, не може се држат;
паде му пусти коњ, а Милошу ногу
подфати пода се у жалости млогу;
а Турци једино тад на њ навалише,
а Милош сјећ[275] сабљом веће не могаше,
нег рече: „Милане, сад би ми ваљал ти,
Косанче, облане[276] нег ве није видити!"
Ту га савезаше и Цару под шатор
рањена одведоше, а Царе скупи збор,
ер га бјеше Милош оставио духата,
како ће царска моћ остати богата.

ЦАР

Сада ви, моје баше, везири ви моји,
справ'те у ред ваше, да се час не стоји,
удрите на табор на Кнеза Лазара
и лијепо на шатор тога господара,
прије него умрем нека ми је видити[277] —
у боју ере мрем — који ће добити.

ПИСАЦ

У та' час сва војска подиже хитити,[278]
скочи и пође тја без реда на постих,
тер бубњи удрише и веље буриje,[279]
како закон иште за да се бој бије;
ту се орухвице на путу вргоше,
бегове сулице све скупа дигоше;
свака стран на'више посјехом заупи
и ко не гре брже, а он га забуши;
брчници и делије прид војском се виде,
страшне кулоглије који около сиде,[280]
устарске[281] рисине који су у кожу,
они се већ цине,[282] ах, ђе си, Милошу?!
Јаох, ђе си, невољни, зашто си изостал?
Камо си, жалосни, млого би сад ваљал?!
Јаох, Кнеже Лазаре, зач огањ[283] узгори,
што жене учинише, а себе умори?
А Лазар с господом у цркве Јована
стојаше на мису крстјанскога закона.
Ту страже доприше[284] и рекоше овој:
„Ево се Цар диже и иде на побој!
Оградише вас збор" — рекоше овакој —
„теците на шатор, да се гре на побој!"
И ка' се састаше с оружјем у руци,
сви не стат викаше: „Удри, гладни вуци!"
А њеки рекоше: „Милоша овди ни,
к Цару утеко се, Милош је невјерни!
Иван и Милан сад и Милош издаше,
и они, нека знаш, Цара подигоше!"
Те[285] ријечи сву војску у страх помњив стави,
а не би језика да ту лаж устави;
сва војска усpреже и у страху се мути,
сва скупа узбјеже ово говорити:
„Већ[е] боја ни, куд [оде] наша снага,[286]
Милош је невјерни, Милан га помага".
Војска се поплаши страха Милошева,
тер плећи обрати с лаже Бранковића.
Кад се војска удри, Бранковић утече,
тада клети Турци већма наритише;
Лазарева војска у страху побјеже,
засе обзираху да их Милош не сијече.
Да знаше крстјани што Милош учини,
заисто они 'тијаху добитници бити;
ма они тад млијаху да истина бјеше
што Бранковић слага и зло које заплете,
што Бранковић рече да је Милош невјерник,
невјеру учини Бранковић проклети.
Бранковић побјеже, Турцима да плећи,
тере стаде викат: „Бјеж' ко може утећи!"
А Турци једино на узбјег удрише,
тер крстјане таде без боја побише.
А њеки рекоше: „Лазаре, што чиниш?
Турци не оттекоше, удри коњ да бјежиш!"[287]

ЛАЗАР ПОПЛАШЕНОЈ ВОЈСЦИ ГОВОРИ

Не хоће Вишњи то, да ни коњ мој може,
неголи овако, помози ме, Боже!
Нег ве, браћо, молим за љубав Вишњега
и све муке божје, драга Спаситеља,

[275] сјећ] *у ркп* vech, *што је сигурно погрешка уместо неке друге речи, највероватније* сјећ. — [276] облане] oblane, *али то може бити и погрешна лекција преписивача.* — [277] видити] *у ркп* vidietij, *али римовање с речју* добити *из наредног стиха показује да треба да стоји* видити. — [278] подиже хитити] podise hiti Tih. — [279] буриje] burije. — [280] сиде] *у ркп погрешно* sice. — [281] устарске] ustarske. — [282] цине] *у ркп* ciene, *уместо* цине, *како се види по римовању с речју* рисине *из претходног стиха.* — [283] огањ] *у ркп грешком* Oghog. — [284] доприше] *у ркп* dopriesce, *али римовање с речју* диже *из наредног стиха показује да треба* доприше. — [285] *стихове* 971—973. *писар С. Вуловића преписао је погрешно, па их је сам Вуловић исписао на комаду папира и налепио на односном месту.* — [286] *овај стих је у ркп очигледно дефектан и гласи* Већ боја ни, куд наша снага (Vech Boia nij kud nassa snaga); *што је у њему допуњено према контексту стављено је у угласте заграде.* — [287] бјежиш] *у ркп* Biessi, *али сигурно је да треба* бјежиш, *како показује римовање с речју* чиниш *из претходног стиха.* —

Ах, ђе сте, кнезови, и моји витези,[288]
удрите сви вјерно, да не не тјеру пси!
Ах, ђе сте, банови и моје војеводе?
Немо' да нас Турци сад у робство воде!
Ђе сте, Југовићи, девет миле браће,
ах, моји шуреви и моје узглавље?
Не да'те да кућа Југе Богданова
да се искоријени и да остане пуста!
Остали банови и изврсне главе,
немо'те да данас куће остану пусте!
И сада ја Лазар и с плачем и сузам
и с великом муком у главу се лупам,
на ријечи које рекох Милошу мојему
Бранковић што рече, ах, лажу 'имбену.
Ах, ђе си, Милошу, мој зете примили,
с твојоме дружином сад ме не ухили,
и да'те ми сад помоћ у мојој потреби
како сте и прије помоћници били!

ПИСНИК

Тер коња подбоде, за њим сва господа,
тер без турске шкоде умријети се пода.
Ко би те крепости мого њих изрити[289]
и дјела вриједности јуначке[290] бројити?!
Неумрли истином витешки владаху,
како очи с тилом гледати жуђаху,
чудећ се њих дјелом они који гледаху
с оном силом вељом[291] како се хрваху
од јуначке моћи дјела тих крипости
језик нема моћи изрећ те вридности.[292]
Тко би дјела реко хитарца Никлана,[293]
који се је крио прид свијем уз Дамјана?
Стојана витеза? Страхом га је гледати:
ђе сабљом досеза, по два чини падати.
Мартинић[294] охоли ту сву моћ указа,
Турком се не боли смртнога пораза;
ти вуци огњени хрта[295] глас имаху,
јунаштвом оперни који се зовјаху,
а ту се огњени змаји узанијеше
нигда недвојени Турке потлачише.
Радоња и Богдан залуд не стојаху,
витези нег срчно охоло кошаху;
у чели девет брат скупа бој бијаше,
која се на зврат никад не мећаше,
нег војску стлачише и вргоше под нож[296]
и натраг вратише под собом чудну множ.
Те[297] силе јуначке очи не видјеше,
од крепости таке кê бојем казаше:
Јован и Ђурица[298] и војвода Стјепан
Паво и Вујица, Перуне[299] и Радован,
Олијаш[300] и Петар, оса осињака,
вихри бјеху, вјетар, јунак од[301] јунака,
војводе и витези с перјем охолити
уз господу кнези жељаху умрити,[302]
сви јунаштво своје вриједно указаше
да у широко поље у крви пливаше.
Ту првога пашу до трага убише,
да коња не сјашу, другога разбише,
све веље делије у кожу сјежени,[303]
страшне кулоглије сви бише убијени
и да ће се трагом[304] сва војска обратит,
кâ бјежаше тијеком[305] да ктијаше удрит[306]
до трага Цареву сву ктијаше изтратит
силу, а крваву пољану уресит,
негли их удара озади и спријед множ
велика кâ схара и обрати под нож,
тере како кû већ не може поднијети
пода се смрти лећ животом умријети.
Како подне мину, Турци већ добише,
а Лазар изгину, жива га уфитише.
Четрдесет тисућ умријеше крстјана,
а шездесет тисућ изгину Турака.
Ту с весељем Цару Кнеза одведоше
под велики шатор, тере му рекоше.

[288] уз овај стих има напомена С. Вуловића: Na riezu ima drugim crnilom i ove rieči: „Udrite viteska = na ove nevierne = da ü robstvo nestave = gecicu ni xene = Da oni ne progone gliubi = ij maike nase = ni turce posilu gecice (možda gevice) ghisdave. То може значити да су у неком другом препису истога дела на овом месту били још и стихови: Ударите витешки на ове невјерне / да у робство не ставе ђечицу ни жене / да они не прогоне љуби и мајке наше / ни турче по силу ђечице гиздаве. — [289] изрити] у рки isrietij, али треба изрити, што поксзаује римовање с речју бројити из наредног стиха. — [290] јуначке] у рки Junake. — [291] силом вељом] у рки veljom silom, али је с обзиром на римовање по средини стихова вероватнији редослед силом вељом. — [292] вридности] у рки vriednostij, али је тачније вридности, пошто се та реч римује с речју крипости из претходног стиха. — [293] хитарца Никлана] Hitarca Niklana. — [294] Мартинић] Martinich. — [295] хрта] у рки погрешно zarta. — [296] под нож] у рки noxnog, што је очигледно погрешно, јер се та реч римује с речју множ с краја наредног стиха; С. Вуловић на том месту ставља напомену: bilo je popravljeno noxnog — ali čini se da je bilo „nodnogh" ili „nognogh". — [297] изнад овога стиха у рки долази: Pisnik; преписивач је очигледно смео с ума да и претходни текст казује Писник. — [298] Ђурица] Gurica. — [299] Перуне] Perune; напомена С. Вуловића: potius Peerna. — [300] Олијаш] Oliass. — [301] јунак од] у рки погрешно исправљено у junak u. — [302] умрити] у рки umrietij, али треба да стоји умрити, како показује римовање с речју охолити из претходног стиха. — [303] сјежени] sieseni. — [304] траком] у рки Trakom над прецртаним Turkom. — [305] тијеком] и овде је С. Вуловић над првобитним Turchom написао Trakom, очигледно не схватајући смисао текста. — [306] удрит] у рки udritij, али треба удрит, на што указује римовање с речју обратит из претходног стиха. —

ТУРЦИ

Војска је добита, а ево Кнез Лазар,
узми га без мита и прими га у дар,
ево ти Лазара, који с војском погину,
који ти умори и поби ту силу;
с њиме погибоше браћа Југовићи,
с осталом господом, изврсни јунаци;
Лазара држава остала је твоја,
лијепа краљевина бити ће подложна.

ЦАР

О моји јунаци, говорим овако:
ка' се будем веће с душом раздијелио,
главу осијеците[307] младу Кобилићу,
тере је ставите мени на десницу,
а Кнезу Лазару главу одсијеците,[308]
тере је под ноге моје поставите;
ере је достојан да је код моје главе,
и оваки јунак од велике славе:
срца је слободна, велике одлуке;
кад у мѐ уложи Милош своје руке,
остави спомену у посљедњи народ
што Милош учини у Косово равно.

МИЛОШ ЦАРУ ГОВОРИ

О Царе силени, о круно честита,
покле тако нами несрећа зла приста,
моју главу стави у подножје твоје,
а Кнеза Лазара да стоји код твоје,
ер га сам, Лазара, и жива дворио,
нека би га и у гроб, и мртав, частио;
прво ми је био и краљ, и господар,
и кћер ми подо, и подо ми је власт;
мене је господством Лазар подарио
и у цијену вељу мене је држао,
доклена Бранковић на зло не пристаде,
Лазара изгуби, и себе, и мене.
Врло те ја молим, окруњена главо,
допусти ми милости, што просим овако,
нека и моје кости Лазара поштују,
како господара нека га познају,
а благо им,[309] добријем,[310] свијетломе образу,
а не како 'имби Вуку Бранковићу.

ЛАЗАР ГА ЗАЧУ И ГОВОРИ МИЛОШУ

Ах, чујем, Лазар, сад Милошев тужан глас,
злијем плачу, у вају говорим сада ја.
Ти ли си, Милошу, придраги синко мој,
кога сам називо у невољи свакој?
Блажена мајка твâ која те родила,
и млијеко блажено којијем те је дојила;
блажено буд мјесто ђе си се родио
и блажена храна с ком си се гојио;
блажена колијевка ђе си се шикао
и блажена храна с кôм си се одхранио;
и блажена служба с кôм си се дворио,
блажена улафа кŷ си од мене имо;
блажена[311] буд' љубав кôм сам те љубио,
и блажен они пут по кôм си ходио;
блажена мајка твâ која те одхранила
и лијепе науке која те научила.
А проклета буди Вука Бранковића,
невјерност његова, ах, зала, несрећа!
Проклет му они час кад га виђех оком,
и проклет он буди, Вук, својом мајком;
проклето владање које му дах у руке,
и проклете спендзе кад му дах улафе;
и све му проклето од главе до пете,
све да му је проклето док буде сунце сјат;
клета буди љубав којоме га љубих,
ер сад главу и част с браћоме изгубих.
О много гиздави, браћо моја Ђурићи,[312]
соколи и лави, лијепи Југовићи,
банови и кнези, господо мâ, ђе сте?
Моји сравни витези, како погинусте?
Прид очи прид моје у вељој жалости
на поље изгибосте, ах, моје милости,
које век не роди држава земља мâ,
што годи је плоди век довик никада.

ПИСНИК

Не дадоше му веће да ријечи говори,
ер Цара на прешу прика смрт умори.
Ту гроб на турачки начин учинише,
тер Цара најпрво у њему ставише,
пак худе невоље главе осјекоше
Кнезу и Милошу како сва[313] рекоше.
Главе поставише како Милош рече,
пака отидоше отоле далече.
А гроб дан данашњи стоји за спомену
узидано на изван у бијелу камену,
али се не зове Направа Царева,
неголи се зове Рака Милошева;
вели се: „Нут Рака сада Милошева,
онде Милош скака, и онде почива;
онде Цара уби кроз пријекор Лазара;
Цара у гроб ставише, с Милошем Лазара".
Ова погибил би зађева сестара,
што озгар рекох при, а кћери Лазара.
Та' огањ њих ужга земље и градове
и краљество разда[314] под нохте Цареве.

[307] осијеците] osiecite. — [308] одсијеците] odsiècite. — [309] благо им] blagoim. — [310] добријем] dobriem; u
С. Вуловић уз ту реч ставља напомену: dobram (?), но не види се зашто. — [311] овај и наредни стих изоставио је преписивач, па их је под текстом исписао С. Вуловић. — [312] Ђурићи] Giurichi. — [313] сва] у ркп је sva, а С. Вуловићу се то чини погрешним, па нагађа: moglo bi biti „svi" ili „sve". — [314] разда] преписивач је ставио vasda, а С. Вуловић напомиње у дну стране: graf. rasda. —

Од тога бремена сташе охолити
Турци без имена крстјане крпити,
симо и тамо с пријетком[315] простирати
стати
а свуђе с пријетњом[316] куће се обрати,
хара'ућ државе и страхом и с буком,[317]
примајућ градове жалости великом.
А да му се та' дан крила уломише,
већ никад на изван њега не имише.
Ако жена града не зида, ни згради,
а она с тугом сад разгради и обали.

ИНДЕКСИ

I. ЛИЧНОСТИ КОЈЕ У ДЕЛУ ГОВОРЕ

(Бројеви означавају бројеве стихова где односни говори започињу и где се завршавају. Бројеви у заградама односе се на говоре уметнуте у казивања других личности.)

II. ЛИЧНОСТИ КОЈЕ СЕ У ДЕЛУ СПОМИЊУ

(Бројеви уз имена означавају бројеве стихова у којима односна спомињања долазе.)

[315] пријетком] prietkom. — [316] пријетњом] prietnom. — [317] с буком] zbukom.

III. ЗЕМЉЕ, МЕСТА, НАРОДИ

LE PRINCE LAZAR ET LA BATAILLE DE KOSOVO DANS LA LITTÉRATURE ANCIENNE DE DUBROVNIK ET DE LA BOKA KOTORSKA

MIROSLAV PANTIĆ

L'auteur suit le développement de la légende de Kosovo dans les ouvrages littéraires et l'historiographie, provenant du territoire de Dubrovnik et de la Boka Kotorska, du XVe au XVIIIe siècle. De nombreux éléments de cette légende sont entrés dans ces ouvrages venant d'autres régions yougoslaves, en tant que partie de traditions communes et longuement cultivées concernant la bataille de Kosovo; mais à Dubrovnik et dans la Boka Kotorska elles ont continué à se développer, elles ont été complétées et enrichies par de nouveaux détails. Ainsi élaborées, et sous une forme nouvelle, la légende de Kosovo est revenue dans les régions dont elle était originaire, ou bien elle a pénétré là où elle n'existait pas, commençant ainsi une vie nouvelle et exerçant de nouvelles influences. L'auteur considère la part prise par la légende de Kosovo dans la formation de la conscience nationale qui se rapporte à son propre passé, et il fait ressortir son importance pour la formation du concept historique dans cette partie-là de notre peuple.

Les textes les plus anciens de Dubrovnik et de la Boka Kotorska sur la bataille de Kosovo sont de courts écrits de chroniqueurs, qui ont simplement enregistré les faits qu'ils ne se rappelaient pas toujours exactement, et qu'ils ont notés avec à peine une ombre d'émotion. Une passage de ce genre se trouve dans *Li annali della noblissima Republica di Ragusa*, ouvrage d'un annaliste anonyme de la fin du XVe siècle, écrit à Dubrovnik en italien. Bientôt, cependant, avec les progrès de l'humanisme, une place beaucoup plus grande est assignée à la bataille de Kosovo dans les oeuvres écrites en italien et plus souvent encore en latin. On y lit d'assez amples descriptions, avec beaucoup de détails nouveaux, très souvent inventés, et présentés sous une forme authentiquement littéraire. Une série d'ouvrages de ce genre est inaugurée par la traduction de la chronique grecque de Jean Doukas en îtalien, dont le traducteur anonyme est un Slave, sans nul doute, et originaire de la Boka Kotorska. Aussitôt après vient le Ragusain Felix Petančić, chancelier, diplomate et miniaturiste avec ses oeuvres intitulés *Quibus itineribus Turci sunt aggrediendi*, et surtout *Historia Turcica*, écrits en 1501 et 1502 pour le roi de Hongrie Ladislas II. Après Petančić, un bénédiction de Dubrovnik, historien et humaniste, Lujo Crijević — Tubero (Ludovicus de Cerva Tubero) introduit un long compte-rendu de la bataille de Kosovo, présenté en tous points à la manière humaniste, dans son important ouvrage *Commentaria de temporibus suis* écrit au cours des premières décennies du XVIe siècle (l'auteur est mort en 1527), et publié en 1603 seulement. L'ouvrage de Crijević a eu de l'influence sur certains ouvrages de la littérature de ce temps en dehors du pays dans lesquels a ainsi pénétré la légende de Kosovo. La relation la plus parfaite et la plus dévelopée, et par ses éléments poétiques la meilleure de cette légende se trouve dans l'oeuvre d'un bénédictin de Dubrovnik Mauro Orbini (mort en 1611), *Il regno degli Slavi*, imprimé à Pesaro en 1601. Orbini a rédigé son récit de la bataille de Kosovo en se servant de l'historiographie humaniste publiée auparavant, mais en même temps il utilise la tradition orale et la poésie populaire et de plus il ajoute des détails de son propre cru. Sous cette forme, la version de la bataille de Kosovo, rédigée par Orbini, a longtemps influé non seulement sur la littérature écrite et orale de Dubrovnik et de la Boka Kotorska, mais aussi bien au-delà de ces régions.

Dans la suite de ce travail, l'auteur examine la présence et le sort de la légende de Kosovo dans la littérature du baroque de Dubrovnik, écrite en serbo-croate et en vers. C'est en premier lieu le poème épique *Osman* de Dživo Gundulić (II, 333—340, III, 72—76; VII, 425—428; VIII, 441—448; XX, 193—200), le mélodrame *La Renommée* (vers 161—164, 185—192) et

le mélodrame sous forme de ballet *Les Hôtes de la ville de Dubrovnik* de Džono Palmotić (Junius Palmotta + 1657) ainsi que le long poème épique *Dubrovnik obnovljen* (Dubrovnik reconstruit IX, 81—96) d'un épigone de Gundulić, de la seconde moitié du XVII siècle, Jaketa Palmotić.

Le seul ouvrage de toute cette littérature, consacré exclusivement à la bataille de Kosovo c'est la pièce *Boj Kneza Lazara i zla svrha Miloša Koviljića i izdajnika Vuka Brankovića i devet braće Jugovića na Kosovu polju.* (La bataille du Knez Lazar et la triste fin de Miloš Koviljić et du traître Vuk Branković et des neuf frères Jugović sur le champ de Kosovo). Ce drame a été composé à Perast vers la fin du XVIIe ou au début du XVIIIe siècle, et l'auteur en est un écrivain anonyme de cette petite ville au bord de la mer, où l'on s'adonnait au commerce et où l'on se battait, mais où l'on notait les chants populaires et cultivait la littérature. L'ouvrage est écrit en alexandrins traditionnels, pas toujours réguliers, et assez maladroits. Presque tous les personnages ont participé à la bataille de Kosovo, les personnages historiques et ceux ajoutés par la légende, mais une grande place a été réservée aux narrations que récite le personnage nommé *Pisnik* (le poète). Si elle a jamais été jouée cette pièce a dû l'être certainement dans la technique des oratorios très en vogue à l'époque.

L'auteur de la pièce de Perast a utilisé une ancienne bugarštica (chant populaire épique de 15—16 syllabes sur un ton de lamento) ayant le même sujet que l'ouvrage d'Orbini *Il regno degli Slavi* et sans doute des récits anonymes et conservés en de nombreuses versions de la bataille de Kosovo, lesquelles écrites en cyrillique dans la littérature serbe ont circulé sur le vaste territoire entre la Boka Kotorska et Budim. La pièce de Perast a beaucoup de ressemblances avec ces dernières, elle est même parfois identique, et ce ne sont nullement des coïncidences fortuites, mais le résultat d'emprunts directs. Considéré sous cet aspect, la pièce de Perast est précieuse également comme un des exemples peu nombreux de la pénétration réciproque des littératures orthodoxe et catholique dans les pays yougoslaves. En même temps, elle témoigne de la diffusion, de la durée tenace de la légende de Kosovo, ainsi que du fait qu'elle a été adoptée un peu partout, qu'elle a vécu, s'est conservée, et a sans cesse été enrichie d'éléments nouveaux.

En appendice on trouvera la pièce de Perast inédite jusqu'à présent. Le texte est celui d'une copie tardive de la fin du XIXe siècle, faite d'après un manuscrit des premières années du XVIIIe siècle, disparu entretemps. Aujourd'hui, l'exemplaire mentionné est conservé dans la bibliothéque de Valtazar Bogišić à Cavtat, elle a été faite pour Bogišić par Srećko Vulović, historien et écrivain de la Boka Kotorska, et ses collaborateurs.

UNE CHANSON EPIQUE SUR LA BATAILLE DE KOSOVO EN 1389

IVAN DUJČEV

Il paraît superflu, après la parution d'un nombre considérable d'études monographiques, d'articles érudits et d'écrits de vulgarisation[1], d'insister sur l'importance exceptionnelle de la bataille de Kosovo polje, dans l'histoire des pays balkaniques, de l'Empire de Byzance et des Turcs eux-mêmes. L'excellent spécialiste en histoire de Byzance, le professeur G. Ostrogorsky, a bien défini la bataille du 15 juin 1389 dans les termes suivants: „die nach der Katastrophe an der Marica [la bataille de Černomen, le 26 septembre 1371] den wichtigsten Markstein in der Eroberung der Balkanhalbinsel durch die Osmanen bedeutet"[2]. Il ajoute encore une autre trait caractéristique de cet événement historique, en déclarant que cette bataille „im Volksbewusttsein... als das zentrale Ereignis der mittelalterlichen serbischen Geschichte weiterlebt". Il y a presqu'un siècle qu'un autre grand connaisseur de l'histoire balkanique, Constantin Jireček (1854—1918), parlait de cet événement comme de „la bataille des peuples, dont on sent vivement les conséquences jusqu'à nos jours"[3].

Qu'il soit permis d'offrir ici, dans les pages qui suivent, un modeste témoignage à l'appui de ces affirmations.

Il y a une quinzaine d'années j'achetai un petit manuscrit en langue serbe, copié, sur papier assez épais, fort probablement penant la première moitié du XIXe siècle, quelque part dans les régions limitrophes entre la Serbie et la Bulgarie du Nord-Quest. La relieure du manuscrit est très simple, en papier également; la première feuille de garde a été déchirée et manque. Il n'en reste donc qu'une partie, où le scribe inconnu a ajouté des notes sans intérêt particulier (f. 1rv) et sans indication de son propre nom, ni de date quelconque. Dans l'état actuel de consérvation, le manuscrit comprend 22 feuilles (17×25,5 cm.). La feulle 3 ne porte pas de texte écrit, non plus que les feuilles 21 et 22 à la fin du manuscrit. Sur les ff. 3—9 a été copiée, sans aucun titre, une chanson épique, dont le sujet est la bataille de Kosovo, au mois de juin 1389. Le second texte, copié sur les ff. 10—20, et écrit d'une main moins experte, est également une oeuvre poétique et porte le titre: „Du mariage du roi serbe Etienne" (О женїдбѣ срб(с)кога цара Стевана). J'espère avoir le temps et la possibilité de m'en occuper à une autre occasion. La présente brève note est consacrée au texte anonyme, conservé sur les ff. 3—9.

[1] Voir les abondantes indications bibliographiques sur cette bataille chez I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo. III. Altri saggi di storia politica e letteraria.* Roma 1971, pp. 350 sv., 367 sv., 689 sv.

[2] G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates.* München 1963,[3] p. 451.

[3] К. Јиречек, *Историја Болгар.* Одесса 1878, p. 445.

Etant donné que ce premier texte ne contient aucune mention explicite quant au nom de son auteur et la date, l'identification exacte paraît impossible; j'étais disposé, au premier instant, le considérer comme une oeuvre populaire et anonyme. L'identification précise m'a été suggérée par l'intermédiaire de mon excellent ami et collègue, le prof. Vojislav Đurić: il s'agit d'une copie anonyme d'une poésie du poète serbe de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle, Gavrilo Kovačević[4], publiée à Budapest en 1805 sous le titre: Стіхи ѡ поведеніи и намѣреніи Сербскаго великого княза Лазара противъ Турскаго ѡполченія ... Въ Будимѣ Градѣ 1805. L'identification de l'auteur ne prive pas, à mon avis, le texte contenu dans les ff. 3—9, de son importance. Gavrilo Kovačević n'était certainement pas un grand poète, son nom mérite pourtant de ne pas être oublié au moins pour ce pathos patriotique qui l'animait. L'historiographe y trouvera dans cette poésie quelque chose davantage, au point de vue de la renaissance, chez le peuple serbe, des connaissances sur son passé historique. La chanson composée par Gavrilo Kovačević mérite d'être analysée sous cet aspect, surtout à l'occasion de l'anniversaire des événements de 1389, et de trouver une mention modeste dans l'ensemble des témoignages nombreux de caractère littéraire bien connus[5]. En tout cas, l'indication exacte de plusieurs noms historiques et de quelques toponymes, donnés dans le texte de la poésie de Kovačević, laisse supposer que ses renseignements ont été puisés aux sources anciennes et dignes de confiance. Notons enfin que le fait même que l'oeuvre de l'auteur serbe, aujourd'hui complètement oublié, a été copié quelque part dans la zone limitrophe entre la Serbie et la Bulgarie, est assez significatif: le nom de Gavrilo Kovačević, ce relieur de Zemun („zemunski knjigovezac"), juissait d'une renommée enviable, son oeuvre trouvait un vif écho parmi le peuple serbe qui luttait pour son indépendance nationale. Le scribe n'était pas un homme d'une grande instruction, ni très attentif dans son travail: son orthographe est très incertaine, entre le serbe et le bulgare; il a commis plus d'une erreur en copiant l'original. Comme le poète cependant, ce scribe anonyme était plein d'admiration devant les gestes des héros-martyrs de Kosovo.

[4] Quelques indications sur lui v. chez: Ст. Новаковић, *Историја српске књижевности*. Београд 1871, pp. 204 n. 1, 208, 209. — П. Поповић, *Преглед српске књижевности*. Београд 1913, p. 95, qui le mentionne comme „неугледног песника".

[5] Pour les sources historiques v. surtout Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*. Крушевац 1968.

L'IMAGE DU PRINCE EN FRANCE AU DEBUT DU XIe SIECLE

GEORGES DUBY

L'évolution qui conduit à ce que les historiens nomment la féodalité a fait, au cours du Xe siècle, se former et se consolider en France quelques principautés régionales. Sur un ensemble de comtés où ses ancêtres avaient jadis reçu des rois la délégation d'un commandement militaire, dans une province où la conscience des particularités ethniques se ravive, un chef exerce désormais sans contrôle un pouvoir supérieur de paix et de justice qu'il transmet en mourant à l'aîné de ses fils, de ses frères ou de ses neveux. Cet homme prend place, aux yeux de tous, au premier rang des *proceres regni*, dont Jonas d'Orléans, au début du IXe siècle, énumérait les obligations particulières envers le roi. Il est le „prince" du pays. Mais, duc, marquis ou comte, il ne prétend pas porter un autre titre. L'un des traits les plus remarquable du mouvement qui détermine, à cette époque, la désagrégation de l'autorité monarchique, est de n'avoir ni détruit, ni fractionné la royauté: un seul personnage, unique intercesseur entre le monde visible et l'invisible, aparaît nécessairement à chacun comme la source unique de toute puissance temporelle sur tout le territoire du royaume.

Toutefois, si les princes du Xe siècle n'ont pas tenté d'usurper la dignité royale, ils se sont en fait dégagés de la tutelle du monarque; ils ont voulu agir en souverains. Ils y sont parvenus de trois manières: en incorporant à leur patrimoine toutes les prérogatives politiques dont leurs prédécesseurs se trouvaient investis; en se détachant insensiblement de la maison royale pour fonder eux mêmes, sans cesser de se dire les „fidèles" du roi, leur propre maison et leur propre dynastie; enfin, et surtout peut être, en ornant leur personne des vertus qui jusqu'alors avaient fait le prestige exclusif de la royauté. Telle est l'idée que j'entends exprimer ici: le processus de féodalisation ne se manifeste pas seulement au niveau des structures matérielles, par le passage des *regalia* aux mains des princes, mais encore, dans le domaine des représentations idéologiques, par une appropriation de certains attributs royaux. Conjoints, ces deux détournements n'ont pas moins d'importance l'un que l'autre; le premier autorise le deuxième; le deuxième justifie le premier. Ils s'opèrent tous deux au même rythme: dans les années 20 du XIe siècle, la capture des droits régaliens parvient à son terme; c'est à ce moment même qu'achève de s'édifier une image du prince calquée sur celle du roi.

*

Pour s'en convaincre, il suffit de comparer ce que sont, à cette époque, les deux représentations. On connaît le modèle royal par des sources nombreuses, par des textes et des témoignages iconographiques. Afin d'en préciser les traits, j'isolerai seulement trois écrits choisis

parmi les plus significatifs. Tous trois ont pour auteurs des moines et proviennent des lieux où se conserve plus vif que partout ailleurs l'éclat de la dignité monarchique, Reims, la cité du sacre, Fleury, le grand monastère bénédictin des bords de la Loire, proche d'Orléans, alors résidence privilégiée des souverains.

1. Lorsque dans ses *Histoires*[1], Richer relate l'élection de Hugues Capet en 987, il fait dire à l'archevêque de Reims Adalbéron que nul ne peut être élevé à la royauté „*nisi quem non solum corporis nobilitas sed animi sapientia illustrat, fides munit, magnanimitas firmat*". Ainsi sont mises en évidence quatre qualités fondamentales: deux sont d'ordre sacré, la foi et l'intelligence des choses divines, deux d'ordre profane, la noblesse (qui est formellement désignée comme corporelle) et la générosité, au sens le plus fort du terme, c'est à dire une *virtus*, à la fois charnelle et idéale, un charisme transmis par le sang au sein d'une race privilégiée.

2. Ce ne sont pas de vertus mais de devoirs qu'il s'agit dans la collection de canons qu'Abbon de Fleury a constituée entre 988 et 997. Pour composer le chapitre qu'il consacre à l'office royal[2], Abbon se refère directement à la tradition carolingienne: énumérant les obligations qu'implique l'exercice de la fonction monarchique, il reprend les termes d'un canon du concile de Paris de 829 que Jonas d'Orléans avait fait adopter et avait ensuite introduit dans son *De Institutione regia*. Ces préceptes peuvent être rangés en trois catégories. Les uns concernent le sacré: le roi doit „avoir une foi catholique en Dieu" et officier dans des cérémonies liturgiques déterminées; les autres concernent la justice: le roi doit réprimer les méfaits, mais avec mesure et sans opprimer quiconque *per potentiam*; les derniers concernent la paix: le roi doit défendre le pays, les églises, les faibles et protéger spécialement les pauvres.

3. Le troisième témoignage que j'invoquerai est celui d'un autre moine de Fleury, Helgaud. Dans le récit de la vie du roi Robert qu'il a rédigé vers 1040, l'auteur, il le dit clairement[3], s'en est remis à d'autres pour parler des entreprises du souverain dans le siècle, „de ses victoires sur ses ennemis, des honneurs qu'il a acquis par sa *virtus*"; il a donc négligé la part de l'épée, qu'il juge pourtant essentielle. C'est en effet que son propos est bien, dans le comportement de celui qu'il appelle *princeps Dei*, d'exalter les valeurs spirituelles, les vertus et les actes exemplaires pour lesquels Robert le Pieux reçut le don de guérir les malades, ce pouvoir thaumaturgique dont Helgaud est le premier à faire état, mais dont, jusqu'en plein XIXe siècle, on a pensé que les rois de France étaient tous investis. Ces valeurs, ici encore, se situent sur trois plans: au niveau de la *sapientia* — „dans son coeur plein de sagesse, Dieu avait implanté les dons d'une science accomplie[4]"; au niveau des exercices liturgiques — le roi est plus soucieux que personne de participer pleinement par ses propres prières, par ses lectures, par les bienfaits dont il comble les établissements reliqieux, à la célébration de la gloire divine[5]; au niveau enfin de la largesse — le roi vit entouré de „saints pauvres", dont il a rempli sa maison et sur qui se répandent ses aumônes ritualisées[6].

Ainsi, dans la pensée des gens d'Eglise, la seule qui nous soit directement accessible, de la personne royale, armée du glaive de la justice, forte d'une noblesse native, reçue par le sang et confirmée par l'onction, soutien d'une action militaire qui est avant tout défensive, rayonnent trois vertus principales: la sagesse, la piété, la générosité envers les pauvres. Tels sont les attributs dont les maîtres des grandes principautés territoriales voulurent s'emparer pour en décorer leur propre effigie, annoblir leur maison et justifier leur puissance.

[1] Ed. Latouche, *Classiques de l'histoire de France*, p. 160.
[2] *Patrologie Latine*, CXXXIX, col. 476—477.
[3] ed. Bautier, *Sources d'histoire médiévale*, XXX, p. 138.
[4] ibid. III, p. 60.
[5] ibid., XXVIII, p. 129.
[6] ibid. V, p. 64; XXI, p. 102—104; XXVII, p. 126.

*

Au mouvement qui fit se décomposer l'autorité politique et donna naissance aux principautés régionales, est lié très étroitement un mouvement de décontraction culturelle: les princes encouragèrent auprès d'eux le développement d'un foyer de création liturgique, c'est à dire à la fois musical, littéraire et artistique, semblable à celui dont seule la personne royale avait été naguère environnée. Le cadre primitif en fut le grand monastère privé, nécropole de la dynastie nouvelle, ce qu'étaient au XIe siècle, par exemple, l'abbaye de Saint-Bertin pour les comtes de Flandre, celle de Saint-Aubin d'Angers pour les comtes d'Anjou. Ce fut dans ce milieu monastique, et en relation stricte avec la célébration d'un culte funéraire, que s'élaborèrent peu à peu des modèles idéologiques dont le but était de faire resplendir la gloire de la famille princière. En vérité, cette élaboration fut très lente. Les ducs de Normandie sont les seuls, au début du XIe siècle, dont on sache qu'un écrivain domestique, Dudon de Saint Quentin[7], ait célébré les vertus et les hauts faits dans un ouvrage particulier. Il faut attendre le XIIe siècle pour voir se développer, à partir des listes généalogiques très simples dressées dans les monastères, au voisinage des sépultures ancestrales, une littérature consacrée tout entière à la louange des princes, désormais façonnée, non plus dans les abbayes mais à la cour même et par les clercs de la chapelle[8]. Au lendemain de l'an mil, il faut donc encore chercher de tels éloges et l'image exemplaire qu'ils proposent dans des oeuvres plus générales, parmi les textes narratifs écrits hors des viex pays francs que dominaient encore les représentations de la majesté royale, dans les provinces périphériques, en Bourgogne et en Aquitaine. Je prendrai pour exemple deux de ces écrits.

1. Raoul Glaber, qui dédie ses *Histoires* à l'abbé Odilon de Cluny vers 1045, parle des ducs de Normandie[9] au chapitre 5 du livre I. Dans le court panégyrique qu'il fait de ces princes, apparaissent successivement les traits suivants:

a. D'une bonne race, qu'ennoblissent encore des alliances contractées dans la plus haute aristocratie franque et bourguignonne, leur vient la „gloire des armes", dont ils usent pour établir la paix, pour punir ceux que l'esprit mauvais incite à troubler le bon ordre du monde. „En effet, toute la province qui leur était échue était comme une seule maison, une même famille, unie par les liens d'une concorde inviolable. Ils traitaient comme voleur ou comme brigand tout homme qui avait recours au mensonge pour demander dans une affaire plus qu'il n'avait droit d'exiger, ou pour soustraire quelque chose à un autre sur les marchés par sa mauvaise foi".

b. Vient ensuite la générosité qui s'exerce envers les faibles: „les pauvres, les indigents, tous les étrangers étaient comme leurs enfants d'adoption, et trouvaient toujours en eux des soins véritablement paternels".

c. La piété enfin: convertis au christianisme, „ils envoyent presque dans l'univers entier les dons les plus magnifiques aux saintes églises" afin que soit exaltée la gloire de Dieu et que ruisselle la grâce céleste sur le pays dont ils sont responsables.

2. L'image est royale. Manque un seul attribut, la *sapientia*. Mais cette dernière vertu est présente dans l'éloge plus ample qu'Adhémar de Chabannes, au troisième livre de sa *Chronique* écrite dans la cathédrale d'Angoulême[10], consacré à Guillaume, duc d'Aquitaine, „très glorieux et très puissant".

[7] *De Moribus et actis primorum Normanniae ducum*, ed. Lair, 1865.

[8] G. Duby, „Remarques sur la littérature généalogique en France aux XIe et XIIe siècles" dans *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et belles lettres*, 1967.

[9] ed. Prou, *Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignements de l'histoire*, I, VI 21. p. 20.

[10] ed. Chavanon, *Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire*, III, 41, p. 163—164.

a. Sans doute, l'auteur commence-t-il, lui aussi, par exalter la puissance militaire: le duc avait „soumis toute l'Aquitaine à son empire, si bien que personne n'osait lever la main sur lui"; le comte d'Anjou s'était „commendé en ses mains"; il s'était acquis la complaisance du roi des Francs, l'amitié de l'Empereur; des rois d'Espagne, de Navarre, de Danemark et d'Angleterre, il recevait chaque année des ambassades chargées de présents précieux qu'il renvoyait, pour affirmer sa supériorité, chargées de présents plus précieux encore; dans Rome, le pape le proclamait *augustus* et le Sénat *pater*. Si bien que *„quocumque iter ageret vel conventum publicum exerceret, potius rex quam esse dux putabatur, honestate et claritudine qua affluebat honoris"*.

b. Mais cet éclat et cet honneur émanent de vertus que sont celles des souverains. Guillaume est célébré comme le „défenseur des pauvres", le „père des moines", le „soutien et l'ami des église", et sur ce plan, qui n'est plus celui de la gloire terrestre, la louange du duc d'Aquitaine se développe; elle vient s'ajuster très exactement à celle du roi Robert.

c. Guillaume est pieux; depuis sa jeunesse, il se rend chaque année en pèlerinage à Rome ou, à défaut, à Saint Jacques de Compostelle; il vit entouré d'évêques; il honore les moines „et use de leur conseil dans l'administration de son *regnum* (on sait que ce mot est alors très couramment employé pour désigner les grandes principautés du royaume de France)"; il comble d'aumônes les abbayes, les remplit de bons moines, „qui jour et nuit chanteront la gloire de Dieu", pour la prospérité de tout le peuple.

d. Guillaume est sage[11]; tout comme les rois, *a puericia doctus litteris et satis noticiam scripturarum habuit*; il tient quantité de livres dans son palais, et quand il a quelque loisir, tout comme l'Empereur Louis et son père Charlemagne, tout comme Théodose, tout comme César, il s'adonne à la lecture *per se ipsum*; il veille en lisant.

Dans cette apologie se retrouvent bien les deux vertus profanes et les deux vertus sacrées qu'évoquait Richer, les trois ensemble d'obligations reprises par Abbon des prescriptions carolingiennes, enfin les trois voies de perfection que, selon Helgaud, tout bon roi se doit de suivre. Le transfert idéologique est accompli; de la puissance qu'ils détiennent, les princes usent „honnêtement", *regali more* pour défendre la terre et châtier les fauteurs de troubles; ils sont les soutiens de la paix, les défenseurs naturels de la foi, des églises et des pauvres; ils assument une fonction proprement royale en s'efforçant d'attirer sur le peuple qui leur est confié la miséricorde divine par le sacrifice, par l'aumône, par l'exercice liturgique et par la *virtus* particulière dont ils sont imprégnés.

* * *

En vérité, une qualité leur manque, essentielle. Ils sont bons, ils sont pieux, mais ils ne sont pas saints. Ils ne font pas de miracles. Un seul laïque conserve, sur toute l'étendue du royaume de France, le pouvoir thaumaturgique, c'est le roi. On peut penser que ce privilège exclusif lui est conféré par les rites du sacre. En tout cas, le mouvement de décomposition féodale s'est arrêté là: les princes se sont attribués toutes les prérogatives royales, à l'exception de l'onction et de la puissance miraculeuse. Or ce double monopole que détient le monarque le situe véritablement dans un autre compartiment du cosmos. Il établit indiscutablement au niveau de l'idéologie sa supériorité, en dépit de toutes les défaillances qui peuvent affecter son pouvoir matériel. Le don de guérison constitue le support ultime, mais singulièrement solide, de la supériorité monarchique, et ce n'est sans doute pas par hasard si, comme pour une suprême et décisive réaction de défense, Helgaud de Fleury a mis pour la première fois l'accent sur cet attribut majeur, au moment précis où, dans l'entourage du souverain et dans l'activité de sa chancellerie, se manifeste l'aboutissement du long processus qui en un siècle et demi a réduit l'autorité royale au profit de celle des princes, au moment précis où l'image exemplaire du bon prince achève de se constituer de tous les autres traits d'un modèle monarchique.

[11] ibid. III, 54, p. 176—177.

LES SAINTS DE LA DYNASTIE DES ÁRPADS ET LEURS LEGENDES

GYULA KRISTÓ

Étant à la tête des tribus hongroises, puis de l'État hongrois féodal pendant à peu près quatre siècles — de la fin IXe siècle à 1301 — la dynastie des Árpáds compte six saints. Les trois saintes qui restent maintenant en dehors de nos recherches — Sainte Élisabeth, fille du roi André II, Sainte Kinga ou Kunigunda et Sainte Marguerite, filles du roi Béla IV, petites-filles d'André II — ont vécu également au XIIIe siècle. Par un hasard intéressant, les trois saints de la dynastie, Saint Étienne ou le roi Étienne Ier, son fils, le duc Saint Émeric, puis Saint Ladislas ou le roi Ladislas Ier déployaient leur activité au cours du XIe siècle (la première moitié de la vie de Saint Étienne tombe au Xe siècle[1]).

Cette fois-ci, ce sont ces trois saints qui forment le sujet de nos recherches. Vu uniquement du côté quantitatif du problème, on peut constater que, quant au nombre de ses saints rois, la Hongrie occupe une place intermédiaire: l'une des extrémités étant représentée par la Pologne ne possédant aucun saint roi, l'autre par la Serbie où, du XIIe au XVe siècle, un nombre considérable de rois était considéré comme saint.

Au cours des années passées, les oeuvres à caractère hagiographique se sont heureusement multipliées. Qu'il suffise de m'en rapporter à la monographie de *František Graus* traitant de l'époque des Mérovingiens,[2] de même qu'à l'étude de *Karol Górski* sur les saints rois de l'Europe Septentrionale et Orientale.[3] D'après les oeuvres de *G. Fedotov, Górski* a classé les saints rois de ces territoires en trois groupes. En analysant le problème des saints rois de la dynastie des Árpáds, il est à recommander de suivre cette classification.

Saint Étienne de Hongrie prend place à bon droit parmi *les rois apostoliques*, Saint Venceslas de Bohème, Sainte Olga et son fils, Saint Vladimir de Russie, Saint Olaf de Norvège. Ces souverains ont beaucoup fait pour la propagation du christianisme dans leurs pays, il va donc de soi que l'Église ait favorisé leur culte et ait présenté leurs vertus pour l'exemple au peuple.[4]

[1] L'étude la plus récente relative à la date de naissance — an 969 —: Mályusz Elemér: *I. István születési éve.* (Année de naissance du roi Étienne I de Hongrie) Levéltári Közlemények 39 (1968) 199—204. En ce qui concerne la probabilité de l'autre date — an 975 — voir: Döry Ferenc: *Szent István családi története.* (L'histoire de la famille de Saint Étienne) Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján II. Budapest 1938, 562—564. — Le millénaire de la naissance d'Étienne a été célébré, en Hongrie, en 1970, solution de compromis.

[2] František Graus: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger.* Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit. Praha 1965.

[3] Karol Górski: *Le roi-saint: Un problème d'idéologie féodale.* Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 24e Année — № 2 (Mars-Avril 1969) 370—376. (Voir encore K. Górski: *La naissance des états et le „roi-saint"*. Problème de l'idéologie féodale. L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des États nationaux. Varsovie 1968, 425—432).

[4] Karol Górski: *op. cit.* 374.

En effet, Étienne a pris la part du lion à la divulgation de la foi chrétienne, à la création des institutions féodales et ecclésiastiques. En 1000, il s'est fait couronner roi, il a créé des lois, a vaincu l'opposition des centres des clans et des tribus aux sentiments païens, a fondé des évêchés, des départements. Mort en 1038, un souverain profondément chrétien et en même temps à la poigne de fer a disparu en sa personne.[5] Le roi Étienne arriva d'une façon relativement directe à la sainteté. Le fait que, dans les années qui suivirent sa mort, à la suite des atrocités, des excès apportés par les attaques réitérées de la réaction païenne, l'époque d'Étienne — qui ne manquait pas de violence — parut comme l'âge d'or.[6] Après avoir tempéré les luttes sociales et politiques, le roi André Ier (de 1046 à 1060) pouvait déjà commencer à créer le culte d'Étienne.[7] Les *Annales Altahenses maiores* donnent une image positive du roi et il faut prendre strictement l'épithète „bonae memoriae"[8] du roi qui s'y trouve. Puisque les données d'après 1033 sur la Hongrie des Annales d'Altaich proviennent certainement de Salomon[9] (plus tard roi de Hongrie) exilé en Allemagne de 1060 à 1063 et de son entourage, ainsi cette source allemande reflète l'avis des Hongrois. La première légende du roi Étienne — la *Legenda maior sancti regis Stephani* — s'était faite vers 1080,[10] déjà avant la canonisation où le souverain était présenté comme un personnage exsangue et sans viande.[11]

L'exhumation a eu lieu en 1083, sous le règne du roi Ladislas Ier (plus tard canonisé lui aussi). Il est très difficile de connaître les intentions de Ladislas en faisant canoniser Étienne. Il est probable qu'au point de vue strictement de politique ecclésiastique des considérations politiques de caractère différent aient accédé. Ainsi *György Bónis*: „Voyant le danger allemand et les intentions de la papauté grégorienne devenue forte, le roi Ladislas voulait unir son peuple aussi par l'exemple du fondateur d'État."[12] Les rapports opportuns de la canonisation sont évidents. Après celle-ci, il est devenu possible que l'image d'Étienne reçoive une mise au point plus réelle, plus vivante. La nouvelle légende — la *Legenda minor sancti regis Stephani* — qui a été composée dans les années dernières du XIe siècle, a rempli cette fonction.[13] Cette tendance a été renforcée par le fait qu'à la fin du XIe siècle ce ne furent pas les descendants directs d'Étienne qui étaient sur le trône, mais les descendants de Vazul qu'Étienne avait fait aveugler, c'est-à-dire rendu inepte à régner, vraisemblablement à cause des sentiments païens de celui-là.[14] Or, les descendants de Vazul se sont considérés „héritiers de la couronne d'Étienne".[15] Cette situation contradictoire réellement existante a exigé la victoire du compromis

[5] Szűcs Jenő: *István király Intelmei — István király állama.* (Institutiones du roi Étienne — L'État du roi Étienne) Valóság 13 (1970) № 10, 6. — Voir encore Századok 104 (1970) 1075.

[6] Bónis György: *István király, az államalapító.* (Étienne Ier, fondateur de l'État hongrois) Magyar Tudomány 77 (1970) 784. — Voir encore Századok 104 (1970) 1071.

[7] H. Bresslau: *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis.* Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 592—593.

[8] Edmundus L. B. ab Oefele: *Annales Altahenses maiores.*[2] Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1891, 24.

[9] Voir: Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány.* (La Gesta Hungarorum de l'époque de Saint Ladislas et les formes ultérieures de celle-ci aux XIIe et XIIIe siècles. Étude de sources) Budapest 1925, 84; Vaczy Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány.* (L'image de Vazul dans nos sources médiévales. Analyse et critique de sources) Levéltári Közlemények 18—19 (1940—1941) 307.

[10] Varjú Elemér: *Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái.* Budapest 1928, 84—89.

[11] Emericus Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum* (par la suite: SRH) II. Budapestini 1938, 377—392.

[12] Bónis György: *op. cit.* 785.

[13] SRH II, 393—400.

[14] Kristó Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez.* (Remarques au sujet des révoltes dites „païennes") Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XVIII. Szeged 1965, 20—22.

[15] Győrffy György: *István király emlékére — In memory of King Stephen.* István király Emlékkiállítás — Commemorative Exhibition of King Stephen. (Az István király Múzeum Közleményei — Bulletin du Musée roi Saint Étienne. D sorozat — Serie D. No. 75) Székesfehérvár 1970, 9, 16. — Voir encore Századok 104 (1970) 1074.

à propos de l'appréciation d'Étienne. En composant vers 1100,[16] à la demande du roi Coloman (de 1095 à 1116) sa légende d'Étienne,[17] la troisième, l'évêque Hartvik a satisfait à cette exigence. En l'écrivant, il a fait usage également des deux légendes déjà existantes, tout en rédigeant des textes originaux aussi. Ainsi l'oeuvre d'Hartvik a réussi à créer l'image définitive d'Étienne: roi énergique et saint dévot en même temps que figure vivante et exsangue. „De ces traits, la postérité a toujours relevé celui qui lui convenait."[18] Hartvik a vu d'une clarté surprenante à son époque: un certain délai est nécessaire de la mort à la canonisation. Pendant cette période les souvenirs immédiats — même déshonorants — s'effacent de la mémoire des contemporains et l'auteur de la légende peut accomplir son devoir: présenter le saint en tant que saint. Hartvik écrit: „Depuis 45 ans reposait le corps saint en ce lieu..., pour qu'il mérite encore ici, sur la terre, bien que opprimé par le fardeau de la terre et devenu poussière, au moment prédestiné de se révéler d'une manière plus digne et de réapparaître plus glorieusement le jour de la résurrection. Peut-être quelques restes de poussière terrestre à être purifiés sont restés sur lui dont les souverains ne peuvent guère ou point du tout être exempts en raison même de l'exercice du pouvoir."[19] En 1201 le pape Innocent III estimait authentique cette légende d'Hartvik. Cette légende, amalgame de l'image réelle et légendaire d'Étienne, devenu héros littéraire, offrait la possibilité d'être réclamée par différentes tendances politiques bien que „ce qu'on ait fait sous ces références, ne soit que le reflet anachronique des aspirations politiques des époques postérieures sur les conditions historiques et sociales profondément différentes de l'État hongrois a peine né."[20]

Selon *Karol Górski*, un autre groupe des saints rois comprend *les souverains qui défendaient l'Église et leur pays*, et, avec Saint Eric, le Suédois, les rois russes du XIIe siècle, les rois serbes dès le XIIe au XVe siècles, il place dans ce groupe Saint Ladislas de Hongrie aussi.[21] Régnant de 1077 à 1095, Ladislas a été obligé à plusieurs reprises de combattre les Comans et les Uzs (Torcs), peuples nomades venant de l'Est. On peut supposer avec raison qu'au cours du XIIe siècle, il existait déjà des chants populaires[22] qui racontaient les luttes défensives de Ladislas et le peuple se souvenait volontiers de son roi qui lui avait assuré la sécurité et la possibilité du travail en paix. En même temps Ladislas a été condamné par ses successeurs. Il est connu que, vers la fin de sa vie, par ses conquêtes en Croatie, Ladislas se trouva opposé à la papauté et il a contracté une alliance avec l'empereur allemand.[23]

Parmi les successeurs possibles de Ladislas, Álmos a établi, lui aussi, des relations avec l'empereur Henri IV, tandis que Coloman que Ladislas voulait écarter en le destinant à l'évêché,

[16] Étude relative à la date: Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században.* (La formation de l'historiographie de langue latine en Hongrie du XIe au XIVe siècle) Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Budapest 1967, 164. — Les autres pièces de la littérature spécialisée en Hongrie — voir: Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* (Les problèmes de style de notre littérature de langue latine sous les Árpáds) Budapest 1954, 144; Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* (La chronique de Thuróczy et ses sources) Tudománytörténeti tanulmányok 5. Budapest 1967, 38. — ont daté cette oeuvre des dernières années du règne de Coloman.

[17] SRH II, 401—440.

[18] Györffy György: *op. cit.* 10, 16.

[19] SRH II, 432—433. „Quievit itaque corpus beatum eodem in loco annis XL^{ta} V^{que}..., ut humi gravedine pressum et in pulvere redactum, et hic tempore predestinato declarari dignius, et in resurectionis die gloriosius revocari mereretur... Forsitan quedam in ipso terreni pulveris asperso [recte: aspersio] igne divine examinationis purificanda remanserat, sine qua regnantes quasi quodam iure potentiale [recte: potentiali] vitam presentem vix aut nullatenus ducere queunt.

[20] Bartha Antal: *I. István király.* (Le roi Étienne Ier) Budapest 1970, 15.

[21] Karol Górski: *op. cit.* 374.

[22] Kristó Gyula: *A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban.* (L'évolution des éléments de la réflection historique et politique dans nos chroniques) Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1968, 12.

[23] Marczali Henrik: *Az Árpádok és Dalmáczia.* (Les Árpáds et la Dalmatie) Értekezések a történeti tudományok köréből XVII. kötet 5. szám. Budapest 1898, 31.

s'orientait vers la papauté. Après la mort de Ladislas ce fut quand même Coloman qui monta sur le trône. Dans la lettre adressée au roi Coloman, le pape Urbain II a apprécié le règne de Ladislas comme il suit: „Le peuple hongrois est déjà depuis longtemps sur un mauvais chemin et, délaissé par les bergers de son salut, s'est attaché à un troupeau étranger..." La Hongrie „s'est depuis longtemps détachée de l'obéissance due au siège apostolique et se soumettant aux souverains de l'hypocrisie, errait sur la large route."[24] Outre la ligne politique de Coloman, différente de celle de Ladislas une autre circonstance agissait d'une façon durable contre Ladislas: c'était le principe de la légitimité (*legitimitas*). En 1074, Géza, frère aîné de Ladislas, en 1077, Ladislas lui-même sont montés sur le trône alors que Salomon, roi légitimement couronné, était encore en vie. Pour Coloman et ses successeurs, au cours du XIIe siècle, la légitimité était a base de principe de leur pouvoir,[25] c'est-à-dire qu'ils étaient légitimement couronnés par l'archévêque d'Esztergom. Coloman contre Álmos, Géza II (de 1141 à 1162) contre Boris, Étienne III (de 1162 à 1172) contre Ladislas II et Étienne IV, Béla II (l'Aveugle) à cause de son infirmité avaient tous besoin du principe de la légitimité. Or, c'est Salomon que ce principe justifie contre Géza et Ladislas. Ce n'est pas donc par hasard qu'une glose de la chronique hongroise, datant du milieu du XIIe siècle écrit: „Ladislas n'avait pas de droit contre Salomon, Ladislas a tout fait ex facto, non pas de iure... Si Salomon s'était converti, Ladislas lui aurait rendu à coup sûr le pouvoir royal, se contentant lui-même de la dignité du prince."[26] Au milieu du XIIe siècle le roi Ladislas était non seulement loin de l'auréole de la sainteté, mais aussi on a contesté son droit au pouvoir royal. Le changement en faveur de Ladislas a été rendu possible par l'avènement de Béla III (de 1172 à 1196) qui rentrait en Hongrie venant de la cour de Manuel Comnène, empereur de Byzance, donc du territoire de l'Église Orientale, c'est pourquoi l'archévêque d'Esztergom a refusé de le couronner roi.

Par conséquent Béla III a été obligé de renoncer à l'emploi du principe de la légitimité, pour le remplacer, il a fait élaborer la doctrine de l'aptitude (*idoneitas*). Or, celle-ci — sur le plan historique — a justifié Ladislas, roi altier et belliqueux, contre Salomon, ce qui, d'ailleurs, ne suffisait pas à la canonisation de Ladislas. Il a fallu qu'il arrive le moment de la troisième croisade de 1188 à 1189 pour que la dévotion religieuse, se déclarant dans des activités armées, s'étende en Hongrie aussi.[27] Le résultat de ces convergences fut la canonisation de Ladislas en 1192,[28] presque cent ans après sa mort. Il est naturel que les facteurs agissant contre Ladislas, n'aient pas disparu d'un seul coup. À la fin du XIIe siècle, dans la messe de Saint Ladislas, l'auteur du code-Pray a présenté le roi Ladislas canonisé comme pêcheur converti et justi-

[24] Georgivs Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomvs secvndvs. Budae 1829, 13, 15. „Iam diu enim Vngarorum populi errorum deuia sunt secuti, et derelictis salutis suae pastoribus, alienorum gregum vestigiis adhaeserunt". „... iam diu regnum tuum [sc. Hungaria] ab apostolicae sedis obedientia desciuit, et erroris huius principibus administris deditum, per latioris viae deuia seductum est."

[25] Voir: Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* (Les problèmes de l'ordre chronologique de la mise en forme de nos gestes les plus anciennes) Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Budapest 1961, 107—108; Csóka J. Lajos: *op. cit.* 422—426, 523—524.

[26] SRH I. Budapestini 1937, 407, 408. „... ius legittimum Ladizlaus non habebat contra eum [sc. Salomonem], sed omnia ex facto fecit, non de iure... Si vero Salomon conversus fuisset, [Ladizlaus] veraciter regnum plenarie sibi restituisset ipse ducatum sibi elegisset". — Voir encore *Geric József*: op. cit. 89; Mályusz Elemér: *A Thuróczy krónika és forrásai* (La chronique de Thuróczy e ses sources) 42.

[27] Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* (Histoire de la nation hongroise sous les Árpáds) I.[2] Budapest 1899, 362; Hóman Bálint — Szekfű Gyula: *Magyar történet* (Histoire de Hongrie) I.[6] Budapest 1935, 413—416.

[28] Le rôle de Béla III dans la canonisation de Ladislas voir: Forster Gyula: *Szent László váradi egyháza.* (L'Église de Saint Ladislas à Várad) III. Béla magyar király emlékezete. (A la mémoire de Béla III, roi hongrois.) Réd. Forster Gyula. Budapest 1900, 300; Czobor Béla: *Szent László király ereklyetartó mellszobra.* (Le buste de Saint Ladislas tenant la relique) Ibid. 307.

fié.[29] Dans la légende de Ladislas composée vers 1205,[30] *József Gerics* a démontré qu'outre la conception d'aptitude qui était favorable à Ladislas, on retrouve, d'une façon tempérée, l'idée de la légitimité agissant contre Ladislas.[31] Les parties de la chronique hongroise qui ont été composées au XIIIe siècle, mettent l'accent (plus clairement que la légende) sur la notion d'aptitude. L'anachronisme de la chronique (et de la légende) selon lequel Ladislas aurait été invité par des envoyés français, espagnols et anglais à prendre le commandement de la croisade,[32] montre clairement les rapports politiques actuels de la canonisation: dans une époque imprégnée des croisades, on ne pouvait imaginer Ladislas autrement que le héros de la croisade.[33]

Karol Górski a placé, avec Ladislas, Saint Émeric,[34] fils du roi Saint Étienne, dans le groupe des saints qui avaient défendu l'Église et leur pays. Né en 1007, Émeric, mort du vivant de son père, en 1031 à une chasse au sanglier,[35] n'est jamais monté sur le trône. Il fut canonisé avec son père en 1083, sa légende[36] date du milieu du XIIe siècle.[37] L'idée dominante de cette légende est la propagation de la vertu du célibat.[38] En sachant que, en Hongrie,[39] le célibat ne triompha qu'au début du XIIe siècle, on peut penser de droit que le motif de la canonisation d'Émeric n'était pas la popularisation de la vertu de la chasteté. D'autant plus que la légende d'Étienne, rédigée par l'évêque Hartvik, antérieure à celle d'Émeric, ne fait pas mention de la propagation du célibat, idée principale de la légende d'Émeric.[40] Un passage archaïque de la chronique hongroise[41] caractérise Émeric comme il suit: le prince „était au coeur de sa jeunesse, les dons divins l'élevaient au-dessus de la nature humaine commune, il était paré des vertus de la justice, la sagesse, la vaillance, la tempérance, la prudence, la science, la modestie, la miséricorde, la bonté, la générosité, l'humilité et la patience, il était aussi paré des autres vertus d'un catholique et d'un homme d'État."[42] La vertu de la chasteté manque à cette riche énumération qui a été écrite plus tôt que la légende d'Émeric. Ce qui est sûrement dû au fait qu'elle a été attribuée à ce jeune homme, mort à 24 ans, d'ailleurs marié, en tant que vertu caractéristique, après la canonisation et la victoire du célibat en Hongrie. L'auteur du passage cité a vu dans la personne d'Émeric le successeur digne d'Étienne.[43] Aussi est-ce à quoi est due la canonisation d'Émeric. De ce fait, il serait bien difficile de placer Émeric dans n'importe quel groupe traité par *Karol Górski*: on ne peut l'intégrer parmi les saints qui défendaient l'Église et le pays, mais il n'a pas été roi apostolique non plus.

Dans un autre groupe cité par *Karol Górski* figurent *les rois qui ont accepté la mort avec résignation*. Selon *Górski*, on trouve les représentants de ce type — Boris, Gleb, Knud, Knud Laward, Eric Plovpenning — en Russie et au Danemark. Le culte de ces souverains n'était pas toujours favorisé par l'Église. Le roi Knud était jugé par les milieux ecclésiastiques, même

[29] Csóka J. Lajos: *op. cit.* 254., 423. „Deus, qui beatum Ladizlaum regem... delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam..."
[30] SRH II, 515—527.
[31] Gerics József: *op. cit.* 106—107.
[32] SRH I, 417—418.; SRH II. 521.
[33] Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában* (Histoire de Hongrie à l'époque des Árpáds) 1038—1301. *A magyar nemzet története* (Histoire de la nation hongroise) II. Réd. Szilágyi Sándor. Budapest 1896, 184.
[34] Karol Górski: *op. cit.* 374.
[35] Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I. Budapestini 1937, 141.
[36] SRH II, 449—460.
[37] Csóka J. Lajos: *op. cit.* 200—201.
[38] Tóth Sarolta: *Magyar és lengyel Imre-legendák.* (Légendes hongroises et polonaises d'Émeric) Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus XI. Szeged 1962, 32.
[39] Madzsar Imre: *Szent Imre herceg legendája.* (La légende de Saint Émeric) Századok 65 (1931)58.
[40] Tóth Sarolta: *op. cit.* 35—36.
[41] Szűcs Jenő: *op. cit.* 7.
[42] SRH I, 319. „Erat enim Beatus Emericus in primevo adolescentie flore, supra communem naturam hominum divino munere sublimatus, iustitia, prudentia, fortitudine, temperantia, sapientia, scientia, mansuetudine, misericordia, benignitate, largitate, humilitate et patientia armatus ceterisque catholicis atque politicis virtutibus adornatus..."
[43] Tóth Sarolta: *op. cit.* 37.

après sa canonisation survenue en 1103—1104, comme un tyran. Eric Plovpenning (mort en 1250), ayant surpassé les droits de l'Église et exilé un évêque traître, n'a jamais été canonisé. C'est le peuple qui vénérait les rois de ce type en tant que saints — indépendamment de la sainteté de leur vie — uniquement parce que ceux-ci avaient accepté la mort avec résignation.[44]

A notre avis on retrouve le représentant de ce type des saints aussi en Hongrie, en la personne du roi Salomon qui, régnant entre 1063 et 1074, a été dépossédé du pouvoir par Géza, puis par Ladislas. Au cours du XIIe siècle, on aurait favorisé, aussi officiellement, le culte de Salomon, mais au XIIIe siècle où le culte de Salomon portait ombrage au roi Ladislas canonisé, le chroniqueur de la cour royale a pris parti contre le culte de Salomon.[45] Ayant été détrôné en 1074, Salomon a tout fait, longtemps, pour récupérer son pouvoir, mais plus tard, il accepta avec résignation son destin. La chronique hongroise en parle d'un ton enthousiaste: „Bien des vicissitudes l'ont fait plier, le Saint Esprit l'a visité: les vicissitudes ne l'endurcissaient plus, il ne luttait plus spontanément contre le jugement juste de Dieu, il a senti la miséricorde de Dieu punissant, il gémissait en se souvenant de ses actions et, en tant qu'on pisse en juger, il faisait pénitence, d'un coeur triste, pour réparer ses péchés. Heureuse nécessité qui pouese vers le bien: parce qu'il est sûrement vrai que celui que le monde haït, est aimé par Dieu. Le corps noble du roi Salomon était élevé dans les délices royales: brisé, il repose maintenant dans la poussière et la cendre; celui qui, auparavant, luttait pour les biens de ce monde, n'aspire plus qu'aux biens célestes. En effet, il a passé toute sa vie en faisant des pélerinages, en priant, en jeûnant, en veillant, en se fatiguant, en faisant ses dévotions."[46]

Salomon n'est pas le représentant typique des rois acceptant la mort avec résignation, on peut tout de même le placer dans ce groupe. Il n'a jamais été canonisé, dès le XIIIe siècle, son culte a été rendu plus faible par la Hongrie officielle, neutralisé par le culte de Ladislas. Or, le culte de Salomon, pendant des siècles, se montrait fort et vivant. A Pula, en Istrie, où il est mort, Salomon était vénéré en tant que saint.[47]

Nous touchons la fin de nos explications. Pour terminer, nous faisons une seule remarque d'ordre théorique. Relatif aux saints, il faut faire nos recherches en analysant quatre phrases: 1. la vie du saint, 2. le but politique actuel de la canonisation, 3. le témoignage de la légende et 4. la survie du saint et de sa légende. Nous estimons que l'analyse soigneuse de ces quatre facteurs, la découverte de l'influence mutuelle de ceux-ci serviront non seulement à éviter les stéréotypes si caractéristiques aux saints (aux saints rois) et aux légendes, mais apporteront aussi des résultats positifs.

[44] Karol Górski: *op. cit.* 371—373.

[45] Gerics József: *op. cit.* 110—112.; Kristó Gyula: *A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban* (L'évolution des éléments de la réflection historique et politique dans nos chroniques) 11—13.

[46] SRH I, 410—411. „Fractus quippe tot adversis visitatus est a spiritu salutari, qui ex ipsis adversis non est effectus durior, nec contra iustissimam Dei veritatem libero pugnans arbitrio, sed manum misericordissime corripientis Dei sentiens, in recordatione commissorum ingemuit, et quantum iuste humanitatis arbitratu pensari potest, cum cordis contritione et satisfactione de peccatis suis penituit. Vere felix necessitas, que compellit ad meliora; nam revera necesse est, ut quem mundus odit, diligatur a Deo. En nobile corpus regis Salomonis, regalibus deliciis educatum iacet in pulvere et cinere fatigatum et qui prius pugnabat pro temporalibus, nunc solum intendit celestibus. Totum enim tempus vite sue in peregrinatione et oratione, in ieiuniis et vigiliis, in laboribus et obsecrationibus consumavit".

[47] Voir: Pray György: *Dissertationes Historico-Criticae de Sanctis Salomone rege et Emerico Duce Hungariae.* Posonii 1774; Fessler I. A.—Klein E.: *Geschichte von Ungarn* I.[2] Leipzig 1867, 179—180. — Ces données m'ont été confiées par Péter Rokay, je lui en suis reconnaissant.

IDEOLOGIA E ICONOGRAFIA DEI DOGI DI VENEZIA

MICHELANGELO MURARO

Scrive Gino Luzzato che fra il 1230 e il 1380 ha luogo un „periodo di laborioso assestamento, in cui la potenza veneziana... riesce a consolidarsi e si organizza definitivamente in modo da poter sopravvivere senza profondi mutamenti interni per più di quattro secolo" (1956, p. 87).

Una tale stabilità di ordinamenti e di strutture si riflette anche nell'ideologia e nell'iconografia dei Dogi.

„In sostanza l'antico cerimoniale del secolo XIII non ha subito grosse modificazioni", scrive Agostino Pertusi che, per studiare le più antiche *Insignia* e i cerimoniali relativi all'autorità dogale, ha dovuto ricorrere anche a testi del Cinque e Seicento, quali il *De Ritibus et Caerimoniis in capella Sancti Marci trattatus*, o addirittura il *Rituum ecclesiasticorum cerimoniale...* che é del 1614(2).

Una tale persistenza e continuità di forme può rivestire particolare interesse, non solo per la storia di Venezia, ma anche per quella di altri paesi, ove le primitive testimonianze sono state travolte dall'incalzare degli avvenimenti e presto dimenticate; parlo specialmente dei paesi che hanno avuto stretti legami con l'antica Venezia e dai quali la città delle lagune può aver attinto qualcuna delle forme, che poi gelosamente continuò a conservare.

Non é chiaro, scrive lo Schramm, quali sono gli elementi che Venezia ha preso da Bisanzio e quali da altre nazioni dell'Europa medioevale. Certo in questa città confluirono e si accumularono — come del resto era accaduto per i suoi primi, eterogenei abitatori — tradizioni che provenivano da ogni dove. La componente bizantina in apparenza sembra aver lasciato i segni più evidenti, ma, assieme ad essa, dobbiamo ricordare quanto Venezia ha attinto direttamente dalla tradizione dell'antica Roma — tradizione che non sarà mai interrotta — e, quanto dai cerimoniali della chiesa romana, che predominava incontrastata su tutta la cultura dell'epoca.

Oltre a questi, dobbiamo ricordare altri influssi provenienti dalle province di Terraferma e dalle regioni oltramontane, con le quali Venezia praticava i suoi commerci; né dobbiamo dimenticare le suggestioni che potevano provenire dai paesi dell'Oriente musulmano, prima fonte della ricchezza della città.

La particolare conformazione dei luoghi e la sostanziale originalità di Venezia — quale altra città é stata costruita interamente sull'acqua? — contribuirono però ad imprimere un loro particolare carattere ad ogni elemento acquisito che in breve tempo, assunse significati veneziani al punto da perdere quelli originali.

Più che giustificata, dunque, la perplessità dello Schramm di fronte alle caratteristiche dell'iconografia dei Dogi di Venezia.

Grazie alla forza vitale della nuova città, dunque, anche le forme artistiche — come ogni aspetto della vita — si adeguarono al processo di transformazione, avvertibile anche nelle forme che definiscono e illustrano il Doge e l'autorità dogale.

Noi vedremo di seguire le varie tappe dell'iconografia dei Dogi, partendo dal presupposto che, se si riuscisse a individuare il motivo conduttore fondamentale di ogni momento storico, si vedrebbe come ad esso si adeguarono, non solo l'arte e l'iconografia, ma in generale tutti gli aspetti della vita veneziana, in una coerenza perfetta e simultanea inconcepibile altrove.

Non va dimenticato, infatti, che in questa città — pur tanto importante e famosa — tutto si svolge in un complesso di isole che si estendono per pochi chilometri quadrati, per cui ogni azione si compie secondo ritmi prestabiliti e ben calcolati, sia a causa della ristrettezza dello spazio, come per i rapporti di buon vicinato, o addirittura di parentela che univano i cittadini, quasi a formare un'unica, grande famiglia.

A comprendere questa straordinaria nazione, la sua gente, la sua storia, ci possono aiutare alcuni elementi che potrebbero essere definiti *punti chiave* nella storia di Venezia e che nel tempo acquistarono il valore di simbolo.

Fermare l'attenzione su questi *punti chiave* significa penetrare più direttamente nella storia vivente della città.

E non vi é dubbio che la figura del primo cittadino di Venezia rappresenti uno degli elementi di maggiore importanza.

Eppure, a parte alcune pubblicazioni ottocentesche, si può dire che fino ad oggi non sia ancora stato sufficientemente affrontato un tema di così evidente interesse.

Recentemente Agostino Pertusi ha coordinato quanto finora era stato scritto sul potere ducale e sulle insegne dei Dogi, costituendo la base per ogni ricerca avvenire. Le sue ricerche però, si limitano alla fine del Medioevo e, per quanto riguarda i documenti figurativi, lascia scoperta la vastissima zona che nei secoli XV—XVIII riguardano l'iconografia dei Dogi attraverso pitture, sculture, incisioni dei maestri più famosi dell'arte veneziana.

Venezia, al suo sorgere, per legittimare la sua presenza nelle isole dell'alto Adriatico e per svincolarsi dalle minacce dell'impero germanico, ricorse a Bisanzio aveva ereditato l'autorità e il mito di Roma. E'chiaro che una tale scelta si rifletterà in tutte le fasi della storia della città e di conseguenza anche nell'iconografia dei suoi dogi.

La prima immagine di doge che conosciamo è quella di Ordelafo Falier (Ill. 1), raffigurato nella Pala d'oro, commissionata dai veneziani a Costantinopoli nel 1105[1]. L'atteggiamento frontale e ieratico, il tipo delle vesti, soprattutto la sua presenza fra i Santi e i personaggi imperiali del sacro polittico sono la più evidente testimonianza del momento in cui Venezia si considerava quale parte integrante della compagine bizantina. Per gli storici che finora si sono interessati dell'argomento, il bizantinismo di questo personaggio sembrava troppo radicale per corrispon-

[1] W.F. Volbach, A. Pertusi, B. Bischoff, H.R. Hahnloser, G. Fiocco, *Il tesoro di S. Marco — La Pala d'oro*, Firenze, 1965.

dere alla raffigurazione di un doge. Per questo è nata la leggenda secondo la quale l'iscrizione: *Or(delaf) Faletrus*... sarebbe stata applicata dai veneziani più tardi su un ritratto raffigurante l'imperatore[2]. Se così fosse avremmo qui la suggestiva testimonianza del momento politico in cui Venezia, raggiunta la sua autonomia, disconobbe l'autorità imperiale ed entrò in polemica con Bisanzio, fino a cancellarne i simboli e a sostituirli con immagini corrispondenti alla libertà del nuovo stato. Un approfondito studio dello smalto marciano ci dimostra, invece, che l'opera sostanzialmente è giunta fino a noi senza subire le alterazioni che ne avrebbero falsificato i valori e il significato. L'immagine del doge, escluso il nimbo, è dunque originale; il suo inserimento nella Pala d'oro è legittimo, in quanto corrisponde ai principi della gerarchia imperiale, secondo la quale il doge dei veneziani, come tutti i funzionari del suo grado, aveva il diritto di figurare in polittici simili, accanto alle immagini di Irene, dell'imperatore e di suo figlio che, secondo la ricostruzione di J. De Luigi[3], avrebbero dovuto occupare il posto ove ora si trovano le tabelle dedicatorie di Andrea Dandolo. Una simile precisazione giova a far meglio conoscere, sia la data dello smalto, come il significato della sua iconografia. Tutti i particolari delle vesti confermano similmente che questo è il momento più bizantineggiante della storia di Venezia.

Momento del tutto diverso sarà quello in cui la città, sopraffatto l'impero bizantino, ne occuperà la capitale (1204). Allora il doge si sostituirà all'imperatore e, secondo la versione veneziana, perfino al papa: sarà il doge Enrico Dandolo, infatti, e non il legato apostolico, ad incoronare Baldovino imperatore di Costantinopoli. Se questo è un fatto leggendario, ecco l'iconografia darci una precisa conferma della particolare situazione che era venuta a crearsi dopo la caduta di Bisanzio. E' proprio allora che lo smalto raffigurante Ordelafo Falier subisce una significativa trasformazione: alla testa del doge Viene aggiunto il nimbo che, prima di allora, spettava soltanto ai Santi e alla famiglia del Basileo.

Legato alla tradizione bizantina è anche il secondo documento iconografico che presentiamo, ove il doge appare munito del bastone di comando (*baculus o fustis*), come nelle immagini raffiguranti i capi militari dell'impero[4]. Una simile iconografia corrisponde a un momento politico che „combacia con l'apparizione a Venezia di usi (vexillum triumphale, laudes, tributi e regalìe, ecc.) che a poco a poco porteranno il doge a dirsi, prima, 'dux Veneticorum atque Dalmaticorum', o 'Dei favente numine Veneticorum et Dalmaticorum dux' (Pietro Orseolo I, 1000—1006), poi con formula fissa 'Dei gratia Venecie Dalmatique dux' (Domenico Contarini, 1064), infine 'Dei gratia Venetie Dalmatie atque Croacie dux' (Vitale I Michiel, 1100); a ricevere il giuramento di fedeltà da parte del popolo (959), ad assumere il *baculus*, simbolo carismatico del potere, sull'altare della basilica di S. Marco, una vera e propria cerimonia di carattere pubblico (seconda metà del secolo X) che sanciva anche religiosamente l'investitura. Così è ancora al tempo di Domenico Selvo nel 1071... Poi anche il *baculus* scompare e al suo posto troviamo il *ducatus vexillum*, o il *vexillum S. Marci* (Ill. 2). Con tutta probabilità il primo doge a essere stato investito in tal modo fu Pietro Polani nel 1130"[5].

L'immagine del doge che, in sostituzione del *baculus*, riceve il vessillo di S. Marco indica la terza fase che ci interessa, quella che corrisponde alla piena autonomia di Venezia, ormai strutturata democraticamente. „Il nuovo tipo di investitura, continua il Pertusi, si proponeva so-

[2] A. Pertusi, *Quaedam regalia insignia — Ricerche sulle insegne del potere ducale a Venezia durante il Medioevo*, in „Studi veneziani" VII, 1965, p. 79.

[3] J. de Luigi Pomorisac, *Les émaux Byzantins de la Pala d'oro de l'Eglise de Saint Marc à Venise*, Zurigo 1966, p. 25.

[4] Per la raffigurazione del doge Domenico Michiel si vedano i mosaici di S. Isidoro; l'immagine del doge Enrico Dandolo appare in: Paolino da Venezia, *Historia Satyrica*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, cod. Vat. lat. 1960, fol. 12r, sec. XIV.

[5] A. Pertusi, *Op. cit.*, p. 115.

stanzialmente di svuotare il potere regalistico del Doge, sopprimendo la massima insegna del potere". Evidentemente ora Venezia non guarda più a modelli lontani, ma tende a inserirsi nella compagine italiana, ove già si è affermato il regime democratico del libero comune. E' questa una delle prime fasi di quel processo di storicizzazione che, dalla ieratica immobilità delle origini, permetterà a Venezia di aderire a realtà più concrete, di seguire mano a mano i tempi, in modo da sopravvivere, per quasi un millennio. Diamo qualche illustrazione di questa *traditio* del vessillo di S. Marco, ricavandola dalle incisioni che corredano la *Storia dei dogi* del Cicogna ed altri[6]. Pur rimanendo fedele ai suoi principi e ai diritti acquisiti, pur nel rispetto dei padri e delle tradizioni, Venezia accoglierà forme ed aspetti corrispondenti al mutare della storia: forme ed aspetti di un prudente ammodernizzarsi che si riflettono negli aggiornamenti politici e nell'iconografia dei dogi. Vediamo come lo storico Cessi illustra il momento corrispondente a quella che possiamo chiamare l'unica vera rivoluzione che ebbe luogo a Venezia: il passaggio dal regime assolutistico del doge a quello del libero comune. „Il Duca dei veneziani sarà spogliato degli intrinseci attributi reaglistici, dei quali conserverà per tradizione alcune forme simboliche senza alcun contenuto, e nelle funzioni prevarranno decisamente i valori magistraturali. Il Duca nel Comune, cui è tenuto prestare giuramento come all'intero popolo, doveva diventare un magistrato, che, custode della sovranità, rappresentava il Comune nelle funzioni pubbliche interne ed esterne"[7]. Il *matapane* di Enrico Dandolo (Ill. 2) documenta in modo preciso questo momento storico; il passaggio da un regime all'altro viene indicato dalla sostituzione del bastone di comando con il vessillo di S. Marco nella cerimonia dell'investitura del doge. Il matapane è una delle più belle monete dei veneziani, evidentemente derivata da quelle bizantine per avere, anche per questa via, più facile accesso nei mercati d'oriente[8]. L'iniziativa fu coronata da un successo tale da far ritenere conveniente di restar fedeli per sempre — nel peso, nella caratura dell'oro, perfino nell'iconografia — al prestigioso modello. Bisanzio non era più in grado di reagire al plagio compiuto dai veneziani. Non fu così quando il re dei Serbi, Milutino, imitando la loro moneta, cercò di diffonderla in tutti i mercati[9]. Della violenta reazione del doge Ranieri Zeno si ha notizia dalle cronache e perfino Dante accolse la versione dei veneziani che, fra l'altro, accusarono Milutino di aver contraffatto la purezza del metallo:

„e quel di Rascià
che male aggiustò il conio di Venegia"

(Dante, *Paradiso*, XIX, 140)

L'iconografia del matapane veneto, pur tanto simile al Bisante, in un particolare si differenzia nettamente da quella che appare nei sigilli e nelle monete imperiali. Qui non è Cristo che presenta al capo dello Stato la carta o il messaggio, il *baculus* o il *vexillum*, ma è S. Marco, il santo che Venezia si era scelta come suo particolare patrono e che si era andato identificando con il governo e con la stessa città[10]. Sulla parete principale della Sala del Maggior Consiglio fin

[6] E. Cicogna, C. Veludo, F. Caffi, G. Casoni, G.A. Moschini, *Storia dei dogi di Venezia*, Venezia 1847. Secondo questi autori le immagini dei dogi riprodotte nella loro opera sarebbero basate su antiche testimonianze letterarie e figurative. Si veda anche B. Cecchetti, *Il doge di Venezia*, Venezia 1864.

[7] R. Cessi, *Venezia ducale*, II, Venezia 1940, p. 392.

[8] Già dal tempo di Pietro Orseolo I e forse anche prima i veneziani avevano incominciato a plagiare monete forestiere, come quella di Berengario II; simili falsificazioni continueranno fino al 27 febbraio 1365, anno in cui fu emanata la legge che vietava di coniare e di spacciare monete forestiere.

[9] L'illustrazione del grosso di Stefano Uros II, re di Serbia fra il 1276 e il 1321, dimostra che in effetti si tratta di una moneta assai diversa dal *matapane*, sia per le iscrizioni (*Rex* e non *Dux*), come per la raffigurazione di S. Stefano al posto di S. Marco.

[10] Solo con i dogi Marino Grimani, Antonio Priuli' ecc. il doge nelle monete veneziane apparirà inginocchiato ai piedi del Redentore: ma allora non si può più parlare di investitura. A proposito del

dal Trecento (i frammenti d'affresco del Guariento lo dimostrano) era raffigurata l'Incoronazione della Vergine, detta anche Paradiso. Che significato aveva per i veneziani il soggetto più tardi raffigurato nell'immensa tela del Tintoretto? In questa città, fondata nel giorno della Madonna, in tutti i tempi devota alla Vergine, la madre di Dio venne identificata — antichi documenti lo dichiarano esplicitamente — con la stessa Venezia, per cui la sua incoronazione venne ad assumere il significato del trionfo della città. L'altra identificazione — Venezia S. Marco — legittima la funzione del santo nell'iconografia dell'incoronazione. Nell'iconografia del dogi è difficile sceverare, come ricorda lo Schramm, particolarmente approfondito sulla situazione dei paesi occidentali, quali siano gli aspetti che derivano da Bisanzio e quali da altre fonti[11]: certo a Venezia confluirono, si accumularono, si sovrapposero — allo stesso modo era accaduto per i suoi cittadini — tradizioni provenienti da ogni dove.

Alcuni degli aspetti che ricordiamo, oltre che da Bisanzio, dai paesi germanici e dal libero comune, possono derivare direttamente da sopravvivenze dell'antica Roma e perfino dai contatti dei veneziani coi prìncipi arabi. Gli influssi più diretti però sono quelli provenienti dalle istituzioni religiose medioevali, dalla liturgia ecclesiastica e dalla diffusione della Bibbia. Internazionale e cosmopolita fin dalle sue origini, la nuova città è però talmente eccezionale e così pregnante di una sua propria vita da sentire il bisogno di rigenerare a suo modo tutti quegli apporti e da essere in grado di imprimere loro un sempre più chiaro carattere veneziano: e ciò non soltanto „propter acquarum dignitatem", come scriveva Boncompagno da Siena nel 1173, e per l'eccezionalità del suo sito[12]. Le condizioni marinare di Venezia, però, incidono sempre più distintamente nei simboli della sua regalità: è lo „spirito delle acque" che trasmette al nuovo organismo una libertà di scelta, una rapidità di interventi, una autonomia ben diversa da quella che potevano avere le grandi potenze del tempo, ancorate al principio che identificava l'autorità di uno stato con la vastità dei suoi possedimenti terrieri. Da questa particolare condizione deriva un altro atteggiamento di fondamentale importanza per la storia di Venezia, il suo carattere sostanzialmente laico, come sostiene lo Schramm, ove appare sempre più evidente che il principio di autorità non viene trasmesso da potenze celesti o lontane, ma trova la sua base nella stessa struttura politica della città.

Ciò è evidente in modo particolare al tempo del doge Sebastiano Ziani con il quale si può dire si concluda il laborioso periodo delle origini: ora Venezia decisamente non guarda più alla lontana Bisanzio e, d'altra parte, è anche chiaro che ormai si è staccata dalle forme del libero comune: attraverso diverse esperienze mano a mano ha individuato il ruolo che le compete nella storia del tempo e gradatamente ha assunto forme talmente consone alle sue originalissime strutture da restare valide per sempre. Possiamo anzi dire, che ancora oggi, noi continuiamo a restare legati all'interpretazione, a quell' *idea di Venezia* che si è venuta formando al tempo del ducato di Sebastiano Ziani: e non vi è dubbio che questo doge ha avuto per la città lo stesso ruolo che presso altri popoli ebbero i fondatori di religioni e di imperi.

Con l'avvenimento chiave della sua storia medioevale, cioè con la Pace di Venezia del 1175 (*Pactum venetum*), la nuova repubblica assurse al prestigio di terza potenza d'Europa e le venne riconosciuto il pieno diritto sui mari[13]. Questo è il momento in cui la città si definì nelle sue

valore acquisito dai simboli marciani, ricordiamo la testimonianza del Sansovino secondo il quale gli ambasciatori veneti si presentarono all'imperatore con „le insegne imperiali, cioè con S. Marco dentro".

[11] P.E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik — Der Doge von Venedig*, III, p. 860, Stoccarda 1956; C. de Tolnay, *Il „Paradiso" del Tintoretto. Note sull'interpretazione della tela in Plazzo Ducale.* In „Arte Veneta", 1970, p. 103.

[12] Pertusi, *Op. cit.*, p. 121.

[13] M. Muraro, *La Scala senza Giganti*, in „De Artibus opuscula. Essays in Honor of Erwin Panofsky", New York 1961, p. 350.

strutture urbane e negli organismi del suo governo: ogni aspetto della cultura e della vita, ogni particolare trovò armoniosa definizione nel microcosmo ideale della città. E poiché, a differenza di quanto avevano pensato i primi abitatori (le famiglie, cioè, che qui si erano rifugiate, portando con sé la mentalità di terraferma), ora sono le navi, e non i fortilizi, a difendere la città da ogni assalto nemico, Sebastiano Ziani non teme di demolire le mura dell'antico castello ove aveva sede il governo dei veneziani e con il nuovo pallazzo ducale, tutto ridente di porticati e logge, viene offerto il paradigma insuperato dell'architettura aperta dei veneziani. Il dogato dello Ziani corrisponde al momento in cui vengono fatte le scelte di maggiore rilievo e, prima di tutto, Venezia deve decidere se è più conveniente allearsi con il papa o con l'impero. Infine è la parte guelfa che sembra corrispondere meglio — ora, come del resto in avvenire — sia agli impegni di penetrazione nei paesi d'oriente (penetrazione commerciale che assumeva aspetti di propaganda religiosa), sia alla opportunità di avere un alleato autorevole per difendersi contro l'impero, che, specie nella roccaforte di Aquileia, spingeva la sua autorità fino ai margini della laguna.

Vediamo come questa scelta politica trovi corrispondenza nell'iconografia: i fatti più salienti della Pace di Venezia, i privilegi ottenuti in quella occasione dallo Ziani, si può dire continueranno a costituire il vero cardine dell'autorità politica di Venezia (Ill. 17), allo stesso modo come le storie di S. Marco, raffigurate nei mosaici della basilica, costituiranno la base della sua autorità religiosa (Ill. 3). Raffigurate nella Sala del Maggior Consiglio e nella Cappella di S. Nicolò di Palazzo, le storie dello Ziani continueranno ad alimentare il patriottismo dei veneziani. Quando i terremoti e il fuoco distruggeranno le più antiche raffigurazioni, il governo ripetutamente si affretterà a riproporre agli occhi di tutti, ai veneziani e soprattutto ai forestieri, quelle storie che documentavano i diritti sovrani concessi dal capo supremo della Chiesa alla Serenissima. E' al papa che il doge Sebastiano Ziani si presenta dopo la vittoria di Salvore nella sua ferrea armatura, sormontata da manto aurato con fodera rossa, insignito della cuffia che lo designa quale persona sacra (Ill. 12), mentre il corno ducale viene rispettosamente affidato a un paggio del seguito[14]; è il papa Alessandro III che ad Ancona offre a Sebastiano Ziani l'ombrello, simbolo di suprema autorità[15]; è lo stesso papa che attribuisce al doge gli otto stendardi[16] e gli altri „onori", quali le sei trombe d'argento, lo sgabello e il guanciale d'oro; è il pontefice che consegna al doge il cero, simbolo della missione di Venezia, che viene chiamata „lume della chiesa di Dio"[17], lo stocco (Ill. 13) con il quale il doge dei veneziani assurge al ruolo di difensore della fede[18], l'anello che allude al mistico sposalizio di Venezia con il mare e al suo dominio sull'Adriatico[19].

[14] Francesco e Leandro Bassano, *Incontro dello Ziani con Alessandro III dopo la battaglia di Salvore.* Venezia, Palazzo Ducale Sala del Consiglio dei Dieci. Le illustrazioni pubblicate dallo Zanotto in *Palazzo Ducale di Venezia*, Venezia, 1858, II, 104, con la meticolosità della loro tecnica grafica sono di particolare interesse per lo studio dell'iconografia dei dipinti.

[15] Un manoscritto conservato al Correr (n. 383, classe I^, n. 1497) illustra con miniature trecentesche tutte le fasi della storia dello Ziani. Della *Consegna dell'ombrello simbolico*, oltre a un disegno del Carpaccio, abbiamo il dipinto del Gambarato nella Sala del Maggior Consiglio (Zanotto, III, 137). Per quanto riguarda *l'Offerta allo Ziani della Rosa d'oro*, si veda lo Schramm (p. 863, n. 3). Per la stessa cerimonia si veda: Guglielmo Durando, *Rationale divinorum officiorum*, I, p. 283; della traduzione francese di C. Barthelemy, Parigi 1854 (*Rational ou Manuel des divins offices, ou raisons mystique et historique de la liturgie catholique*). Nella Sala del Maggior Consiglio vi è un dipinto di Giulio del Moro che rappresenta la *Consegna al doge degli otto stendardi* (Zanotto, II, 138).

[16] Venivano esposti stendardi di diverso colore, a seconda se la Repubblica era in guerra o in pace

[17] La scena della *Consegna al doge del cero simbolico* è raffigurata nel foglio 26 verso del ms. Correr citato; nella Sala del Maggior Consiglio lo stesso soggetto è illustrato da Leandro Bassano (Zanotto, II, 129). Nella bandiera veneziana che sventolava sul penultimo Bucintoro appariva la scritta: „In hoc signo vinces".

[18] Schramm, *Op. cit.*, p. 863; Francesco Bassano, *Il doge Sebastiano Ziani riceve la spada da papa Alessandro III* (Zanotto, II, 131).

[19] *Alessandro III che consegna al doge l'anello* appare nel foglio 28 r. del ms. Correr citato, nonché nel

Nonostante tutti questi evidenti legami con la parte guelfa, si deve dire però che Venezia politicamente continua a conservare una sua particolare indipendenza rispetto al pontefice e alla religione. Ciò si vedrà particolarmente nei momenti più difficili della sua storia[20]; ma ciò risulta chiaro anche dai modi con cui il doge riceve l'investitura che gli conferisce il potere sulla città. Un decreto dell' 11 novembre 1485 dice testualmente: „Poiché la principale insegna del governo del nostro serenissimo principe è il corno ducale che egli porta in capo (Ill. 11), è necessario trovare un modo di investitura adeguato a dare forma idonea alla cerimonia durante la quale questa insegna gli viene conferita. Non deve più accadere, come si è fatto finora, d'incoronare i nostri dogi di nascosto e quasi per mano di persone private, senza alcun decoro ed anzi con disdoro e spregio della dignità dogale: l'incoronazione deve essere fatta pubblicamente e solennemente, e perciò si ordina e decreta quanto segue: il doge, a incominciare dal prossimo e tutti i suoi successori, quando sia stato eletto e abbia ricevuto nella basilica il vessillo di S. Marco, dopo di essere stato portato per la piazza, ritorni in palazzo per ricevere sopra la scala il giuramento del dominio. Subito dopo questo giuramento, il consigliere più giovane ponga in capo di sua serenità i sacri veli in segno di persona sacra, e quindi il consigliere più vecchio gli imponga il corno ducale, pronunciando esattamente solo queste parole: ‚Ecco la corona del ducato dei veneziani'".

Nella cerimonia dell'incoronazione, dunque, il corno ducale non gli viene imposto da un rappresentante dell'impero o del papa, non dal Primicerio della chiesa di S. Marco, ma direttamente dal più anziano consigliere di quell'assemblea democratica che lo ha eletto. Nella stessa cerimonia, inoltre, il doge assume diretta responsabilità verso il popolo e presta giuramento di restare fedele alla Promissione ducale. Con l'adozione di questa, che possiamo considerare una vera e propria carta costituzionale, e con l'importanza assunta dal Maggior Consiglio, vediamo concretarsi i presupposti di una Venezia, insieme repubblicana e aristocratica, che, come afferma il Luzzatto, per secoli e secoli non avrà più bisogno di trasformare sostanzialmente le sue strutture[21]. Tale stabilità politica e costituzionale — in questa sede non interessa parlare degli aspetti negativi dell'intransigente conservatorismo veneziano — si riflette anche nell'iconografia dei dogi. Fino alla caduta della repubblica continueremo a trovare inalterati certi caratteri che, con la loro immutabilità, continueranno a dare conferma della forza del governo della Serenissima, incrementando anche a questo livello il mito di Venezia. La fedeltà alle antiche tradizioni trovava, del resto, fondamento in uno dei più determinanti aspetti dell'etica dei veneziani. Il rispetto per i padri era tale che si temeva perfino di sostituire le antiche muraglie che essi avevano innalzato (sono noti gli episodi relativi alla demolizione della chiesa di S. Giacometo di Rialto e del Palazzo Ducale)[22], e non si aveva l'ardire di aggiungere qualcosa di nuovo alle decorazioni proposte dai padri, dal momento che quelle esistenti già di per sé formavano un discorso concluso e completo: l'esempio più noto in questo senso si riferisce ai capitelli sulla facciata del Palazzo ducale innalzata nel Quattrocento, che ripetono gli stessi soggetti che si vedono sulla più antica facciata che guarda il molo. Privilegi, attributi, tradizioni,

dipinto di Andrea Vicentino nella Sala del Maggior Consiglio (Zanotto, II, 134). In questo dipinto il doge e in armatura, camauro, manto ducale dl seta rossae oro. Anche in questa scena, in segno di ossequio, il doge si è levato il corno ducale e lo ha affidato a un paggio del seguito.

[20] Si ricorda che, ad esempio, che nella *Festa della Marie*, il Patriarca si alzava in segno di rispetto al passaggio del doge (M.T. Muraro alla voce „Venezia", Enciclopedia dello spettacolo). La polemica con il papa non coinvolge lo spirito religioso dei veneziani: Donato Loredan, il doge dell'Interdetto, in un dipinto di Marco Vecellio in Palazzo Ducale (Zanotto, II, 114), dimostra la sua pietà nel quadro votivo che ancora si vede nella Sala della bussola.

[21] Per la cerimonia dell'investitura si veda G. Lorenzi, *Monumenti per servire alla storia del Palazzo Ducale a Venezia*, Venezia 1869, pp. 97—98; G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, Venezia 1961.

[22] La lapide che ancora si legge a S. Giacometo è stata pubblicata anche dal Ruskin. Le proposte di rinnovamento fatte dal Palladio dopo l'incendio del Palazzo Ducale hanno provocato lo sdegno dei conservatori.

leggi e disposizioni emanate dai padri venivano iscritti negli statuti, cui si giurava fedeltà. E prima di tutti, il doge doveva restar fedele alla tradizione.

Un cerimoniale preciso e inderogabile stabiliva giorno per giorno, anzi ora per ora, le vesti che doveva indossare per partecipare a riti e a processioni, il cui significato era noto a tutti i veneziani, sempre pronti ad intervenire per assistere e per vedere fedelmente rappresentate cerimonie che avevano le origini più lontane. Solo la Chiesa offriva un esempio paragonabile per la meticolosità della „liturgia" alla politica dei veneziani[23]. Ma si deve dire che un simile rispetto per la tradizione, oltre alle ragioni etiche di cui abbiamo accennato, trovava fondamento concreto nel carattere della città. Allo stesso modo come i veneziani si vantavano di restar fedeli alla parola data, così pretendevano dagli altri l'ottemperanza a patti conclusi, il rispetto dei diritti acquisiti, specialmente quando si trattava della concessione di monopoli e del rispetto per gli accordi commerciali e per i privilegi marittimi, ottenuti dai padri in quasi tutti i porti del Mediterraneo. Stabilità di governo, concentrazione urbana in un sito studiato in ogni particolare, mentalità concreta tipica del commerciante, diffidenza per le novità che avevano condotto altri stati alla rovina, nostalgia del navigatore che pensa e idealizza la patria lontana, rispetto e paura di venir meno alla volontà dei padri, tutto conduceva ad accentuare il carattere conservativo dei veneziani, come vediamo del resto documentato anche nell'iconografia dei loro dogi.

Potremmo dilungarci su molte cerimonie di carattere particolare celebrate dai pittori veneziani dei vari secoli: come il capo della stato, rendendo attuali antichi cerimoniali, si presentava in pubblico per prendere parte a feste famose come quella della Sensa; in quale veste e con quali attributi partecipava alle cerimonie che — con evidente scopo di prestigio e di propaganda — avevano luogo in giorni stabiliti e che si svolgevano in luoghi deputati, alla presenza di tutto il popolo. Ma sarà bene limitarci a quegli aspetti dell'iconografia ducale che più direttamente si riferiscono al carattere politico della sua autorità.

Il nostro excursus è facilitato perché Venezia, forse più di ogni altro paese, risulta ricca di documenti iconografici: e ciò, non solo perché queste testimonianze plastico-pittoriche corrispondono all'amore per la festa della città, ma anche perché il capo dello stato qui occupava agli occhi di tutti una posizione di massimo prestigio e di assoluta primazìa. Noi sceglieremo solo alcuni di questi documenti, soffermandoci in particolare sui prototipi dei vari tipi e sui caratteri più costanti, che si riferiscono, sia al doge raffigurato da solo, come alle scene che lo illustrano in tutte le sue prerogative.

L'iconografia relativa all'incoronazione ha come suo fulcro il momento incui il Doge sulla Scala detta dei giganti (Ill. 8), con il rito preciso e la formula sacramentale di cui si è parlato, riceve il berretto ducale, che a Venezia assume valori simili a quelli delle corone, delle tiare e delle mitre[24]. Molto si è discusso sull'origine e la forma del corno ducale; non vi è dubbio

[23] Le norme relative ai cerimoniali erano meticolosamente trascritte in appositi testi veneziani, più volte pubblicati. Qualche notizia relativa alle vesti, anche in P. Molmenti, *Storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della Repubblica*, Bergamo 1922—25, I, 241 e II, 213. Il mito di Venezia era tale perfino da convincere i fiorentini al tempo del Soderini e del Savonarola a strutturare la Sala Grande del Palazzo della Signoria ad imitazione della Sala del Maggior Consiglio in Palazzo Ducale.
Vari particolari delle vesti alludono ai titoli concessi dal papa o dagli imperatori, di cui il doge aveva facoltà di fregiarsi: ipato, protospatario, protosevasto, protofedro, patrizio imperiale, preclarissimo, eccellentissimo, strenuissimo, serenissimo, „Venetiarum, Dalmatiae atque Croatiae dux, dominus dimidiae et quartae partis totius imperii Romaniae" (Zucchini, p. 281).

[24] G.A. Zanetti, *Della berretta ducale volgarmente detta corno*. Venezia 1779; Pertusi, 1965, p. 83; R. Gallo, *Il tesoro di S. Marco e la sua storia*. Firenze 1967, p. 196. Lo Schramm (1965, p. 868) conferma l'idea dello Zanetti e propone che il

però che esso costituisca l'attributo più qualificante, il simbolo politicamente più noto dell'autorità di Venezia, del tutto liberato da ogni legame con Bisanzio, con la Roma antica e con quella dei papi, con ogni altra potenza dell'occidente. Sulla stessa Scala dei giganti (che, in questa città anfibia, va intesa quale *trono di terra*, mentre il *trono sul mare* prende il nome di Bucintoro) (Ill. 9) ove il doge veniva incoronato, egli prestava giuramento alla Promissione ducale. Dopo la sua morte, degli appositi organi di controllo aprivano un processo per esaminare se erano stati mantenuti gli impegni assunti verso lo Stato, pronti a rivalersi, come talvolta accadde, sulle sostanze degli eredi. La Promissione ducale, fondamentale per la politica, costituisce un capitolo importante anche nella storia delle arti veneziane, specie per quanto riguarda la calligrafia e la miniatura, coltivate nella Cancelleria ducale (Ill. 10). Ad imitazione di quanto avveniva alla corte di Bisanzio[25], in palazzo si radunavano i personaggi più rappresentativi per cultura e arte; ad essi era affidato il compito di compilare relazioni, stendere messaggi ufficiali, trascrivere decreti e nomine, decorare le pergamene in modo adeguato alla dignità dello stato. Si spiega così come le numerose Promissioni ducali superstiti si può dire accompagnino passo passo la parabola delle arti veneziane, fornendo fra l'altro, una delle più continue e attendibili serie con ritratti di dogi[26]. L'immagine del doge che tiene in mano la Promissione ducale è soltanto una delle numerose fasi che appartengono all'iconografia dell'incoronazione. Dal documento che abbiamo citato risulta che il doge, appena eletto, veniva condotto in Basilica, ove era consacrato e solennemente riceveva il vessillo di S. Marco, quale difensore della fede cristiana. Si presentava quindi, al popolo dall'alto del suo „luogo deputato", cioè dal pulpito che si trova sulla destra del presbiterio. In S. Marco era a lui riservato anche un altro seggio ufficiale: una cattedra nella cappella di S. Clemente, prospiciente il presbiterio, ove solo potevano penetrare gli addetti al culto[27]. La fase successiva della cerimonia dell'incoronazione riguardava il trionfo che veniva concesso ai dogi: dall'alto di un apposito pozzetto — quasi a imitazione degli imperatori antichi e dei papi —, sostenuto a spalle dagli operai dell'Arsenale, il nuovo doge attraversava piazza S. Marco, gremita di folla plaudente, cui gettava monete d'oro e d'argento di nuovo conio. Successivamente ritornava in palazzo, ove, sulla Scala dei giganti aveva luogo il giuramento alla Promissione ducale e quindi l'incoronazione della quale abbiamo parlato[28]. Di tutte queste fasi dell'incoronazione noi possediamo documenti iconografici del Cinque e Settecento. Ma le loro forme in molti casi risalgono a tempi più remoti secondo il costume costante dei veneziani.

E' chiaro che uno degli aspetti più importanti di tutti i cerimoniali di cui stiamo parlando, riguarda i rapporti fra l'iconografia del doge e quella delle autorità ecclesiastiche nelle persone

corno ducale derivi dal tipo di copricapo dei duchi di occidente. La prima menzione del corno ducale, quale segno specifico dei dogi, risale al 1328. Il corno ducale era conservato nel tesoro di S. Marco e di là veniva rilevato soltanto in occasione delle più solenni cerimonie. „Si trova nel nostro santuario il berretto ducale, dice un documento del 1493, prima delle insegne dello stato e della dignità nostra, che, sebbene sia ornato di gemme, tuttavia non è del necessario splendore; si provveda a rinnovarlo e ad aumentarne il valore da 100 a 194 ducati". Alcuni anni più tardi i „Procuratori eletti sopra la Renovazion de la bereta di sua Serenità" ne accrescono ancora il valore, arricchendolo di 66 gioielli, perle, diamanti e di un rubino che da solo valeva 25.000 ducati. Dopo di allora il corno ducale diventò così pesante che qualche doge non riuscì a portarlo e un ufficiale delle Rason vecchie venne trasferito presso i gioiellieri con l'incarico di modificarlo, „esendo la zoia che il doge porta nelle feste solenni molto pesante e non di bella forma, che mentre gli aggrava il capo, non è di decoro alla Repubblica".

[25] Anche presso altre nazioni, già dipendenti e a contatto con l'impero, fino al Settecento si continueranno ad ornare le carte della cancelleria seguendo i modelli bizantini (V.J. Đurić, *Portraits des souverains Byzantins et Serbes sur les Chrysobules*, in „Recueil de travaux de la Faculté de philosophie" Melanges V. Novak, Belgrado 1967, p. 254); S. Radojčić, *Les portraits des souverains serbes du Moyen Age*. Scopie, 1934.

[26] Le Promissioni Ducali sono state studiate sia per il loro valore politico, come per l'interesse delle miniature; qualche notizia in: E. Musatti, *Storia della Promissione Ducale*, Padova, 1888.

[27] Schramm, *Op. cit.*, p. 862.

[28] Le più celebri illustrazioni di queste cerimonie si devono al Franco, al Canaletto e al Guardi.

dei vescovi e del papa. Probabilmente dalla stessa tradizione romana (mai completamente dimenticata in queste isole, ove i primi abitatori, sfuggendo agli invasori, avevano continuato a restar fedeli alle antiche tradizioni) il capo dello Stato veneziano aveva preso e conservato il carattere sacro e la duplice autorità politica e religiosa che era propria degli imperatori; da Bisanzio, poi, aveva ereditato il rito patriarchino, che conferiva al doge, e perfino ai rappresentati minori dello Stato, particolari prerogative di dignità religiosa. Fra i vari elementi che si possono ricordare sono il significato sacro della cuffia (Ill. 12), la facoltà che il doge aveva di impartire la sacra benedizione, le acclamazioni che gli erano rivolte nei canti liturgici che avevano luogo in basilica[29]. Fino alla caduta della repubblica, anzi fino al 1808, la basilica di S. Marco ha continuato ad essere considerata cappella privata del doge e della massima autorità politica della città. E' il doge che provvede all'edificio e alle sue decorazioni; è il doge che nomina il Primicerio, gli architetti e gli artisti che lavorano nella basilica; è in S. Marco che, fino alla metà del Trecento, continuano a venire sepolti i dogi di Venezia. Dall'interno delle loro stanze, attraverso una larga finestra, essi possono assistere alle cerimonie che hanno luogo nella basilica, ed è in essa che quotidianamente partecipano con vesti speciali, a seconda del significato, e del carattere della cerimonia, a riti religiosi. Sotto le volte di S. Marco — il più capiente e maestoso fra gli interni veneziani — si consacrano, del resto, i trattati politici e perfino gli accordi commerciali: è in questa sacra sede che vengono assunte tutte le decisioni politiche di maggiore importanza.

Dall'iconografia risulta che il doge è vero protagonista perfino del culto marciano: è lui, accanto al Primicerio da egli stesso eletto, a ricevere le reliquie di S. Marco[30], a pregare per il recupero delle reliquie disperse[31], a celebrare (Ill. 3) il loro fortunoso reperimento[32].

Già dal tempo di Andrea Dandolo abbiamo notizia che ogni nuovo doge, appena eletto, doveva offrire alla basilica un *antependium* ricamato, ove egli era raffigurato in ginocchio davanti alla Vergine, assistito da S. Marco e dai suoi Santi protettori[33]. Questo non era un tipo di raffigurazione a carattere stabile, ma veniva sostituita con l'avvento di ogni doge. Altre raffigurazioni invece restavano esposte al pubblico per sempre. Quando, ad esempio, intorno alla metà del Trecento, lo stesso doge Andrea Dandolo fece completare la decorazione musiva del battistero marciano e, a testimonianza della sua fede, fece inserire il suo ritratto nei mosaici appena realizzati. La memoria in S. Marco di tutti i dogi presenti e passati era sancita dalla disposizione secondo la quale gli scudi con le loro insegne dovevano figurare sulle pareti della basilica[35].

[29] Gli studi compiuti sul rito patriarchino e sulle prerogative religiose dei dogi non sono ancora approdate ad una esauriente chiarificazione: A. Baumstark, *Liturgia romana e liturgia dell'Esarcato. Il rito detto in seguito Patriarchino e le origini del Canon Missae romano*, Roma 1904.

[30] Si vedano i mosaici di S. Clemente e quelli sulla porta di S. Alipio.

[31] Questa scena è illustrata dal mosaico che si trova sul transetto destro della basilica marciana.

[32] La diretta partecipazione dei veneziani ai miracoli di S. Marco risulta anche dai dipinti del Tintoretto: *Trafugamento del corpo di S. Marco*, ora conservato a Brera e *Trasporto del corpo di S. Marco da Alessandria*, ora all'Accademia delle Belle Arti di Venezia, ove nel fondo appaiono figure di veneziani adoranti. La scena raffiguraia nel mosaico sul transetto destro dell basilica, non rappresenta il *Reperimento delle reliquie*, ma la *Celebrazione dopo il compimento del miracolo*. Anche maestro Paolo da Venezia ha illustrato la stessa scena in uno dei pannelli della Coperta della Pala d'oro.

[33] Gallo, *Op. cit.*, pp. 128, 251, ill. 74—76.

[34] Per la raffigurazione del doge e degli altri ritratti votivi nella lunetta con la *Crocifissione* nel Battistero Marciano si veda M. Muraro, *Paolo da Venezia*, Milano 1970.

[35] Uno di questi scudi appare nel dipinto di Paolo Veneziano che rappresenta l'interno della Basilica; altra testimonianza, nel dipinto di Giovanni Le Clerk con il *Giuramento di Enrico Dandolo prima della crociata* (Zanotto, II, 139, da un dipinto nella Sala del Maggior Consiglio). Il Pertusi cita ritratti di dogi esposti nella basilica marciana (1965, p. 91) dei quali non ho trovato nessun altro riferimento. Una testimonianza del Malipiero, invece, fa riferimento a stendardi di vari dogi, esposti in occasione di grandi feste e conservati in luogo non precisato

Mentre alcune di queste insegne, sollecitandone l'orgoglio, si riferivano a quelle famiglie cui era stato affidato il governo delle Serenissima, altre serie iconografiche riguardavano direttamente i singoli dogi e ne proponevano il ritratto. Non è chiaro da quando ha avuto inizio la tradizione cui allude il documento dell' 11 novembre 1485, secondo la quale ogni doge appena eletto doveva provvedere a far coniare delle monete d'oro e d'argento, recanti la sua effigie, da distribuire al popolo radunato in piazza S. Marco per celebrare la sua nomina. E viene naturalmente da domandarci come poteva avverarsi ciò. La nostra incertezza è anche provocata dal fatto che non siamo in grado di individuare quali siano le monete o medaglie superstiti che documentino questa tradizione. Chiunque ha letto il titolo di questo studio avrà certo immediatamente pensato alla serie di ritratti di dogi esposti nella sala del Maggior Consiglio in Palazzo Ducale. Questa infatti è la serie più famosa, più volte distrutta dal fuoco e sempre rinnovata nel corso dei secoli. Già fin dalla seconda metà del Trecento, precisamente sotto il doge Marino Cornaro nel 1365, abbiamo notizia della prima serie di ritratti esposti in palazzo Ducale, ad imitazione di quanto era avvenuto nel mondo antico ed era stato ripreso anche nei maggiori complessi religiosi del medioevo. Per la storia del ritratto una simile notizia assume una importanza straordinaria; con queste pitture Venezia precede nel tempo ogni altra serie di ritratti e perfino gli incunaboli della medaglia rinascimentale, usciti dalla dottissima corte dei Carraresi di Padova.

In proposito si deve dire che il culto per i simboli dell'autorità a Venezia era tale da giustificare anche il gran numero di raffigurazioni di prìncipi forestieri, presenti perfino nei palazzi e nelle case private. Come scrive il Sanudo, anche nell'appartamento dei dogi erano riprodotti „li prìncipi di tutte le età"[36]; né va dimenticato come gli artisti veneziani sembrassero più idonei a illustrare il fascino della regalità: dall'orefice Canal, che preparò la corona imperiale di Federico II[37], a Gentile Bellini che ritrae se l'effigie dei sultani, a Tiziano, pittore ufficiale di tutti i prìncipi della terra.

Ad imitazione dell'imperatore dell'antichità che riteneva degni e autorizzava solo Apelle e Lisippo a raffigurarlo, ogni nuovo doge affidava al „pittore di stato" il compito di eseguire il suo ritratto, anzi la serie di ritratti ufficiali che dovevano tramandare nel tempo la sua memoria (Ill. 14). „Il doge nel suo principato fa tre imprese, prima il suo ritratto al naturale, il quale si mette nella sala del Gran Consiglio, un quadro in Collegio o in Pregadi o in altro luoco, nel qual si dipinge la Madonna con il doge inginocchiato con altre figure (Ill. 5, 6, 7), l'ultimo è uno scudo (o arme) con l'arma del doge, il qual scudo, vivendo il doge, si porta nel Bucintoro, e poi si tiene nella sala del doge, e morto poi esso si pone in chiesa; il primo doge che facesse metter il suo fu Marino Morosini, doge 44"[38].

(F. Longo, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malipiero*, in Archivio Storico Italiano, VII, parte 11, 1844).

36 Zanotto, *Op. cit.*, I, 88.

37 J. Deer, *Adler aus der Zeit Friedrichs II*; P.E. Schramm, *Kaiser Fridrichs II Herrschaftszeichen*, Gottinga 1955.

38 F. Onofri, *Cronologia veneta*, Venezia 1699, p. 119. La notizia appare già in: A. Guisconi, *Tutte le cose notabili e bellesche sono in Venezia*, Venezia 1556, c. 6. Per quanto riguarda il pittore di Stato, si veda C. Ridolfi, *Le meraviglie, ...* Venezia 1648, p. 148: „al pittore di stato spettano scudi 400 d'entrata con l'obbligo di far di tempo in tempo l'effigie de' dogi con certa assegnata ricognizione". A proposito di Tiziano si veda anche, E. Panofsky, *Problems in Titian-mostly iconographic*, New York 1969. A proposito dei ritratti dei dogi si veda L. Matina, *Ducalis regiae labarium sive Serenissimae Repubblicae Venetae principium omnium icones usque ad Serenissimum Joannem Pisanum.* Venezia 1659. Per le frequenti copie dei ritratti di dogi si veda G. Lorenzetti, *Un nuovo dipinto di Jacopo Tintoretto: il ritratto del doge Pietro Loredan*, in Dedalo, 1925, e J. Crowe e G.B. Cavalcaselle, *The Life and Time of Titian*, Londra 1881, I, p. 112; V. Hadeln, *Dogenbildnisse von Titian*, in Pantheon, 1930, p. 489. Altre notizie in G. Lorenzetti, *Ritratti di dogi in Palazzo Ducale*, in „Rivista di Venezia", 1933, p. 387. Nella Sala del Maggior Consiglio sono esposti 76 ritratti di dogi, da Obelero Antenoreo fino a Francesco Veniero.

Non del tutto chiara la documentazione relativa a questi ritratti. Secondo alcuni autori la prima serie andava esposta nel Collegio dei 25 Savi; una seconda si trovava nell'appartamento del dogi; la serie esposta nella sala del Maggior Consiglio e in quella dello Scrutinio comprendeva invece i ritratti che venivano esposti solo dopo la morte di ogni doge. Sotto l'effigie era scritto un *breve* che faceva riferimento alle imprese e alle virtù del defunto. Il drappo nero che sostituì il ritratto del doge traditore, Marin Faliero (1355) (Ill. 15), indica il valore che i veneziani davano a questa tradizione iconografica[39].

Ma quelli che abbiamo ricordato non sono gli unici tipi di ritratti di dogi che conosciamo. Si pensi, ad esempio, a dipinti come quelli eseguiti da Giovanni Bellini, da Tiziano e da Tintoretto, che — la diversità delle loro misure e del soggetto lo confermano — non facevano parte di nessuna delle serie ricordate, ma che hanno similmente qualche carattere ufficiale. E' probabile che alcuni di essi facessero parte delle collezioni di ritratti che arricchivano, ed ancor oggi arricchiscono, le più importanti case veneziane.

Da uno studio del Lorenzetti risulta un altro tipo di iconografia: il ritratto del doge regnante che, ad imitazione di quanto avveniva nei tribunali dell'antica Roma, era collocato all'Arsenale ed in altre sedi ufficiali, sia a Venezia come nelle città soggette[40]. Non ho ancora trovato la prova per poter asserire se tali sedi venivano stabilite da una apposita legge, o dalla tradizione, della quale però nessuno ha pensato di lasciare testimonianza, come spesso succede per fatti troppo noti. In varie forme e con maggiore o minore evidenza, a seconda dello sviluppo del culto della personalità e delle misure prudenziali di volta in volta adottate dal governo, i ritratti dei dogi apparivano inoltre in sigilli[41], in monete e con maggior frequenza nelle *oselle* che, per antica tradizione, venivano annualmente distribuite fra gli ottimati della città[42]. Ricorderemo soltanto i ritratti di Michele Steno all'inizio del Quattrocento[43], di Francesco Foscari, il doge che iniziò la politica imperialistica di Venezia[44], quelli di Cristoforo Moro, di Nicolò Tron e di Andrea Gritti[45]. Alle medaglie di questo tipo ne vanno avvicinate altre, a carattere commemorativo, impresse dalla repubblica dopo la morte del doge, come avviene ad esempio con Gerolamo Priuli.

Perfino le mogli dei dogi venivano solennemente incoronate (il cerimoniale per l'incoronazione della dogaressa venne abolito soltanto con una legge emanata nella seconda metà del secolo XVII) e il loro ritratto apparve in medaglie come quelle della dogaressa Giovanna Malipiero (Ill. 16), di Marina Grimani, ecc.[46]

[39] Per il drappo nero al posto del ritrato di Marin Faliero, si veda Cicogna, *Op. cit.*, p. 55.

[40] B. Cecchetti, *Bolle dei dogi*. Venezia, 1868.

[41] G. Bascape', *L'arte del sigillo*, in „Arte", 1961, I, note 41—43 tavola XV; Idem, *Sigilli della Repubblica di Venezia*, in „Studi in onore di A. Fanfani", I, Milano, 1962. Dal primo testo riportiamo: „Le Repubbliche marinare italiane seguirono generalmente gli usi cancellereschi e lo stile diplomatico vigente nelle cancellerie dei comuni, adottando per conseguenza sigilli di tipo comunale; soltanto Venezia fece eccezione. La sua cancelleria assunse, per la convalidazione e la corroborazione degli atti ufficiali, non i comuni suggelli cerei, bensì le bolle plumbee (e raramente auree od argentee), al modo della Santa sede, dell'impero bizantino, dei duchi italiani che da esso dipendevano, dei principi normanni". Si veda anche P. Sella, *Le bolle...*, Città del Vaticana 1934, tav. X.

[42] Cecchetti, *Medaglie...*, Venezia 1864, p. 19. Dal 1423 al 1741 sono stati illustrati in medaglie 25 dogi.

[43] Molmenti, *Op. cit.*, I, p. 234.

[44] Cicogna, *Op. cit.*, I, n. 65.

[45] Molmenti, *Op. cit.*, II, p. 438. Particolarmente fortunato in questo senso il doge Nicolò Marcello, raffigurato da B. Bellano in una medaglia e da Tiziano in un dipinto. A Pietro Lombardo, poi, venne affidato il suo monumento funebre (Da Mosto, *Op. cit.*, p. 129; R. Protti, *Un doge fortunato in arte*, in „Rivista di Venezia", 1932.

[46] La dogaressa nelle cerimonie era accompagnata da un apposito corteo e portava il manto, il velo e soprattutto il corno ducale.

Oltre ai ritratti che abbiamo ricordato vi sono altri tipi iconografici, ove il doge appare in scene più o meno complesse. Di particolare interesse per noi è il *quadro votivo*, ricordato dagli antichi documenti con il titolo di *Orazione* (Ill. 7). Il pittore ufficiale lo doveva eseguire per commissione dello stesso doge, e l'opera doveva restare esposta nelle sale del Senato in palazzo ducale per tutto il tempo del suo ducato. Prima dell'incendio del 1571 si ha notizia dal Sanudo che anche nella Sala del Collegio si trovavano simili ritratti di dogi del Giambellino. Per avere un'idea di questi „gran quadri" basti pensare al dipinto eseguito nel 1488 da Giovanni Bellini, raffigurante il doge Agostino Barbarigo e i suoi Santi protettori (Marco e Agostino), proveniente dal palazzo Barbarigo a S. Polo e che ora si trova nella chiesa di S. Pietro martire a Murano. Nell'anticappella in palazzo è inoltre ricordato un altro dipinto votivo dei Barbarigo, opera questa di Vincenzo Catena, ove il doge è presentato alla Vergine da S. Marco e da S. Giovanni Battista[48]. Dopo la morte del doge, questi dipinti venivano sostituiti con quelli dei loro successori; l'esempio più documentato riguarda il Tiziano che sostituì *l'Orazione* del doge Loredan con quella di Antonio Grimani, a sua volta sostituita nel 1531 con il quadro votivo di Andrea Gritti[49].

Gli elementi più costanti di queste *orazioni* sono il doge accompagnato dal Santo da cui ha preso il nome e da altri suoi celesti protettori, presentato alla Vergine o al Redentore dall'evangelista Marco. Con l'affievolirsi dello spirito religioso in questo tipo di dipinti, assieme ai Santi, fanno la loro comparsa personaggi mitologici, nonché la rappresentazione delle virtù e delle arti belle più congeniali al nuovo doge. Talvolta appaiono inoltre allegorie di difficile interpretazione che alludono a imprese da lui compiute prima del suo dogato. Nel quadro votivo di Sebastiano Veniero, eseguito da Paolo Veronese per la Sala dell'Anticollegio, vediamo ad esempio il futuro doge in veste di capo supremo della flotta veneziana, accompagnato dai Santi Marco e Giustina, nonché dalle figure allegoriche della Fede e di Venezia. La presenza di S. Giustina allude appunto al giorno in cui fu combattuta la battaglia di Lepanto; la Santa tiene in mano il corno ducale a indicare che il Veniero fu eletto doge grazie a quella vittoria contro gli infedeli[50]. Le forme e i significati allusivi di queste *orazioni* (non molto dissimili, invero, dalle Sacre Conversazioni tanto diffuse nella divozione privata dei veneziani)[51], come si è detto, rispecchiano il pensiero dello stesso doge che ha commissionato l'opera; saranno invece i suoi successori a decretare in un altro tipo di dipinti, quali erano le virtù che lo hanno distinto. Il *quadro celebrativo*, dipinto da Jacopo Tintoretto per il soffitto del salotto sopra la Scala d'oro, ad esempio, in forma di apoteosi, presenta il doge Giovanni Priuli nel mentre riceve dall'allegoria della Giustizia la spada e la bilancia, assistito da S. Marco e da Venezia in veste di regina[52]. Alquanto complessa è la storia dell'unico dipinto di Tiziano che ancora si vede in palazzo ducale e che è conosciuto con il nome di *Fede*. Non si tratta né di un quadro votivo né di un'apoteosi, ma di una specie di pubblica discolpa. Accusato dopo Lepanto di aver tradito

[47] G. Vasari, *Le vite dei più eccellenti pittori e scultori e architetti*, ed. Milanesi, IV, p. 163; R. Pallucchini, *Mostra di Giovanni Bellini*, Venezia 1949, p. 154; M. Muraro, *Op. cit.*, 1961, p. 361.

[48] Zanotto, *Op. cit.*, II, 97.

[49] Zanotto, *Op. cit.*, II, 64 (doge Loredan), 62 (doge Grimani), 64 (doge Gritti). Conosciamo il quadro votivo del doge Andrea Gritti soltanto da una xilografia. Interessante notare che quando Jacopo Tintoretto, dopo l'incendio del 1574, fu chiamato a ripetere lo stesso soggetto, si è tenuto fedele all'opera commissionata a Tiziano il 5 ottobre 1531, non solo per quanto riguarda i personaggi e la composizione generale dell'opera, ma perfino per certi particolari di second'ordine, come, ad esempio, i quattro gradini del trono. Il dipinto del Tintoretto è riprodotto dallo Zanotto, II, 64.

[50] Per l'illustrazione del dipinto del Veronese si veda Zanotto, II, 83. Fra le altre *Orazioni* di dogi si ricordano quelle di *Lorenzo e Girolamo Priuli in adorazione del Redentore*, opera di Palma il Giovane (1556/9) (Zanotto, II, 91), di Pietro Lando e Marcantonio Trevisan di Jacopo Tintoretto, del doge Grimani di Giovanni Contarini (cf. Sansovino, *Giunte delle Stringa*, VIII, p. 225; ill. in Zanotto, II, 60).

[51] S. Ringbom, *Icon to narrative*, Abo 1965.

[52] Zanotto, *Op. cit.*, II, 59; cf. anche J. Schulz, *Venetian Painted Ceilings of the Renaissance*, Los Angeles 1968.

la fede, il doge Antonio Grimani volle che in quest'opera fosse raffigurata la sua profonda religiosità e, nello stesso tempo, venissero celebrate le imprese guerriere che egli aveva compiuto contro i nemici di Venezia, sia contro Carlo VIII di Francia, che contro Baiazet. L'opera fu commissionata a Tiziano dallo stesso doge il 22 marzo 1555, ma era ancora incompiuta nel 1566 quando il Vasari la vide a Venezia. Ecco come Marin Sanudo illustra un aetio dipinto votivo di Tiziano e giustifica la presenza in esso dei vari Santi: „Fra questi Santi vene diferentia (discussione) chi di lhoro l'havea fatto doxe[53]. San Bernardin diceva: ‚Fo electo nel mio zorno'. Santa Marina diceva: ‚E sta electo per haver recuperà Padoa nel mio zorno a di 17 Luio'. Santo Alvise diceva: ‚Et io sono il nome di sier Alvixe Pisani procurator suo Consolo, qual erra nel XLI, et lui fo causa di farlo doxe'. Unde San Marco, vista questa diferentia tra li tre Santi, par lo apresenti a la Nostra Donna e il Fiol, per terminar (definire) qual di lhoro è sta causa di la electione al ducato di Soa Serenità"[54].

Significativa inoltre è l'opera che allude alla Lega di Cambrai, ove Venezia combatte contro tutte le nazioni d'Europa (i loro stemmi sono raffigurati in uno scudo): le allegorie dell'Abbondanza e della Pace accompagnano i doge Loredan, che risalta sullo sfondo ove si vede raffigurata la città di Padova[55]. E' curioso notare che in questo quadro celebrativo non figuri nessun personaggio sacro, ma unicamente allegorie di carattere profano.

Un capitolo a sé meritano i ritratti dei dogi rappresentati nei monumenti funebri (Ill. 5, 18), dal ritratto di Francesco Dandolo che appare nella lunetta di Maestro Paolo da Venezia nel suo sepolcro ai Frari, ai monumenti funebri disseminati in tutte le principali chiese della città.

In essi l'orgoglio delle famiglie si manifestava in celebrazioni esaltanti, tollerate dal governo. anzi considerate quale esempio e monito per le generazioni avvenire. In nessuna città si vedono monumenti funebri così grandiosi e frequenti. Dall'alto delle loro tombe, i dogi di Venezia trasmettevano con il loro esempio e con la loro glorificazione un messaggio di alto valore civico e culturale. Nei casi più complessi sono articolati secondo un programma iconografico molto elaborato, che comprende perfino tre immagini dello stesso doge: in piedi quale personaggio politico militante, in ginocchio davanti alla Vergine com orante, disteso sulla bara che racchiude il suo corpo, oltre alla raffigurazione delle sue imprese e alle allegorie delle sue virtù[56].

In ognuno dei tipi iconografici che abbiamo ricordato, si possono notare aspetti costanti che hanno caratteristiche comuni e stabili, sempre intrise di una loro sostanziale venezianità. Pur nella fedeltà agli antichi princìpi e ai vecchi modelli si deve dire però che sono sempre più evidentemente lontani dalla immobilità bizantina. Come si è visto, a Venezia l'antico prototipo mano a mano si trasforma, adeguandosi al mutare della storia: un mutare che corrisponde al processo di umanizzazione che, movendo dalla ieraticità bizantina e dalla spiritualità medioevale, permetterà di accogliere le affermazioni dell'Umanesimo e le conquiste del Rinascimento, per dissolversi poi nella retorica, nel pietismo, nell'accademismo, nell'estetismo che caratterizzano le fasi finali della Repubblica di Venezia[57].

[53] Zanotto, III, 114.
[54] M. Sanudo, *Diarii*, 55, 19; G. Zorzi, *Notizie di Arte e di artisti nei Diarii di Marin Sanudo*, in „Atti dell'Istituto Veneto", Venezia 1961, p. 549; Zanotto, *Op. cit.*, II, 84.
[55] Zanotto, *Op. cit.*, II, 94. Anche nei quadri celebrativi di Francesco Veniero (1554), di Pasquale Cicogna (1585) e Andrea Contarini (Zanotto, II, 146), figurano nello sfondo Candia e altre città, ove il doge in passato aveva prestato la sua opera. Per i monumenti funebri si veda: Da Mosto, *Op. cit.*; Muraro-Grabar, *Tesori di Venezia.*
[56] Per il doge Francesco Dandolo si veda: M. Muraro, *Paolo da Venezia.* Milano, 1970.
[57] Si veda ad esempio l'arco di trionfo innalzato in onore del doge Francesco Morosini nella Sala dello Scrutinio (Zanotto, II, 177); piuttosto significativa è anche la raffigurazione di Venezia in forma di gentile testa di donna che si vede, sia nelle monete di Francesco Loredan, come in quelle dell'ultimo doge di Venezia, Ludovico Manin (Cicogna, *Op. cit.*, 116).

Nel microcosmo unitario della città, tutto, infatti, procede di pari passo ed anche l'iconografia dei dogi contribuisce a far conoscere meglio la storia stessa di Venezia, il variare del pensiero, del costume e delle arti, soprattutto il mutare del principio di autorità. Prendiamo, ad esempio, l'iconografia del leone, simbolo di S. Marco e della Serenissima[58]: ricostruire ed interpretare le forme che l'animale simbolico ha seguito nel corso dei secoli, significa fermare l'attenzione sui punti focali della storia e della politica di Venezia. Il „Leone in moleca" (è famoso quello che si vede nel Campanile di S. Aponal e quello che figura nelle monete di Andrea Contarini, il doge che ha vinto i Genovesi a Chioggia e che condusse Venezia alla Pace di Torino del 1381), con il suo corpo sorgente dalle acque (Ill. 19) è l'immagine che meglio corrisponde ai momenti in cui predomina il carattere marinaro della Repubblica. Quando Venezia tenderà, invece, ad occupare la terraferma, ecco Vittore Carpaccio (Ill. 20) sottolineare l'evento, e presentare il leone come un animale anfibio, con le zampe posteriori in acqua e le altre in terra[59]; a indicare il predominare della politica di terraferma, infine, ecco Cima da Conegliano raffigurare il leone andante in un ubertoso paesaggio[60].

Anche l'iconografia del leone, dunque, segue da vicino le vicende della Repubblica di S. Marco; i periodi di pace saranno indicati dal libro aperto sulla fatidica scritta: „PAX TIBI MARCE"; nei periodi di guerra quel libro risulterà chiuso e il leone terrà la sua zampa su una spada sguainata[61].

Ma ritorniamo all'iconografia dei dogi: nei sigilli e nelle monete li abbiamo visti ricevere il bastone di comando quando Venezia intendeva riproporre l'autorità regia di Bisanzio; li abbiamo visti ricevere il *Vexillum S. Marci* quando ebbe origine il regime repubblicano. Ancora più significativa in questo senso è l'immagine del doge raffigurato nella *promissione ducale*, vero fondamento della struttura democratica di Venezia.

Abbiamo già fatto menzione dei momenti in cui, specie fra Quattro e Cinquecento, la tradizione democratica veneziana, certo per suggestione delle città italiane, ove al libero Comune si era andato sostituendo il regime autocratico delle Signorie, tende a venire sopraffatta dall'incontrollato potere di alcuni dogi. L'iconografia dimostra l'apporto, in questo senso, della cultura classica che, specialmente a Padova, già da tempo aveva contribuito a far rifiorire il culto della personalità. Solo allora nelle monete veneziane (anche gli artisti si adeguano ai tempi e appaiono le prime firme con le quali finisce l'anonimato del medioevo — già nel mezzanini del doge Andrea Dandolo, amico del Petrarca, fanno la loro prima comparsa le sigle degli intagliatori della zecca —)[62] appaiono i primi ritratti dei dogi; immediatamente però il governo corre ai ripari e dispone che l'unico ritratto ammesso sia quello del doge inginocchiato davanti al leone (Ill. 4), simbolo di S. Marco e ancor più simbolo della Repubblica[63]. Questa disposizione fu emanata l'11 agosto 1477, dopo la morte del doge Nicolò Tron[64], sotto il quale (1470) le lire venete raffiguravano il suo ritratto con il corno ducale intrecciato ad una corona regia, e presero il nome di *troni* invece di quello di *marchetti*. Non molto dopo quella data abbiamo una testimonianza del Sanudo che viene a sottolineare il valore simbolico ormai assunto dal doge,

[58] A. Santalena, *Leoni di S. Marco con documenti e illustrazioni*, Venezia, 1906; vedere anche l'articolo del Papadopoli in „Rivista mensile della città di Venezia", dicembre 1923.

[59] N. Papadopoli Aldobrandini, *Il leone di S. Marco*. Venezia, 1921.

[60] Cima da Conegliano, *Il leone andante*, Venezia, Ca' d'oro.

[61] N. Machiavelli in una sua lettera del 7 dicembre 1509, ricorda la raffigurazione del leone armato; un leone con spada sguainata figura anche in varie monete veneziane, cf. Cicogna, *Op. cit.*, p. 89.

[62] Cicogna, *Op. cit.*, 54.

[63] Illustrazioni con il doge inginocchiato figurano in varie monete. Già nel Trecento questo tipo di raffigurazione è documentato dalla scultura dei Dalle Masegne che ora si trova al Correr.

[64] „Imago Ducis fiat flexis genibus ante imaginem S. Marci ... nec imago Ducis in moneta nostra fieri possit". Per i „troni", si veda Cicogna, *Op. cit.*, p. 69.

indipendentemente dalla sua persona: „Non posendo andare il doxe in chiexia o altrove, per questo non si resti da portar le insegne, videlicet spada, umbrella cussin, cariega, cierio e bareta come il doxe fusse". Anche i ritratti degli imperatori bizantini, come ricorda il Grabar, sostituivano in tutto e per tutto il Basileo: ad essi era riservato l'inchino, le benedizioni e l'incenso rituali. In questo senso va forse interpretata la sostituzione della testa del doge Francesco Donato nella xilografia tizianesca che raffigura il doge Andrea Gritti, come cioè non avesse importanza alcuna il ritratto della persona del doge e interessasse invece esclusivamente il valore simbolico della sua carica.

L'apparire di simili disposizioni emanate dal governo per limitare l'autorità personale dei dogi, minimizza e frantuma il loro prestigio: da demiurgo e da vero protagonista della storia di Venezia egli passa ad occupare un ruolo sempre più generico. D'ora in poi, più che illustrare le prerogative sovrane e mettere in evidenza le virtù esemplari del capo dello Stato e la potenza dei suoi Santi protettori, l'iconografia tenderà piuttosto a documentare gli avvenimenti storici e le imprese salienti compiute sotto ogni dogato[65].

Avvenimenti ed imprese sempre meno impegnative e gloriose. In piena Controriforma, il doge verrà raffigurato in ginocchio ed implorante, quasi folgorato da una apparizione divina[66]. Non fa meraviglia se l'immagine ducale ora appare nelle insegne delle osterie[67]. Il governo interviene per disciplinare simili abusi, denunciando con ciò quanto sia scaduto il prestigio e il valore dell'antica autorità. Anche il leone di S. Marco, il simbolo più sacro di Venezia, segue lo stesso declino, e talora viene identificato con il regime di polizia cui la repubblica deve ricorrere per arginare la corruzione dei tempi. Ciò si vede nella osella emessa durante il dogato di Alvise Mocenigo[68], ove il leone di S. Marco azzanna un personaggio che tiene fra le mani i dadi e le carte da gioco, a memoria e „celebrazione" del decreto che ordinava la chiusura delle case da gioco.

Invano l'ultimo doge, Ludovico Manin, fedele al mito ormai scaduto di Venezia, continua a far coniare lo zecchino nello stile di Bisanzio[69], ancora fregiato della prestigiosa immagime di S. Marco che consegna il *vexillum* al doge. La repubblica ormai ha perduto tutto il suo prestigio e si avvicinano i giorni in cui scompariranno gli ultimi simboli della sua autorità. Quando Napoleone occuperà Venezia, il leone di S. Marco, che per tanti secoli aveva trionfato sulla colonna in Piazzetta, i gloriosi cavalli della basilica e tutte le insegne più gloriose dell'antica repubblica verranno trasferite a Parigi ad arricchire i Musei di Stato[70]. La folla istupidita, per guadagnarsi agli occhi del conquistatore qualche merito, si arrampicava sulla facciata del Palazzo Ducale per scalpellare le insegne della Serenissima, per decapitare l'immagine di Francesco Foscari (Ill. 21), inginocchiato davanti al leone, per far scomparire, assieme al governo di Venezia, anche le immagini dei suoi dogi.

[65] Si ricordi la medaglia di Andrea Gritti con la raffigurazione del tempio di S. Francesco della Vigna (Cicogna, 77), o quella di Alvise Mocenigo, raffigurato nella basilica di S. Marco mentre il 4 settembre 1476 fa voto di erigere il tempio del Redentore. E' curioso notare come in questo dipinto del Tintoretto figurano anche i fratelli del doge, nonché S. Andrea, la cui presenza non si potrebbe giustificare se non sapessimo che questo era il nome del padre del doge. Queste caratteristiche documentazioni sono particolarmente frequenti nelle „oselle", come ad esempio in quella del doge Sebastiano Veniero (1577) che celebra la vittoria di Lepanto.

[66] Per il doge inginocchiato si vedano frequenti immagini in periodo barocco.

[67] M. Brunetti, *Il doge è „segno di taverna"*, Venezia 1917.

[68] La medaglia è anche illustrata in Cicogna, *op. cit.*, 118.

[69] Per i vari zecchini veneziani si veda Cicogna, *op. cit.*, 120.

[70] Canaletto, *La Piazza S. Marco con i 4 cavalli ipoteticamente rimossi dalla facciata della basilica*.

1) ARTE BIZANTINA DEL SECOLO XII, IL DOGE ORDELAFFO FALIER, SMALTO DELLA PALA D'ORO.
VENEZIA, BASILICA MARCIANA.
ORDELAFFO FALIER, DOGE AL TEMPO IN CUI VENEZIA ANCORA SI CONSIDERAVA SOGGETTA A BISANZIO; IN QUESTO SMALTO DELLA PALA D'ORO EGLI É RAFFIGURATO CON VESTI IMPERIALI, REGGENTE IL *BACULUS*, QUALE SIMBOLO DELLA SUA AUTORITÀ MILITARE.

2) OREFICERIA VENEZIANA DEL SECOLO XII. GROSSO DI ENRICO DANDOLO, DETTO „MATAPANE".
IL *MATAPANE* RAFFIGURA S. MARCO CHE CONSEGNA AL DOGE IL VESSILLO DEI VENEZIANI, SIMBOLO DI GOVERNO DELLA REPUBBLICA.

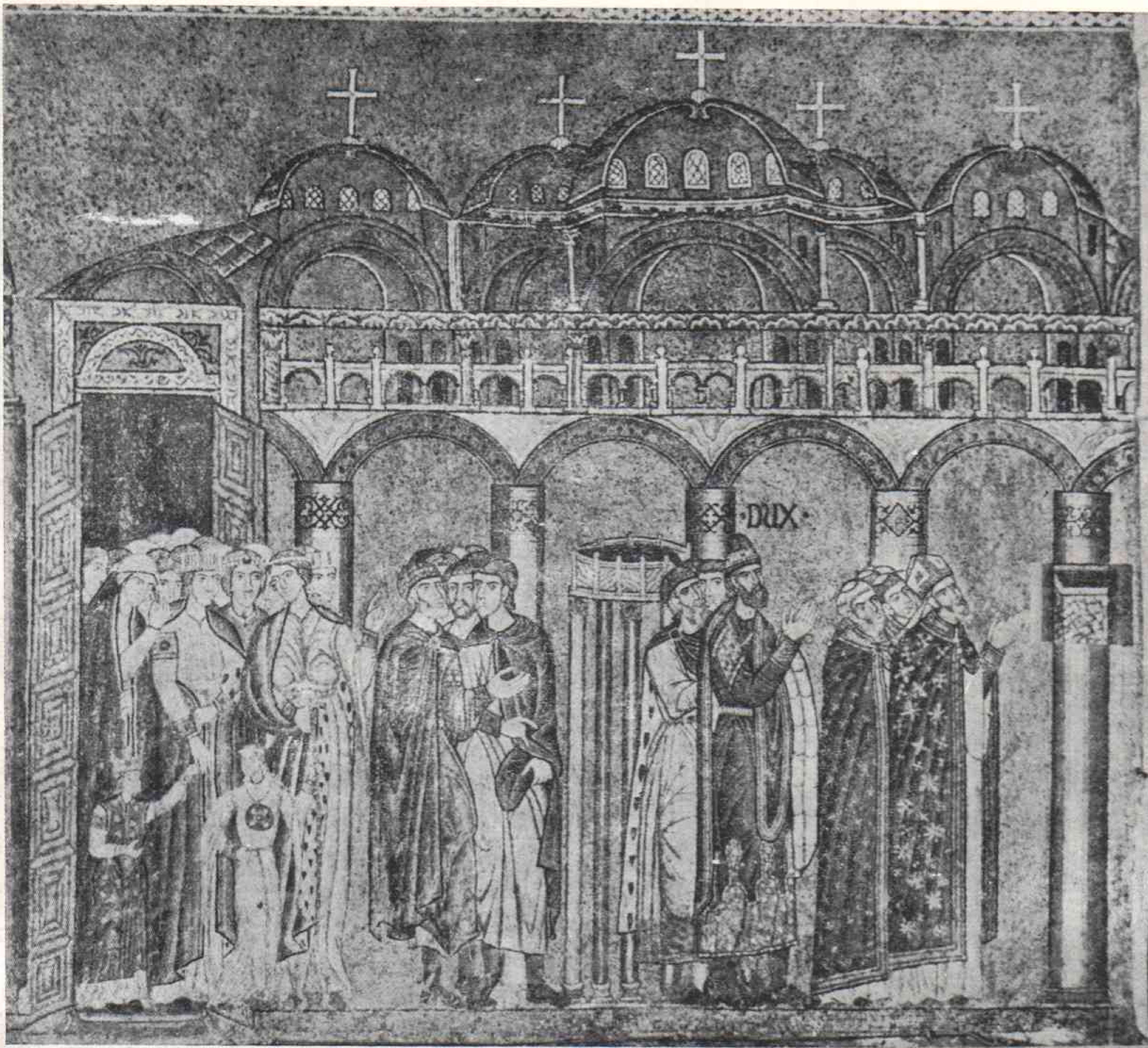

3) MOSAICISTA VENEZIANO DEL SECOLO XIII, IL DOGE E IL POPOLO RENDONO GRAZIE PER L'APPARIZIONE DELLE RELIQUIE DI S. MARCO.
VENEZIA, BASILICA MARCIANA, TRANSETTO DESTRO.
IN TUTTE LE FUNZIONI RELIGIOSE VENIVA RISERVATA AL DOGE UNA POSIZIONE DI RILIEVO, SPECIALMENTE IN QUELLE CHE SI SVOLGEVANO NELLA BASILICA DI S. MARCO, CONSIDERATA CAPPELLA PRIVATA DEI DOGI. NEI MOSAICI DI S. ALIPIO E IN TUTTE LE ALTRE RAFFIGURAZIONI DELLA VITA E MIRACOLI DI S. MARCO IL DOGE APPARE COME UNO DEI PRINCIPALI PROTAGONISTI DELLA STORIA RELIGIOSA DEI VENEZIANI.

4) JACOBELLO E PIER PAOLO DALLE MASEGNE. IL DOGE ANTONIO VENIER.
VENEZIA, MUSEO CIVICO CORRER.
IL DOGE ANTONIO VENIER, REGGENTE IL VESSILLO DI S. MARCO, INGINOCCHIATO DAVANTI AL LEONE, SIMBOLO DELLA REPUBBLICA. DI QUESTO GRUPPO RIMANE SOLTANTO LA FIGURA DEL DOGE.

5) MAESTRO PAOLO DA VENEZIA, DIPINTO VOTIVO PER LA TOMBA DEL DOGE FRANCESCO DANDOLO (CHE MORÌ NEL 1349) E DI SUA MOGLIE ELISABETTA, QUI PRESENTATI ALLA VERGINE DAI LORO SANTI PROTETTORI. VENEZIA, CHIESA DEI FRARI.

6) PIETRO LOMBARDO, IL DOGE LEONARDO LOREDAN, PRESENTATO ALLA VERGINE DA S. MARCO E DAI SUOI SANTI PROTETTORI. IL RILIEVO FA PARTE DELLE RAFFIGURAZIONI VOTIVE FATTE ESEGUIRE DAI DOGI AL MOMENTO DELLA LORO INCORONAZIONE.

7) IL DOGE FRANCESCO DONATO É PRESENTATO ALLA VERGINE DA S. MARCO E DAI SUOI SANTI PROTETTORI; XILOGRAFIA DERIVATA DA UN DIPINTO DI TIZIANO.

8) ANTONIO RIZZO, LA SCALA DELL'INCORONAZIONE IN PALAZZO DUCALE, CON EMBLEMI DEI DOGI BARBARIGO E LE DIVINITÀ DI MARTE E NETTUNO, A SIMBOLEGGIARE LA FORZA DI VENEZIA IN TERRA E IN MARE.

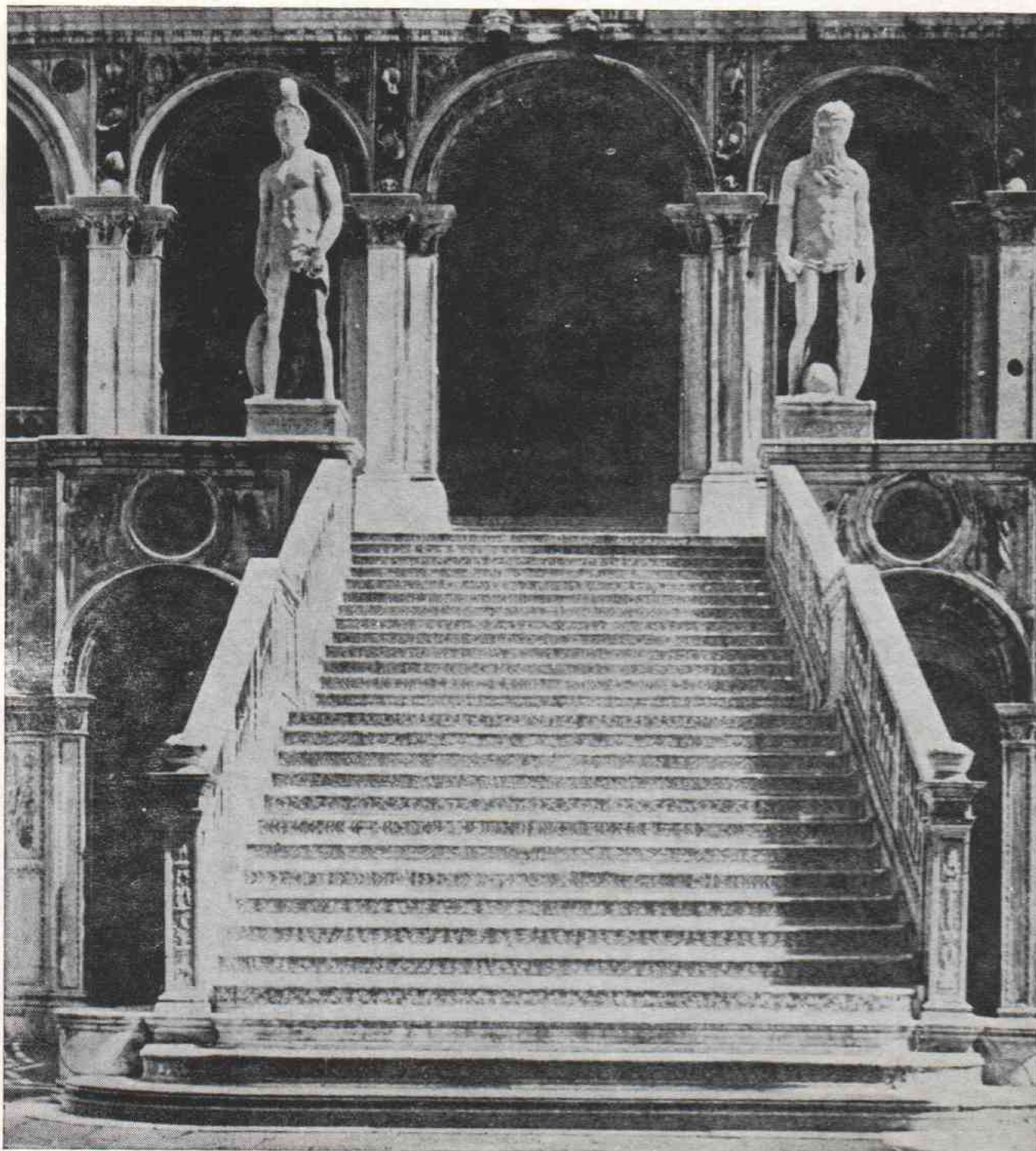

9) FRANCESCO GUARDI, IL BUCINTORO NEL BACINO DI S. MARCO. TOLOSA, MUSEO. LA SCALA DEI GIGANTI ERA IL *TRONO DI TERRA* DEI DOGI DI VENEZIA; IL BUCINTORO ERA IL *TRONO DI MARE*.

10) MINIATURISTA VENEZIANO DEL SECOLO XV. RITRATTO DEL DOGE ANTONIO VENIER, RIPRESO DALLA PRIMA PAGINA DELLA SUA PROMISSIONE DUCALE.
VENEZIA. BIBLIOTECA MARCIANA, LAT. 190, n. 3555.
IL CORNO DUCALE COSTITUIVA IL SIMBOLO DELLA MASSIMA AUTORITÀ POLITICA IN VENEZIA. LA PROMISSIONE DUCALE RAPPRESENTAVA LA CARTA COSTITUZIONALE CUI IL DOGE DOVEVA RESTARE FEDELE.

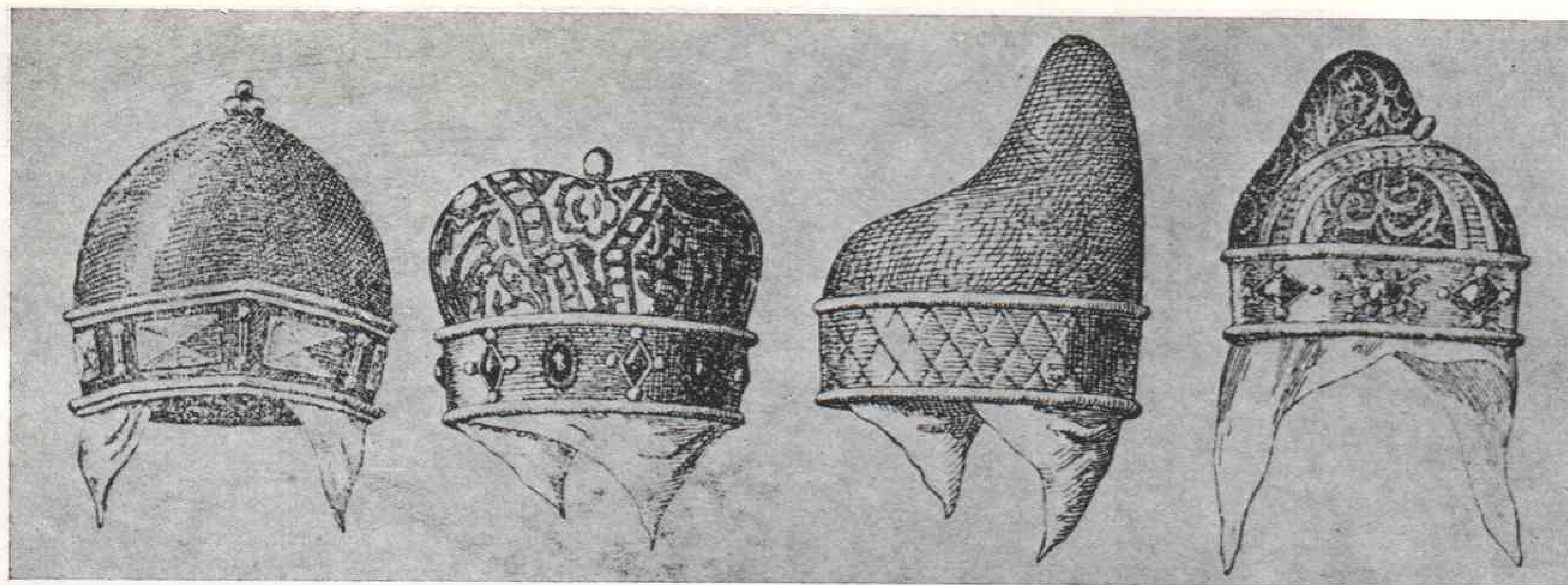

11) IL CORNO DUCALE È LA CORONA DEI DOGI DI VENEZIA; IN QUESTA INCISIONE OTTOCENTESCA VEDIAMO EFFIGIATE LE VARIE TRASFORMAZIONI CHE, ATTRAVERSO I SECOLI, HA SUBITO IL SIMBOLICO COPRICAPO DEI DOGI.

12) ARAZZIERE VENEZIANO DEL SECOLO XVI. RITRATTO DEL DOGE ANTONIO GRIMANI, PARTICOLARE DI ARAZZO. VENEZIA, MUSEO CIVICO CORRER. OGNI NUOVO DOGE DOVEVA OFFRIRE ALLA BASILICA DI S. MARCO UN PALIOTTO D'ALTARE, OVE EGLI VENIVA PRESENTATO ALLA VERGINE DA S. MARCO E DAI SUOI SANTI PROTETTORI. IN QUESTO PARTICOLARE, FORSE RIPRESO DA UN CARTONE DI TIZIANO, IL DOGE ANTONIO GRIMANI INDOSSA IL CAMAURO, SIMBOLO DELL'AUTORITÀ RELIGIOSA DEI DOGI DI VENEZIA.

13) GENTILE BELLINI, DISEGNO CON IL PAPA ALESSANDRO III CHE OFFRE AL DOGE SEBASTIANO ZIANI LA SPADA CON LA QUALE VENIVA AFFIDATA A VENEZIA LA DIFESA DELLA FEDE.

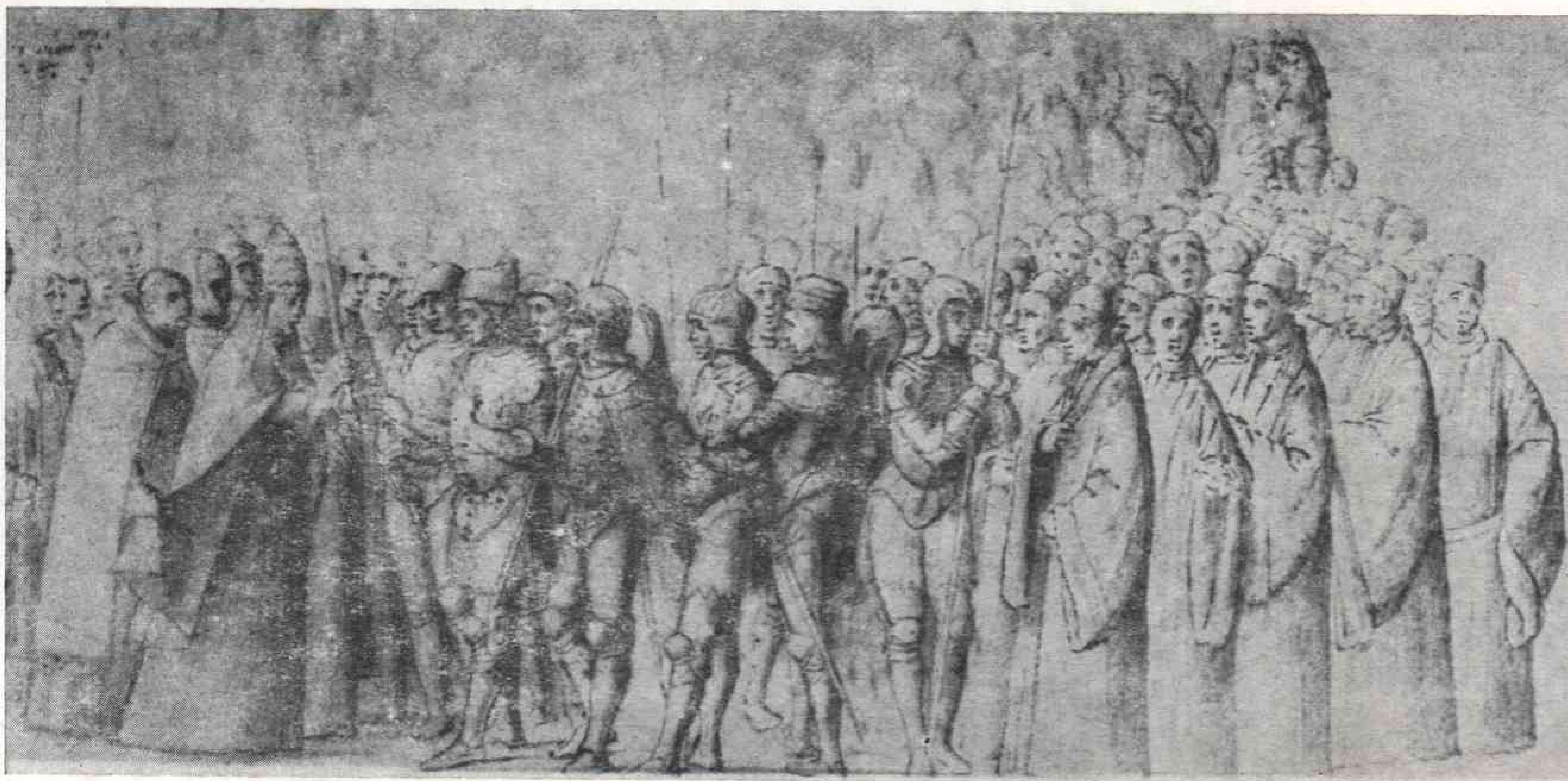

14) GIOVANNI BELLINI, IL DOGE LEONARDO LOREDAN.
LONDRA, NATIONAL GALLERY.
OLTRE ALLE SERIE UFFICIALI, MOLTI RITRATTI DI DOGI VENIVANO OFFERTI IN DONO E CONSERVATI PRESSO LE MAGGIORI FAMIGLIE DELLA CITTE.

15) A MARIN FALIERO, DOGE DECAPITATO, NON SPETTO L'ONORE DI ESSERE EFFIGIATO IN PALAZZO DUCALE.

16) ANCHE LA DOGARESSA TALVOLTA EBBE L'ONORE DI VENIRE EFFIGIATA IN MEDAGLIE, COME QUESTA DI PIETRO DA FANO CON IL DOGE PASQUALE MALIPIERO (1457—1462) E, NEL VERSO, SUA MOGLIE GIOVANNA. DANDOLO.

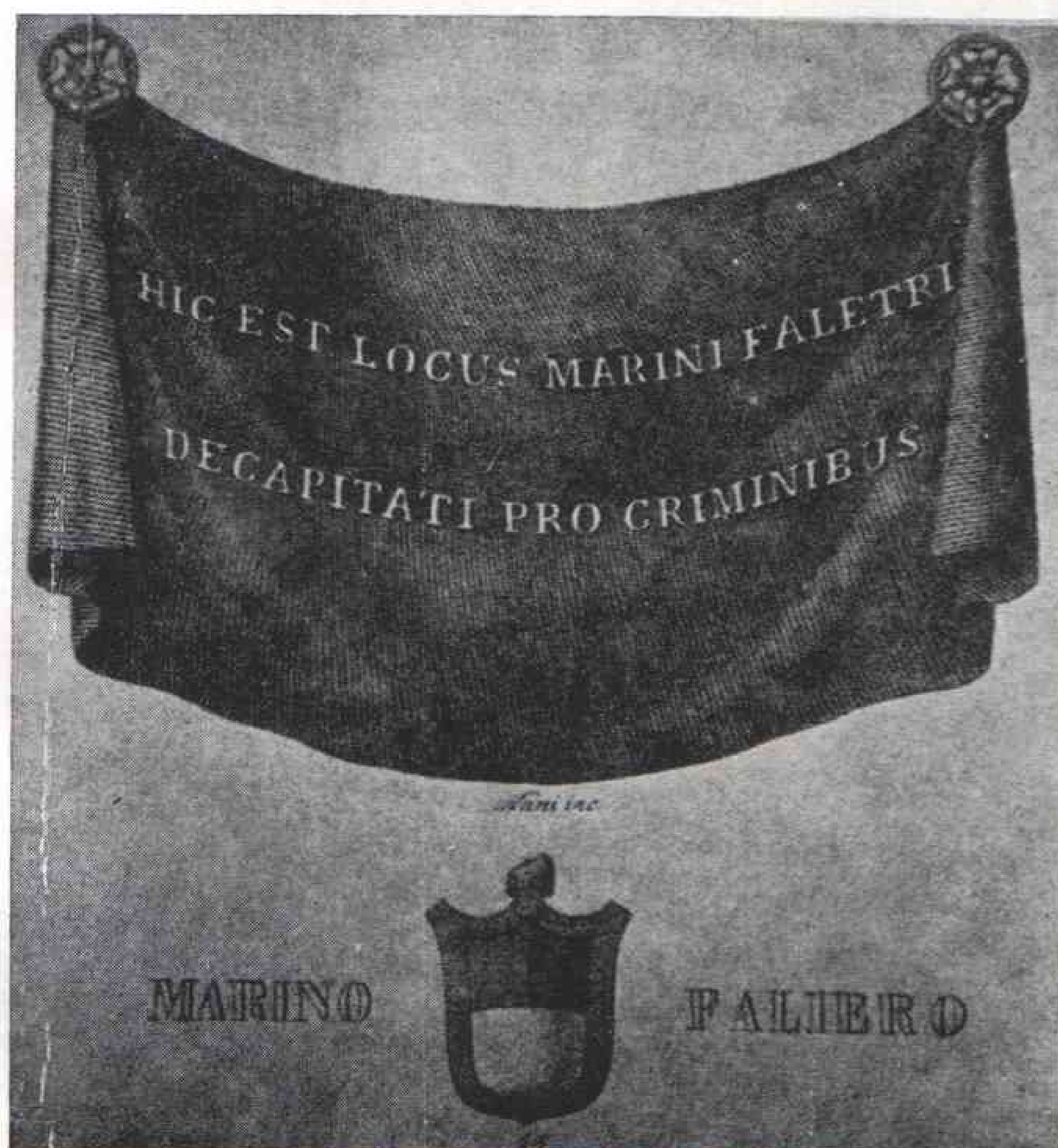

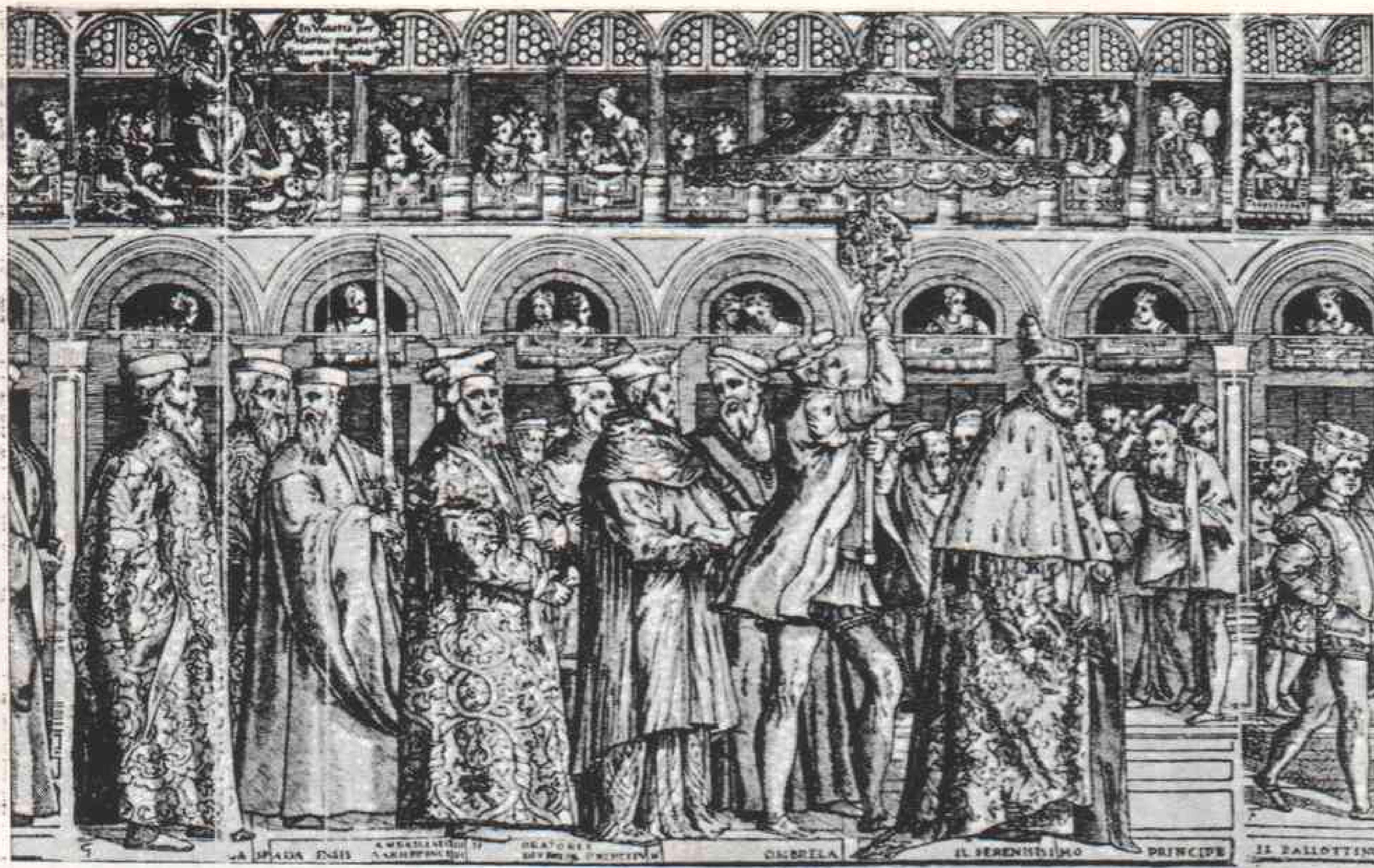

17) MATTEO PAGAN, PROCESSIONE DEL DOGE (XILOGRAFIA).
VENEZIA, MUSEO CIVICO CORRER.
QUANDO IL DOGE SI PRESENTAVA IN VESTE UFFICIALE (IN „MAESTÀ") ERA ACCOMPAGNATO DA TUTTE LE GERARCHIE DELLO STATO E DA TUTTI I SIMBOLI INERENTI AL SUO GRADO E ALLA SUA AUTORITÀ.

18) ANTONIO RIZZO, MONUMENTO FUNEBRE AL DOGE NICOLÒ TRON, MORTO NEL 1473.
VENEZIA, CHIESA DEI FRARI.
AI DOGI DEFUNTI ERANO RISERVATI I MASSIMI ONORI; QUI NICOLÒ TRON (EFFIGIATO DA VIVENTE E DA DEFUNTO) APPARE CIRCONDATO DALLE ALLEGORIE DELLE VIRTÙ CHE LO HANNO DISTINTO IN VITA.

19) IL LEONE DI S. MARCO CHE SORGE DALLE ACQUE DEL MARE É IL PIÙ ANTICO SIMBOLO DI VENEZIA, COME SI VEDE IN UNO DEI MOSAICI DELLA BASILICA MARCIANA QUI RIPRODOTTO DA UNA STAMPA OTTOCENTESCA.

20) VITTORE CARPACCIO, IL LEONE DI S. MARCO USCENTE DALLE ACQUE.
VENEZIA, PALAZZO DUCALE, APPARTAMENTO DEI DOGI.
ANCHE L'ICONOGRAFIA DEL LEONE DI S. MARCO, SIMBOLO DELLA SERENISSIMA CONTINUÒ A MUTARE, SEGUENDO LE VICENDE POLITICHE DELLO STATO. DAPRRIMA RAFFIGURATO IN MEZZO AL MARE, QUINDI USCENTE DALLE ACQUE, QUINDI ANDANTE IN UN UBERTOSO PAESAGGIO DI TERRAFERMA.

21) BARTOLOMEO BON, RITRATTO DEL DOGE FRANCESCO FOSCARI.
VENEZIA, PALAZZO DUCALE, MUSEO.
IL GRUPPO RAFFIGURANTE IL DOGE FRANCESCO FOSCARI, INGINOCCHIATO DAVANTI AL LEONE DI S. MARCO, CHE SI TROVAVA SULLA PORTA DELLA CARTA, VENNE RIMOSSO E DISTRUTTO NEL GIORNO IN CUI EBBE FINE LA REPUBLICA DI VENEZIA. LA TESTA DEL DOGE, FINITA IN MANI PRIVATE, FU POI RICONSEGNATA AL PALAZZO DUCALE.

ИЗДАВАЊЕ ОВЕ КЊИГЕ
ОМОГУЋЕНО ЈЕ СРЕДСТВИМА
РЕПУБЛИЧКИХ ФОНДОВА ЗА
НАУЧНИ РАД И КУЛТУРЕ
СР СРБИЈЕ И ОПШТИНСКЕ
СКУПШТИНЕ КРУШЕВАЦ

СКЕНИРАО
Теодор Анагност

О КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Лектор: ОЛИВЕРА ЂУРИЋ
Резимеи: МИЛА ЂОРЂЕВИЋ и МАРА КОРДИЋ
Коректор: КСЕНИЈА БУКВИЋ
Опрема корица: ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

Тираж: 1000 примерака

Издавач:
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ
Београд, Чика Љубина 18—20.

Техничка опрема и штампа:
ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА „НАУЧНО ДЕЛО"
Вука Караџића 5, Београд